

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
กับงานพระพุทธศาสนา

กรมการศาสนา
กระทรวงวัฒนธรรม

คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบรอบ ๒๐๐ ปี

พุทธศักราช ๒๕๔๗

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY

3961155686

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
กับงานพระพุทธศาสนา

กรมการศาสนา
กระทรวงวัฒนธรรม

คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบรอบ ๒๐๐ ปี
พุทธศักราช ๒๕๔๗

สมบัติห้องสมุดรัฐสภา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับงานพระพุทธศาสนา

กรมการศาสนา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับงานพระพุทธศาสนา กรุงเทพฯ
กรมการศาสนา, ๒๕๔๘.

๕๔๐ หน้า

๑. พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, ๒๓๔๗-๒๔๑๑

I. ชื่อเรื่อง

๙๒๓. ๑๕๙๓

ISBN 974-9536-11-8

พิมพ์ครั้งที่ ๑ จำนวน ๑๐,๐๐๐ เล่ม

จัดพิมพ์โดย กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์องค์การรับส่งสินค้าและพัสดุภัณฑ์ (ร.ส.พ.)

๓๑๓/๑ ถนนเพชรเกษม แขวงท่าพระ เขตบางกอกใหญ่ กรุงเทพมหานคร ๑๐๖๐๐

โทร. ๐-๒๔๖๖-๖๐๕๒, ๐-๒๔๖๖-๖๐๕๓

นายณัฐ ปวิณวิวัฒน์ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา

พระบรมฉายาลักษณ์
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

คำปรารภ

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ แห่งมหาจักรีบรมราชวงศ์ ทรงเป็นพระมหากษัตริยาธิราชเจ้าผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ทรงปกครองแผ่นดินด้วยทศพิธราชธรรม ทรงทำนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนาให้รุ่งเรือง เป็นอเนกประการ พร้อมกับทรงอุปถัมภ์ศาสนาอื่น ทรงพระปรีชาสามารถอย่างยิ่งในสรรพ วิชาการ ทรงศึกษาวิจัยจนทรงค่านวณการเกิดสุริยุปราคาล่วงหน้าได้ถูกต้องแม่นยำเป็นที่ เลื่องลือในวงการดาราศาสตร์ทั่วโลก พระเกียรติคุณที่สำคัญยิ่งอีกประการหนึ่งคือ พระบรม ราชโบายด้านการต่างประเทศ ทรงเปิดประเทศและพัฒนาบ้านเมืองให้เจริญทัดเทียมนานา อารยประเทศ ทรงนำพาบ้านเมืองให้ผ่านพ้นวิกฤติชาติได้อย่างสง่างาม จนที่สุดประเทศไทย เป็นชาติเดียว ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่สามารถดำรงคงความเป็นเอกราชไว้ได้

ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๒๐๐ ปี ของพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร วันที่ ๑๘ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๕๗ รัฐบาลและ ประชาชนชาวไทยจึงพร้อมใจจัดงานเฉลิมพระเกียรติเพื่อประกาศพระเกียรติคุณให้แผ่ไพศาล และในโอกาสเดียวกันนี้ องค์การศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ได้ร่วมเฉลิมฉลอง ประกาศยกย่องพระเกียรติคุณให้ทรงเป็นบุคคลสำคัญของโลก สาขาการศึกษา วัฒนธรรม สังคมศาสตร์ มานุษยวิทยา การพัฒนาสังคมและสื่อสาร

นับเป็นเกียรติภูมิสูงส่งของประเทศไทยและของชาวไทยทั้งชาติ ที่จะจารึกพระเกียรติประวัติ
อันงดงามนี้ไว้ไปตราบจิรัฎฐิติกาล

พันตำรวจโท

(ทักษิณ ชินวัตร)

นายกรัฐมนตรี

ประธานกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๒๐๐ ปี

คำนำ

คณะอนุกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึก ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงาน เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพ ครบ ๒๐๐ ปี ได้รับมอบหมายให้พิจารณา ดำเนินการจัดทำหนังสืออนุสรณ์เนื่องใน พระเกียรติคุณแห่งพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร พระมหากษัตริย์รัชกาลที่ ๔ แห่งมหาจักรีบรมราชวงศ์ ในการที่รัฐบาลและประชาชนชาวไทย แสดงกตเวทิตาธรรมสมัครสมานจัดงานรัฐพิธีเฉลิมฉลองน้อมเกล้าฯ น้อมกระหม่อมถวายเป็น ราชสักการะ สนองพระมหากษัตริย์องค์ที่ทรงนำประเทศรอดพ้นจากลัทธิล่าอาณานิคม ทรงนำสันติสุขและความเจริญรุ่งเรือง สู่ประเทศชาติ ตลอดจนทรงพระปรีชาสามารถจนเป็นที่เลื่องลือในวงการดาราศาสตร์ทั่วโลก และยังเป็นเกียรติยศอันยิ่งใหญ่ของชาติในท่ามกลาง มิตรประเทศปัจจุบัน เมื่อองค์การศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ได้ประกาศพระเกียรติคุณให้เป็นบุคคลสำคัญของโลกในสาขาการศึกษา วัฒนธรรม สังคมศาสตร์ มานุษยวิทยา การพัฒนาสังคมและสื่อสาร ประจำปี ๒๕๔๖-๒๕๔๗

หนังสืออนุสรณ์ทุกสาขาจำนวนมาก มีหน่วยงานทั้งภาครัฐและภาคเอกชน ตั้งความปรารถนาร่วมกันจัดพิมพ์ขึ้นเฉลิมพระเกียรติในโอกาสสำคัญนี้ เฉพาะภาครัฐบาล ประกอบด้วย สำนักนายกรัฐมนตรี กระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี และกระทรวง วัฒนธรรม รวมจำนวน ๑๖ รายการ เป็นหนังสือพระราชนิพนธ์และเอกสารวิชาการอันเป็น รากฐานการพัฒนาประเทศในรัชสมัย ล้วนเป็นหลักฐานประวัติศาสตร์ชาติไทยที่มีคุณค่า

แสดงวัฒนธรรมของแผ่นดิน ซึ่งคณะอนุกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึก จะได้เผยแพร่
ไปสู่สถานศึกษาและแหล่งเรียนรู้ทุกระดับทั่วประเทศ เพื่อให้ประชาชนชาวไทยได้รับรู้และ
สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณที่ทรงประกอบพระราชกรณียกิจด้วยพระวิริยอุตสาหะ อย่างยิ่ง
ไว้แก่แผ่นดิน เพื่อจะได้บังเกิดความรักและหวงแหนประเทศชาติ ก่อให้เกิดพลังร่วมในการ
พัฒนาบ้านเมืองให้ยั่งยืนสืบไป

(นายอนุรักษ์ จูริมาศ)

รัฐมนตรีว่าการกระทรวงวัฒนธรรม
ประธานอนุกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึก

คำแถลง

ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๒๐๐ ปี ของพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร วันที่ ๑๘ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๔๗ กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรมได้รับมอบหมายจากคณะอนุกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึก ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ กับงานพระพุทธศาสนา” เพื่อสนองพระมหากรุณาธิคุณที่พระองค์ทรงทำนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนาให้รุ่งเรือง เป็นอเนกประการมาจนปัจจุบันนี้

หนังสือเล่มนี้ คงจะเป็นหลักฐานประวัติศาสตร์ชาติไทยที่มีคุณค่าแสดงวัฒนธรรมของแผ่นดินทางด้านการพระพุทธศาสนาได้ดีเล่มหนึ่ง ซึ่งคณะอนุกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึกจะได้เผยแพร่ไปสู่สถานศึกษาและแหล่งเรียนรู้ทุกระดับทั่วประเทศ เพื่อให้ประชาชนชาวไทยได้รับรู้และสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณที่ทรงประกอบพระราชกรณียกิจด้วยพระวิริยะอุตสาหะอย่างยิ่ง โดยเฉพาะทางด้านพระพุทธศาสนาไว้แก่แผ่นดิน เพื่อจะได้บังเกิดความรักและหวงแหนพระศาสนา ก่อให้เกิดพลังร่วมในการพัฒนาบ้านเมืองให้ยั่งยืนสืบไป

(นายปรีชา กันธิยะ)
อธิบดีกรมการศาสนา

ต้นฉบับเป็นหน้าว่าง

สารบัญ

หน้า

พระราชประวัติ	(ก)
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการปกครองคณะสงฆ์	๑
กำเนิดคณะธรรมยุต	๖
ทรงบัญญัติเข้าในรามัญนิกาย	๗
ตั้งสำนักวัดสมอราย	๙
ปรับปรุงการศึกษาพระปริยัติธรรม	๑๑
สมณทูตจากลังกา	๑๒
พระดำริเรื่องสำเนียงภาษามคธ	๑๓
ขยายสำนักพระสงฆ์ธรรมยุต	๑๔
เปลี่ยนแปลงการห่มผ้าของพระธรรมยุต	๑๖
การปกครองคณะ	๑๘
ธรรมยุติกวัตร	๑๙
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลาผนวช	๒๑
ประวัติวัดมกุฏกษัตริยาราม ราชวรวิหาร	๒๒
เรื่องวัดสมอราย อันมีนามว่า ราชธานีวาส	๓๔
พระราชปรารภ	๓๔
ประเพณีปกครองวัด	๔๖
ทรงผนวชพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	๔๗
ทรงผนวชกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์	๔๘
ทรงผนวชพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	๕๐
การทรงศึกษา	๕๒
เสด็จกลับขึ้นมาวัดสมอราย	๕๖
เรื่องห่มผ้าแหวกอก	๖๒
ธรรมยุติกวัตร	๖๔
เสด็จไปครองวัดบวรนิเวศวิหาร	๖๘
เรื่องทรงปฏิสังขรณ์วัดราชาธิวาส	๗๖
ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร	๑๑๑
ตอนที่ ๑ ก่อนแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัด	๑๑๑

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
ตอนที่ ๒ ครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัด	๑๒๒
ตอนที่ ๓ ครั้งสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงครองวัด ในรัชกาลที่ ๔	๑๓๔
ทรงตั้งธรรมเนียมบางอย่างขึ้นใหม่	๑๓๖
เพิ่มเติมตอนที่ ๓ พระเถระธรรมยุตชั้นเดิม ๑๐ องค์	๑๔๘
เพิ่มเติมตอนที่ ๓ คำประกาศเทวดา ไหว้ครูบิณฑิยา	๑๔๙
เพิ่มเติมตอนที่ ๓ คำประกาศเทวดา งานฉลองยุค	๑๕๓
ตอนที่ ๔ ครั้งสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงครองวัด ในรัชกาลที่ ๕	๑๕๙
ตอนที่ ๕ ภาคต้น ครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงครองวัด	๑๖๙
ตอนที่ ๕ ภาคปลาย ครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงครองวัด ในรัชกาลที่ ๕	๑๗๔
ประกาศพระบรมราชูทิศ	๑๘๕
ประวัติวัดราชประดิษฐ์	๑๘๘
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการศาสนา	๒๐๒
บทสวด ยัม ยัม เทวมนุสฺसानัม ที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) แต่งถวาย รัชกาลที่ ๔ (สุขาภิยาจนคาถา)	๒๑๔
พระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔	๒๑๖
คาถาสรรเสริญพระธรรมวินัย	๒๑๗
ทำวัตรเช้า	๒๒๗
ทำวัตรเย็น	๒๓๐
บทนมการกุศลคาถา	๒๓๖
บทตริตนปณามคาถา	๒๓๘
บทโมกขุบายคาถา	๒๔๑
บทโอวาทปาฏิโมกขาธิปาโจ	๒๔๕
บทอาราธนาธรรมอย่างพิสดาร	๒๕๑
บทรัตนตยปภาวภิยาจนคาถา	๒๕๕

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
บทสรณคมนาสูสรณคาถา	๒๕๖
บทเทวดาทิปตติทานคาถา	๒๕๘
บทสพฺพตติทานคาถา	๒๖๐
บทปกฺขคณนาวิธานคาถา	๒๖๔
บทคาถาธรรมบรรยาย	๒๖๖
พระบรมราชาโวาทภาษามคธ	๒๘๒
จตุมนุสฺสธมฺโม พระราชนิพนธ์	๒๙๑
รัชกาลที่ ๔ กับการทรงตั้งพระราชาคณะ	๓๐๒
ภาคผนวกและเกร็ดความรู้	๓๑๑
ธรรมเนียมแห่งคณะธรรมยุติกนิกาย	๓๑๕
ธรรมเนียมปฏิบัติในยุคพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	๓๑๘
ธรรมเนียมปฏิบัติในยุคสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส	๓๑๙
ธรรมเนียมปฏิบัติในยุคสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส	๓๒๐
ธรรมเนียมนมัสการพระเข้า-คำ	๓๒๑
ธรรมเนียมสวดมนต์ทำวัตรคำ	๓๒๒
ธรรมเนียมธัมมัสสวนะ	๓๒๓
พิธีมาฆบูชา ประวัติวันมาฆบูชา	๓๒๔
ธรรมเนียมมาฆบูชา	๓๒๖
มาฆบูชากถา	๓๒๗
พิธีวิสาขบูชา ประวัติตอนประสูติ ประวัติตอนตรัสรู้	๓๒๙
ประวัติในตอนที่เจ็ดฉบับชั้นปรินิพพาน	๓๓๐
ประวัติการทำวิสาขบูชาในประเทศไทย	๓๓๒
ธรรมเนียมวิสาขบูชา	๓๓๗
วิสาขบูชากถา	๓๔๐
ธรรมเนียมอัฐมีบูชา	๓๔๑
อัฐมีบูชากถา	๓๔๒
ธรรมเนียมกฐิน	๓๔๓
ธรรมเนียมถวายกาลทาน	๓๔๖

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
ธรรมเนียมสวดมนต์ถวายพระราชกุศล แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	๓๔๖
ธรรมเนียมไหว้ครูปายาย	๓๔๗
คำประกาศเทวดา ไหว้ครูปายาย	๓๔๗
แบบใบไหว้ครูปายาย	๓๕๑
ธรรมเนียมนมัสการพระปฐมเจดีย์	๓๕๑
ธรรมเนียมบำเพ็ญกุศลฉลองยุค	๓๕๓
คำประกาศเทวดา งานฉลองยุค	๓๕๔
ธรรมเนียมถวายพระราชกุศลแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในวันมหาปวารณา	๓๖๐
มหามกุฏราชวรลส ปตฺติทานคาถา	๓๖๕
ธรรมเนียมหมั้นจีวร	๓๖๘
ธรรมเนียมปกครองคณะ	๓๗๒
ชุมนุมประกาศรัชกาลที่ ๔ เกี่ยวกับการพระศาสนา	๓๗๖
ประกาศว่าด้วยสังฆทาน	๓๗๖
ประกาศเรื่องเถรจันแทงผู้มีชื่อแล้วหนีไปและห้ามไม่ให้บวชกุลบุตรอายุ พ้น ๒๔ ถึง ๗๐ เป็นเถรเป็นเถร	๓๗๙
ประกาศเรื่องให้สีกพระสงฆ์สามเณรที่สูบฝิ่น	๓๘๐
ประกาศว่าด้วยการสร้างวัด	๓๘๑
ประกาศให้พระสงฆ์บวชพระแก้วมรกตในเดือน ๘ แรม ๘ ค่ำ	๓๘๒
ประกาศว่าด้วยเรื่องฟ้องพาราชิก	๓๘๓
ประกาศเรื่องภิกษุสามเณรรักใคร่ผู้หญิง จนถึงเป็นพาราชิก ให้มาลูกะโทษ จะยกโทษให้	๓๘๔
ประกาศห้ามไม่ให้เอาแฝงไม้ไผ่จากมาทำเป็นพะเพิง ในพระอารามหลวง	๓๘๕
ประกาศห้ามไม่ให้ชักสือ แลชวนภิกษุสามเณรประพตือนาจาร	๓๘๖
ประกาศห้ามคฤหัสถ์ไม่ให้สมคบภิกษุสามเณรที่ประพตือนาจาร	๓๘๘
หมายประกาศเขตรังวัดผู้ร้ายขุดวัด	๓๙๓
ประกาศห้ามมิให้ภิกษุสามเณรคบผู้หญิงมาพูดที่กุฎิ	๓๙๔
ประกาศห้ามมิให้ทำศพหน้าวัดหลวงหรือริมทางเสด็จ	๓๙๖

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
ประกาศพระราชทานนามวัดเงินว่า วัดรัชฎาธิฐาน วัดทองว่า วัดกาญจนสิงหาศน์	๓๙๗
ประกาศเรื่องพระราชอาคณະ ฐานา เปรียญ ลึกมากเกินไป จะต้องเข้าเดือน ทำการพิมพ์	๓๙๘
ประกาศพระราชทานส่วนพระราชกุศลในการที่ทรงบริจาคเพชรใหญ่ประดับ พระอุณาโลม พระพุทธรัตนปฏิมากร	๓๙๙
พ.ศ. ๒๓๙๙ ประกาศเรื่องให้สำรวจคฤหัสถ์อาศัยวัด	๔๐๑
ประกาศห้ามไม่ให้พระสงฆ์สามเณรเที่ยวเตร่ในทางเสด็จพระราชดำเนิน	๔๐๒
ประกาศห้ามไม่ให้พระสงฆ์พายเรือแจวเรือเวลาเสด็จทางชลมารคและประทับริมน้ำ	๔๐๓
ประกาศแผ่พระราชกุศลให้พระบรมวงศานุวงศ์ แลข้าทูลละอองฯ ให้ช่วยปลูกสร้างวัดพระปฐมเจดีย์	๔๐๔
ประกาศพระราชบัญญัติพระสงฆ์สามเณรแลศิษย์วัด	๔๐๗
ประกาศว่าด้วยทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา	๔๑๓
ประกาศพระราชบัญญัติให้ภิกษุสามเณรแลลูกศิษย์วัด เมื่อประพฤตินาจาร แล้วให้มาลูแก่โทษเสีย จะยกโทษให้	๔๑๖
ประกาศห้ามพระสงฆ์ไม่ให้บอกใบ้แทงหวายแลประพฤตินาจาร	๔๑๘
ประกาศให้เจ้าคณะมีหมายประกาศไปตามพระอาราม ให้ชำระต้นไม้ต่าง ๆ ที่ขึ้น บนหลังคา แลกำแพง ให้ชำระลานวัด ให้หมดจด ในเวลาเสด็จพระราชทานพระกฐิน	๔๒๐
ประกาศพระราชบัญญัติเรื่องพระสงฆ์สามเณรลักเพศ	๔๒๑
ประกาศเรื่องบรรจุของในพระเจดีย์ที่เขาพนมขวด	๔๒๒
ต้นประกาศพระราชทานแลเปลี่ยนที่วิสุงคามสีมาเมืองลพบุรี	๔๒๓
ประกาศการทรงปฏิสังขรณ์พระเจดีย์ วัดชุมพลนิกายารามที่เกาะบางปอน	๔๓๑
ประกาศว่าด้วยการเล่าลือกันว่าพระพุทธทำนายเกิดขึ้นที่เมืองเขมร	๔๓๓
ประกาศพระราชทานชื่อวัดเงินวัดทอง	๔๓๖
ประกาศว่าด้วยปฏิสังขรณ์วัดขุนแสน	๔๓๗
ประกาศให้เรียกนามวัดราชประดิษฐ์ให้ถูก ว่าด้วยวันธรรมสวนะ	๔๔๐
ประกาศวิธีบอกศักราช	๔๔๑
ประกาศเรื่องพระพุทธบุษยรัตน	๔๔๓

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
ประกาศปฏิสังขรณ์วัดไชยพุกขมาลา วัดเขมาภริตาราม	๔๕๐
ประกาศว่าด้วยเงินสำหรับซ่อมแซมพระอารามซึ่งเป็นส่วนพระองค์	๔๕๓
ประกาศเรื่องพระราชทานกฐินที่กรุงเก่า	๔๕๗
ประกาศแม่พระราชกุศลในการฉลองวัดหงษ์รัตนาราม	๔๕๙
ประกาศแม่พระราชกุศล ฉลองพระศรีรัตนมหาเจดีย์	๔๖๓
ประกาศให้พระสงฆ์ทุก ๆ พระอารามตั้งพิธีฝน	๔๖๔
พระราชทานเปลี่ยนที่วิสุงคามสีมาเมืองลพบุรี	๔๖๕
ตอนที่ ๒ ว่าด้วยโบราณวัตถุ พระปฐมเจดีย์	๔๗๓
พระเจดีย์ในวัดชุมพลนิกายาราม	๔๗๓
พระมหามณิรัตน์ปฏิมากรแก้วมรกต	๔๗๔
พระพุทธรูปขจรรัตน์	๔๗๕
ประกาศเรื่อง พระเจดีย์ที่ถ้ำปทุม	๔๘๑
ประกาศเรื่อง พระพุทธรูปที่ถ้ำประทุน	๔๘๒
ประกาศเรื่อง พระสถูปเจดีย์ศิลาที่ทรงสถาปนาขึ้นไว้ ณ ถ้ำประทุน	๔๘๓
ประกาศเรื่อง ประดิษฐานพระพุทธรูปในถ้ำวิมานจักรี	๔๘๕
ประกาศ เขตวิสุงคามสีมาวัดมกุฏกษัตริยาราม	๔๘๗
สำเนาประกาศเลื่อนหลักเขตวัดและพระราชทานที่อยู่จารวัด	๔๘๗
ประกาศเขตวิสุงคามสีมาวัดตรีทศเทพ	๔๘๙
เรื่องเปลี่ยนชื่อวัดตะเคียนเป็นวัดมหาพฤตาราม	๔๙๐
คณะกรรมการอำนวยการจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี แห่งการพระบรมราชสมภพ	๔๙๑
คำสั่งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี	
เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายโครงการและกิจกรรม	๔๙๔
เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึก	๔๙๘
เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายสร้างสิ่งอนุสรณ์	๕๐๑
เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายประชาสัมพันธ์	๕๐๔
คำสั่งคณะกรรมการอำนวยการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึก เรื่อง แต่งตั้งคณะทำงานกลั่นกรอง	
การจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึก	๕๐๘
คำสั่งกรรมการศาสนา	๕๑๐
บรรณานุกรม	๕๑๒

พระราชประวัติ

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหากษัตริย์รัชกาลที่ ๔ แห่งมหาจักรีบรมราชวงศ์ เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ และสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี เสด็จพระบรมราชสมภพเมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๑๘ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๓๔๗ ณ พระราชวังเดิม เมืองธนบุรี มีสมเด็จพระเชษฐาและสมเด็จพระอนุชาร่วมสมเด็จพระบรมราชชนนี ๒ พระองค์คือ

๑. สมเด็จพระเจ้าฟ้าชาย สิ้นพระชนม์ในวันประสูติ

๒. พระบาทสมเด็จพระปวงเรนทราเมศวร์ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเริ่มศึกษาอักษรสมัยตั้งแต่เสด็จประทับที่พระราชวังเดิมในสำนักสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสและสำนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ขุน) วัดโมลีโลกยาราม เมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ พระองค์ได้เสด็จเข้าประทับในพระบรมมหาราชวังพร้อมด้วยสมเด็จพระบรมราชชนนีเมื่อพุทธศักราช ๒๓๕๕ พระชนมายุ ๙ พรรษา สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกอบพระราชพิธีลงสรง เฉลิมพระนามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมติวงศ์ พงศ์อิศวรกษัตริย์ ชัตติยราชกุมาร ต่อมาเมื่อพระชนมายุได้ ๑๒ พรรษา ทรงได้รับมอบหมายให้คุมกองทัพและเสบียงอาหาร ออกไปรับครอบครัวมอญที่เมืองกาญจนบุรี มีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี พระปิตุลา ตามเสด็จด้วย

พุทธศักราช ๒๓๕๙ พระชนมายุ ๑๓ พรรษา สมเด็จพระบรมชนกนาถโปรดให้มีพระราชพิธีโสกันต์ครั้งใหญ่ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และเมื่อพระชนมายุ ๑๔ พรรษา ทรงผนวชเป็นสามเณร ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นพระอุปัชฌาย์ แล้วประทับจำพรรษา ณ วัดมหาธาตุ ยุวราชรังสฤษฎ์ ทรงบรรพชาอยู่ ๗ เดือนจึงลาพระผนวช หลังจากนั้นเสด็จประทับ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงศึกษาวิชาความรู้ต่าง ๆ ตามราชประเพณีสำหรับพระราชกุมาร เช่น การฝึกหัดอาวุธ และวิชาคชศาสตร์ สมเด็จพระบรมชนกนาถโปรดให้บัญชาการกรมมหาดเล็ก พุทธศักราช ๒๓๖๗

(ข)

พระชนมายุครบ ๒๑ พรรษา ทรงผนวช ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระนามฉายาในขณะทรงผนวชคือ “วชิรญาณโณ” เสด็จไปประทับแรมที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ๓ วัน แล้วเสด็จขึ้นไปจำพรรษา ณ วัดสมอราย (วัดราชาธิวาสวิหาร) ได้ ๑๕ วัน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต โดยมีได้ทรงมอบราชสมบัติแก่เจ้านายพระองค์ใด พระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ประชุมปรึกษากันแล้ว ได้อัญเชิญพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ พระเชษฐาต่างพระมารดาขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ด้วยทรงเจริญพระชนมายุกว่าถึง ๑๗ พรรษา และทรงมีประสบการณ์มากทั้งด้านการค้าการสงครามและการปกครอง

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ตลอดรัชกาลที่ ๓ เป็นเวลา ๒๗ ปี แรกเสด็จ จำพรรษา ณ วัดสมอราย ทรงศึกษาอบรมวิปัสสนาธุระ ต่อมาทรงย้ายกลับมาจำพรรษา ณ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ทรงศึกษาภาษาบาลี พระปริยัติธรรม ทรงสอบได้เปรียญ ๕ ประโยค และเชี่ยวชาญรอบรู้พระไตรปิฎก อย่างแตกฉาน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งแม่กองสนามหลวง ตรวจสอบภาษาบาลี และพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะ ในพุทธศักราช ๒๓๗๒ ต่อมาทรงย้ายมาประทับ ณ วัดสมอรายอีกครั้งหนึ่ง ทรงปฏิบัติพระองค์เป็นผู้นำในการชำระวัตรปฏิบัติของสงฆ์ให้เคร่งครัดต่อพระธรรมวินัยยิ่งขึ้น มีภิกษุสามเณรเลื่อมใสปฏิบัติตามเป็นอันมาก ได้รวมตัวจัดตั้งเป็นพระสงฆ์คณะใหม่เรียกคณะธรรมยุตหรือธรรมยุติกนิกาย ส่วนพระสงฆ์ในนิกายเดิม คือ มหานิกาย ก็ปรับปรุงวัตรปฏิบัติ ให้เคร่งครัดเช่นกัน ยังผลให้การพระศาสนาเรียบร้อยขึ้น

พุทธศักราช ๒๓๗๙ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอาราธนาให้เสด็จมาเป็น เจ้าอาวาสครองวัดบวรนิเวศวิหาร พระอารามแห่งใหม่ที่เพิ่งสร้างเสร็จ ขณะมีพระชนมายุ ๓๒ พรรษา และทรงผนวชได้ ๑๒ พรรษาแล้ว พระองค์ทรงจัดระเบียบการคณะสงฆ์ การปกครองวัด ตลอดจนอบรมฝ่ายฆราวาสที่เข้าวัด ระเบียบที่สำคัญทั้งหลายเหล่านี้ได้ยึดถือปฏิบัติสืบมาจนปัจจุบันทรงเป็นที่ยอมรับนับถือของบุคคลทั่วไปในพระปรีชาญาณ ทรงตั้งโรงเรียนสอนภาษาบาลีขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงส่งสมณทูตไปยังเมืองแคนดี้ ในเกาะลังกาเพื่อศึกษาพระธรรมวินัย และนำมาประพฤติปฏิบัติและเผยแพร่ให้เจริญรุ่งเรืองในบ้านเมืองทรงคิดตัวอักษรอริยกะ ทั้งแบบตัวพิมพ์และตัวเขียนไทยใช้พิมพ์ตำราภาษาบาลี ทรงตั้งโรงพิมพ์ของคนไทยขึ้นเป็นแห่งแรกที่วัดบวรนิเวศวิหาร และโปรดให้ตีพิมพ์หนังสือทางพระพุทธศาสนาขึ้นหลายเล่ม เช่น หนังสือพระปาติโมกข์ หนังสือสวดมนต์ ทรงริเริ่มการเทศนาเป็นภาษาไทยแทนการยกคาถาภาษาบาลีมากล่าวก่อนอธิบายความ

ขณะทรงผนวช มหาอำนาจตะวันตกกำลังขยายอิทธิพลเข้ามาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ทรงตระหนักถึงความจำเป็นในการคบค้าสมาคมกับชาวตะวันตกและการเรียนภาษาต่างประเทศ จึงทรงศึกษาภาษาละตินกับสังฆราชปาลเลอกัวซ์ และภาษาอังกฤษจากหมอสอนศาสนา ดร. แดนนีช บรัดเลย์ ดร. เรโนลด์ แฮาส์ และมิสเตอร์ เจสซี่ แคลสเวล เป็นผลให้ทรงศึกษาวิทยาการความก้าวหน้าของตะวันตกหลายแขนง อาทิวิชาภูมิศาสตร์ คณิตศาสตร์ และดาราศาสตร์ จนทรงสามารถรู้เท่าทันความคิดอ่านตลอดจนความผันแปรของสถานการณ์โลกในขณะนั้นได้เป็นอย่างดี นอกจากนั้น การที่ได้เสด็จจุดดงค์จาริกไปบูชาปูชนียสถานตามหัวเมืองต่าง ๆ เช่นพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม ทำให้ทอดพระเนตรเห็นสภาพบ้านเมืองและความเป็นอยู่ของราษฎรอย่างแท้จริง ประการสำคัญคือในพุทธศักราช ๒๓๗๖ ทรงพบ “ศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑” ของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ที่เมืองสุโขทัยเก่าโปรดให้นำมาไว้ที่วัดสมอราย พร้อมกับพระแท่นมณีมงคลศิลาบาตรและศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ ๔ เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์ ได้โปรดให้ย้ายไปไว้วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ด้วยพระปรีชาสามารถด้านอักษรศาสตร์ ประกอบกับทรงสนพระราชหฤทัยด้านประวัติศาสตร์ จึงทรงอ่านจารึกทั้ง ๒ หลักได้ เป็นการวางรากฐานและแนวทางให้กับการศึกษาอักษรโบราณ รวมทั้งการศึกษาประวัติศาสตร์และโบราณคดีในยุคต่อ ๆ มา พระองค์ทรงได้รับประกาศนียบัตรเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๘ จากราชสมาคมโบราณคดีเหนือในกรุงโคเปนเฮเกน ประเทศเดนมาร์ก ถวายพระเกียรติยศว่าทรงเป็นกษัตริย์ในเอเชียที่ทรงรอบรู้ในอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ อีกทั้งยังถือว่าพระองค์เป็นสมาชิกผู้ร่วมก่อตั้งราชสมาคมดังกล่าวด้วย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดี และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ได้กราบบังคมทูลอัญเชิญขึ้นครองราชย์ จึงทรงลาผนวช เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ เมื่อวันที่ ๓ เมษายน พุทธศักราช ๒๓๙๓* และมีพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเมื่อวันที่ ๑๕ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๓๙๔ ทรงสถาปนาเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ สมเด็จพระอนุชาธิราช ผู้ทรงรอบรู้ด้านการต่างประเทศ การทหาร และการเดินเรือขึ้นเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรงพระอิสริยยศเสมอพระเจ้าแผ่นดินอีกพระองค์หนึ่ง ตลอดจนรัชสมัยของพระองค์ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจต่าง ๆ และทรงสนพระราชหฤทัยใฝ่ศึกษาวิทยาการของประเทศตะวันตก ทรงนำมาประยุกต์ใช้เพื่อพัฒนาบ้านเมืองให้ทัดเทียมกับนานาอารยประเทศ อันก่อให้เกิดคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติอย่างอเนกอนันต์ และสามารถธำรงเอกราชไว้ได้ตราบนานทุกวันนี้

ด้านการปกครองและการบริหารราชการแผ่นดิน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นนักปกครองที่ทรงพระปรีชาสามารถยิ่ง ทรงได้รับการยกย่องว่าเป็นนักนิติศาสตร์พระองค์หนึ่ง ทรงเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็น ๒ ลักษณะควบคู่กันไป คือ ไม่โปรดการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่มีพระราชประสงค์อย่างยิ่ง ให้มีการปกครองที่พระมหากษัตริย์มีพระราชอำนาจโดยจำกัด ตามแบบอย่างการปกครองของประเทศอังกฤษในเวลานั้น นับว่าทรงริเริ่มระบอบประชาธิปไตย มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข ขึ้นเป็นปฐมในประเทศไทย และทรงปรับปรุงแก้ไขธรรมเนียมประเพณีที่มีมาแต่เดิมให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลง และรับอารยธรรม วิทยาการ ตะวันตกมาใช้ ได้แก่ ปรับปรุงพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา โปรดให้สวมเสื้อเวลาเข้าเฝ้า พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ชาวต่างชาติยืนเฝ้าได้ในท้องพระโรง แม้ว่าการหมอบคลานจะยังมีได้ยกเลิกไป พระราชทานพระหัตถ์ให้แก่ผู้มาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทจับ การชกธงประจำพระองค์และธงชาติ ประเพณีการยิงสลุตเล็กธรรมเนียมบังคับให้บ้านเรือนสองข้างทางเสด็จปิดประตูหน้าต่างและมีพระบรมราชานุญาตให้ประชาชนได้เฝ้าอย่างใกล้ชิด

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ราษฎรเข้าเฝ้าถวายฎีกาได้ ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ซึ่งจะเสด็จออกเดือนละ ๔ ครั้ง เมื่อทรงรับฎีการ้องทุกข์ แล้วโปรดเกล้าฯ ให้ตุลาการชำระความให้เสร็จโดยเร็ว ทรงออกประกาศและพระราชบัญญัติที่เป็นข้อความที่เข้าใจง่ายแสดงถึงความอาทรห่วงใย หรือเป็นโอวาท แนะนำสั่งสอนประชาชนในเรื่องต่าง ๆ เช่น ออกประกาศตักเตือนไม่ให้ราษฎรทิ้งซากสัตว์ และสิ่งปฏิกูลลงในแม่น้ำลำคลอง กำหนดการก่อเตาไฟในครัวแบบใหม่เพื่อไม่ให้เป็นเชื้อเพลิงลุกลามทำให้เกิดไฟไหม้ เสียหายแก่ทรัพย์สินของราษฎรประกาศแนะนำให้ราษฎรระวังรักษาบ้านเรือนเพื่อป้องกันโจรผู้ร้ายด้วยการทำลิ่มสลักประตูหน้าต่าง แนะนำให้ปลูกฝ้ายเพื่อป้องกันไข้ทรพิษระบาด ประกาศคุ้มครองไม่ให้นายเงินกดขี่ข่มเหงไพร่ ข่มเหงทาส หรือพยายามหน่วงเหนี่ยว มิให้ทาสไถ่ถอนตนเป็นอิสระ ออกพระราชบัญญัติลดเงินนาควัโค ทรงเริ่มกิจการตำรวจแนวใหม่ ทรงแก้ไขกฎหมายและตรากฎหมายขึ้นไว้ตลอดรัชกาล เป็นกฎหมายลายลักษณ์อักษรที่มั่นคง และเริ่มตีพิมพ์ประกาศให้ทราบในหนังสือ “ราชกิจจานุเบกษา” ซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์ของทางราชการฉบับแรกที่โปรดให้พิมพ์ขึ้นเมื่อพุทธศักราช ๒๔๐๑ จำนวนประกาศ พระราชบัญญัติ และกฎหมายต่าง ๆ ที่ออกใช้บังคับมีจำนวนเกือบ ๕๐๐ ฉบับ ซึ่งกฎหมายรัชกาลที่ ๔ เปรียบเสมือนภาพของชีวิตและความเป็นอยู่ในสมัยนั้น ที่ถ่ายทอดแสดงให้เห็นตามความเป็นจริงอย่างชัดเจน

ด้านการพระศาสนาและศิลปกรรม

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และการศึกษา พระปริยัติธรรมให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น ทรงวางพระองค์เป็นกลางระหว่างสงฆ์มหานิกาย และธรรมยุติกนิกาย พระราชทานเสรีภาพในการนับถือศาสนา พระราชทานที่ดินและวัตถุ ในการก่อสร้างศาสนสถานของศาสนาอื่น ๆ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเพิ่มเติมขึ้นกว่า ธรรมเนียมเดิมหลายประการ ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่ทรงนำ พระพุทธศาสนามาเกี่ยวข้องในการพระราชพิธีต่าง ๆ ซึ่งแต่เดิมพระราชพิธีทั้งหลายเหล่านั้น เป็นเรื่องของพิธีพราหมณ์เพียงอย่างเดียว เช่น พระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระราชพิธี จรดพระนังคัล ทรงริเริ่มจัดให้มีการบูชาพระรัตนตรัยเป็นพิเศษในวันสำคัญทางศาสนา เช่น วันวิสาขบูชา วันมาฆบูชา และการบำเพ็ญกุศลตามเทศกาลต่าง ๆ ทรงสร้างวัดที่สร้างค้าง มาแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และบูรณะปฏิสังขรณ์วัดที่ชำรุดทรุดโทรม ทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมืองกว่า ๔๐ วัด เช่น วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดชนะสงคราม วัดบวรเมษบาล วัดราชโอรสาราม วัดสระเกศ วัดสุทัศน์เทพวราราม วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม วัดปรีณายก วัดสุวรรณดาราราม วัดปทุมคงคา วัดเสนาสนาราม วัดกระวิศยาราม วัดบวร นิเวศวิหาร วัดราชาธิวาส ฯลฯ ทรงสร้างวัดขึ้นใหม่ ๕ วัด คือ วัดบรมนิวาส วัดโสมนัสวรวิหาร วัดปทุมวนาราม วัดมกุฎกษัตริยาราม และวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม ซึ่งเป็นวัดประจำ รัชกาล

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระพุทธรูปซึ่งมีพุทธลักษณะ แตกต่างไปจากพุทธศิลป์ทั่วไป คือ มีลักษณะใกล้เคียงกับมนุษย์ทั่วไปมากขึ้น เช่น พระสัมพุทธ พรณีย์ พระนิรันตราย พระพุทธ-อังคิรส ทรงสร้างและปฏิสังขรณ์พุทธเจดีย์ขึ้นใหม่ ตามแบบพระราชนิยม คือ พุทธเจดีย์ทรงลังกา เช่น พระปฐมเจดีย์ พระศรีรัตนเจดีย์ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร พระเจดีย์วัดราชสิทธาราม พระธาตุจอมเพชร พระนครคีรี จังหวัดเพชรบุรี พระสมุทรเจดีย์ จังหวัดสมุทรปราการ ทรงสร้างและบูรณะพระราชวัง เช่น พระอภิเนาวนิเวศน์ ซึ่งเป็นหมู่พระมหามณเฑียร ที่นอกจากเป็นที่ประทับแล้ว ยังเป็นที่รับรองราชทูตและมีพระที่นั่งที่จัดพิเศษสำหรับเก็บ รวบรวมโบราณวัตถุและประติมากรรมจากทวีปยุโรปในลักษณะการเริ่มต้นจัดพิพิธภัณฑ์ พระราชวังพระนครคีรี จังหวัดเพชรบุรี พระราชวังจันทร์เกษม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา พระราชวังนารายณ์ราชนิเวศน์ จังหวัดลพบุรี

นอกจากนั้นยังโปรดให้ซ่อมแซมเรือสุพรรณหงส์ และสร้างเรืออนันตนาคราช เรือพระที่นั่งในกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคอีกด้วย

ด้านเศรษฐกิจและการคลัง

การเก็บภาษีอากรอันเป็นรายได้ของแผ่นดินในต้นรัตนโกสินทร์ ๔๖ อย่าง โดยราชการจัดเก็บเองเฉพาะภาษีที่สำคัญบางอย่าง นอกนั้นให้เอกชนเป็นผู้ประมูลรับผูกขาดไปจัดเก็บโดยแต่งตั้งให้เป็นเจ้าภาษีนายอากร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ยกเลิกภาษีอากรที่ซับซ้อนเป็นภาระแก่ประชาชนเช่น อากรค่าน้ำ อากรรักษาเกาะ ภาษีเกวียน เปลี่ยนแปลงพิภพอัตราภาษีให้ลดหย่อนลง เช่น อากรตลาด เปลี่ยนเป็นเก็บภาษีโรงเรือน เรือนแพ เพื่อเกื้อหนุนการทำมาหากินของราษฎร ทรงดำเนินนโยบายเพื่อผ่อนคลายความตึงเครียดทางการเมืองระหว่างประเทศด้วยการกำหนดพิภพภาษีสินค้าขาเข้าอนุญาตให้ส่งข้าวเป็นสินค้าออกได้เป็นครั้งแรก ค่าฝิ่นได้โดยผ่านระบบเจ้าภาษีนายอากร แต่ห้ามชาวไทยเสพฝิ่น และในพุทธศักราช ๒๓๙๘ ได้ทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษ ซึ่งต่อมาได้โปรดให้ทำสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้าตามแนวเดียวกับอังกฤษ กับสหรัฐอเมริกา ฝรั่งเศส และประเทศสำคัญ ๆ ทางตะวันตกอีกหลายประเทศ จัดตั้งกงสุลสยามขึ้นในประเทศต่าง ๆ เพื่อส่งเสริมการค้ากับประเทศนั้น ๆ ให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น ทำให้เศรษฐกิจของไทยเปลี่ยนแปลงไป มีการค้าขายกันอย่างกว้างขวาง ต้องปรับปรุงระบบการเงินของประเทศ โดยทรงจัดตั้งโรงกษาปณ์สิทธิการขึ้นในพระบรมมหาราชวัง เมื่อพุทธศักราช ๒๔๐๓ เพื่อผลิตเหรียญกษาปณ์ขึ้นแทนเงินพดด้วง และเบี้ยหอย เงินที่ผลิตจากโรงกษาปณ์ทำด้วยโลหะต่าง ๆ กัน คือเหรียญเงิน เหรียญตูปุก เหรียญทอง และเหรียญทองแดง การผลิตเหรียญได้ดำเนินการมาจนพุทธศักราช ๒๔๐๘ จึงถือได้ว่าประเทศไทยมีเงินตราเป็นรูปเหรียญแร่ต่าง ๆ ตามแบบสากลนิยม นอกจากนั้นทรงตั้งโรงสีไฟสำหรับสีข้าว โรงเลื่อยจักร จัดตั้งที่ทำการศุลกากรขึ้นทำหน้าที่จัดเก็บภาษี เป็นการวางพื้นฐานสำหรับหารายได้เข้าประเทศเพิ่มขึ้น

ด้านการศึกษา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นนักอักษรศาสตร์ที่สำคัญยิ่งพระองค์หนึ่งของไทย มีพระอัจฉริยภาพในภาษามคธหรือภาษาบาลี อันเป็นภาษาจารึกพระธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา จึงทรงพระปรีชารอบรู้เชี่ยวชาญในพระธรรมคำสอน

อย่างลึกซึ้งกว้างขวาง และได้ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือต่าง ๆ ไว้เป็นจำนวนมากที่เป็นภาษามคธ และรู้จักกันแพร่หลายทั่วไป คือบทสวดทำวัตรเช้า-ทำวัตรค่ำ ที่ภิกษุสามเณรและพุทธศาสนิกชนใช้สวดกันทั่วไปในปัจจุบัน พระราชนิพนธ์ภาษาไทยที่สำคัญ เช่น เรื่องอุโบสถศีล การนับถือพระพุทธศาสนา พรหมจรรย์กถา วิปัสสนากรรมฐาน เป็นต้น ทรงพระราชดำริแบบอักษรไทยสำหรับเขียนภาษาบาลีขึ้นเป็นครั้งแรกเรียกว่าแบบ “การยุด” ซึ่งได้ใช้เป็นแบบในการพิมพ์พระไตรปิฎกอักษรไทยครั้งแรกและฉบับแรกเมื่อพุทธศักราช ๒๔๓๖ ในรัชกาลที่ ๕

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาว่าเป็นสิ่งจำเป็นในการปรับปรุงบ้านเมือง และพัฒนาประเทศให้ทันสมัยเป็นที่ยอมรับของประเทศมหาอำนาจตะวันตก ทรงสนับสนุนริเริ่มจัดการศึกษาสมัยใหม่ โดยเฉพาะการศึกษาภาษาอังกฤษ ทรงจ้างมิชชันนารีมาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษ และความรู้ทั่วไปในพระบรมมหาราชวัง ในด้านการศึกษาของราษฎรทรงสนับสนุนให้มิชชันนารีอเมริกาตั้งโรงเรียนขึ้นทั้งในพระนครและหัวเมือง จัดส่งข้าราชการไทยไปศึกษาและดูงานในต่างประเทศเป็นครั้งแรก จัดตั้งพิพิธภัณฑสถาน รวบรวมศิลปวัตถุที่ทรงนำมาเมื่อครั้งเสด็จจุดดงค์ไปในชนบทมาจัดแสดงให้เห็นถึงวัฒนธรรมของบ้านเมือง

พระราชกรณียกิจทางการศึกษาในรัชสมัยของพระองค์เป็นการวางพื้นฐานช่วยให้การปฏิรูปการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจริญก้าวหน้าในเวลาต่อมา

ด้านการคมนาคม และการสื่อสาร

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางรากฐานการคมนาคมสมัยใหม่ให้แก่ชาวไทย ขยายบ้านเมืองให้ทันสมัย โปรดให้ขุดคลองคูเมืองรอบนอก ริมคลองสร้างป้อมขึ้นหลายป้อม สร้างถนนเพื่อใช้ในการคมนาคมหลายสาย ได้แก่ ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร ถนนสีลม และถนนตรง (ถนนพระราม ๔) ได้มีการตั้งบ้านเรือนขึ้นสองข้างถนนเป็นจำนวนมาก ทำให้เมืองขยายออกไปกว่าเดิม การพัฒนาทางน้ำโปรดให้ขุดคลองเพิ่มขึ้นหลายสาย เช่น คลองมหาสวัสดิ์ คลองภาษีเจริญ คลองดำเนินสะดวก คลองบางลี่ คลองบางยี่สาน และคลองเจดีย์บูชา เพื่อความสะดวกในการคมนาคมขนส่งทางน้ำ และยังช่วยให้เกษตรกรได้อาศัยน้ำในคลองมาใช้ในการเพาะปลูกด้วย

นอกจากนั้นยังทรงสนับสนุนให้ต่อเรือกลไฟขึ้นใช้ในการเดินทางขนส่ง และป้องกันประเทศ ทรงอนุญาตให้อังกฤษสร้างสายโทรเลขผ่านประเทศไทยไปยังเมืองสิงคโปร์

ซึ่งทำให้ประเทศไทยได้รับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ การติดต่อค้าขาย และเป็นการช่วยให้ชาวไทยได้รู้เห็นวิทยาการใหม่ ๆ ได้อย่างรวดเร็ว

ด้านการป้องกันประเทศและการทหาร

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นระยะเวลาที่สำคัญที่สุดในการป้องกันรักษาประเทศให้ปลอดภัยจากการล่าอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตก ซึ่งแข่งขันกันทั้งในด้านการค้าและการเมือง การเผชิญหน้ากับมหาอำนาจตะวันตกนับเป็นปัญหาใหญ่หลวงสำหรับผู้ปกครองประเทศในสมัยนั้น เพราะชาติตะวันตกมีความรู้ในวิทยาการมีกำลังอาวุธสมัยใหม่ และมีความมั่นคงทางเศรษฐกิจมากกว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำประเทศผ่านช่วงเวลาวิกฤตเข้าสู่ยุคใหม่ ด้วยพระปรีชาญาณมองเห็นการณ์ไกล โดยทรงยอมรับศิลปวิทยาการด้านต่าง ๆ และริเริ่มปรับปรุงประเทศตามแบบตะวันตก ทรงจ้างนายร้อยเอกอิมเป นายทหารอังกฤษมาเป็นครูฝึกสอนกิจการทหารบก โปรตเกล้าฯ ให้เกณฑ์คนกรมอาสาลาวและเขมรมาฝึกหัดทหารเรียกว่า “ทหารเกณฑ์หัดอย่างยุโรป”

พุทธศักราช ๒๓๙๔ โปรตเกล้าฯ ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวรับนายร้อยเอกโทมัส ยอร์ช น็อกซ์ นายทหารอังกฤษนอกราชการจากอินเดียมาเป็นครูฝึกทหารวังหน้า ฝึกหัดกรมทหารรักษาพระองค์เป็นทหารอย่างยุโรป โปรตเกล้าฯ ให้ตั้งกรมทหารราบ กรมทหารปืนใหญ่ กรมพรคนาวิกโยธิน ปรับปรุงกิจการกองทัพเรือ โปรตให้ต่อเรือรบกลไฟใช้จักรหลายลำ เช่น เรือราญรุกไฟรี เรือศรีอยุธยาเดช เรือสงครามครรชิต เรือสยามบุปผัตมภ์ เรืออาสาวดิรัศ และทรงจ้างชาวตะวันตกมาเป็นต้นหน เป็นต้น

ด้านการต่างประเทศ

ในรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นช่วงเวลาแห่งการล่าอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตก โดยเฉพาะอังกฤษและฝรั่งเศสกำลังแข่งขันกันแสวงหาอาณานิคมตามส่วนต่าง ๆ ของโลก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินนโยบายต่อต้านลัทธิจักรวรรดินิยมด้วยการอาศัยข้อได้เปรียบของสถานที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของประเทศ และการแข่งขันชิงดีระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศส เป็นแรงผลักดัน และส่งผลให้ไทยมีฐานะเป็นดินแดนกันกระทบ ระหว่างอาณานิคมของอังกฤษที่พม่าและอาณานิคมฝรั่งเศสในอินโดจีน ในขณะที่เดียวกันได้ทรงดำเนินนโยบายผ่อนปรนข้อเรียกร้องทางการเมืองและการทูตจากมหาอำนาจตะวันตก ปรับปรุงบ้านเมืองให้ก้าวหน้าทันสมัยเอียงอารยประเทศ

ยอมเปิดประเทศทำสนธิสัญญาทางไมตรีกับชาติตะวันตกถึง ๑๓ ประเทศ มากกว่าพระมหากษัตริย์ไทยแต่ก่อนทุกพระองค์ แม้จะมีข้อเสียเปรียบ แต่ก็ทำให้ไทยรอดพ้นจากการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก ทรงแต่งตั้งชาวต่างประเทศเป็นกงสุลไทยประจำต่างประเทศ ทรงส่งทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีกับต่างชาติ เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส และทรงติดต่อกับสหรัฐอเมริกา แม้ว่าในรัชสมัยนี้ ไทยจะถูกคุกคามจากมหาอำนาจตะวันตกอย่างหนักจนต้องเสียดินแดนภายใต้อำนาจให้แก่ฝรั่งเศสเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๑๐ แต่ก็นับว่านโยบายการทูตประสพผลสำเร็จ เพราะเมื่อเปรียบเทียบกับประเทศเพื่อนบ้านขณะนั้น ไทยเป็นชาติเดียวเท่านั้นในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่รอดพ้นภัยพิบัติจากการล่าอาณานิคมและสามารถดำรงรักษาเอกราชไว้ได้

ด้านวิทยาศาสตร์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใฝ่พระทัยการศึกษาวิทยาการสมัยใหม่ของโลกตะวันตกเป็นอย่างยิ่ง ทั้งด้านภาษาต่างประเทศ ภูมิศาสตร์ แผนที่ เคมี ฟิสิกส์ คณิตศาสตร์ วิทยาศาสตร์ และเทคโนโลยี ที่ทรงสนพระราชหฤทัยศึกษาค้นคว้ามากคือ ดาราศาสตร์ ทรงรอบรู้และเชี่ยวชาญในวิชาดาราศาสตร์ โหราศาสตร์ และคณิตศาสตร์ชั้นสูง ทรงกำหนดเวลามาตรฐานสากลสำหรับประเทศไทยขึ้นไว้ และทรงสามารถคำนวณ วัน เวลา และสถานที่เกิดสุริยุปราคาล่วงหน้าถึง ๒ ปี ได้อย่างถูกต้องแม่นยำว่าจะเกิดสุริยุปราคาหมดทั้งดวงในวันที่ ๑๘ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๑๑ เวลา ๑๐ นาฬิกา ๓๖ นาที ๒๐ วินาที ใช้เวลาเต็มดวง ๖ นาที ๔๖ วินาที และสามารถเห็นได้ชัดเจนที่บริเวณคลองวาฬ ตำบลห้วยกอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ จึงเสด็จพระราชดำเนินไปประทับที่ตำบลห้วยกอ โดยทรงเชิญคณะทูตานุทูต นักดาราศาสตร์ชาวต่างประเทศ และเซอร์ แฮร์รี่ ออด ผู้สำเร็จราชการสิงคโปร์ ไปร่วมพิสูจน์ด้วย ซึ่งปรากฏว่าทรงคำนวณได้ถูกต้อง เป็นการพิสูจน์ผลการศึกษาวิจัยครั้งยิ่งใหญ่และครั้งแรกของชาติไทย จนเป็นที่เลื่องลือในวงการดาราศาสตร์ทั่วโลกถึงพระนาม “คิงมังกูฎ” ซึ่งนับเป็นประวัติศาสตร์ที่ภาคภูมิใจยิ่งของประเทศชาติ

หลังจากเสด็จพระราชดำเนินกลับกรุงเทพฯ แล้ว ทรงประชวรด้วยพระโรคไข้จับสันอย่างรุนแรงและเสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๑๑ พระชนมพรรษา ๖๕ พรรษา ทรงดำรงสิริราชสมบัติเป็นเวลา ๑๘ ปี มีพระราชโอรสพระราชธิดา ๘๒ พระองค์ เป็นต้นราชสกุลเนื่องในรัชกาลที่ ๔ สืบเชื้อสายมา ๒๘ ราชสกุล

(ญ)

พระปรีชาสามารถด้านวิทยาศาสตร์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นที่ประจักษ์แก่ชาวโลก เมื่อวันที่ ๑๔ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๒๕ คณะรัฐมนตรีได้มีมติ เติดพระเกียรติแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในฐานะทรงเป็น “พระบิดา แห่งวิทยาศาสตร์ไทย” และกำหนดให้วันที่ ๑๘ สิงหาคม ของทุกปีเป็น “วันวิทยาศาสตร์ แห่งชาติ”

ปีพุทธศักราช ๒๕๔๗ องค์การศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ได้ประกาศยกย่องพระเกียรติคุณพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นบุคคลสำคัญของโลก ในฐานะที่เป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจ เพื่อประโยชน์สุขแก่ประชาชน และประเทศชาติ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับการปกครองคณะสงฆ์

พระองค์มีความสนพระทัยในพระพุทธศาสนา ซึ่งจะเห็นได้จากการที่พระองค์ทรงออกผนวชในบวรพระพุทธศาสนานานถึง ๒๗ พรรษา ขณะที่ทรงผนวชอยู่ได้พัฒนาวงการคณะสงฆ์ไทยในด้านการศึกษาการปกครอง การเผยแผ่ และด้านสาธารณูปการ และนอกจากนั้นพระองค์ได้ให้ความสำคัญกับพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่งทั้งในด้านศาสนธรรม ศาสนวัตถุ ศาสนบุคคล ศาสนพิธี และศาสนทายาท ซึ่งจะเห็นได้จากการที่พระองค์ได้ทรงสร้างและปฏิสังขรณ์วัดหลายแห่ง ทั้งในเขตกรุงเทพมหานครและตามหัวเมือง เช่น บูรณะองค์พระปฐมเจดีย์จังหวัดนครปฐม

ในรัชสมัยของพระองค์จะมีความสัมพันธ์กับนานาอารยประเทศ ทั้งในเอเชียและยุโรปนับได้ว่าเป็นสมัยที่มีชาวตะวันตกเข้ามาสู่เมืองไทยเรามากสมัยหนึ่ง เป็นยุคที่จักรวรรดินิยมตะวันตกกำลังออกล่าอาณานิคมในแถบเอเชีย ในการเปิดประเทศเพื่อรับเหล่าจักรวรรดินิยมตะวันตกซึ่งถือว่าเป็นความจำเป็นและเป็นยุทธวิธีเพื่อให้รู้เขารู้เราในการบริหารบ้านเมือง

แม้พระองค์จะเปิดประเทศรับพวกจักรวรรดินิยมตะวันตกเข้าประเทศ แต่เป็นการเปิดรับอย่างทรงรู้เท่าทัน และพร้อมกันนั้นพระองค์ได้ส่งเสริมศิลปวัฒนธรรมและประเพณีของสังคมไทยเป็นการใหญ่ ในเรื่องนี้เราจะเห็นได้จากที่พระองค์ทรงให้มีพิธีในวันวิสาขบูชา มาฆบูชา และวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา ตลอดทั้งจัดให้พิธีทางพระพุทธศาสนาอยู่ในพระราชพิธีในพระบรมมหาราชวังจนเป็นพระราชประเพณีที่ถือปฏิบัติสืบมา

สมัยเมื่อพระองค์ทรงผนวชอยู่ พระองค์ได้มีโอกาสเสด็จออกไปประพาสตามหัวเมืองหลายแห่งได้ทอดพระเนตรความทุกข์สุขของประชาราษฎร์โดยใกล้ชิดด้วยพระองค์เอง อันเป็นประโยชน์ต่อการแก้ไขเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมประเพณีและการพัฒนาบ้านเมืองเป็นอย่างยิ่ง

ในด้านการปกครองคณะสงฆ์ พระองค์ทรงกวตขันควบคุมส่งเสริมให้พระภิกษุสามเณรดำรงมั่นในพระธรรมวินัย เช่น ประกาศว่าด้วยเรื่องให้สึกพระภิกษุสามเณรที่สูบฝิ่น ประกาศว่าด้วยเรื่องฟ้องข้อหาปาราชิก ประกาศว่าด้วยเรื่องพระภิกษุสามเณรรักใคร่ผู้หญิงจนถึงเป็นปาราชิกให้มาลูกะโทษจะยกโทษให้ ประกาศห้ามไม่ให้ชักสือ และชวนภิกษุสามเณรประพฤติอนาจาร ประกาศห้ามคฤหัสถ์ไม่ให้คบหากับภิกษุสามเณรที่ประพฤติอนาจาร ในพ.ศ. ๒๓๕๖ ประกาศห้ามมิให้ภิกษุสามเณรคบผู้หญิงมาพูดคุยในกุฏิ ใน พ.ศ. ๒๓๕๗ อันเป็นการละเมิดพุทธบัญญัติในเรื่องอนินยต คือความไม่แน่นอน ซึ่งจะนำพาไปสู่การละเมิดพุทธบัญญัติที่ร้ายแรงมากยิ่งขึ้น เช่น สังฆาทิเสส และ ปาราชิกได้ ประกาศพระราชบัญญัติพระสงฆ์สามเณรและศิษย์วัด ซึ่งปัจจุบันนี้สังคมสงฆ์ค่อนข้างจะละลายไปมาก

ทรงจัดวางระเบียบการคณะสงฆ์และการปกครองวัด ตลอดจนการสั่งสอนสัปบุรุษ ให้บริบูรณ์ตามพระธรรมวินัย พระองค์ได้ตั้งพระประสงค้ในการฟื้นฟูพระพุทธศาสนา ด้วยทรงเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์อยู่

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้มงวดกวตขันการประพฤติปฏิบัติของพระสงฆ์ ทรงถือว่าพระวินัยสิกขาบทเป็นเครื่องดำรงให้พระพุทธศาสนามั่นคงถาวรและทรงเห็นเป็นสิ่งผิดที่คฤหัสถ์จะถือลัทธิ “ข้าข้างซี ดิข้างสงฆ์” เพราะในยุคนี้มีไขยุคตันศาสนา พุทธจักรต้องอาศัยราชอาณาจักร พระพุทธศาสนาจึงรุ่งเรืองอยู่ได้ พระองค์ทรงออกประกาศของทางราชการและพระราชบัญญัติ อาทิ ประกาศว่าด้วยการทรงทะนุบำรุงพระพุทธศาสนา ประกาศห้ามมิให้พระสงฆ์บอกใบ้แทงหวยและประพฤติอนาจาร ประกาศห้ามมิให้ภิกษุสามเณรคบผู้หญิงมาพูดที่กุฏิ ประกาศพระราชบัญญัติเรื่องพระสงฆ์สามเณรลักเพศ ทั้งนี้เพื่อให้พุทธจักรมีความบริสุทธิ์ไม่มัวหมอง และเป็นเกียรติยศแก่บ้านเมืองและประเทศที่นับถือศาสนาพุทธ ดังที่ปรากฏในประชุมประกาศความว่า

“พระสงฆ์สามเณรทุกวันนี้มักประพฤติการนักเลง แปลงเพศเป็นคฤหัสถ์ไปเล่นเบี้ยเล่นไพ่ แลสูบฝิ่น กินสุรา ถือศีลตราวุธ เทียวกลางคืนชุกชุมมากขึ้น จับได้มาเนื่อง ๆ ครั้นปลงเพศ มาถึงกุฏิแล้ว ก็สำคัญใจว่า ตัวไม่ได้ปลงสิกขาบท กลับเอาผ้าเหลืองนุ่งห่มเข้าตามเพศเดิม การที่ถือใจว่าไม่ได้ปลงสิกขาบทกลับนุ่งห่มผ้าเหลืองนั้นเป็นความในใจจะเชื่อถือ

เอาไม่ได้ ฝ่ายคฤหัสถ์ที่แปลงเพศเป็นภิกษุเข้าร่วมสังฆกรรมในคณะสงฆ์นั้น ตามพระธรรมวินัยบัญญัติก็มีโทษห้ามอุปสมบท เพราะฉะนั้น ตั้งแต่หนีสืบไป พระสงฆ์สามเณรรูปใด ๆ แปลงเพศเป็นคฤหัสถ์ปลอมไปเล่นเบี้ย เล่นไพ่ แลสูบฝิ่น กินสุรา ถือศีลตราวุธ เทียวกลางคืน อย่างใดอย่างหนึ่งที่กล่าวห้ามไว้ นั้นมีผู้จับตัวมาได้หรือสึกแล้วยังไม่พ้นสามเดือน มีใครเขาก็ฟ้องกล่าวโทษ พิจารณาเป็นสัจแล้ว จะให้สึกหน้าว่าลักเพศภิกษุลงพระราชอาณาเขยียน ๒ ยก ๖๐ ที ส่งตัวไปเป็นไพร่หลวงโรงสี”

เหล่านี้ล้วนเป็นมาตรการในการปกครองคณะสงฆ์เพื่อให้เกิดความเรียบร้อยเกิดทิวฐิสามัญญตา สิลสามัญญตา คือความเสมอกันในด้านของความเห็นและเสมอกันด้วยศีล ข้อวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ทั้งสิ้น

ประกาศว่าด้วยทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ใน พ.ศ. ๒๔๐๒ ประกาศห้ามพระสงฆ์บอกใบ้แทงหวยและประพุดตือนาจาร ใน พ.ศ. ๒๔๐๓ ซึ่งสังคมสงฆ์ในยุคนั้นมีความประพฤติย่อหย่อนในพระธรรมวินัยเป็นอันมาก มีการเล่นก่ดปลา ชนไก่ เล่นไพ่ เล่นโป แทงหวย มีพฤติกรรมไม่แตกต่างจากคฤหัสถ์ชาวบ้านโดยทั่ว ๆ ไป การปกครองคณะสงฆ์นับว่าเป็นการปกป้องคุ้มครองพระพุทธศาสนา ส่งเสริมให้พระภิกษุสามเณรประพฤติปฏิบัติตามพระธรรมวินัย หากมีพฤติกรรมที่ไม่เป็นไปตามพระธรรมวินัย พระองค์จะทรงให้ลาสิกขาออกไป ทั้งนี้เพื่อปกป้องคุ้มครองพระพุทธศาสนาเป็นหลัก เพราะยุคนั้นเป็นยุคที่พระมหากษัตริย์ทรงจัดการบริหารบ้านเมืองทำหน้าที่ว่าราชการด้วยพระองค์เอง ในการบำบัดทุกข์บำรุงสุขของประชาราษฎร์ และเป็นผู้นำในการปกป้องคุ้มครองพระพุทธศาสนา เพราะอยู่ในยุคของสมบูรณาญาสิทธิราชย์

การปกครองคณะสงฆ์ พระองค์ยึดหลักพระธรรมวินัยเป็นสำคัญ ทรงมีประกาศพระบัญญัติเกี่ยวกับพระสงฆ์ออกมา เพื่อส่งเสริมการปฏิบัติตามพระธรรมวินัยของพระสงฆ์ ให้ได้รับความสะดวกมากขึ้น เพราะตามหลักการและการปกครองต้องเป็นไปเพื่อการศึกษา^๑ การศึกษาต้องเป็นไปเพื่อละตัวตน คือความอยากได้ออยากเอาเพื่อตัว ต้องการผลประโยชน์

^๑พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). การสร้างสรรค์ประชาธิปไตย. กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๓๖. (หน้า ๔๐)

และสิ่งบำรุงบำเรอปรนเปรอตน ให้ละมานะ ความอยากให้ตัวยิ่งใหญ่ ต้องการอำนาจ ความเด่นดัง การครอบงำเหนือคนอื่น และต้องเป็นไปเพื่อละทธิ คือความยึดถือเอาแต่ความเห็นของตัวเอง ต้องการให้เขารับเอาความเห็นของตน ละความยึดติดถือมั่นในความคิด ความเชื่อของตน ระเบียบการปกครองต่าง ๆ จึงเป็นไปเพื่อส่งเสริมการศึกษาให้สมบูรณ์

แม้การเกิดขึ้นของคณะธรรมยุต ก็มีใช่เป็นการก่อให้เกิดความแตกแยกในหมู่สงฆ์ เพราะมิใช่เป็นการบัญญัติพระธรรมวินัยขึ้นใหม่แต่ประการใด ตรงกันข้ามหากแต่เป็นการสร้างความสมานฉันท์ในหมู่พระสงฆ์ให้เกิดความสมานฉันท์กับหลักพระธรรมวินัยมากขึ้น กำจัดพระภิกษุสามเณรที่แตกแยกจากพระธรรมวินัยที่ไม่สมานฉันท์กับพระธรรมให้หลีกเลี่ยง ประเด็นนี้ผู้เขียนเห็นว่ามีความสำคัญมาก เพราะมองจากพระจริยวัตรพระราชกรณียกิจของพระองค์ จะสามารถวิเคราะห์ได้ถึงพระราชประสงค์ที่มีต่อพระพุทธรูปศาสนาและคณะสงฆ์^๒ ก่อให้เกิดคุณูปการหลากหลายแก่ประเทศชาติและพระศาสนามาเป็นเวลาอันยาวนาน มาจนตราบเท่าทุกวันนี้

^๒ แสวง อุดมศรี. การปกครองคณะสงฆ์ไทย. กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, มปป. (หน้า ๘๓)

สรุป

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ทรงเป็นนักการศาสนา นักวิทยาศาสตร์ เพราะมีผลงานที่เป็นพระราชนิพนธ์ ทรงเป็นนักวิทยาศาสตร์ นักดาราศาสตร์ นักโหราศาสตร์ ทรงเป็นนักการปกครอง นักบริหาร นักการทูต โดยเฉพาะนักการทูตในสถานการณ์ที่กระแสของเหล่าจักรวรรดินิยมตะวันตกกำลังกระหายที่ออกล่าอาณานิคมในแถบนี้ ด้วยพระอัจฉริยภาพของพระองค์สามารถนำชาติบ้านเมืองรอดพ้นจากเงื้อมมือของจักรวรรดินิยมได้อย่างน่าอัศจรรย์ยิ่งเพราะในขณะที่ชาติอื่น ๆ ในบริเวณนี้ ถูกชาติตะวันตกยึดครอง ตกเป็นเมืองขึ้นของตะวันตกเกือบทั้งสิ้นในการเปิดประเทศของพระองค์ยังเกิดผลดีที่พระองค์ได้นำเอาวิทยาการสมัยใหม่มาใช้ในการพัฒนาประเทศชาติ และใช้เป็นอุปกรณ์ในการอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา ตลอดทั้งกิจการของคณะสงฆ์ให้ได้รับความสะดวกร่มรื่นยิ่งขึ้น

ในด้านเกี่ยวกับการพระศาสนา การปกครองคณะสงฆ์ พระองค์ทรงคุ้มครองพระพุทธศาสนา เพื่อให้การส่งเสริมให้พระภิกษุสามเณรได้ปฏิบัติตามหลักพระธรรมวินัยได้สะดวกยิ่งขึ้น เพราะเป้าหมายของการปกครอง เพื่อเป็นปัจจัยเกื้อกูลต่อการศึกษาพระธรรมวินัยของพระสงฆ์สามเณร การศึกษาในที่นี้อันหมายถึงการศึกษาในศีล สมาธิ และปัญญา และคำว่าการศึกษาหมายรวมถึงการปฏิบัติตามหลักของศีล สมาธิ และปัญญาไปพร้อมด้วย

ความจริงพระสงฆ์สามเณรมีหลักธรรมวินัย เป็นแนวทางในการปฏิบัติอยู่แล้วระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ พระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์มีไว้สำหรับผู้ซึ่งแก้อยาก ไร้ความละอายใจ ขาดจิตสำนึกแห่งสมณภาวะ เพราะหาความสำนึกในความเป็นสมณภาวะเกิดขึ้นแล้วจะเป็นผู้เตือนตนด้วยตนเอง เป็นผู้เอาชนะตนด้วยตนเอง และเป็นที่พึ่งของตนด้วยตนเองก็จะสามารถปกครองตนเองได้ ชีวิตของพระสงฆ์สามเณรจะเป็นหลักที่เป็นต้นแบบในด้านการดำเนินชีวิตของชาวบ้านในทางที่เรียบง่ายและประกอบไปด้วยประโยชน์

บรรณานุกรม

พระธรรมปิฎก (ประยูรค์ ปยุตโต). การสร้างสรรค์ประชาธิปไตย. กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

รศ.ต๋นชัย ไชโยธธา. ๕๓ พระมหากษัตริย์ไทย ๓ ทรงครองใจไทยทั้งชาติ. กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ โอ. เอส. พรินติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๕๓. วุฒิชัย มูลศิลป์ และคณะ. พระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ อัลฟ่า มิเลินเนียม, มปป.

วศิน อินทสระ. พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับการพระศาสนา. ธรรมจักร ๒๒ ปีที่ ๔ ฉบับประจำเดือนตุลาคม ๒๕๔๗.

สมบัติ จำปาเงิน. รัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ บริษัท ๒๐๒๐ เวลด์ มีเดีย จำกัด, ๒๕๕๒.

แสวง อุดมศรี. การปกครองคณะสงฆ์ไทย. กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, มปป.

<http://www.kingmongkut.com>

กำเนิดคณะธรรมยุต

พระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกาย หรือที่เรียกกันสั้น ๆ ว่า **คณะธรรมยุต** นั้นคือพระสงฆ์ที่ออกมาจากคณะสงฆ์เดิมของไทยนั่นเอง แต่ได้รับอุปสมบทซ้ำในรามัญนิกายด้วย อันเป็นผลเนื่องมาจากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะเมื่อยังทรงผนวชอยู่ ทรงศึกษาพระไตรปิฎก และทรงปรับปรุงแก้ไขวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ไทยในครั้งนั้นให้ถูกต้องตามพระธรรมวินัยยิ่งขึ้นโดยทรงเริ่มปรับปรุงแก้ไขวัตรปฏิบัติของพระองค์ขึ้นก่อนเป็นประเดิมตามความรู้ที่ได้ทรงศึกษามาจากพระไตรปิฎก ภายหลังจึงมีภิกษุอื่น ๆ เกิดความนิยมนับถือแล้วถวายตัวเป็นศิษย์ปฏิบัติตามแบบอย่างที่พระองค์ได้ทรงริเริ่มปรับปรุงแก้ไขขึ้นนั้นทีละรูปสองรูป และเพิ่มจำนวนมากขึ้นเป็นลำดับ จนกลายเป็นพระสงฆ์หมู่หนึ่งที่ได้รับขนานนามว่า **คณะธรรมยุต** หรือ**ธรรมยุติกนิกาย** ในภายหลังต่อมา

โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงมีพระชนมายุ ๑๔ พรรษา ทรงผนวชเป็นสามเณรณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในพระบรมมหาราชวัง โดยมีสมเด็จพระสังฆราช (มี) วัดมหาธาตุ เป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระญาณสังวร (สุก) เป็นพระอาจารย์ถวายเป็นศิษย์ ประทับ ณ วัดมหาธาตุ เป็นเวลา ๗ เดือน จึงทรงลาผนวช

ถึง พ.ศ. ๒๓๖๗ พระชนมายุ ๒๐ พรรษา ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตามโบราณราชประเพณี โดยมีสมเด็จพระสังฆราช (ต่อน) วัดมหาธาตุ เป็นพระอุปัชฌาย์ เสด็จประทับ ณ วัดมหาธาตุ ทรงทำอุปัชฌาย์วัตร ๓ วันแล้ว เสด็จไปจำพรรษา ณ วัดสมอราย^(*) เพื่อทรงศึกษาวิปัสสนาธุระตามธรรมเนียมนิยมของเจ้านายผู้ทรงผนวชเพียงพรรษาเดียวในครั้งนั้น หลังจากทรงผนวชได้เพียง ๑๕ วัน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบรมชนกนาถ ทรงพระประชวรเสด็จสวรรคต จึงได้ทรงตั้งพระราชหฤทัยที่จะดำรงสมณเพศศึกษาวิปัสสนาธุระที่ได้ทรงเริ่มศึกษามาแต่แรก ทรงผนวชแล้วให้อ่องแท้ต่อไป ได้ทรงศึกษาอยู่ในสำนักอาจารย์ ณ วัดสมอรายนั้น และได้เสด็จไปทรงศึกษา ณ วัดราชสิทธาราม อันเป็นสำนักวิปัสสนาที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งในยุคนั้น แต่ไม่ได้ประทับอยู่ประจำ คงเสด็จไป

มาระหว่างวัดราชสิทธารามกับวัดสมอรายนอกจากนี้ยังได้เสด็จไปทรงศึกษากับอาจารย์ในสำนักอื่น ๆ ที่ปรากฏว่ามี การเล่าเรียนวิปัสสนาธุระทั่วทุกแห่งในยุคนั้น แม้กระนั้นก็ยังไม่ได้ติดตามพระราชประสงค์ จึงทรงพระราชดำริที่จะศึกษา พระปริยัติธรรม คือภาษาบาลี หรือ ภาษาบาลี เพื่อจะได้สามารถอ่านพระไตรปิฎกได้ด้วยพระองค์เอง อันจะเป็นทางให้ทรงศึกษาหาความรู้ในพระปริยัติธรรมให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปได้โดยลำพังพระองค์ต่อไป

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาพระปริยัติธรรมมิใช่เพื่อพระเกียรติยศหรือผลประโยชน์อื่นใด แต่ทรงศึกษาด้วยทรงมุ่งหวังที่จะทราบพระธรรมวินัยให้แจ้งชัดในข้อปฏิบัติ อันเป็นมูลรากของพระศาสนาว่าเป็นอย่างไร ผลแห่งการศึกษา และทรงพิจารณาอย่างละเอียดทั่วถึง ทำให้ประจักษ์แก่พระราชหฤทัยว่าวัตรปฏิบัติและอาจารย์สมณะที่ได้สั่งสอนสืบกันมาในครั้งกระนั้นได้คลาดเคลื่อนและหย่อนยานไปเป็นอันมาก จึงทรงรู้สึกสลดสังเวชพระราชหฤทัย ถึงกับทรงเห็นว่ารากเหง้าเค้ามูลแห่งการบรรพชาอุปสมบทจะเสื่อมสูญเสียแล้ว

ทรงปฏิบัติในรามัญนิกร

ในระหว่างที่กำลังทรงพระปริวิตกถึงเรื่องความเสื่อมสูญแห่งวงศ์บรรพชาอุปสมบทอยู่นั้นเอง ก็ได้ทรงพบพระเถระชาวรามัญรูปหนึ่งชื่อ **ชาย พุทรวีโล** ซึ่งอุปสมบทมาแต่เมืองมอญมาอยู่วัดบวรมงคลได้เป็นพระราชาคณะที่**พระสุเมธมณี** เป็นผู้ชำนาญพระวินัยปิฎก ประพฤติวัตรปฏิบัติอย่างเคร่งครัด สามารถทูลอธิบายเรื่องวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์รามัญคณะกัลยาณิที่ท่านได้รับอุปสมบทมาให้ทรงทราบอย่างพิสดาร ทรงพิจารณาเห็นว่าสอดคล้องต้องกันกับพระพุทธรูปที่ได้ทรงศึกษามาจากพระบาลีไตรปิฎก ก็ทรงเลื่อมใสและทรงรับเอาวินัยวงศ์นั้นเป็นแบบอย่างสำหรับปฏิบัติสืบมา ด้วยการกระทำทัฬหีกรรม คือทรงอุปสมบทซ้ำในคณะสงฆ์รามัญอีกครั้งหนึ่งโดยมี**พระสุเมธมณี (ชาย พุทรวีโล)** เป็นพระอุปัชฌาย์^(๓) เมื่อ จ.ศ. ๑๑๘๗ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๖๘ อันเป็นปีที่ทรงผนวชได้ ๒ พรรษา การทรงทำทัฬหีกรรมครั้งนี้ นับเป็นครั้งที่ ๑

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำทัฬหีกรรมอุปสมบทซ้ำในคณะสงฆ์รามัญนั้นนับเป็นจุดเริ่มต้นของการปรับปรุงแก้ไขวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ไทย โดยเริ่มต้นที่พระองค์เป็นประเดิมแล้วจึงมีภิกษุอื่นเกิดความนิยมเลื่อมใสและประพฤติปฏิบัติตามอย่างขึ้นในช่วงที่ประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุฯ นั้น มีภิกษุมาถวายตัวเป็นศิษย์เพื่อเล่าเรียนพระปริยัติธรรมและประพฤติปฏิบัติตามแนวพระดำริเพียง ๕-๖ รูปเท่านั้น ในบรรดาผู้ที่มาถวายตัวเป็นศิษย์ในขั้นแรกนี้ก็คือ สมเด็จพระวันรัตน์^(๑) (ทัฬหี พุทฺธสิริ) เมื่ออุปสมบทได้ ๒ พรรษา สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ แต่เมื่อแรกทรงอุปสมบท ในระยะนี้ การเปลี่ยนแปลงแก้ไขในทางวัตรปฏิบัติคงทำได้ไม่มากนัก เพราะยังทรงอยู่ในระหว่างศึกษาพระปริยัติธรรมและเริ่มมีผู้มาศึกษาปฏิบัติอยู่ด้วยเพียงห้าหกรูป แต่คงค่อยเปลี่ยนแปลงแก้ไขมาโดยลำดับ^(๒) ส่วนการแนะนำสั่งสอนในพระธรรมวินัยแก่ผู้ที่นิยมเลื่อมใสนั้น คงทรงกระทำในขอบเขตที่ทรงกระทำได้ ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงบันทึกไว้ในพระราชประวัติว่า

“พระองค์ทรงอนุเคราะห์สั่งสอนกุลบุตรผู้มีศรัทธาให้เล่าเรียนศึกษา ทั้งกลางวัน กลางคืน มิได้ย่อหย่อนพระทัย ทรงสั่งสอนในข้อวินัยวัตรและสุดตันตปฏิบัติต่าง ๆ ให้ถูกต้องสมธรรมวินัย เป็นข้ออ้างแห่งธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้งนั้นก็เป็นการมหัศจรรย์ประจักษ์แก่ตาโลก ด้วยมีกุลบุตรซึ่งมีศรัทธาเลื่อมใสเข้ามาสู่สำนักพระองค์ท่าน ขอบรรพชาอุปสมบทประพฤติตามลัทธิธรรมยุติกนิกายมีปรากฏขึ้นเป็นครั้งประถมหลายองค์ โดยไม่ได้ข่มขี้ล่อลวงหลอกลอนหามิได้”^(๓)

ที่กล่าวว่า “ขอบรรพชาอุปสมบทประพฤติตามลัทธิธรรมยุติกนิกาย” ดังที่อ้างมาข้างต้นนั้น คงหมายถึง อุปสมบทวิธีแบบรามัญที่ทรงเห็นว่าถูกต้องตามพระพุทธรูปบัญญัติ และทรงแนะนำผู้ที่มาถวายตัวเป็นศิษย์ในระยะที่ประทับ ณ วัดมหาธาตุฯ นั้น ให้รับการอุปสมบทซ้ำในคณะสงฆ์รามัญตามอย่างพระองค์ คงมิได้หมายถึงทรงให้บรรพชาอุปสมบทด้วยพระองค์เอง ดังปรากฏในประวัติสมเด็จพระวันรัตน์ที่ท่านเขียนเองว่า เมื่อท่านได้ถวายตัวเป็นศิษย์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะที่เสด็จประทับ ณ วัดมหาธาตุฯ นั้น พระองค์ได้ทรงสั่งสอนชี้แจง โดยข้อปฏิบัติสิกขาบทวินัยต่าง ๆ ทรงแนะนำในพิธีอุปสมบท

รามัญและอักษรวิธียุคโบราณที่ถูกต้องตามพุทธบัญญัติ พร้อมทั้งทรงจัดหาพระรามัญจาก วัดชนะสงครามมาเป็นพระอุปฌาย์ นิมนต์พระสงฆ์รามัญมาเป็นคณุปูระ อุปสมบทให้ใหม่ ตามรามัญวิธียุคโบราณในพระอุโบสถวัดมหาธาตุ^(๖)

เพราะเหตุใดจึงทรงเลือกรับเอาวงศ์บรรพชาของพระสงฆ์รามัญมาเป็นแบบอย่าง ในการปฏิบัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระบรมราชาธิบายไว้ใน พระมหาสมณศาสนภาษาบาลีที่พระราชทานไปยังลังกา ตอนหนึ่งว่า

“อนึ่ง ในเรื่องวงศ์นี้ พวกข้าพเจ้าชอบบอกความมุ่งหมายของบัณฑิตฝ่ายธรรมยุต ตามเป็นจริงโดยสังเขป คือหากสีหวงศ์เก่ายังตั้งอยู่ในสีหทวีป มาจนถึงปัจจุบันนี้ไซ้ พวกธรรมยุตบางเหล่าจักละวงศ์เดิมของตนบ้าง บางเหล่าจักให้ทำทัฬหกรรมบ้าง แล้วนำ วงศ์ (สีห) นั้นไปเป็นแน่แท้ แต่เพราะไม่ได้วงศ์เก่าเช่นนั้น ไม่เห็นวงศ์อื่นที่ดีกว่าจึงตั้งอยู่ใน รามัญวงศ์ ซึ่งนำไปแต่สีหวงศ์เก่าเหมือนกัน ด้วยสำคัญเห็นวงศ์ (รามัญ) นั้นเท่านั้น เป็นวงศ์ดีกว่าเพื่อนโดยความที่ผู้นำวงศ์ไปนั้นเป็นผู้นำไปจากสีหทวีปในกาลก่อนบ้าง โดยความที่วิธีเปล่งเสียงอักขระของภิกษุรามัญเหล่านั้นใกล้เคียงกับสีหในบัดนี้บ้าง”

ตั้งสำนักวัดสมอราย

จ.ศ. ๑๑๙๑ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๗๒ ทรงผนวชได้ ๖ พรรษา เสด็จจากวัดมหาธาตุ กลับไปประทับที่วัดสมอรายอีกครั้ง เพราะการประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุอันเป็นที่สถิตของ สมเด็จพระสังฆราชนั้น ทำให้ทรงรู้สึกไม่สะดวกพระราชหฤทัยในอันที่จะเปลี่ยนแปลงแก้ไข วัตรปฏิบัติทางพระวินัยทั้งในส่วนพระองค์และเพื่อนสหธรรมิกที่มาร่วมศึกษาปฏิบัติตาม แนวพระราชดำริซึ่งเริ่มมีจำนวนเพิ่มขึ้น เพื่อความสะดวกพระราชหฤทัยและไม่ให้เกิดครหา จึงเสด็จไปประทับที่วัดสมอราย อันเป็นอรัญญิกาวาสนอกกำแพงพระนคร ปีที่เสด็จจาก วัดมหาธาตุไปประทับที่วัดสมอรายนี้เอง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยา ลงกรณ์ ทรงถือว่าเป็นปีก่อตั้งคณะธรรมยุต ดังที่ตรัสเล่าไว้ว่า

“อันที่จริง ธรรมยุตค่อยเป็นมาโดยลำดับ ปีที่ออกหน้าที่ควรจะกำหนดว่าเป็นปีที่ตั้งนั้น

จ.ศ. ๑๑๙๑”

เมื่อเสด็จจากวัดมหาธาตุกลับไปประทับที่วัดสมอรายนั้น มีพระภิกษุหนุ่มราว ๕-๖ รูป ที่ได้ถวายตัวเป็นศิษย์ศึกษาอยู่ในสำนักและเลื่อมใสปฏิบัติตามพระราชดำริ โดยบางรูปตามเสด็จไปอยู่วัดสมอรายด้วยบางรูปก็อยู่ที่วัดอื่น เป็นแต่ไปร่วมประชุมที่วัดสมอรายก็มี สำนักที่วัดมหาธาตุ ก็ยังคงอยู่ โดยโปรดให้พระศิษย์หลวงและข้าหลวงในกรมเฝ้ารักษาสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ก็ยังคงประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุ มิได้ตามเสด็จไปวัดสมอรายด้วย

เมื่อเสด็จมาประทับที่วัดสมอรายแล้ว การเปลี่ยนแปลงแก้ไขวัตรปฏิบัติทางพระวินัยตลอดถึงการสั่งสอนบริษัทผู้เคารพเลื่อมใสแนวพระราชดำริก็คงเป็นไปได้สะดวกขึ้น แต่ก็คงจะทรงทำอะไรได้ไม่มากนัก เพราะยังทรงอยู่ในฐานะผู้อาศัย มิได้ทรงเป็นเจ้าของสำนักหรืออธิบดีสงฆ์แห่งพระอารามนั้น การเปลี่ยนแปลงที่ทรงริเริ่มขึ้นที่วัดสมอรายครั้งนั้นตามหลักฐานที่ปรากฏก็คือ

ทรงกวัดขันให้ภิกษุสามเณรที่ถวายตัวเป็นศิษย์เล่าเรียนพระปริยัติธรรมให้มีความรู้ความชำนาญทั้งทางพระวินัยและทางพระธรรม สามารถเป็นพระธรรมกถึกเทศนาสั่งสอนพุทธบริษัทได้ ปรากฏว่ามีภิกษุสามเณรไปถวายตัวเป็นศิษย์เล่าเรียนในสำนักของพระองค์จำนวนเพิ่มขึ้นโดยลำดับ และสามารถเข้าสอบในสนามหลวงได้เปรียญเอกเป็นจำนวนมาก เช่น สมเด็จพระวันรัตน์ (ทับ พุทฺธสิริ) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี อโนมสิริ) เปรียญ ๙ ประโยค ก็เป็นเปรียญมาแต่วัดสมอราย สมเด็จพระสังฆราช

พ.ศ. ๒๓๓๙ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับอาราธนาให้เสด็จมาอยู่ครองวัดบวรนิเวศวิหาร โปรดให้สมเด็จพระวันรัตน์ ขณะดำรงสมณศักดิ์ที่**พระอริยมุนี** เป็นหัวหน้าสำนักอยู่ที่วัดสมอราย

พ.ศ. ๒๓๔๙ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาวัดโสมนัสวิหารขึ้นใหม่ จึงทรงอาราธนาสมเด็จพระวันรัตน์ ขณะดำรงสมณศักดิ์ที่**พระอริยมุนี** มาอยู่ครองเป็น

เจ้าอาวาสรูปแรก แล้วโปรดให้เลื่อนสมณศักดิ์ขึ้นเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ที่**พระพรหมมุนี** ถึงรัชกาลที่ ๕ โปรดให้เลื่อนขึ้นเป็นพระพิมลธรรมแล้วสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะที่**สมเด็จพระวันรัตน์** เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายใต้ ถึงมรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ในรัชกาลที่ ๕ สิริอายุได้ ๘๖ ปี

ปรับปรุงการศึกษาพระปริยัติธรรม

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จมาอยู่ครองวัดบวรนิเวศวิหาร และทรงตั้งธรรมเนียมต่าง ๆ สำหรับเป็นแบบแผนแห่งความประพฤติปฏิบัติของภิกษุสามเณรขึ้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพยายามฟื้นฟูการศึกษาพระปริยัติธรรมทรงพระราชดำริแก้ไขวิธีการเรียน ซึ่งแบบเดิมให้เรียนภาษามคธกับพระธรรมวินัยไปด้วยกันตามคัมภีร์ที่ใช้เป็นหลักสูตรสำหรับสอบเป็นลำดับขึ้นไป ได้ทรงพระราชดำริเปลี่ยนแปลงการเรียนเป็น ๒ ชั้น คือ ชั้นต้น เรียนแต่ไวยากรณ์ขึ้นไปจนจบคัมภีร์มงคลทีปนี กวดขันให้รู้ภาษามคธแตกฉานเสียก่อน แล้วจึงให้ศึกษาหาความรู้พระธรรมวินัยด้วยการอ่านคัมภีร์อื่น ๆ ต่อไปเป็นชั้นหลังด้วยการศึกษาวิธีนี้ ปรากฏว่านักเรียนสำนักวัดบวรนิเวศวิหารสามารถรู้ภาษามคธเชี่ยวชาญจนสามารถพูดภาษามคธได้ และสามารถใช้นั่งสืออรรถ (คือคัมภีร์บาลี) เทศน์ได้โดยสะดวกเมื่อเข้าแปลพระปริยัติธรรมสนามหลวง ก็ได้เป็นเปรียญประโยคสูงมากกว่านักเรียนอื่น ๆ ในครั้งนั้น เล่ากันว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานผ้าพระกฐินทอดพระเนตรเห็นพระสงฆ์วัดบวรนิเวศวิหารเป็นเปรียญมาก ตรัสปราศรัยแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า **“ถ้าวัดของซีตันเป็นเปรียญทั้งวัด ก็เจตตีเดียว”**

ตัวอย่างของพระศิษย์หลวงเดิมที่สำนักวัดบวรนิเวศวิหารที่เชี่ยวชาญภาษามคธถึงสามารถพูดได้ เช่น สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี โอนิมสิริ) ขณะดำรงสมณศักดิ์ที่**พระอโนมมุนี** เป็นหัวหน้าสมณทูตไทยไปลังกาสามารถเทศนาเป็นภาษามคธแก่พุทธศาสนิกชนชาวลังกา เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง แต่ครั้งยังเป็นเจ้าหมื่นสรรเพธภักดี ผู้เคยเป็นมหาดเล็กข้าหลวงเดิมอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหารเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระผนวชอยู่ ติดตามคณะทูตไทยไปยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๐ เมื่อถึงลังกาก็สามารถสนทนา

กับพระสงฆ์ลังกาเป็นภาษามคธได้^๖ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าภิกษุสามเณรตลอดถึงศิษย์วัดในสำนักวัดบวรนิเวศวิหารในครั้งนั้นเรียนภาษามคธและรู้ภาษามคธดีจนถึงขั้นสามารถพูดได้อย่างแพร่หลาย ในตำนานวัดบวรนิเวศวิหารกล่าวว่าครั้งนั้นพระเปรียญพุดมคธได้คล่อง

สมณทูตจากลังกา

ความเจริญที่เกิดขึ้นในสำนักวัดบวรนิเวศวิหารเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัดนั้น ได้ระบือกิตติศัพท์ไปถึงลังกาทวีปว่า พระวชิรญาณมหาเถระ^(๗) พระอนุชาของสมเด็จพระธรรมราชา ได้ทรงพินพระธรรมวินัยให้รุ่งเรืองขึ้นในประเทศสยาม คณะสงฆ์ลังกาจึงได้แต่งตั้งสมณทูตให้เข้ามาสืบข่าวพระศาสนาในประเทศไทย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมอบการรับรองสมณทูตลังกาครั้งนั้นให้เป็นธุระของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและให้พักอยู่ในสำนักวัดบวรนิเวศวิหาร

สมณทูตลังกาดังกล่าวนี้นำเข้ามาเมื่อเดือน ๕ ข้างขึ้น พ.ศ. ๒๓๘๓ อันเป็นปีที่ ๔ แห่งการทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร สมณทูตลังกาคณะนี้นำโดยพระกั๊กกุสนธ์กับศิษย์ศฤหส์ถ์ ๑ คน เดินทางเข้ามาก่อน ต่อมาจึงมีพระสงฆ์อีก ๕ รูป คือ พระสัทธาติส พระกั๊กกุสนธ์ พระวิปัสสี พระเรวัต และพระสังฆรักขิต พร้อมด้วยศฤหส์ถ์อีก ๔ คน ตามเข้ามา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้คณะสมณทูตลังกาทั้งหมดพักรวมกันที่วัดบวรนิเวศวิหาร และพระราชทานนิตยภัตแก่พระสงฆ์เดือนละ ๓ ตำลึง สมณทูตลังกาคณะนี้พำนักอยู่ในประเทศไทยถึง ๒ ปี จึงได้เดินทางกลับ เนื่องจากต้องทรงมีหน้าที่รับรองพระสงฆ์ลังกาในทางราชการเสมอวัดบวรนิเวศวิหารจึงต้องมีที่พักไว้สำหรับพระสงฆ์ลังกา เรียกว่า คณะลังกา ซึ่งอยู่ตรงที่สร้างพระวิหารพระศาสดาในบัดนี้

^๖พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓-๔ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. สำนักพิมพ์คลังวิทยา, พระนคร, ๒๕๐๖. หน้า ๔๖๔

^๗ความทรงจำ. พระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า. สำนักพิมพ์คลังวิทยา, กรุงเทพฯ, ๒๕๑๗. หน้า ๘๗: ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร. อ่างแก้ว, หน้า ๒๓

พระตำริเรื่องสำเนียงภาษามคอ

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาภาษาต่าง ๆ ระหว่างที่ทรงพระผนวชอยู่นั้นได้อำนวยประโยชน์ต่อพระองค์ไม่เฉพาะในด้านเป็นเครื่องมือในการทรงแสวงหาความรู้วิทยาการต่าง ๆ จากชาวตะวันตกเท่านั้น แต่ยังได้อำนวยให้พระองค์ได้ทรงศึกษาหาความถูกต้องทางพระธรรมวินัยและความประพฤติปฏิบัติของพระสงฆ์ด้วย กล่าวคือจากการทรงศึกษาภาษาฮินดู ภาษาละติน ภาษามลายู ซึ่งมีความคล้ายคลึงกับภาษามคออยู่มาก แล้วนำมาเทียบกับการออกเสียงภาษามคอของอาจารย์ในถิ่นต่าง ๆ โดยเฉพาะการสวดกรรมวาจาในอุปสมบทกรรมแล้ว ก็ทรงพบความวิบัติหลายอย่าง ซึ่งบางอย่างเกิดจากในบางภาษาไม่มีอักขระบางตัวจึงออกเสียงอักขระบางตัวไม่ได้ เช่น พระสงฆ์พม่าออกเสียงคำว่า **จิวรี** เป็น **สิวร** ออกเสียงคำว่า **อุขุณาเยน** เป็น **อุบิสสุหาเยน** เป็นต้น บางอย่างเกิดจากความไม่รู้ บางอย่างเกิดจากสัปดาห์ว่าสวดไปเท่านั้น ไม่ถือว่าเป็นเรื่องสลักสำคัญอะไร เพราะฉะนั้นจึงทรงพบว่ากรรมวาจาในอุปสมบทกรรมของพระสงฆ์ไทย ลาว มอญ พม่า โยนก (คือล้านนา) และเขมร ล้วนแตกต่างกันทั้งนั้น ต่อมาเมื่อได้ทรงศึกษาภาษาสิหฬ และได้ทรงมีโอกาสวิสาสะกับพระสงฆ์ลังกามากขึ้น จึงทรงเห็นว่าการเปล่งเสียงอักขระของพระสงฆ์ลังกาดีกว่าของภาษาอื่น ๆ แต่ก็ทรงตำหนิการออกเสียงมุทธชะ (เสียงจากปุ่มเหงือก) และเสียงทันตชะ (เสียงจากฟัน) ของชาวลังกายังไม่ค่อยชัด โดยที่ทรงเห็นว่าการเปล่งเสียงภาษามคอของพระสงฆ์ลังกาดีกว่าของพระสงฆ์เหล่าอื่น จึงทรงนำวิธีออกเสียงแบบลังกามาใช้ในการสวดกรรมวาจาและสวดมนต์สำหรับพระสงฆ์ธรรมยุตสืบมา แต่ที่ไม่ทรงรับเอาวงศ์บรรพชาของพระสงฆ์ลังกา (ในครั้งนั้น) มาเป็นแบบอย่างสำหรับพระสงฆ์ธรรมยุต เพราะทรงเห็นว่าวงศ์บรรพชาดั้งเดิมของพระสงฆ์ในเกาะลังกานั้นได้ขาดสูญไปเสียนานแล้ว พระสงฆ์ลังกาที่มีอยู่ในขณะนั้น บางพวกก็เอาไปจากสยาม บางพวกก็เอาไปจากพม่า (ซึ่งทรงเห็นว่าล้วนยังบกพร่องในเรื่องกรรมวาจาในอุปสมบทกรรม) ฉะนั้นเมื่อทรงทราบวงศ์บรรพชาของพระสงฆ์รามัญนั้นรับมาจากวงศ์ดั้งเดิมของพระสงฆ์ในเกาะลังกา และรักษาสืบทอดกันมาไม่ขาดสายจนถึงขณะเมื่อทรงได้รับทราบนั้น ประกอบกับทรงเห็นว่าการออกเสียงภาษามคอของพระสงฆ์รามัญใกล้เคียงกับชาวลังกา จึงทรงลงสันนิษฐานว่า

วงศ์บรรพชาของพระสงฆ์รามัญเป็นดีที่สุดในขณะนั้น จึงทรงรับเอาวงศ์บรรพชาของพระสงฆ์รามัญมาเป็นแบบปฏิบัติ และทรงแนะนำให้สหธรรมิกอื่น ๆ ผู้แสวงหาวงศ์บรรพชาที่ตีรับอุปสมบทเข้าในคณะสงฆ์รามัญด้วย แต่ในขณะเดียวกันก็ทรงแนะนำว่า **“กุลบุตรผู้หวังประโยชน์...ไม่ควรทอดธุระในการแสวงหาวงศ์ที่ดียิ่งขึ้นต่อไป”**

กล่าวได้ว่า พระสงฆ์ธรรมยุตในระยะแรกนั้น เป็นระยะของการแสวงหาความถูกต้อง ขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ที่ตั้งขึ้นในชั้นแรกนั้นจึงยังไม่เป็นที่ยุติ มีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงเพื่อความถูกต้องสมบูรณ์เป็นลำดับมาความเป็นไปดังนี้อาจกล่าวได้ว่า เป็นลักษณะประการหนึ่งของพระสงฆ์ธรรมยุต ซึ่งเป็นไปตามแนวพระดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ดังที่ทรงอธิบายไว้ในพระราชนิพนธ์สมณศาสนไปถึงพระสงฆ์ลังกาท่อนหนึ่ง ความว่า

“สาธุชนไม่ควรยืนอยู่ในความเชื่อถือเดิมของตนจนเหนียวแน่น ควรทำความเคารพในพระธรรมวินัยเป็นเบื้องต้น แล้วพิจารณาสอบสวนดูให้ทั่วถึง หากถูกต้องเหมาะสมก็ปฏิบัติตาม หากปฏิบัติตามไม่ได้ก็ควรอนุโมทนา หากไม่ถูก ไม่สม ก็ควรลงมติได้ว่าท่านเหล่านั้นถือมาผิดแล้วทิ้งเสีย”

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงสรุปลักษณะของพระสงฆ์ธรรมยุตไว้ดังปรากฏในพระดำรัสสรรเสริญสมเด็จพระวันรัตน์ (ทับ พุทฺธสิริ) ว่า **“สมเด็จพระวันรัตน์ ขอบเปลี่ยนแปลงมีอัธยาศัยเป็นธรรมยุตแท้”**

ขยายสำนักพระสงฆ์ธรรมยุต

เมื่อพระสงฆ์ในสำนักวัดบวรนิเวศวิหารเจริญมากขึ้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงส่งพระศิษย์หลวงเดิมออกไปตั้งสำนักเป็นสาขาขึ้นที่วัดอื่น ๆ อีก คือ

(๑) โปรดให้สมเด็จพระวันรัตน์ (ทับ พุทฺธสิริ) แต่ครั้งยังเป็น**พระอริยมุนี** เป็นเจ้าสำนักปกครองพระสงฆ์ธรรมยุตอยู่ที่วัดสมอราย ซึ่งครั้งนั้นที่วัดสมอรายมีพระอยู่ด้วยกันทั้งสองนิกาย สมเด็จพระวันรัตน์จึงอยู่ที่วัดสมอรายตลอดมา จนกระทั่งโปรดให้ไปอยู่ครองวัดโสมนัสวิหารที่โปรดให้สถาปนาขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๔

(๒) โปรดให้พระญาณรักขิต (สุข พรหมสโร) ไปตั้งสำนักขึ้นที่วัดบรมนิวาส ซึ่งครั้งนั้นเรียกกันว่าวัดบรมสุขบ้าง วัดนอกบ้าง วัดนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้บูรณะขึ้นใหม่แต่ครั้งยังเสด็จประทับอยู่ที่วัดสมอราย เข้าใจว่าในระยะแรกคงเป็นวัดที่มีพระสงฆ์อยู่ด้วยกันทั้งสองนิกายเช่นกับวัดสมอรายแล้วจึงกลายเป็นวัดพระสงฆ์ธรรมยุตในภายหลัง

สองสำนักนี้มีมาตั้งแต่ครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังเสด็จประทับอยู่ที่วัดสมอราย

(๓) โปรดให้พระเทพโมลี (เฮียม ธมฺมสิริ) ขณะดำรงสมณศักดิ์ที่พระรัตนมุนี ไปตั้งสำนักที่วัดเครือวัลย์ พระเทพโมลีไปเป็นเจ้าอาวาสรูปที่ ๒ และได้เป็นวัดพระสงฆ์ธรรมยุตแต่นั้นเป็นต้นมา

(๔) โปรดให้พระเมธาธรรมรส (ถิน) แต่ครั้งยังเป็นพระครูใบฎีกา ไปตั้งสำนักที่วัดพิชยญาติการาม

(๕) โปรดให้พระอมรโมลี (นบหรือลบ) แต่ครั้งยังเป็นพระครูวินัยธร ไปตั้งสำนักที่วัดบุปผาราม

การขยายตัวของพระสงฆ์ธรรมยุตในระยะแรก ๆ นั้นเป็นไปด้วยความระมัดระวัง การประพฤติปฏิบัติตามคตินิยมแบบธรรมยุตทั้งฝ่ายวัดและฝ่ายบ้าน ยังไม่ออกหน้านัก เพราะต่างยังไม่แน่ใจว่าจะมีโทษมีภัยจากทางราชการแผ่นดินหรือไม่ กระทั่งถึงรัชกาลที่ ๔ จึงได้รับความสะดวกใจในการประพฤติปฏิบัติตามคตินิยมของตนเต็มที่ ดังพระอธิบายของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในตำนานวัดบวรนิเวศวิหารว่า

“ในสมัย (รัชกาลที่ ๔) นี้ ผู้เลื่อมใสในความปฏิบัติของพระสงฆ์สำนัก (วัดบวรนิเวศวิหาร) นี้ ออกหน้า บำเพ็ญกุศลทานบริจาค เข้าวัด จำศีล ฟังเทศน์ แลบรรพชาอุปสมบทได้โดยสะดวกใจ ไม่ต้องรแวงผิด โดยทางราชการแผ่นดิน แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงรมัดอยู่ เกรงว่าจักเป็นโอกาสที่คนผู้ไม่ศรัทธาเลื่อมใสจริง ๆ เข้ามาบวช”

ฉะนั้น การขยายวัดหรือขยายสำนักของพระสงฆ์ธรรมยุตในระยะแรกจึงเป็นไปในวงจำกัด เข้าใจว่าการที่โปรดให้พระศิษย์หลวงเดิมออกไปตั้งสำนักขึ้นในวัดต่าง ๆ นั้น คงเฉพาะในถิ่นที่มีทายกทายิกาผู้ศรัทธาเลื่อมใสสามารถให้ความอุปถัมภ์บำรุงพระสงฆ์ในสำนักนั้น ๆ ได้เท่านั้นในรัชกาลที่ ๓ จึงมีสำนักพระธรรมยุตเพียง ๕ วัด เท่านั้น

เปลี่ยนแปลงการห่มผ้าของพระธรรมยุต

เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังเสด็จประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุ และที่วัดสมอรายนั้น พระสงฆ์ธรรมยุตซึ่งมีจำนวนไม่กี่รูป ยังห่มผ้าแบบเดิม อย่างที่เรียกว่า ห่มคลุมหรือห่มหนีบ อันเป็นแบบที่พระสงฆ์ไทยใช้มาแต่โบราณ แม้เมื่อเสด็จมาประทับที่วัดบวรนิเวศวิหารแล้ว ในระยะต้น ๆ ยังคงห่มแบบเดิมต่อเมื่อปลายสมัยแห่งการทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร จึงได้เปลี่ยนแปลงการห่มผ้าของพระสงฆ์ธรรมยุตเป็นห่มแหวกอย่างพระสงฆ์รามัญ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอธิบายไว้ในเรื่องนิกายว่า

“มีผู้เห็นชอบแลตามเสด็จโดยลำดับ มีสหธรรมิกจนถึงตั้งเปนสำนักหนึ่ง แต่ยังอยู่ในวัดมหานิกาย...ห่มผ้าก็ยังเปนตามแบบพระมหานิกาย...ภายหลังแต่เสด็จมาอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร แต่ก่อนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ พระธรรมยุติกานี้ในครั้งนั้น ลงสันนิษฐานว่า ห่มผ้าคลุมอย่างพระมหานิกายนั้น จะรักษาเสขียวัตรชื่อว่า อย่าเลิกผ้าห่มเมื่อเข้าบ้าน ให้บริบูรณ์ไม่ได้จึงได้ห่มคลุมตามแบบที่พระรามัญใช้ ซึ่งจะเรียกต่อไปว่า ห่มแหวก”

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ตรัสเล่าว่า พระองค์ท่านเองได้ทรงครองแหวกเข้าในราชการก่อนในคราวที่เสด็จเข้าไปรับบิณฑบาตเวร ในพระบรมมหาราชวังวันหนึ่ง ด้วยทรงเห็นว่าพระญาณสมโพธิ (เต็ม) วัดนาคกลาง เคยไปเมืองมอญมาตั้งแต่นั้นก็ครองแหวก เข้าในพระราชวังก็ครองอย่างนั้น ไม่ถูกตำหนิอย่างใดอย่างหนึ่ง พระองค์ท่านควรจะครองแหวกได้บ้างพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็นยังไม่ตรัสอะไร จนถึงเวลาเสด็จเข้าไปรับบิณฑบาตจึงตรัสเบา ๆ ว่า “เอาอย่างพระมอญ

ทำอะไร” พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นบ้าง เข้าใจว่าเพื่อป้องกันบริษัท
ทรงออกรับหน้าเสียด

การเปลี่ยนแปลงการห่มผ้าของพระสงฆ์ธรรมยุตมาเป็นแบบห่มแหวกอย่าง
พระมอญนั้น ก็เพื่อความบริบูรณ์แห่งการรักษาสิกขาวินัยเป็นสำคัญ และจากหลักฐาน
ที่กล่าวมาข้างต้น แสดงว่าในครั้งนั้นไม่เฉพาะพระสงฆ์ธรรมยุตเท่านั้นที่ห่มแหวก
อย่างพระมอญ แม้พระเถระฝ่ายมหานิกายบางรูปก็นิยมการห่มแหวกอย่างพระมอญ แต่เป็น
ความนิยมส่วนบุคคล ไม่ได้ถือเป็นแบบแผนทั่วไป ส่วนในพระสงฆ์ธรรมยุตนั้น เมื่อเริ่มมี
การห่มแหวกขึ้นในครั้งนั้นแล้ว ก็ได้ถือเอาเป็นแบบแผนสำหรับพระสงฆ์ธรรมยุตทั่วไป
ทั้งคณะสืบมาจนบัดนี้

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนแปลงการห่มผ้าของ
พระสงฆ์ธรรมยุตเป็นห่มแหวกอย่างพระมอญนั้น ไม่เป็นที่พอใจของคนหลายฝ่าย ทั้งเป็น
เหตุให้ความนิยมนับถือของคนลดลงด้วยดังสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ทรงอธิบายไว้ว่า

“การทรงเปลี่ยนแปลงวิธีครองผ้าปนครองแหวกตามอย่างพระสงฆ์รามัญ ไม่เป็น
ที่ชอบของคนผู้ใช้ความคิดเหนียวรั้ง แม้สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ไม่พอพระราชหฤทัย แต่
เป็นการปฏิบัติทางพระวินัย จึงทรงพระคุณธิภาพอยู่ จนการเปลี่ยนแปลงวิธีครองผ้านี้
เป็นเหตุชกแห่งการแผ่ความนิยมนับถือไม่มากนักน้อยถ้าทรงแก้ไขข้ออื่น ๆ ไปก่อน
งดข้อนี้ไว้พลาง บางทีจะทรงแผ่ความนิยมนับถือของคนทั้งหลายออกไปได้กว่านี้อีก
แต่อันที่จริง ยังทรงเหนียวรั้งอยู่ แต่บริษัทของพระองค์มีฉันทะเพื่อจะครองอย่างนั้น”

ถึง พ.ศ. ๒๓๙๓ อันเป็นปีสุดท้ายแห่งรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงพระราชปริวิตกถึงเรื่องพระสงฆ์ไทยห่มผ้าแบบมอญ จึงทรงมีพระราชกระแส
กับกรมสมเด็จพระเดชาดิศร (พระองค์เจ้ามั่ง) แต่ครั้งยังเป็นกรมขุนเดชาดิศร ว่าพระสงฆ์ไทย
แต่โบราณมาห่มผ้าเป็นลูกบวบทั้งสิ้น แต่มาบัดนี้พระไทยห่มผ้าเป็นมอญ ทรงเห็นว่าไม่ควร
นานมาแล้ว แต่ทรงกลัวจะเป็นบาปเป็นโทษจึงมิได้ทรงว่ากล่าว แต่พระราชหฤทัยนั้นโปรด
อย่างโบราณ ทรงเห็นว่าพระไทยควรจะห่มผ้าอย่างไทย ถ้าพระไทยห่มผ้าอย่างมอญ เมืองไทย

ก็จะกลายเป็นเมืองพม่าเมืองมอญไป เป็นที่เสื่อมเสียพระราชเกียรติยศ จึงทรงขอให้กรมสมเด็จพระเดชาดิศรนำความนี้ไปทูลปรึกษากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส แต่ครั้งยังทรงเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส

ครั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบพระราชกระแสของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเช่นนั้นแล้ว ก็เข้าพระราชหฤทัยในพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งได้ทรงพระราชดำริเฉลียวอยู่แล้วบ้างเหมือนกัน จึงได้ทรงปฏิญาณยอมเลิกห่มผ้าอย่างมอญ แต่นั้นมาก็มิได้ทรงจิวแหวกตลอดจนทรงลาพระผนวช พระสงฆ์ธรรมยุตทั่วไปก็กลับห่มคลุมหรือห่มหนึบอย่างโบราณตามเดิม จนถึงต้นรัชกาลที่ ๔ จึงได้กลับห่มแหวกอีกครั้งหนึ่ง ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า แต่สมเด็จพระวันรัตน์ (ทับ) ยังคงห่มแหวกอยู่เช่นเดิม มิได้เปลี่ยนแปลง เพราะท่านถือว่าถูกต้องตามพระวินัยดีแล้ว

การปกครองคณะ

ในยุคที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร ในรัชกาลที่ ๓ นั้น วัดธรรมยุตที่เป็นหลักคงมีเพียง ๕ วัด ดังที่กล่าวมาแล้ว แต่คงมีสำนักพระธรรมยุตที่ตั้งอยู่ในวัดอื่น ๆ อีกบ้าง เพราะในตำนานวัดบวรนิเวศวิหารกล่าวว่า

“ในครั้งนั้น...วัดนี้ (หมายถึงวัดบวรนิเวศวิหาร) ขึ้นในคณะกลาง...แต่เปนหัววัดของวัดแลสำนักคณะเดียวกัน”

ตามพระอธิบายของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระสงฆ์ธรรมยุตครั้งรัชกาลที่ ๓ ยังเป็นแต่สำนัก เรียกว่า สำนักวัดบนหรือสำนักวัดบวรนิเวศวิหาร อยู่ในปกครองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีวัดขึ้นบ้างไม่กี่วัดรวมขึ้นอยู่ในคณะกลาง ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงเป็นเจ้าของคณะ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังทรงพระผนวชอยู่จึงได้ชื่อว่าทรงเป็นสังฆปริณายกแห่งคณะธรรมยุตเป็นพระองค์แรกพระสงฆ์ธรรมยุตเริ่มปกครองกันเองมาแต่ครั้งนั้น โดยพระสังฆเถระในคณะ คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงดำรงอยู่ในฐานะประมุขหรือสังฆปริณายกปกครองกันตามธรรมเนียมแห่งพระธรรมวินัย และมอบหมายกันมาเป็นลำดับถือเป็นธรรมเนียมนิยมทางการปกครองสืบมาในคณะธรรมยุต

ธรรมยุติกวัตร

เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระผนวชอยู่ แม้ว่าพระสงฆ์ธรรมยุต จะยังไม่ได้รับยกย่องให้เป็นคณะหนึ่งต่างหากจากคณะสงฆ์เดิม แต่ความประพฤติปฏิบัติทางพระธรรมวินัยและวัตรปฏิบัติต่าง ๆ อันเป็นผลจากการศึกษาและปรับปรุงแก้ไขของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตลอดถึงพระสังฆเถระแห่งคณะธรรมยุตในครั้งนั้น ได้ทำให้พระสงฆ์ธรรมยุตค่อยเจริญเติบโตเป็นคณะสงฆ์หมู่หนึ่งขึ้นโดยลำดับ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสรุปธรรมลักษณะแห่งธรรมยุติกนิกายไว้อย่างกะทัดรัดและชัดเจนดังนี้

“ข้อปฏิบัติที่จะเป็นหลักความประพฤติของธรรมยุติกนิกาย ย่อมเป็นไปในทางประพฤติตามวินัยโดยทั่วถึง สมควรด้วยเหตุแลผล ไม่ละเมินเสียด้วยความเกียจคร้านแลเพิกเฉย เช่นกับอุโบสถกรรมซึ่งแต่ก่อนได้ละเลยกันมาทำบ้างมิทำบ้าง ถึงทำอยู่ในวัดจะลงไปก็ได้มลงไปก็ได้ทำแต่ครั้งหนึ่งค่อนหนึ่งเช่นนี้ย่อมไม่มีแก่ธรรมยุติกา

มหาปวารณา ซึ่งแต่ก่อนได้ละเลยกันเสีย มีวัดที่ได้ทำอยู่แต่น้อย ฝ่ายคณะธรรมยุติกาก็ไม่มีวัดใดซึ่งจะละเลยเสีย

การแสดงอาบัติ ย่อมแสดงเรียงวัตรซึ่งรู้สึกว่าจะต้องอาบัติใดก็แสดงเฉพาะวัตรนั้น ๆ ไม่ได้แสดงด้วยสัมพัทพเทศนา ซึ่งทำให้ไม่รู้สึกโทษอันตนได้กระทำแล้วแลสังวรระวังต่อไป เป็นต้น

ความประพฤติสิกขาบทวินัยวัตรโดยเอื้อเพื่อ โดยเสมออย่างอื่น ๆ อีก ซึ่งมีได้ยกขึ้นกล่าวในที่นี้เป็นคุณธรรมอันได้ทรงสั่งสอนให้พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายประพฤติอยู่

ในการรักษาสิกขาบทนั้นแล้ว ทรงสั่งสอนจำแนกแจกแจงให้เข้าใจ และให้ได้ฟังเนื่อง ๆ กวดขันให้ประพฤติตามโดยเอื้อเพื่อยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน เช่น ห้ามจับรูปียะ เป็นต้น ส่วนซึ่งผ่อนผันลัทธิไม่สำคัญก็มีเหมือนกัน เช่น ไม่จำเป็นต้องลุกขึ้นครองผ้าแต่ก่อนอรุณให้มีผ้าครองอยู่ในหัตถบาทก็ใช้ได้ เป็นต้น

ทรงกวดขันในการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม ไซ่ว่าจะยังอยู่เพียงแต่เรียนวินัยเป็นที่ตั้งอย่างรามัญย่อมกวดขันในการเล่าเรียนฝ่ายสุดตันตปิฎก ให้มีความรู้กว้างขวาง สามารถ

อาจจะเป็นพระธรรมกถึกเทศนาสั่งสอนสัปบุรุษ ทายก มิได้บวชอยู่เพื่อจะเอาแต่ตัวรอด ฤๅอยู่ด้วยความเกียจคร้าน ย่อมตั้งอุโบสถ ธรรมสวณะสั่งสอนพุทธศาสนิกชนให้ละบาป ดำเนินในทางบุญ นับว่าบวชอยู่เป็นประโยชน์แก่บริษัษย์

ฝ่ายความปฏิบัติในทางวิปัสสนาธุระ ไม่สอนแต่สมณะวิธีอันเป็นเบื้องต้น ย่อมสั่งสอนตลอดไปจนถึงวิปัสสนากรรมฐาน ตัดทางซึ่งคดอ้อมให้ตรง ทำที่ลึกลงให้ตื่นพอควร แก่ปัญญาที่จะพิจารณาตามให้เห็นจริงได้

ข้อความที่กล่าวมาโดยย่อนี้ ข้าพเจ้ามาสำคัญใจว่าเป็นคุณธรรมเครื่องหมายของ พระสงฆ์คณะธรรมยุติกา หาใช่จะเป็นธรรมยุติกาได้ด้วยรับลัทธิตมาจากพระสงฆ์รามัญ อันได้บรรพชาด้วยกล่าวสรณาคมถูกถ้วนสระแลพญฺญชนะจนสำเนียง ได้รับอุปสมบทในสิมา อันจะหาสิมาอื่นบริสุทธิ์เสมอเหมือนมิได้

ทั้งไม่ใช่เพราะได้อุตราสงค์แลสังฆาฏิทาบกันคลุมกายไม่เลิกผ้า จะเป็นเหตุให้นับว่าเป็นธรรมยุติกา

แลไม่ใช่ใช้สระแลพญฺญชนะสำเนียงถูกต้องด้วยมคธภาษา จะเป็นเครื่องหมายว่า เป็นธรรมยุติกา

ข้าพเจ้าเชื่อว่าวัตรปฏิบัติอันได้กล่าวมาแล้วโดยสังเขปเบื้องต้น เป็นเหตุให้ผู้ประพฤติตามนับว่าเป็นธรรมยุติกา

ผู้ซึ่งได้ทราบความประพฤติอันจริงของพระสงฆ์ธรรมยุติกาอาจจะทราบได้ว่า ความประพฤติอันใดซึ่งแปลกไปกว่าพระสงฆ์โดยมาก ย่อมมีมูลรากอันเดียวกัน เว้นแต่ประพฤติทั่วถึงโดยมากฤๅประพฤติย่อหย่อนไม่ทั่วถึง ไม่ใช่ลัทธิธรรมยุติกามาจากลัทธิรามัญ เป็นแต่พระสงฆ์รามัญเป็นผู้มาแนะนำให้เป็นเหตุที่ได้ทรงพระราชดำริห์กว้างขวาง ออกไปอีกเท่านั้น ครั้นสืบมานานความประพฤติแลความรู้ของพระสงฆ์คณะธรรมยุติกาก็กว้างขวางห่างเหินตื้นกว่ารามัญเองเสียอีก

ตกมาชั้นหลัง เมื่อเสด็จลงไปประทับวัดบวรนิเวศแล้ว ทรงทราบการภายนอกกว้างขวางมากขึ้นก็มีพระราชประสงค์ที่จะข้ามรามัญนั้นเสีย ไปให้ถึงเมืองลังกาซึ่งเป็นต้นรังถึงมีพระราชประสงค์จะเสด็จพระราชดำเนินเอง แต่หากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า

เจ้าอยู่หัวไม่พระราชทานพระบรมราชานุญาตด้วยเป็นระยะทางไกลใกล้ต่ออันตราย พระราชทานพระบรมราชานุญาตคราะห์ให้ส่งพระเถระฝ่ายธรรมยุติกนิกายออกไปเมืองลังกา ถึง ๓ เที้ยว เมื่อลงปลายก็ทรงทราบได้ว่าพระพุทธศาสนาในเมืองลังกาไม่มีความวิเศษ อย่างหนึ่งอย่างใดขึ้นไปกว่ากรุงสยาม พระสงฆ์ลังกากลับเข้ามาบวชในคณะธรรมยุติกา เลียอีก”

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลาผนวช

ครั้งคืนวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๔ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีมนตรีมุขปรึกษาพร้อมกันอัญเชิญพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเสด็จพระราชดำเนินจากวัดบวรนิเวศวิหารในวันรุ่งขึ้น พุธหีสบตีที่ ๓ เมษายน ตรงกับวันขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๕ เวลาเช้า โดยขบวนเรือขึ้นทรงพระราชยานที่ท่าราชวรดิษฐ สู่พระบรมมหาราชวัง ทรงพระบรมศพและเชิญประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท แล้วเสด็จไปประทับ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เวลาค้ำวันนั้น พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการถวายสัตย์ รุ่งขึ้นวันศุกร์ที่ ๔ เมษายน ตรงกับวันขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๕ เวลา ๕ โมง ทรงลาผนวช เสด็จประทับที่ราชการอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ที่พลับพลาหน้าคหลังสุภรัต คือที่สร้างพระที่นั่งภาณุมาศจรรย์องค์ที่สองในสมัยที่แต่งตั้งนานา วัดบวรนิเวศวิหาร ได้ทรงรับบรมราชาภิเศก เมื่อวันพุธหีสบตีที่ ๒๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๙๔ ตรงกับวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ปีกุน ตรีศก จ.ศ. ๑๒๑๓

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่เป็นเวลา ๒๗ พรรษา ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารเป็นเวลา ๑๔ ปี ๓ เดือน เท่ากับทรงดำรงอยู่ในฐานะพระสังฆปริณายกแห่งคณะธรรมยุตเป็นเวลา ๑๔ ปีเศษ

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY

3961155686

ประวัติ

วัดมกุฏกษัตริยาราม ราชวรวิหาร

พระอารามหลวง อำเภอพระนคร กรุงเทพมหานคร

ข้อความเบื้องต้น

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๔ แล้วทรงพระราชดำริว่า กำแพงเมืองและคลองบางลำพูซึ่งขุดขึ้นเป็นคูเมือง ในเวลานั้น ยังคับแคบและกระชั้นชิดกับพระบรมมหาราชวังเกินไป ควรจะขุดคลองขยาย คูเมืองให้กว้างขวางออกไปอีก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองทางฝั่งซ้าย แม่น้ำ เจ้าพระยาขึ้นเป็นคูเมืองชั้นนอก คือปากคลองทิศใต้ออกกรมวัดแก้วฟ้า ปากคลองทิศเหนือ ออกกรมวัดสมอแครง (วัดเทวราชกุญชร) เริ่มขุดเมื่อวันเสาร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีกุน ตรีศก (วันที่ ๒๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๙๔) มีขนาดกว้าง ๑๐ วา ลึก ๖ ศอก ยาว ๑๓๗ เส้น ค่าขุดเส้นละ ๒ ชั่ง ๑๐ ตำลึง (๒๐๐ บาท) ขุดอยู่ ๑๐ เดือน จึงเสร็จในวันเสาร์ เดือน ๙ แรม ๑๔ ค่ำ ปีมวต จัตวาศก (วันที่ ๑๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๙๕) รวมเงินค่าขุดดินและขุดตอทั้งสิ้น ๓๙๑ ชั่ง ๑๓ ตำลึง ๑ บาท ๑ เฟื้อง (๓๑,๓๓๓ บาทกับ ๑๒ สตางค์ครึ่ง) พระราชทานชื่อคลองนี้ว่า “คลองผดุงกรุงเกษม” และโปรดให้สร้างป้อมเรียงรายอยู่ด้านในอีกด้วย

ในพระราชพงศาวดารเล่าว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เคยมีพระราชกระแส รับสั่งไว้กับสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดีว่าจะทรงสร้างวัดถวายสักวัดหนึ่ง แต่ยังไม่ทัน สร้างพระนางเจ้าฯ ก็ประชวรสวรรคตเสียก่อน เมื่อขุดคลองผดุงกรุงเกษมเสร็จแล้ว จึงทรง พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จ่ายพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ของสมเด็จพระนางเจ้าฯ ซื้อที่ดิน ริมหดองผดุงกรุงเกษม ที่นางเลิ้ง สำหรับเป็นที่สร้างวัดและเป็นที่ธรณีสงฆ์ทรงวางศิลาฤกษ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๗ พระราชทานชื่อวัดตามพระนามของพระนางเจ้าฯ พระองค์นั้นว่า “วัดโสมนัสวิหาร” เปิดวัดเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๙

สร้างวัดมกุฏกษัตริยาราม

ครั้งการก่อสร้างวัดโสมนัสวิหารสำเร็จเรียบร้อยและเปิดวัดแล้ว จึงมีพระราชดำริต่อไปว่า ที่กรุงศรีอยุธยา มักมีวัดเรียงรายอยู่ตามชายคลอง เช่นพระเจ้าบรมโกศ (สมเด็จพระบรมราชาที่ ๓) ทรงสร้างวัดกุฎีดาว ที่ริมคูเมือง ตรงข้ามกับวัดสมณโกฏิของพระมหะสี จึงมีพระราชประสงค์จะสร้างวัดสวนพระองค์ขึ้นคู่เคียงกับวัดโสมนัสวิหารของสมเด็จพระนางเจ้าฯ ที่ริมคลองผดุงกรุงเกษมนี้บ้าง ได้ทรงเลือกที่ดินติดต่อกับที่ดินของวัดโสมนัสวิหารยาวไปตามริมคลองผดุงกรุงเกษมทางเหนือ ใกล้กับป้อมหักกำลังดัชกร โปรดให้ซื้อที่ดินของราษฎรหลายเจ้าของรวมกันเป็นเนื้อที่ผืนใหญ่ สำหรับใช้เป็นที่สร้างวัดและเป็นที่ธรณีสงฆ์ รวมความว่าที่ดินเดิมของวัดมกุฏกษัตริยารามนั้น มีพรมแดนติดกับที่ดินของวัดโสมนัสวิหาร ตรงถนนราชดำเนินบัดนี้ ไม่มีที่ดินของเอกชนอยู่ในระหว่างที่ชนาบของวัดทั้งสอง

แบบแปลนแผนผัง

เมื่อได้ที่ดินดังกล่าวตามพระราชประสงค์แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นแม่กอง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ (ชั้น ๓) กรมขุนราชสีหวิกรม (พระองค์เจ้าชุมสาย) เป็นนายช่าง และพระยามหาสุภาพ เป็นนายงาน ในการก่อสร้างนั้น ท่านทั้ง ๓ ได้วางแผนผังวัดให้คล้ายกับวัดโสมนัสวิหาร กล่าวคือ มีคูใน พื้นที่วัดแยกจากคลองผดุงกรุงเกษมเข้าไป ด้านกว้างตามลำคลอง ๔ เส้นครึ่งลึกเข้าไปข้างละ ๖ เส้นครึ่ง ส่วนด้านสกัดข้างหลัง มีขนาดกว้างยาวเท่ากับข้างหน้าเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กำหนดสร้างกำแพงรอบวัดขึ้นภายในคูคลองกว้างข้างละ ๓ เส้น ๑๑ วา ยาวข้างละ ๔ เส้น กำหนดด้านหน้าด้านซ้าย และด้านหลัง มีประตูซุ้มข้างละ ๓ ประตู ส่วนด้านขวา คือ ทางตะวันออก มีประตูเดียวภายในกำแพงรอบวัดนั้น กำหนดทำกำแพงแยกพื้นที่ออกเป็น ๓ ส่วน คือ ตอนกลางเป็นส่วนพุทธาวาส สองข้างเป็นส่วนสังฆาวาสมีประตูซุ้มสำหรับผ่าน เข้าเขตพุทธาวาสข้างละ ๒ ประตูทะลุถึงกัน ทั้งตอนหน้าวัดและตอนหลังวัด

ตอนกลางที่เป็นเขตพุทธาวาสนั้น กำหนดเป็นที่ตั้งพระวิหารอยู่ข้างหน้า มีวิหารคต ๔ เหลี่ยม เชื่อมกับพระวิหารตอนหลัง มีประตูเข้าออกทางระเบียงพระวิหาร ๒ ข้าง และมีมุขยื่นเข้าออกเป็นประตูอีกข้างละ ๑ ประตู ภายในลานกลางวิหารคต สำหรับเป็นที่ก่อสร้าง พระเจดีย์ขนาดใหญ่ ถัดจากนั้นไป ระหว่างวิหารคตกับกำแพงด้านสกัดหลังวัด เป็นที่สร้าง พระอุโบสถขวางกับพระวิหารต่างจากพระอุโบสถวัดโสมนัสวิหาร

สองข้างที่กำหนดไว้เป็นเขตสังฆาวาสนั้น ด้านซ้ายหรือทางตะวันตก แบ่งเป็น ๓ คณะ เรียกว่าคณะหน้า คณะกลาง และคณะท้าย ภายในคณะหน้าและคณะท้ายนั้น มีกุฏิติก ๒ ชั้น เรียงกัน ๒ แถว แถวละ ๓ หลังหันหน้าเข้าหากัน รวมกุฏิคณะละ ๖ หลัง สำหรับภิกษุอยู่ อาศัยหลังละ ๑ องค์ ส่วนคณะกลางเป็นบริเวณกว้าง จึงสร้างเป็นกุฏิสองถุนขนาดใหญ่ไว้ ตรงกลางมีกุฏิบริวารอีก ๕ หลัง พร้อมทั้งหอไตรปิฎก ๑ หลัง และศาลาเก๋งจีนชั้นเดียวที่มุม คณะทางเหนือและทางใต้ อีก ๒ หลัง ในจำนวนกุฏิบริวาร ๕ หลังนี้ เป็นกุฏิยาวสะกัตอยู่ ๒ หลัง หลังละ ๔ ห้อง สามารถเป็นที่อยู่อาศัยได้ ๒ รูป รวม ๓ คณะ จึงมีเสนาสนะ สำหรับภิกษุอยู่อาศัยได้ ๒๐ รูป ส่วนด้านขวาหรือทางตะวันออกจะมีแบบแปลนแผนผัง คณะและกุฏิเช่นเดียวกับด้านซ้ายทางตะวันตกหรือไม่นั้น ไม่ปรากฏ

แผนผังดังกล่าวนี้ ทำให้มีพื้นที่เหลืออยู่ทุกด้าน คือ ด้านหน้าจากกำแพงวัดถึงคลองผดุงกรุงเกษมราว ๒ เส้น ๑๓ วา ด้านหลังจากกำแพงวัดถึงลำคู ๑๒ วาเศษ ด้านข้างจากกำแพงวัดถึงลำคูอีกข้างละ ๕-๖ วาเศษ นับเป็นอุปัจารวัด มีทางเดินได้โดยรอบ

ที่ลานวัดถัดจากกำแพงวัดทางคณะหน้าและคณะนอกออกไป ระหว่างถนนตรงประตูคณะหน้าและคณะนอกกับคู มีสระใหญ่ ๔ เหลี่ยมผืนผ้าข้างละ ๑ สระ ส่วนที่ประตูวัดทั้ง ๓ ทำถนนออกไปถึงริมคลองผดุงกรุงเกษม ถนน ๒ ข้างกว้างราว ๑ วา ส่วนถนนกลางกว้างราว ๒ วา ที่ปลายถนนริมคลอง มีศาลาทำน้ำ ๓ หลัง กว้างราว ๓ วา ยาวราว ๔ วา

ยกพื้น ๒ ข้าง มีทางเดินระหว่างกลางและมีบันไดยื่นลงไปโคลง แม้ตรงประตูข้างคณะหน้า คณะกลางและคณะท้ายก็มีถนนออกไปสู่กุวัดและมีศาลาเช่นเดียวกัน ส่วนด้านหลัง ตรงประตู คณะท้ายและคณะนอกออกไป ก็มีถนนออกไปถึงคูและมีเวจกุฏีข้างละ ๑ หลัง ตั้งอยู่ ระหว่างกำแพงวัดกับถนนและคู

แบบแปลนแผนผังตามที่กล่าวนี้ เข้าใจว่าคณะผู้อำนวยกาสร้างคงได้ปรึกษาหารือกันทำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายก่อน เมื่อได้รับพระบรมราชานุญาตแล้ว จึงลงมือดำเนินการสร้าง

การก่อสร้างเบื้องต้น

โดยเหตุที่พื้นเดิมของวัดนี้ เป็นสวนผลไม้ยืนต้นบ้าง สวนไม้ล้มลุกบ้าง เมื่อจะก่อสร้าง จึงต้องตัดโค่นและขุดตอก่อน ต่อจากนั้นจึงขุดคูกว้างราว ๔-๕ วา แยกจากคลองผดุงกรุงเกษมเข้าไปตั้งกล่าวแล้ว เพื่อใช้ดินถมพื้นที่ เพื่อเป็นทางระบายน้ำ เพื่อใช้น้ำอาบและบริโภค และเพื่อเป็นอุโมงค์สำหรับบิณฑบาตและประโยชน์อย่างอื่นด้วย

พื้นที่วัดนี้ ทางตะวันออกเฉียงเหนือ ติดกับคลองผดุงกรุงเกษม ฉะนั้นแผนผังของวัดนี้ จึงต้องหันหน้าลงคลอง และพระวิหารซึ่งตั้งอยู่ตอนหน้าของวัด จึงหันหน้าไปสู่อะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนพระอุโบสถซึ่งตั้งอยู่ถัดเข้าไป หันหน้าไปสู่อะวันออกเฉียงใต้

แผนผังของวัดนี้นั้น มีพระวิหารอยู่ตอนหน้าวัด พระอุโบสถอยู่ตอนหลังวัด พระเจดีย์ ตั้งอยู่หลังพระวิหารหรือกลางลานวิหารคตอันเป็นท่ามกลางของวัด หาได้สร้างพระอุโบสถไว้หน้าวัด เหมือนวัดอื่นบางวัดไม่ ทั้งนี้ เพราะมีพระราชประสงค์ให้ใช้พระวิหารในกิจการพระศาสนาทั่วไปส่วนพระอุโบสถนั้น สำหรับใช้ทำสังฆกรรมบางอย่าง เช่นทำปาฏิโมกข์ เป็นต้น ฉะนั้นพระวิหารจึงมีขนาดใหญ่กว่าพระอุโบสถ

เมื่อการปรับพื้นเรียบร้อยแล้ว จึงเริ่มก่อสร้างฐานพระวิหาร ฐานวิหารคต ฐานพระเจดีย์ และฐานพระอุโบสถ การก่อสร้างในเบื้องต้นนั้น ได้ฝังราก ถมดินสำหรับก่อสร้างฐานพระวิหาร ฐานวิหารคต ฐานพระเจดีย์ และฐานพระอุโบสถ แต่การก่อสร้างนี้ ก่ออิฐขึ้นมาได้พอพื้นลายถึงผนังเท่านั้น ก็ค้างมานาน

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๑๐ จึงเสด็จมาวางศิลาฤกษ์ ทรงเร่งรัดการก่อสร้างเสนาสนะ ให้เสร็จทันเปิดวัดก่อนเข้าพรรษา พ.ศ. ๒๔๑๑ เสนาสนะ ๓ คณะนั้นได้สำเร็จเรียบร้อยตาม พระราชประสงค์ พอเป็นที่อยู่อาศัยของภิกษุสงฆ์ได้ ๒๐ รูป ส่วนพระวิหาร วิหารคต พระเจดีย์และพระอุโบสถยังคงดำเนินการก่อสร้างต่อมา

ทรงเปิดวัดและพระราชทานชื่อวัด

เมื่อการก่อสร้างกุฏิ ๓ คณะสำเร็จเรียบร้อยแล้ว จึงทรงกำหนดฤกษ์เปิดวัด ณ วันศุกร์ เดือน ๘ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ ได้ทรงเลือกพระจันทรโคจรคุณ

(จนฺทรสี ยัม) วัดบวรนิเวศวิหารมาเป็นเจ้าอาวาส และทรงกำหนดให้มีภิกษุสงฆ์ ๒๐ รูป รวมเป็นพระสงฆ์วิสติวรรค คือ พระจันทรโคจรคุณ ๑ พระฐานานุกรม ๓ และพระอนุจร ๑๖ ในตำนานกล่าวว่าผู้มีขบวนแห่ภิกษุสงฆ์ทั้งนั้นจากวัดบวรนิเวศวิหารไปสู่วัดมกุฏกษัตริยาราม เข้าใจว่าคงจัดขบวนแห่ทางเรือออกจากวัดบวรนิเวศวิหารไปตามคลองบางลำพู ออกแม่น้ำเจ้าพระยาแล้วเลี้ยวเข้าคลองผดุงกรุงเกษมเทียบขบวนที่ท่าหน้าหน้าวัด

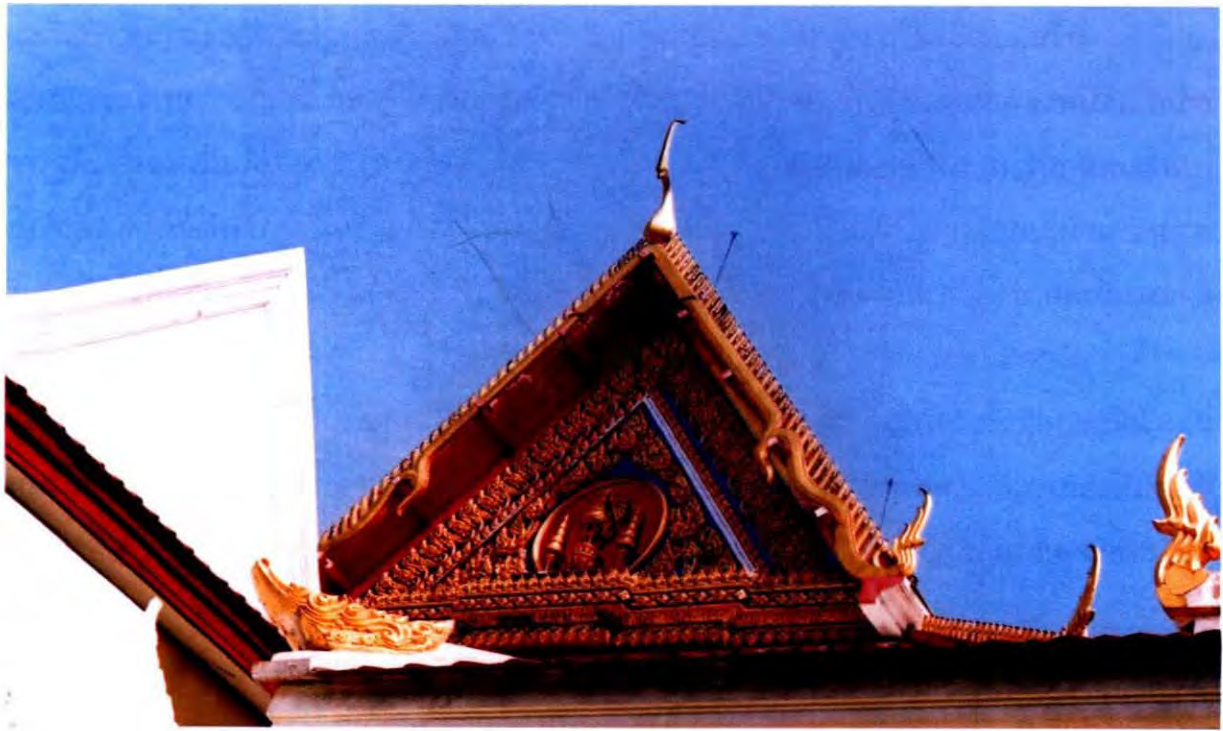
พระจันทรโคจรคุณนำพระพุทธรูปสำริดโบราณมาด้วย ๑ องค์ อยู่ที่กุฏิใหญ่ ท่ามกลางคณะกลางพระฐานานุกรม ๓ รูป และพระอนุจร ๔ รูป ก็อยู่ในคณะกลางนี้ ส่วนพระอนุจรอีก ๑๒ รูปนั้น อยู่ในคณะหน้า ๖ รูป ในคณะท้าย ๖ รูป เป็นอันว่าภิกษุอยู่หลังละ ๑ รูป เว้นแต่กุฏิขวางในคณะกลาง มี ๔ ห้อง ๒ บันได จึงอยู่หลังละ ๒ รูป

ในวันเปิดวัด คือวันที่ภิกษุสงฆ์ไปอยู่นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในและข้าราชการบริพารได้เสด็จไปทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ถวายเสนาสนะแล้วทรงพระเคนเครื่องบริวารสำหรับขึ้นกุฏิใหม่แก่เจ้าอาวาสด้วยพระองค์เอง และโปรดให้เจ้านายกับข้าราชการถวายเครื่องสักการะและไทยทานแก่พระฐานานุกรม และพระอนุจรโดยทั่วกัน ครั้นเสด็จทอดพระเนตรบริเวณวัดแล้วจึงเสด็จกลับ

เมื่อเริ่มสร้างวัดนั้น ได้พระราชทานชื่อว่า “วัดมกุฏกษัตริยาราม” ตามพระปรมาภิไธยของพระองค์ให้คู่เคียงกับวัดโสมนัสวิหาร ซึ่งทรงสร้างอุทิศพระราชกุศลถวายสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดีพระอัครมเหษีดังกล่าวแล้ว แต่ภายหลังปรากฏว่าเมื่อพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการจะกราบทูลออกชื่อวัดอันเป็นพระปรมาภิไธย ก็ขัดปากกระดากใจ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เรียกว่า “วัดพระนามบัญญัติ” ไปพลางก่อน เมื่อสิ้นรัชกาลของพระองค์แล้ว จึงให้เรียกว่า “วัดมกุฏกษัตริยาราม” แต่ก็เรียกกันว่า “วัดพระนามบัญญัติ” ต่อมาถึง ๒๒ ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จึงทรงประกาศให้เรียกว่า “วัดมกุฏกษัตริยาราม” ตามพระราชประสงค์ เมื่อวันที่ ๑๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๓

พระราชทานวิสุงคามสีมา

เมื่อเปิดวัดให้ภิกษุสงฆ์มาอยู่แล้ว จึงทรงพระราชดำริว่าที่วัดมกุฏกษัตริยารามนี้ ยังปะปนอยู่กับที่ชาวบ้าน ไม่เป็นเอกเทศส่วนหนึ่งตามพระวินัย จึงโปรดให้กรมพระนครบาล

ไปลงหลักปักเขตที่จะพระราชทานเป็นวิสุงคามสีมา เพื่อให้กรมพระอาลักษณ์เขียนคำประกาศพระราชทานวิสุงคามสีมา ต่อมาอีก ๔-๕ วัน กรมพระอาลักษณ์ก็เขียนคำประกาศขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายว่า ดังนี้

ประกาศไว้สำหรับพระอารามนี้

ว่าที่เขตรวัดมกุฏกษัตริยาราม เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วัดพระนามบัญญัติ ในทิศตะวันออก ตั้งแต่หลักรมุมนะวันออกไปตามกำแพงถึงหลักรมุมนะวันออกไปตามกำแพง ถึงหลักรมุมนะวันออกใต้ ๖ เส้น แล้วยาวไปตามกำแพง ในทิศใต้ ตั้งแต่หลักรมุมนอกใต้ไปถึงหลักรมุมนะวันตก ๔ เส้น ในทิศตะวันตก ตั้งแต่หลักรมุมนะวันตกไปถึงหลักรมุมนะวันออก ๖ เส้น แล้วยาวไปในทิศเหนือ ตั้งแต่หลักรมุมนะวันออกไปถึงหลักรมุมนะวันออก บันจบที่เก่า ๔ เส้นที่กำหนดเท่านั้น ทรงพระราชอุทิศให้เป็นที่วิสุงคามสีมา ยกเป็นแผนกหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขต เป็นที่วิเสศสำหรับพระสงฆ์มาแต่จตุทิศทั้ง ๔ อาศัยใช้สังฆกรรม มีอุโบสถกรรม เป็นต้น พระราชทานแต่ ณ วัน ๒๖๘ คำ ปี มะโรง สัมฤทธิศก^{๑๔} พุทธศักราช ๒๔๑๑ พรรษา เป็นวันที่ ๖๒๕๖ ในรัชกาลปัจจุบันนี้ ะ

ครั้งลงพระปรมาภิไธยในประกาศนี้แล้ว ทรงสงสัย จึงมีกระแสพระราชดำรัสสั่งว่า ครั้งนี้กรมพระนครบาลปักที่เขต วิสุคามสีมากว้างขวางใหญ่โตนัก ขอให้กรมพระนครบาล ไปถอนหลักเก่าออกเสียให้ปักเสียใหม่เพียงแนวกำแพง อย่างข้ามถนนออกไปเลย ให้ดูเอาตามอย่างวัดโสมนัสเถิด ให้ไปวัดให้ได้กว้างยาวมาใหม่ให้ชัดว่าด้านตะวันออกเท่าไร ด้านใต้เท่าไร ด้านตะวันตกเท่าไร ด้านเหนือเท่าไร ให้เอาตามอย่างเขตวัดโสมนัส ให้ได้มาถวายตัวในคืนวันนี้

เมื่อกรมพระนครบาลได้ทราบพระราชประสงค์อย่างนี้แล้ว จึงรีบไปถอนหลักปักใหม่ และวัดเขตรกว้างยาวเท่ากำแพงรอบวัด นำความขึ้นกราบบังคมทูลในวันนั้น เมื่อทรงทราบแล้ว จึงให้เขียนประกาศพระราชทานวิสุคามสีมาขึ้นใหม่ และลงพระปรมาภิไธยในวันนั้นเอง ซึ่งมีข้อความและเขตวิสุคามสีมาต่างจากฉบับแรก ดังนี้

ประกาศพระราชทานวิสุคามสีมาและที่อุปัชฌารวัด

สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยามเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ที่ ๔ ในพระบรมราชวงศ์นี้ ขอประกาศแก่พระภิกษุสงฆ์สามเณรในชาติทุกทั้ง ๔ อันมาแล้ว แลยังไม่มาแล้ว ณ ที่นี้แลคฤหัสถ์ที่รู้ประเพณีในพระพุทธศาสนา บรรดาที่จะได้อ่านหนังสือนี้ให้ทราบทั่วกันว่า เพราะมีคำภีร์อรุณธรรมา (อักษรขอม) ยมปิ เอกสมิเฆว ความเขตเต เอกปเทศ อัย วิสุคามา โหตุติ ปริจฉินทิตวารราชา กสฺสจ เตติ ฯ โสปี วิสุคามสีมา โหติเยว ฯ ตสฺมาสา จ อิตธา จ ปกติกามนครนิคมสีมา พุทฺธสีมาสทิสายเวย โหนติ เกวลมฺปน ติจีวรวิปฺวาสปริหารํ น ลภนฺติ ฯ คำที่ว่าไว้นี้ โบราณจารย์สืบ ๆ มาในเมืองไทยเมืองลาวก็เชื่อนับถือว่าเปนประมาณในพระพุทธศาสนาจึงได้ให้ปักกำหนดที่นั้น ๆ โดยประสงค์เปนเขตวิสุคามสีมา ยกเปนแผนกหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขตเปนที่วิเสศสำหรับอาสยใช้สังฆกรรม มีอุโบสถกรรมเป็นต้นได้ บัดนี้ ที่วัดเชื่อมกุฎกษัตริยาราม เรียกกันว่าวัดพระนามบัญญัติยังเป็นเขตแดนปะปนอันเดียวกันอยู่กับพระราชอาณาเขต ไม่เป็นที่วิเสศแผนกหนึ่งต่างหากเราพระเจ้ากรุงสยาม ผู้มีนามเป็นเจ้าของวัดนั้น มีความประสงค์จะให้ปักเขตวิสุคามสีมาแยกเป็นแผนกหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขตเพียงวงกำแพงรอบเท่านั้น แต่กรมพระนครบาลปักล้ำเกินกำหนดออกไป บัดนี้เห็นว่า พระสงฆ์จะทำสังฆกรรมชุมนุมสงฆ์

ตามกำหนดนั้นจะลำบาก ยากที่จะรักษาระวังรักษาเดินทางไปมาได้ในเวลาสังฆกรรมจึงให้
กรมพระนครบาลปักหลักไม้แก่นกำหนดเขตแดนวิสุคามสีมาใหม่เลื่อนเข้ามาปักเพียง
มุมกำแพงรอบทั้ง ๔ ด้านไว้เป็นสำคัญ ในทิศตะวันออก ตั้งแต่หลักมุมตะวันออกไปตามกำแพง
ถึงหลักมุมออกใต้ ๓ เส้น ๑๑ วาแล้วยาวไปตามแนวกำแพง ในทิศใต้ ตั้งแต่หลักมุมออกใต้
ไปถึงหลักมุมตะวันตก ๔ เส้น ในทิศตะวันตก ตั้งแต่หลักมุมตะวันตกไปถึงหลักมุมตกเหนือ
๓ เส้น ๑๑ วา แล้วยาวไป (ตามแนวกำแพง) ในทิศเหนือ ตั้งแต่หลักมุมตกเหนือไปถึงหลักมุม
ตะวันออก บรรจบที่เก่า ๔ เส้น ที่กำหนดเท่านี้ เราพระเจ้ากรุงสยามอุทิศให้เป็นทีวิสุคามสีมา

ยกเป็นแผนกหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขต เป็นวิเสศสำหรับพระสงฆ์ในชาติทั้ง ๔ อันมาแล้วแลยังไม่มาในที่นี้อาศัยใช้สังฆกรรมมีอุโบสถกรรมเป็นต้นตามนิยมซึ่งมีในคำภีร์อรรถกถา

แลที่ชานวदनอกวงกำแพงออกไป มีคูคันเป็นจังหวัดรอบนั้น เราพระเจ้ากรุงสยามยอมยกให้เป็นที่ขึ้นแก่พระอารามอีกส่วนหนึ่ง เพื่อพวกอารามิกเปนชาย-หญิง ผู้ปฏิบัติพระอารามก็ดี แลบิดามารดาญาติพี่น้องของพระภิกษุสามเณรในพระสงฆ์ในพระอารามนี้ก็ดี ฤๅผู้อื่นที่ยอมว่าจะเปนอุปฐากปฏิบัติพระสงฆ์ในพระอารามจนพระสงฆ์เชื่อถือได้ยอมให้อยู่ก็ได้ อาศัยอยู่ในที่นั้นตามความยอมของพระสงฆ์ทุกรายทุกคน ถ้าพระสงฆ์ในพระอารามไม่พอใจไม่ยอมให้ผู้ใดอยู่ก็ให้พระสงฆ์มีอำนาจขับไล่ผู้นั้นให้ไปเสียจากที่นั้นได้ เมื่อคนพวกนั้น จะเพาะปลูกผลไม้และพรรณผักต่าง ๆ ไต ๆ ที่ควรแก่อากรสมภักษรลงในเขตที่นั้น เราพระเจ้ากรุงสยามยอมยกให้ อย่าต้องให้เสียอากรสมภักษร ถ้าคนพวกนั้นไปทำไรนาเรือกสวนในที่อื่น หนังสือนี้คุมไม่ได้ แต่ตัวคนพวกที่อาศัยอยู่ในที่นั้นคงขึ้นพระราชอาณาจักรเมื่อมีความเกี่ยวข้องประการใด ๆ ให้นายอำเภอเกาะครองไปว่าตามคดีนั้น ๆ ได้ พระสงฆ์จะขัดขวางไว้ไม่ได้ อนึ่งเมื่อคนพวกที่อาศัยอยู่ในที่นั้นตลอดครบรอบปีแล้ว ครั้งขึ้นปีใหม่ก็ให้ไปขอใบยอมแต่พระสงฆ์สำหรับตัวอีก จึงอยู่ต่อไปได้ ถ้าไม่มีใบยอมแต่พระสงฆ์สำหรับตัวชั้วปีแล้ว จะอยู่ต่อไปอีกไม่ได้ จะให้กรมพระนครบาลขับไล่เสีย

อนึ่ง เราพระเจ้ากรุงสยามมีความนับถือเลื่อมใสในพระสงฆ์พวกธรรมยุติกาเปนอันมาก ถ้าหากพระอารามนี้ พระสงฆ์พวกธรรมยุติกาได้ครอบครองเป็นเจ้าของสืบ ๆ ไป สิ้นกาลนานได้ประพฤติการศาสนพรหมจรรย์โดยซื่อสัตย์ ให้สมควรแก่ลัทธิอันชอบในพระธรรมวินัย อันเป็นเครื่องแสดงความบริสุทธิ์ เราพระเจ้ากรุงสยามจะมีความยินดีเลื่อมใสมากยิ่งขึ้นไป ส่วนกุศลซึ่งสำเร็จด้วยสฐาปนาการพระอารามใหม่ครั้งนี้ เราพระเจ้ากรุงสยามขออุทิศให้แก่เทพตามนุศบุรุษยสัตริศฤๅหฐบรรพชิตทั้งปวง ใคร ๆ เหนชอบด้วย ก็จงได้ชื่นชมยินดีอนุโมทนาแล้วจงเจริญอายุพรณสุขุพลประภูภาณคุณสารสมบัติศิริสวัสดิพิพัฒนามงคลสรรพคุณผลแลความประสงค์ซึ่งไม่มีโทษเป็นบาป จงสำเร็จทุกประการเทอญ ๖๕

ประกาศมา ณ วัน ๒๖๔ คำ ปีมโรง นักษัตร สำฤทธิศก^๑ พุทธสาสนกาล ๒๔๑๑ พรรษาเปนวันที่ ๖๒๕๖ ในรัชกาลประจุบันนี้ ๖๕

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงเปิดวัดได้เพียง ๙๙ วัน หรือพระราชทานวิสุงคามสีมาได้เพียง ๙๖ วัน ถึงวันมหาปวารณาออกพรรษา คือ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีนั้น ก็เสด็จสวรรคต การก่อสร้างยังไม่สำเร็จ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบราชสมบัติจากพระราชบิดา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างต่อมาจนสำเร็จ

รายการสิ่งก่อสร้าง

การก่อสร้างวัดมกุฏกษัตริยารามในเบื้องต้นนั้น แบ่งเป็น ๓ ระยะ คือ ระยะแรก ก่อสร้างฐานพระวิหาร ฐานวิหารคต ฐานพระเจดีย์ ฐานพระอุโบสถ และหมู่กุฏิ ๓ คณะ ระยะที่ ๒ ก่อสร้างต่อเติมจนกุฏิสำเร็จทั้ง ๓ คณะ ส่วนพระวิหาร วิหารคต พระเจดีย์

เรื่องวัดสมอราย อันมีนามว่า ราชาธิวาส

พระราชปรารภ

ทรงพระราชดำริว่า เมื่อแรกจะลงมือปฏิสังขรณ์พระอารามใต้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จดข้อความตามพระราชปรารภจะทรงปฏิสังขรณ์พระอาราม มีข้อความกล่าวถึงเรื่องซึ่งเนื่องด้วยพระอารามนี้ลงไว้ในต้นสมุดเรียรายโดยย่อ พอให้ผู้ซึ่งมีใจศรัทธาเลื่อมใสในการพระราชกุศลปฏิสังขรณ์ จะได้ทราบพระราชปรารภไว้บ้างแต่ผู้ซึ่งออกเรียรายได้มีเวลาอ่านตลอดบ้างมีตลอดบ้าง อ่านเที่ยวเดียวจำไม่ได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เรียบเรียงข้อความพิสดารพอที่จะเป็นเค้าเงื่อนตามที่สืบได้ ลงพิมพ์ไว้ให้ท่านทั้งหลายผู้ซึ่งได้โดยเสด็จในการพระราชกุศล ปฏิสังขรณ์พระอาราม และหล่อพระสัมพุทธพรรณีทราบเพิ่มความประสาทเลื่อมใสในการกุศลหรือสนองพระเดชพระคุณโดยความกตัญญูกตเวทีเป็นที่ตั้ง ให้ได้สำเร็จความรื่นรมย์และทราบพระราชปรารภโดยชัดเจนอันควรแก่ปรารภณา

ใครสร้างวัดสมอราย

วัดสมอรายนี้ มิได้ปรากฏว่าได้สร้างมาแต่ครั้งใด ผู้ใดเป็นผู้เริ่มสร้าง ดังเช่นวัดเขมาภิตาราม ซึ่งปรากฏว่าเป็นวัดสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ พระเจ้าอยู่หัวทรงสร้างประมาณ ๕๕๘ ปีมาแล้ว เป็นต้น แต่เมื่อพิเคราะห์ดูโดยชื่อวัด และพื้นภูมิสถานของวัดทั้งวัดสมอรายและวัดสมอแครงซึ่งเป็นคู่กัน เห็นว่าจะเป็นวัดเก่ามาก่อนที่ใช้ภาษามคธ หรือภาษาไทยใหม่ ๆ พุดเป็นพื้นเมือง เช่น ชื่อวัดบวรมงคลเรียกว่าวัดสิงขร และวัดดุสิต เป็นต้น ชื่อเป็นภาษาขอมโบราณจึงเห็นว่าจะได้เป็นวัดเก่าแก่ก่อนวัดสิงขร วัดสัมเกลียง วัดโบสถ์ขึ้นไปเป็นแน่ แต่หากเป็นวัดสมณะ ฝ่ายอรัญวาสีเป็นวัดราษฎร์จึงไม่มีชื่อเสียงผู้สร้าง หรือข้อความเค้าเงื่อนว่าได้สร้างเมื่อครั้งใด คราวใด

ชื่อวัดสมอราย

ชื่อซึ่งเรียกว่าสมอราย ตามที่มาเดาแปลกันขึ้นหลัง ว่าเพราะมีต้นสมอปลูกเรียงราย อยู่หน้าวัด เป็นความคิดที่ผู้ไม่รู้จักศัพท์ขอมมาพากย์เดาขึ้นในภาษาไทย จนภายหลังเจ้าอาวาส นำต้นสมอมาปลูกเรียงรายไว้เป็นอันมาก เพื่อจะให้ต้องด้วยนามวัด แต่ต้นสมอทั้งหลายนั้น รู้จักตัวผู้ปลูกอยู่ด้วยกันทุกต้น จึงจะเอาเป็นหลักฐาน ว่าชื่อวัดเกิดขึ้นโดยนิยมของผู้เห็น ต้นสมอนั้นไม่ได้ ด้วยชื่อวัดเรียกมาเสียก่อนปลูกต้นสมอช้านาน

อีกประการหนึ่ง วัดสมอแครงซึ่งเป็นวัดคู่กัน จะแปลว่ากระไร เพราะเหตุที่ “แครง” คำนั้นในภาษาไทยรูปเป็นกาบ ๆ สานไว้สำหรับเป็นเครื่องวิดน้ำ หอยที่รูปร่างคล้ายกันเช่นนี้

ก็เรียกว่า หอยแครง หรืออีกนัยหนึ่งมีผู้ใส่ใจใจว่าจะเป็นหอย ด้วยอาศัยคำว่าชายแครง ในเครื่องประดับ เคยอธิบายกันว่าเป็นวัดที่ปลูกสมอร่องแร่งก็มี ถ้อยคำที่อธิบายเช่นนี้ เคยได้ยินมาแต่เด็ก ๆ แต่เห็นว่ามาทางอรรถเดียวกันกับที่คิดว่ากระจาดเต็ม เรียกว่า “กระจาย” ซึ่งข้าพเจ้าเคยล้อว่า “กระจาดตล่าย” มาจาก “กระจายตลาด” ตล่ายหายไปเสีย จึงเหลือ แต่กระจาดจะเอาเป็นหลักฐานไม่ได้

ก็ถ้าหากว่าจะยอมให้เป็นสมอหอย เขาสมอแครงที่เมืองพิษณุโลก ซึ่งเป็นเจดีย์สถานโบราณ อันอ้างว่าพระพุทธเจ้าได้เสด็จมาประทับ จะมีต้องมีต้นสมอร่องแร่งเต็มไปทั้งภูเขาหรือ

อีกนัยหนึ่ง เขาสมอคอนที่เมืองลพบุรี จะเป็นต้นสมออะไรที่ควรจะแปลงเป็นคอน ไม่ใช่สมอลูกเล็กเท่าเม็ดข้าวโพด เพราะเป็นภาษาฝรั่ง ยังไม่รู้จักกันในเวลานั้น

อนึ่งเครื่องที่สำหรับจะถ่วงไว้หรือเกี่ยวไว้ ไม่ให้เรือลอยไปเรียกว่า “สมอ” ไม่ใช่จะต้องทำด้วยไม้สมอ จึงจะเกี่ยวอยู่เป็นอันขาด เขาย่อมใช้ก้อนศิลาหรือไม้และเหล็ก เป็นเครื่องถ่วงเครื่องเกี่ยว

เพราะฉะนั้นคำว่า “สมอ” นี้ออกจากภาษาขอม ที่เรียกว่า “ถมอ” แปลว่า ก้อนศิลา ตัว ถ ไทยเราไม่มีใครสันทัดเรียก ถ้าคำใดที่เป็นตัว ถ มักจะเรียกเพี้ยนเป็น ส จนลงเป็นภาษาใช้ ส แทน ถ วัดสมอราย แปลว่า มีก้อนศิลาราย ๆ วัดสมอแครง เขาสมอแครง แปลว่า ศิลาแข็ง เขาสมอคอน แปลว่า เมืองก้อนศิลาสมอที่สำหรับทอดเรือ ได้แก่ ก้อนศิลา ซึ่งเอาหวายถัก แล้วเอาเชือกผูก เมื่อเรือจะหยุดแห่งใดเอาหย่อนลงไปให้ถ่วงไว้ในน้ำใช้มาตั้งแต่เป็นเวลาใช้เรือเล็ก ๆ ครั้นใช้เรือใหญ่ขึ้นต้องใช้ศิลาก้อนโตยกเรือลำบากถ่วงก็ไม่ใคร่จะอยู่จึงได้คิดทำขอหรือขวากด้วยไม้แล้วก็เลยเป็นเหล็กซึ่งควรจะใช้ชื่อว่า ขอ แทน สมอ หรือขวากแทนสมอ แต่ยืดยาวเรียกประดักประเดิดไป จึงคงเรียกสมออย่างเดียวกับก้อนหินที่เคยถ่วงมาแต่ก่อน ถ้าจะพรรณนาถึงเรื่องคำสมอแปลว่า หิน ยังมีจะยกมาเทียบได้อีกหลายอย่างแต่จะยืดยาวพันเพื่อนไป จึงทิ้งไว้เป็นตัวอย่างแต่เท่านี้

ด้วยอธิบายดังคิดเห็นจะนี้ จึงขอแปลชื่อวัดสมอรายว่าวัดศิลาราย เป็นชื่อซึ่งตั้งคนละคราวกับวัดลิงขบ อันอยู่ตรงกันข้ามคนละฟาก และวัดส้มเกลี้ยง วัดโบสถ์ซึ่งอยู่ต่อ ๆ

กันไป ส่วนวัดเขมานั้นมีคำที่เล่ากันมาว่าเป็นที่เซ็นเกวียน นัยหนึ่งว่าทอง นัยหนึ่งว่าสินค้าของพระเจ้าอยู่ทองมาพักที่วัดนั้น จึงได้ชื่อว่า “วัดเขมา” เกวียนนั้นไปลงที่ท่าใด วัดริมท่านั้นจึงได้ชื่อว่า “วัดท่าเกวียน” อันกลายมาเป็นวัดตะเคียน คือ วัดมหาพุฒาราม แต่ก็เป็นที่น่าสงสัยเป็นอันมาก ว่านิทานนี้จะคิดขึ้นประกอบเป็นกระจายอีก วัดเขมาน่าจะชื่อเขมา มาแต่เดิม เขมาเป็นชื่อของเมืองเขมร เขมรัฐ เพราะเหตุที่ได้มีเกี่ยวข้องกับในราชวงศ์นครหลวงกับละโว้ พระราชโอรสและธิดาย่อมทำการวิวาห์มงคลแก่กันและกัน จนถึงเมืองรามบุรีซึ่งตั้งก่อน นามเป็นอโยธยาอยู่ที่กรุงเก่า ก็เป็นเมืองพระราชบุตรเขยของพระเจ้ากรุงละโว้ อันเป็นสามีนางจามเทวี ซึ่งขึ้นไปเป็นเจ้าแผ่นดินองค์แรกของกรุงศรีอยุธยา ก็เป็นเขมรพระนครหลวง บางทีจะได้สร้างวัดเขมานี้ จึงชื่อไว้ว่าวัดเขมา หรือเขมา แปลว่า วัดเขมร ถ้าจะเดาว่าวัดสมอราย วัดสมอแครงจะเป็นที่กองทัพเรือสมครพรรคพวกของเจ้าเขมรเหล่านั้น มาตั้งศิลาสมอไว้เคลื่อนกลาด ก็น่าจะไปได้ แต่เป็นเดาจัดอยู่หน่อย จึงไม่อยากจะกล่าวยืนยัน แต่วัดเขมาน่าจะเป็นวัดสำคัญกว่าวัดสมอรายสมอแครง จึงได้เกียรติยศในคำเล่าว่าเป็นวัดหลวงของสมเด็จพระเจ้าอยู่ทองมาทรงปฏิสังขรณ์ ธรรมดาคนของเราเล่าอะไร ๆ ไปสุดปลายจมูกอยู่เพียงพระเจ้าอยู่ทองถือเสียว่าเก่าแก่ที่สุดแล้ว ไม่ใคร่จะต้องการทราบยิ่งขึ้นไปกว่านั้น ผู้ซึ่งได้ฟังคำอธิบายนี้แล้วจะเข้าใจว่า ถ้าเช่นนั้นเขตแดนเหล่านี้จะมีเป็นของเขมร ซึ่งตั้งอยู่อังกอร์ธม คือ พระนครหลวงนั้น หรือข้อความไม่เช่นนั้น

กัมโพชประเทศ

คำกัมโพช เป็นชื่อของประเทศเขตแคว้นอันหนึ่ง ในมัชฌิมประเทศครั้งพุทธกาล ได้นำชื่อนั้นมาสมมติเรียก เขตแคว้นแดนดินซึ่งตั้งอยู่ในระหว่างมัชฌิมประเทศและกรุงจีนนี้ ว่ากัมโพชประเทศขึ้นอีกครั้งหนึ่งเมื่อภายหลัง กัมโพชประเทศใหม่นี้หาใช่เฉพาะมีแต่พระนครหลวงอาณาจักรเดียวไม่ มีถึง ๗ พระราชอาณาจักรด้วยกันลามขึ้นไปจนถึงฝั่งแม่น้ำโขงในแดนขานส์หรือสยามฝ่ายเหนือซึ่งจดแดนพม่า ใน ๗ พระราชอาณาจักรนั้นอาณาจักรหนึ่งมีเมืองมหานคร ซึ่งมีเจ้าครองเมืองนับเนื่องอยู่ในราชสุริวงศ์แห่งพระเจ้าอาณาจักรนั้น ๆ อีกหลาย ๆ นครอีกชั้นหนึ่ง แต่ล้วนเรียกว่ากัมโพชประเทศทั้งสิ้น พระเจ้าแผ่นดินใหญ่

ในอาณาจักรทั้งปวงนั้น ย่อมเป็นทางสัมพันธ์มิตรร่วมพระวงศ์กันโดยมาก และเป็นไมตรีกันบ้าง พระนครหลวงที่เราเรียกว่ากัมพูชาคงอยู่เดี่ยวนี่เป็นอาณาจักรอันหนึ่งใน ๗ อาณาจักรกรุงศรีอยุธยาตลอดลงมาจนถึงทะเลอยู่ในอาณาจักรละโว้ ซึ่งเป็นอาณาจักรอันหนึ่งใน ๗ นั้นเหมือนกัน เขตแดนข้างเหนือขึ้นไปต่ออาณาจักรเจดียง ข้างตะวันออกต่อพระนครหลวง ข้างตะวันตกต่อสุพรรณภูมิ เจดียงนั้นคือตั้งแต่พิษณุโลกขึ้นไปตลอดจนสวรรคโลก สุพรรณภูมินั้น ตั้งแต่เพชรบุรีขึ้นไปจนถึงกาญจนบุรี จะกล่าวถึงพระราชอาณาจักรในกัมพูชาประเทศแต่ ๔ เท่านั้น ถ้าจะกล่าวต่อไปจะกลายเป็นพงศาวดาร ที่กล่าวนี้เพื่อจะให้เห็นว่าชื่อวัดที่เป็นภาษาขอมนี้ไม่ใช่สำแดงว่าอยู่ในอำนาจพระนครหลวง อยู่ในอำนาจพระเจ้ากรุงละโว้หรือลวราชันตั้งพระราชธานีอยู่ ณ กรุงลพบุรี ซึ่งได้สืบเชื้อวงศ์มาแต่ก่อนตั้งจุลศักราช

เป็นหลายสิบชั่ว จนถึงภายหลังย้ายพระนครลงมาตั้งที่กรุงเก่าฝั่งตะวันออก เปลี่ยนชื่อเป็นกรุงศรีอยุธยาสืบกษัตริย์มาอีกหลายชั่ว

ภายหลังพระเจ้าอู่ทองอันเป็นวงศ์พระเจ้าแผ่นดินข้างฝ่ายเหนือ ซึ่งได้ลงมาครองกรุงสุพรรณภูมิอยู่หลายชั่วกษัตริย์แล้วนั้นยกเข้ามาตั้งที่ตำบลหนองโสนเป็นพระราชธานีใหม่ ใช้นามอโยธยาหรืออยุธยาตามชื่อเดิม เพิ่มทวาราวดีนำเข้าข้างหน้า เหตุด้วยที่ตั้งพระนครใหม่เป็นเกาะมีน้ำล้อมรอบ ดุจกรุงทวาราวดีในโกศลชนบทมัชฌิมประเทศ เพื่อให้เป็นเครื่องสังเกตแปลกกันกับกรุงศรีอยุธยาเดิม ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินกรุงละโว้ตั้งอยู่นั้น เมื่อจะเทียบให้เห็นปรากฏง่ายขึ้น ก็อย่างเดียวกันกับพระราชวังเดิม ซึ่งเป็นโรงเรียนนายร้อยทหารเรือบัดนี้เป็นพระราชวัง ซึ่งตั้งอยู่ในกรุงธนบุรี ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ย้ายพระราชวังมาตั้งฝั่งตะวันออก รื้อกำแพงฝั่งตะวันตกเสีย ขยายกำแพงฝั่งตะวันออกให้กว้างออกไป ก็ได้นามว่า กรุงรัตนโกสินทร์มหินทรายุทธยา เป็นคนละเมืองกับกรุงธนบุรีศรีอยุธยา ฉะนั้นกรุงศรีอยุธยาเดิมอยู่ปากตะวันออก พระเจ้าอู่ทองย้ายไปสร้างปากตะวันตก ซึ่งมีน้ำล้อมรอบ จึงเติมชื่อเป็นทวาราวดีศรีอยุธยาฉั้นไต่ การที่ย้ายพระนครจากกรุงธนบุรีศรีอยุธยามาตั้งฝั่งตะวันออก ซึ่งอยู่ปลายแหลม มีน้ำล้อมเกือบจะรอบเป็นที่ไว้พระมหามณเฑียรตบฏิมากร จึงเปลี่ยนเป็นกรุงรัตนโกสินทร์มหินทรายุทธยากี่ฉั้นนั้นนามกรุงศรีอยุธยาย่อมตำรงคงอยู่ เป็นพระราชธานีนครหลวงของพระราชอาณาจักรอันนี้ช้านานมาได้กว่าพันปี มีเรื่องราวพงศาวดารประเทศอื่น อันยืนยันความถึงเป็นหลายสถานแต่ใช้กาลที่จะนำมากล่าวในที่นี้

วัดสมอรายซึ่งเป็นวัดราชาธิวาสวิหาร

วัดสมอรายนี้คงจะได้สร้างมาแต่ครั้งกรุงละโว้ หรือกรุงศรีอยุธยาเดิม ซึ่งยังใช้ภาษาขอมอยู่มากกว่าชั้นหลัง ครั้งกรุงทวาราวดีศรีอยุธยา เหตุฉนั้นจึงสันนิษฐานว่าวัดนี้เป็นวัดโบราณเก่าแก่มาก อันจะสืบหาผู้เริ่มสร้างไม่ได้ เหตุด้วยวัดไม่เป็นวัดสลักสำคัญตั้งกล่าวมาแล้ว จึงไม่มีชื่อเสียงปรากฏในเรื่องราวอันดี ซึ่งควรจะยกขึ้นกล่าวถึงได้ จนถึงตั้งกรุงรัตนโกสินทร์มหินทรายุทธยาอันนี้

วัดสมอรายในกรุงรัตนโกสินทร์

มีเรื่องราวที่จะกล่าวถึงได้ เพียงใน ๑๒๗ ปี ซึ่งวัดนี้กลับเป็นวัดอยู่ในแคว้นแคว้นพระมหานครราชธานีหลวง อันชำรุดทรุดโทรมรกร้างด้วยพม่าข้าศึกทำลายเสียยับเยินทั่วไป พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชดำริจะซ่อมสร้างพระอารามซึ่งร้างชำรุดทรุดโทรมทั่วไป จึงได้ทรงปันเป็นส่วน ๆ ยกไว้เป็นส่วนในพระบรมมหาราชวังทรงปฏิสังขรณ์ เช่น วัดโพธิ์ เป็นวัดพระเชตุพน วัดสะแก เป็นวัดสระเกษ วัดเลียบ เป็นวัดราชบูรณ วัดทอง เป็นวัดสุวรรณ ทรงสร้างใหม่วัดสุทัศนเทพวราราม วัดทั้งนี้ทรงปฏิสังขรณ์และสร้างขึ้น

โดยประณิตดูจหนึ่งว่าทำใหม่ทั้งสิ้น ส่วนที่เป็นแต่ปฏิสังขรณ์ เช่น วัดท้ายตลาดโมฬีโลก วัดพลับราชสิทธาราม จนกระทั่งถึงวัดศาลาสีหน้า ที่เปลี่ยนชื่อเป็นวัดคูหาสวรรค์เป็นที่สุด ทรงปฏิสังขรณ์แต่พอประมาณพอใช้ได้ ยังมีวัดที่จะต้องปฏิสังขรณ์อีกเป็นอันมาก จึงทรงแบ่งพระราชทานสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรฯ ทรงปฏิสังขรณ์วัดสลัก วัดสำเพง ปทุมคงคา วัดสุวรรณดารารามกรุงเก่า สร้างใหม่คือวัดตองปุ ชนะสงคราม วัดบางลำภู สังเวชวิศยาราม เป็นวัดซึ่งทรงสร้างอย่างประณิตตามพระราชอัธยาศัย ยังมีวัดที่ทรงปฏิสังขรณ์พอใช้ได้ คือ วัดสมอแครง วัดสมอราย วัดส้มเกลี้ยง ซึ่งพวกญวนเข้ารีต เอาเข้าไว้เสียในบ้านญวนมิใช่วัดส้มเกลี้ยงเดี๋ยวนี้ และวัดโบสถ์ ในคลองสามเสนและอื่น ๆ อีกเป็นอันมาก กรมพระราชวังหลังทรงปฏิสังขรณ์วัดบางว่าน้อย คือ วัดอมรินทราราม วัดเชิงเลน คือ วัดบพิตรพิมุข พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชในเวลานั้น จึงทรงปฏิสังขรณ์วัดแจ้ง ซึ่งเป็นวัดอรุณราชวราราม และวัดสวนหลวง ซึ่งเป็นวัดชัยพฤกษ์มาลา ยังสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ และข้าราชการผู้ใหญ่ก็ได้รับแบ่งไปสร้างพระอาราม องค์ละวัดหนึ่งบ้างสองวัดบ้างทุก ๆ พระองค์ วัดในกรุงจึงค่อยเฟื่องฟูหายกร้างขึ้น สมควรแก่ที่ตั้งขึ้นเป็นพระมหานคร

วัดสมอรายเป็นวัดวังหน้า

วัดสมอราย ตามที่กล่าวมาแล้วว่าเป็นส่วนของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงปฏิสังขรณ์ ครั้นเมื่อลงมือจับทำครั้งนี้ ได้ขุดผนังเข้าไปทำรากสอดรับ ได้อิฐปิดทอง ซึ่งก่อฤกษ์พระอุโบสถทั้ง ๔ มุม ก็ปรากฏว่าพระอุโบสถซึ่งเห็นอยู่บัดนี้ เห็นจะได้รื้อของเก่า ลงก่อขึ้นใหม่ทั้งหลัง ทรวอดทรงสัญญาณจึงเป็นตึกฝรั่งอย่างโบราณ ซึ่งได้ทำอยู่ในแถบข้างวังหน้าเป็นอันมาก อิฐที่ก่อฤกษ์นั้นก็เป็ใหฐขนาดที่ทำวังหน้า นับว่าวังหน้าทรงสร้างพระอุโบสถเป็นแน่ นอกนั้นก็ไม่มีอันใดปรากฏว่าเป็นของเก่า เพราะได้แก้ไขเปลี่ยนแปลงต่อมาตามลำดับ แผ่นดินตั้งจะได้กล่าวสืบไปในภายหลัง

สมภารวัดสมอราย

ผู้ซึ่งเป็นสมภารวัดสมอรายนี้ ออกจะงง ๆ ไปเสียแล้ว เพราะได้ฟังมาแต่ก่อนก็ไม่รู้จะใสใจนักครั้นเมื่อเวลาจะต้องการขึ้นครั้งนี้ แห่งนี้ก็กล่าวว่เช่นนั้นแห่งนั้นก็กล่าวว่เช่นนี้ ผู้นี้บอกว่เช่นนั้นผู้นั้นบอกว่เช่นนี้ จึงได้เรียบเรียงลงตามที่ได้รู้มาจากแห่งใดอย่างไรให้ท่านผู้อ่านวินิจฉัยเอง

ตามซึ่งข้าพเจ้าได้ยืมพระภาวนาภิรามบอกนั้น นับชื่อปัญญาพิศาลเถร ๒ หน ธรรมวิโรจน์ ๓ หน แต่จะลำดับกันอย่างไร ชื่อเดิมอย่างไรเธอก็บอก แต่ไม่ได้จำไว้

ครั้นพลิกดูในพระราชพงศาวดารสมเด็จพระปรมาณุกษัตริทรงแต่ง ซึ่งเขารวมเข้าเป็นเล่มเดียวกัน หน้า ๓๘๒ มีว่

“แล้วให้นิมนต์พระอาจารย์วัดท่าหอย คลองตะเคียนแขวงกรุงเก่าลงมาอยู่วัดพลับ เป็นพระญาณสังวรเถร

ให้พระอาจารย์วัดสมอรายเป็นพระปัญญาวิสารเถร”

ในพงศาวดารรัตนโกสินทร์หน้า ๑๑๘ ว่ “แล้วโปรดให้นิมนต์พระอาจารย์วัดท่าหอย คลองตะเคียนแขวงกรุงเก่ามาอยู่วัดพลับ เป็นพระญาณสังวรเถร

ให้พระอาจารย์ศรีวัดสมอรายเป็นพระปัญญาพิสารเถร”

ครั้นภายหลังกรมขุนสมมตไปคัดข้อความมาจากสมุดถือเฝ้าของ พระยาศรีสุนทรโวหาร (พิง) มีข้อความว่

“พระปัญญาพิศาลเถร (นาค) จะเป็นปีอะไรไม่ทราบ แต่อายุอ่อนกว่าพระสังฆราช วัตรราชสิทธิ์ (คือพระญาณสังวรเถรที่กล่าวในพงศาวดาร) พระสังฆราชวัตรราชสิทธิ์เกิดปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๐๙๕ (พ.ศ. ๒๒๗๖) พระปัญญาพิศาลเถร (นาค) เดิมบวชอยู่วัดโคกแสงในกรุงเก่า แล้วไปอยู่วัดนางบวช แขวงสุพรรณบุรี แล้วกลับมาอยู่วัดโคกแสงบ้าง เมื่อกรุงเสียหนีออกไปอยู่เมืองเขมรหลายปี จนเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นแม่ทัพ เสด็จไปรบเมืองเขมรคราวแรก เมื่อทัพกลับตามเสด็จเข้ามา จึงมาอยู่ในวัดสมอรายนี้ แต่นั้นมาถึงมรณภาพ ปีระกา ตรีศก จุลศักราช ๑๑๖๓” (พ.ศ. ๒๓๔๔)

กรมหมื่นสวัสดิวัดนวิศิษฎ์ ซึ่งเป็นผู้บวชอยู่วัดราชาธิวาสกล่าวว่า “ได้ทราบวา
พระอาจารย์วัดโคกมลิกรุ่งเกล้า เมื่อกรุงเสียหนีออกไปอยู่เมืองเขมร กลับเข้ามากับพระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก” ความก็แปลกไปอีกอย่างหนึ่ง

พระพิมลธรรมกล่าวว่า “พระปัญญาพิศาลเถรในวัดราชาธิวาส ทราบว่ามีแต่องค์เดียว
นอกนั้นเป็นธรรมวิโรจน์ทั้งสิ้น”

ความก็ผิดกันไปกับพระภควานาภิรามว่า ข้าพเจ้าจึงจะขอลาไม่ยืนยันว่าชื่อใด แต่คง
เป็นพระปัญญาพิศาลเถร หรือปัญญาพิสารเถรเป็นเจ้าอาวาสองค์แรกนั้นแน่ แต่ข้อซึ่งว่ามี
ปัญญาพิศาลเถรแต่องค์เดียวนั้นเห็นจะคลาดเคลื่อน น่าจะเป็น ๒ อย่าง เช่น ข้าพเจ้าจำได้
ว่าพระภควานาภิรามบอกเช่นนั้น เหตุด้วยมีพยานคือ

ในจดหมายพระยาศรีสุนทรโวหาร (פק) ว่าพระปัญญาพิศาลเถร (นาค) ถึงมรณภาพ
ปีระกา ตรีศก จุลศักราช ๑๑๖๓ (พ.ศ. ๒๓๔๔) เช่นได้กล่าวมาแล้ว แต่ครั้งเมื่อปีขาล อัฐศก
จุลศักราช ๑๑๖๘ (พ.ศ. ๒๓๔๙) อุปราชาภิเชกพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวร มีชื่อพระปัญญาพิสารเถรถวายน้ำพระพุทธรูปมนต์ในหมู่พระราช

คณะผู้ใหญ่ และพระอาจารย์วิปัสสนาซึ่งมาแต่บางช้างรวม ๑๔ รูปด้วยกัน นับว่ามีพระราชาคณะอรัญวาสี ๒ คือ พระญาณสังวรเถรวัดพลับ และพระปัญญาวิสารเถรวัดสมอราย พระปัญญาวิสารองค์ที่ถวายน้ำนี้อยู่เกินมาจากเวลาที่กำหนด ว่าพระปัญญาพิศาลเถร (นาค) ถึงมรณภาพถึง ๕ ปี ถ้าหากว่าไม่เป็นพระอาจารย์ที่เคยทรงนับถือ คงจะไม่ให้ถวายน้ำ เพราะพระสวตมตในการอุปราชากิเษกนั้นถึง ๕๓ องค์ ได้ถวายน้ำแต่ ๑๔ องค์เท่านั้น ถ้าเช่นนี้น่าจะเข้าใจว่า ที่โจทย์เดียวกันว่าองค์หนึ่งชื่อนาคองค์หนึ่งชื่อศรีน่าจะถูกต้อง ๒ ชื่อ เพราะเป็นปัญญาพิศาลเถรด้วยกันทั้งคู่ น่าจะจริงดังที่จำได้ว่าพระภิกษุภิกษุบอกรว่ามีพระปัญญาพิศาลเถร ๒ องค์นั้น

คราวนี้มีพงศาวดารเขมรมาอีกขานหนึ่ง ในปีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ (พ.ศ. ๒๓๕๓) มีข้อความว่า “ลุข้างขึ้นเดือน ๓ นั้น พระมหาสังฆราช พระธรรมวิปัสสนา ผู้เป็นราชครู ที่นิมนต์มาแต่เมืองนครวัด มาถวายพระพรเยียมพระบาทผู้เป็นเจ้า เสด็จทรงนับถือเป็นอันมาก ด้วยเป็นพระราชครูแต่สมเด็จพระบรมราชาบิดา เมื่อยังมีพระชนม์อยู่และเสด็จอยู่ทรงผนวชวัดสมอราย ได้สั่งสอนพระกรรมฐาน พระธรรมทั้งหลาย เหตุตั้งนั้นพระบาทผู้เป็นเจ้า กับสมเด็จพระท้าวภักษัตริย์บรมพิตรสมเด็จพระราชามารดา ทรงศรัทธา นิมนต์มหาสังฆราชพระธรรมวิปัสสนา ไปสร้างพระราชกุศลบนเขาพระราชทรัพย์ แล้วพระบาทผู้เป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาทั้ง ๓ พระองค์ ทรงผนวชในสำนักพระมหาสังฆราช พระธรรมวิปัสสนาเป็นประธาน ได้เรียนพระธรรมกรรมฐานลุข้างขึ้นเดือน ๔ พระมหาสังฆราช พระธรรมวิปัสสนา ถวายพระพรลาพระบาทผู้เป็นเจ้า ๆ ตรัสใช้พระยา พระคลังนอง พระยา ศรีภูเบศราไชย พระยาอิทธิวงศ์ พระราชสิทธิแก ให้จัดส่งสมเด็จพระธรรมวิปัสสนาไปสร้างพระบาทศิลาอยู่บนเขาสันตูก”

เรื่องราวที่กล่าวนี้ เป็นเวลาองค์จันทร์เป็นพระอุไทยราชา เจ้ากรุงกัมพูชา พระบรมบิดาที่อ้างถึงนั้นคือนักพระองค์เอง ซึ่งเป็นพระนารายณ์รามธิบดี ที่ได้บวชวัดราชาธิวาสวิหารพร้อมกับกรมพระราชวังบวรมหเสนานุรักษ์

เมื่อกล่าวถึงเรื่องอื่นแล้ว กล่าวถึงพระธรรมวิปัสสนาสร้างพระบาทที่เขาสันตูกสำเร็จ กลับมาถวายพระราชกุศล องค์จันทร์ให้ปลุกกุฎิถวาย อยู่ข้างตะวันออกเขาพระราชทรัพย์

สมเด็จพระมหาอุปโยวราชของสงวนทรงผนวชอยู่กับสมเด็จพระธรรมวิปัสสนา ข้อความที่ว่า ต่อมาข้างหลังไม่สู้แจ่มแจ้ง แต่ดูเหมือนว่าพระมหาสังฆราชและพระพรหมมุนีเอง อาจารย์องค์ด้วง ได้หนีตามพระมหาอุปโยวราชและองค์ด้วงมากรุงเทพฯ เป็นอันได้ความว่า สมเด็จพระธรรมวิปัสสนาองค์นี้ ไปจากวัดสมอรายและเป็นผู้ได้บวชอยู่เก่า เคยเป็นอาจารย์ นักพระองค์เองแต่น่าจะไม่ใช่พระปัญญาพิศาลเถรองค์ที่ ๒

จะว่าตามลำดับใดก็ตาม ต่อพระปัญญาพิศาลเถรองค์เดียว หรือ ๒ องค์นี้ ก็ถึง พระธรรมวิโรจน์อันกล่าวกันว่าชื่อคง ที่เรียกว่าเจ้าคุณตันสมอบ คืออยู่กุฎิคณะหลังพระเจดีย์ ที่มีตันสมอบ กุฎิอื่นชำรุดพังหมดแล้วยังเหลืออยู่แต่หอสวดมนต์ซึ่งใช้เป็นโรงเรียน เมื่อเวลา ลงมือปฏิสังขรณ์ครั้งนี้นั้น ท่านตันสมอบองค์นี้เห็นจะเป็นสมภาร เมื่อพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จมาประทับคราวแรก ต่อนั้นมีพระธรรมวิโรจน์อีกองค์หนึ่ง จะชื่ออะไรไม่ทราบ มีคุณวิเศษในการเสกเป่าต่างกัน แต่สมภารองค์ที่ข้าพเจ้ารู้จักนั้น คือ พระธรรมวิโรจน์ (นก) เขาว่าเดิมเป็นแขก เป็นธรรมยุติกาแต่อยู่ครองวัดมหานิกาย อย่างเดียวกับสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี) อยู่วัดปทุมคงคา พระเทพกระวี (น้อม) อยู่วัดเครือวัลย์ ดูเหมือนจะมีธรรมยุติกาแต่วัดละ ๒ องค์เท่านั้น ครั้นพระธรรมวิโรจน์ (นก) ถึงแก่กรรมภาพ แล้ว พระครูภาวนาภิรมย์ (ชื่อรอด) จึงได้เป็นพระภาวนาภิราม ถือพัทธสาสน ในเวลาเมื่อ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับอยู่ หรือเมื่อสมเด็จพระวันรัต (ทับ) เป็นพระอริยมุนีอยู่ต่อมา จนถึงเวลาย้ายไปอยู่วัดโสมนัส ไม่ได้เป็นเจ้าของเจ้าอาวาส เจ้าอาวาสเป็น ฝ่ายมหานิกาย ข้างธรรมยุติกาคบคุมคณะอยู่พักข้างใต้พระอุโบสถส่วนหนึ่งต่างหาก พระสงฆ์วัดสมอราย เวลาแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีจำนวน ๕๐ เศษ ไม่ถึง ๖๐ เสมอมา มีหลักคือหมู่กุฎิและบัญชีแจกเงินเมื่อจวนสวรรคตรัชกาลที่ ๓ ครั้นแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เคยเห็นมีจำนวนไม่เกิน ๓๐ แต่ตกมาถึงแผ่นดิน ปัจจุบันนี้ ตอนปลาย ๆ เวลาของพระภาวนาภิรามพระยังลดถอยน้อยลง เพราะเกิดการวิวาท แตกร้าวกัน จนภายหลังเกือบจะไม่มีพระสงฆ์อยู่ จึงได้ตกลงเป็นอันรูลีกพระเก่าแยกย้าย กันไป นิมนต์สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เขี้ยว) แต่เมื่อยังเป็นพระศรีวิสุทธิวงศ์อยู่วัดโสมนัสวิหาร มาครองวัดราชาธิวาสวิหาร เพราะเหตุที่บ้านเรือนอยู่ใกล้ และเคยบวชเป็นเณรอยู่ในสำนัก

พระภาวนาภิราม อันเป็นมหานิกาย แต่เป็นปลัด สมเด็จพระวันรัต (ทับ) เมื่อเป็นพระอริยมุนี อยู่วัดสมอรายนั้น แต่นั้นมาวัดสมอรายก็เปลี่ยนเป็นวัดธรรมยุติกาล้วนแต่อยู่ข้างจะเคราะห์ร้ายตอนหลังนี้ สมเด็จพระพุฒาจารย์เป็นผู้ซึ่งมีอัธยาศัยเรื่อย ๆ จึงเป็นเหตุให้เจ้าคณะคิดเห็นว่าควรจะอุดหนุนในการปกครองวัดจึงได้จัดพระราชาคณะมาช่วยค้ำจุนถึง ๒ คราว คือ พระภัทรธรรมธาดา (แจ้ง) กลับมาจากเมืองสงขลาให้ขึ้นมาอยู่ ก็มาเกิดวิวาทกับชาวบ้าน ต้องย้ายกลับไปวัดส้มเกลี้ยงตามเดิม พระญาณรักขิต (เปีย) อีกคนหนึ่งมาจากวัดมกุฏกษัตริย์ ก็มาต้องอธิกรณ์ จนต้องบังคับให้ออกจากวัดไป ไม่เป็นผลดีอันใด พระสงฆ์ในวัดก็ร่วโรยลง เหลืออยู่สิบห้าสิบหก รูป จนถึงเวลาที่ลงมือปฏิสังขรณ์ครั้งนี้

ประเพณีปกครองวัด

การปกครองวัดสมอรายนี้ แต่เดิมเป็นประเพณีวัดฝ่ายสมณะแท้ เมื่อแรกตั้งพระนครใหม่ ๆ แต่พอพ้นจากคูพระนครคลองบางลำภูออกมาแล้ว ก็กรกร้าง มีต้นไม้ใหญ่หนาบ้าง บางบ้างออกมา จนกระทั่งถึงวัดสมอแครงเป็นป่าไม้ใหญ่ทึบติดต่อกันกับวัดสมอราย เต็มไปด้วยฝูงสิงอาศัยอยู่ วัดสมอแครงและวัดสมอรายเป็นวัดฝ่ายสมณะลัทธิเดียวกัน คือ ห้ามไม่ให้มีศิษย์ทั้ง ๒ วัด เวลาเช้าเข้าไปบิณฑบาตในพระนคร กลับมาฉันพร้อมกันทั้ง ๒ วัด ที่ศาลากลางย่าน เเจ็ยอาหารกันตามที่ได้ ครั้นเมื่อเสร็จภักติกิจแล้วก็ต่างคนต่างถือบาตรเข้าในวัด เจริญสมณธรรมโดยกวดขัน การรักษาวัดนั้นเป็นข้อวัตรปฏิบัติสำคัญของฝ่ายสมณะ ไม่ตัดโคนต้นไม้ใหญ่ลงปล่อยให้พุ่มชิดกันเบียดแน่น แต่ลานวัดนั้นกวาดให้เตียนสะอาดอยู่เสมอ

จนมีคำเล่าว่าในกาลครั้งหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจะเสด็จมาพระราชทานพระกรุณิน เจ้าพนักงานก็ล่องหน้ามาตรวจดูที่วัด เห็นกิ่งไม้ในทางเสด็จพระราชดำเนินเกะกะเกรงจะกีดพระกลด จึงจะตัดกิ่งไม้นั้นเสีย พระราชาคณะเจ้าอาวาสห้ามไม่ยอมให้ตัดว่าจะเสด็จมาก็ตามมิเสด็จมาก็ตามเถิด พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ต้องเสด็จทั้งไม้ได้ตัดกิ่งไม้เช่นนั้น เพราะทรงทราบลัทธิของวัดดีกว่าเจ้าพนักงานที่มาจัดการดูที่ขุดไว้หน้าพระอุโบสถเพื่อจะเป็นที่พระสงฆ์ได้สร่งน้ำ มีกติกายห้ามไว้มิให้พระสงฆ์ลงไปอาบน้ำที่หน้าหน้าวัด การวัตรปฏิบัติและกติกายอันนี้ ย่อมถือสืบ ๆ กันมาจนถึงเจ้าอาวาสชั้นหลัง ๆ

วัดสมอรายจึงเป็นที่นับถือของประชชนทั่วไป ว่าเป็นวัดซึ่งประพุดิมนคงในสมณวัตร และ
เชี่ยวชาญในการวิปัสสนาธุระ ซึ่งเป็นที่มีชื่อเสียงอยู่ ๓ วัด คือ วัดพลับราชสีหธารามวัด ๑ วัด
เงินบางพรหมซึ่งเป็นวัตรชฎาธิฐานวัด ๑ อัน สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีทรงปฏิสังขรณ์

แต่มีคุณวิเศษนอกจากนั้นออกไปอีก ในเชิงสวดสาธยายต่าง ๆ วัดพลับและวัดสมอราย
ต่างลัทธิไม่เหมือนกัน วัดสมอรายสวดมนต์สังโยคไว้ระยะยั้งนาน และเรียกอักษรระสะเบา
ข้างฝ่ายวัดพลับสวดเสียงแจ่มแจ้วใส ในการสวดญัตติกรรมวาจา ใช้เริ่มด้วยนโม ๕ ชั้น ทำนอง
ก็ต่างกัน แต่วัดราชาธิวาสวิหารเป็นต่อ ในทางสวดพระธรรมกะและสหัสไนย เมื่อครั้ง
สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีสิ้นพระชนม์ เสด็จพระราชดำเนินบำเพ็ญพระราชกุศลที่
พระศพ ทรงฟังพระสงฆ์พิธีธรรมสวดพระธรรมกะ ไม่เป็นที่ต้องพระราชหฤทัยรับสั่งว่า
เคลื่อนคลาดมาก ทรงแนะนำตักเตือนก็แก้ไม่ไหว จึงโปรดให้นมิตพระวัดราชาธิวาสวิหารไป
สวดแล้วให้พระสมุห์ริดและพระใบฎีกายา ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดปรานมากเป็นครูสอน
พระพิธีธรรม ให้สวดพระธรรมกะและสหัสไนย แต่เดิมาไม่มีวัดใดสวดสหัสไนยได้นอกจาก
วัดราชาธิวาสวิหาร ตั้งแต่โปรดให้สอนครั้งนั้นต่อมามีการพระศพแห่งใดก็สวดสหัสไนย
เสียโดยมาก จนกระทั่งถึงบัดนี้พระธรรมกะออกจะสูญสวดไม่ได้ ข้างฝ่ายวัดพลับถนัดในทาง
เทศนามหาชาติ เคยมีพระเทศน์ดี ๆ แต่วัดราชาธิวาสวิหารนี้ ไม่เคยมีปรากฏว่าพระเทศนา
มหาชาติดีส่วนวัดเงินบางพรหมคือวัตรชฎาธิฐานนั้น ปรากฏกวัดชั้นในทางวินัยปฏิบัติ กวดชั้น
จนถึงใช้ทัศนกรรม ในการสวดเรียนกิติ แต่ไม่ปรากฏถึงเป็นอย่างวิเศษ เช่น วัดสมอราย
และวัดพลับ

ทรงผนวชพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้เสด็จดำรงพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระ
พระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เมื่อพระชนมายุ ๑๖ พรรษา ครั้นเมื่อเจริญ
พระชนมายุถึงเวลาควรที่จะทรงอุปสมบท จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จัดการให้ทรงผนวช
ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง
นรินทรธรรมาศ อันเป็นพระโอรสสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดีและ

สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ อันเป็นพระโอรสสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสudarักษ์ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอทั้ง ๒ พระองค์นี้ มีพระชนมายุมากกว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ จึงเป็นปัญหาเกิดขึ้นว่า พระองค์ใดจะควรออกหน้า จนถึงต้องให้ เสนาบดีปรึกษา เสนาบดีพร้อมกันเห็นว่าสมเด็จพระเจ้าลูกเธอดำรงพระเกียรติยศใหญ่กว่า ควรให้ออกหน้า ด้วยเหตุฉะนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงเป็นเจ้านาย พระองค์แรก ซึ่งได้ทรงผนวช ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แต่นั่นก็เป็นธรรมเนียม สืบมาว่า ถ้าเจ้านายพระองค์ใดตลอดจนถึงหม่อมเจ้า ไม่ได้ทรงผนวชในพระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดารามต้องไปผนวช ณ พระอุโบสถอื่นแล้ว ย่อมมีที่เสียอยู่อย่างใดมีมาก ก็น้อย ด้วยเหตุฉะนั้นเจ้านายที่ไม่มีโทษจะไปทรงผนวชที่อื่นไม่ได้ เป็นประเพณีเกิดขึ้น ในกรุงรัตนโกสินทร์แห่งเดียวดังนี้

แต่ส่วนวัดที่ประทับนั้นไม่กำหนด สุดแต่ความนับถือ หรือความสะดวก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อาจารย์เมื่อทรงผนวชเป็นสามเณรท่านมี แต่เป็นข้อบาดหมางกับ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท มาแต่ครั้งกรุงธนบุรี รับสั่งให้สีกมาลงโทษจะประหารชีวิต พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทูลขอโทษไว้ เพราะฉะนั้นเมื่อเวลาทรงผนวชเป็นภิกษุนี้ จึงต้องเลือกหาพระอาจารย์องค์อื่น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระบาท สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทั้ง ๒ พระองค์ ทรงเลื่อมใสในคุณธรรมของพระปัญญา พิศาลเถรวัดสมอราย จึงได้เสด็จขึ้นมาประทับประพฤติพรหมจรรย์อยู่ในสำนักพระปัญญา พิศาลเถร ได้ทรงสมათานธุดงค์วัตรมีแต่เตจิวริก เป็นต้น และทรงบำเพ็ญพระสมณะกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน จนตลอดเวลาทรงผนวช เมื่อเวลาทำการพระราชพิธีอุปราชาภิเษก และปราบดาภิเษก พระปัญญาพิศาลเถรก็ได้ถวายน้ำพระพุทธมนต์ในเวลาทรงพระมุรธาภิเษก ทั้ง ๒ ครั้ง

ทรงผนวชกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์

ครั้งเมื่อกรมพระราชวังบวรพระองค์ที่ ๒ เมื่อยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้า ลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนานุรักษ์ ทรงผนวช มีนักพระเองเอง เจ้ากรุงกัมพูชา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ

พระพุทธรูปอดฟ้าจุฬาโลก ทรงรับเข้ามาเลี้ยงไว้เป็นพระราชาบุตรบุญธรรมแต่ยังเยาว์อยู่ และพระพงษ์นรินทร์ ซึ่งเป็นโอรสเจ้ากรุงธนบุรี ผนวชเป็นหางนาศ ได้มีการแห่มาครั้งนั้น เป็นการใหญ่ ต่อต่อเติมล้อเลื่อนให้ละครโขนจีวขึ้นเล่นไปในเวลาแหม่ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ทรงเครื่องต้นซึ่งสร้างขึ้นใหม่เต็มทั้งสำหรับ ทรงพระมหามงกุฎ นักพระองค์เองสอดขญาพระกลืน พระพงษ์นรินทร์สอดขญาเดินหนทัตกรรเจียก เป็นการพิเศษทั้งสาม ครั้นเมื่อทรงผนวชแล้ว เสด็จมาประทับอยู่วัดสมอราย นักพระองค์เองซึ่งภายหลังเป็นสมเด็จพระนารายณ์รามอิบดี เจ้ากรุงกัมพูชาก็ตามเสด็จมาอยู่ในวัดนี้ด้วย

สมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์รับสั่งเล่าว่า พระปัญญาพิศาลเถร เป็น ผู้เชี่ยวชาญหาญอาจมากนัก เมื่อเวลากรมพระราชวังทรงผนวช ทรงสมათานบังสุกุลและ เตะจิวริกุธดงค์ เมื่อพระราชวงศานุวงศ์ และข้าราชการทราบความก็พากันสงสาร ว่าเคยทรง สำราญพระกาย จะมาต้องทรมานทรงผ้าแต่ ๓ ผืน ข้าจะหาผ้าอื่นนอกจากที่พระอุปัชฌาย์ ให้อู่ในเวลาอุปสมบท ซึ่งถือกันว่าเป็นบังสุกุลจีวร นอกจากผ้าที่เขาทิ้งเสีย หรือซ้กจากศพจริง ไม่ได้ จะต้องทรงซ้ออยู่เช่นนั้นเป็นหลายเดือน จึงพากันมาทอดผ้าป่าถวาย แต่กรมพระราชวัง ตั้งพระหฤทัยจะสันโดษให้เต็มตามกิจซึ่งควรบำเพ็ญ จึงรับสั่งให้ไปทอดถวายพระอาจารย์ ภายหลังพระอาจารย์ถูกกวนหนักเข้า ทราบว่า กรมพระราชวังเป็นผู้ทรงแนะนำ จึงเชิญเสด็จ ขึ้นไปประณาม กรมพระราชวังก็ทรงพระอุตสาหะไปขอขมาโทษถึง ๒ ครั้ง พระอาจารย์ก็ไม่ ถอนประณาม จนต้องทรงผ้าชุบน้ำขึ้นไปขอขมาพระอุปัชฌาย์จึงได้ยอมถอนประณาม ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นที่ต้องพระราชหฤทัยเป็นอันมาก ซ้อซึ่งสมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ รับสั่งเล่าให้ฟังนี้ด้วยท่านขู่ถ้ากะกะไปท่าน จะประณามให้เหมือนเช่นนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คงโปรด ไม่กริ้วท่านด้วย มีแบบอย่างมาแล้ว

ต่อนั้นมาเจ้านายพระองค์อื่น ๆ เห็นจะได้ทรงผนวชที่นี้อีกหลายองค์ ที่ปรากฏนั้น คือ หม่อมเหม็นเมื่อยังเป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าอภัยธิเบศร์ ได้ทรงผนวชใน พระอารามนี้

ทรงผนวชพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อถึงกำหนดพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงผนวชนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ไม่ทรงสำราญพระราชหฤทัย ด้วยข้างเฝือกล้มถึง ๒ ข้างติด ๆ กัน จึงได้โปรดให้จัดการทรงผนวชอย่างเจียบ ๆ ไม่มีกระบวนแห่ มีร่างรับสั่งยังอยู่ การทรงผนวชครั้งนั้น มีเจ้านายเป็นทางนาคถึง ๗ องค์ด้วยกัน ที่ทรงผนวชเป็นภิกษุสอง คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในหมายเรียกทูลกระหม่อมพระองค์ใหญ่ และ พระองค์เจ้าอำไพ ในพระสัมพันธวงศ์เธอ กรมหมื่นเสนีบริรักษ์ ทรงผนวชสามเณร ๖ พระองค์

พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้านิสรรัตน คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอลงกฎกิจปรีชา หม่อมเจ้าโต หม่อมเจ้าบุตร ในสมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี หม่อมเจ้าศิริ คือ สมเด็จพระบรมราชาตามหัยกาเธอ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ หม่อมเจ้าลักขณา คือ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลักขณานุคุณ ในกรมหมื่นเจษฎาบดินทร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หม่อมเจ้าศิริ ในพระเจ้าอัยกาเธอ กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ทรงจำเริญพระเกษาที่ทิมดาบคต แล้วสมโภชเวียนเทียน ในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน วันอาทิตย์เดือน ๘ ขึ้น ๙ ค่ำ ปิวอก ฉศก จุลศักราช ๑๑๘๖ (พ.ศ. ๒๓๖๗) สมโภชแล้วเสด็จประทับอยู่ ณ หอพระมณเฑียรธรรม ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันจันทร์ เดือน ๘ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เวลาเช้า ๒ โมง ๙ บาท พระฤกษ์เสด็จออกทรงผนวช ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระอุปัชฌาย์คู่สวดคณะปรก ๕๐ รูป เมื่อทรงผนวชแล้ว เสด็จพระทรงทำอุปัชฌาย์วัตร อยู่วัดมหาธาตุแต่ ๓ วันเท่านั้น ก็เสด็จขึ้นมาประทับอยู่วัดสมอราย ขณะนั้นพระปัญญาพิศาลเถรถึงมรณภาพแล้ว พระธรรมวิโรจน์ อันกล่าวกันว่ามิป่าฎิหาริย์เชี่ยวชาญในทางวิปัสสนาเหมือนกันเป็นเจ้าอาวาส

พอทรงผนวชแล้วได้ ๑๓ วัน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ทรงพระประชวร ตั้งแต่ ณ วันเสาร์ เดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ มาถึงวันพุธ เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ปิวอก ฉศก จุลศักราช ๑๑๘๖ (พ.ศ. ๒๓๖๗) ก็เสด็จสวรรคต ในเมื่อเวลาทรงพระประชวรพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเข้าไปประทับอยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม รับสั่งเล่าให้ข้าพเจ้าฟังเองว่า ได้เสด็จเข้าไปในที่ทรงพระประชวรนั้นทุกวัน ประทับที่พระแท่นทรงเครื่อง ซึ่งอยู่เคียงกันกับพระแท่นที่ทรงศีล ในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน องค์ตะวันออกซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระประชวร และเสด็จสวรรคต ในที่นั้น เมื่อเวลาเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรรแสงจนประชวรลมวูบไม่รู้สีกพระองค์ ตกลงมาจากพระแท่น ต้องประคองพระองค์กลับออกมาภายนอก

การทรงศึกษา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเริ่มศึกษาอักษรสมัย ณ สำนักวัดท้ายตลาด พร้อมด้วยเจ้านาย ซึ่งเป็นพระราชโอรส พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อันยังดำรงพระเกียรติยศ เป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จประทับอยู่ ณ พระราชวังเดิม ครั้นเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ได้เสด็จออกทรงผนวชเป็นสามเณร ณ วัดมหาธาตุ ๗ เดือน ทรงเริ่มเรียนอักษรสมัย ในฝ่ายภาษาบาลี มาแต่ก่อนทรงผนวชเณร ครั้นเมื่อทรงผนวชก็เป็นโอกาสที่ได้ทรงเล่าเรียนมากขึ้น โดยลำดับจนลาผนวชมาแล้วก็ยังเสด็จไปเรียนต่อที่หอพระมณเฑียรธรรมพร้อมกันไปกับทรงเรียนศิลปศาสตร์ ทรงปั้นที่โรงแสง และทรงช่างทรงม้าในสำนักเจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช (บุญรอด) และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเอง ทรงครอบพระราชทานในการทรงม้า การทรงเรียนศิลปศาสตร์ต่าง ๆ นี้เป็นไปจนตลอดเวลาที่เสด็จประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ครั้นเมื่อสมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีสิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงรับสั่งให้เสด็จออกไปประทับอยู่ ณ พระราชวังเดิม ล่วงกาลมาไม่ช้าเท่าใดก็ถึงเวลาทรงผนวชภิกษุ ในการที่จะเสด็จมาประทับอยู่วัดสมอรายนั้น ด้วยพระราชประสงค์จะทรงศึกษาทางวัตรปฏิบัติและบำเพ็ญกรรมฐานภาวนา อันเป็นทางซึ่งสมเด็จพระบรมชนกาธิราช ได้ทรงบำเพ็ญมาแต่กาลก่อน ได้ทรงประทับศึกษาอาจารย์สมัยในสำนักวัดราชาธิวาสวิหาร ทรงทราบเสด็จสิ้นจนสุดทางที่จะศึกษาต่อไปอีกได้ จึงได้เสด็จย้ายไปประทับอยู่ ณ วัดราชสิทธิาราม คือ วัดพลับ ซึ่งเป็นแหล่งสำคัญเชี่ยวชาญในการวิปัสสนาอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงผนวชในที่นั้น แต่หาได้ประทับประจำอยู่เสมอไม่ เสด็จไปอยู่วัดพลับบ้าง กลับมาอยู่วัดสมอรายบ้าง เมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว จึงทรงสร้างพระศิริจุมภฏเจดีย์ไว้เป็นคู่กันกับพระศิวาสนเจดีย์ ที่ทรงพระราชอุทิศถวาย สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสำคัญว่าเคยเสด็จประทับศึกษา ณ สำนักอาจารย์เดียวกัน และได้ทรงศึกษาอาจารย์สมัยในสำนักวัดอื่น ๆ ซึ่งปรากฏว่ามีที่เรียนวิปัสสนาแห่งใด ก็ได้เสด็จไปทรงศึกษาทั่วทุกแห่ง ทรงทราบลัทธิอาจารย์ต่าง ๆ ทรงกระทำได้แคล่วคล่องทั้งสิ้นจนสุดทางที่จะหาอาจารย์บอกเล่าต่อไปอีกได้

พระองค์มีพระอัธยาศัย และพระสติปัญญาอันลึกซึ้งกว้างขวาง ทรงบรรพชามุ่งต่อ
ผลอันจะพึงได้ในการบรรพชานั้นฉันใด ก็จะได้ผลนั้นตลอดถึงที่สุด ครั้นเมื่อทรงทราบลัทธิ
สมัยเหล่านี้หมดแล้ว ลัทธิบางอย่างซึ่งทรงพระราชดำริเห็นว่า เป็นแต่วิธีที่อาจารย์ถือต่อ ๆ
กันมา หาใช่ทางซึ่งจะให้ถึงประโยชน์อันพึงปรารถยานั้นไม่ ครั้นเมื่อได้ถามถึงมูลรากของ
วิธีลัทธิทั้งปวง อาจารย์ก็ถวายวิสัชนาไม่ได้ให้ทรงทราบสมดังพระราชประสงค์จึงทรง
พระราชดำริว่า ถ้าจะประพาศพิภพจรจรอยู่แต่เพียงนั้น ก็จะเป็นการที่ทำอะไรเสมอ
เหมือน ๆ กันวนเวียนอยู่ไม่ได้ความรู้หรือไม่ได้คุณธรรมอะไรขึ้นไปอีกเป็นที่ควรเบื่อหน่าย
จึงทรงพระราชดำริว่า ทางซึ่งจะหยั่งรู้ถึงต้นเหตุแห่งลัทธิต่าง ๆ จะพึงสำเร็จพระราชประสงค์
ได้ด้วยทรงเรียนพระปริยัติธรรมอันได้ตั้งต้นมาแต่ก่อนแล้วและละไว้นั้น แต่การที่จะเรียน
พระปริยัติธรรมในวัดสมอราย อันเป็นที่อยู่ห่างไกลจากอาจารย์ต่าง ๆ ที่ควรจะศึกษาได้นั้น
ไม่เป็นการสะดวก เสียเวลาที่จะต้องไปมาในระยะทางอันไกล จึงได้เสด็จกลับลงไปประทับ
ณ วัดมหาธาตุ อันมีพระตำหนักที่ประทับเดิมสำหรับทรงผนวช อยู่ด้านข้างเหนือแห่งพระวิหาร
ซึ่งเมื่อเวลาเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวิหารน้อยขึ้นไว้
อันได้ชื่อว่าวิหารโพธิ์ลังกาอยู่จนทุกวันนี้ ได้ทรงศึกษาพระปริยัติธรรมในสำนักอาจารย์ต่าง ๆ
ทั้งฆราวาสและบรรพชิต จนเชี่ยวชาญแตกฉานในพระปริยัติธรรม ความทราบถึงพระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รับสั่งถามว่าจะมาแปลหนังสือให้ฟังได้หรือไม่ พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชหฤทัยใคร่ที่จะแสดงพระสุตญาณและพระปริชาญาณอยู่แล้ว
จึงทรงรับที่จะเข้าไปแปลหนังสือถวาย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสให้ประชุม
สมเด็จพระราชาคณะและพระราชาคณะผู้ใหญ่ มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน ในพระที่นั่ง
อมรินทรวินิจฉัย เป็นการชุมนุมวิเศษ มิใช่ไล่หนังสือในสนามพร้อมด้วยพระสงฆ์สามัญ พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจับประโยคธรรมบทแปลครั้งแรก ด้วยความแคล่วคล่อง
สละสลวย หาที่ทักท้วงมิได้ จึงปรากฏว่าหนังสือธรรมบทซึ่งกำหนดว่าให้ไล่ ๓ ครั้งนั้น
เป็นอันหาต้องการไม่ ด้วยพระปริชาสามารถความที่ทรงทราบปรากฏว่าเกินกว่าชั้นหนังสือ
ธรรมบทเสียเป็นอันมาก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงดำรัสสั่งว่าอย่าให้แปลถึง
๓ เทียวเลยให้ข้ามไปแปลมงคลทิปนีที่เดียวเถิด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้

ทรงจับประโยคแปลมงคลทิปนี้เป็นประโยคที่ ๒ ด้วยความคล่องแคล่วอย่างเดียวกันกับเมื่อครั้งแปลธรรมบท ในเวลาเมื่อทรงแปลนั้นพระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการพร้อมกันฟังอยู่เป็นอันมาก หม่อมไกรสรมีใจริษยา ไปถามพระพุทธรูปโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดมหาธาตุ ว่านี่จะปล่อยกันไปถึงไหน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบก็ทรงขัดเคือง ครั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะให้ทรงแปลอีก ก็ทูลว่าพระองค์ไม่ได้ทรงหวังต่อลาภสักการะหรือยศศักดิ์อันใด ซึ่งเข้ามาแปลถวายนี้ เพื่อจะให้สมพระราชหฤทัยประสงค์ที่จะทรงฟังก็ได้แปลถวายถึง ๒ ประโยคแล้ว ขอพระราชทานงดไว้อย่าให้ต้องแปลต่อไปอีก อันจะเป็นเหตุให้ท่านทั้งปวงเห็นว่าเกินคุณานุรูปไป พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเข้าพระทัยจึงมิได้รับสั่งให้แปลอีก โปรดให้เสด็จเข้าเป็นแม่กองไล้หนังสือองค์หนึ่งทีเดียว

การไล้หนังสือพระสงฆ์สามเณรแต่นั้นมา หม่อมไกรสรและพระพุทธรูปโฆษาจารย์ก็ตั้งเป็นปฏิปักษ์เขี้ยวเข็ญกันกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตลอดมา แต่ครั้งเมื่อได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว กลับทรงพระกรุณาโปรดให้พระพุทธรูปโฆษาจารย์องค์นี้ที่เตรียมจะลาออกจากตำแหน่ง เป็นสมเด็จพระพุทธรูปโฆษาจารย์ที่สมเด็จพระราชาคณะองค์แรกด้วยความยกย่องว่าหนังสือดี เพื่อจะสำแดงพระสุตญาณพระปริชาญาณให้ปรากฏและจะบำรุงความรู้ในพระพุทธรูปศาสนาให้รุ่งเรือง จึงได้ทรงตั้งต้นบอกหนังสือพระสงฆ์สามเณรบางรูปแต่นั้นมา

ในการที่ทรงเรียนพระปริยัติธรรมนี้ พระองค์ไม่ได้หวังต่อผลซึ่งจะให้เป็นที่พระเกียรติยศหรือเป็นประโยชน์อย่างหนึ่งอย่างใด หวังที่จะทรงทราบธรรมวินัยให้แจ้งชัดในข้อปฏิบัติซึ่งมีมูลรากเดิมอย่างไร ผลที่เปลี่ยนแปลงเคลื่อนคลายกลับมามีอย่างไร วัตรปฏิบัติใดเดิมหมายผลอย่างไรด้วยความประพฤติเคลื่อนคลาย วัตรปฏิบัติกลายเป็นได้รับผลอย่างอื่นเช่นนี้

ผลแห่งการที่ทรงศึกษาและพิจารณาทั่วถึงละเอียดเข้า ก็ให้เกิดความสลดพระราชหฤทัยไป ว่าวัตรปฏิบัติและอาจารย์สมัย ซึ่งได้นำสั่งสอนกันสืบ ๆ มานี้ เคลื่อนคลาตห่างเหิน และหยาบหย่อนไปเป็นอันมาก ดูประหนึ่งว่าจะมีรากเง้าค้ำมูลอันเนาฟูไปเสียแล้ว จึงเกิดความสังเวชเหนียวหนำพระราชหฤทัยในการที่จะประพฤติพรหมจรรย์สืบไป

ในขณะนั้นสมเด็จพระกรมยาปวเรศวริยาลงกรรณทรงผนวชอยู่ ณ วัดมหาธาตุ เป็นที่สนิหิตชอบพระราชอัธยาศัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงศึกษาธรรมวินัยมาด้วยกันเป็นที่ปรึกษากันท่านได้ทรงจดหมายข้อความขอย่นย่อลงไว้ในสมุดเล่มหนึ่ง ซึ่งภายหลังได้พิมพ์ปรากฏในที่หลายสถาน กล่าวถึงเหตุการณ์อันหนึ่ง ซึ่งได้มีขึ้นโดยข้อความว่า

“ครั้นเวลากลางวัน ๆ หนึ่งเสด็จเข้าไปบรรทมกลางวันในพระอุโบสถวัดมหาธาตุ ทรงตั้งสังกิริยาอิฐฐานบุชาแก่ศาสนารักษ์เทพยดา ด้วยรูปเทียนมาลาทั้ง ๔ ทิศ ๘ ทิศ ว่าข้าพเจ้านี้อุทิศต่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ออกบวชด้วยความเชื่อความเลื่อมใส มิได้เพ่งต่ออามิสสิ่งหนึ่งสิ่งใด มีลาภยศความสรรเสริญ เป็นต้น ถ้าวางศ์บรรพชาอุปสมบทที่เนื่องมาแต่พระสุคตทศพล ยังมีอยู่เหลืออยู่ในประเทศใดทิศใด ขอให้ได้ประสบหรือได้ยินข่าวให้ได้ใน ๓ วัน ๗ วัน ถ้าไม่เป็นดังนั้น ข้าพเจ้าก็จะเข้าใจว่า ศาสนวงศ์นั้นสิ้นแล้ว จะสึกเป็นฆราวาสไปรักษาศีลห้าศีลแปดตามสมควร ครั้นล่วงไปประมาณได้ ๒ วันหรือ ๓ วัน ครั้งนั้นมีพระรามัญเถระองค์ ๑ เป็นผู้ฉลาด ในวินัยรัฐพุทธวจนะ ชำนาญในอักขรจุจจารณวิธี มากเล่า ศาสนวงศ์ แสดงชี้ให้เกิดความเลื่อมใส ท่านจึงรับเอาวินัยวงศ์นั้นไว้ เป็นข้อปฏิบัติสืบมาในธรรมยุติกนิกาย ในศักราช ๑๑๘๗ (พ.ศ. ๒๓๖๘) ปีระกา สัปตศก”

ข้อความที่ทรงจดหมายลงไว้นี้ ถึงกับทรงเห็นว่ารากเงาเค้ามูลแห่งการบรรพชาอุปสมบทจะเสื่อมสูญเสียแล้ว ยังได้ทรงฟังคำพระรามัญเถระ พรรณนาถึงเค้ามูลแห่งสิมาวับัติ แสดงเรื่องสิมาที่ถือว่าได้ทำถูกต้องด้วยวินัยบัญญัติ และทางปฏิบัติวินัยวัตร ซึ่งฝ่ายรามัญกวาดขัน ต้องกันกับข้อความที่ได้ทรงทราบโดยความสอบสวน ก็ทรงเลื่อมใสในทางวัตรปฏิบัตินั้น

แต่ข้อซึ่งสมเด็จพระยาปวเรศฯ ทรงกำหนดไว้ว่า ทรงรับวัตรปฏิบัติสืบมาในธรรมยุติกนิกาย ตั้งแต่จุลศักราช ๑๑๘๗ (พ.ศ. ๒๓๖๘) ปีระกา สัปตศกนั้น นำที่จะกำหนดแต่โดยประมาณ เหตุด้วยปีนั้นเป็นพรรษาที่ ๒ ตั้งแต่ทรงผนวชมา สมเด็จพระยาปวเรศเอง พระชนมพรรษาที่พึงได้ ๑๗ ปีเท่านั้น แต่คงจะค่อยทรงเลื่อมใสมาโดยลำดับและทรงศึกษามากขึ้น จนถึงปีฉลู เอกศก จุลศักราช ๑๑๙๑ (พ.ศ. ๒๓๗๒) ซึ่งข้อความที่ทรงแต่งไว้ในระยะนี้มีวามน่ ไม่ชัดเจนว่า การอันใดเป็นไปในวัดมหาธาตุและวัดราชาธิวาสวิหาร ข้าพเจ้า

อยากจะเข้าใจเอาเองว่า ทรงศึกษาในทางฝ่ายสมณะอยู่ในพรรษาแรกเต็มปี จนถึงพรรษาที่ ๒ กลับเข้าทรงทางคณฤชระเป็นเวลาทรงเล่าเรียนในทางพระปริยัติธรรมอีก ๓ ปีเศษ ในระหว่างนั้นเป็นเวลาเข้าทรงแปลหนังสือ และเริ่มที่จะมีผู้มาศึกษาอยู่ด้วยห้าหกคน ค่อยเปลี่ยนแปลงแก้ไขทางวัตรปฏิบัติมาโดยลำดับ

เสด็จกลับขึ้นมาวัดสมอราย

ในปีฉลู เอกศก จุลศักราช ๑๑๙๑ (พ.ศ. ๒๓๗๒) การปฏิบัติตามวินัยค่อยเปลี่ยนแปลงไปโดยลำดับจนถึงเวลานั้น ทรงพระราชดำริว่า การที่จะประพฤติปฏิบัติ ให้ต้องตามวินัยนิยมเต็มบริบูรณ์ตามพระราชประสงค์ จะระคนอยู่ในหมู่คณะอันใหญ่ อย่างวัดมหาธาตุนี้หาบริบูรณ์ดีตลอดได้ไม่ อีกประการหนึ่ง ก็เป็นที่รังเกียจพระราชหฤทัย ด้วยความประพฤติไม่เสมอ ในหมู่คณะเหล่านั้น จะระคนปนกันอยู่สืบไปไม่ควร ทรงใคร่ต่อความบริสุทธิ์อย่างยิ่ง ซึ่งพระรามัญเถระนำมาแสดง จึงทรงปรารภที่จะเสด็จกลับขึ้นไปประทับอยู่วัดสมอราย กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ทรงทราบ จึงรับสั่งให้ขึ้นมาปลุกพระตำหนักถวาย เป็นตำหนักช่อฟ้าในระกา ๕ ห้อง เฉลียงรอบ เคียงอยู่กับพระอุโบสถข้างทิศทักษิณ ซึ่งยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ชรอยเวลานั้นวัดสมอรายจะอยู่ในบัญญัติเป็นวัดข้างฝ่ายวังหน้าสืบมาเหมือนอย่างแต่ก่อน ได้เสด็จกลับขึ้นมาประทับวัดสมอรายในปีนั้นพร้อมด้วยบริษัทเล็กน้อย

สีมาวัดสมอรายและโบสถ์แพ

ในเมื่อเสด็จขึ้นมายู่วัดอรุณวาสี ซึ่งเป็นที่เจียมส่งห่างจากหมู่คณะใหญ่ถึงว่าจะมีพระสงฆ์อยู่ในวัดนั้น ก็ไม่สู้เป็นที่กีดขวางอันใด ด้วยตั้งอยู่คนละแผนก จึงได้ทรงเริ่มการสอบสวน ตั้งต้นแต่ให้ขุนนิมิตสีมา วัดสมอรายขึ้นทอตพระเนตร เห็นว่านิมิตที่เป็นสีมานั้นเล็กไปไม่ได้ขนาด ก็เป็นข้อที่ตั้งแห่งความสงสัยไปจนถึงวิธีสมมติสีมา เห็นว่าจะพิบัติมากไปด้วยประการต่าง ๆ เมื่อมาพบสีมาวิบัติขึ้นแห่งหนึ่งเช่นนั้นแล้ว ก็พาให้สงสัยสีมาอื่น ๆ ต่อไป จนถึงสงสัยว่าอุปสมบทกรรมจะไม่บริสุทธิ์บริบูรณ์ เมื่ออุปสมบทกรรมไม่บริสุทธิ์แล้ว รากเง่าที่สืบศาสนวงศ์มา ก็จะเป็นอันเนาผู้ไปเสียด้วย จึงได้มีพระราชประสงค์ที่จะทรงหาความบริสุทธิ์ให้ถ่องแท้

จึงได้จัดหาแพมาจอดที่หน้าวัดสมมติขึ้นเป็นโบสถ์น้ำ นิมนต์พระเถระและพระสงฆ์ที่มารับ
อุปสมบทมาจากสิมาโบราณ อันได้ทำแล้วโดยถูกถ่วงแน่แท้มาทำอุปสมบทกรรมในโบสถ์แพ
ซึ่งเป็นนทีสิมานั้นอีก

กัลยาณีสีมา และบรรพชาอุปสมบท

ข้าพเจ้าไม่พยายามที่จะกล่าวถึงธรรมวินัย ให้เกิดความรู้ และผู้ที่ฟังหนังสือ
ฉบับนี้ก็จะมีโดยมาก ซึ่งไม่พอใจจะฟังในเรื่องตรวจตราสอบสวนทางธรรมวินัย ข้อซึ่งจะ
ทราบละเอียด ก็มีทางที่จะฟังทราบได้ในสถานอื่น

แต่เพื่อให้รู้รูปเค้าของการซึ่งได้ตั้งโบสถ์แพขึ้น และด้วยเหตุผลซึ่งเกิดวัตรปฏิบัติ
ในพระสงฆ์หมู่หนึ่งจนกลายเป็นห่างเหินกันไปกับพระสงฆ์หมู่ใหญ่ จนได้นามว่าธรรมยุติกนิกาย
พอให้รู้เค้ารูปต่อไปดังนี้

พระเถระรามัญองค์นั้น เป็นผู้แตกฉานในพระวินัย เมื่อรับสั่งสอบถามข้อวัตรปฏิบัติ
อันใดอาจทูลตอบได้ ต้องตามตัวหนังสือที่ได้ทรงสอบสวนทราบไว้แล้ว จึงเป็นที่ทรงเลื่อมใส
ว่าท่านผู้มีความรู้เห็นปานนี้ คงจะได้ประพฤติธรรมวินัยบริสุทธีบริบูรณ์ดีกว่าผู้ที่ไม่รู้เป็น
ผู้ที่ควรเลื่อมใส

พระเถระองค์นั้นได้ทูลเรื่องราวต่อไปถึงสิมาอันหนึ่ง ซึ่งพระรามัญเถระได้ประชุมกัน
ผูกไว้ในรามัญประเทศ ว่าเป็นสิมาบริสุทธีวิเศษมีอยู่แห่งเดียว แต่ครั้งพระเจ้ารามาธิบดี
เจ้ากรุงรามัญเทศะ (คือ พระมหาปิฎกเถร ซึ่งว่ารับพระนามเป็นพระเจ้าศรีศากยวงศ์ธรรมเจดีย์
ในเรื่องราชาธิราช) ซึ่งได้ถวัลยราชเป็นพระเจ้ากรุงหงสาวดี เมื่อพุทธศาสนากาลล่วงแล้ว
ได้ ๒๐๐๒ พรรษา ข้างมอญเขานับว่าตรงกับศักราชนภายมโนค ๘๒๐ ปี ก็ที่จะเป็นจุลศักราช
นั่นเอง จุลศักราชแก่ไปกว่าปีหนึ่ง เป็น ๘๒๑ ตรงกันกับแผ่นดิน สมเด็จพระอินทราชาอันเป็น
พระราชโอรสสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เสด็จดำรงศิริราชสมบัติในกรุงทวารวดีศรีอยุธยา
ล่วงมาจนบัดนี้ได้ ๔๔๔ ปีเท่านั้นไม่นานเท่าใดมีเรื่องราวละเอียดที่สุดซึ่งจะฟังกล่าวให้ละเอียดได้
แต่ข้าพเจ้าจะนำมาเล่าโดยย่อที่สุดซึ่งจะฟังย่อได้ ว่าในรามัญประเทศแต่เดิมหาได้เคยผูกสิมาไม่
เหตุว่าภูมิประเทศไม่เหมาะแก่การที่จะผูกสิมา (หรือพระอรหันต์ที่นำศาสนาเข้ามาในประเทศ และ

พระสงฆ์ที่ปฏิบัติถือศาสนาสืบกันมา เห็นว่าอาจจะหาที่ทำสังฆกรรมได้ง่าย ไม่จำต้องผูก
สีมาไว้ เพราะพระอรหันต์นั้นได้มาก่อนเวลาที่งานพระไตรปิฎกลงในโบราณ การที่ตั้ง
แบบละเอียดยุคใหม่ตามพุทธบัญญัติลงไว้ในภายหลัง ได้เกิดขึ้นในลังกาทวีป) เพราะฉะนั้น
จึงเห็นเป็นพระสงฆ์เมืองมอญและพม่าที่มีอยู่ก่อน เป็นผู้นำสงฆ์ในสีมาที่ได้รับอุปสมบท
ทั้งปฏิบัติย่อหย่อน ไม่ละเอียดยุคใหม่เหมือนพระลังกา หรือพระในเมืองมอญเมืองพม่า จะได้
ประพาศเลวทรามลงไปจริงก็ตาม จึงได้ปรากฏว่าพระสงฆ์ลังกาประพาศดีกว่าในรามัญประเทศ
พระเจ้าหงสาวดีทรงเลื่อมใสในวิธีละเอียดยุคใหม่ลังกา จึงได้ส่งพระเถระมากด้วยกัน ออกไป
บรรพชาอุปสมบทในเมืองสิงห์ประเทศ อันกรุงอนุราชบุรีพระนครหลวงโบราณ ได้สร้าง
เป็นป่ามาเสียช้านาน ต้องห้องเที่ยวระจัดกระจายไปเป็นหลายทอดหลายคราวมาแล้วนั้น
แต่ยังอ้างว่าประพาศธรรมวินัยตามลัทธิคณะมหาวิหาร ซึ่งเป็นอันเตวาลิกของพระมหินทร
เถระเจ้าสืบ ๆ มา ว่าประพาศอย่างเก่าตรงกันข้ามกับคณะอภัยศิริวิหาร ซึ่งเป็นฝ่ายปฏิบัติ
แต่ครั้งกรุงลังกาโบราณนั้นแล้ว พระสงฆ์รามัญที่ส่งไปได้รับอุปสมบทจากภิกษุพวกนั้น
ที่แม่น้ำกลยาณี ซึ่งว่าเป็นที่พระพุทธองค์ทรงสนาน ครั้นพระเถระเหล่านั้นกลับมาถึง
กรุงหงสาวดี พระเจ้าแผ่นดินจึงได้แสวงหาคามสีมา ซึ่งช่างหายากประดักประเดิดเสียนี้กระไร
เพราะแผ่นดินเมืองมอญไม่เหมือนลังกา แต่ก็หาที่ได้อันหนึ่ง ซึ่งบริบูรณ์เต็มตามตัวหนังสือ
ไม่มีที่คัดค้าน จะหาที่อื่นอีกไม่ได้เป็นอันขาด จึงนิมนต์ให้พระเถระเหล่านั้นผูกสีมา ด้วยวิธีอัน
ละเอียดยุคใหม่และตัวอักษร แล้วให้บรรพชาอุปสมบทแก่พระสงฆ์สามเณรในรามัญ
ประเทศเป็นอันมาก การที่พระเจ้ารามธิบดีทำครั้งนั้น ตั้งพระทัยจะเดินตามแบบพระเจ้า
ศรีธรรมมาโคกราช ซึ่งได้สักเดียรถือออกจากพระศาสนาเป็นอันมาก จึงได้ตั้งพระราชบัญญัติ
บิบบันกันให้พระสงฆ์ทั้งปวงประพาศเป็นแบบเดียวกัน ตามที่เปลี่ยนแปลงขึ้นใหม่

ข้อความซึ่งเป็นสำคัญในพระราชบัญญัติของพระเจ้ารามธิบดีกรุงรามัญก็จับเอา
วินัยเป็นที่ตั้ง คือตั้งต้นว่าการบรรพชาจะสำเร็จได้ด้วยรับไตรสรณาคมถูกต้องไม่วิบัติด้วย
สระพยัญชนะ การที่จะสำเร็จอุปสมบทกรรมต้องอาศัยบรรพชาเป็นที่ตั้ง คฤหัสถ์จะอุปสมบท
ทีเดียวไม่บรรพชาก่อนไม่ได้ ถ้าบรรพชาเป็นโทษไม่บริบูรณ์เสียแล้ว การที่จะอุปสมบทนั้น
ก็ไม่ขึ้น อีกประการหนึ่ง อุปสมบทกรรมย่อมมีวิบัติถึงห้าประการ สีมาวิบัติเป็นประการหนึ่งในห้า
ถ้าสีมานั้นพิรุณเตาะค้ำไม่บริบูรณ์ ก็ไม่สำเร็จกิจอุปสมบทกรรม

ด้วยเหตุฉะนั้นพระเจ้าหงสาวดีได้พิจารณาแล้วเห็นว่า ในรามัญประเทศไม่มีที่ซึ่งควร
ผูกสีมาได้นอกจากคามเขตร ซึ่งพระองค์ได้ทรงเลือกให้ผูกขึ้นไว้ตั้งนามว่า กัลยาณีสมา ภิภษ
ที่ได้บวชในกัลยาณีสมานั้นหรือได้บวชในแม่น้ำกัลยาณีกองลังกา จึงจะเป็นภิภษบุริสุทธิ ภิภษ
อื่นนอกจากนั้นหาบุริสุทธิไม่ มีข้อห้ามต่าง ๆ ตั้งแต่ไม่ให้บิณฑบาต เป็นต้นไป เพราะฉะนั้น
พระสงฆ์ในรามัญ จึงต้องหันเข้าบวชอย่างลังกาใหม่โดยมากแต่จะหาอุปชฌาย์ก็ไม่ได้ เพราะ
พระเถระที่ส่งไปนั้นก็บวชใหม่ด้วยกันทั้งสิ้น เมื่อสืบไปสืบมาก็ได้พระเถระเก่าในเมืองมอญ
นั่นเอง ว่าได้เคยไปเมืองลังกา และรับอุปสมบทมาจากที่นั่น นิมนต์มาให้เป็นอุปชฌาย์บวช
พวกอื่นซึ่งสมัครมาแปลงเป็นลังกาใหม่ ภิภษที่ไม่ยอมแปลงหนีไปจากอาณาเขตรามัญก็มี
เพราะเหตุที่ข้อบังคับนั้นไม่ตลอดขึ้นไปถึงเมืองพม่าและประเทศที่ใกล้เคียง ที่ไม่สามารถ
จะหลบหนีได้ ทั้งไม่ยอมแปลงด้วย ก็ให้สึกเสียเป็นอันมาก

การที่พระเจ้ารามธิบดีกรุงรามัญ ได้ทรงบำรุงหรือชำระพระศาสนาครั้งนี้เป็นไป
ตามฤดูกาล ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินในสมัยเมื่อจุลศักราช ๘๐๐ (พ.ศ. ๑๙๘๑) เศษ ไม่แต่รามัญ
ประเทศ ทั้งกรุงศรีอยุธยา กรุงสุโขทัย พระนครเชียงใหม่ เป็นเวลาที่กำลังหาพระเกียรติยศ
ในการรอบรู้พระไตรปิฎก และบำรุงพระพุทธรศาสนาทุกพระองค์ ราวกันกับเวลาที่พระเจ้า
ดิลกราชหรือติโลกราช ทำอัฐมสังคายนาในพระนครเชียงใหม่ จุลศักราช ๘๓๙ (พ.ศ. ๒๐๒๑)
และสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถกรุงศรีอยุธยายกวังเป็นวัด แต่งมหาชาติคำหลวงและสละ
ราชสมบัติออกทรงผนวชเป็นต้น พระเจ้าแผ่นดินรามัญองค์นี้ได้ติมาจากวัดสันตในทางนั้น
จึงได้ทรงเสาะแสวงที่จะหาพระเกียรติยศในทางข้างศาสนา ใช้ราชานุภาพเป็นกำลัง แต่มิใช่
นึกขึ้นมาได้ใหม่แปลกประหลาดอันใด ทำทีหลังใคร ๆ เขาหมด แม้แต่ในเมืองมอญนั่นเอง
เมื่อ ๑๕๖ ปีก่อน เวลาพระเจ้าหงสาวดีองค์นี้มาแล้วคือในจุลศักราช ๖๙๓ (พ.ศ. ๑๘๗๔) ก็มี
พระมหาเถระรามัญองค์หนึ่งอยู่ในเมืองเมาะตมะ มีนามว่าอุทุมพรบุบผามหาสวามี ได้ไปบวช
มาแต่ลังกา แล้วได้มาให้อุปสมบทแก่ภิภษมอญไทยลาว ทั้งในกรุงศรีอยุธยา กรุงสุโขทัย
และเมืองนครเชียงใหม่ ว่าที่ใกล้ ๆ เวลานั้น ก่อนหน้าที่พระเจ้าหงสาวดีส่งพระสงฆ์ออกไป
อุปสมบทในเมืองลังกา ๖๖ ปี จุลศักราช ๗๘๖ (พ.ศ. ๑๙๖๗) พระสงฆ์ลาว พระสงฆ์เขมร
ก็ได้ออกไปอุปสมบทในประเทศลังกา ครั้นเมืองลังกายกยับอัปจนยังได้พลอยโดยสาร

พระพรหมมุนี และพระโสมเถระซึ่งกรุงศรีอยุธยาได้ส่งออกไปประเทศลังกา กลับเข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยา แล้วแยกย้ายกันไปเมืองสุโขทัย เมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงแสน การที่อุปสมบทแปลงในอุทกสิมา เรือขนานในแม่น้ำกัลยาณี ที่ทำชื่อยาปาปฏิตะนะ และชื่อพระวันรัตนะของลังกา ย่อมรู้จักกันมาเป็นช้านาน จนตั้งชื่อสมเด็จพระราชาคณะเป็นพระวันรัตก่อนพระเจ้าหงสาวดีองค์นี้ได้เป็นเจ้าหงสาวดี พระสงฆ์ซึ่งไปแปลงในลังกาแต่ก่อน ๆ มา ได้ผูกสิมาทั่วไปในประเทศที่ใกล้เคียง คือ นครศรีธรรมราช สุพรรณภูมิ ละโว้ ศรีอยุธยา พระนครหลวง ฉะลียงหรือภูเก็ต เชียงแสน ขวา เชียงใหม่ เว้นไว้แต่เมืองมอญในว่าหาได้ผูกเลยไม่

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบข้อความตามที่ได้กล่าวมานี้ทุกอย่าง มิใช่ความอัศจรรย์จะเกิดขึ้นใหม่ในคำที่พระเถระรามัญมาแล้วเรื่องไปบวชเมืองลังกาหรือผูกสิมา จะทรงเชื่อว่ามีสิมาแห่งเดียวในโลกซึ่งได้ผูกแล้วดี แต่ที่กัลยาณีสิมาในรามัญประเทศนั้นก็หาไม่ ข้อซึ่งทำให้ทรงเลื่อมใสนั้น ด้วยการศาสนาในกรุงสยามมีที่กั้วที่ห่อเมื่อเวลาเสียพระนครแก่พม่า ประกอบกับกับอาจารย์วัดของพระสงฆ์สามัญในเวลานั้น มีการปฏิบัติย่อหย่อนโดยมาก ครั้นเมื่อถามไถ่ก็โล่งจน เหมือนหาได้สอบค้นหาทางที่ชอบที่ควรปฏิบัติประพฤตินั้นอันเป็นเหตุที่ทรงสลดพระราชหฤทัยเคลือบแคลงอยู่แล้วนั้น ครั้นเมื่อได้ทอดพระเนตรสิมาวัดสมอราย เห็นว่าทำด้วยความมั่งง่าย หยาบคายควรสงสัย

อนึ่ง แต่โบราณมา เมืองซึ่งถือพระพุทธศาสนาแห่งใด เกิดวิบัติอันตราย พระพุทธศาสนาเศร้าหมองหรือเสื่อมสูญไป ก็ย่อมไปรับบรรพชาอุปสมบทเทถ้ายกันไปมา เช่น ลังกาทวีปพระพุทธศาสนาสูญสิ้นขาดเชื้อจนไม่มีพระสงฆ์เหลือแต่สักองค์เดียวถึง ๒ คราว ครั้งแรกก็ได้พระสงฆ์รามัญไปให้อุปสมบท ครั้งหลังก็ได้พระอุบาสิจากกรุงศรีอยุธยาไปให้อุปสมบทเมื่อในรามัญประเทศ ในสยามประเทศเกิดภัยอันตราย พระพุทธศาสนาเศร้าหมองไป ก็ได้อาศัยเชื้อสายข้างลังกามาให้อุปสมบท ผลัดเปลี่ยนกันอยู่เช่นนี้แต่เดิมมา การที่จะรับประพฤตินั้นตามลัทธิพระสงฆ์รามัญซึ่งไปตอมาจากลังกา หามิที่เสียหายอย่างไรไม่ทรงพระราชดำริลึกลงไปในทางเรื่องราวข้างฝ่ายศาสนวงศ์ ตามเขียงอย่างที่เคยมีมาแต่ก่อน

ครั้นเมื่อพระเถระรามัญนั้นถวายเป็นสิขาได้กว้างขวาง ทั้งยังยืนยันว่าได้บวชมาจากสิมาอันสมมตแล้วบริบูรณ์โดยรอบคอบ จึงทรงเลื่อมใสยอมให้ภิกษุ ๑๘ รูป ที่ได้บวช

ในกัลยาณิสีมา ทำอุปสมบทกรรมหรือทัพหิกรรมในนทีสีมา และการที่จะบรรพชาอุปสมบท ต่อแต่นั้นไป ก็ได้ทำในโบสถ์แพซึ่งเป็นนทีสีมา ทั้งสังฆกรรมต่าง ๆ ก็ได้ทำในโบสถ์แพนั้น ตลอดจนเวลาที่เสด็จลงไปประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร หรือบางท่านที่ยังไม่สิ้นรังเกียจสีมา อย่างอื่น และหวังต่อความบริสุทธิ์อย่างปรมุกฤษฐ ก็ยังพาพระที่เป็นศิษย์บวชใหม่มาทำ ทัพหิกรรมที่ในโบสถ์แพหน้าวัดราชาธิวาสวิหาร อยู่จนแพนั้นไม่สามารถจะลอยได้ ต้องเกยไว้ บนชายเลนก็คือ แพหลังที่จัดมาให้พระทำอุโบสถ ในเวลารื้อซ่อมพระอุโบสถวัดสมอราย อยู่บัดนี้ ฯ

ความเห็นผู้แต่งหนังสือ

ปัญหาเรื่องจะเป็นบรรพชาหรือไม่นี้ เห็นว่าเป็นข้อที่ถือละเอียดมากเกินไป ว่าด้วย กิจบรรพชามีรับไตรสรณาคมให้ถูกต้องเป็นที่ตั้ง ถ้าค้านกันจนถึงสำเนียงเหตุใดจึงจะไม่ค้าน สำเนียงรามัญ อันห่างจากสำเนียงภาษาเดิมเป็นอันมาก ถ้าสำเนียงรามัญว่าถูกต้องแล้ว เหตุไฉนสำเนียงสยามและกัมพูขจึงจะไม่ถูกต้องเล่ายิ่งสำเนียงพม่ายิ่งกว้างมากไป ลังกา ที่เป็นครุั้นเหมือนเสียงมครแล้วหรือไฉน จะว่าด้วยฐานอักษร ก็มีรู้อยู่ด้วยกันทุกภาษา ความข้อนี้ก็เห็นปรากฏชัดว่า ถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงยืนยันว่า เฉพาะสำเนียงรามัญจึงจะถูกต้อง เมื่อได้ทรงทราบกว้างขวางออกไป ก็ได้ให้ใช้สำเนียงอย่าง ธรรมยุติกนิกายใช้อยู่บัดนี้ ซึ่งใกล้เคียงภาษาเดิมยิ่งกว่าสำเนียงอื่น แต่ข้อที่ถือลงไปถึงสำเนียง เช่นนี้ ก็เป็นถือตามอย่างละเอียดเกินแก่ความต้องการ เช่นในพระกระแสพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิญาณเรื่องวิธีหมัดผ้า ก็ว่าเวลาเมื่อยังเป็นภิกษุหนุ่ม ถือไปอย่าง ช่างคิดละเอียด เมื่อจะว่าตามข้อความในพุทธบัญญัติ ก็เพียงแต่ให้ฟังชัดเจนเข้าใจทั้งผู้ที่ให้ สรณาคม และผู้ที่รับสรณาคม ข้าพเจ้ารู้ที่อยู่ยังมีข้ออื่นอีก ซึ่งจะให้บรรพชาเป็นบรรพชา โทษไปได้ แต่ไม่ได้ตั้งใจที่จะวินิจฉัยในหนังสือฉบับนี้ จึงขอกล่าวแต่เท่านั้นเป็นตัวอย่าง

เรื่องหม้อผ้าแหวกอก

คนทั้งปวงมักจะคิดเห็นกันว่า ข้อสำคัญอันเป็นเครื่องหมายแห่งธรรมยุติกนิกายนั้น คือ หม้อผ้าคลุมแหวกแขนขวาออกทางอก ดูเหมือนจะเป็นลักษณะสำคัญเสียหนักหนา ความจริงการที่พระสงฆ์จะได้ความผิดเพราะหม้อผ้าก็เป็นอาบัติอันน้อย ข้อพุทธบัญญัติเดิม ก็มีแต่เพียง ห้ามไม่ให้หม้ออย่างชาววัง และอย่างนักเลง เป็นต้น ไม่บังคับว่าจำจะต้องหม้อ เช่นนั้นเช่นนี้ ฝ่ายผู้ที่หม้อดองข้างในหม้อสังฆาฏิกุลมข้างนอก เขาถือตามตัวหนังสือชื่อผ้าทั้งหลายนั้นและมีอื่นประกอบ ฝ่ายหม้อแหวกนั้น เป็นลัทธิอาจารย์ที่เมืองลังกาหม้อเช่นนั้นมาเป็นเดิม และพิจารณาแปลลักษณะประกอบไปคนละอย่าง ก็มีทางที่จะเถียงไปทางหนึ่ง เมื่อว่าตามจริงแล้วพระแต่ก่อนก็เห็นจะไม่ได้หม้อเหมือนกันอย่างเดี๋ยวทั่วไป แต่ในชั้นหลังนี้ลงเป็นถือว่าฝ่ายหนึ่งผิดฝ่ายหนึ่งถูก จึงทำให้เป็นข้อสำคัญขึ้นอย่างหนึ่งแล้ว ยังซ้ำพระรามธิบดีเจ้ากรุงรามัญเทศะออกพระราชบัญญัติบังคับลงไว้ว่า ให้ทำตามอย่างอาจารย์ที่เมืองลังกา พระรามัญ จึงหม้อแหวกทั้งสิ้น ครั้นเมื่อพระสงฆ์ธรรมยุติกาไปเป็นศิษย์รามัญจึงได้หม้อแหวกตามเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อันทรงเลื่อมใสในพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกาย ด้วยทางวัตรปฏิบัติและความรู้ อันพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเอง เมื่อมีหม้อมโกรสรเป็นศัตรูอันร้ายกาจ ได้ทรงนับว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผู้อุปถัมภ์คณะธรรมยุติกนิกายด้วยพระราชอัธยาศัย ซึ่งทรงประพุดติดต่อพระสงฆ์คณะนี้สม่าเสมอ มิได้มีข้อรังเกียจกินแหนงเลย มีข้อข้องอยู่ในพระราชหฤทัยอย่างเดี๋ยวแต่ด้วยเรื่องหม้อผ้าอย่างพระมอญ แต่ถึงดังนั้นด้วยสามารถแห่งความทรงเคารพ ไม่ได้รับสั่งทักท้วงอันใดเลย จนเวลาใกล้จะเสด็จสวรรคต จึงมีรับสั่งเฉพาะสมเด็จพระยาเดชาติศร ว่ากรุงศรีอยุธยา ล่วงมา ๓ รัชกาล เข้าทั้งปัจจุบันนี้ ได้ทรงเคยเห็นพระสงฆ์นุ่งสบงหม้อจิ๋วเป็นลูกบวบด้วยกันทั้งสิ้น แต่พระพม่ารามัญครองผ้าผิดกับภิกษุของเราจึงเรียกว่าพระมอญ เดียวนี้พระไทยก็หม้อผ้าเป็นมอญ ทรงพระราชดำริเห็นว่า ถ้าสิ้นเกล้าสิ้นกระหม่อมยังเสด็จอยู่ก็คงจะได้อีกว่ากล่าวกันให้เห็นว่าควรไม่ควรนานมาแล้ว แต่พระองค์ก็กลัวจะเป็นบาปเป็นบุญเป็นคุณเป็นโทษ พระสงฆ์จะแตกร้างกันไป จึงมิได้ว่ากล่าว แต่พระราชหฤทัยนั้น โปรดอย่างบูรณอย่างเดี๋ยว ถ้าสืบไปเบื้องหน้าภิกษุไทยซึ่งหม้อผ้าเป็นมอญนั้นสูญไป ทรงเห็นว่าจะควรกับศรีอยุธยา

ถ้ากลับมากขึ้นด้วยเหตุอันใดอันหนึ่งก็จะเสียพระนาม ว่าเป็นเมืองมอญเมืองพม่ามาเสีย แต่ครั้งนั้นให้สมเด็จพระยาเดชาดิศร นำความนี้ไปทูลกรมหมื่นนุชิตชิโนรส ซึ่งเป็นพระบรมญาติผู้ใหญ่ ทรงไว้ซึ่งผ้ากาสาหวัดพร ทั้งรู้พระสัทธรรมของพระเจ้าเป็นอันมาก แล้วก็ปรึกษาศรีอยุธยา พระราชทานจิวรผืนหนึ่งให้ไปถวาย มีคำสั่งว่าถ้าครองได้ก็ให้ถวาย ถ้ามิรับก็ให้ออกกลับคืนมาเสีย

สมเด็จพระปรมานุชิตจะได้ทรงอย่างไรไม่ปรากฏ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำคำสารภาพถวายฉบับหนึ่งว่า แต่ก่อนเมื่อแรกทรงผนวชเป็นภิกษุหนุ่ม กำลังยังตั้งหน้าหาความรู้วินัยสิกขาไปคบหากับพระสงฆ์พวกศึกษาข้างคิดละเอียดไปต่าง ๆ ได้ฟังท่านพูดกันว่า หม่อมอย่างรามัญเห็นถูกต้องด้วยเหตุต่าง ๆ ก็พลอยเห็นไปด้วยแต่ยังมีได้ทรงเอง ครั้นภายหลังพระสงฆ์อื่น ๆ ท่านหม่อมเข้าไปในพระราชวัง เป็นรับสั่งถามเลย ๆ ไป มิได้มีรับสั่ง ก็พลอยดีใจไปว่าทรงพระกรุณาโปรดให้ถือตามชอบใจ จึงพลอยทำต่อมา โดยรักไปข้างทางสิกขา หาได้นึกมาถึงพระเกียรติยศ และการแผ่นดินเป็นสำคัญแข็งแรง ดังทรงพระราชดำริครั้งนี้ไม่เลย ถ้านึกได้แต่ครั้งนั้นก็เห็นจะมีได้ประพฤติมาดังนี้ อนึ่ง เมื่อครั้งนั้นก็เป็นแต่ศิษย์พระสงฆ์อรุณอยู่ ๕-๖ องค์ ไม่ทราบว่าจะมีศิษย์หามากมายไป ครั้นอาศัยฟังพระบารมีที่ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงบริษัทจึงมากขึ้น จึงคิดเห็นบ้างว่าจะประพฤติหม่อมอย่างรามัญ ไม่สมควรแก่พระเกียรติยศและประเพณีพระนคร แต่การเลยมานานแล้ว ก็กระดากอยู่ และไม่มีผู้ใหญ่บังคับบัญชาเป็นที่อ้าง ก็เกรงใจศิษย์หาพวกพ้องที่ประพฤติเหมือนกันนั้นอยู่ ครั้งนี้ได้รับสั่งในกรมเป็นที่อ้างก็ยินดีจะประพฤติตามพระราชประสงค์สนองพระเดชพระคุณมิให้มีความรำคาญเคืองพระบรมราชอัธยาศัย พระเดชพระคุณเป็นที่ล้นพ้น ชีวิตอยู่ในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

อนึ่ง จะได้เป็นสามัคคีการวะด้วยพระราชาคณะผู้ใหญ่ต่อไปในเบื้องหน้าด้วย

พระราชปฏิญาณนี้ ลงวันพฤหัสบดี เดือน ๓ แรม ๔ ค่ำ ปีจอ โทศก จุลศักราช ๑๒๑๒

(พ.ศ. ๒๓๕๓)

พระกระแสรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้ทรงรังเกียจความประพฤติของพระสงฆ์ธรรมยุติกา ว่าผิดจากวินัย ไม่ได้ตั้งพระราชหฤทัยที่จะวาง

พระราชบัญญัติลงเหมือนอย่างพระเจ้ารามธิบดีเจ้ากรุงรามัญประเทศ ห้ามการหม่อมอย่างรามัญ ทรงพระราชดำริแต่ถึงการบ้านเมือง ว่ากรุงศรีอยุธยาเคยหม่อมมาอย่างหนึ่ง กลับเปลี่ยนไปหม่อมอย่างมอญ จะเป็นเหมือนหนึ่งกรุงศรีอยุธยาอยู่ในใต้บังคับเมืองมอญและพม่า จึงต้องทำตามพระราชบัญญัติกติกาของเจ้าแผ่นดินในประเทศนั้น เหตุด้วยเมืองพมังกำลังเป็นศึกอยู่กับกรุงศรีอยุธยาฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เข้าพระราชหฤทัยในพระกระแสของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งได้ทรงพระราชดำริเฉลียวอยู่แล้วบ้างเหมือนกัน จึงได้ทรงปฏิญาณยอมเลิกหม่อมฝ้ายอย่างมอญ ตั้งแต่ได้ทรงปฏิญาณมาแล้ว ก็ทรงประพฤติตรงต่อคำปฏิญาณ แต่นั้นมาก็มิได้ทรงจิวรแหวกตลอดจนลาผนวช

ครั้นเมื่อทรงลาผนวชแล้วในวันนั้นเอง ได้ทรงประกาศแต่พระสงฆ์ทั้งปวง ว่าการที่จะหม่อมฝ้ายอย่างไรนั้นแล้วแต่ความพอใจ มิได้ทรงรังเกียจและถือว่าเป็นสำคัญอันใด ข้อความที่ปรากฏมานี้ ควรจะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงถือ ว่าหม่อมฝ้ายอย่างนี้เป็นเครื่องหมายอันใด ซึ่งจะให้ปรากฏว่าเป็นพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติก

จะหม่อมอย่างใดอย่างใดก็ได้ตามแต่จะพอใจ ๙

ธรรมยุติกวัตร

ข้อปฏิบัติซึ่งจะเป็นหลักความประพฤติของธรรมยุติกนิกาย ย่อมเป็นไปในทางประพฤติตามวินัยโดยทั่วถึง สมควรด้วยเหตุและผลไม่ละเมิดเสียด้วยความเกียจคร้าน และเพิกเฉย เช่นกับอุโบสถกรรมซึ่งแต่ก่อนได้ละเลยกันมา ทำบ้างมิทำบ้าง ถึงทำอยู่ในวัดจะลงไปก็ได้มิลงไปก็ได้ ทำแต่ครั้งหนึ่งค่อนหนึ่งเช่นนี้ย่อมไม่มีแก่ธรรมยุติก มหาปวารณาซึ่งแต่ก่อนได้ละเลยกันเสีย มีวัดที่ได้ทำอยู่แต่น้อย ฝ่ายคณะธรรมยุติกไม่มีวัดใดซึ่งจะละเลยเสีย การแสดงอาบัติย่อมแสดงเรียงวัตถุ ซึ่งรู้สึกว่าจะต้องอาบัติใด ก็แสดงเฉพาะวัตถุนั้น ๆ ไม่ได้แสดงด้วยสัมพัหุเทศนา ซึ่งทำให้ไม่รู้สึกโทษอันตนได้กระทำแล้ว และสังวรระวังต่อไป เป็นต้น

ความประพฤติกขาบทวินัยวัตรโดยเอื้อเฟื้อ โดยเสมออย่างอื่น ๆ อีกซึ่งมิได้ยกขึ้นกล่าวในที่นี้เป็นคุณธรรมอันได้ทรงสั่งสอนให้พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายประพฤติอยู่

ในการรักษาสิกขาบทนั้นแล้ว ทรงสั่งสอนจำแนกแจกแจงให้เข้าใจ และให้ได้ฟัง
เนื่อง ๆ กวดขันให้ประพฤติตามโดยเอื้อเฟื้อยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน เช่น ห้ามรับรูปียะ เป็นต้น
ส่วนซึ่งผ่อนผันลัทธิไม่สำคัญก็เหมือนกัน เช่น ไม่จำเป็นจะต้องลุกขึ้นครองผ้าแต่ก่อนอรุณ
ให้มีผ้าครองอยู่ในหัตถบาสิกี้ใช้ได้ เป็นต้น

ทรงกวดขันในการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม ใ้ว่าจะยังอยู่เพียงแต่เรียนวินัยเป็นที่ตั้ง
อย่างรามัญย่อมกวดขันในการเล่าเรียนฝ่ายสุดตันตปิฎกให้มีความรู้กว้างขวาง สามารถ
อาจจะเป็นธรรมกถึกเทศนาสั่งสอนสัปบุรุษทายก มิได้บวชอยู่เพื่อจะเอาแต่ตัวรอด หรือ
อยู่ด้วยความเกียจคร้าน ย่อมตั้งอุโบสถธรรมสวณะสั่งสอนพุทธศาสนิกชนให้ละบาปดำเนิน
ในทางบุญ นับว่าบวชอยู่เป็นประโยชน์แก่บริษัท

ฝ่ายความปฏิบัติในทางวิปัสสนาธุระ ไม่สอนแต่สมณะวิธีอันเป็นเบื้องต้น ย่อมสั่งสอน
ตลอดไปจนถึงวิปัสสนากรรมฐาน ตัดทางซึ่งคดอ้อมให้ตรง ทำที่ลึกลงให้ตื่นพอควรแก่ปัญญา
ที่จะพิจารณาตามให้เห็นจริงได้

ข้อความที่กล่าวมาโดยย่อนี้ ข้าพเจ้ามาสำคัญใจ ว่าเป็นคุณธรรมเครื่องหมายของ
พระสงฆ์คณะธรรมยุติกา หากใช่จะเป็นธรรมยุติกาได้ด้วยได้รับลัทธิมาจากพระสงฆ์รามัญ
อันได้บรรพชาด้วยกล่าวสรณาคมถูกถ้วนสระและพยัญชนะจนสำเนียงได้รับอุปสมบทในสิมา
อันจะหาสิมาอื่นบริสุทธิ์เสมอเหมือนมิได้

ทั้งไม่ใช่เพราะได้ห่มอุตราสงค์และสังฆาฏิทาบกันคลุมกายไม่เลิกผ้า จะเป็นเหตุ
ให้นับว่าเป็นธรรมยุติกา

และไม่ใช่ใช้สระและพยัญชนะ สำเนียงถูกต้องด้วยมคธภาษา จะเป็นเครื่องหมาย
ว่าเป็นธรรมยุติกา

ข้าพเจ้าเชื่อว่าวัตรปฏิบัติอันได้กล่าวมาโดยสังเขปเบื้องต้น เป็นเหตุให้ผู้ประพฤติ
ตามนับว่าเป็นธรรมยุติกา

ผู้ซึ่งได้ทราบความประพฤติอันจริงของพระสงฆ์ธรรมยุติกา อาจจะทราบได้ว่า
ความประพฤติอันใดซึ่งแปลกไปกว่าพระสงฆ์โดยมาก ย่อมมีมูลรากอันเดียวกัน เว้นแต่ประพฤติ
ทั่วถึงโดยมากหรือประพฤติย่อหย่อนไม่ทั่วถึง ไม่ใช่ลัทธิธรรมยุติกามาจากลัทธิรามัญ เป็นต้น

พระสงฆ์รามัญเป็นผู้มาแนะนำทางให้เป็นที่ได้ทรงพระราชดำริกว้างขวางออกไปอีกเท่านั้น ครั้นสืบมานานความประพุดติและความรู้ของพระสงฆ์คณะธรรมยุติกาก็กว้างขวางห่างเหิน ดีขึ้นกว่ารามัญเองเสียอีก

ตกมาชั้นหลัง เมื่อเสด็จลงไปประทับวัดบวรนิเวศแล้ว ทรงทราบการภายนอกกว้างขวางมากขึ้น ก็มีพระราชประสงค์ที่จะข้ามรามัญนั้นเสีย ไปให้ถึงเมืองลังกาซึ่งเป็นต้นรังถึงมีพระราชประสงค์จะเสด็จพระราชดำเนินเอง แต่หากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่พระราชทานพระบรมราชานุญาต ด้วยเป็นระยะทางไกลไกลต่ออันตรายพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ส่งพระเถระฝ่ายธรรมยุติกนิกายออกไปเมืองลังกาถึง ๓ เที้ยว เมื่อลงปลายก็ทรงทราบได้ว่าพระพุทธรูปศาสนาในเมืองลังกาไม่มีความวิเศษอย่างหนึ่งอย่างใด ขึ้นไปกว่ากรุงสยาม พระสงฆ์ลังกากลับเข้ามาบวชในคณะธรรมยุติกาศึกษาเสียอีก ๙

เสด็จหัวเมือง

เมื่อเวลาออกพรรษาแล้ว เคยเสด็จประพาสหัวเมืองเนื่อง ๆ ที่ซึ่งได้เสด็จมากนั้น คือกรุงเก่า ในชั้นต้นประทับวัดศาลาปูน เพราะเหตุที่พระธรรมราชา (คุ้ม) เจ้าอาวาสเป็นรูปหนึ่ง ซึ่งได้ทรงศึกษาพระปริยัติธรรมเป็นที่ทรงนับถือบูชา จนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกรุณ ก็ยังพระราชทานรูปเทียนเครื่องสักการะมิได้ขาด แต่ภายหลังเสด็จไปประทับวัดขุนยุวน ตั้งบริษัทขึ้นในพระอารามนั้น หัวเมืองอื่น ๆ เช่น เพชรบุรี ราชบุรี ก็เสด็จพระราชดำเนินเป็นครั้งเป็นคราว เสด็จขึ้นไปเมืองเหนือตลอด ถึงสวรรคโลกครั้งหนึ่ง ในการช่วยพระธรรมวิโรจน์ฉลองพระที่เขาลูกช้าง ซึ่งสมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงจดหมายไว้โดยละเอียดแล้ว

หลักศิลาและแท่นศิลาสุโขทัย

การเสด็จพระราชดำเนินครั้งนั้นเป็นสำคัญก็คือ ได้หลักศิลาโบราณ อันเป็นพงศาวดารสำคัญของกรุงสุโขทัย ๒ หลัก กับแท่นศิลาจำหลักลาย อันอยู่หน้าปราสาทซึ่งเข้าใจกันว่าเป็นขदानหินที่พ่อขุนรามคำแหงนั้น มีข้อความปรากฏอยู่ในศิลาจารึกนั้นแท่นนี้เขาถือกันว่า

ศักดิ์สิทธิ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นประทับ แล้วรับสั่งให้นำส่งลงมากรุงเทพฯ ได้ก่อนฐานตั้งไว้ที่ได้ต้นมะขามหน้าพระอุโบสถวัดสมอรายพร้อมทั้งเสาศิลาจารึกด้วย ครั้นเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว จึงโปรดให้ยกแท่นศิลานั้นเข้าไปตั้งไว้ที่หน้าหอพระคันธารราษฎร์ หลักศิลาทั้ง ๒ นั้น ตั้งไว้ที่ศาลารายข้างเหนือ ซึ่งปรากฏอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามบัดนี้ ที่ซึ่งตั้งแท่นศิลาแต่ก่อนได้ต้นมะขามวัดสมอรายได้หาศิลาอื่นมาเปลี่ยนไว้

พระสัมพุทธพรณี

สิ่งสำคัญซึ่งเนื่องแก่วัดสมอรายก็คือ ได้ทรงพระราชดำริให้ช่างปั้นพระรูปอย่างใหม่ตามพระราชอัธยาศัย แล้วได้หล่อที่วัดสมอรายแต่แรก เสด็จมาประทับคราวที่ ๒ ครั้นเมื่อสำเร็จแล้วทรงบรรจุดวงพระชนม์พรรษาและพระสุพรรณบัตรเดิม ภายหลังเพิ่มพระบรมสารีริกธาตุ ตั้งไว้ในพระตำหนักเป็นที่ทรงนมัสการ และเป็นหอสวดมนต์ของพระสงฆ์ คณะธรรมยุติกนิกาย ตลอดมาจนกระทั่งเสด็จพระราชดำเนินไปประทับวัดบวรนิเวศวิหาร ครั้นเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติในการบรมราชาภิเษก ได้เชิญพระสัมพุทธพรณีขึ้นตั้งเหนือพระที่นั่งบุษบกมาลา ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เมื่อเสร็จการพระราชพิธีแล้ว จึงโปรดให้เชิญไปตั้งไว้บนถาดชุกชี พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามแทนที่พระพุทธรูปสี่องค์ อัญเชิญกลับขึ้นไปไว้พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ในพระบรมราชวังนั้น

บริษัท

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระอุตสาหะอันยิ่งใหญ่ ที่จะบอกเล่า สอบซ้อมพระปริยัติธรรมภิกษุสามเณร อันเป็นบริษัทของพระองค์ ซึ่งเวลาเสด็จอยู่วัดสมอราย มีอยู่เพียงประมาณ ๓๐ ให้แตกฉานในพระปริยัติธรรม ได้เข้าไล่ในสนามแปลได้ประโยคสูง ๆ จนถึงได้ ๙ ประโยคเป็นหลายองค์ เมื่อว่าโดยย่อ พระเถระผู้ใหญ่ในคณะธรรมยุติกนิกาย มีสมเด็จพระวันรัต (ทับ) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี) เป็นต้น ก็ล้วนแต่เป็นเปรียญวัดสมอรายทั้งสิ้น

มีคำเล่ากันว่าพระเถระทั้งปวง ท่านถือกันว่าต้นมะขามที่หน้าโบสถ์นั้น เป็นที่เกิดวิชาของท่านถึงได้ชวนกันมาสมโภชต้นมะขามครั้งหนึ่ง เพราะฉะนั้นจึงเป็นต้นไม้สำคัญของวัดนั้น

ยังบริษัทฝ่ายคฤหัสถ์ก็มาก จนเสด็จไปประทับอยู่เสวยวัดบวรนิเวศวิหารถึง ๑๔ ปีเศษ แล้วเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ จนข้าพเจ้าโตจำความได้ เวลาเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกฐิน ยังมีสัปบุรุษที่เคยมารับพระธรรมเทศนาของพระองค์ มาเฝ้าอยู่ปีละมาก ๆ ทรงทักทายปราศรัยด้วยความคุ้นเคยเป็นอันดี ตลอดจนพวกเขมรคฤสตั้ง ซึ่งอยู่ใกล้วัด ก็ทรงคุ้นเคยสนิทสนม เช่น พระยาวิเศษสงครามผู้เฒ่า เป็นต้นไป

เสด็จไปครองวัดบวรนิเวศวิหาร

ปีวอก อัฐศก จุลศักราช ๑๑๙๘ (พ.ศ. ๒๓๗๐) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จให้ไปครองวัดบวรนิเวศวิหาร การพิธีขึ้นตำหนักเหมือนอย่างสมเด็จพระสังฆราชขึ้นตำหนัก ณ วันเดือนยี่ ขึ้น ๒ ค่ำ ๓ ค่ำ ๔ ค่ำ พระสงฆ์ ๒๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ที่พระตำหนักใหม่

ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือนยี่ ขึ้น ๕ ค่ำ เสด็จจากวัดสมอรายไปวัดบวรนิเวศวิหาร โดยกระบวนเรือมีเรือตั้ง ๕ คู่ เป็นเรือบรรทุกกลองชนะ ๓ คู่ พิณพาทย์ ๒ คู่ เรือกลองแขกนอกใน ๒ ลำ เรือเอกไชยตั้งบุษบกทรงพระพุทธรูป เอกไชยผูกกันยาเป็นเรือพระที่นั่งทรงเรือกันยานานุกรมอันดับ ๒ ลำ เรือกราบข้าราชการตาม ๔๐ ลำ

โปรดให้สมเด็จพระวันรัต (ทับ) ซึ่งเป็นพระอริยมุนี อยู่ครองบริษัทที่วัดสมอรายสืบไป

เรื่องราววัดสมอราย อันเกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกาย จบอยู่เพียงนี้ เหตุด้วยย้ายสถานที่ตั้งเจ้าคณะไป ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ยังคงเหลืออยู่แต่ที่จะต้องกล่าวอีกอย่างเดียวว่า เมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษกในวันเพ็ญวิสาขบูชาวันมีปฏิทิน ตรีศกจุลศักราช ๑๒๑๓ (พ.ศ. ๒๓๙๔) แล้วได้พระราชทานนามวัดสมอราย อันเป็นที่ประทับทรงผนวชของสมเด็จพระบรมชนกนาถและพระองค์ กับกรมพระราชวังบวรมหาเสนาณูรักษ์ ให้มีนามว่า “**วัดราชาธิวาสวิหาร**”

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จอุบัติมาในโลกนี้ เพื่อทำประโยชน์แก่บรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่า จึงทรงประกอบด้วยพระวิริยอุตสาหะและพระปรีชาญาณ ไทศาลสุขุม ยิ่งนัก พระองค์ไม่ทรงหยุดหย่อนในการซึ่งจะเสาะแสวงหาทางอันใด ซึ่งจะทำให้เป็นประโยชน์แก่ประชุมชนทั้งปวง ทรงประกอบไปด้วยพระสติสัมปชัญญะ ทราบกาลทราบสมัย ตั้งอยู่ในขันตีเมตตากรุณาอุเบกขา โดยพิน้ำพระทัยของพระองค์เองไม่ต้องฝืนทำอันจะให้เห็นเป็นช่องเป็นคราวได้ คำสรรเสริญที่ข้าพเจ้าได้กล่าวนี้ ไซ้ว่าจะยกพระคุณอันปรากฏในที่อื่นมากแล้ว ข้าพเจ้ากล่าวด้วยพระคุณอันปรากฏมาแล้ว ในเรื่องที่ได้บรรยายมาข้างต้น ถ้าผู้ใดได้อ่านด้วยความมนสิการในใจให้ทั่วถึง ก็จะได้เห็นได้ดังที่จะกล่าวต่อไปนี้

พระองค์เป็นพระบรมราชโอรสอันประเสริฐ ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อเวลาสมเด็จพระบรมราชบิดาเสด็จสวรรคต มิได้สืบสันตติวงศ์สนองพระองค์ต่อไปในเวลานั้น จะว่าเป็นด้วยพระกำลังน้อยไม่คู่ควรที่จะแข่งกันกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระเชษฐาธิราชได้ก็จริง แต่ขอให้คิดว่าคนซึ่งเร็วกว่านั้น เช่น เจ้าลำดวนเจ้าอินทปัตย์ไม่ได้มีฉายาอย่างไรที่จะใกล้เคียงเลย ได้ยินแต่คำรำพรรณด้วยความโทมนัสแห่งพระบิดา ยังเก็บเอาไปกำเริบจนตัวตาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกำหนดพระราชหฤทัย ทราบในการซึ่งจะเป็นเหตุให้พระบรมราชวงศ์ และพระราชอาณาจักรดำรงมั่น ไม่ให้ช่องแก่ศัตรูหมู่ปักษ์ภายนอก ทั้งมิให้ขาดโอกาสซึ่งพระองค์จะได้ทรงเสาะแสวงหาทาง ซึ่งจะประพฤติให้เป็นประโยชน์แก่บรรพสัตว์ ทรงพอพระทัยในการซึ่งพระองค์ดำรงอยู่ในสมณสาธูป ถึงว่าจะทรงละเว้นการงานทั้งปวง นิ่งอยู่มิได้ ก็ไม่ลาผนวชกลับออกมาหาผลประโยชน์และความสุขในภพหสิต์เทศ ซึ่งพระองค์ทรงทราบดีชั่วอย่างไรอยู่แล้ว หรือทรงผนวชอยู่แต่ประพฤติ แสวงหาความสุขเฉพาะพระองค์ โดยความเกียจคร้านมีพระราชประสงค์ที่จะทรงทำกิจการ แต่ไม่ทรงเลือกเอากิจการอันเป็นที่ล่อแหลม ซึ่งหวังจะบำรุงกำลังของพระองค์ เพื่อหาช่องโอกาสเป็นใหญ่ในภายหน้า โดยอำนาจข้างร้าย พระองค์ดำรงอยู่ในความซื่อตรงต่อกิจวัตร สอดส่องหาทางปฏิบัติซึ่งจะให้ถึงที่วิเศษบริสุทธ์ ในทางที่พระองค์ทรงบำเพ็ญอยู่ เมื่อพระชนมายุเพียง ๒๐ พรรษาเศษ สู้บากบั่นสืบเสาะหาทางปฏิบัติ อันควรแก่พระราชอัธยาศัยอันสุขุม ครั้นเมื่อประสบสิ่งซึ่งเป็น

สารประโยชน์ก็ทรงเผยแผ่ไปในหมู่บริษัททั้งคฤหัสถ์บรรพชิตให้ได้ดำเนินไปในคลองธรรมที่ถูกที่ขอบ พระองค์จะทรงสงเคราะห์แก่ประชชนได้ด้วยฉันใด ก็ได้ทรงสงเคราะห์ด้วยประการนั้น กล่าวคือ แนะนำอรรถจริยาสัมมาปฏิบัติ ตั้งแบบบรรทัดลงไว้ ได้สืบศาสนวงศ์ลงมาจนถึงบัดนี้ ก็ด้วยพระเมตตาพระกรุณาปราณีแก่ประชชนเป็นอันมาก พระคุณสมบัติอันเป็นไปในพระบรมราชสันตทานย่อมปรากฏแผ่ไพศาลไปแก่ชนทั้งปวง ย่อมเป็นที่มั่นที่หวังไว้วางใจหมายพึ่งพระบารมี

ครั้นเมื่อมีโอกาสที่ควรก็ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ บำรุงพระพุทธศาสนา สืบพระบรมราชวงศ์ดำรงรักษาพระราชอาณาจักรด้วยธรรมิกอุบายอันควรแก่กาลและกำลังของประเทศ ทำนุบำรุงอาณาประชาราษฎร์ให้เป็นสุขสถาวรปรากฏยิ่งขึ้นโดยเร็วพลัน เพราะเหตุฉะนั้นจึงควรกล่าวว่า พระองค์เสด็จอุบัติมาเพื่อจะให้ประโยชน์เต็มบริบูรณ์ ทั้งฝ่ายพุทธจักรและอาณาจักร

ข้อความซึ่งกล่าวมาโดยสังเขปนี้ ไซ้ว่าจะกล่าวโดยสังเกตพึงคำเล่าบอกจากผู้อื่นแล้ว กล่าวตามไปข้าพเจ้าได้ทราบพระบรมราชประวัติย่อคัยทั่วถึง เพราะได้รับพระบรมราชนุศาสน์สั่งสอนยกนิตศนุทาหรณ์ ให้ประพฤตริรักษาตัว และไว้วางน้ำใจดังที่ได้ทรงปฏิบัติมานั้นอยู่เนืองนิจ แต่เล็กจนเสด็จสู่สวรรคต เพราะเหตุที่ตัวข้าพเจ้าตั้งอยู่ในตำแหน่งที่ทรงยกย่องว่าเหมือนอย่างพระองค์ จึงทรงแนะนำให้ทราบทางที่ควรประพฤติไว้

ส่วนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยกย่องสรรเสริญเป็นอันมาก ว่ามีพระราชหฤทัยตั้งอยู่ในธรรม ปราศจากอิจฉาอาฆาต ทรงพระราชศรัทธามั่นในพระพุทธศาสนา ประกอบไปด้วยพระปรีชาญาณลึกซึ้งกว้างขวาง มั่นคงดำรงอยู่ในสุจริต มิได้ให้เคลือบคลาดจากราชประเพณี ถ้าหากว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ดำรงอยู่ในราชธรรมอันประเสริฐแท้จริง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็คงจะได้ทรงรับความเดือดร้อนเป็นอันมาก อย่างเช่นหม่อมไกรสร มิได้เป็นเจ้าของแผ่นดินอย่างใด มีแต่ฉاياซึ่งนึกขึ้นในใจตัวเอง ว่าถ้าหากว่าไม่มีใครบางที่ตัวจะได้เป็นใหญ่บ้างเท่านั้นยังสำแดงความอาธรรมน้ำใจทุจริตรังแก อิจฉาอาฆาตด้วยความหยาบคายร้ายกาจเป็นอันมาก ซึ่งลงไปก็ได้รับผลแห่งใจชั่วและความประพฤตไม่ดีนั้น

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนับถือยกย่องไว้วางพระราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยความเคารพนับถือและพระเมตตาแท้จริง

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระองค์ ทรงเคารพต่อพระบรมราชบรรพบุรุษ และมีพระราชประสงค์ ที่จะรักษาความสงบในพระบรมราชวงศ์ และรักษาพระราชอาณาเขตให้ดำรงอยู่ยืนยาวยิ่งกว่าเห็นแก่ประโยชน์หรือความสุขส่วนพระองค์ ทรงปฏิบัติอธิษฐานพระราชหฤทัยในสังฆธรรมอันเที่ยงตรง มิได้ถือว่าพวกเราพวกเขา ทรงยกย่องและกตัญญูตามความดีและชั่ว เป็นราชประเพณีคล้ายคลึงกันมา

เหตุฉะนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงว่าจะไม่โปรดพระห่มผ้าอย่างมอญ ก็มิได้ทรงห้ามปรามขัดขวาง หรือเกียจกันอย่างไรอย่างใด พระสงฆ์ฝ่ายคณะธรรมยุติกนิกาย ก็ได้เป็นพระราชาคณะและเป็นเปรียญ เป็นคนโปรดปรานก็มี เสมอเหมือนกันกับพระสงฆ์มหานิกาย

ส่วนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นแล้ว ถึงว่าพระองค์ทรงตั้งคณะธรรมยุติกนิกายขึ้นถ้าเป็นใจผู้อื่น มีพระเจ้ารามธิบดีในรามัญประเทศเป็นตัวอย่าง คงจะได้บังคับบีบบังคับพระมหานิกายเสียหนักหนา นี่หาเป็นเช่นนั้นไม่ ทรงพระกรุณาโปรดอนุญาตให้ถือปฏิบัติศาสนาตามใจตัว ทรงยกย่องทำนุบำรุงเสมอกันทั่วไปตามคุณวุฒิ มิได้เลือกกว่าเป็นธรรมยุติกา หรือมหานิกาย ข้อใดซึ่งจะควรแนะนำให้ดำเนินไปในทางปฏิบัติที่ชอบที่ควรก็ได้ทรงแนะนำชักชวนโดยธรรมิกอุบาย พระสงฆ์ฝ่ายคณะมหานิกายก็พลอยประพฤติดีขึ้นด้วยเป็นอันมาก ไม่พักต้องใช้อาญาอย่างพระเจ้ารามธิบดีกรุงรามัญ

ไม่แต่ฝ่ายบรรพชิต ถึงฝ่ายคฤหัสถ์ที่ได้หมั้นประมาทประทุษร้ายต่อพระองค์ อย่างหนึ่งอย่างใด ก็มิได้ทรงอาฆาตจองเวร เมื่อตกอยู่ในอำนาจของพระองค์ก็ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงตามคุณานุรูป ย่อมปรากฏอยู่แก่ใจทั่วกัน

ด้วยเหตุฉะนั้น เมื่อจะจบหนังสือฉบับนี้ ที่กล่าวทำยถึงเรื่องธรรมยุติกา อันเนื่องอยู่ในวัดราชาธิวาสวิหาร ข้าพเจ้าจึงถือเอาโอกาสที่จะสรรเสริญน้ำพระราชหฤทัย และพระเดชพระคุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระองค์ ไว้ด้วยประการฉะนี้

การก่อสร้างที่ปรากฏอยู่ในวัดสมอรายจนเวลาที่ปฏิสังขรณ์ครั้งนี้

พระอุโบสถอันได้กล่าวมาแล้ว ว่าเป็นของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท ทรงปฏิสังขรณ์เป็นรูปตึกสถาปัตยกรรมกึ่งฝรั่ง กว้างและเตี้ยชรอยเดิมจะมีพระหน้าพระหลัง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรด จึงได้แยกขึ้นเป็นเก๋ง ๓ ห้อง ขวางทั้งด้านหน้าด้านหลังผอมสูงบังจั่ว แต่ชำรุดซ่อมมาในรัชกาลที่ ๔ ครั้งหนึ่ง ปัจจุบันนี้ครั้งหนึ่ง เก๋งขวางหน้าท้ายแยกห่างออกไปจากผนังเดิม แต่ครั้นภายหลังราวแยกที่กลางพระอุโบสถ หน้าต่างหลุด ต้องย้ายอยู่เป็นนิจ ครั้นเมื่อจะปฏิสังขรณ์ครั้งนี้ ได้ขุดลงไปดูราก เห็นหามีหมอน และอย่างหนึ่งอย่างใดไม่ แต่พื้นแผ่นดินนั้นแข็งมาก ชรอยจะเห็นเช่นนั้น จึงขุดแต่ดินกระทุ้ง ด้วยอิฐหักแล้วก่อขึ้นมา ผนังกว้าง ๒ คอกเศษตลอด ด้วยเหตุฉะนั้นจึงได้ทนทานมาได้นาน แต่ครั้นเมื่อทำเก๋งขวางข้างหน้าข้างหลังก่อรากใหม่ก็ไม่แน่นและใช้ปูนหอยละลายร่วนเป็นโคลนไปหมด เก๋งนั้นเอนออกจากหลังใหญ่ทั้งหน้าหลัง ถ่วงให้ผนังโบสถ์ครากชำรุดร้าว ลายเขียนภายในเป็นเทพชุมนุมหลังผนัง หว่างหน้าต่างเป็นอศุภสิบ เพดานและฝาปิดทองลายฉลุ ซ่อมในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ชำรุดต่างบ้าง หน้าต่างปั้นปูนน้ำมันลายต้นไม้ ในรัชกาลที่ ๔ ทองลอกลายหลุดชำรุดมาก

ซุ้มสิมาหน้าท้ายเข้าไปอยู่ในเก๋งหลังขวาง สิมากลางย่าน ข้างเหนือข้างใต้อยู่ใกล้ และตรงประตูกำแพงแล้ว จึงทำให้คิดเห็นว่าโบสถ์โบราณของเดิม ก่อนกรมพระราชวังทรงปฏิสังขรณ์นั้น น่าจะสั้นและแคบกว่านี้ คงจะได้รื้อขยายออกไปรอบตัวแต่ออกด้านหน้า และด้านท้ายมาก ซุ้มเสมาจมลงไปอยู่ในดินจนหมดหน้ากระดานพื้นจะได้ก่อพระทรายสูงขึ้นมา แต่เดิมเป็นอันมาก

ในรัชกาลที่ ๓ เห็นจะได้ซ่อมทั่ววัดอีกคราวหนึ่ง กำแพงแก้วและเสามาเต็มมูม จึงได้เป็นฝีมือรัชกาลที่ ๓ แต่ประตูดูเหมือนจะแก้ไขในรัชกาลที่ ๔ เอนคว่ำจะพังทั้ง ๔ ประตู เพราะใหม่ต่อเก่าไม่ติด

หอรบซึ่งเป็นรูปเก๋งจีนอิงกำแพงแก้ว เอนตะแคงทั้ง ๒ หอ เพราะทำรากไม่แน่น หอพระหลังพระอุโบสถ พระเจดีย์ก่ดท้ายจมหน้าเข็ดทั้ง ๒ หลัง

พระเจดีย์ สงสัยว่าจะก่อหุ้มพระเจดีย์เดิม จึงได้เยื้องศูนย์พระอุโบสถถึง ๓ คอก เป็นฝีมือรัชกาลที่ ๔ ฝีมือทราวมมาก สูงประมาณ ๑๐ วา มีพระเจดีย์ฐานเหลี่ยมระฆังเฟือง ขนาดต่าง ๆ ไม่เท่ากันอยู่หน้ากำแพงแก้ว ๔ องค์ หลังพระเจดีย์ ๔ องค์ มีดอกบัวฐานเหลี่ยม หน้าพระเจดีย์ ๖

มีศาลาเก๋งจีนเล็กหลังหนึ่ง เชื่อมหลังหนึ่ง อยู่มุมกำแพงแก้ว

มีสะพานเก๋งหน้าพระอุโบสถสะพานหนึ่ง ทรวดแยกชำรุด สะพานไม่มีเก๋งสะพานหนึ่ง

มีศาลาไม้มุงกระเบื้องฝรั่ง ครอบคูหน้า ทำใหม่เพิ่งแล้วเรียกว่า **“สันตสมาคม”** เป็นของหม่อมเจ้าหญิงสุภาภรณ์ ในกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย สร้างหลังหนึ่ง

ข้างใต้มีพระตำหนักพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซ่อฟ้าใบระกา ๕ ห้อง เฉลียงรอบฝากระดาน เสาขาดหลังหนึ่ง มีชานารอบ

ด้านตะวันออกมีหอไตรฝากระดานอิงกำแพงแก้วหอหนึ่งชำรุด มีเรือน ๒ ห้อง ประจ้ามุมกำแพงแก้วทั้ง ๔ มุม

ด้านเหนือพระตำหนักมีเก๋งจีนทำฝีมือดีหลังหนึ่ง แต่ชำรุดเสาขาด

ด้านใต้พระตำหนักมีกุฏิเดี่ยว เป็นที่อยู่พระพรหมมุนี (เหมือน) เมื่อยังเป็นเปรียญ หลังหนึ่ง

ต่อออกไปข้างใต้เป็นกุฏิสมเด็จพระวันรัต (ทับ) อิมหย้าหรัน ทำถวายเป็นตึกร้าง หลังหนึ่ง

มีสระซึ่งเพิ่งทำแล้วใหม่ มีหอไตรเล็กอยู่กลางหลังหนึ่ง

กุฏิหมู่ต่อออกไปข้างตะวันออกแห่งพระตำหนักทำแผ่นดินปัจจุบันนี้ ซึ่งเป็นที่สงฆ์ อยู่หมู่หนึ่ง

กุฏิหมู่ตะวันออกหลังพระเจดีย์ ซึ่งเรียกว่า คณะตันสมอบ มีหอสวดมนต์แปลงเป็น โรงเรียนหลังหนึ่ง

กุฏิหมู่ที่พังบ้างแล้วแต่ยังมีหลังคาอยู่ ๒ หมู่ นอกนั้นร้างรวนชวนเซแลลัมทั้งสิ้น

กุฏิหมู่ตะวันออกนี้เห็นจะเป็นกุฏิเดิมมีมาบ้าง เพราะมีตำหนักหม่อมหมื่นร้าง ไม่มีพื้น ไม่มีหลังคาอยู่หลังหนึ่ง

มีสระและศาลา จิภภรรยาพระยาอัปภัทรวิกรมมาตย์ (ติด) ทำขึ้นใหม่ เชื้อนชุดแยก
สระหนึ่ง

คณะข้างเหนือ ซึ่งเรียกว่า คณะพระธรรมวิโรจน์ เหลือที่ยังมีหลังคาอยู่ ๒ หมู่
แต่เสาดขาดหมดที่ได้ซ่อมให้พระภัทรมาศช่วยซ่อมหนึ่ง

กฎิด้านเหนือนี้ได้ความว่าทำในรัชกาลที่ ๓ พระวิสุตโรธามาตย์ (กุหลาบ) เป็นผู้ทำ
ด้านหน้าออกคูพระอุโบสถ มีการเบียดตึกอย่างแบบรัชกาลที่ ๓ ใหญ่หลังหนึ่งศาลา
ขวางหน้าหลังใช้เป็นโรงเรียน ศาลาข้างทางขึ้นพระอุโบสถ ๒ หลัง เป็นศาลาพื้นดิน
เห็นจะเป็นของเดิมซ่อมรัชกาลที่ ๓ แล้วไม่ได้ซ่อมอีก

ศาลาไม้ข้อฟ้าใบระการมีน้ำแต่เลนงอกขึ้นมาอยู่บนบกหลังหนึ่ง

ศาลาฝาลูกกรง เป็นที่ทำครั่งงานเมรุหลังหนึ่ง

ศาลาตะพานน้ำชำระดูมากหลังหนึ่ง

ศาลาไม้ริมน้ำเหลือแต่เสาหลังหนึ่ง

ศาลาปูนหน้าเมรุชำระดูมากหลังหนึ่ง

โรมทิมเผาศพเจ้าจอมมารดาแพ รัชกาลที่ ๔ ก่ออิฐกรุถือปูนหุ้มเสา เสาขาดชำระ
หลังหนึ่ง

สามสร้าง ๒ หลัง ชำระดูหลังหนึ่ง

โรงคองจวนจะล้มหลังหนึ่ง

นอกนั้นยังมีโรงเรือและกระท่อมเล็กน้อย ต้นไม้เล็กและหญ้าขึ้นรก แต่ไม้ใหญ่
มีเป็นหย่อม ๆ ห่าง ๆ ไม่หนาทึบเช่นที่เล่ากันมา ไปมีที่ว่างแต่เฉพาะหน้าพระอุโบสถ

รวมสิ่งซึ่งเหลืออยู่ในวัดราชาธิวาสวิหาร เมื่อปฏิสังขรณ์มีเท่านี้

การปฏิสังขรณ์

การที่จะปฏิสังขรณ์ได้ตั้งลงเป็นบรรทัดไว้ว่า จะเป็นไม้หรืออิฐหัก กากปูนอันใด
จะได้ใช้ในการปฏิสังขรณ์วัดให้หมดไปในนั้น สิ่งใดขาดจึงจะเติมใหม่ แต่ของเดิมอาศัยได้น้อย
เพราะเหตุที่เป็นฝีมือหายากทั่วไปทุกแห่งและต้องรื้อมากเกือบจะหมด เพราะจะหาอะไรได้จาก

ได้ตั้งเป็นไม่มีสักสิ่งเดียว สิ่งซึ่งตั้งใจจะรักษาไว้ เช่นพระอุโบสถ ก็ต้องขุดรื้อเข้าไปทำรากใหม่
ทเลหน้าวัดกว้างออกไปจนเวลาน้ำลงสะพานไม่ถึงน้ำ จึงได้ถมออกไปตั้งใจว่าจะให้ถึงที่สุด
ซึ่งจะถมได้ การซึ่งพรรณนาสิ่งที่มีอยู่ในวัดไว้ในท้ายหนังสือนี้ เพื่อว่าเมื่อนานไปได้แก้ไข
เปลี่ยนแปลงแล้วจะลืมเสียจำไม่ได้ เมื่อท่านผู้ใดจะมาในภายหน้า อยากราบว่าเดิม
วัดราชาธิวาสวิหารเป็นอย่างไร จะได้gangsุดนี้ออกตรวจสอบ ส่วนท่านทั้งหลายที่ประกอบด้วย
ศรัทธาและจงรักภักดี ได้เข้าเงินช่วยในการปฏิสังขรณ์นี้ อันได้ลงมือทำมาถ้วนสามเดือนแล้ว
และได้อนุโมทนาในสวนกุศลให้สำเร็จวิบูลย์ผลตามประสงค์ทุกประการ

พระที่นั่งอัมพรสถาน

วันที่ ๖ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

เรื่องทรงปฏิสังขรณ์วัดราชาธิวาส (ฉบับที่ ๑๐๓)

สวนดุสิต

วันที่ ๑๒ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก^๑ ๑๒๗

กราบทูล กรมหลวงวชิรญาณ

หม่อมฉันชื่อที่จะทำเพนท่าเรือ สำหรับสวนดุสิต ข้างวัดราชาธิวาส คิดจะขุดคลอง มีประตูน้ำกันเพนทอไขน้ำเข้าในวัง แลขังให้น้ำเต็มอยู่เสมอ เรือเดินเข้าออกได้ทั้งเวลาน้ำขึ้น น้ำลง คลองนั้นจะขุดแต่ในกำแพงวัง ลงไปบ้นญจบคู่ด้านใต้ของวัดราชาธิวาส แต่คลองคูเดิม ไม่ตรงได้ฉาก ปากคลองปัดลงไปข้างใต้ ข้างหัวเลี้ยวที่จะไปหลังวัดปัดขึ้นข้างเหนือเมื่อแก้ ชักเส้นให้ตรง ข้างปากคลองจะกินที่วัดเข้าไปสัก ๕ วา ตอนข้างชายเลน แต่เมื่อเข้ามาข้างใน ที่สวนซึ่งหม่อมฉันชื่อกลับติดเข้าไปข้างวัดมาก กับเมื่อเวลาที่จะผ่านถนนสามเสนคลอง ตรงเข้ามาชนถนนใบพร ในการที่จะให้คลองนั้นเข้ามาในวังได้จึงต้องโอนเข้าไปในชายสวน วัดข้างริมถนน ซึ่งเป็นที่คนอาไศรย เมื่อวัดที่กลบลงกันลงก็เกือบจะแลกเปลี่ยนกันได้ แต่เพื่อจะให้สิ้นรังเกียจหม่อมฉันจะใคร่บำรุงการเล็กน้อยบางอย่าง คือจะคิดติดท่อน้ำเข้าไป หาคุในวัด ให้คุในวัดมีน้ำขังอยู่เสมอ เช่น คลองในระหว่างพระอุโบสถแลกุฏิวัดเบญจมบพิตร แลอยากจะจัดการในพื้นที่วัดให้สะอาดหมดจดนี้มีถมดินที่ลุ่มในราบเสมอ เป็นต้น แต่มีความท้อถอยกลัวพระจะรักษาไม่ได้ ถ้าหากว่าพระรักษาวัดอย่างวัดโสมนัสการที่จัดทำขึ้นนั้น ก็จะคงที่บริบูรณ์อยู่ได้

เมื่อพูดปรารภเช่นนี้ กรมหมื่นสวัสดินั่งอยู่ในที่นั้นด้วย เธอเป็นผู้เคยอยู่จึงต้องพูด ได้ถามเธอ เธอพูดขึ้นว่าลองเสียงพระภัทรมุข^(๑) ดูเพนไร วัดเครือวัลย์ก็ไทรมมากแล้วบำรุงไม่ขึ้น หม่อมฉันเห็นด้วยในสวนตัวพระภัทรมุข เห็นเป็นผู้มีความรู้แลสามารถทั้งทางศาสนาแลทางช่าง ดูเหมือนจะเป็นคนมีความอุตสาหะน่าจะเป็นผู้ปกครองวัดดีได้คนหนึ่งไปตกอยู่เสียที่วัด

(๑) พระภัทรมุขมุนี (จาบ)

ไม่มีทางบำรุงก็น่าเสียดายพระภัทรมุขเป็นคนชอบอธฺยาไศรยของหม่อมฉันอันทรงทราบอยู่แล้ว
ถ้าได้มาการบำรุงวัดเห็นจะสำเร็จ

แต่มีทางที่จะเกิดขัดข้องได้ก็ที่จะลงกับพระเก่าได้ฤไม่เห็นว่าสมเด็จพระพุฒาจารย์^(๒)
ไม่มีอะไรแต่พระครูปลัดเปนนครรัฐราชการงานเมืองดี ถ้าหากว่ามาเข้ากันได้จะยิ่งเป็นประโยชน์
ดีขึ้น แต่ถ้าสมเด็จพระพุฒาจารย์ล่วงไปก็ยังไม่แลเห็นว่าพระครูปลัดจะเป็นพระราชาคณะ
เจ้าอาวาสต่อไปควรฤไม่ เพราะพระครูปลัดเป็นเจ้าของคณะเช่นนี้ มักจะเป็นแต่ตัวรองถ้า
พระภัทรมุขแล้วจะสืบต่อไปได้ยืดยาว ขอให้ทรงพระดำริห์พิจารณาดูว่าควรประการใด

ถ้าหากว่าเป็นการสมควรจะได้ตรวจดูกุฎที่ทั้งอยู่เกือบจะร้างแก้ไขเยียวยาขึ้นพออยู่ได้
ย้ายพระภัทรมุขมาเสียดในวรราชธานี เมื่อจะทำกุฎที่มั่นคงถาวรต่อไปจึงค่อย ๆ ทำไป เวลาที่จะ
ซ่อมกุฎน้อยอยู่สักหน่อยจึงอยากจะทำความตกลงเสียโดยเร็ว

ส่วนวัดเครือวัลย์นั้นจะทรงจัดให้ผู้ใดไปอยู่ก็แล้วแต่จะโปรด ถ้าพระภัทรมุขจะมาจะมี
พระมาด้วยหลายรูปก็เห็นจะพอรับอยู่ ด้วยกุฎว่างมีมาก การที่จะจัดวัดครั้งนี้ ไม่ใช่จะ
ตกแต่งให้ดังงามครึกครื้นเป็นพระอารามหลวง คิดจะจัดให้เป็นวัดที่อยู่สบายอย่างวัด
บ้านนอกอย่างที่ฝรั่งควรจะเรียกว่ามอานาสเทรี ไม่ใช่รอแยลแชปเปอล

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๑๐๔)

วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๑๖ มิถุนายน ร.ศ.^{๔๑} ๑๒๓

ขอถวายพระพร

อาตมภาพได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขาฉบับหนึ่ง ลงวันที่ ๑๒ เดือนนี้ แต่ใน
เวลานั้นกำลังบ้ศฆาตจับอยู่ ยังไม่สามารถจะถวายตอบได้จึงต้องงดมา เปนแต่ได้ส่งไปถึง
พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอรุณพงศ์รัชสมโภช ให้ช่วยกราบทูลไว้พลาง ๆ

(๒) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เขี้ยว)

พระราชดำริที่จะบำรุงวัดราชาธิวาสนั้น ชอบแก่เหตุหลายประการที่เป็นสำคัญนั้น จะได้เป็นตัวอย่างสำหรับวัดข้างหน้าที่ควรจะต้องอยู่ได้ด้วยอย่างไร บัดนี้ถึงเวลาดำริที่อยู่แล้ว เพราะการเปลี่ยนแปลงของวัดเป็นไปอยู่เสมอ เมื่อได้ทรงทำนุบำรุงวัดราชาธิวาสเป็นตัวอย่าง ที่เรียกว่า มอนัสเตอร์ี จะได้เห็นว่าการแก้ควรเป็นเช่นนั้น แลตั้งอยู่ได้ด้วยอาการเช่นนั้น ๆ ย่อมจะเป็นที่พอใจของผู้บำรุงแลทายกทั่วไป ๆ อาตมภาพขอถวายอนุโมทนาในพระราชดำรินี้ จะทรงอย่างไร สุดแล้วแต่พระราชดำริ ฯ

ข้อที่จะต้องพระราชประสงค์พระภิกษุขมุณีไปอยู่วัดราชาธิวาสนั้น เห็นว่าพอจะเป็น ราชการได้ ถึงหากว่าจะยังไม่เข้าใจการนักก็พอแนะนำเธอเป็นคนมีความซื่อตรงดี นับถือ ผู้ที่มีอุปการะ เป็นผู้ที่เหมาะสมจะได้รับความซุบเลี้ยง ทั้งเป็นผู้ที่มีอุตสาหะ เป็นแต่มีอาการ เกินปรกติอยู่สักหน่อย แต่ยังดีกว่าพระญาณรักขิตมาก ๆ อาตมภาพได้เรียกพระภิกษุขมุณี มาแลแจ้งกระแสพระราชดำริให้ทราบ พระภิกษุขมุณีเต็มใจจะฉลองพระเดชพระคุณ และพระที่จะมาด้วยราว ๕ รูป ทั้งพระภิกษุเอง เพราะพระภิกษุเป็นคนที่บุญญาจัด ยังมีโยมผู้หญิงอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราชที่เธอเป็นห่วงอยู่ เมื่อปีกลายนี้ได้ขอลาอาตมภาพ เพื่อจะกลับออกไปอยู่เมืองนครศรีธรรมราช แต่เป็นเวลาทีเสด็จพระราชดำเนินยุโรปอาตมภาพ ได้ขอผิดไว้ด้วยอ้างว่า ทรงพระเมตตาเฉพาะตัวเธออยู่ ขอให้เธอคอยถวายพระพรลาเอง ฯ เมื่อจะต้องพระราชประสงค์ให้มาอยู่วัดราชาธิวาส อาตมภาพได้แนะนำ ให้รับโยมมาไว้บำรุง ในที่วัดสวนเฒ่าเรือนั้นอาตมภาพรับจะทูลขอ บางทีจะมีเรือนที่พอควรแก่ฐานานุกรมจะ พระราชทานได้บ้าง พระภิกษุขมุณีว่า ถ้าอาตมภาพขวนขวายเรื่องนี้สำเร็จ เป็นอันพระภิกษุขมุณี สันวิตก จะโปรดให้อยู่ไหนหรือใช้ไปไหน ฉลองพระเดชพระคุณได้ทั้งนั้น ฯ

ข้อที่จะเข้ากันกับพระเก่าได้หรือไม่นั้น ถ้าเข้ากันได้แต่ต้นไปก็เพนดี ฯ ในวัดนั้น กรมหมื่นสวัสดิมิคุนเคยอยู่มาก ทั้งคุ้นเคยกับพระภิกษุขมุณีด้วย ได้กรมหมื่นสวัสดิวัดคอยดูแล เกลี่ยใกล้การก็เห็นจะตลอดไปได้ หากจะไม่เข้ากันได้ก็เห็นไม่สำคัญนัก เพราะพระครูปลัด หาได้เป็นที่นิยมของพระวัดนั้นและพวกญาติศิษย์ของสมเด็จพระพุฒาจารย์ไม่ เมื่อสิ้นสมเด็จพระพุฒาจารย์แล้วก็นำที่จะเอาไว้ไม่อยู่ ฯ ส่วนพระภิกษุขมุณีนั้นถ้าทรงพระเมตตาอยู่ ก็คงจะ ตั้งตัวได้ในที่นั้น ฯ เพื่อป้องกันข้อนี้ ถ้าคิดจัดหน้าที่ไว้แต่แรกว่าสมเด็จพระพุฒาจารย์ตั้งต้น

เป็นจางวางอยู่แล้ว การวัดให้พระภักตร์มุขเป็นผู้ดูแล พระครูปลัดเปนนรองเช่นนี้พระภักตร์มุขจะติดตั้งแต่แรกไป ถ้าปล่อยให้ฐานาจัดการไปในนามสมเด็จพระพุฒาจารย์เช่นนี้พระภักตร์มุขจะไปลอยอยู่จะเข้าได้ยาก ฝ่ายฐานาก็หากำลังจัดการให้ดีขึ้นไม่ ๔ ได้เคยมีตัวอย่างมาคราวหนึ่งเมื่อครั้งพระภักตร์ธรรมธาดาถูกถอนมาจากสงขลา คิดจะได้ไว้เป็นกำลังในวัดราชาธิวาสแต่พลาดด้วยไม่ได้จัดการเรื่องนี้ ในที่สุดพระภักตร์ธรรมธาดาต้องกลับไปอยู่วัดสัมเกลียงตามเดิม แต่พระภักตร์ธรรมธาดานั้น มีส่วนเสียในตัวท่านเองด้วยเป็นผู้ฉุนเฉียว แต่พระภักตร์มุขหาเป็นเช่นนั้นไม่ ๔

เมื่อย้ายพระภักตร์มุขมาแล้ว ผู้จะไปอยู่วัดเครือวัลย์นั้น เห็นอยู่ ๒ รูป คือพระครูปลัดสุวัฒนศีลคุณ วัดโสมนัสวิหาร หรือพระครูขันตยาคม วัดเทพศิรินทร์ฯ วัดเครือวัลย์เวลานี้มีท่าทางที่จะบำรุงขึ้นยากด้วยเหตุหลายประการ ข้อที่สำคัญนั้น ไม่ใคร่มีใครบวช หาพระยากสมภารต้องเป็นคนกว้างที่จะหาบริษัทมาจากอื่นแล้วต้องมีกำลังพอจะเลี้ยงบริษัทฯ บางคราวถึงกับมีปัญหาที่ต้องดำริว่าจะรักษาไว้ได้หรือไม่ ๔ พระครูปลัดวัดโสมนัสนั้นเข้าใจว่าวาสนาไม่ถึงวัดโสมนัส พระพิมพ์ก็เหมือนจะไม่หวังนัก กว้างขวางพอจะชักบริษัทมาจากอื่นได้ และเป็นนักเทศน์มีกำลังพอจะเลี้ยงบริษัท และได้ทราบจากพระภักตร์มุขว่ามีญาติอยู่แถบนั้นด้วย ๔ ฝ่ายพระครูขันตยาคมในเวลานี้พระเทพกวีเป็นผู้ใหญ่ปกครองบริษัทได้สิทธิขาดตามพระวินัยแล้ว น่าจะย้ายให้ไปครองวัดอื่นเป็นผู้กว้างขวางแลอาจจะปลุกความกว้างขวางได้ จะอยู่ในวัดเทพศิรินทร์ก็คงขึ้นไปไม่ได้ถึงไหน ๔ อาตมภาพเห็น ๒ รูปนี้ รูปใดรูปหนึ่งจะควรอย่างไรสุดแล้วแต่จะทรงพระราชดำริห์ ๔

ควรมิควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด ขอถวายพระพร

กรมหลวงวชิรญาณวรโรรส

ฉบับที่ (๑๐๕)

สวนดุสิต

วันที่ ๑๖ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก^๑ ๑๒๗

ทูล กรมวชิรญาณ

ได้รับจดหมายที่ประทานมาแล้วนั้น หม่อมฉันได้ไปตรวจตราวัดราชาธิวาส เรียกว่า เอกพลอเรชั้นก็ได้ตลอดแล้ว มีความเห็นแลได้คิดอ่านล่วงหน้าไว้ถึงว่าได้พบพระครูปลัด แต่ไม่เคยพูดให้ทราบเลย ด้วยหวังจะคอยฟังพระดำริห์ก่อน

ในเบื้องต้นหม่อมฉันขอสรรเสริญพระครูปลัด ว่าเป็นผู้มีใจอุสาหะจะบำรุงวัดจริง มีคนนิยมนับถือก็ไม่น้อย แต่แต่้มคูเพียงเท่านั้น ก็ไปไม่ได้มากถึงไหน แต่เป็นคนฉลาดอยู่ ความคิดที่จัดการวัดในเวลานี้คิดตามโครงการที่กรมพงษาได้เริ่มขึ้นไว้ คือ อยากจะย้ายกุฏิข้างเหนือไปข้างใต้หมด คิดจะบำรุงโรงเรียนซึ่งมีนักเรียนถึง ๑๐๐ เศษ แต่ได้แยกย้ายกันเรียน ในสถานที่ต่าง ๆ เบนที่เก่า ๆ ทั้งนั้น เสนาสนที่มีขึ้นใหม่ทำอย่างเลว ๆ แต่ยังอยู่ได้ พื้นวัดรักษาไม่ไหว รักษาได้แต่เฉพาะนำพระอุโบสถกับคิดจะให้ขายเลนเปนต์ลิ่งขึ้นข้างนำวัด ผลประโยชน์ของวัดมีค่าเช่าสวนทราบว่าได้อยู่น้อย แต่สวนวัดผู้ที่เช่าดูรักษาดี มีเรือนแพให้เช่าตามนำวัด แพนนั้นยังคงอยู่ เรือนถูกคลองต้องรื้อเสียสองหลัง เรือนสองหลังนั้นได้ถามดูว่าไม่ได้เช่า เปนแต่ได้เอาไครยอยู่มาช้านานรับเรือของพระฝากไว้บ้าง นี่เป็นส่วนประโยชน์ของวัดที่หม่อมฉันทำให้สูญไปซึ่งจะคิดใช้ แต่ที่ดินเห็นจะพอแลกเปลี่ยนกันได้ตามที่ทูลมาแล้ว

หยาดน้ำบนผนังอยู่ด้วยผิวดแผนการก่อสร้าง ไม่ถาวรอยู่ได้ วัดราชาธิวาสนี้เคยแยกถึงศอกเศษเจียนจะล้ม อีกประการหนึ่งถ้าหลักอินทขิลปักลงไปแล้วเช่นนี้ หลังคาโบถจะเปนแบบวิลันดาอยู่อย่างเดิมจะเข้ากันไม่ได้ คงจะต้องแก้หลังคา ชั่วแต่เครื่องประดับให้เข้าเปนอย่างไทยโบถนั้นคงอยู่ตามเดิม มีสิ่งซึ่งชำรุดมาก หอรขังเซจะล้ม คิดจะแก้จากแก่งเงิน เปนกุบสีน่า ยังมีอะไรอีกหลายอย่าง แต่มันยังกิดกันเกะกะต้องค่อยตัดแปลงไปเห็นจะหลายปีกว่าจะสำเร็จ

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๑๐๖)

วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๑๗ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๗

ขอถวายพระพร

อาตมภาพได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขาวันวานนี้แล้ว ฯ พระราชดำริที่ในอันจะจัดวัดราชาธิวาสนั้น เข้าที่มาก ลองนึกดูว่าได้เข้าไปในวัดเช่นนั้น น่ารู้สึกว่าเป็นรัชนีสถานี่กระไร กฎีที่จะสร้างใช้ตำหนักของเก่าสมแก่สถานที่แลเป็นอันได้รักษาของเดิมไว้ดูเป็นตัวอย่างทั้งเป็นที่อยู่สบายด้วย ฯ

อาตมภาพได้แจ้งแก่พระภัทรมุขผู้มาอยู่พยาบาล ณ ที่นี้ ให้ทราบพระราชประสงค์ในข้อที่จะให้เข้ากันได้กับพระเก่า พระภัทรมุขรับจะทำให้จงได้ ฯ เรื่องพระผู้จะรักษาวัดเครือวัลย์นั้นจะรับพระราชทานถามดูก่อน ฯ

ควรมิควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด ขอถวายพระพร

กรมหลวงวชิรญาณวรโรรส

(ฉบับที่ ๑๐๗)

สวนดุสิต

วันที่ ๑๗ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก^๑ ๑๒๗

ทูล กรมวชิรญาณ

ได้รับลายพระหัตถ์ที่ประทานมานั้นแล้ว ไม่ทราบว่าจะพระภัทรมุขไปพยาบาลอยู่ที่ตำหนัก จึงได้สั่งกรมขุนสมมตให้นัดมาพบกันที่วัดราชาธิวาสในเวลาที่ไม่ตักสักวันหนึ่ง ถ้าอยู่ที่วัดบวรนิเวศน์เช่นนี้ยิ่งดีหนักไม่มีทางคลาดแคล้ว ถ้าเวลาหม่อมฉันจะออกไปเมื่อใดจะให้รถไปรับมาจากวัดบวรนิเวศน์ทีเดียว โปรดรับสั่งให้เธอทราบด้วย ซึ่งอยากจะพบนี้เพื่อจะได้ดูเสนาสนจะต้องการให้แก้ไขอย่างไรบ้าง เดียวนี้กำลังลงมือซ่อมแซมพระยาสามภพรับว่าจะทำให้แล้วภายใน ๑๐ วัน แต่การที่ซ่อมครั้งนี้เป็นการเหยี่ยวอายุชั่วปีเดียวพอให้กฎที่ทำใหม่แล้วสำเร็จ ได้สั่งให้ลงมือถางพื้นที่ในวัดนั้นทั้งหมด ตั้งต้นรักษาพื้นที่ปลูกต้นไม้ไปก่อนการที่จะต้องแก้ไขยังมีมาก ตลอดจนถึงพระอุโบสถไม่เปลี่ยนแปลง แต่จะทำให้มั่นคงขึ้นเดี๋ยวนี้มีกำมะลอปะอยู่มากเต็มที คิด ๆ จัดการไปก็เกิดสนุกในใจขึ้นมา จนเป็นเครื่องผูกพันอันหนึ่งซึ่งได้เวียนไปดูเนื่อง ๆ เพราะการอื่น ๆ แล้วเสียแล้วไม่มีอะไรทำอดนั่งอยู่ไม่ได้

อนึ่งได้สั่งกรมหลวงดำรง ให้ช่วยจัดการให้พระภัทรมุขแลพระครูปลัดออกไปเที่ยวเมืองเพ็ชรบุรีได้เห็นวัดใหญ่ซึ่งเปนวัดโมเดลอันหม่อมฉันชอบใจว่าเปนวัดเบนวา ให้เข้าใจท่วงทีไว้ก่อนพรรษานี้ ค้างสักคืนหนึ่ง กรมหลวงดำรงรับไว้แล้วว่า จะจัดการให้สำเร็จ ท่วงทีของวัดนั้นเห็นจะโบราณครมคร่าอยู่คงไม่เข้าตาพวกไซ้แต่จะเอาให้ออกปากว่าดูสบายดีให้จงได้

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด
สยามินทร์

(ฉบับที่ ๑๐๘)

วัดบวรนิเวศวิหาร
วันที่ ๑๘ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๗

ขอถวายพร

ลายพระราชหัตถ์วันวานนี้ได้รับพระราชทานแล้ว อาตมภาพได้แจ้งแก่พระภัทรมุขแล้ว วัดใหญ่ที่เพ็ชรบุรีนั้นรักษาดีมาก ได้เคยชมอยู่เสมอ พระภัทรมุขก็ได้เคยไปเห็นแล้วฯ คิดว่าจะเรียกพระครูปลัดสุวัฒนสมณาจารย์มาแจ้งพระราชดำริที่ในอันจะทำนุบำรุงวัดราชาธิวาสนั้นให้ทราบไว้ด้วย ฯ

ควรมิควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด ขอถวายพระพร

กรมหลวงวชิรญาณวโรรส

(ฉบับที่ ๑๐๙)

สวนดุสิต
วันที่ ๑๘ มิถุนายน ศก^๑ ๑๒๗

ทูล กรมหลวงวชิรญาณ

พระภัทรมุขได้เห็นวัดใหญ่เมืองเพ็ชรบุรีแล้วก็ไม่จำเป็นต้องให้ออกไปอีก พระครูสุวัฒนสมณาจารย์หม่อมฉันได้พบ แต่ไม่ได้บอกเพราะหมายจะให้รับสั่งเสียก่อน ซึ่งจะรับสั่งให้หาขึ้นไปชี้แจงเสียก่อนนั้นดีแล้ว

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด
สยามินทร

(ฉบับที่ ๑๑๐)

วัดบวรนิเวศวิหาร
วันที่ ๑๙ มิถุนายน ร.ศ.^{๔๑} ๑๒๗

ขอถวายพระพร

พระราชหัตถเลขาวันวานนี้ ได้รับพระราชทานแล้ว พระภัทรमुखสมัคจะไปวัดใหญ่ เพ็ชรบุรีอีกคราวหนึ่ง เพื่อจะตรวจตราให้เลียด ไปคราวก่อนเป็นแต่เพื่อนเที่ยว ความสังเกตจะไม่รอบคอบเหมือนดังไปด้วยธุระ ฯ พระครูปลัดสุวัฒนสมณาจารย์นั้น ได้เรียกมาพูดเมื่อวันวานนี้แล้ว แสดงให้ทราบพระราชดำริห์ที่จะทรงทำนุบำรุงวัดราชาธิวาส แลการที่โปรดให้พระภัทรमुखไปอยู่นั้น ไซ้จะเป็นเพราะความเสียหายในส่วนเธอหามิได้ ทรงยกย่องความเอาใจใส่ในการวัดของเธออยู่ แต่วัดเช่นนี้พระเช่นพระครูปลัดจะขึ้นไปไม่ถึงที่เจ้าอาวาสที่ต้องการพระมีความรู้มากขึ้นไป เมื่อทรงจับทำนุบำรุงจึงได้ทรงจัดไว้ทีเดียว เพื่อจะให้การติดต่อกัน ส่วนเธอมีพระราช-ประสงค์จะให้คงอยู่ที่นั่นแลเป็นผู้รองเจ้าอาวาส เพื่อจะได้ช่วยจัดการให้สำเร็จดังพระราชประสงค์ เมื่อได้ทรงทราบความดีของเธออยู่ในกาลข้างนำก็คงจะทรงยกย่องให้ได้เป็นพระราชาคณะในวัดนั้น อย่าให้วิตกไป ฯ พระครูปลัดมีความยินดีที่ทรงทำนุบำรุงวัดนั้น พวกมิถุนานฤๅจะได้อกรพระบารมี ไม่กล้ารังแกวัด แลพระครูปลัดนั้น รู้จักประมาณตนดีอยู่ว่าเป็นเสกกันต์คลาส ก่อนแต่นี้เธอก็ได้ตั้งใจอยู่ว่า เมื่อสิ้นสมเด็จพระพุฒาจารย์ก็จะร้องขอให้มิผู้ใหญ่ไปอยู่เป็นเจ้าอาวาส ความประสงค์ของเธอมีแต่เพียงว่าจะอยู่ที่วัดนั้นเท่านั้น ฯ พระเหล่านี้รู้จักกันทั้งนั้น วานนี้ก็ได้อพบกับพระภัทรमुख ได้เจรจาสนมโทนียกถากลมเกลียวกันดีอยู่ ฯ เบนอันได้แนะนำแล้วทั้งสองฝ่าย เข้าใจว่า คงจะเข้ากันได้เรียบร้อยตั้งแต่ต้นไป

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด ขอถวายพระพร

กรมหลวงวชิรญาณวรโรรส

(ฉบับที่ ๑๑๑)

สวดดุสิต

วันที่ ๑๙ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก^๑ ๑๒๗

ทูล กรมหลวงวชิรญาณ

หม่อมฉันมีความยินดีมาก ที่ได้ทราบทรงรับสั่งให้พระครูปลัดเข้าใจชัดเจนในความประสงค์ของหม่อมฉันตรงแท้เช่นนั้น วันนี้กรมหลวงดำรงว่าได้พบพระภัทรมุข แต่ดูเหมือนจะเข้าใจว่าพระภัทรมุขได้เห็นวัดใหญ่พอแล้วไม่ต้องออกไปอีก จะได้จดหมายไปถึงกรมดำรงให้ทราบในข้อที่พระภัทรมุขยังปราถนาจะไปอีกครั้งหนึ่ง

กุฎิได้ลงมือซ่อมวันนี้ ได้ลงมือถางลานวัดแลถางถนน ในขั้นต้นนี้คิดจะจับพื้นแผ่นดินแลถนนให้เรียบเสียก่อนอื่น ได้กำลังตำริห์เรื่องหลักอินทขิล ในขั้นต้นนี้จะใช้หลักไม้เคี่ยมก่อน กำลังทำตัวอย่างจะส่งไปทำหลักด้วยศิลาแลงที่เมืองจันทบุรี เมื่อได้ตัวอย่างแล้วจะส่งขึ้นไปทำกำแพงเพชรแลเมืองอุดรดิฐ หลักอินทขิลนี้จะปักตามแนวคูแลด้านเหนือรอบนอกกำแพงแก้วเพนเขตร์อีกชั้นหนึ่ง เพื่อจะให้เห็นเพนวัดอย่างโบราณมั่นคง ข้อซึ่งได้ทูลว่า จะไม่จับแก้ไขพระอุโบสถอย่างใดนั้นเห็นจะไม่สำเร็จ พระอุโบสถเดิมของเขาเพนจันทน์หน้าหลังซึ่งถูกสโตลส์กับโบสถุหลกระหม่อมท่านไม่โปรด ถ้าเพนวัดที่ทรงปฏิสังขรณ์แล้วแก้ไขแทบทุกแห่ง เช่น วัดโมฬีโลกย์แลวัดราชาธิวาสนี้ เพนต้น ก่อนเพนหลังคาทรงเก๋งฝรั่งแอบขึ้นไปกับผนังเดิมเพนหลังขวาง วางรางบนปลายผนังอยู่ได้สัก ๗-๘ ปีของใหม่กับเก่าก็แยกออกจากกัน เพราะใหม่กับเก่าเชื่อมต่อกันไม่ติด ช้ำรางขึ้นไปก็จะถึงเส้นหนึ่งจะปราบลานวัดให้เตียนปลูกไม้ให้ร่มครึ้ม แลยกพระทรายบันดาศักดิ์ไปก่อในที่นั้นให้พื้นเพนทรายลานวัดเตียนอย่างวัดบ้านนอก คูซึ่งเพนเขตร์สีมาน่าวัดเวลานี้พระปล่อยให้สัปรุปลูกศาลาเรียกว่าสันตสมาคมคล่อมลงไปบนนั้นเสียแล้วเป็นที่น่าเสียดายเป็นอันมาก แต่มีท่าทางที่จะแก้ง่าย คือยกเลื่อนขึ้นไปเสียให้พ้นจากคูแล้วจะแต่งคูนั้นให้หายกริ้วแลช่วยขุดให้ลึกพอควร จะมีท่อไขน้ำ

จากในลำคลองท่อซึ่งมีประตูปิดเต็มอยู่เปนนิตย์ ให้เข้าไปเต็มอยู่ในลำรางนั้นเปนนิตย์ ปลุกบัวสายให้มีสีขาว สีแดง ถ้าจัดได้เช่นนี้ดูวัดนั้นจะเปนมรณสถาน เมื่อเข้าไปแล้วเห็น เบนที่เขือกเย็นร่มรื่น ที่เผาศพจะคงไว้ตามเดิม แต่จะจัดพื้นที่ให้สะอาดเรียบร้อยตลอดจะ พยายามชักชวนผู้มีบันดาศักดิ์ให้มาเผาศพในวัด ซึ่งจะเป็นทางเกิดประโยชน์สำหรับรักษาวัด

ข้างฝ่ายการโรงเรียนนั้น จะได้เงินซึ่งกรมหมื่นมหิศรอุทิศทำอนุสาวรีแลโรงเรียน ประมาณสัก ๓๐,๐๐๐ บาท แต่ผู้ตายได้คิดตัวอย่างอนุสาวรีนั้นไว้พอจะช่วยประจบประแจง ให้เปนโรงเรียนได้ดี โรงเรียนนี้ คิดว่าจะไปตั้งไว้ท้ายพระเจดีย์ริมคูหลัง เพราะได้ทราบว่ นักเรียนมาทางบกทั้งนั้น ถ้าหากว่าโรงเรียนอยู่ทางหลังเช่นนี้จะได้ไม่เข้าไปเกรียวกราวในหมู่กุฎี ส่วนกุฎีเก่าก็จะทิ้งให้คงอยู่ตามเดิม เพราะเห็นว่าจะไม่ถาวรไปเท่าไรนัก คงรักษาแต่พระตำหนัก บางที่จะเปลี่ยนเปนศาลาการเปรียญฤาอะไรต่อไปตามเวลาที่ไม่มีเจ้าของอยู่

การที่คิดนี้ไม่ได้คิดเปนการปฏิสังขรณ์ตึงตัง คิดเปนการรักษาวัดค่อยทำค่อยไป จะเขียนแผนที่ลงไว้เสียก่อน ว่าความปราถนาที่จะให้วัดนี้เปนอย่างไร เมื่อมีทุนฤามีเวลา ควรจะทำได้เท่าไร ค่อย ๆ ทำไปกว่าจะทำได้เต็มตามแบบที่มุ่งหมาย เพราะเหตุฉนั้นจึงได้ ต้องการเจ้าอาวาสที่จะมอบความคิดนี้ให้ไว้ให้ค่อย ๆ ทำไป ถ้าจะมีนายด้านนายทางไปทำการ ซึ่งช้านานหลายปีกกว่าจะสำเร็จมักจะจิตจาง ความคิดก็สึมละลายไปเสียหมด

ข้อซึ่งจะให้พระภัทรมุขมาอยู่ แล้วจะให้สมเด็จพะพุฒาจารย์ ซึ่งทำงานไม่ได้เอง ถานาทำแทนให้พระภัทรมุขมาอยู่ลอย ๆ นั้นไม่มีประโยชน์อะไรเลย พระภัทรมุขต้องมาเป็น เจ้าอาวาสทีเดียว ยกสมเด็จพะพุฒาจารย์ขึ้นเปนจางวาง ข้อที่จะปราบปรามกันไม่ลงนั้น หม่อมฉันไม่ใคร่จะกลัวเพราะไปหนุนหลังเธอแล้วเธอคงทำได้ ที่ว่าเดี๋ยวนี้เห็นว่พระครูปลัด เธอก็ดีอยู่ ถ้าพระภัทรมุขเอาไว้ได้ก็จะเป็นกำลัง อย่าให้เปนพวกเขาพวกเราพวกเก่าพวกใหม่ ได้แล้วเปนดี ถ้าหากว่าเอาไว้ไม่อยู่ก็ไม่เห็นจะเสียหายอันใด พระภัทรมุขทำการได้แล้ว ก็แล้วกัน

เรื่องที่เป็นห่วงโยมนั้น ที่วัดมีมากถมไปคงจะจัดให้อยู่ได้ในที่ใกล้ ๆ ถึงจะมีผู้ได้เข้า ถือไปจากพระก็เห็นจะพอว่ากล่าว

ส่วนความคิดของหม่อมฉันนั้นเป็นอย่างใหม่ กลับกันกับความคิดกรมพงษาพิเคราะห์ เห็นว่า วัดราชาธิวาสนี้ ความคิดเดิมเขาเอากุฏิไว้ข้างเหนือ โบกไว้ข้างใต้ เหตุด้วยคลอง วัดราชาธิวาสยื่นแต่แม่น้ำขึ้นไปถึงถนนสามเสน คั่นระหว่างบ้านเขมรกับวัดเป็นคลองลึก เรือเดินได้สวนคลองข้างใต้ที่เรียกว่าคลองวัดราชาธิวาสเหมือนกันนั้นปากคลองกว้างจริง แต่ข้างในเล็ก มาสุดทางเพียงท้ายพระเจดีย์แล้วเลี้ยวตัดหลังวัดขึ้นเหนือไปบังจบคลอง ด้านเหนือที่กล่าวแล้วเห็นชัดว่าเป็นแต่คูวัดเท่านั้น ไม่ได้ยื่นขึ้นไปตลอดสวนของวัด เช่น ข้างเหนือเหตุฉนั้นกุฏิเดิมด้านเหนือซึ่งยังเหลืออยู่เป็นอันมากเวลานี้ เป็นเรือนที่ทำอย่าง ประณีตดีกว่ากุฏิซึ่งทำขึ้นใหม่ข้างใต้เป็นอันมากข้อที่ไปมีกุฏิอยู่ข้างใต้นั้นเดิมเห็นจะมีแต่ พระตำหนักที่ทูลหม่อมเสด็จไปประทับ แต่ครั้งเมื่อมีธรรมยุติกาศึกษาขึ้นในวัดนั้น เพื่อจะแยกให้ เป็นคนละคณะธรรมยุติการจึงได้ไปอยู่ข้างใต้ ที่ข้างใต้ซึ่งปลูกกุฏิใหม่นี้คับแคบกระชั้น พระอุโบสถข้างหนึ่ง คลองข้างหนึ่ง ข้างเหนือเมื่อมหานิกายไม่มีแล้วก็ทิ้งร้าง มีผู้ร้ายงัดรื้อ เอากระดานไปเสียก็มาก เวลานี้พระครูปลัดต้องจ่ายพระไปเฝ้าเธอจึงยากให้รื้อไปเสียข้างใต้ คิดเปิดข้างเหนือเป็นสนามตามความคิดกรมพงษา ซึ่งหม่อมฉันเห็นว่าพระรักษาไม่ไหว เพราะที่กว้างถึงเส้นเศษยาวเกือบ ๓ เส้น

ครั้งเมื่อขุดคลองท่อตามแนวคลองคูวัดนี้แล้ว ปากคลองจะมีประตูน้ำซึ่งจะเปิด เข้าออกได้เป็นเวลาการที่พระจะเอาเรือมาไว้ในคลองนั้นก็ไม่ได้ และอยู่ใกล้ชิดตำหนักแพ ห่างจากทางเพียงสัก ๑๑-๑๒ วาทั้งลำคลองด้วย เห็นว่าจะไม่มีความสุข หม่อมฉันจึงได้คิดหมาย จะทำกุฏิใหม่ยกขึ้นไปไว้ริมคลองข้างเหนือในเวลานี้ถ้าพระภัทรมุขจะมา จะเข้าไปอยู่ในหมู่ ข้างใต้น่าจะไม่สู้สะดวก ไม่มีท่าทางเป็นผู้ใหญ่ผู้น้อย เพราะเหตุที่ตำหนักสมเด็จพระพุฒาจารย์ ท่านอยู่ แต่พระครูปลัดเองยังต้องสร้างเรือนไม้ขึ้นใหม่กุฏิพระอนุจรคงจะมีที่อยู่ เพราะเวลานี้ กุฏิว่างด้วยพระมีน้อย แต่เห็นว่าให้อยู่ข้างเหนือดีกว่า ได้สั่งให้ไปไ้รนวนกุฏิพระราชาคณะเดิม ซ่อมแซมขึ้นให้ทันพระภัทรมุขมาอยู่ชั่วคราวนี้ ต่อไปคิดจะปลูกขึ้นใหม่ข้างริมคลองได้กะจะรื้อ ท้องพระโรงกรมหลวงบดินทรมาเป็นห้องพระภัทรมุข โดยจะมีเทศนาว่าการเป็นหอสวดมนต์ ก็ได้ จะรื้อเรือนกรมหมื่นนฤบาลแลเรือนในวังกรมหลวงบดินทรตามแต่จะต้องการมาปลูก เป็นที่พระภัทรมุขแลที่พระสงฆ์อยู่ เมื่อกุฏิใหม่แล้วย้ายไปขึ้นกุฏิ จึงรื้อกุฏิเก่าซึ่งซ่อมแซม

ขึ้นชั่วคราวนี้ไปปลูกเข้าในแนวเดียวกันยื่นขึ้นไปตามคลองจนถึงคูท้ายวัดถ้าหากว่ารื้อกุฏิเก่านี้ลงหมดแล้วจะมีลานวัดในระหว่างกุฏิมาถึงพระอุโบสถ กว้างราวสัก ๑๗-๑๘ วา ฤๅบางที่แบ่งปันกันได้ เมื่อได้ความตกลงเช่นนี้แล้วจะให้ลงมือทำการซ่อมแซมกุฏิเสียทีเดียว เพราะวัดจวนมากอยู่แล้ว

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด
สยามินทร์

ป.ล. เรื่องวัดเคลือวัลย์นั้น ขอให้ทรงเลือก แลฟัง
ความสมัครของเธอด้วยก็ดี

จ.ป.ร.

(ฉบับที่ ๑๑๒)

วัดบวรนิเวศวิหาร
วันที่ ๒๐ มิถุนายน ร.ศ.^{๔๑} ๑๒๗

ขอถวายพระพร

พระราชหัตถเลขาวันที่ ๑๙ เดือนนี้ได้รับพระราชทานแล้ว พระอุโบสถในวันราชาธิวาสในที่ก่อฝากันนั้น พระครูปลัดเศษบอกว่ แตกจากกันแลผนวรั้ว ของก่อสร้างที่แก่งแย่งกันด้วยแบบอย่างในทางช่าง มักจะเปนมาก เช่น ในวัดนี้เอง แก้อไชยอย่างไรจะงามนั้น อาตมภาพเคยนับถือว่ทรงถนัดอยู่ หอระฆังเปนรูปกุบสีนาคูจะงามดีสมกับกุฎีที่เปนอย่างไทยเหมือนกัน เมื่อได้ปักอินทขิลแล้วจะแลเปนวัดเก๋ขึ้นมาก

เมื่อมีกำหนดวันที่พระภัทรมุขจะไปแล้ว ขอพระราชทานทราบล่วงหน้า พอมีเวลาที่พระภัทรมุขจะได้ไปล่ำลาผู้หลักผู้ใหญ่แลแจ่งแก่สหายเธออยู่ข้างจะเปนคนกว้าง ๆ

ควรมิควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด ขอถวายพระพร

กรมหลวงวชิรญาณวรโรส

(ฉบับที่ ๑๑๓)

สวนดุสิต

วันที่ ๒๐ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก^{๔๑} ๑๒๗

ทูล กรมหลวงวชิรญาณ

ได้รับลายพระหัตถ์แล้ว วันนี้ก็จะให้ไปตามพระภัทรมุข แต่เห็นฝนตั้งมามากจึงได้งดเสวย คอยว่าจะตกไม่ตกอดไม่ได้ต้องไป ได้พบพระครูปลัดแจ้งความตามที่ได้รับสั่งให้มาบอกนั้นแล้ว ถอนหนทางแลพื้นวัดถางเตียน ดูเป็นรัมนิยสถานแท้ ชอบใจขึ้นอีกมาก มีเก๋งอยู่เรื่องหนึ่งไปนึกถึงข้อรับสั่งว่า พระครูปลัดว่าพวกมิจฉาภิภูมิจึงได้ไม่รบกวน จึงได้ถามพระครูปลัดว่าทางริมคลองนั้นมีขโมยชุมฤๅ เพราะเวลานั้นยืนอยู่ริมคลอง พระครูปลัดว่าไม่สู้ชุมนักมักจะเกิดขึ้นไปเรื่องเปิดไก่อ พอเหลียวหน้าไปเห็นพระวิเศษสงครามเจ้ากรมฝรั่งแมนปีนมาขึ้นฝ้าอยู่ในที่นั้น เลยบอกมอพระวิเศษสงครามให้ไปลิศรักษาทางคลองนั้น เพราะบ้านพระวิเศษอยู่เกือบจะตรงกันข้ามกับที่ซึ่งจะสร้างกุฎิพระภัทรมุขขึ้นใหม่ พระวิเศษอยู่ข้างจะอวดว่าชอบพอกันกับวัดนี้แลรับรองแข่งแรงที่จะอุดหนุน เห็นว่าต่อไปภายหน้าคงจะเรียบบรรยากาศเมื่อเวลาทูลกระหม่อมเสด็จอยู่วัดราชาธิวาส ได้เคยชอบพอกันกับพระยาวิเศษสงคราม แก่ซึ่งยังมีชีวิตมาจนกระทั่งปีชวดฉศก งานเฉลิมพระชนมพรรษาใหญ่ เวลานั้นชรามากแล้วนำฉลองพระบาทเข้าไปถวายเปนของสมโภชคู่หนึ่งรับสั่งทักทายโปรดปรานมากถึงใช้คำตอบชอบใจว่าท่านกล่าวถึงที่ได้ทรงคุ้นเคยมาแต่ยังทรงพระผนวช ท่านก็เคยเกื้อหนุนฉันตั้งนี้ ถ้าพระสงฆ์วัดราชาธิวาสเดินตามปอลิซีของทูลกระหม่อม ทำไมตรีกับเจ้าพวกเหล่านี้ไว้ เห็นจะเป็นประโยชน์ เพราะพวกเขมรไม่สู้จะเกะกะเหมือนพวกญวนวัดราชาธิวาสต่อบ้านเขมรดีกว่าวัดสัมเกลียงต่อบ้านญวนมาก

เรื่องกำหนดวัดได้สั่งไปที่กระทรวงธรรมการเลขาธิการเสวยสุญเจียบไปจะเปนด้วยเจ้าพระยาวิชิตปวยฤากระไร การขึ้นกุฎิครั้งนี้ได้สั่งกรมขุนสมมตได้จัดการอย่างขึ้นกุฎิวัดปริมัยยิกาวาศ คิดจะไปถวายบริหารที่วัดทีเดียวแต่กรมขุนสมมตก็ควอรันดินตัวเองเสียแล้วไม่ได้พบปะกันเข้าอีกทางหนึ่ง จึงไม่มีช่องที่จะพูดจาอันใดกันเมื่อกำหนดวันเมื่อใดจะทูลให้ทราบล่วงหน้า

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๑๑๔)

วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๒๑ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๗

ขอถวายพระพร

พระราชหัตถ์วันวานนี้ได้รับพระราชทานแล้ว ความเปนไมตรีกับคนที่อยู่ใกล้เคียง เปนกิจจำเป็นแก่ผู้ครองวัดที่เห็นกาลย่อมเอาใจใส่อยู่ ๕ ที่วัดส้มเกลี้ยงครั้งพระภัทรธรรมธาดา ยังอยู่ ได้วิวาทกับพวกญวนเสมอจนถึงทำการให้เป็นที่ทรงรำคาญก็มี แต่มาในชั้นหลังนี้ ได้ยินว่าเรียบร้อยแล้ว ในไม่สู้ช้านักอาตมภาพได้ตามพระปลัดเย็นวัดนั้น เธอแจ้งว่าบัดนี้ รู้จักกันไปมาหาสู่กันได้ เรื่องนี้ก็เปนเพราะพระปลัดเย็นรู้จักผูกไมตรีพระรูปนี้ใจดี ได้เห็น ในรายงานปฏิสังขรณ์วัดที่มายื่น รู้จักกับวังเจ้าบ้านข้าราชการแลราษฎรแถบนั้นทั่วถึงได้ กำลังวังแลบ้านเหล่านั้นช่วยปฏิสังขรณ์วัด เปนแต่ยังเซอะอยู่ อย่างไรก็ดียังรักษาวัดมาได้ ยืดยาวในเวลาที่เหมาะสมทำอะไรไม่ได้ ๕ ฝ่ายวัดเขมา พระวินัยรักขิต เล่าว่าคุ้นเคย กับพวกแขกข้างวัดจนถึงขอแรงมาช่วยตัดต้นไม้ก็ได้ ๕ พระภัทรमुखเองก็ว่าได้เคยทำไมตรี กับพวกแขกข้างวัดเหมือนกัน ได้คุ้นเคยตลอดไปถึงบ้านพระยาจุฬาราชมนตรีฯ ที่วัดราชาธิวาส พระยาวิสุทธ์สุริยศักดิ์^(๑) แจ้งว่า พระครูปลัดขอดตั้งโรงเรียน ก็มีความมุ่งหมายว่าจะมีทางชักนำ เด็ก ๆ พวกมิชฌาติภริณีให้เข้าไปเล่าเรียนหนังสือ เพื่อจะได้มีใจดีต่อกัน ๕ ความคิดอันนี้ก็ ได้มีอยู่ว่าเมื่อพระภัทรमुखไปอยู่แล้วจะให้แผ่ไมตรีออกไปถึงกัน ๕ เมื่อวานนี้มีพระราชดำรัส แก่พระวิเศษสงครามเช่นนั้นผลที่หวังไว้คงสำเร็จตลอดไป ๕

ควรสมควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด ขอถวายพระพร

กรมหลวงวชิรญาณวรโธส

(ฉบับที่ ๑๑๕)

สวนดุสิต

วันที่ ๒๒ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก^{๑๑} ๑๒๗

ทูล กรมหลวงวชิรญาณ

วันนี้เจ้าพระยาวิชิตรบอกกำหนดที่พระภัทรमुखจะมาอยู่วัดราชาธิวาสวันที่ ๔ เดือนกรกฎาคม เห็นว่าเวลาพอที่จะซ่อมกุฎีแล้วเสร็จจึงอยากจะทูลเรื่องที่แห่อย่างไร

(๑) ม.ร.ว.เปีย มาลากุล ภายหลังได้เป็นเจ้าพระยาพระเสด็จ

ขึ้นกุฏิแห่รถม้ามีมา ๓ ครั้งแล้ว เวลานี้เห็นเหมาะดีที่จะแห่ด้วยรถโมเตอร์คาร์พอที่จะว่างล้อขอร้องกันได้ในพวกเจ้านายแลข้าราชการเห็นจะประมาณเกือบ ๔๐ รถ แต่เป็นวิไลของพวกที่เล่นโมเตอร์คาร์อยากจะได้เดินทางให้ไกล จึงได้คิดกะการลงпенเลาดังนี้

พระภัทรมุขมาจากวัดเครือวัลด้วยเรือหลวง ขึ้นท่าขุนนางมีรถม้ารับไปส่งวัดบวรนิเวศน์ ขอให้ท่านผู้ที่จะมาส่งพระภัทรมุขไปประชุมพร้อมกันอยู่ที่วัดบวรนิเวศน์ ตั้งต้นกระบวนที่หน้าตำหนัก แล้วให้รถกระบวนนำจอดต่อกันไป รถพระภัทรมุขให้คอยอยู่หน้าพระอุโบสถรถต่อลงไปให้จอดเลี้ยวไปตามถนนข้างวัดตลอดหน้าพลับพลา หม่อมฉันจะไปรับเสด็จขึ้นรถด้วยจากหน้าตำหนักจะออกนำนำกระบวนรถพระพุทธรูป พระธรรมรถหนึ่งรถพระภัทรมุขรถหนึ่งฐานาอันดับ ๔ รูปรถหนึ่ง มีรถกระบะบรรทุกเครื่องประโคม ๔ รถ รถอื่น ๆ นอกนั้นให้รับพระเถรานุเถรบรรดาที่จะมาช่วยในการขึ้นกุฏิ ขึ้นรถโมเตอร์คาร์เที่ยวกันเสียก่อน คือจะเดินกระบวนไปตามริมกำแพงจนถึงสะพานข้างคลองตลอดแล้วจึงเลี้ยวลงถนนสนามไชยถนนราชดำเนิน ถนนเบญจมาศแล้วมาเข้าถนนมังกรรำไปออกถนนช่างฮี เลี้ยวลงถนนสามเสนไปเข้าถนนวัดราชาธิวาสกระบวนรถจะไปจอดอยู่ในลานวัดที่หน้าเมรุ พระภัทรมุขเข้าในโบสถ์แลขึ้นกุฏิแล้ว มีการเลี้ยงน้ำชาทั้งพระแลคฤหัสถ์ผู้ไปช่วยจะได้จัดผ้าขาวม้าไว้ให้พระภัทรมุขแจกเจ้าพระยาวิจิตรต้องได้ผ้าม่วงตามแบบขึ้นกุฏิ ครั้นเมื่อเลี้ยงแลแจกกันเสร็จแล้วตั้งแต่กระบวนกลับпенเสร็จการขึ้นกุฏิ

ข้อสำคัญมีอยู่อย่างหนึ่ง แต่ทำไฉนจะรู้ว่าผู้ใดจะมาส่งบ้างมากน้อยเท่าไรที่ควรจะขึ้นรถ ถ้ารู้จำนวนпенเลาไว้แล้วพอที่จะกะรถให้เหมาะได้ จะต้องทรงเปนพระธุระอย่างหนึ่งเมื่อได้จัดริ้วแล้วเสร็จบอกที่นั่งในรถไปถวาย ต้องทรงเขียนก๊าดให้แก่เจ้าของรถว่าให้รับพระรูปนั้น ๆ ขึ้นรถ แลบอกให้พระรู้เสียด้วยว่าจะต้องขึ้นรถผู้นั้น ๆ ถ้าได้เช่นนั้น เจ้าของรถจะได้เที่ยวตามหาพระที่จะขึ้นรถของตัว พระก็จะได้ตามหาเจ้าของรถที่ตัวจะไปขึ้น เห็นว่าจะเปนการสนุกครึกครื้นดี กลัวอย่างเดียวแต่เรื่องฝน ถ้าหากว่าฝนตกที่เปนประทุนคงจะต้องเปียกบ้าง ไม่สนุกอยู่ข้อเดียวเท่านั้น

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๑๑๖)

วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๒๓ มิถุนายน ร.ศ.^{๔๐} ๑๒๗

ขอถวายพระพร

พระราชหัตถเลขาวันวานนี้ได้รับพระราชทานแล้ว พระผู้จะไปส่งนั้นคงจะกำหนดจำนวนได้ยาก ชั้นผู้ใหญ่คงกำหนดได้ด้วยบอกลา แต่ชั้นผู้น้อยที่รู้แล้ว จะพึงไปเองด้วยความรู้จักกับพระภักทรมุข คงกำหนดให้ได้ยากแต่การที่จะรับพระขึ้นรถนั้น มีทางจะจัดได้สะดวกคือกำหนดพระที่เป็นชั้นผู้ใหญ่ไว้ เมื่อยังพอจะไปได้อีก ก็ขยายออกไปกว่าจะพอแก่รถ เช่นนี้เห็นจะเป็นการสะดวก จัดได้แต่ต้นไปที่เดียว ๙ จะรอกติดกับพระภักทรมุขก่อนเมื่อทราบการรำลากันเพียงไรแล้วจึงจะจัดต่อไป ๙ การแห่ดูจะเป็นการครึกครื้นอยู่ถ้าฝนไม่ตก ๙ เจ้าพระยาวิเชียรตวงศ์จะได้ผ้าม่วงแจกคงจะอึกแกมเรีย บางคราวถึงต้องให้ไปเอาตัวมา ๙ อาตมภาพทูลขอของแจกพระผู้ไปส่ง เพื่อพระราชทานพระภักทรมุขด้วย ๙ แต่ก่อนเคยมีแต่ในชั้นหลังออกจะเล็กกันไป ๙ เปนของอะไร ๆ พอถือติดมือกลับไปพอได้กันกับผ้าขาวม้าที่จะแจกคฤหัสถ์ ๙

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด ขอถวายพระพร

กรมหลวงวชิรญาณวรโรรส

(ฉบับที่ ๑๑๗)

วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๒๔ มิถุนายน ร.ศ.^{๔๐} ๑๒๗

ขอถวายพระพร

อาตมภาพได้มีจดหมายถามพระพิมลธรรม^(๑) ในการจะขอพระครูปลัดสุวัฒนศีลคุณ วัดโสมนัส ไปเป็นเจ้าอาวาสวัดเครือวัลย์ พระพิมลธรรมยอมให้แล้ว และได้เรียกพระครู

(๑) สมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (ยัง)

ปลัดสุวัฒน์ศิลปคุณมาพูดเพื่อให้ไปวัดเครือวัลย์ เธอรับจะไปอยู่ฉลองพระเดชพระคุณแล้ว พระครูปลัดรูปนี้แม้ไม่ได้เป็นเปรียญ แต่มีความรู้พอเทศนาแก่ชาวบ้านได้และเป็นคนอารี เห็นว่ามีสามารถพอจะรักษาวัดนั้นได้ ทั้งเป็นสหชาติเคยได้รับพระราชทานพัดปี่ฉลุ เบญจศกไว้แล้วเป็นคราวสมควรที่จะได้ทรงยกย่องด้วย ฯ

ควรมิควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด ขอถวายพระพร

กรมหลวงวชิรญาณโรรส

(ฉบับที่ ๑๑๘)

วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๒๔ มิถุนายน ร.ศ.^{๑๑} ๑๒๗

ขอถวายพระพร

อาตมาภาพได้ร่างใบนัดพระในการส่งพระภัทรมุขมุณีไปอยู่วัดราชาธิวาส ดังถวายมา ถ้าถูกต้องจะพิมพ์ให้พระภัทรมุขส่งแก่พระที่รับลา ได้พร้อมทั้งพระภัทรมุขกระชายชื่อพระที่เธอจะลา เลือกแต่ที่เธอรู้จัก รวมทั้งธรรมยุติกามหานิกาย ๘๓ รูป นอกจากอาตมาภาพ แต่ยังไม่ได้นับพระวัดเครือวัลย์เข้าในนี้ ได้ถวายจำนวนที่แยกเป็นราย ๆ มาแผนกหนึ่งจะควรไปในขบวรได้ทั้งนั้น หรือจะเลือกคัดเพียงชั้นไรก็ได้

ควรมิควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด ขอถวายพระพร

กรมหลวงวชิรญาณโรรส

(ฉบับที่ ๑๑๙)

สวนดุสิต

วันที่ ๒๔ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก^{๑๑} ๑๒๗

ทูล กรมหลวงวชิรญาณ

ได้รับลายพระหัตถ์เวลาวานนี้ฉบับ ๑ วันนี้ ๒ ฉบับ ไม่ได้ทูลตอบฉบับวานนี้ เพราะกำลังจัดกระบวนจะส่งจำนวนรถไปถวาย ที่จริงรถจะหาได้มากกว่าจำนวน ๔๒ คัน แต่ขั้วที่จอดกะกันว่าลานนำเมรุจะจอดได้เพียง ๔๐ คันเท่านั้น ทั้งกระบวนที่จัดคราวนี้ รถที่เปนกระบวน

นำเปนรถย่อม ๆ ไม่ได้กะให้พระขึ้นถึง ๑๒ รถ ต่อถึงรถกระบวนพระภัทรमुखต่อไป จึงเปนรถพระไปส่ง ล้วนแต่เปนรถใหญ่ ๆ ได้บอกชื่อเจ้าของแลกะจำนวนพระที่จะนั่งได้ และรถจะเดินเปนลำดับอย่างไรส่งมาถวายในของนี้ด้วย กระบวนคราวนี้รถเล็ก ๆ ออกนำ รถใหญ่ตามหลังรถที่รูปคล้าย ๆ กันเดินต่อกันเพื่อจะให้งาม แต่ถึงได้จัดลงเช่นนี้คงจะรับพระไปส่งได้ถึง ๘๐ ขาดจำนวนบาญชีที่พระภัทรमुखลาอยู่ ๓ รูปเท่านั้น เห็นว่าจะพอผ่อนผันได้ ทางเดินกระบวนได้แก้ไขไปบ้าง เพื่อจะไม่ให้ซ้ำทาง คือ เมื่อมาทางถนนสนามไชยสนามหลวงแล้ว เลี้ยวลงถนนราชินีไปออกถนนสามเสน แล้วเลี้ยวถนนกรุงเกษมทางนำวัดมณฑลกุฎกระษัตริย์ไปเข้าถนนเบญจมาศ แล้วไปเลี้ยวมังกรลำตามเดิม นอกนั้นใบนัดก็เปนอันถูกต้องดีแล้ว วิตกแต่เรื่องฝน ถ้าฝนตกลงมาแล้วจะลำบากหนักหนาแต่ไม่มีทางแก้ในเวลาเดินทาง ส่วนที่วัดนั้นจะต้องปลูกโรงใหญ่ต่อศาลาสันตะสมาคมไว้เป็นที่พักแลที่เลี้ยงน้ำชา แต่อย่างไร ๆ ถ้าฝนไม่ตกได้นั้นเปนอย่างดี หลังคาที่วัดอยู่ข้างมีน้อย มีศาลาก็ออกไปอยู่เสียห่างเหลือเกิน แลไม่น่านั่งเลย ถ้าจะแยกไปนั่งตามศาลาจะขาดความครึกครื้นหมด จึงจำเปนจะต้องให้จอบแจอยู่หน้าพระอุโบสถนั่นเอง ของแจกพระก็หาได้แล้ว

พระครูปลัดสุวัฒนศีลคุณตกลงจะไปอยู่วัดเครือวัลย์นั้นดีแล้ว ได้เทียบที่พระราชอาณาไว้แลพระครูสุวัฒนสมณาจารย์ คิดจะรอไว้ก่อนสักหนอยหนึ่ง พอให้การวัดวาเรียบร้อยขึ้นอีก

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

สยามินทร์

ป.ล. เรื่องพระที่จะขึ้นรถ ใครจะขึ้นรถใครบางเจ้าของมีความปรารถนาอยู่บ้าง ถ้าทรงจัดให้พระกับคฤหัสถ์เจ้าของรถถูกคอกันจะเปนที่พอใจสดวกดี แต่ที่เจ้ากองรถไม่รู้จักพระเลขก็มาก ใครขึ้นรถใครก็จะใช้ไ้ได้ร่วงแต่คนที่คบพระให้ถูกใจ ๒-๓ รถเท่านั้นก็พอ หม่อมฉันคงจะไปถึงวัดบวรนิเวศน์ก่อนเวลาบ่าย ๔ โมง หรือพอ ๔ โมง เมื่อดูกระบวนเสร็จแล้วจะเชิญเสด็จขึ้นรถมาด้วย ล่วงนำมาคอยรับอยู่ที่วัดราชาธิวาสทีเดียว เช่นนั้นจึงจะได้เห็นกระบวนตลอด แลจะได้แก้ขัดข้องบางอย่างอันจะเกิดขึ้นที่วัดด้วย

จ.ป.ร.

(ฉบับที่ ๑๒๒)

วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๓๐ มิถุนายน ร.ศ.^{๔๑} ๑๒๗

ขอถวายพระพร

ตามพระกระแสที่พระราชทานมา อาตมภาพได้ถอนพระวรวงศ์ญาณมุนีจากรถพระยาพิพัฒน์โกษาไปรถพระยานรฤทธิราชหัช เปลี่ยนพระมหาไคล จากนั้น ไปรถพระยาพิพัฒน์ฯ พระศาสนโสภณไปไม่ได้ ได้เติมสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ผู้จะไปได้ในรถ สมเด็จพระคุณนครสวรรค์ฯ พระธรรมธราชจารย์ไปไม่ได้อีกรูปหนึ่ง ได้เติมพระอุบาลีผู้จะไปได้ในรถเจ้าพระยาสุรวงศ์ฯ ส่วนยังว่างอีก ๓ นั้น รถพระองค์วุฒิชโยเติมพระปลัดขึ้นบาเรียนวัดสัมพันธวงศ์ รถกรมขุนสมมตเติมพระครูวราโกศวัดนี้ รถสมเด็จพระคุณนลพบุรีเติมพระครูขันตยาคมวัดเทพศิรินทร์ฯ

อนึ่ง พระภัทรมุขบอกว่า มีรถบอกช่วยอีก ๔ หลัง พระองค์เจ้าพระสถาพรจะหามา หลัง ๑ พระเจริญ-ราชชนหลัง ๑ หลวงชลภูมิมานิชหลัง ๑ นายกันหลัง ๑ จะควรอย่างไร สุดแล้วแต่จะไปรถ พระเจริญราชชนกับหลวงชลภูมิมานิชเขาเป็นศิษย์อาตมภาพอยู่ด้วย เมื่อมีการเช่นนี้ขึ้นก็คงจะปราถนาที่จะมีส่วนด้วยกระมัง ฯ

ควรมีควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด ขอถวายพระพร

กรมหลวงวชิรญาณวรโรรส

(ฉบับที่ ๑๒๓)

สวนดุสิต

วันที่ ๓๐ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก^{๔๑} ๑๒๗

ทูล กรมหลวงวชิรญาณ

จดหมายที่ประทานมาวันนี้ได้รับแล้ว รถช่วยได้ บอกกรมหลวงนริศให้เข้าต่อท้าย กระบวน สงไสยแต่เจ้าสถาพรเธอจะไปเอามาจากไหน กลัวพระภัทรมุขจะฟังผิด พบวันนี้

ถามดูก็ยังไม่เข้าใจ รถจะขาดไปเสียหลังหนึ่งแล้ว ตุ๊ก^(๑) ถูกห้ามไม่ให้มาเฝ้าเพราะเกิดกาฬโรค ขึ้นในบ้านอาลวาดใหญ่ เพราะหม่อมฉันเกณฑ์ให้เป็นผู้แต่งดอกไม้รถที่จะรับพระ ๔ รถ แลจัดซื้อของแจก ถ้าต้องขังจะไม่ทำอะไรหมด ว่าเปล็กมันจะติดตุ๊กอาลवादมาก เพราะเหตุที่แกไม่เชื่อ กรมสมมตนั้นนั่งสงบสติเดียว บอกว่ามันให้รู้สึกแต่ครั้งตัวแลปวदनั้นปวदनี้ รำไป เจ็บที่บ้านตุ๊กนี้มันก็ขอบกลอยู๋บ้าง ตายติด ๆ กัน ๓ คน ลูก ๒ คน พ่อคนหนึ่ง เป็นเจ้ากรม กรมสรรพสาตร

ควรมีควรแล้วแต่จะโปรด

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๑๒๕)

วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๓๐ มิถุนายน ร.ศ.^{๔๐} ๑๒๗

ขอถวายพระพร

อาตมภาพได้จดหมายถามพระองค์เจ้าพระสถาพรแล้ว เธอตอบมาว่า ได้พูดแก่ พระภัทรมุขว่า ถ้าต้องใช้รถมอเตอร์ไปส่งเธอจะยืมของหลวงวุฒิสารไป แต่เมื่อมีรถสำหรับ เธอแล้ว เธอไม่ได้คิดจะเอามา ฯ

อนึ่งรถของกรมขุนสรรพสาตรที่จะขาดไปนั้น จะมีรถแทนหรือจะต้องเกลี้ยไกล่ ในรถสมทบจะได้คิดจัด ฯ

ควรมีควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด ขอถวายพระพร

กรมหลวงวชิรญาณวโรรส

(ฉบับที่ ๑๒๕)

สวนดุสิต

วันที่ ๑ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก^{๔๐} ๑๒๗

(๑) กรมขุนสรรพสาตรศุกกิจ

ทูล กรมหลวงวชิรญาณ

ซึ่งรถกรมขุนสรรพสาตราชาติโปรดหนึ่งนั้นหาแทนได้ง่าย เช่น กรมมรุพงษ์ก็ไม่ต้อง
ถูกเกณฑ์ ได้สั่งกรมหลวงนริศให้หาเติมขึ้นแทน เว้นแต่รถถ้าเกณฑ์ชนิดใดจะเข้าลำดับไหน
ให้ทูลไปให้ทรงทราบ

ควรมีควรแล้วแต่จะโปรด

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๑๒๖)

สวันตุสิต

วันที่ ๑๖ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก^๑ ๑๒๗

กราบทูล ให้ทรงทราบ

หม่อมฉันรู้สึกว่ขาดความรู้ในเรื่องศาสนา นึกอะไรไม่คล่องทางหนึ่ง คือ เรื่อง
อุปมาธรรม อย่างเช่นเขียนวัดบวรนิเวศ วัดบรมนิวาศ สองแห่งนี้มีเรื่องเปนคำอุปมาทั้งนั้น
ไม่ใช่เขียนถ่ายแผนที่ฝรั่งเหลว ๆ หม่อมฉันอยากจะทราบอุปมานั้นทั้งหมดว่ามีก็ข้อ ทางมา
อย่างไร

สองวัดนั้นท่านเขียนเปนรูปฝรั่ง ว่ามนุษย์เวลาไม่รู้ฤาเห็นผิดอยู่เพื่อจะได้เขียนถ่าย
จากรูปภาพฝรั่งให้แปลก ๆ ตา

ส่วนที่หม่อมฉันต้องการนี้จะมาผูกเปนลายรูปภาพ ถ้าเหมาะดีจะได้ใช้ในวัดราชาธิวาส
เข้าใจว่ารูปเขียนสองวัดมีจากทุกแผ่นศิลาเชิงผนังฤาแห่งใดที่พอจะคัดได้ ถ้าไม่มีขอได้โปรด
ทรงพยากรณ์ปฤษณานั้นประทานว่าภาพเช่นนั้นได้แก่ธรรมเช่นนั้น ๆ จะเปนกำลังช่วย
ความคิดมาก

ควรมีควรแล้วแต่จะโปรด

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๑๒๗)

วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๑๙ กรกฎาคม ร.ศ.^๑ ๑๒๗

ขอถวายพระพร

พระราชหัตถเลขาฉบับวันที่ ๑๖ เดือนนี้ ได้รับพระราชทานแล้ว รูปภาพที่เขียนผนังโบสถ์วัดนั้นยังมีคำจารึกอยู่ที่ลายคั่นข้างบนได้ลอกไว้ก่อนแล้ว ขอพระราชทานถวายมา ๓ ส่วนที่วัดบรมนิวาส ยังขอพระยานรภักขิตให้คัดส่งมา ๓

ควรมีควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด ขอถวายพระพร

กรมหลวงวชิรญาณวโรรส

(ฉบับที่ ๑๒๘)

สวนดุสิต

วันที่ ๑๙ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ทูล กรมหลวงวชิรญาณ

จดหมายประทานคำจารึกรูปภาพที่เขียนพระอุโบสถวัดบวรนิเวศน์มานั้นได้ตรวจแล้ว คำเปรียบนี้เข้าใจว่า เขาจะได้เปรียบไว้แต่ก่อนแล้วมีบ้าง ทำเทียบขึ้นใหม่บ้าง จะเป็นเช่นนั้นถ้าไม่

คำเปรียบบางข้อดูพอจะเขียนได้ แต่เปรียบบางข้อไม่น่าจะเป็นรูปภาพได้ ทั้งเป็นอุปมาไม้ใจความอย่างเดียวกันทั้งหมด ต่างสิ่งซึ่งยกมาเปรียบอยู่ข้างจะจัด

กรมหลวงนริศว่า ได้ทูลเรื่องคำเปรียบที่เธอเห็นว่าจะใช้เป็นอนุสสุภได้ ทรงรับว่ามีอยู่ถ้าได้ทางนั้นจะแยกคายดี

การวัดราชาธิวาสยังคิดไปก็ยิ่งยากขึ้น เพราะพิจารณาเข้าก็เห็นหลักต่อที่กิตขวางไม่เป็นการง่ายเลยโทษต้องถึงเอาอินนิเยร์กรมโยธามาตรวจ แลจะต้องเจาะลงไปดูรากผนังที่ร้าย อยู่ข้างจะมีความหวาดหวั่นกลัวว่าถ้าประทุกอิงอาไศรยผนังเต็มหนักเข้า รากไม้บริบูรณ์จะยุบลงไปได้พิเคราะห์ดูโดยถ้วนถี่ เป็นความเห็นส่วนตัวหม่อมฉันเอง เห็นว่าในหมู่พระอุโบสถนี้น่าจะไม่มีสิ่งใดซึ่งทำแต่ครั้งกรุงเก่าได้เหลืออยู่เลย ดูโดยฝีมือแลท่วงทีพระอุโบสถเป็นฝีมือแผ่นดินพระนั่งเกล้า ทีหลังฉลองก่อนอวาศเก่าครวกัน^(๑) กำแพงแก้วศาลคู่ ศาลาการเปรียญ

(๑) พระอาราม ๙ ที่ว่านี้ คือ ๑ วัดราชโอรส ๒ วัดพลับ ๓ วัดสังกระจาย ๔ วัดท้ายตลาด ๕ วัดอรุณ ๖ วัดระฆัง ๗ วัดพระยาทำ ๘ วัดสุวรรณาราม ๙ วัดสระเกศ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ซ่อมสำเร็จ ฉลองเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๗๔

กุฎีแปนฝีมือแผ่นดินพระนั่งเกล้าทั้งนั้น การแผ่นดินทูลกระหม่อมพระเจดีย์ประตูลี้ทึศ หอระฆัง สพานแก่ง สพานน้ำ ในพระอุโบสถก็มีแต่แก่งขวาง นำขวางหลังแลสพานน้ำอีกแห่งหนึ่งเท่านั้น ยกเสียแต่ที่พระตำหนักพระเจดีย์ก็น่าจะเปนพระเจดีย์เดิมเล็กเสริมให้ใหญ่เหลี่ยมแปลงเปนกลม เหตุฉนั้นจึงได้พัตสูญไม่ตรงกับพระอุโบสถหอพระ ๒ หลัง ก็เป็นหอพระใหม่ ไม่มีสิ่งใดที่อายุ เกิน ๘๐ ปีสักอย่างเดียว

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๑๒๙)

วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๒๐ กรกฎาคม ร.ศ.^{๕๑} ๑๒๗

ขอถวายพระพร

ข้อความในคำจารึกรูปภาพในโบสถ์วัดนั้นนั้น ได้พบที่มาโดยมากที่เปนคำตรง เช่น เปรียบว่าเปนนายสารภี นายสำเภา แพทย์ผ่าลูกศรเปนต้นที่อาศัยนัย เช่น เปนดั่งดอกบัวบาน ที่ได้ในคาถา ยถา สังการธำสน์มี แต่ในคาถานั้นเปรียบของอริยสาวก แลเขาหิมพานต์ที่ได้ ในคาถาว่า ทูเร สันโต ปกาเสนติ หิมวันโตว ปัพพโต แต่ในที่นั้นเปรียบของสัตบุรุษอุปมา บางข้อไม่ดี เช่น เปรียบพระพุทธรเจ้าเปนผู้ให้สมานกล่าวคือพระพีเลียง พระสงฆ์เปน พระราชกุมาร ข้อความที่ซ้ำ ๆ กันเข้าใจว่าเป็นเพราะมุ่งความในบาฬีนั้นเอง เช่น พระพุทธร เจ้าเปนแพทย์ผ่าลูกศร หมายว่าเปนผู้รับรังับทุกข์โศกที่เสียตใจ เปนหมอรักษาหมายว่าเปน ผู้ให้ปัญญา แต่เขียนเปนรูปภาพดูซ้ำกัน ๆ

เรื่องอุปมาธรรมเนื่องด้วยอสุภ ที่กรมหลวงนริศคิดจะเขียนนั้นเข้าที่มาก แต่เกรง จะหาได้ไม่ครบเท่านั้น

ควรมิควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด ขอถวายพระพร

กรมหลวงวชิรญาณวโรรส

(ฉบับที่ ๑๓๐)

สวนดุสิต

วันที่ ๒๐ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ทูล กรมหลวงวชิรญาณ

ความคิดกรมหลวงนริศเป็นความคิดข้างอย่างดีแต่ติดจะง่าย ถ้าได้มุ่งใจจะคิดไปทางที่พูดแล้ว ข้อที่หาไม่ได้นั้นไม่ต้องคิดหาทางเปลี่ยน ปล่อยติดจนอยู่เพียงเท่านั้น ต้องคอยบากหัวออกจากที่ขัดข้อง แลนำไปเดินไปทางใหม่ที่เป็นร่องลึก แลไม่ใช่ทวนกระแสความคิดของแก ถ้าหากว่าเป็นทางที่ทวนกระแสก็แจวพายไม่ขึ้น

ข้อซึ่งจะคิดหาข้อความให้ลงกับอศุภ ๑๐ นั้น หม่อมฉันเห็นไม่สำเร็จได้ เพราะตามความคิดหม่อมฉันที่ไม่สันทัดในทางอศุภกรรมฐาน มิใช่ไม่ได้เรียน แต่ไม่มีวาสนาที่จะพิจารณาอศุภกรรมฐานได้ เห็นไปเสียว่าข้อที่แยกไว้นั้นไม่สู้แยบคายสมควรแก่ความพิจารณาส่วนตัว เห็นเป็นข้าซากไป จะหาค่าเปรียบที่ไหนให้ได้ครบถึง ๑๐ แต่พิจารณาตามยังไม่ใคร่เห็นเสียแล้ว ความคิดกรมหลวงนริศเดินไปทางเทวทูตซึ่งมีชราพยาธิตัวเข้าไปบ่น ก็ไม่คงอยู่ในอศุภได้แล้ว เหตุไฉนจะไม่ปล่อยให้กว้างไปอย่างอื่นบ้าง เรื่องที่จะเขียนจำจะต้องทำธรรมให้เป็นรูป ถ้าหากว่าจะไม่มีรูปจำจะต้องใช้อุปมา ข้ออุปมาที่จะเขียนให้งามไม่ได้ เช่น เมฆฝนตกเขียนได้แต่ไม่งาม อุปมาที่เขียนไม่ได้เช่น ความอุ้นใจเช่นนี้ ก็ไม่เปนประโยชน์อะไร เพราะฉะนั้นถ้าหาเรื่องอะไรให้เหมาะ ๆ ไม่เคยเขียนที่ไหนเขียนขึ้นเห็นจะงามแลแปลกดี

ควรมีควรแล้วแต่จะโปรด

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๑๓๑)

วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๒๑ กรกฎาคม ร.ศ.^{๔๑} ๑๒๗

ขอถวายพระพร

พระราชหัตถเลขาวันวานนี้ ได้รับพระราชทานแล้ว ฯ เรื่องที่จะเขียนไม่จำกัดเฉพาะอศุภแล้วยังจะเลือกได้อีก ฯ เรื่องที่น่าเขียนนั้น ที่อาจแสดงข้อธรรมโดยบุคคลาธิษฐาน เช่น อิตามาร ๓ คน พวกกันมายวนพระพุทธเจ้า แลเรื่องอุปมาเช่นพระพุทธเจ้าเข้าพระทัยฝึกหัดบุรุษที่พอฝึกได้ ดุจนายสารถิฝึกม้า แต่เรื่องเช่นนี้ต้องเลือกเพื่อเขียนรูปภาพเข้าที่ได้ด้วย ฯ

ชื่อว่าพระพุทธรเจ้าเป็นผู้ให้อุ่นใจนั้นนอกจากศัพท์ว่า อัสสาสโก แต่ถึงอย่างนั้นยังนึกไม่ออกว่ารูปภาพเขียนไว้อย่างไร ไปดูเห็นเป็นรูปฝรั่งแต่งอย่างบาดหลวงยืนอยู่สักสองสามภาพเหยี่ยวเต็มที แต่พาให้เข้าใจว่า เทียบพระเยซูที่พวกฝรั่งยกว่าเป็น Saviour ของเขา ๕

อนึ่งเมื่อวานนี้ พระครูปลัดสุวัฒนสมณาจารย์ พาพระครูธรรมรักขิตวัดราชาธิวาสมาหา ยื่นบาญชีบอกบุญของพระครูสังฆรักขิตเพื่อจะปฏิสังขรณ์พระอุโบสถแลพระตำหนักตามที่คิดไว้ เมื่อทรงจับปฏิสังขรณ์พระอาราม จึงมีความยินดีจะขอถวายเพื่อน้อมเข้าในการพระราชกุศลฯ แต่ทรัพย์รายนี้เดิม ๓,๘๐๒ บาท ๔๐ อัฐ จ่ายเป็นค่ากระเบื้อง ๑๓๐,๐๐๐ แผ่นแล้ว คงเหลือแต่ ๒,๑๔๗ บาทถ้วน แต่มีกระเบื้องมุงหลังคาอยู่เต็มตามจำนวนนั้น ๕ พระครูรูปนี้ที่ไม่ปรองดองกับพระครูปลัด จัดการบอกบุญก็เป็นตามลำพัง ไม่รู้จัก ความพึงปรากฏขึ้นว่าเธอได้บอกบุญมีผู้บริจาคไว้ เมื่อทรงจับทำนุบำรุงวัดนั้นขึ้นถึงจะเป็นเช่นนั้นก็ตามอาตมภาพได้พูดยกย่องให้เธอมีใจว่าได้เอาใจใส่ในการวัด แลพูดแก่เธอว่าจะนำเฝ้าในเวลาเสด็จวัดนั้น แต่บาญชีที่ยื่นนั้นยังต้องสอบชื่อแลแก่ให้ถูกต้อง เสร็จแล้วจะได้นำเฝ้าในเร็ว ๆ นี้

ฝ่ายพระครูปลัดก็มีทายกจะบริจาคในการปฏิสังขรณ์ราวสัก ๘๐๐ บาท เธอแนะให้ถวาย เขาก็ยินดีตาม ถ้าเป็นความควรจะขอพระราชทานโอกาสให้เจ้าของได้เฝ้าถวายเองในเวลาที่เสด็จวัดนั้น ๕

ควรมิควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด ขอถวายพระพร

กรมหลวงวชิรญาณวรโรรส

(ฉบับที่ ๑๓๒)

สวนดุสิต

วันที่ ๒๒ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ทูล กรมหลวงวชิรญาณ

ซึ่งทรงพระดำริห์ว่า เรื่องที่แสดงข้อธรรมโดยบุคคลาธิฐาน จะเขียนได้นั้นถูกแล้ว คำเปรียบอุจน์ที่ถึงเขียนรูปพระเยซูฤาบาดหลวงลงนั้น ถ้าเป็นหม่อมฉันทำเห็นจะถูกนิทานปนทูลกระหม่อมท่านเป็นผู้ที่คนทั้งปวงเชื่อเสียแล้วจึงไม่มีใครรู้สึก

กระเบื้องรายพระครูสังฆรักขิตเรียรายนั้นได้เห็นแลได้ถามเรื่องไม่ได้ความจากพระ
ได้ความจากคฤหัสถ์ในวังว่ามีการเรียรายก่อนหน้านั้นน้อยหนึ่ง แต่ได้ถือวิสาสะสั่งพระยาสามภพ
เมื่อ ๒ วันมานี้เอง ว่ากระเบื้องที่จะมุงศาลาแลมุงกุฏิไม่พอก็ให้เอากระเบื้องที่พระเรียรายนี้ใช้
อย่าเพื่อให้เธอมุงพระอุโบสถเลย เพราะพระอุโบสถจะแก้ไขใหม่ แต่ไม่ทราบเรื่องที่จะปฏิสังขรณ์
พระตำหนัก เงินที่เรียรายได้กับทั้งค่ากระเบื้องได้ปฏิสังขรณ์พระตำหนักดีแล้ว หม่อมฉัน
ยังไม่ได้ให้ตรวจการว่าจะเสียหายมากน้อยเท่าใด แต่กรมสวัสดิ์แจ้งว่าดูเหมือนเสาะจะขาดด้วย
เห็นพื้นภายในทรุดลง

การวัดราชาธิวาสนี้ หม่อมฉันเห็นจะเข้าลึกเสียแล้ว การที่คิดไว้ว่าจะทำพอให้เรียบ ๆ
อย่างแต่ก่อนค่อย ๆ เดินไปหาความสมบูรณ์เห็นจะไม่มีอะไรเหลือที่จะไม่ได้จับทั่วทั้งวัด
เปลี่ยนเปนคนละวัดกับแต่ก่อนทีเดียว ได้บอกเรียรายได้เงิน ๔๐,๐๐๐ เศษ จะทุนขึ้นมาได้บ้าง
แต่งานยังมาก

ถวายรายงาน เวลานี้กำลังจัดการคิดเรื่องที่จะทำกุฏิมาปรากฏว่า การที่จะป้องกัน
พวกมิจฉาธิฐิ เห็นจะป้องกันได้แต่ที่มาข่มเหงตรง ๆ แต่เรื่องขโมยนี้ไม่ว่าสัมมาธิฐิถาภิฐิ
เขาบอกว่าที่กระดานจะหายสัก ๒ แผ่น จึงตกลงคิดบัญญัติกับความคิดเดิม ได้ไปตรวจดูคลอง
ข้างเหนือวัดเห็นต้นเขินที่ปากคลอง ทั้งดินข้างวัดหลายไปในคลองเสียมากที่วัดแถบข้างเหนือ
ลุ่มอยู่ส่วนหนึ่ง จึงสั่งให้ขุดคลองทั้งดินขึ้นแต่ฝั่งข้างวัดแล้วลงเชื่อมก่อกำแพงกันทางริมคลอง
ที่ต่อกับบ้านฝรั่งตลอดทั้งแถบ ให้มีประตูเปิดปิดเป็นท่าน้ำ ห้ามคนไม่ให้เดินผ่านหมู่กุฏิได้
เพราะทุกวันนี้เดินลุยกันอยู่ทั่วไปทั้งวัด แลจะให้ปลูกห้องพระโรงกรมหลวงบดินทรหลังหนึ่ง
รื้อกุฏิสมเด็จพระวันรัตไปปลูกหลังหนึ่ง เรียงกันตามเหนือตามใต้มีกุฏิสำหรับผู้ปฏิบัติอยู่ข้าง
หลังริมคลอง นอกขานแล่นถึงกันทั้ง ๓ หลัง เปนกุฏิสมเด็จพระพุฒาจารย์ ตำหนักกรมหลวง
บดินทรหลังเดียวกับกุฏิอีก ๒ หลัง นอกขานแล่นถึงกันมีขานดินลงไปจนถึงคลองเปนส่วน
พระภัทรमुख แต่นอกขานพระภัทรमुखกับนอกขานสมเด็จพระพุฒาจารย์ถึงกันใช้ห้องอันเดียวกัน
สำหรับไปภาวนารวมเข้าเปนคณะเดียวได้ ถัดมาจึงถึงถนนคั่น คราวนี้ถึงคณะพระครูปลัด
ซึ่งจะย้ายจากข้างใต้ขึ้นมาข้างเหนือ ต่อนั้นไปเปนกุฏิสามัญจนตลอดถึงคูหลัง คงจะเป็นอีก

๒ หมู่ เห็นว่าจะเป็นที่พอเพียงกันดี หมูสมเด็จพระพุฒาจารย์แลหมูพระภัทรมุขกับหมูหลัง ต่อไปอีก ๒ หมู่ คงจะแล้วได้ในราวออกพรรษาแต่นี้ว่าถ้ากุฎิใหญ่ ๆ ยังไม่แล้ว จะทำกุฎิเล็ก ๆ ให้แล้วเสียให้เสร็จ ย้ายคณะพระครูปลัดไปอยู่ในเวลาออกพรรษา จะย้ายกุฎิข้างใต้ขึ้นมา ข้างเหนือคงจะแล้วสำเร็จภายในเดือนสี่

เมื่อย้ายสมเด็จพระพุฒาจารย์มาแล้ว จึงจะได้ลงมือตรวจซ่อมพระตำหนักต่อไป ที่พระตำหนักนั้น คิดจะให้เปนหอสวดมนต์ แลถ้าจะมีการเรียนพระปริยัติธรรม ควรจะใช้บนพระตำหนักกันเป็นที่เรียน จะซ่อมแซมหอไตรให้เป็นที่เก็บหนังสือ จะควรเก็บได้มากน้อยเพียงเท่าใดหนังสือมีพอ จะให้มีพระไตรปิฎกทั้งจบก็ได้

ที่หมูกุฎิเดี่ยวนี้อยากจะสร้างเปนการเปรียญ คือ ย้ายการเปรียญตึกนำวัดซึ่งฮึดติดไม่งามแลดูสกปรกนั้นเสียมาปลูกเปนการเปรียญไม้ แต่ยังไม่เห็นว่าจะได้เรือนแห่งใด จากวังเก่า ๆ มาทำต่อกันเปนชลาเดียวกับพระตำหนัก สำหรับสัปรุขมาทำบุญฤกษ์มีเทศนาเดินถนนหลังพระเจดีย์ ไม่ต้องเข้าไปเกาะกะในหมูกุฎิพระสงฆ์ ถ้าหากว่าจะเปนข้างน้ำข้างใน ออกเลี้ยงพระลงเรือมาในคลองท่อขึ้นตพานก็ถึงการเปรียญทีเดียว เห็นจะเปนการสะดวกดี

ได้ให้รื้อศาลาริมน้ำที่เป็นช่อฟ้าโบราณเข้ามาปลูกในลานวัด เพื่อจะใช้แทนศาลาเดิม ๒ หลังที่จะต้องรื้อเพราะหาประโยชน์อะไรไม่ได้ ถูกถนนปิดไปกินศาลาข้างหนึ่งอีกข้างหนึ่งก็บังน้ำโบถ จึงจะรื้อเสียทั้ง ๒ หลัง เปิดช่องน้ำโบถเต็มเหลี่ยมกำแพง ให้แลเห็นโบถแต่ในแม่น้ำขึ้นมา ต้นไม้จะปลูกเป็นหมู่ ๆ ไม่ปลูกเต็มทั่วไปทั้งลานอย่างเช่นนำวัดโสมนัสแลวัดมงกุฎ กระจัตรี

เมรุเดี่ยวนีเห็นจะอยู่ไม่ได้ เพราะชำรุดมากแลตั้งอยู่ชิดถนนนัก จะถอยขึ้นไปข้างเหนือ มีสามสร้างแลมีศาลาใหญ่ ๒ หลัง ลักษณะสุสานวัดเทพศิรินทร์ แต่สามสร้างกรมพรหมใช้ไม่ได้แคบนัก จะต้องเปลี่ยนเปนช่อแปดคอก เรื่องเมรุนีเปนอยู่หน่อยหนึ่งที่น่าจะเข้าไป เพราะจะเอาเงินที่เขาเรียไร้วัดไปทำเมรุเสียเห็นจะไม่ควร จะต้องแข่งใจทำแต่เมรุขึ้นหลังเดีวก่อน บริวารนอกนั้นค่อยทำค่อยไปอย่างสุสานวัดเทพศิรินทร์ ที่สุสานวัดเทพศิรินทร์ หม่อมฉันไม่ได้ลงทุนอะไรเลย นอกจากพลับพลาหลังเดียว ซึ่งทำขึ้นอุทิศต่อการเผาศพลูก

นอกนั้นใครไปทำเขาก็ให้เงินเราпенแต่ผู้ก่อสร้าง ที่นี้คงจะไม่ได้มากอย่างวัดเทพศิรินทร์ เพราะเปนแต่ศพนคนปานกลาง แต่ถ้าทำที่ทางเรียบร้อยขึ้น คนปานกลางคงจะมีมาทำบ่อย ๆ พอจะสำเร็จได้ตามความคิดแลเปนประโยชน์แก่พระในวัด

แต่เรื่องโบถอาลาวาดนัก เพราะรูปร่างเต็มที ๆ เดียว อ้วนแจ๋ยังแก้ไขไม่ตก อย่างลงได้ ทั้งรากโคนก็ไม่มั่นคงเลย กำลังตรวจตราหาทางแก้ไขกันอยู่

ควรมีควรแล้วแต่จะโปรด

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๑๓๓)

สวนดุสิต

วันที่ ๒๗ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ทูล กรมหลวงวชิรญาณ

พระภัทรมุขแจ้งว่าได้ขึ้นไปเฝ้า ทูลเรื่องที่จะต้องสวดพุทธานิเศกในการหล่อพระ การอันนี้ได้คิดไว้ว่าจะทูลให้ทรงจัด แต่ความคิดมันยังไม่บริบูรณ์อยู่สักเล็กน้อย บัดนี้คิดแล้ว เสรีจบริบูรณ์จึงจะทูลให้ทรงทราบเปนเรื่องที่พระภัทรมุขยังไม่ทราบความประสงค์ ที่ไปบอกให้รู้ นั้น เพื่อจะให้เทียบเสียงพระว่าจะใช้ได้บ้างฤาไม่แต่ตัวเรื่องราวนี้เป็นดังนี้

ในการที่จะแก้ไขไม่ต้องทนดูพระประธานองค์เก่าซึ่งไม่พึงตา แต่ไม่ต้องย้าย ไปอื่น เพราะเหตุที่ไปทำวัดของท่านแลจะได้ไล่เจ้าของเสียดูก็ไม่เปนการสมควร ความคิด จึงลงไปข้างถานกันมานอย่างวัดบวรนิเวศน์แต่กันมานั้นเห็นหาสู่จะแนบเนียนไม่ ยังเปนการ หมิ่นประมาทต่อท่านองค์ใหญ่ จึงได้ยกทางต่อไปใหม่ดังนี้

พระอุโบสถนั้น จะต้องรื้อหลังขวางทั้งข้างนำข้างหลังออก เพราะเปนเหตุที่จะทำลาย โบถเก่าให้ชำรุดอยู่เสมอ หลังขวางด้านหลังจะไม่ทำขึ้นใหม่ แต่จะต่อหลังขวางด้านนำให้เป็น สองห้องติดกัน เพื่อจะให้มิมผนังที่แข็งแรง อีกสายหนึ่งอยู่ข้างนำช่วยรั้งพระอุโบสถไว้ไม่ให้แยะอีก ทั้งจะเป็นที่กว้างออกสำหรับเจ้านายนั่งเวลากระฐิน ถ้าถ้ามีธรรมเสวนะเปิดประตูสามบาน จะนั่งได้ตลอดข้างนอก โบถนั้นคงยาวเท่าเดิมเพราะมีห้องเท่ากัน

จึงคิดจะก่อผนังรับช่อห้องทำยขึ้นในพระโบสถเดิม ปั้นปูนห้องนอก ๓ ห้อง ฤถ้าจะหยับเข้าไปได้เท่าไรก็จะหยับเข้าไป เหลือปูนห้องใน ๒ ห้อง ฤห้องหนึ่งเศษตามแต่จะเปนได้ผนังที่คั่นกลางนี้ จะเปิดเปนคูหา ๓ คูหา ๆ เล็ก ๒ ข้าง เหมือนประตูโรงละครเปนทางเข้าในของพระอุโบสถ คูหาช่อกลางเปนคูหาใหญ่ก่อตันจะมีซุ้มรัตเกล้าสูงถึงเพดานตั้งบนเสาดารทำนองอย่างเช่นช่อที่พระชินศรีนั้ง แต่ซุ้มข้างบนจะผูกประกอบให้เปนลายเด่นออกมาโดยรูปหล่อประกอบไปด้วยตราแผ่นดินทั้ง ๕ ถานคูหาเปนแท่นแคบ ๆ ย่อเก็จเปนชั้นภูเหมือนพระเบญจา กลางเก็จย่อจะตั้งพระพุทธรูปองค์ย่อม ๆ เปนพระที่นั่ง ผนังหลังคูหานั้นจะเขียนเปนเรื่องสากยสมาคม มีรูปพระพุทธรเจ้ากำลังลอยอยู่ในอากาศ เทวดาทำสักการบูชาทั้ง ๒ ข้าง ที่พื้นแผ่นดินเขียนรูปสากยกระษัตริย์นั้ง ถ้าแลดูข้างบนเหมือนอย่างพระพุทธรเจ้าเหาะลอยอยู่บนเศียรแห่งสากยทั้งปวง ถ้าแลดูที่แท่นจะเห็นเปนพระพุทธรเจ้านั่งอยู่กระษัตริย์สากยนั้งแวดล้อม ผนังห้องนอกจะเขียนเวสสันดรชาฎกให้เข้าเรื่องกัน

ส่วนห้องใน พระเดิมทั้ง ๓ องค์ นั้งอยู่บนถานชุกชีเปนปรกติเช่นเดี๋ยวนี ผนังในนั้นจะเขียนนอศุก ๑๐ แต่จะรวมเข้าไว้ในช่อที่จะเขียนได้ให้หมด ถ้าหากว่าเวลารับแขก เช่นกฐินรินหญ้าฤอุโบสถไหว้พระตามธรรมเนียมทำห้องนอก เมื่อเสร็จการข้างนอกแล้ว ผู้ใดจะเจริญสมณธรรมเข้าไปนั้งสงบในห้องในได้ ห้องในนั้นจะไม่ใช่มืดอย่างเช่นที่ท่านองค์ใหญ่อยู่เดี๋ยวนี ด้วยมีหน้าต่างจะสว่างไสวดี

อุโบสถฤวิหารกันห้องเช่นนี้ของโบราณมี เช่น วัดโลยเมืองลพบุรี เปนต้น ห้องพระนาคนี้เองก็กันถึง ๓ ห้อง วิหารพระอินทรแปลงวัดเสนาคน้ก็กัน แต่ไม่ถึงเพดานแลไม่ตลอดฝาวิหารวัดสระเกษก็กันเช่นนี้เห็นเปนการแนบเนียนสนิทสนมดีมาก พ้นจากคำครหาแลไม่เสียวาจาที่ล้นไปแล้วว่าจะเอาท่านองค์ใหญ่ไว้

เมื่อความคิดมาถึงเช่นนี้แล้ว จึงเสาะแสวงหาพระพุทธรูปห้องนอกจะหาได้ที่ไหน กรมตำรวจรับอาษาจะหา แต่หม่อมฉันไม่เชื่อว่าจะได้แปลกก็คงเปนพระเชียงแสนสวรรคโลก ไศกโขไทย พิศณุโลกยเหล่านี้เองซึ่งมีเกลื่อนกลาดอยู่โดยมาก จะสู้พระรเบียงวัดเบญจมบพิตรก็จะได้ มีองค์เดียวแต่พระทรงเครื่องลำพูน ที่ตั้งอยู่ในพระอุโบสถวัดเบญจมบพิตรเปนพระที่มีองค์เดียวไม่มีสองงามเลิศล้น แต่พระเช่นนั้นควรจะอยู่วัดเบญจมบพิตร ซึ่งเป็นที่

รวบรวมพระต่าง ๆ เป็นมิวเซียม ไม่ควรจะไปเที่ยวไว้กระจายให้คนไปเที่ยวดูลำบาก จึงคิดเห็นว่า พระสัมพุทธพรรณีเป็นพระซึ่งทูลหม่อมทรงสร้างขึ้นในวัดราชาธิวาสประจุ พระสุพรรณบัตรแลดวงพระชั้นษาเป็นพระที่สมควรจะอยู่ในวัดนี้ แต่องค์เดิมที่จะเชิญกลับออกมาไม่ได้เป็นอันขาด จึงเห็นควรจะหล่อจำลองขึ้นใหม่ ตั้งช่อกุหาที่กล่าวมาแล้วจะงาม เหมาะเพราะไม่ใหญ่กว้างเกินที่ออกมามาก เหตุว่าถ้าจะตั้งถนุชุกชีกว้างเกินที่ออกมา โภถแบ่งถวายท่านองค์ใหญ่เสียบ้างแล้ว เหลืออยู่น้อยจะคับแคบไป จึงได้สั่งให้ช่างไปถ่ายอย่าง พระสัมพุทธพรรณี การที่ถ่ายอย่างพระองค์เล็ก ๆ เช่นนี้ไม่ยากจะแล้วสำเร็จได้เร็ว จึงเลยไปถึงกำหนดการที่จะหล่ออย่างไร เพื่อจะให้เป็นที่นับถือจับใจแก่พระในวัด แลจะให้ต้องตาม แผนองค์เดิม จึงเห็นควรจะหล่อที่วัดราชาธิวาส เดียวนี้กำลังปลูกศาลาอยู่จะใช้ศาลานั้นเป็น โรงพิธีในการที่จะหล่ออยากให้มีสวดพุทธานิเศกเป็นพิธีเทียบไชยอย่างน้อย ๒๕ รูป ฤกษ์ก็ กำหนดเอาเองตามชอบใจ ให้ใครเขาหาเวลาประจบ กำหนดสวดมนต์วันขึ้น ๑๑-๑๒-๑๓ คำ ครั้นถึงวันเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ คำ ตรงกับวันประสูตรทูลกระหม่อม เป็นวันหล่อการทำบุญ พระบรมอัฐิในวังทำต่อเวลาค่าไม่เป็นที่ขัดขวาง ทั้งไม่กีดกับวันมหาปวารณาด้วย

พระที่จะสวดคิดว่าแม่การ ๓ ราชาคณะนั่งปรก ๔ พระสวด ๔ สำหรับ ๒๐ เป็น ๒๗ รูป แม่การนั้น คือทรงจุดเทียบไชย สมเด็จพระพุฒาจารย์ เจ้าของวัด พระพิมลธรรม ดับเทียบไชย พระราชาคณะ ๔ พระภักทรมุข ๑ พระราชาคณะที่วัดใกล้ เช่น วัดมกุฏกษัตริย์ วัดบวรนิเวศน์อีก ๓ ถานานุกรมและอันดับวัดราชาธิวาสตามแต่จะเลือกได้ ขอยืมพิธีธรรม วัดโสมนัสมาช่วยเป็นแม่คู่สัก ๔ รูปก็ได้ ถ้าพระครูปลัดแลถานานุกรมในวัดราชาธิวาสสวด ไม่ได้เติมอีก ๓ รูปเป็น ๓๐ รูปก็ได้ ความคิดเช่นนี้ขอให้ทรงจัดการเตรียมให้พร้อม ทันทกำหนด

อนึ่งเรื่องเมรุนั้นสำเร็จแล้ว เป็นเมรุ ๔ मुख ยาว ๒ मुख ลั่น ๒ मुख ยอดเกี้ยวงาม กว่าเก่ามากเหลือเกิน จะให้เป็นศาลาในเวลาไม่มีการศพก็ได้ मुखเมรุนั้นได้รื้อศาลาวัดสองศาลา เอาเครื่องบนไปใช้อื่น ๆ จึงหาของใหม่ประกอบ เสาเมรุคิดจะหล่อด้วยสิเมนต์ให้เป็น แบบบางสามสร้างของเก่าจะใช้ได้หมด ต่อเฉลียงให้ที่กว้างออก ยังขาดอยู่แต่ศาลา ๒ หลัง เท่านั้น ไว้ค่อยคิดต่อไป

ควรมีควรแล้วแต่จะโปรด
สยามินทร์

(ฉบับที่ ๑๓๔)

วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๒๙ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๗

ขอถวายพระพร

พระราชหัตถเลขาวันที่ ๒๗ ได้รับพระราชทานแล้ว โปรดที่ทรงคิดแก่นั้น นิกดูเห็นงามดีหายรุงรัง ๒๐ นั้น อาตมภาพได้ตรวจดูวันหนึ่ง สักว่าเขียนไปอย่างนั้นเอง ไม่ได้ขุด อศุภในกรรมฐานก็ไม่ใช้ในนวสัปดาห์ในกายานุปัสสนาแห่งมหาสติปัฏฐานก็ไม่ใช้ หยิบโน่นบ้างนี่บ้างปนกันวุ่น ช่องมูมเขียนพระธุดงค์ก็มี ฯ ถ้าได้ทราบประมาณราคาจะเป็นหลังละเท่าไร ถ้าอาจควรจะคิดสำเร็จได้ก็จะโดยเสด็จให้เสร็จทีเดียว ฯ

อาตมภาพถวายหนังสือพระราชประวัติทูลกระหม่อมที่เสด็จทรงรจนาลงได้ลอกมาจากท่านมาเพื่อว่าข้อความที่ต้องพระราชประสงค์จะมีอยู่ในนี้บ้าง

ควรมีควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด ขอถวายพระพร

กรมหลวงวชิรญาณวรโรรส

(ฉบับที่ ๑๓๕)

สวนดุสิต

วันที่ ๒๙ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ทูล กรมหลวงวชิรญาณ

เรื่องอศุภที่จะควรเขียนอย่างไรภายน่าจะต้องขอประทานอรรถาธิบาย แต่ยังไม่ต้องการเวลานี้เพราะการแก้ไขยังมาก เมื่อว่าตามจริงแล้ว การปฏิสังขรณ์วัดราชาธิวาส ครั้งนี้สร้างใหม่ทั้งวัด ไม่มีสิ่งใดที่จะคงอยู่ตามเดิมแต่สักสิ่งเดียว เว้นไว้แต่เก็บทัพสัมภาระของเก่าใช้ไม่ให้เหลือเศษเสียเปล่า ของที่สูญเสียดัดทอนลงเสียนำไปใช้ในสิ่งเล็ก ๆ อย่างอื่น สิ่งที่ขาดเติมขึ้นไม่มีสิ่งไรที่เก่าล้วน แลไม่มีสิ่งไรที่ใหม่ล้วน นอกจากการเบรียนหลังหนึ่ง

ซึ่งกำลังหาเสาะจะให้โตที่สุดอย่างการเปรียญโบราณ เล่นให้เป็นนักเลงอย่างเก่าคงจะไม่ต่ำกว่าปีหนึ่งจึงจะหาได้ครบ กับโรงเรียนศาลา ๒ หลังที่จะทรงทำนั้นจะถวายเป็นเครื่องบนศาลาเดิมหลังหนึ่ง การเปรียญเดิมแบ่งมาใช้ได้พอให้เบาเงิน ราคาเห็นจะไม่สู้หนักหนานัก เวลานี้ยังทำไม่ได้ ด้วยขัดข้องไม่มีที่ให้เด็กเรียนหนังสือเมื่อจะทำเมื่อใดจะประมาณไปถวาย

พิธีหล่อพระนี้เป็นพิธีตามอัตรา คือ แม่การ ๑ นั่งปรก ๔ รูป สวดพิธี ๔ สำหรับ ๑ ละ ๔ รูปเป็น ๒๐ เป็น อัตราพิธีเขา ๒๕ จุดเทียนไชย เวลาบ่ายไม่มีตั้งนำวงด้าย แต่อาจจะทวีพระขึ้นได้อีก ๕ รูปเป็น ๓๐ พระตัวพิธีคง ๒๕ นอกนั้นเป็นผู้มาช่วย ถ้าว่าตามแบบเขาแล้วแม่การก็ไม่ต้องมาทุกวันเหมือนพิธีพูนสาตรา เสด็จท่านมาจุดเทียนวันเดียวเท่านั้น นอกนั้นก็ทำกันไป ๒๔ รูป จึงจัดถวายใหม่

ทรงจุดเทียนไชย	๑
พระองค์เจ้าพระสถาพร	๑
สมเด็จพระพุฒาจารย์	๑
พระพิมลธรรม ดับเทียนไชย	๑
พระธรรมปาโมกข์	๑
พระเทพกะวี	๑
ยกเป็นแม่การ	
พระราชมนี	๑
พระภัทรมนูณี	๑
พระธรรมวิโรจน์	๑
พระครูปลัดสุวัฒนสมณาจารย์	๑

๔ รูปนี้นั่งปรก

พุทธานิเทศฐานาวัตตราชาธิวาสเทียบเสียงได้สำหรับแล้วสำหรับ ๑ น่าจะได้วัตตราชาธิวาสอีกสำหรับ ๑ วัตตบรรณิเวศน์สำหรับ ๑ วัตตโสมนันตสำหรับ ๑ เป็น ๔ สำหรับเห็นจะพอได้

วิธีสวดเขาสวดผลัดละ ๖ ชั่วโมง จึงเป็นวันละ ๔ สำหรับ

จดหมายเสด็จนี้ท่านได้คัดมาประทานแต่ก่อนจำได้อยู่แต่จะหาเดี๋ยวนี้หาไม่พบ กรมดำรงได้ไปคัดที่หอสมุดมาให้แต่ท่อนต้น ที่มีจากฤกษ์เสาศิลาดิอยู่ขอประทานไว้ดูก่อน

ตาแลเห็นห่าง ๆ เลื่อนเปื้อนมาก ใส่ใจว่าพระสัมพุทธพรรณีเป็นฐานถมยาตำ
ครั้นไปยกลงมาถ่ายพิมพ์ครั้งนี้ ได้ความว่าฐานทองเหลืองนี้เองเขาเป็นลาย ลองจับมาแต่
ครั้งไหนไม่ได้เคยขีดปิดเลยเห็นเป็นถมยาตำไป

ควรมีควรแล้วแต่จะโปรด

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๑๓๖)

สวन्दุสิต

วันที่ ๓๑ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๓

ทูล กรมหลวงวชิรญาณ

หนังสือที่ประทานมานั้นอ่านตลอดแล้ว ได้ส่งคืนถวายมา น่าเสียดายที่เสด็จทรงจด
พระทัยท่านผูกหนังสือจากเสาศิลา ท่านไปแต่งเทียบเขาจึงเป็นจดหมาย แต่ความอัศจรรย์
ทั้งนั้น หนังสือฉบับนี้ทรงแต่งเมื่อเวลาหม่อมฉันบวชเณรในตอนข้างต้นซึ่งเป็นเวลาอ่านหนังสือ
เสาศิลาออกแล้ว กำลังให้นักองค์ศิริวงษ์ ที่บวชเป็นพระมีฉายาว่า ปุญฺญวังโส แปลเสาที
เป็นอักษรเขมร ถ้าแต่งให้กว้างออกไปกว่านั้นก็ยิ่งดี เต็มนี้เรื่องราวออกจะสูญ ๆ ไปเสีย
หมดแล้ว

กรมหลวงดำรงบอกว่าได้ทราบจากรับสั่ง ว่าพระอุโบสถวัดบวรนิเวศน์นั้นทำตาม
รูปเมรุเจ้าจอมมารดาน้อยแขก ความเรื่องนี้ไม่ยักมีใครเล่าให้หม่อมฉันฟัง ทั้งที่ได้ทราบเรื่อง
เผาศพเจ้าจอมมารดาน้อยแขกตั้งแต่ตายไปจนกระทั่งเผาแลเกิดอินซิดนต์ ทราบว่าทำศพที่
วัดบวรนิเวศน์ ตลอดจนหม่อม ๓ ยอด แต่ไม่ทราบว่าโบสถ์ทำตามรูปเมรุ

อนึ่งเวลานี้รถผ่านมาทางหน้าวัด เห็นข้อฟ้าฤกษ์ดอกไม้ที่พระอุโบสถชำรุดเสียแล้ว
จะทรงเห็นฤกษ์ไหม

เรื่องโบสถ์วัดราชาธิวาสเกิดศึกคักกันมาก ผอเถียงเมื่อเวลาเวลานี้พอตัดสินอย่างตกลง
ก็ไปพบพระพิมลธรรม พุดกันถึงเรื่องโบสถ์ ท่านเตือนว่าให้รวั้งที่ขับนาคจะไม่พอ เวลานั้น
นึกได้ว่าได้วัดดูตั้งแต่หน้าแท่นพระออกมาถึงประตู ๓ วา ๒ ศอก เผลอไปรับยืนยันว่าพอครั้น

กลับมานึกไปนึกมาที่ไหนเล่าลืมหัดตบาสสงฆ์ พระพิมลกำหนดว่า ๔ คอกเป็นอย่างแคบ เพราะฉนั้นที่ขาดไปเสีย ๒ คอกแล้ว ที่จริงน่าจะออกไปยืนนอกก็พอได้ไม่ขัดขวาง อไรแต่กลัวพวกฟ้องที่เขามาบวชนาคเขาจะไม่เห็นขลัง จะเห็นเป็นไปบวชนอกโบถ อึดอัด มาแต่คินนี้จนวนนี้ยังค้ำกรมหลวงนริศก็ตื้อหนักด้วย แต่ครั้นเวลาคำนี้นักกลางกันได้ เป็นขยาย ออกไปอีกห้องหนึ่งเป็น ๘ ห้องต้องเสียบรรณแถลงซึ่งได้คิดไว้มีข้างละ ๓ เป็น ๘ ห้อง เสียเลยทำไม่ได้ แต่เห็นจะไม่สู้สำคัญอันใดนัก

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๑๓๗)

วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๑ สิงหาคม ร.ศ.^{๑๑} ๑๒๗

บอกถวายพระพร

อาตมภาพได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขาแลหนังสือพระราชประวัติที่ พระราชทานคินมานั้นแล้ว ฯ พระราชประวัตินั้น ขรอยเสด็จท่านจะทรงเชื่อตามความนิยมกัน ในครั้งนั้นต้องการจะให้เห็นว่ามีบุญเป็นที่ตั้งความต้องการไปคนละอย่างกันในทุกวันนี้ ด้วยข่าวอะไรที่เกิดขึ้นท่านก็ได้พบเองแล้ว ไม่ประหลาด แต่ในทุกวันนี้ต้องการข่าวมากกว่า อยากรู้อัศจรรย์ ฯ ในบัดนี้ผู้รู้เห็นอิศราวิจิตร ฯ ในเวลายังไม่ได้กลับทรงผนวช กรมสมเด็จพระอมรินทร์สวรรคตท่านได้เข้าไปสร่งน้ำในหมู่เจ้านาย

ช่อดอกไม้ยอดน่านชั้นในที่ขำรุذنัน ไม่รู้สึกจนได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขา ฯ ได้พบมาหลายครั้งแล้วว่าในตาอยู่ข้างจะใช้ไม่ได้เป็นเหตุเพราะเรื่องสำรวมจักขุนี้เองติดตัว ไม่ชอบดูอะไรที่อยู่สูง ๆ เมื่อคราวเสด็จเมืองสมุทรปราการ ตรัสชมช่อฟ้าวัดกลาง ก่อนน่านนั้น อาตมภาพก็ได้ไปวัดกลาง แต่หาได้นึกว่าจะดูหลังคาไม้ ฯ ชั้นต้นไม่มีตัวแล้ว คงยังมีแต่ผู้ได้ ฟังจากท่านก่อน ๆ เล่าต่อกันมา ถ้าจะลองเรียงตามความคิดในเรื่องตำนานเฉพาะพระองค์ เป็นส่วนหนึ่งแห่งพระราชประวัติทั่วไปในตอนทรงผนวชก็จะชอบกล เกรงแต่จะเก็บข่าวไม่ได้ พอความต้องการในบัดนี้ ฯ

พระอุโบสถวัดนี้ที่ทำตามรูปเมรุเจ้าจอมมารดาของพระองค์ดารานั้น แสดงพระอุปชฌาย์ตรัสเล่าว่าเมรุมีสี่มุข โบสถ์ก็เปนสี่มุข พระชินสีห์ตั้งอยู่มุขหลัง เมื่อเชิญมาบูชาแล้วรื้อมุขหลังแลก่อนพระเจดีย์โบสถ์เหลือแต่สามมุข ๆ แลท่านตรัสเล่าถึงเรื่องที่กรมพระราชวังมหาศึกดิพลเสพ ทรงพระโสมนัสว่าพระนั่งเกล้าไม่พระราชทานโกษ จึงทำหีบประดับจกเรียกว่าหีบแก้ว แลทำการปลงศพที่วัดนี้แล้วจึงสถาปนาเปนพระอารามแสดงท่านตรัสยกย่องกรมพระราชวังพระองค์นั้นอยู่ ว่าทรงเห็นแก่ทูลกระหม่อมในเวลานั้น ทรงสร้างพระตำหนักที่วัดราชาธิวาสถวายฯ พระองค์ท่านเมื่อพระชนม์ได้ ๑๘ ประชวรไข้ทรพิษมีพระอาการหนักถึงต้องลาผนวชจากสามเณร ครั้นรักษาพระองค์หายแล้ว กรมพระราชวังพระองค์นั้นทรงจัดการให้ได้บรรพชาอีกที่พระที่นั่งฯโบสถ์วัดราชาธิวาสนั้น เดิมเข้าใจว่าจะพอทำการอุปสมบท เพราะพระวัดนั้นไม่มากหัตถบาสนไม่ชักร้าง แต่ต่ออีกห้องหนึ่งได้เปนดีขึ้น ๆ

ควรมิควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด ขอถวายพระพร

กรมหลวงวชิรญาณวรโรส

ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร

ตอนที่ ๑

ก่อนแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัด

วัดบวรนิเวศวิหารนี้ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่ ๓ ทรงสถาปนาขึ้นในรัชกาลนั้นฯ

ตามทีรู้จักกันว่าเปนพระอารามที่ทรงสถาปนาขึ้นใหม่ ภายหลังแต่ทรงทำการศพเจ้าจอมมารดาของพระองค์เจ้าดาราวดี พระราชชายา ที่ในสมุद्रายพระนามพระเจ้าลูกเธอในพระราชวังบวร ฯ ว่าชื่อน้อย ฯ

ถ้าเปนวัดที่ทรงสถาปนาขึ้นใหม่ นานิกว่าเหตุไฉนจึงทรงสถาปนาขึ้นชิดกับวัดรังสีสุทธาวาส อันสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ทรงสถาปนาขึ้นก่อนแล้ว ฯ แต่ก็ไม่มื่ออะไรพิศุจน์ว่าเปนวัดมาเดิม ทั้งมีหมายรับสั่งในรัชกาลที่ ๓ เรียกว่าวัดใหม่ ระบุตำบลว่าริมวัดกรมขุนอิศรานุรักษ์ชัดเจนดูเปนที่ยังไม่มีชื่อ หรือมีแล้วแต่ยังไม่ได้เรียกกันแพร่หลาย บ่งว่าเปนวัดสร้างใหม่ ฯ เหตุแห่งการสร้างวัดชิดกัน ทีรู้อยู่ ท่านผู้สร้างมีสัมพันธ์กันสนิท เช่น วัดพระชนก แลวัดพระโอรส วัดพระเจ้าแผ่นดินแลวัดพระมเหสีเปนอาทิ ไม่อย่างนั้น ผู้สร้าง ฯ แข่งกันมักมีในตำบลที่ราษฎรแตกกันเปนพวก อีกอย่างหนึ่งผู้สร้างทีหลังพอใจสร้างขึ้นใหม่กว่าปฏิสังขรณ์ของเก่าสร้างขึ้น ฯ จนติดกันเปนพิดไปหลาย ๆ วัด หลาย ๆ แปลง เช่นวัดที่เพชรบุรีแลวัดที่นครศรีธรรมราช วัดเหล่านี้ปรากฏชัดว่า เจริญอยู่พร้อมกันไม่ได้ ฯ วัดรังสีกับวัดนี้ ไม่เข้าในเกณฑ์สองอย่างข้างต้น บางทีสมเด็จพระบวรราชเจ้าพระองค์นั้นมีพระราชประสงค์จะทรงสถาปนาขึ้นเปนวัดสำหรับพระองค์ในอาณาเขตร์ฝ่ายพระราชวังบวร ฯ เช่น วัดชนะสงคราม ไม่พบสถานอื่นอันเหมาะ จึงทรงสร้างขึ้น ณ ที่นี้ ยุคตีเปนอย่างไรตามแต่จะสันนิษฐานฯ

ข้อว่าทรงสถาปนาขึ้นภายหลัง แต่ทรงทำการศพเจ้าจอมมารดาของพระองค์เจ้าดาราวดี พระราชชายานั้น ศพนั้นเปนศพหีบ สถานที่เผาศพชั้นนั้น โดยปกติเปนที่วัด แลใน

พระนครห้ามเผาศพด้วย แต่สถานที่ตั้งวัดนี้เป็นอาณาเขตร์ฝ่ายวังนำ อาจโปรดให้เผาศพนั้นได้บ้างกระมัง เช่นนี้ควรพึงได้ว่าได้ทรงทำการศพนั้นที่วัดนี้ แต่นำเหนวว่าได้ทรงทำภายหลังแต่การจับจองพื้นที่เป็นวัดแล้ว บางทีก่อนแต่สร้างพระอุโบสถ ดังรู้มว่าได้สร้างเป็นสิมูมตามรูปเมรุที่เผาศพนั้นๆ

ได้ทรงสถาปนาขึ้นเมื่อไร ยังไม่ทราบแน่ แต่พึงกำหนดได้โดยอนุมาน ดังนี้ สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศกดิพลเสพ ได้ทรงรับอุปราชากิเชกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๗ (ปีวอก จ.ศ. ๑๑๘๖) ครั้นเมื่อปลาย พ.ศ. ๒๓๖๙ (ปีจอ จ.ศ. ๑๑๘๘) อนุเจ้านครเวียงจันท์เปนขบถ ยกกองทัพเข้ามาตีเมืองนครราชสีมา ตลอดจนมาถึงเมืองสระบุรี สมเด็จพระบรมราชเจ้าพระองค์นั้น

เสด็จพระราชดำเนินในวาระพระราชสงครามปราบปรามขบถให้พ่ายแพ้ตลอดถึงนครเวียงจันทน์ ได้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๔ (ปีเถาะ จ.ศ. ๑๑๙๓) ทรงพระประชวรเป็นครั้งคราว สวรรคตเมื่อต้น พ.ศ. ๒๓๗๕ (ปีมโรง จ.ศ. ๑๑๙๔) ระยะเวลาที่ทรงสถาปนาพระอารามนี้ พึงมิได้ภายหลัง อุปราชาภิเษกและก่อนขบถเวียงจันทน์ระยะ ๑ เมื่อปราบขบถเวียงจันทน์แล้ว ก่อนนำ ทรงพระประชวรอีกระยะ ๑ ใคร่ครวญดูน่าเห็นว่าทรงสถาปนาขึ้นในระยะหลังเป็นนิมิตต์ แห่งความมีชัย เช่นนี้จักได้เหตุอันพอ แต่มีทางนำไปสู่สันนิษฐานเป็นอย่างอื่นไปได้

ถาวรวัตถุที่สร้างขึ้นครั้งสมเด็จพระบวรราชเจ้าพระองค์นั้น คงเหลืออยู่ในบัดนี้ (พ.ศ. ๒๔๖๑) พระอุโบสถ ๑ หอพระไตรปิฎก ๑ ศาลาการเปรียญ ๑ ส่วนพระเจดีย์ได้เริ่ม ก่อแล้ว แต่ยังไม่ค้ำ

พระอุโบสถนั้น ตามที่รู้มาว่าสร้างขึ้นเป็นสี่มุข ตามรูปเมรุเจ้าจอมมารดาของ พระองค์เจ้าดาราวดี แต่ในบัดนี้เหลือเพียงสามมุข ๆ หลังได้รื้อเสียแล้ว ใคร่ครวญดูของ ที่เหลืออยู่ หลังคามุขหน้าไม่ได้เป็นผืนเดียวกันกับอีกสองมุขเหมือนอย่างวัดบวรสถาน อันสมเด็จพระบวรราชเจ้าพระองค์นี้ทรงสร้างเหมือนกัน มุขหน้ามีหลังคาหนึ่งต่างหาก ตรงที่ต่อกับอีก หลังคาหนึ่ง มีรางกลางรับน้ำฝนจากหลังคาวาง เช่น รางในระหว่างหลังคาแห่งเรือนสอง หลังแฝด นี้ทำให้ข้าพเจ้าลงสันนิษฐานว่า ความคิดเดิมจักไม่ได้หมายให้เป็นสี่มุข ได้สร้างหลัง หน้าเป็นพระอุโบสถ หลังขวางเป็นพระวิหาร แต่สร้างชิดกันเพื่อเปิดถึงกันได้ ตั้งพระพุทธรูป ตรงกลางในหลังที่เป็นพระวิหาร หันพระพักตร์ออกมาด้านข้าง ทางพระอุโบสถส่วนที่เหลือ จากพระพุทธรูปทั้งสองข้าง กันฝาเป็นห้องไว้พระพุทธรูปอื่นอีก แผนแห่งสองหลังนี้ก็ทำ ต่างกัน หลังที่เป็นพระอุโบสถ เฉลียงอยู่ในผนังหลังที่เป็นพระวิหาร เฉลียงอยู่นอก ชุ่มแฉ บานประตูหน้าต่าง ก็ต่างกัน เพราะอย่างนี้กระมังในครั้งสมเด็จพระบวรราชเจ้าพระองค์นั้น จึงได้ผูกพัทธสีมาเฉพาะมุขหน้าเท่านั้น ๆ ยังได้พบในหมายรับสั่งรัชกาลที่ ๔ ปีกุน ตรีศก จ.ศ. ๑๒๑๓ อีกว่าให้ขนกระเบื้องเคลือบเปลี่ยนพระอุโบสถ พระวิหารวัดบวรนิเวศ ครั้งนั้น พระวิหารศาลายังไม่ได้สร้าง นอกจากหลังขวางนั้น พระวิหารอื่นไม่มี ๆ มุขหลังอีก มุขหนึ่งนั้น น่าจักได้สร้างขึ้นเมื่อปรารภจะเชิญพระพุทธรูปชินสีห์ลงมาจากพิษณุโลก คงสร้าง ฝาหลังขวางอย่างหลังหน้าที่เป็นพระอุโบสถ แต่ไม่ได้เจาะผนังหลังขวางเปิดถึงกัน เช่น

ด้านพระอุโบสถ สังเกตรอยที่รีอ ตรงที่ตั้งพระบาทจำลองในบัดนี้ ด้านกว้างแห่งพระวิหาร หลังคงขนาดรวมในเสาแห่งพระอุโบสถ ไม่มีเฉลียงด้านยาวก็คงราวสามห้อง เท่าส่วนแห่งหลังขวางที่ยื่นจากหลังนำในข้างทั้งสองฯ รวมสามหลัง ๆ กลางขวาง หลังนำและหลังหลังหันด้านสกัดเข้าหาหลังกลางจึงแลเปนหลังเดียวสี่มุขฯ คำว่า สร้างตามรูปเมรุเจ้าจอมมารดาของพระองค์เจ้าดาราวดีก็มีฐานะอยู่ เพราะเมรุคงทำเปนสี่มุขแต่คงไม่ใช้ความคิดเดิม ถ้าคิดจะให้เป็นอย่างนั้นมาแต่แรก คงจักได้ทำหลังคาเป็นผืนเดียวกันมาแล้ว การที่ทำหลังคาต่างกันนั้น คงตั้งใจจะให้เปนพระอุโบสถเปนพระวิหารดังกล่าวแล้วฯ แต่ต่อไปจักเรียกว่า มุขพระอุโบสถตามหมายรู้กันฯ

สมเด็จพระบวรราชเจ้าพระองค์นั้น ได้ทรงเชิญพระพุทธรูปพระองค์ใหญ่จากวัดสระตพานเมืองเพชรบุรี มาประดิษฐานเปนพระประธานในพระอุโบสถฯ จดหมายเหตุในปฐมโหรของพระประมุขธนรักษ์ประจำปีจอ จ.ศ. ๑๑๘๖ ว่า “วันอาทิตย์ เดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ พระนำตัก ๙ สอก มาแต่เมืองเพชรบุรี” ดังนี้ พระวัดสระตพาน นำตัก ๙ สอก ๒๑ นิ้ว คงหมายเอาพระองค์นี้เอง แต่ศุภมาตริที่ระบุไว้้นั้นยังเป็นรัชกาลที่ ๒ ทั้ง เดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ

ปีนั้นเป็นวันพุทธหาไข่วันอาทิตย์ไม่ เดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ วันอาทิตย์ มีในปี เป็นลำดับมา คือ ปีรกาส์ปัตศก จ.ศ. ๑๑๘๗ แลในปีฉลุเอกศก จ.ศ. ๑๑๙๑ ๕ แต่คงไม่ใช่ในปีหลังที่เชิญพระพุทธรูปชินสีห์ลงมา พระวัดสระตพานน่าจะได้เชิญมาก่อนแล้ว จึงได้ตั้งเป็นพระประธานแลประดิษฐานพระพุทธรูปชินสีห์ไว้ในมุขหลัง แต่ครั้งจะฟังว่าพระวัดสระตพานได้เชิญมาถึงเมื่อปีรกาส์ปัตศก จ.ศ. ๑๑๘๗ ก็ไม่สนิท เพราะจดหมายเหตุในปุมพิดย่อมฟังไม่ได้เลย ผู้จดย่อมรู้จักศุภมาตริตีเดียว ไม่ควรจดให้คลาด ไม่ใช่เพียงแห่งเดียว ศุภมาตริแห่งอื่นที่จดหมายเหตุในปุมฉบับนี้กล่าวถึงที่ได้สอบแล้ว ไม่ได้จริงสักรายเดียว ทั้งเดือน ๗ ปีระกานั้น ก็กระชั้นกับเดือนปีแห่งอุปราชากิเชก ไม่ทันบัญญัติจบจบ แลจะต้องเชิญจากเพชรบุรีในน้ำน้ำปีวอกนั่นเอง ไม่เห็นว่าน่าจะจักเป็นไปได้ ๕ ตามพระดำรัสเล่าของสมเด็จพระมหาสมณะกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ พระพุทธรูปวัดสระตพานนั้น เป็นพระหล่อ เมื่อเชิญมา รื้อออกเป็นท่อนตามรอยประสานเดิม เชิญลงแพมาคุมเข้าเป็นพระองค์อีกพระศกของพระพุทธรูปนี้เดิมโตอย่างของพระพุทธรูปชินสีห์ แต่ในครั้งนั้น เป็นเวลาที่เห็นพระศกเล็กงาม แลไม่เสียตายเพื่อจะแก้ของโบราณ พระยาชำนาญหัตถการนายช่างในพระราชวังบวร ๕ เลาะพระศกเดิมออกเสียทำพระศกใหม่ด้วยดินเผาประดับเข้าที่แล้วลงรักปิดทอง ๕ พระองค์ใหญ่นี้ มีพระสาวกสำหรับกันคู่ ๑ เป็นพระนั่งใหญ่เหมือนกัน น่าตัก ๒ สอกถ้วน ตรวจดูได้ความว่าเป็นพระปั้นไม่ใช่ของสำหรับกันมาแต่เดิม ๕

ได้พระเชิญพระพุทธรูปชินสีห์จากพระวิหารวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองพิษณุโลกมาประดิษฐานไว้ในมุขหลัง ๕ ตามพระนิพนธ์ลิลิตพงศาวดารเหนือของสมเด็จพระมหาสมณะพระองค์นั้น เชิญลงแพมาทั้งพระองค์เมื่อน้ำน้ำปีฉลุเอกศก จ.ศ. ๑๑๙๑ คือ พ.ศ. ๒๓๗๒ จอดสมโภชที่หน้าพระตำหนักหน้าพระราชวังบวร ๕ ๓ วันแล้ว เชิญขึ้นบนชักมาวัดนี้ ก่อนมุขหลังแล้วเชิญเข้าประดิษฐานไว้ในนั้น ๕ ส่วนจดหมายเหตุในปุมฉบับนี้ว่า เชิญมาถึงเมื่อวันพุธ เดือนยี่ แรม ๒ ค่ำ ปีเถาะ ตรีศก จ.ศ. ๑๑๙๓ แต่เดือนยี่ แรม ๒ ค่ำ ปีนั้นเป็นวันพฤหัสบดีหาไข่วันพุทธไม่ ทั้งเป็น เวลาที่สมเด็จพระบวรราชเจ้าพระองค์นั้นทรงพระประชวรแล้วในรายนั้น วันพุธ เดือนยี่ แรม ๒ ค่ำเฉพาะมีในปีชวดสัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๑๙๐ พลาดกันถึง ๓ ปี ดูไม่น่าฟังได้เลย ๕

พระพุทธรูปชินสีห์นั้น เป็นพระพุทธรูปสำคัญพระองค์หนึ่งในหัวเมืองฝ่ายเหนือ ทั้งโดยฐานเป็นพระพุทธรูปอย่างงดงาม ทั้งโดยฐานเป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ มีตำนานเล่าว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก พระเจ้านครเชียงใหม่แต่ก่อนมาจนถึงนครศรีสัชชนาลัยแล้ว แสดงลงมาตั้งเมืองพิษณุโลกเพื่อเจ้าโกธรราช พระโอรสอันเป็นพระราชนัดดาของเจ้านครศรีสัชชนาลัยอยู่ครอง หรืออีกนัยหนึ่งเพื่อเป็นฐานทัพอันจักยกลงมาตีพระนครลโว้ ในครั้งนั้น พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกทรงสร้างพระมหาธาตุและพระวิหารใหญ่พระวิหารทิศขึ้นแล้ว ทรงหล่อพระพุทธรูปขึ้น ๓ พระองค์ พระชินราชพระองค์ ๑ พระชินสีห์พระองค์ ๑ พระศรีศาสดาพระองค์ ๑ หล่อในคราวเดียวกันก่อนพระพุทธรูปศักราช ๑๕๐๐ พระชินราช หล่อเสีย คงหล่อสำเร็จเพียง ๒ พระองค์ พระชินราชหล่อถึงสี่คราวจึงสำเร็จ ในครั้งหลัง หล่อเมื่อ พ.ศ. ๑๕๐๐ เชิญพระพุทธรูปสามพระองค์นั้นประดิษฐานไว้ ณ สถานที่สามแห่ง ท่ามกลางเมืองพิษณุโลกนั้น ฝ่ายนักช่างสังเกตเห็นฝีมือทำลงสันนิษฐานว่าพระพุทธรูปสามพระองค์นั้นหล่อในต่างคราวกัน หล่อพระพุทธรูปชินราชก่อนในระยะเวลาไม่สู้ไกลนัก หล่อพระพุทธรูปชินสีห์ขึ้นในลำดับแก้ไขส่วนบกพร่องครั้งหล่อพระพุทธรูปชินราชให้บริบูรณ์ขึ้น ส่วนพระศาสดานั้น หล่อภายหลังต่อลงมานาน ทั้งขนาดทั้งฝีมือไกลจากสองพระองค์นั้นมาก ศักราชที่หล่อพึงเอาเป็นแน่ไม่ได้เพราะศักราชแลบในพงศาวดารเหนือพื้นผิวมากยากที่จะถือเอาเป็นหลักสันนิษฐานตามแบบพระพุทธรูปดูเหมือนหล่อขึ้นในปูนนครศรีสัชชนาลัยหรือ สุโขทัยเป็นราชธานีแห่งอาณาจักรฝ่ายเหนือ ในตอนแรกที่ยังนิยมพระพุทธรูปพระพักตร์กลม ฝีมือใกล้พระพุทธรูปในชมพูทวีป แต่แก้ไขบางส่วนเสียแล้ว เช่นมี พระจุฬาแหลมเป็น พระรัศมีแลนิ้วพระหัตถ์วันพระอังคุฐ แลนิ้วพระบาทเท่ากันเป็นต้น เป็นอย่างที่แปลงมาจาก พระพุทธรูปเชียงใหม่อีกต่อหนึ่ง อนุমানตามนี้คงหล่อขึ้นก่อนพุทธรูปศักราช ๑๕๐๐ จักไม่ ภายหลังจากศักราชในตำนานเท่าไรนักหรือบางทีจักพอได้กัน ครั้งกรุงสยามรวมเข้าเป็น เอกราชแล้ว มีกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเสด็จพระราชดำเนินไป หัวเมืองฝ่ายเหนือด้วยารพระราชสงครามหรือด้วยพระราชศรัทธาโดยเจาะจง ในเวลาที่ประทับอยู่เมืองพิษณุโลก ได้เสด็จถวายนมัสการ ทรงทำสักการบูชาแลสมโภชพระพุทธรูปชินราชแลพระพุทธรูปชินสีห์ เป็นคราว ๆ มา ในพระราชพงศาวดารบุพระนามไว้โดยเฉพาะการ คือ

๑. สมเด็จพระรามศวร ครั้งเสด็จยาตราทัพไปตีเมืองเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๑๙๒๗ (ปีขวด จ.ศ. ๓๔๖) ทรงเปลื้องเครื่องต้นทำสักการบูชาแลสมโภช ๗ วัน (ฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวถึงพระชินราชพระองค์เดียว ส่วนฉบับหมอบรัดเลพิมพ์กล่าวถึงพระชินสีห์ด้วย ๕)

๒. สมเด็จพระเอกาทศรถ ครั้งยังดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระมหาอุปราช เสด็จพระราชดำเนินไปถวายนมัสการโดยเฉพาเมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๔ (ปีเถาะ จ.ศ. ๔๕๓) ตรัสให้อาเภอองคำเครื่องราชูปโภคมาทำเป็นทองประหาสี ทรงปิดพระชินราชด้วยพระหัตถ์แล้ว ทรงทำสักการบูชาแลให้เล่นมหรสพฉลอง ๗ วัน ๗ คืน (ไม่ได้กล่าวถึงพระชินสีห์ด้วย)

๓. สมเด็จพระนารายณ์มหาราช เสด็จพระราชดำเนินไปถวายนมัสการโดยเฉพาเมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๓ (ปีขวด จ.ศ. ๑๐๒๒) ทรงทำสักการบูชาแลให้เล่นมหรสพสมโภช ๓ วัน ๕

๔. สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ (พระบรมโกศ) เสด็จพระราชดำเนินไปถวายนมัสการโดยเฉพาเมื่อ พ.ศ. ๒๒๘๓ (ปีวอก จ.ศ. ๑๑๐๒) ตรัสให้มิงานมหรสพสมโภช ๓ วัน ๕ ที่ได้เสด็จถึงเมืองพิษณุโลก แต่พระราชพงศาวดารมิได้ระบุไว้โดยเฉพาการ คือ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ เสด็จไปเอาเมืองนั้น เมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๘ (ปีเถาะ จ.ศ. ๓๓๗) ๕

ที่เสด็จประทับอยู่เมืองพิษณุโลก ได้ทรงทำสักการบูชาอยู่โดยปกติ คือ

๑. สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ครั้งเป็นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแล้วทรงสร้างพระวิหารวัดจุฬามณีที่เมืองพิษณุโลกแล้ว ทรงผนวชเสด็จอยู่ที่วัดนั้น ๘ เดือน เมื่อ พ.ศ. ๑๙๙๒ (ปีมเสง จ.ศ. ๘๑๑)

๒. สมเด็จพระบรมราชามหาพุทธชากร ครั้งยังเป็นพระอภัยมณีวงศ์พระมหาอุปราช เสด็จอยู่ครองเมืองพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๐๔๘ ถึง ๒๐๕๑ (ปีขาล จ.ศ. ๘๖๘ ถึงปีมเสง ๘๗๑)

๓. สมเด็จพระมหาธรรมราชา ครั้งยังเป็นพระมหาอุปราชเสด็จอยู่ครองเมืองพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๐๗๒ ถึง ๒๐๙๙ (ปีฉลู จ.ศ. ๘๙๑ ถึงปีมโรง ๙๑๘)

๔. สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ครั้งยังเป็นสมเด็จพระมหาอุปราชเสด็จอยู่ครองเมืองพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๑๐๑ ถึง ๒๑๐๙ (ปีมเมีย จ.ศ. ๙๒๐ ถึงปีขาล ๙๒๘) ภายหลังเสด็จกลับลงมาประทับอยู่ ณ พระนครศรีอยุธยา

ครั้งกรุงธนบุรีเสด็จยาตราทัพขึ้นไปปราบชุมนุมฝ่ายเหนืออันเจ้าพระฝางปกครอง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๓ (ปีขาล จ.ศ.๑๑๓๒) เสด็จเข้าเมืองพิษณุโลก ทรงเปลื้องทรงสพักทรง พระพุทธชินราช (กล่าวถึงพระพุทธชินสีห์เพียงเมื่อนมัสการ) เมื่อเที่ยวแสดงกลับจาก เมืองสวางคบุรี ทรงทำการสมโภช ๓ วัน ฯ

ครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยที่พระพุทธชินสีห์ยังสถิตอยู่ ณ ที่โน้นยังไม่มีสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้เสด็จขึ้นไปถวายนมัสการ ต่อเชิญพระพุทธชินสีห์ลงมาแล้ว จึงมีเสด็จฯ ไม่เกี่ยวข้องด้วยตำนานวัดนี้แล้ว จึงไม่กล่าวถึง

ขนาดพระพุทธชินสีห์นั้น นำพระเพลลา ๕ สอกคืบ ๗ นิ้ว (วัดไว้เดิมว่า ๔ นิ้ว) สูงตั้ง แต่พระที่นั่งถึงพระจุฬา ๖ สอกคืบ ๑๐ นิ้ว หย่อน ๑ กเบียด พระรัศมี ๑ สอก (วัดได้เดิม ประมวลฎกัน ๗ สอกคืบ ๔ นิ้ว)

พระพุทธชินสีห์นั้น มีพระสาวกสำหรับกันคู่ ๑ เปนพระยืน สูงตลอดพระเศียร ๓ สอก คืบ ๔ นิ้ว ได้ยินว่าเชิญลงมาด้วยกันจากพิษณุโลกนักช่างเห็นว่าเปนของหล่อขึ้นในภายหลังฯ

ในมุขด้านตะวันออก และด้านตะวันตก ประดิษฐานพระพุทธรูปยืนปางห้ามสมุทร สูงตลอดพระรัศมี ๖ สอกมีเศษนิ้ว मुखละพระองค์ มีพระสาวกยืนองค์ละคู่ สูง ๔ สอก มีเศษนิ้ว ได้ความจากหมายรับสั่งในรัชชกาลที่ ๓ ว่า เมื่อต้นปีมโรงฉศก จ.ศ. ๑๒๐๖ คือ พ.ศ. ๒๓๘๗ เตรียมการฉลองพระอัฐารสในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศมีหมายให้ทำกระजाต จัดของคาวหวานถวายพระสงฆ์ ๕๐ รูป พระพุทธรูปปางอโรเรียกพระอัฐารส ข้าพเจ้าเข้าใจ ไม่แน่ ตามพยัญชนะน่าได้แก่พระยืนสูง ๑๘ สอก พระยืนในพระวิหารวัดสระเกศ ดูเหมือน เรียกว่าพระอัฐารสเหมือนกัน พระนั้น จดหมายเหตุในปุมโหรฉบับนั้น ว่า สูง ๕ วา ๑ สอก ๑๐ นิ้ว พัน ๑๘ สอก ขึ้นไป ได้ยินเรียกว่าพระสัทธารถก็มี ชื่อนี้ออกจากสิทธารุถะ ในภาษา สสกฤต ตรง สิทธุตถ ในภาษามคธ เป็นพระนามของสมเด็จพระพุทธเจ้าครั้งยังไม่ได้ตรัสรู้ พระพุทธรูปนั่งปางมารวิชัย ในพระอุโบสถวัดพิชยญาติ เรียกว่า พระสิทธารถ พระพุทธรูป องค์ใดองค์หนึ่งในพระอุโบสถวัดนี้หรือแม่ในที่อื่น อันจะพึงเข้าใจว่าพระอัฐารสอันกล่าวถึง ในหมายรับสั่งนั้นย่อมน่าไม่มี ถ้าชื่อนั้นหมายเรียกพระยืนขนาดนั้นได้ ก็น่าจะได้แก่พระยืนในมุข นั้นเอง เช่นนี้พระนั้นประดิษฐานในภายหลังฯ

พระอุโบสถนั้น ได้ผูกพัทธสีมาคราวแรก เฉพาะมุขหน้า กำหนดศิลาเป็นนิมิตต์ทั้ง ๘ ทิศตามแนวผนังด้านนอก นิมิตต์ทิศใต้อยู่ในมุขเสมอแนวนิมิตต์มุม อย่างไรก็ตามจึงผูกเฉพาะมุขหน้า ข้าพเจ้าได้แสดงมติไว้แล้วในหนังสือจดหมายเหตุปฐมโทรฉบับนั้นว่าผูกเมื่อเดือนยี่ แรม ๖ ค่ำ ปีมะแม สัมฤทธิศกจุลศักราช ๑๑๙๐ ไม่ได้รื้อวาระไม่มีทางสอบสวน ข้าพเจ้าจำได้อยู่ว่าสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ตรัสเล่าว่าเมื่อผูกสีมาคราวแรก ก่อขึ้นมาถึงเพียงฐานบัวทั้น ท่านได้เสด็จเข้าไปในสงฆ์ด้วยแลสมเด็จพระมหาสมณะพระองค์นั้นทรงอุปสมบทเมื่อนำพรรษา ปีฉลู เอกศก จ.ศ. ๑๑๙๐ คือ พ.ศ. ๒๓๗๒ ถ้าความจำของข้าพเจ้าไม่คลาดคงได้ผูกในปีนั้น หรือในปีต่อมา

หอไตรปฏิภน ประดิษฐานพระไตรปิฎกฉบับพระราชวังบวรฯ แต่มีหลักฐานอันจะกล่าวข้างนำพิศุจน์ว่าได้ประดิษฐานในภายหลัง เข้าใจว่าในครั้งนั้นคงยังไม่ทันได้ทรงสร้างพระไตรปิฎกสำหรับวัดนี้ ในเวลานั้นหอคงว่างเปล่าอยู่เพราะเวลาของพระองค์อยู่ข้างน้อย

การเปรียบเทียบ ประดิษฐานพระพุทธรูปปางแสดงลีลา แบบสุโขทัยแลพระพุทธรูปยืนขนาดเล็กลงมากกว่านั้นอีก ๒ องค์ ข้างหน้ามีธรรมาสน์เทศนาฐานก่ออิฐถือปูน ตั้ธรรมาสน์เป็นไม้สลักปิดทองอย่างพระแท่นบัลลังก์แต่ไม่งาม ลักษณะแห่งการเปรียบเทียบมีแต่ธรรมาสน์ไม่ได้ประดิษฐานพระพุทธรูปใหญ่ แลพระพุทธรูปที่ประดิษฐานไว้นั้น ไม่ได้ก่อฐานชุกชีตามแบบอย่างเป็นแต่ก่อกันพอดั่งพระพุทธรูปได้เท่านั้น ประดิษฐานขึ้นเมื่อภายหลังก็ได้แต่พระที่ตั้งนั้นเขื่องอยู่ ถ้าไม่ใช่สมเด็จพระบวรราชเจ้าพระองค์นั้นทรงเชิญลงมา นำเป็นของอันพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้มาครั้งแสดงเมืองเหนือ

ส่วนพระเจดีย์ ในหมายรับสั่งในรัชกาลที่ ๓ ระบุไว้ชัดว่าพระเจดีย์ใหญ่ก่อพระฤกษ์เมื่อเดือน ๑๐ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีเถาะตรีศก จ.ศ. ๑๑๙๓ คือ พ.ศ. ๒๓๗๔ เวลารุ่งเช้า สำเร็จเพียงไรไม่ทราบต่อไป แต่สันฐานแลแบบอย่างแห่งพระเจดีย์ในบัดนี้ ดูเป็นไปตามพระราชนิยมแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในครั้งนั้น มุขหลังยังมีอยู่ แนวพระเจดีย์คงเสมอทักษิณชั้นบน เมื่อสมเด็จพระบวรราชเจ้าพระองค์นั้นสวรรคตแล้ว คงไม่ได้ทำต่อมาจากจนถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาอยู่ครองวัดฯ จักงดไว้พรรณนาถึงในตอนนั้น ๆ

ถาวรวัตถุอื่นมีอะไรอีกไม่ปรากฏ นอกจากเสนาสนะที่ต้องมีเป็นแน่เทียบตามของ
ที่เหลืออยู่ในภายหลังจนได้เห็น คงเป็นเสนาสนะเครื่องไม้ทั้งนั้น คงยังไม่ได้ทรงทำการปลูก
สร้างอะไรมากนัก สมเด็จพระมหาสมณะกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ตรัสแล้วว่า เมื่อแรก
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาอยู่วัดนี้มีต้นแคขึ้นอยู่เกลื่อนกลาดๆ

วัดนี้มีคลองแลคูเป็นเขตต์ ๓ ด้าน ด้านตะวันออกเป็นคู ด้านใต้แลด้านตะวันตกเป็นคลอง
ด้านเหนือมีถนนพระสุเมรุเป็นเขตต์ และมีคูขอยในราวบริเวณปูชนียสถานแลเสนาสนะ
ตามแบบโบราณที่ทำป็นตอตันยังมีคูขอยอีกสายหนึ่งต่อพระเจดีย์ออกไปทางด้านใต้
ในที่สร้างพระวิหารเก่งในบัดนี้ ผ่านบริเวณเสนาสนะไปัญจบคูด้านตะวันออกป็นเสนาสนะ

เปน ๒ ตอน ตรงท้ายหอสหจรแลตำหนักทรงพรตในบัดนี้ เข้าใจว่าทางด้านตะวันตกคงบังญวบ คลองเขตต์วัดเหมือนกัน แต่ข้าพเจ้าไม่ทันได้เห็น คูสายนี้มีมาก่อนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว แสดงมาอยู่แล้ว เพราะสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ตามแสดงมาประทับอยู่ตำหนักกลางแจ้งนอกคูนั้นออกไป ที่เรียกว่าลานโพในบัดนี้ เข้าใจว่าเดิมคง กำหนดเขตต์วัดเพียงคูนั้นเท่าเขตต์วัดรังสีในครั้งนั้นที่มีคูชนิดเดียวกัน ภายหลังได้ขยายเขตต์ ออกไปอีกถึงคลองด้านหลัง ส่วนวัดรังสีนั้นรู้แน่ว่าได้ขยายเขตต์ออกไปในภายหลังคลอง หรือ คูนี้บางทีคงได้ขุดแล้วในครั้งนั้นทั้งนั้นหรือบางสาย จดหมายเหตุปฐมโรจนฉบับนั้นประจำปีชวด จ.ศ. ๑๑๙๐ ว่าขุดคลองวัดวังน้ำในปีนั้น อีกตอนหนึ่งประจำปีฉลู จ.ศ. ๑๒๑๕ (รัชกาลที่ ๔) ว่าขุดคลองออกกรมวัดบวรนิเวศ ออกวัดชัยชนะสงคราม คงหมายเอาคลองด้านตะวันตก นำลิบสามห้าง ถ้าเป็นข่าวที่แน่คงขุดขยายให้กว้างแลให้ลึก คลองแลคูเหล่านี้มีทางออกถึง คลองรอบพระนคร ๒ สาย คลองสายตะวันตก ๑ คู ในราวบริเวณปุษนียสถานแลบริเวณ เสนาสนะ ๑ ฯ

เนื่องจากเรื่องพระเจ้าพิมพสารถวายอารามิกะ คือคนปฏิบัติพระอารามแก่ พระปิลินทวัจฉะ แลทรงพระพุทธานุญาตินั้น เปนประเพณีที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงถวาย ข้าพระ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เลขวัดไว้สำหรับการพระอารามไม่เกณฑ์ใช้ราชการอื่น สมเด็จพระบวรราชเจ้าพระองค์นั้นได้ทรงถวายคร้วเวียงจันทร์เป็นข้าพระวัดนี้ ปลุกเรือนอยู่ ณะที่ธรณีสงฆ์ต่อคูวัดด้านตะวันออกออกไปที่ในบัดนี้ขยายเปนแดนวัดแล้วฯ

ตั้งแต่ทรงสถาปนาขึ้นแล้ว ใครเปนอธิบดีสงฆ์พระอารามนี้ แลมีพระสงฆ์มากน้อย เท่าไรไม่ปรากฏจนเมื่อจวนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแสดงมาอยู่ครอง ฯ คือ ก่อน พ.ศ. ๒๓๗๙ (ปีวอก จ.ศ. ๑๑๙๘) สักหน่อย ได้ยินว่าพระเทพโมลี (สิน) เปนเจ้าอาวาส มีพระสงฆ์เพียง ๕ รูป ต่อมาพระเทพโมลี (สิน) ลาสิกขาฯ

ตอนที่ ๒

ครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัด

เมื่อพุทธศักราช ๒๓๗๙ (ปีวอก จ.ศ. ๑๑๙๘) วัดนี้ว่างเจ้าอาวาสพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอาราธนาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นยังดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมุติเทววงศ์ ทรงผนวชประทับอยู่วัดสมอราย คือ วัดราชาธิวาส ให้เสด็จมาอยู่ครองวัดบวรนิเวศวิหารนี้ ทรงสร้างพระตำหนักพระราชทาน คือพระปั้นหย่าหลังหนึ่งเพนติกฝรั่ง พื้น ๓ ชั้น ได้ยินว่าเรือเอามาจากสวนขวา ในพระบรมมหาราชวัง อันสร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๒ กับท้องพระโรงอีกหลังหนึ่งเพนฝากระดาน พื้นชั้นเดียว ปลุกนำพระปั้นหย่าออกมา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสมเด็จพระบรมราชาโอรสแห่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แลสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีประสูติเมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๔๗ ตรงขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีชวดจศก จ.ศ. ๑๑๖๖ ได้ทรงรับพระสุพรรณบัฏเฉลิมพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมุติเทววงศ์พงศ์อิศรภักษัตริย์ วรชัตติยราชกุมาร ทรงตั้งอยู่ในฐานที่สมเด็จพระบรมชนกนาถจะทรงเลือกเป็นรัชทายาทพระองค์หนึ่ง ได้ทรงผนวชเป็นสามเณรตามราชประเพณีแล้วลาผนวชได้ทรงอุปสมบทเป็นพระภิกษุ เมื่อพุทธศักราช ๒๓๖๗ (ปีวอก จ.ศ. ๑๑๘๖) เสด็จอยู่จำพรรษาที่วัดสมอรายตามเวลาที่นิยมลัทธิสมณะ พอทรงผนวชได้ราวปีหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคต พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในเวลานั้น ทรงดำรงพระราชอิสริยยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์พระเจ้าเชษฐโอรสได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชต่อมา เสด็จมาประทับอยู่วัดมหาธาตุ ทรงเรียนปริยัติ ได้เข้าแปลในที่ประชุมพระราชาคณะผู้ใหญ่ ต่อหน้าพระที่นั่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เป็นเปรียญชั้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาเป็นพระราชาคณะ เสด็จกลับขึ้นไปตั้งสำนักอยู่ที่วัดสมอรายอีก ส่วนที่

วัดมหาธาตุก็มีพระตำหนักอยู่ มีพระศิษย์หลวงแลข้าหลวงในกรมเฝ้ารักษา สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยา ปวเรศวริยาาลงกรณ์เสด็จอยู่ที่นั่น ไม่ได้ตามเสด็จขึ้นไปวัดสมอราย เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอาราธนาให้เสด็จมาอยู่ครองวัดบวรนิเวศวิหารนี้ ทรงพาพระศิษย์หลวงที่สำนักวัดมหาธาตุตามเสด็จมาอยู่วัดนี้ เลิกสำนักวัดมหาธาตุแต่สำนักวัดสมอรายยังคงมีอยู่ สมเด็จพระวันรัต (พุทธสิริ ทับ) ครั้งยังเป็นพระอริยมุนี เป็นหัวหน้าอยู่ที่สำนักวัดสมอราย เสด็จมาอยู่ครองวัดบวรนิเวศวิหารนี้ เมื่อวันพุธที่ ๑๑ มกราคม พุทธศักราช ๒๓๗๙ ตรงขึ้น ๕ ค่ำ เดือนยี่ ปีวอก อัฐศก จุลศักราช ๑๑๙๘ โดยขบวนเรือทรงเรือพระที่นั่งดาดสี มีเรือตั้งนำ ฯ

ตามพระดำรัสเล่าแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนแต่จะเสด็จมาอยู่ครองวัดนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เสด็จเข้าไปเลือกของในพระราชวังบวร ฯ มีพระราชประสงค์สิ่งใดพระราชทานให้นำมาได้ขื่อนี้มีหลักฐานสมจริง พระไตรปิฎกฉบับวังนำที่วัดมีกรอบแลผ้าห่อสายรัดอันวิจิตร กรอบเป็นทองคำลงยา ก็มีเป็นถมตะทองก็มี เป็นงาสลักก็มี ประดับมุกต์ก็มี เป็นของปราณีตเกินกว่าทำสำหรับถวายวัด เข้าใจว่าเป็นหนังสือที่ทรงสร้างไว้สำหรับพระราชวังบวร ฯ อ่างศิลาที่วัดเป็นชนิดเดียวกันกับอ่างที่เห็นในพระบรมมหาราชวังชั้นใน ของเหล่านี้บางทีทรงเลือกเอามาในครั้งนั้นก็ ได้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอาราธนาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จมาอยู่ครองวัดบวรนิเวศวิหาร และโปรดให้เสด็จเข้าไปทรงเลือกของในพระราชวังบวรฯ ก่อนนั้นเข้าใจว่าเป็นวิธีทรงดำเนียรพระราชโบายดังจะประกาศให้รู้ว่าทรงเทียบพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ในฐานะกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เพื่อป้องกันความสำคัญผิดในการสืบราชสมบัติ วัดนี้ชื่อวัดบวรนิเวศ เทียบกันได้กับบวรสถาน น่าจะได้พระราชทานในครั้งนี้ เมื่อปีเถาะ จ.ศ. ๑๑๙๓ ในหมายรับสั่งยังเรียกว่า วัดใหม่ ครั้นเมื่อปีมโรง จ.ศ. ๑๒๐๖ เรียกว่าวัดบวรนิเวศแล้วอีกอย่างหนึ่งไวยาหารสั้นเรียกว่าวัดบน เทียบกันได้กับวังบนฯ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น มีพระราชอัธยาศัยโปรดทำถูกต้องทำจริง ๆ ในเวลานั้นยังนิยมถือกันว่า การอุปสัมปทาย่อมขึ้นด้วยกรรมวาจาสดถูกแบบแผน ว่าอีกพระถูกฐานกรณ์ ถ้าสดพลาดไปอุปสัมปทาย่อมไม่ขึ้น ครั้งนั้นในกรุงสยามมีพระสงฆ์ ๒ นิภาย

คือ พระสงฆ์ไท่ นิกาย ๑ พระสงฆ์รามัญนิกาย ๑ คณะของพระองค์ได้รับอุปสมบทมา
ในพระสงฆ์ไท่แล้ว จึงทรงชักนำให้รับอุปสมบทในพระสงฆ์รามัญอีก เพื่อมันขึ้นส่วนความปฏิบัติ
ของพระสงฆ์อย่างใด ยังบกพร่องทรงชักนำคณะของพระองค์ เพื่อแก้ปฏิบัติอย่างนั้นให้ถูก
ตรงพระธรรมวินัยตั้งแต่ครั้งยังเสด็จประทับอยู่วัดมหาธาตุแล้ววัดสมอรายมาแล้ว แต่ในครั้ง
นั้นพระองค์ยังไม่ได้เป็นอธิบดีสงฆ์แห่งสองพระอารามนั้นจึงยังไม่สดวกพระราชหฤทัย
ในอันยังความปฏิบัติให้ไพบุลย์ ครั้นเสด็จมาอยู่เป็นอธิบดีสงฆ์ในพระอารามนี้ ทรงได้ความสดวก
พระหฤทัยขึ้น จึงได้ทรงทำนุบำรุงความปฏิบัติของพระสงฆ์ให้เจริญขึ้น กล่าวโดยย่อ ก็คือ
ชักนำให้ตั้งอยู่ในสังวร ให้รู้จักนิยมในการรักษามารยาทแลขนบธรรมเนียม เอื้อเพื่อในกิจวัดต์

ไม่เป็นแต่ทำไปโดยความมมงาย รู้จักใช้ความตริตรองให้เห่นอำนาจประโยชน์ แห่งการปฏิบัติ อย่างนั้น โดยสม่าเสมอ มีผู้เลื่อมใสแลสรรเสริญว่าพระสงฆ์สำนักวัดบนของพระองค์ปฏิบัติ เครื่องครัดดี มีคนเข้ามาบวชมากขึ้นโดยลำดับ ในตอนปลายแห่งสมัยของพระองค์ทรงครองวัด พระสงฆ์จำพรรษามีจำนวน ๑๓๐ ขึ้นไปถึง ๑๕๐ รูปก็มี แต่การทรงเปลี่ยนแปลงวิธีครองผ้า เปนครองแหวกตามอย่างพระสงฆ์รามัญ ไม่เป็นที่ชอบของคนผู้ใช้ความคิดเหนียวรั้ง แม้สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ไม่พอพระราชหฤทัยแต่เป็นการปฏิบัติทางพระวินัย จึงทรงพระดุขณิภาพออยู่ จนการเปลี่ยนแปลงวิธีครองผ้านี้เป็นเหตุชกแห่งการแผ่ความนิยมนับถือไม่มากก็น้อย ถ้าทรงแก้ไขข้ออื่น ๆ ไปก่อนงดข้อนี้ไว้พลาาง บางที่จะทรงแผ่ความนิยมนับถือของคนทั้งหลาย ออกไปได้กว่านี้อีก แต่อันที่จริงยังทรงเหนียวรั้งอยู่ แต่บริษัทของพระองค์มีฉันทะเพื่อจะ ครองอย่างนั้น แลได้ครองกันขึ้นบ้างแล้ว จนถึงได้ครองเข้าในราชการสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ตรัสเล่าว่า พระองค์ท่านเองได้ทรงครองแหวกเข้าในราชการ ก่อน ในคราวที่เสด็จเข้าไปรับบิณฑบาตเวรในพระบรมมหาราชวังวันหนึ่งด้วยทรงเห่นว่า พระญาณสมโพธิ (เต็ม) วัดนาคกลางเคยไปเมืองมอญมา ตั้งแต่นั้นก็ครองแหวก เข้าใน พระราชวังก็ครองอย่างนั้นไม่ถูกตำหนิอย่างใดอย่างหนึ่ง พระองค์ท่านควรจะครองแหวก ได้บ้าง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห่น ยังไม่ตรัสอะไร จนถึงเวลา เสด็จเข้าไปทรงรับบิณฑบาต จึงตรัสเบา ๆ ว่า เอาอย่างพระมอญทำอไร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นบ้าง เข้าใจว่าเพื่อป้องกันบริษัททรงออกรับหน้าเสี่ยเองๆ

ขนบธรรมเนียมที่ทรงตั้งขึ้นในวัดนี้นั้น นอกจากปฏิบัติให้ถูกตามพระวินัยคือตั้ง การนมัสการพระที่เรียกว่าทำวัตร ทั้งเช้าทั้งค่ำประจำวัน ทรงแต่งค่านมัสการขึ้นใหม่เป็น คำมคธ เป็นคำร้อยแก้วบ้าง เป็นคาถาบ้างที่ใช้กันแพร่หลายในทุกวันนี้ มีสวดมนต์ประจำวัน ต่อนมัสการพระคำเลือกพระสูตรต่าง ๆ ในอังคุตตรนิกายเป็นพื้นที่แสดงธรรมข้อปฏิบัติไว้สวด ผลัดวันกันไป ถึงกำหนดวันพระกึ่งปักข์แลเต็มปักข์ มีธัมมัสสวณะเสมอไป ไม่เฉพาะแต่ในพรรษา มีเทศนา เข้า ๓ โมง กัณฑ์ ๑ บ่าย ๓ โมง กัณฑ์ ๑ แสดงลงประธานอุโบสถศีลและทรงเทศนา เป็นพื้น ทรงเทศนาโดยมีพระโอษฐ์อธิบายให้คนฟังเข้าใจง่าย ขวนให้นิยมในปฏิบัติด้วยความอาจหาญและร่าเริง ได้ทราบว่ามีคนพอใจฟังมาก เต็มในพระอุโบสถแล้วยังล้นออกมา

ข้างนอก แม้พระอื่นก็ต้องเทศนาโดยฝีปากเหมือนกันไม่โปรดเขียนหนังสือไว้เทศน์ แม้เรื่องที่ทรงเรียงเอง เพื่อพระเปรียญบางรูปถวายเทศนาในราชการ เสร็จแล้วตรัสให้เผาไฟเสีย เพื่อไม่ให้มีต้นฉบับเหลืออยู่ เพราะอย่างนั้นเทศนาที่ทรงเรียงในภาษาไทยจึงมีน้อยนัก ได้ยินว่ามีอุโบสถสูตรเรื่องหนึ่ง ที่ทรงจนาถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว บางทีจะเป็นหนังสือสำหรับถวายเทศน์เวร กับเทศนาบางเรื่องที่มีผู้ลอกคัดเอาไว้ได้ มีชื่อปรากฏอยู่แต่เพียงธัมมจักกัปปวัตตนสูตรที่ทรงแต่งพระราชทานหม่อมเจ้าโสภณเปรียญ ถวายเทศนาในราชการ ทรงตั้งการทำบูชาพิเศษในอภิสิทธิ์สมัยแห่งสมเด็จพระบรมศาสดา คือทำวิสาขบูชาในเพ็ญเดือน ๖ ที่กำหนดว่าเป็นวันประสูติ ตรัสรู้ แลปรินิพพานแห่งสมเด็จพระบรมศาสดา ขึ้น ๑๔ ค่ำ เป็นวันเริ่มการตั้งน้ำตั้งเทียน วันขึ้น ๑๕ ค่ำ แลวันแรมค่ำ ๑ มิถุนายนแลมีเทศนาเรื่องปฐมสมโพธิ วันแรม ๘ ค่ำ ที่กำหนดว่าเป็นวันถวายพระเพลิงพระพุทธรูปสี่ระทำการบูชาอย่างนั้นด้วยเหมือนกัน เทศนาด้วยเรื่องนั้น แต่คราวหลังนี้ยกไปทำที่วัดบรมนิวาส ทรงพระราชนิพนธ์คาถาไว้สำหรับสวดในพิธีนี้ทั้ง ๒ คราว ถึงวันเพ็ญเดือน ๓ ที่กำหนดว่าเป็นวันที่สมเด็จพระบรมศาสดาทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ในที่ประชุมสาวกสงฆ์ ๑๒๕๐ องค์ ล้วนเป็นพระอรหันต์เอหิภิกขุ มาถึงโดยลำพังมิได้รับเรียกร้อง ซึ่งเรียกว่าจาตุรงคสันนิบาต ทรงทำมาฆบูชามีเทศนาด้วยเรื่องนั้น การกรานกฐินในครั้งนั้นด้วยผ้าที่ทำเสร็จแล้ว อันทายกนำมาทอดไม่ตรงตามบาลีที่ให้ทำตั้งแต่ซีก กะ ตัด ถึงเย็บยอมให้เสร็จในวันนั้น วัดนี้รับพระกฐินหลวงที่ทรงทอดตามธรรมเนียมนั้นไม่ทรงสามารถเปลี่ยนแปลงได้ถนัด จึงทรงแก้ไขเฉพาะในฝ่ายวัด ทรงรับพระกฐินตามธรรมเนียมเมืองแล้ว เอาผ้าไตรพระกฐินนั้นมาเลาะออกเป็นท่อนผ้า แล้วกะตัดเป็นอันตราวสากหรืออุตราสงค์เย็บยอมให้เสร็จในวันนั้น แล้วจึงทำพิธีกรานอีกครั้งหนึ่ง ทรงชักนำการบำเพ็ญกุศลต่าง ๆ อย่างอื่นอีกตามเทศกาล คือถวายสลากภัตต์ในนาผลไม้ขุม ถวายผ้าวัสสิกสาฎกเมื่อจวนเข้าพรรษา ตักบาตรน้ำผึ้งในฤดูสารท ถวายผ้าจ่านาพรรษาเมื่อออกพรรษาแล้ว ทรงจัดพัสดุของสงฆ์อันเป็นครุภัณฑ์ รักษาไว้เป็นของสำหรับวัดทรงจัดครุภัณฑ์เป็นของกลางสำหรับคณะขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ต่างจากครุภัณฑ์ของสงฆ์ที่จ่ายขาดตัวได้ด้วยไม่ต้องผาติกรรม และจ่ายได้ไม่จำกัดเฉพาะวัด ทรงจัดเจ้านาที่ทำกิจสงฆ์ เป็นต้นว่า ภัตตุทเทสกะ เจ้านาที่ผู้แจกอาหาร เสนาสน-คาหาปกะ เจ้านาที่ผู้แจก

เสนาสนะให้อยู่ จีวรปฏิบัติหะแลจิวรภาชกะ เจ้านาที่ผู้รับแลผู้แจกจิวร ภัณฑาคาริกะเจ้านาที่ผู้รักษาเรือนคลัง โดยได้รับสมมติจากสงฆ์ตามวินัยนิยมา

ทรงบำรุงการเรียนปริยัติธรรมให้รุ่งเรือง ทรงบอกปริยัติธรรมเอง มีภิกษุสามเณร เปนศิษย์เข้าแปลในสนามหลวง ได้เปนเปรียญประโยคสูงถึงประโยค ๙ ก็มีหลายรูป พระสำนักอื่นมาขอเรียนบ้างก็มี ทรงเปนหลักอยู่ในการไล่นั่งสือพระองค์หนึ่ง ครั้งนั้น พระเปรียญพุดมคอได้คล่อง มีพระลังกาเข้ามา จึงต้องทรงมีนาที่เป็นผู้รับรองในราชการ มีคณะไว้สำหรับพระลังกาที่วัด ตั้งอยู่ที่เปนพระวิหารพระศาสดาในทุกวันนี้ ทรงสื่อสารกับคณะสงฆ์ที่ลังกา บางคราวก็ทรงแต่งสมณทูตส่งไปลังกาโดยราชการก็มี ส่วนพระองค์เองได้ทรงเรียนภาษาอังกฤษจากชาวอเมริกาผู้เข้ามาตั้งสอนศาสนาคริสต์อยู่ในกรุง ฯ ได้ทรงทราบอักขรวิธีแล ภาษา ศาสนา แลการต่างประเทศ ได้ทรงประดิษฐ์อักขระขึ้นสำหรับใช้เขียน คำบาลี อนุวัตน์ตามอักขรวิธีแบบโรมัน เรียกว่าหนังสืออริยกะ มีทั้งแบบพิมพ์ทั้งแบบเขียน เพื่อผู้เรียนปริยัติเข้าใจอักขรวิธีสเอียดกว่าใช้อักขระขอม ใช้กันแพร่หลายในสำนักวัดบวรนี้ ฯ

ครั้งนั้น การตีพิมพ์หนังสือยังไม่แพร่หลาย มีโรงพิมพ์แต่ของพวกมิชชันนารี พิมพ์หนังสือสอนศาสนาทรงตั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่วัด พิมพ์พระปาติโมกข์บ้างสวดมนตร์บ้าง แบบแผนอย่างอื่นบ้าง เปนอักขระอริยกะใช้กันในสำนักนี้ แทนหนังสือลาน ฯ

เมื่อพระสงฆ์ในสำนักเจริญขึ้นแล้ว ทรงส่งพระศิษย์หลวงเดิมไปตั้งสำนักเปนคหาลขึ้นที่วัดอื่น ๆ อีกที่วัดเสมอราย สมเด็จพระวันรัต (พุทฺธิสริ ทับ) ครั้งยังเป็นพระอริยมุนี เป็นเจ้าสำนัก ที่วัดบรมนิวาส เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าวัดนอก พระญาณรักขิต (ธัมมสิริ สุข) เปนเจ้าสำนัก สองสำนักนี้ตั้งมาก่อนแล้วครั้งยังเสด็จอยู่ที่วัดสมอราย เสด็จอยู่ที่วัดนี้โปรดให้พระเทพโมลี (เอี่ยม) ครั้งยังเป็นพระรัตนมุนี ไปตั้งสำนักที่วัดเครือวัลย์ โปรดให้พระเมธาธรรมรส (ถิน) ครั้งยังเป็นพระครูใบฎีกาไปตั้งสำนักที่วัดพิชยญาติฯ โปรดให้พระอมรโมลี (นบ) ครั้งยังเป็นพระครูวินัยธรไปตั้งสำนักที่วัดบุบผาราม ศิษย์หลวงผู้อยู่ประจำในสำนักนี้ที่ควรระบุชื่อ คือ สมเด็จพระมหาสมณะกรมพระยาปวเรศวริยาลังกรณ์ ครั้งยังไม่ได้ทรงกรม พระอมรโมลี (ปุสฺสเทโว สา) พระศรีวิสุทธิวงศ์ (โสภิต พิภ) พระปลัดเรือง พระปลัดทัด แต่พระอมรโมลี ได้ลาสิกขาเสียก่อน ฯ

ในการรับกลุบุตรเข้ามาอุปสมบท เมื่อเสด็จมาอยู่วัดนี้แล้ว ทรงเปนพระอุปัชฌายะเอง โปรดให้พระศิษย์หลวงเดิมผู้เรียนรู้ปริยัติธรรมสวดกรรมวาจาสุดแล้วแต่จะตรัสสั่งให้รูปใด รูปหนึ่งสวด ทรงถืออำนาจในสังฆกรรม เจ้าภาพไม่อาจนิมนตร์เลือกเอาตามชอบใจ ทรงแก้ไข คำขอบรรพชาแลในกรรมวาจาอุปสมบท ใช้รูปชื่ออุปสัมปทาเปกชะ แลชื่ออุปัชฌายะให้ตรง ตามบาลี แลเพิ่มคำนำแลส่งท้ายแห่งอนุศาสน์ฯ ครั้งนั้นพระราชวงศ์ที่ทรงผนวชเสด็จ อยู่วัดนี้ มีแต่กรมขุนวรจักรธรานุภาพ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส กรมหมื่นวิษณุภณนิภาธร สองพระองค์หลังเป็นพระเจ้าลูกยาเธอแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประสูติ ครั้งยังไม่ได้ทรงอุปสมบท ในเวลานั้นเป็นหม่อมเจ้า กับหม่อมเจ้าโสภณในสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมขุนอิศราอนุรักษ์ แลหม่อมเจ้าอิศรญาณ (นำเปนนามฉายา) ในกรมพระองค์ใดหาทราบไม่ ถ้าไม่ใช่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา เมื่อออกพรรษาแล้วถึงวันแรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๑๑ เดือนอ้าย เดือน ๓ เดือน ๕ ตักลงสัญญาภิกษุสามเณรผู้ปราถนาจะลาสิกขา ให้ทูลลา ตามวันตามเวลานั้น เพื่อลาสิกขาในเดือนเปนลำดับ ไม่ทรงรับทูลลาพรวดเดียว

ส่วนการบรรณะวัด เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๐ (ปีระกา จ.ศ. ๑๑๙๙) เดือนยี่ พอเข้าขวบปี ตั้งแต่เสด็จมาอยู่ ทรงทูลขอพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อเชิญพระพุทธรชินสีห์ ย้ายจากมุขหลัง ออกสถิตในพระอุโบสถหรือมุขหน้า นำพระพุทธรูปองค์ใหญ่ เปนอันว่าประดิษฐาน ไว้ในมุขหน้า ปิดทองของหลวงบ้าง ของราษฎรบ้าง กำไหล่พระรัศมีฝั่งพระเนตรใหม่ และติด พระอุณาโลม ในมุขหลังนั้นเชิญพระพุทธรไสยาเข้าไปแทน บางทีจักเปนพระพุทธรไสยาศิลา ที่เชิญมาจากวัดพระพายหลวงเมืองสุโขทัยเก่า อันประดิษฐานอยู่ในพระวิหารพระศาสดา ห่องหลังในบัดนี้ นอกจากนี้ไม่มีพระไสยาอื่น ต่อมาพระวิหารนั้นได้รื้อเสียแล้ว ได้ฟังสมเด็จพระมหาสมณะกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ตรัสเล่าว่า เพื่อก่อพระเจดีย์ แต่เมื่อพระเจดีย์ ได้เริ่มก่อมาแล้วครั้งสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพยังทรงพระชนม์อยู่ ก็คงเพื่อ ขยายทักษิณพระเจดีย์ออกมาอีกชั้นหนึ่ง แลรื้อเมื่อไรหาทราบไม่เข้าใจว่าคงก่อน พ.ศ. ๒๓๙๐ (ปีแม่ม จ.ศ. ๑๒๐๙) โดยเหตุอันจักมีแจ้งข้างนำสวนพระไสยานั้น ดูน่าคงยังอยู่หลัง พระอุโบสถ ณะที่ตั้งพระบาทจำลองในบัดนี้ จนได้เชิญมาไว้ในพระวิหารพระศาสดา เพราะไม่มี สถานที่อันจะพึงเชิญย้ายไปไว้ ๕

ทรงพระปรารภพัทธสีมาเดิมว่า พระอุโบสถเป็นสามมุข ผูกแต่มุขหน้าแห่งเดียวดูเป็นคาบเกี่ยวกันอยู่ไม่ชอบกล ได้ทรงขอพระบรมราชานุญาตที่เป็นวิสุทฐคามสีมาเพิ่มทั้งสามมุข ขยายออกไปเท่าแนวพลสิงห์โดยรอบทรงผูกพัทธสีมาใหม่กำหนดแดนตามนั้น ทำกันเป็นการเจียบเฉพาะพระสงฆ์วัดนี้ ผูกคราวนี้เป็นครั้งที่สอง เมื่อปีอไรไม่แจ้ง แลแนวสีมาใหม่ก็หาได้ตั้งใบสีมาไว้เป็นที่สังเกตไม่ เข้าใจว่างคงใช้ศีกลาگونเป็นนิมิตต์ผูกแล้วกลบไว้ นิมิตต์นั้นฐานที่บ่งให้กำหนดตามมุมคงเป็นนิมิตต์มุมมุขหน้า ๒ มุขข้างมุขละ ๔ นิมิตต์ประจำทิศใหญ่อีก ๔ เข้ากันเป็น ๑๔ ตามพระปรารภนี้ดูเป็นที่ว่าพระอุโบสถเป็นสามมุขมาแต่เดิม แต่หาเป็น

อย่างนั้นไม่ ได้ความแน่ว่ามีมุขหรือพระวิหารหลังด้วย เปนที่ประดิษฐานพระพุทธรูปชินสีห์เช่นนี้ ความเข้าใจพึงมี ๒ ทาง คือทรงพระปรารภเฉพาะมุขอันเปิดถึงกันไม่อย่างนั้นเมื่อผูกสีมาครั้งนี้ มุขหลังนั้นได้รื้อเสียแล้ว จำเนียรกาลล่วงมาทรงพระปรารภจะขยายสีมาออกไปให้พ้น พระอุโบสถ ให้เปนที่ทำสังฆกรรมได้ทั้งในทั้งนอก ได้ทรงผูกพัทธสีมาวัดนี้ใหม่ เปนครั้งที่สาม เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๐ (ปีมะแม จ.ศ. ๑๒๐๙) กำหนดนิมิตต์ ๖ แห่ง ด้านหน้ากำหนดด้วยรุกขนิมิตต์ คือต้นจันทร ๒ แห่ง ด้านข้างกำหนดด้วยอุทกนิมิตต์ คือบ่อน้ำ ๒ แห่ง ด้านหลังกำหนดด้วย ปาสาณนิมิตต์ คือหลักศิลา ๒ แห่ง มีสัณฐานจุดตโปนคือสอบนาลอบหลังป่องกลาง ฯ ได้ความตามพระปรารภคราวนี้ว่า เมื่อผูกสีมาครั้งนี้ มุขหลังไม่มีแล้ว แลที่แนวนิมิตต์หลัง ตรงกลางมีใบสีมาปักอยู่ที่พื้นติดกับฐานพระเจดีย์ แต่สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยา ปวเรศวริยาลงกรณ์ ไม่ได้ทรงแสดงไว้ในพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวครั้งทรงผนวช ว่าได้กำหนดเพนนิมิตต์ ฯ

การพระเจดีย์อันค้างอยู่ได้ทำต่อมา เข้าใจว่า การก่อได้สำเร็จในครั้งนี้นั้นส่วนการ ประดับประดับคงทำตลอดมาถึงรัชกาลที่ ๔ มีการบางอย่างรู้ชัดว่าได้ทำในรัชกาลนั้น พระเจดีย์นั้นมีสัณฐานกลมหรือที่เรียกว่าลอมฟาง มีคูหาข้างในเข้าไปได้ มีชั้นทักษิณ ๒ ชั้น เปนสี่เหลี่ยม ฐานพระเจดีย์ชั้นบนโดยอ้อมรอบ ๒๔ วา ๓ สอก ๕ นิ้ว คำนวณตามเกณฑ์นี้ ส่วนสูงแห่งพระเจดีย์ตั้งแต่ตอนนี้ขึ้นไปตลอดยอด ประมาณว่า ๒๒ วาเศษ ฐานล่าง สูง ๓ สอก โดยอ้อม ๒๗ วา ๗ นิ้ว ทักษิณชั้นบนสูง ๑ วา ๑ สอกคืบ ๗ นิ้ว ทักษิณชั้นล่าง สูง ๓ สอกคืบ ๘ นิ้ว เข้ากันเป็นส่วนสูงแห่งพระเจดีย์ ๒๕ วาเศษ เหลี่ยมแห่งทักษิณไม่เท่ากัน คิดถ้วชั้นบนด้านละ ๑๑ วาเศษ ชั้นล่าง ๑๕ วา ๒ สอกเศษ ที่องค์พระเจดีย์มีซุ้ม ๔ ซุ้ม เปนทางเข้า ๑ ซุ้ม เปนทางแห่งแสงสว่าง ๓ ซุ้ม ที่ทักษิณ ชั้นบนมีซุ้มยอดปราง ๔ มุม ประดิษฐานพระพุทธรูปยืน มีแก่งเล็กอยู่ด้านเหนือประดิษฐานพระไพริพินาศ เปนพระพุทธรูป ศิลาขนาดย่อม นำตัก ๑ คืบ ๔ นิ้ว สูงตลอดพระรัศมี ๑ สอกมีเศษไม่ถึงนิ้ว ที่ทักษิณชั้นล่าง มีทิมคดหลังคาแก่ง ๔ มุม มีกำแพงล้อม มีประตูทางด้านตะวันออกแลด้านตะวันตกด้านละ ๒ ช่อง ในคูหาพระเจดีย์ประดิษฐานพระเจดีย์กำไลทองฐานศิลาสลักเรื่องปฐมสมโพธิ ข้างในนั้นได้ยินว่าบัญญัติพระบรมธาตุ มีพระสถูปหรือกระโจมทำด้วยของต่างชนิดสวมเปน

ชั้น ๆ กัน อะไรบ้างหาทราบไม่ มีแจ้งในหมายรับสั่งรัชกาลที่ ๓ว่าเมื่อปีมโรง ฉศก จ.ศ. ๑๒๐๖ เดือน ๘ อุตราชาศก ขึ้น ๕ ค่ำ กรมหมื่นนรงค์หริรักษ์รับสั่งให้ช่างหล่อช่างบุกสิ่ง พระเจดีย์ลังกาอันจะเชิญไปไว้ที่วัดบวรนิเวศ น่าจะได้แก่พระเจดีย์องค์นี้ ที่ช่องคูหาแห่งหนึ่ง ประดิษฐานพระเจดีย์ศิลาองค์ย่อมบัญญัติแผ่นศิลาจารึกพระพุทธรูปพระนพอุทเทสิกเจดีย์ฯ

ถาวรวัตถุอย่างอื่นที่สร้างขึ้นในปูนที่ทรงครองวัดอยู่นี้ ที่รู้แน่พระตำหนัก ดึกพื้นสองชั้นห้าห้องมีพาไลรอบ สร้างขึ้นในที่ตั้งห้องพระโรง นำพระบันหย่าออกมา ในเวลานี้ เรียกว่าพระตำหนักเดิม สร้างยังไม่ทันเสร็จก็พอลิ้นสมัยที่ทรงครองวัด สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เสด็จอยู่ต่อมา โรงพิมพ์หลังหนึ่งเป็นดึกพื้นสองชั้น ห้าห้อง ไม่มีพาไล แต่มีเฉลียงนำ สร้างขึ้นในที่ตั้งพระตำหนักเพชรในบัดนี้ ชั้นล่างใช้ตีพิมพ์ชั้นบน ใช้เก็บของ ได้เคยเป็นที่เสด็จประทับแลเสด็จออกในเวลาสร้างพระตำหนักเดิม พลับเพลาเล็ก สองห้องมีพาไลสองด้าน ฝาห้องถุนก่ออิฐถือปูน ข้างบนโถงเครื่องไม้หลังคามุงกระเบื้องสี จัวแลข้อฟ้าโบราณประดับกระจก เดิมเป็นที่ประทับของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี พระบรมราชชนนี ครั้งนั้นเรียกสมเด็จพระพันวัสสาปลูกอยู่ในสวนพระราชวังเดิม เมื่อ สวรรคตแล้ว ทรงรื้อมาปลูกที่วัดนี้เป็นอาสนศาลาที่ริมคูด้านหน้าออกถนนพระสุเมรุ นำพระตำหนัก ศาลาฤๅษี ๔ ห้อง ๔ หลัง อยู่ข้างนำแลข้างหลังหอไตรปฏิภนแลการเปรียญ หลังละคู่ ที่ฝา ทำเป็นช่องไว้รูปฤๅษีตัดตนบ้างประดับแผ่นศิลาจารึกตำรายาบ้าง ได้ยินว่าสร้างขึ้นด้วย ปัจจัยมูลอันพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบริจาคแก่พระสงฆ์เมื่อครั้งทรง พระประจวรคราวจะสวรรคต รูปละ ๒๐ บาท ส่วนที่พระสงฆ์วัดนี้ได้รับพระราชทาน พระสงฆ์ ร่วมใจกันน้อมเข้าในการก่อสร้าง ดูน่าจะทำค้างอยู่ กำแพงล้อมเสนาสนะสร้างยังไม่รอบ ยังของที่สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในปูนนั้น คือกุเขาก่อด้วยศิลา ที่ลานพระตำหนักแลที่ลาน พระอุโบสถ กระจ่างศิลาที่บริเวณพระอุโบสถ ๙ ส่วนซุ้มประตูเสี้ยวทางนำพระอุโบสถ ศาลา รายตามกำแพงแห่งลานพระอุโบสถ รื้อเสียแล้วบ้างก็มี ยังอยู่ก็มี สร้างขึ้นครั้งสมเด็จพระ บวรราชเจ้าทรงสถาปนาหรือครั้งทรงครองวัด ไม่แน่ กำแพงล้อมบริเวณปูชนียสถาน และซุ้มประตูสร้างขึ้นในปูนที่ทรงครองวัด หรือในสมัยที่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว

ไม่แน่ว่าส่วนซุ้มประตูตรงหลังพระวิหารพระศาสดา และซุ้มประตูหลังคณะกุฎีรูปแพกออกไป เป็นของสร้างในรัชกาลที่ ๔ ส่วนพระอุโบสถเป็นแต่ได้ทรงตกแต่งด้วยจิตรกรรมบางอย่าง ดังที่รู้มาได้ทรงทำอไรบ้างทราบไม่ตลอดที่ทราบแน่คือตราพระมหามงกุฎที่ซุ้มสาหร่าย ข้างหน้าพระพุทธรชินสีห์ สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ตรัสเล่าว่า เป็นพระตราแรกที่ได้ทำขึ้นในครั้งรัชกาลที่ ๓ ถึงเวลาเสด็จพระราชดำเนินพระราชทาน พระกฐิน รับสั่งให้เอาพระบฏขึ้นบังไว้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ตรัสถาม ต่อเมื่อยกยอดพระปรางวัดอรุณราชวราราม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสสั่งให้ยืมมงกุฎพระประธานวัดนางนองมาทรงพระปรางก่อน แล้วจึงหลอม มงกุฎทรงพระประธานวัดนางนองใหม่ ตั้งแต่นั้นมาถึงคราวเสด็จพระราชทานพระกฐิน หาได้เอาพระบฏขึ้นปิดเหมือนอย่างก่อนไม่รูปภาพฝรั่งแสดงปฤษฎณาธรรมที่ผนังพระอุโบสถ เหนือบานหน้าต่างขึ้นไป น่าจักได้เขียนมาแต่ครั้งนั้นแล้ว

ในครั้งนั้น วัดนี้ขึ้นในคณะกลางที่สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระปรมาธิบดีชิโนโรส ครั้งยังทรงดำรงพระอิสริยยศ เป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนโรส ทรงเป็นเจ้าของคณะ แต่เป็นหัววัดของ วัดแลสำนักคณะเดียวกัน

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๓ (ปีจอ จ.ศ. ๑๒๑๒) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง พระประขวรในครั้งอวสาน ได้ทรงแสดงวิปฏิสารในเพราะความที่มีพระสงฆ์ครองผ้าต่างวิธี กันขึ้น ที่ปรากฏเป็นต่างนิกายกันในรัชสมัยของพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงทราบที่ สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชทรงถือเป็นการแผ่นดินอย่างนั้น จึงทรงเลิก วิธีครองแหวกเสียด กลับครองหนึบตามเดิมๆ

ครั้นคืนวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๔ (ปีกุน จ.ศ. ยังเป็น ๑๒๑๒) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พระบรมวงศานุวงศ์เสนาบดีมนตรีมุขปริกษาพร้อมกัน อัญเชิญพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เสด็จพระราชดำเนิน จากวัดบวรนิเวศวิหารในวันรุ่งขึ้น พุธหส์บดี ที่ ๓ เมษายน ตรงขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๕ เวลาเช้า โดยขบวนเรือ ขึ้นทรงพระราชนาที่ท่าราชวรดิษฐ์สู่พระบรมมหาราชวังทรงพระบรมศพแล

เชิญประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทแล้วประทับ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
เวลาค่ำวันนั้น พระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการถวายสัตย์ รุ่งขึ้นวันศุกร์ที่ ๔ เมษายน
ตรงขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๕ เวลา ๕ โมง ทรงลาผนวช แสดงประทับว่าราชการอยู่ในพระบรมมหาราชวัง
ที่พลับพลาหน้าคลังศุภรัต ในบัดนี้เป็นที่สร้างพระที่นั่งภาณุมาศจรัญญองค์ที่สองหรือบริเวณ
แห่งพระที่นั่งองค์นั้น ได้ทรงรับบรมราชาภิเษกเมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๑๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๙๔
ตรงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ปีกุนตรีศก จ.ศ. ๑๒๑๓

สรุปกาลที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จอยู่ในผนวชก่อนทรงครอง
วัดบวรนิเวศวิหารนี้ ๑๒ ปี ๖ เดือนหย่อน ทรงครองวัดนี้ ๑๔ ปี ๓ เดือนหย่อน สิริ ๒๖ ปี
๙ เดือนหย่อน ทรงจำพรรษาได้ ๒๗ พรรษา

ตอนที่ ๓

ครั้งสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงครองวัด ในรัชกาลที่ ๔

ครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จผ่านพิภพแล้วโปรดให้สมเด็จพระมหาสมณะกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ครั้งยังเป็นพระองค์เจ้าฤกษ์ที่พระราชกณะ เบนอธิบดีสงฆ์แห่งวัดบวรนิเวศวิหารนี้ฉลองพระองค์สืบไป แลให้เสด็จมาอยู่ที่พระตำหนักเดิม สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ นั้นเป็นพระโอรสของสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในรัชกาลที่ ๒ ประสูติ แต่เจ้าจอมมารดาน้อยเล็ก เมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๑๔ กันยายน พุทธศักราช ๒๓๕๒ ตรงขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๑๐ ปีมเสง เอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ มีพระยศเป็นพระองค์เจ้าในพระราชวังบวรฯ ทรงพระนามพระองค์เจ้าฤกษ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงตั้งตามศุภนิมิตต์ คือ ประสูติในวันแรกตั้งพระราชพิธีปราบดาภิเษก ทรงผนวชเป็นสามเณร แสดงอยู่ที่วัดมหาธาตุ มาแต่พระชนมายุ ๑๔ พรรษา เมื่อพระชันษาได้ ๑๘ ปี ประชวรไข้ทรพิษ ต้องลาผนวชออก รักษาพระองค์ชั่วคราว ครั้นหายประชวรแล้ว กลับทรงผนวชเป็นสามเณรอีก แสดงอยู่ต่อมา จนถึงกำหนดทรงอุปสมบท ลาผนวชออกไปสมโภชตามราชประเพณีในครั้งนั้นแล้วทรงอุปสมบท เป็นภิกษุเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๒ (ปีฉลู จ.ศ. ๑๑๙๑) แสดงอยู่ที่วัดมหาธาตุต่อมา ได้ทรงเรียนรู้ปริยัติ แต่หาได้เข้าแปลเป็นเปรียญไม่ ทรงเลื่อมใสในปฏิบัติได้เข้าในคณะของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแต่แรก จึงเป็นศิษย์หลวงชั้นแรก เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาอยู่ครองวัดนี้ ได้ตามเสด็จมาอยู่ด้วย เป็นผู้ทรงยกย่องในฐานะ แห่งพระเถระผู้ใหญ่พระองค์หนึ่งในพระเถระ ๑๐ องค์ ผู้เป็นที่ปรึกษากิจแห่งคณะ^๖ ได้ทรง รับสมณะศักดิ์ที่พระราชกณะมาแต่ในรัชกาลที่ ๓ เป็นอนุเถระอยู่ในเวลานั้นที่วัดนี้ ๙

^๖นามพระเถระ ๑๐ องค์ แจงอยู่ข้างท้ายตอนที่ ๓ นี้

ใน พ.ศ. ๒๓๙๔ นั้นเอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา พระองค์เจ้าฤกษ์เป็นพระองค์เจ้าต่างกรมมีพระนามว่า กรมหมื่นบวรรังสีสุริยพันธุ์ มีสร้อยพระนามลงท้ายบรมพิตร ทรงสมณะศักดิ์เสมอสมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ โปรดให้มีพระครูฐานานุกรม ๑๑ รูปเท่ากัน แต่มีตำแหน่งพิเศษสำหรับประดับพระเกียรติยศ คือ พระครูปลัดมหานุญาต ฝ่ายขวา ๑ พระครูปลัดจุลานุญาต ฝ่ายซ้าย ๑ สองรูปนี้มีตำแหน่งเป็นปลัดใหญ่ แลปลัดรองพระครูปริตรโกศล ๑ พระครูพุทธมนตปริชา ๑ สองรูปนี้มีหน้าที่สวดพระปริตรเศกน้ำมูรธาภิเษก ๔ รูปนี้เป็นพระครูมุนิตยภัตต์ พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัยธรรม พระครูอินมสาวัน ๑ พระครูอนันตประกาศ ๑ ภายหลังแก้เป็นพระครูอนเนกสาวัน แลพระครูอนันตนิพนาท พระครูสังฆบริบาล ๑ พระครูสมุห ๑ พระครูใบฎีกา ๑ ครั้งนั้นตั้งพิธีที่พระตำหนัก เสด็จพระราชดำเนินมาพระราชทานพระสุพรรณบัฏ ทรงยกสำนักวัดบวรนิเวศวิหาร แลวัดขึ้นเป็นคณะพิเศษ เรียกในครั้งนั้นว่า บวรนิเวศาคิคณะ เป็นกิ่งอันหนึ่งแห่งคณะกลางที่ได้ชื่อในภายหลังว่า คณะธรรมยุตติกนิกาย ตั้งแต่นั้นมาวัดนี้จึงเป็นวัดเจ้าคณะ ฯ

ธรรมเนียมวัดแลการปฏิบัติอันเป็นมาอย่างใด ครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัดนี้ สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ได้ทรงรักษาให้คงอยู่ เว้นการบางอย่างดังต่อไปนี้

๑. พระเถรานุเถระคณะนี้ได้เข้าชื่อกันของสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ อัครมหาเสนาธิบดีนำความกราบบังคมทูลว่า การครองผ้าหิบบ ต้องจำใจทำด้วยฝืนความรู้สึกว่าไม่ถูก เป็นการคับใจอยู่ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตเพื่อได้ปฏิบัติศาสนกิจโดยสะดวก ตามที่เห็นว่าอย่างไรถูก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสว่า ไม่ทรงถือการพระศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยการแผ่นดิน พระสงฆ์เห็นว่าปฏิบัติอย่างไร ถูกปรารถนาจะทำจงทำได้ตามใจเป็นอันพระราชทานเสรีภาพในอันปฏิบัติพระศาสนาอย่างนี้ ตั้งแต่นั้นมาพระสงฆ์คณะวัดนี้จึงได้กลับครองแหวกอีก ฯ

๒. พระเถระที่เป็นกำลังในการวัด ครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัด ร่วงโรยไป พระปลัดเรื่องถึงมรณะภาพเสีย แต่ในครั้งยังเสด็จอยู่พระศรีวิสุทธิวงศ์ (โสภโตะ พัก) และพระปลัดหัตถาลิกขาเสียในครั้งนี้ คงมีแต่พระศาสนโคภิน คือ พระอมรมโสมสิ

(บุศสุเทโว ส) ผู้กลับเข้ามาอุปสมบทอีกได้เป็นกำลังใหญ่ในการพระศาสนา พระผู้สามารถเทศนาโดยฝีปากมีน้อยลง ท่านจึงแต่งหนังสือเทศน์ขึ้นไว้สำหรับใช้อ่านในวันธัมมัสสวนะปกติแลในวันบูชาได้แต่งเรื่องปฐมสมโพธิย่อ ๓ กัณฑ์จบ สำหรับถวายเทศนาในวันวิสาขบูชา ๓ วัน ๆ ละกัณฑ์ แลเรื่องจาตุรงคสันนิบาตกับโอวาทปาติโมกข์ สำหรับถวายในวันมาฆบูชาที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นอันได้รับพระบรมราชานุมัติ ยังได้รจนาเรื่องปฐมสมโพธิพิสดารสำหรับใช้เทศนาในวัดสองคันทองอีก ๕

๓. การใช้อักษรอริยกะจิตจางลง เพราะแบบเรียนปริยัติยังใช้อักษรขอมหนังสือสวดมนตร์ก็เป็นคู่กัน แม้พิมพ์ในอักษรอริยกะบ้างแล้วก็ยังไม่แพร่หลายแลอักษรขอมจับตาทกว่าอักษรอริยกะ ตัวเขียนในภาษาไทยก็ไม่สะดวกกว่าใช้อักษรไทเพราะพระในครั้งนั้นไม่คุ้นกับอักษรวิธแบบโรมัน ในภายหลังพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตั้งแบบอักษรไทใช้ในภาษามคอ โปรดให้พิมพ์คำสมาทานศีล คำทำวัตรสวดมนตร์ขึ้น ดูเหมือนสำหรับพวกชาววังก่อน แต่ได้ใช้สืบมาในเมื่อต้องการพิมพ์สวดมนตร์อันเป็นของใช้แพร่หลาย ๕

๔. การวิชาบูชาต่างวัดต่างทำ ถึงวันอัฐมิจึงทำที่วัด ไม่ได้ไปทำที่วัดบรมนิวาส ๕

ทรงตั้งธรรมเนียมบางอย่างขึ้นใหม่ คือ

๑. วันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ ทรงนัดพระสงฆ์วัดนี้แลวัดที่ออกจากวัดนี้ไปนมัสการพระมหามณิรัตน์ปฏิมา แลทำวัตรสวดมนตร์ในพิธีเข้าพรรษาที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามเพื่อถวายพระราชกุศลแทนถวายสักการในเวลาทรงผนวชสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ตรัสเล่าว่า แรกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ถึงเทศกาลเข้าพรรษาเสด็จถวายพุ่มที่วัดนี้ พระศิษย์หลวงเดิมผู้เคยถวายสักการในกาลเช่นนั้น ได้จัดสักการไปตั้งไว้ที่ชุกชีหน้าพระพุทธรูปหิน เพื่อทรงจบพระหัตถ์เป็นพุทธบูชา ทรงทราบอธิบายแล้วตรัสว่าพระผู้ลิกถึงพระองค์ถึงวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ จงไปทำวัตรสวดมนตร์ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เพื่อถวายพระราชกุศล ๕

๒. ถึงกำหนด ๓ ปีมีการไหว้ครูปาธยาย ทรงนัดพระสงฆ์บำเพ็ญทานบริจาคต่างรูปจัดไทยธรรมมาตั้งรวมกันในที่ประชุมทำการ เป็นต้นว่า ในพระอุโบสถทำการบูชาอ่านประกาศ

เทวดา^๓ แลสวดมนตร์แล้วว่าคำบริจาคนไทยธรรม อุทิศส่วนกุศลแต่ท่านครูปายายผู้ยังไม่ล่วง
คติแห่งสัตว์ผู้มีชาติเป็นธรรม แลไทยธรรมนั้นอันเป็นครุภัณฑ์ จัดเป็นของสงฆ์หรือของกลาง
ตามนิยม อันเป็นลหุภัณฑ์เฉลี่ยแจกกันตามส่วน

๓. เสร็จการรับพระภิกษุแห่งวัดทั้งหลายแล้ว ทรงนัดพระเถระทั้งหลายไปนมัสการ
พระปฐมเจดีย์แต่ภายหลังทรงพระชราลง แลพระเถระทั้งหลายก็ชราลงตามกัน ทั้งคลอง
เจดีย์บูชาก็เขินขึ้นไปมาไม่สดวก ธรรมเนียมนี้ไต่ดังไปเอง ๙

๔. ส่วนพระองค์ เมื่อจะทรงเป็นพระอุปชฌายะประธานอุปสมบทแก่กุลบุตร
คนแรกในทุกปี ทรงทำพิธีไหว้ครูปายายก่อน มีนมัสการพระสวดมนตร์ แลสวดองค์
ของภิกษุผู้ควรเป็นอุปชฌายะ ๙

๕. ทรงครองวัดได้ก็แลเต็มยุคที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครอง
ทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองยุคทุกคราวมา^๔

ในสมัยนี้ผู้เลื่อมใสในความปฏิบัติของพระสงฆ์สำนักนี้ ออกหน้าบำเพ็ญกุศลทาน
บริจาคนเข้าวัด จำศีลฟังเทศน์ และบรรพชาอุปสมบทได้โดยสดวกใจไม่ต้องรวางผิด โดยทาง
ราชการแผ่นดิน แต่สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงรมัดอยู่
เกรงว่าจักเป็นโอกาสที่คนผู้ไม่ศรัทธาเลื่อมใสจริง ๆ เข้ามาบวชเขาจักหวังเอาเป็นทางที่สมเด็จพระ
พระเจ้าแผ่นดินจักโปรดปราน เช่นนี้ ฉันทะแลอุตสาหะในการปฏิบัติจักไม่เข้มแข็งทรงรับแต่
บุตรแห่งสกุลที่คุ้นเคยกันมาแลที่เห็นว่าเป็นผู้มีอหิชาศัยบริสุทธิ์โดยที่สุดผู้เนื่องในพระราชวงศ์
ก็ทรงเลือกรับเหมือนกัน ในครั้งนั้นพระราชวงศ์ที่ทรงผนวชเสด็จอยู่วัดนี้ คือ พระเจ้าลูกยาเธอ
ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว หม่อมเจ้าในกรมหลวงมหิศวรินทรากรมเรศ หม่อมเจ้า
ในสมเด็จพระเจ้าฟ้าอาภรณ์ หม่อมเจ้าในกรมขุนวรจักรธรานุภาพ หม่อมเจ้าในสมเด็จพระเจ้าฟ้า
กรมพระยาบาราบปรบักษ์ หม่อมเจ้าในสมเด็จพระมหินทราธิปัตย์ หม่อมเจ้าในกรม
ขุนราชสีหวิกรม หม่อมเจ้าในกรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ หม่อมเจ้าในพระองค์เจ้าจอนทร

^๓คำประกาศเทวดา มีอยู่ข้างท้ายตอนที่ ๓ นี้

^๔คำประกาศเทวดาในงานฉลองยุค มีฉบับในหอพระสมุดฯ ได้พิมพ์ไว้ข้างท้ายตอนที่ ๑ นี้ด้วย

หม่อมเจ้าในกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส หม่อมเจ้าในกรมหมื่นวิษณุภาณีภาธร เจ้าเขมรที่ทรง
ชูปเลียงอยู่ในกรุงเทพฯ ทรงพระกรุณาโปรดให้อุปสมบทเป็นนาคหลวง ก็โปรดให้อยู่ที่วัดนี้ ฯ

ในพระเจ้าลูกยาเธอแห่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว นั้นกรมพระราชวัง
บวรวิชัยชาญครั้งทรงผนวชเป็นสามเณรเสด็จอยู่ที่วัดพระเชตุพน ในสำนักสมเด็จพระมหาสมณะ
กรมพระปรมาธิบดีชิโนรส ครั้งทรงผนวชเป็นภิกษุเสด็จอยู่ที่วัดนี้ ฯ

หม่อมเจ้าพระศิขเรศ ในกรมหลวงมหิศวรินทรากรมเรศ ทรงผนวชมาแต่เป็นสามเณร
ได้แปลปริยัติเป็นเปรียญ ๔ ประโยค เมื่อชนมายุครบกำหนดโปรดให้อุปสมบททีเดียว
ไม่ได้ลาผนวชออกไปสมโภชก่อนตามประเพณีเดิมนี่เป็นธรรมเนียมต่อมาสำหรับหม่อมเจ้า
สามเณร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๗ ทรงตั้งเป็นหม่อมเจ้าพระราชาคณะมีราชทินนามว่า หม่อมเจ้า
พระธรรมคุณธิสธาดาฯ

หม่อมเจ้าฉายเจ็ด ในสมเด็จกรมหมื่นมัตถยาพิทักษ์ คือ กรมหมื่นนฤบาลมุขมาตย์
ทรงผนวชแลเป็นเปรียญมาแต่ครั้งเป็นสามเณรเหมือนกัน ครั้นอุปสมบทแล้ว แปลปริยัติ

ต่อได้เป็นเปรียญ ๔ ประโยค ภายหลังลาสิกขาเสีย ฯ หม่อมเจ้าเนตร ในพระองค์เจ้าเสื่อ
ในพระราชวังบวรฯ รัชกาลที่ ๒ ทรงผนวชมาแต่เป็นสามเณร ดูเหมือนได้เป็นเปรียญ
๔ ประโยค ภายหลังลาผนวชเสีย ฯ

พระองค์เจ้า หม่อมเจ้า นอกจากนี้ทรงผนวชตามธรรมเนียมแล้วทรงลาสิกขาฯ

เจ้าเขมรที่โปรดให้อุปสมบทอยู่วัดนี้ คือ องค์สมเด็จพระนโรดมแลองค์สมเด็จพระ
พระหริรััษราชดนัยหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งตามสมญาเดิมว่าองค์สมเด็จพระศรีสวัสดิ์
ผู้เป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชาโดยลำดับกันมา ฯ

ส่วนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ แลพระเจ้าลูกยาเธอแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวที่ประสูติเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้วในกาลนี้ ท้นเพียงทรงผนวชเป็น
สามเณรหลายพระองค์ ได้โปรดให้จัดการทรงผนวชมาเป็น ๓ คราว คือ

คราวที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙ (ปีขาน จ.ศ. ๑๒๒๘) ทรงผนวชสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการใหญ่ ตาม
พระเกียรติยศ มีสมโภชวันหนึ่งรุ่งขึ้นแห่ไปทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ประทับแรม
เพื่อการฉลองคืน ๑ แล้วเสด็จมาอยู่วัดนี้ ประทับที่พระปั้นหย่า เมื่อออกพรรษาแล้ว
ทรงถวายเทศนามหาชาติกัณฑ์สักกัณฑ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้
กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส ทรงทำสำเภาเครื่องกัณฑ์แทนกระจาดใหญ่ถวายเหมือนเมื่อ
พระองค์ทรงผนวชทรงเทศนากัณฑ์มัทรี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นยังดำรง
พระราชอิสริยยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงทำกระจาดใหญ่
ถวายในเวลาที่ยังทรงผนวชได้เสด็จถวายนมัสการพระพุทธชินราชยังเมืองพิษณุโลก
ในคราวเสด็จพระราชดำเนิน ทรงผนวชอยู่ ๖ เดือนลาผนวชฯ

คราวที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ ทรงผนวชพระองค์เจ้ากฤดาภินิหาร คือ กรม
พระนเรศวรฤทธิฯ

คราวที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๑ ทรงผนวชพระเจ้าลูกยาเธอ ๖ พระองค์ แบ่งเป็น ๒ วัน ฯ

ในการทรงผนวชพระเจ้าลูกยาเธอทั้งสองคราว มีสมโภชแลแห่งทรงผนวชที่วัด
พระศรีรัตนศาสดารามแล้ว เสด็จมาอยู่วัดนี้ ตรัสขอให้พระองค์เจ้าคคางคยคุณ คือ

กรมหลวงพิชิตปรีชากร แสดงอยู่ที่พระที่นั่งหย้าพระองค์เจ้าเกษมสันตโสภาคย์ คือ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์แสดงอยู่ที่โรงพิมพ์ พระเจ้าลูกยาเธอ นอกจากนั้นแสดงอยู่ที่คณะภุม্মิ ทรงผนวชค้ำพรธำบ่าง ลาดผนวชในปีนั้นบ้าง ฯ

ในรัชชกาลที่ ๔ นั้น พระสงฆ์วัดนี้มิ่น่าที่เข้าในราชการมากขึ้นโปรดให้มีพระครูพระปริตรคู่ ๑ มีน่านี่สวดพระปริตรเขกน่านี่สำหรับสรงมูรธาภิเชก แลให้มีพระพิธีธรรม ๑ สำหรับ ๔ รูป มีน่านี่สวดภาณยักษ์ในพระราชพิธีตรุษทรงคิดทำนองสวดขึ้นใหม่เปนแบบภาณยักษ์สำหรับธรรมยุตแลมีน่านี่สวดจตุเวทตามเวรในพระบรมมหาราชวังฯ ในครั้งนั้นตำแหน่งเหล่านี้เปนเกียรตยศแก่วัด แต่เมื่อพระสงฆ์น้อยลงตำแหน่งพระพิธีธรรมย่อมนักแก่วัด ต่อมาในรัชชกาลที่ ๕ ต้องย้ายไปไว้ที่วัดเทพศิรินทร์แลวัดโสมนัสวิหาร บิณฑบาตเวรแลฉนัเวรทราบว่ามีมาแลแต่ในรัชชกาลที่ ๓ แต่บิณฑบาตเวรมีกำหนดวันอะไร แลสมทบกับพระสงฆ์วัดโชนหาทราบมิในรัชชกาลที่ ๔ วันพฤหัสบดีรับบิณฑบาตเวรในพระบรมมหาราชวัง วันอาทิตย์รับในพระบรมราชวังสมทบกับพระสงฆ์ธรรมยุตติกาวัดอื่น ส่วนฉนัเวรไม่มีในกำหนดแน่ สุดแต่จะเวียนมาถึงพระราชคณะวัดนี้ที่เปนผู้นำพระสงฆ์วัดนี้ทั้งนั้น ในวันปกติ ๑๐ รูป ไม่มีสวดมนตร์ค่ำ ในวันพระ ๒๐ รูป มีสวดมนตร์ค่ำวันนั้นด้วยบิณฑบาตเวรแลฉนัเวรนี้มีตลอดมาจนถึงเวลาเลิกในรัชชกาลที่ ๕ ส่วนในพระบรมราชวังในเวลาว่างเจ้าของวังหยุดไปคราวหนึ่ง ฯ

การพระราชกุศลส่วนพระองค์แลของข้างใน เช่น สลากภัตต์แลเลี้ยงขนมเบี้องได้ทรงทำที่วัดนี้ ที่เปนการในวัง ก็นิมนต์พระสงฆ์วัดนี้เข้าไปได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเปนการใหญ่คราวหนึ่ง เรียกว่า งารผ่องพันไพร้ฯ ในรัชชกาลที่ ๒ พระองค์ตั้งอยู่ในฐานที่จะทรงเสือกเปนรัชชทายาทพระองค์หนึ่งดังกล่าวแลแล้ว มาถึงรัชชกาลที่ ๓ จึงตกอยู่ในฐานต้องรวังพระองค์ ทั้งมีผู้จำนงจะทำความเสียใส่อยู่ด้วยจนถึงออกนอกหน้า แต่หากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตาอยู่ จึงทรงรักษาสวัสดิภาพมาได้ ครั้นเมื่อสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศกิตพลเสพลสวรรคตแลแล้ว มิได้ทรงตั้งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลอีก เปนเหตุให้พระราชวงศ์บางพระองค์ผู้บำเพ็ญเพื่อราชสมบัติคิดปองร้ายแก่พระองค์ตลอดถึงบริษัท แม้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงพระราโชบายให้ทราบ

โดยนัยว่า พระองค์จักเป็นรัชชทายาทตั้งกล่าวแล้วก็ยังไม่แน่ว่าจักพ้นอันตราย ต่อเมื่อได้
เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว จึงเป็นอันหมายได้แน่ พระราชกุศลฉลองสวัสดิภาพนั้น
จึงเรียกว่า งาม่องพันไพริงารนี้ได้ทรงทำที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ที่วัดนี้ ที่วัดบรมนิวาส
ผลัดวันกันรวมเป็น ๓ วัน มีสวดมนตร์เลี้ยงพระแลเทศนา ทรงถวายไตรแพรแลบาตรกับ
สมณบริกขารอื่นแก่พระสงฆ์ศิษย์หลวงเดิม มีจำนวน ๓๐๐ รูป อนุমানตามหมายรับสั่ง
ปีฉลู จ.ศ. ๑๒๑๕ เรื่องเสด็จถวายไตรพระสงฆ์วัดบวรนิเวศ ๑๒๐ รูปแล้วออกพลับเพลา
เมื่อปลาย พ.ศ. ๒๓๙๖ พระไพริพินาศไคร่ครวญตามพระนามน่าจะได้เชิญประดิษฐาน
ไว้ในเก๋งน้อยที่สร้างใหม่ ณะทักษิณชั้นบนแห่งพระเจดีย์ในครั้งนั้น เว้นไว้แต่จักได้ประดิษฐาน
ไว้แล้วในครั้งยังทรงผนวชเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๑ ที่เป็นคราวสิ้นเสี้ยนศัตรูครั้งแรก ฯ

ในการพระราชทานกุฐิน ครั้งรัชชกาลที่ ๓ แสดงพระราชดำเนียรโดยทางชลมารค
ครั้งรัชชกาลที่ ๔ แสดงพระราชดำเนียรโดยทางสถลมารคโดยขบวรราบ แต่ในบางปีแสดง
พระราชดำเนียรโดยขบวรพยุหยาตราพลับพลาเปลื้องเครื่องที่วัดนี้สร้างขึ้นไว้ เพื่อแสดง
เกียรติยศว่าเป็นวัดรับพระกุฐินโดยขบวรพยุหยาตรา ในบางปีพระราชทานพระกุฐินวัดนี้
ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทอดโดยขบวรอย่างนั้นเป็นพระเกียรติยศ
ผ้าพระกุฐินทรงเติมผ้าขาวพับกำกับไปกับไตร วิธีรับพระกุฐินงดการกรานนำพระที่นั่งไว้ใช้
ผ้าขาวตัดเป็นผ้ากุฐินเสร็จแล้วจึงกรานแลอนุโมทนา ใช้เป็นธรรมเนียมสืบมาในวัดธรรมยุต ฯ

เนื่องด้วยการทำผ้ากุฐิน เป็นธรรมเนียมที่พระเถระต่างวัดมาช่วยการกุฐินแต่ไม่ได้
ยินว่าช่วยเย็บเพราะการเย็บมีช่างหลวงมาทำ แต่แรกได้ยินว่าอยู่ตลอดเวลากราน ช่วยสวดมนตร์
ครั้นวัดมีมากขึ้น รับพระกุฐินในวันเดียวกันสองสามวัดผู้ช่วยก็ต้องแบ่งเวลาช่วยวัดนั้นบ้าง
วัดนี้บ้างกลายเป็นช่วยอย่างจับจด ทั้งมาไม่พร้อมกันเป็นสมาคมด้วย ธรรมเนียมช่วยกุฐินนี้
นำจักได้มีมาแล้วในครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัด ในครั้งนั้นคงได้
ช่วยกันจริง ๆ ฯ

เมื่อพระเจ้าลูกเธอสิ้นพระชนม์ลง มีพระอิศริยยศไม่ถึงพระราชทานเพลิงพระศพ
ที่ท้องสนามหลวงที่เรียกว่าพระเมรุกลางเมือง โปรดให้ทำพระเมรุพระราชทานเพลิงที่วัดนี้
ปลูกขึ้นที่อุปัฏฐการวัดด้านท้ายที่ตัดถนนบวรนิเวศผ่านไปบัดนี้ บริเวณพระเมรุออกไปถึง

ถนนสิบสามห้าง คลองในรวางนั้นปูกระดานเปนนานพระเมรุ มีพลับพลาที่ประทับหลังยาว ๙ ห้อง มีฟาโลรอบ ปลุกอ้อยริมกำแพงเป็นเครื่องไม้จริง ล่องถุนก่อกิฐ สำหรับเป็นที่ประทับ ในเวลาฝังพระเมรุฯ

ในรัชกาลที่ ๔ นั้น ทรงสถาปนาวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามขึ้นใหม่ ทรงอาราธนาพระศาสนโศภน คือ สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทโว สว) ไปอยู่ครอง พระสงฆ์ผู้ไปด้วยออกจากวัดนี้ ทรงจับสถาปนาวัดมกุฏกษัตริยารามอันทอดทิ้งมานานนั้นขึ้น ทรงอาราธนาพระจันทโรจรัศูณ (จันทรังสี ยิ้ม) ออกจากวัดนี้ไปอยู่ครอง แต่พระสงฆ์ผู้ไปอยู่ด้วย ออกจากวัดนี้บ้างจากวัดโสมนัสวิหารบ้างเพราะท่านได้เคยอยู่มาในสำนักวัดสมอราย แล้วย้ายมาอยู่วัดโสมนัสวิหารครั้งเล็กสำนักวัดสมอราย ต่อมาทรงตั้งเป็นพระราชาคณะโปรดให้มาอยู่ช่วยการที่วัดนี้ เมื่อไปอยู่วัดมกุฏกษัตริยาราม จึงได้พาพระสงฆ์ผู้เป็นศิษย์ที่วัดนี้บ้าง ที่วัดโสมนัสวิหารบ้าง ไปอยู่ด้วยกัน ทรงบูรณะวัดตรีทศเทพที่กรมหมื่นวิษณุวาทนิภาธรแลกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสทรงสถาปนามาโดยลำดับแลค้างอยู่ ทรงอาราธนาพระครูปลัดจุลานุนายก (คง) ไปอยู่ครองกับพระสงฆ์วัดนี้ ฯ

ส่วนการก่อสร้างแลปฏิสังขรณ์นั้น ทรงบูรณะพระอุโบสถ ส่วนที่ปรากฏว่าได้ทำขึ้นในรัชกาลนั้นมุงกระเบื้องเคลือบเป็นอย่างหลังศาลูกฟูกประดับลายนำบันแห่งสามมุขและมุขลดด้านหน้า เป็นลายด้วยกระเบื้องเคลือบ ตรงกลางเป็นตราพระมหามงกุฎแลพระบรมศรีรองพานสองชั้นข้างในเขียนผนังมุขนำใหม่เหนือประตูหน้าต่างเขียนภาพฝรั่งแสดงปฤษณารธรรมต่างเรื่อง ในรวางนำต่างเขียนเรื่องพิธิสังข์แลเทศกาลบุญ รบายพื้นเสาเป็นต่างสีแสดงปฤษณารธรรมเปรียบด้วยน้ำใจคนหกประเภท อันเรียกว่า ฉพหิชาติฯ แรกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติตรัสให้แม่ทองคำทำพระรัศมีลงยาราชาวดี ประกันพระรัศมีพระพุทธรูปชินสีห์อีกชั้นหนึ่งในเวลาปกติเอาออกเก็บไว้ ทรงเฉพาในเวลางาร ทรงถวายฉัตรตาดเก้าชั้น สมเด็จพระมหาสมณะกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ตรัสแล้วว่า เป็นฉัตรทรงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่หุ้มตาดนั้นแยกจากธรรมเนียมในภายหลัง ได้ยินว่า ครั้งรัชชกาลที่ ๓ พระมหาเศวตฉัตรใช้หุ้มตาดขาวไม่อย่างนั้นคงเห็นว่าผ้าขาวไม่ทนจึงเปลี่ยนเป็นตาด ของที่ได้เห็นภายหลังในเวลาเอลงเปลี่ยนครั้งรัชชกาลที่ ๕ ดูเหมือนเป็นตาดสีทรงถวายผ้าทรงสพักตาดต้นไม้ทองเงิน แลมโหรีอีกสำหรับประโคมในเวลาพระสงฆ์บูชาเข้าคำเป็นพระเกียรติยศ ภายหลังตรัสให้หล่อฐานพระพุทธรูปชินสีห์ด้วยทองสัมฤทธิ์ได้ยกเข้าประทับเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๘ ปิดทองใหม่ทั้งพระองค์ทั้งฐาน มีการสมโภช ๕ วัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๙ เสดจนมัสการแลสมโภชพระพุทธรูปชินราชที่เมืองพิษณุโลก เสดจกลับแล้วทรงสมโภชพระพุทธรูปชินสีห์ด้วย ก็วันหาทราบไม่ ในคราวนี้ทรงถวายพระธำมรงค์ สวมนี้ พระอังกูฐทราย แลเงิน ๑ หาบ คือ ๕๐ ชั่ง พระเจดีย์ทรุด ยอดเอียงไปตรัสให้รื้อที่คดแก้ไขให้ตรง และให้หล่อรูปสิงห์ ซ่าง ม้า นกอินทรี ด้วยทองสัมฤทธิ์ตั้งบนหลังซุ่มพระเจดีย์ ตรัสให้ถมคลองในรวางพระเจดีย์กับคณะลังกา รื้อคณะนั้นสร้างพระวิหารหลังหนึ่ง ๕ ห้อง มีเฉลียงรอบนอกบันเป็น ๒ ตอน ด้านวันออก ๓ ห้อง ประดิษฐานพระศาสดา ด้านวันตก ๒ ห้อง ประดิษฐานพระพุทธรูปไสยาฯ

พระศาสดานั้น มีตำนานกล่าวแล้วในหนหลัง ในตำนานพระพุทธรูปชินสีห์ต่อมา สมเด็จพระมหาสมณะกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ตรัสแล้วว่า เจ้าอธิการวัดบางอ้อยข้าง จังหวัดนนทบุรี ชื่ออโรจำไม่ได้ เชิญลงมาจากเมืองพิษณุโลกด้วยหมายว่าจักประดิษฐานไว้

ที่วัดนั้น สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติทราบข่าวเข้าจึงขอเชิญเอาไป เพื่อประดิษฐานไว้ที่วัดประดู่ฉิมพลี อันท่านสถาปนาที่คลองบางหลวงหรือบางกอกใหญ่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบเข้ามีพระราชดำรัสว่า พระศาสดาเคยอยู่ด้วยกันกับพระพุทธชินสีห์ ต้องพระราชประสงค์จะเชิญมาไว้ที่วัดบวรนิเวศวิหาร แต่ในเวลานั้นยังไม่ได้สร้างพระวิหาร^๑ จึงมีพระบรมราชโองการให้เชิญมาพักไว้ที่วัดสุทัศน์เทพวรารามพลางเมื่อทรงสร้างพระวิหารขึ้นแล้ว จึงตรัสให้เชิญมาประดิษฐานไว้ที่พระวิหารนั้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๖ ในเวลาเชิญมาพระสอขำรูด ต้องเททองตามไว้ ขนาดพระศาสดานั้นนำพระเพลา ๔ สอก คืบ ๘ นิ้ว (วัดไว้เดิมว่า ๖ นิ้ว) สูงแต่พระที่นั่งถึงพระจุฬา ๕ สอกคืบ ๑ นิ้ว พระรัศมี ๑ สอก ๑ นิ้ว (วัดไว้เดิมประมาณกัน ๖ สอก ๑ คืบ ๔ นิ้ว) ๙

พระไสยานั้น เปนพระศิลา เชิญมาแต่วัดพระพายหลวง เมืองสุโขทัยเก่ายาวตั้งแต่พระบาทถึงพระจุฬา ๖ สอก ๑ คืบ ๕ นิ้ว พระรัศมี ๑ คืบ เข้าใจว่าคงได้ทอดพระเนตรเห็นครั้งเสด็จประพาสเมืองนั้น เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๖ เสด็จมาอยู่วัดนี้แล้วจึงทรงเชิญลงมาเปนการหลวงหรือการสวนพระองค์ พระศิลาอย่างนี้ ไม่ได้ทำไว้ เพื่อประดิษฐานเปนศิลาอย่างเดิมทำพอเปนแทนที่เปนพระใหญ่ต่อเปนท่อน เพราะอย่างนี้จึงได้ลงรักปิดทอง ๙

การพระวิหารยังทำไม่เสร็จ พระศาสดาแลพระไสยาจึงยังไม่ทันปิดทอง ๙

ในราวพระเจดีย์แลพระวิหารพระศาสดา ทรงสร้างพระวิหารน้อยขึ้นอีกหลังหนึ่ง ๓ ห้อง มีแก่งโถงสองข้าง เรียกกันว่าวิหารแก่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสเส้าว่า มีพระราชประสงค์จะประดิษฐาน พระพุทธรูปฉลองพระองค์ของท่านผู้ครองวัดนี้ แต่ในกาลนั้นยังหาทันได้ประดิษฐานไม่ ด้านหลังแห่งพระวิหารหรือทางห้องพระพุทธรูปไสยาทรงสร้างฐานโพธิ์มีทับเกษตรล้อม เปนโพธิ์ขระ เพื่อทรงปลูกต้นโพธิ์ที่ได้พันธุ์มาจากพุทธคยาประเทศอินเดีย ที่ในครั้งนั้นพึงรู้กันว่า นักปราชญ์ยุโรปทางโบราณคดีสันนิษฐานว่าเป็นที่ตรัสรู้แห่งสมเด็จพระบรมศาสดา แต่หาทันได้ทรงปลูกไม่ ต่อพระวิหารพระศาสดาออกไปทางด้านตะวันตก นอกกำแพงชั้นใน ทรงสร้างกุฏิหมู่หนึ่ง เรียกว่าคณะกุฏิ

^๑พบหมายรับสั่งปรากฏว่าเชิญพระศาสดามาไว้ที่วัดสุทัศน์เมื่อเดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๙๖ ประดิษฐานไว้ที่มยุรนาพระอุโบสถ

ส่วนหนึ่งมีกุฏิ ๓ ห้อง ๒ หลัง หอฉัน ๑ หลัง สำหรับผู้ปกครองอีกส่วนหนึ่งกุฏิน้อย ๒ ห้อง ๔ หลัง สำหรับพระสามัญ เมื่อพระเจ้าลูกยาเธอทรงผนวชเป็นสามเณร เสด็จประทับอยู่ที่คณะกุฎินี้ กุฏิหมู่นี้จึงจัดไว้เป็นที่สำหรับเจ้านายทรงผนวชเสด็จอยู่ ที่บริเวณเสนาสนะหลังพระตำหนักเดิม ทรงสร้างกุฎิตึกขึ้นหมู่หนึ่งแถวยาวสกัดหลัง ๓ หลัง ๆ ละ ๕ ห้อง กั้นเป็น ๓ ห้องบ้าง ๒ ห้องบ้าง อยู่ได้ราว ๗ รูป แถวชอย ๔ แถว ๆ ละ ๑ หลัง ๆ ละ ๕ ห้อง กั้นเป็น ๓ ห้องบ้าง ๒ ห้องบ้าง หม่อมเจ้าพระราชาคณะอยู่ในหมู่ นี้ กั้นเป็นตอนเฉพาะส่วนฯ ทรงสร้างกุฎิตึกอีกหมู่หนึ่งที่เรียกว่า คณะแดง ในบัดนี้มีกุฏิใหญ่ ๓ ห้อง มีเฉลียงนำ ๑ หลัง เป็นที่อยู่แห่งผู้ปกครอง หอฉัน ๒ ห้อง มีพาโลรอบ ๑ หลัง กุฏิแถวกันเป็น ๓ ห้องบ้าง ๒ ห้องบ้าง ๔ หลัง กัปปิยกุฎี ๑ หลัง กุฎิตึกเหล่านี้ทรงสร้างขึ้นแทนกุฏิไม้ของเดิมตำหนักกลางที่สมเด็จพระมหาสมณะกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์เสด็จอยู่นั้น ท่านตรัสเล่าว่า เมื่อโปรดให้ท่านเสด็จขึ้นมาอยู่พระตำหนักเดิมแล้วรื้อเอาไปปลูกที่วัดรังสีสุทธาวาส ตรัสให้ขุดคลองวัดด้านตะวันตกนำสิบสามห้าง ขยายให้กว้างแลลึกทำเขื่อนไม้กรูอิฐ ตรัสให้ทำเขื่อนแห่งคูในราวบริเวณปูชนียวัตถุแลบริเวณเสนาสนะ แลคูด้านนำแห่งบริเวณเสนาสนะก่ออิฐเป็นคันปูศิลาแดงที่นำมาจากเขาเนินหินลับ แขวงเมืองราชบุรีส่วนสมเด็จพระมหาสมณะกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ได้ทรงสร้างศาลาประดับงานลายครามของเก่าชั้นหลังหนึ่ง ที่นำพระตำหนักเรียกว่าศาลาจาม แลทรงสร้างฐานโพธิ์ขึ้นแห่งหนึ่ง ปลูกต้นโพธิ์ที่ได้พันธุ์มาจากพุทธคยาเหมือนกันที่มุมคณะแดงด้านเหนือฯ

ที่ธรณีสงฆ์ของพระอารามนี้ ด้านนำวัดนอกกำแพงพระนครออกไปจดคลองรอบพระนคร ด้านวันออกจดคลองคูวัด ด้านวันตกจดบ้านพระยาเกษตรรักษา (ศรีนิล) มีของก่อสร้าง คือ ศาลาโรงธรรม ๑ หลัง ก่ออิฐหรือขัดแตะถือปูนประมาณว่า ๕ ห้อง มีเฉลียงรอบอยู่ติดกับบ้านพระยาเกษตรรักษา (ศรีนิล) ในที่เป็นตึกแถวในบัดนี้ หันด้านยาวตามถนน ศาลาน้ำ ๑ หลัง ในที่สุดถนนศาลาคู่อยู่สองฟากถนนในศาลาน้ำเข้ามาน้อยหนึ่งทางด้านวันออกโรงเรือฝาก่ออิฐ ๑ หลัง ฯ ด้านหลังวัดพันคลองออกไปอีกแปลงหนึ่ง ด้านวันออกจดที่ธรณีสงฆ์วัดรังสีด้านใต้จดที่ราษฎร ด้านวันตกจดถนนเพ็ญนคร ฯ

ที่แปลงนี้ได้ทราบจากภักทรมุขมณี (เมฆ) ว่าเป็นที่เดิมมาแต่ครั้งทรงผนวชฯ ด้านตะวันออกอยู่ในราววัดนี้กับวัดรังสี เป็นที่เลขวัดอยู่ริมถนนพระสุเมรุมีตึกแถวหนึ่งต่อกับอุปัชฌาย์วัดด้านนั้น ด้านตะวันตกพันคลองคูวัดออกไปมีตึกก่ออิฐถือปูนชั้นล่าง ชัดแต่ตะถือปูนชั้นบน แถวหนึ่งเรียกว่า สิบสามห้าง คำว่าสิบสามห้างนั้น ได้ยินว่า ไม่ได้หมายเอาจำนวนสวนแห่งตึกนั้นที่ทำเป็นมุขยื่นออกมา หมายเอาตึกชนิดนี้อันมีในเมืองจีนแห่งใดแห่งหนึ่งมีจำนวนเท่านั้น ดังมีรูปในกรอบกระจกติดฝาอันส่งเข้ามาขายต้นในครั้งนั้น ๙ ที่ริมถนนเฟื่องนคร ตั้งแต่เชิงสะพานวัดมหาราชมา ทรงสร้างตึกแถวชั้นเดียวสองฟากถนน ๓๐ ห้อง บันเป็นฟากละ ๓ ตอน ๆ แต่เชิงสะพานมาฟากละ ๕ ห้อง รวมเป็น ๑๐ ห้อง ทรงอุทิศไว้สำหรับวัดบวรนิเวศวิหาร ต่อจากนั้นอีกฟากละ ๑๐ ห้อง รวมเป็น ๒๐ ห้อง ทรงอุทิศไว้สำหรับวัดราชประดิษฐ โรงเรือริมสะพาน ๒ หลัง ด้านตะวันออกเป็นของวัดบวรนิเวศวิหาร ด้านตะวันตกเป็นของวัดราชประดิษฐที่ริมถนนเฟื่องนครต่อจากตึกแถววัดราชประดิษฐ มาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาอนุชิตชาญชัย (อุ่น) ทำสวนดอกไม้ขึ้นวัดบวรนิเวศวิหาร สิ้นรัชกาลนั้นแล้ว สวนดอกไม้เร็ดร้างไปวัดจึงจัดให้เป็นที่คนเช่าอยู่ ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นอนันตการฤทธิ พระอนุชาร่วมเจ้าจอมมารดา ของสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์เป็นผู้รับพระบรมราชโองการเป็นอุปฐากวัด มีหน้าที่บัญชาเลขวัดทำการนवरกรรมของหลวง ดูแลที่ธรณีสงฆ์แลเก็บผลประโยชน์ของวัดกับการอย่างอื่นอันเป็นหน้าที่ของอุปฐากวัดเลขวัดในครั้งนั้นไม่มีจำกัดจำนวนว่าเท่าไร สุดแต่จะหาได้ ไม่ต้องเสียเงินข้าราชการเป็นหลวง ใช้ให้ทำการวัดแทน เช่น เข้าเดือนเฝ้าพระอารามคนหนึ่งปีละ ๓ เดือน ผู้ใดไม่ปรารถนาจะทำงานวัด ต้องเสียเงินให้เจ้าหมูปีหนึ่งคนละ ๑๒ บาท หรือยิ่งหย่อนกว่านั้นไม่ได้กำหนดอัตราเสมอกันทั่วทุกวัด เลขวัดต้องขึ้นทะเบียนในบาณชุกรมพระสุรัสวดี มีตำแหน่งตัวนายเป็นเจ้ากรมปลัดกรมสมุหบาณชุกรม ส่วนของวัดนี้เจ้ากรมเป็นหลวงชินสีห์รักษาปลัดกรมเป็นขุนสฎปาภิบาล สมุหบาณชุกรมเป็นหมื่นชำนาญสรรพกิจ นายเวรอีก ๔ คือ หมื่นพินิตอวาสมหินนารถภักดี หมื่นศรีศาสดารักษ์ หมื่นพิทักษ์สังฆภัณฑ์ เลขวัดนั้นเป็นแต่สักว่ามีแต่มีตัวไม่ครบจำนวนทุกวัดไป เพราะในราชการไม่ได้สำรวจโดยกวัดขัน ในฝ่ายพระก็ได้เอาเป็นธุระ สุดแต่อุปฐากในราชการสำรวจคราวหนึ่ง ๆ ไม่มีตัวเป็นอันมาก เจ้าหมวด

ในคราวนั้นไม่ค่อยรู้จักตัวเลขแลถิ่นฐานของเขา เลขวัดนี้ตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้วัดค้อยติหน้อย แต่ในภายหลังมาก็ไม่พ้นไปจากการยุ่งดั่งกล่าวแล้ว เมื่อเลิกเลขวัดในรัชชกาลที่ ๕ โดยอาการ ดูวัดน่าจะเสียดายแต่อันที่จริงกลับหายความยุ่งยิ่งอันเป็นเครื่องรำคาญใจ หัวหน้าสัตบุรุษ เป็นที่หมิ่นเสนาหริหารเป็นตำแหน่งพิเศษ เดิมพระราชทานสัญญาบัตรตั้งเฉพาะตัวภายหลัง เป็นชั้นประทวนขึ้นกรมพระสุรัสวดีฯ

ในส่วนการปกครองวัดขึ้น ไม่ทรงโดยกวดขันปล่อยให้วัดนั้น ๆ ทำตามลำพัง เว้นแต่ มีเรื่องเนื่องกับราชการ จึงทรงเรียกหัววัดประชุมปรึกษาแลการตั้งถณานุกรมของเจ้าวัด บางรูปไม่ถูกพระอธยาศัยก็มี เจ้าวัดทั้งหลายจึงทูลขอให้ทรงตั้งพระประธานโดยมาก แต่มาถึงรัชชกาลที่ ๕ ต่างฐานะแล้ว โปรดให้เจ้าวัดทั้งหลายตั้งถณานุกรมของตนเอง นอกจากนี้ ก็มีแต่ออกบัตรหมายทางราชการแลรับบาญชีพระสงฆ์ประจำเดือนประจำปีฯ

ครั้งทรงสถาปนาพระปถมเจดีย์ โปรดให้สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศ วรียาลงกรณ์ทรงออกตัวอย่าง แลให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เป็นผู้บัญชาการทำต่อสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ฯ มาโปรดให้ยกคณะสงฆ์ในเมืองนครชัยศรีมาขึ้นวัดนี้ แลขึ้นตลอดมาจนถึงเวลาจัดคณะมณฑลในรัชชกาลที่ ๕ แลวัดนี้ได้ว่าวัดอื่นบางแห่งที่เจ้าอาวาส เป็นธรรมยุต คือ วัดประทุมคงคาเป็นพระสงฆ์มหานิกาย พระอโนมมณี (ศรี) ภายหลังเป็น สมเด็จพระพุฒาจารย์เป็นเจ้าอาวาส ๑ วัดบวรมงคล พระสงฆ์รามัญ พระรามัญมณี (ยิ้ม) เป็นรามัญธรรมยุต เป็นเจ้าอาวาส ๑ ฯ

(เพิ่มเติมตอนที่ ๓)

พระเถระธรรมยุตชั้นเดิม ๑๐ องค์

ในหนังสือสมาธิวิจารณ์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ พระราชทานไปยังลังกาทวีป แต่ครั้งยังทรงผนวช ปราบภูนามพระเถระทั้ง ๑๐ ทรงพระราช-
นิพนธ์ไว้เป็นคาถาดังนี้

ตสฺเสว ภูปตินุทสฺส	ปิโย กนิฏฺฐภาตฺโต
เถโร วชิรญาณโณ จ	ปาโมกฺโข คณเชฏฺฐโก
เถโร พุทฺทมสโร เจว	เถโร ธมฺมสิริวฺโห
เถโร พุทฺธสิริ เจว	เถโร ปญฺญาคณามโก
เถโร ธมฺมรทฺธิโต จ	เถโร จ โสภิตวฺโห
เถโร พุทฺธิสณฺหาโม	เถโร ปุสฺสากิธานโก
เถโร สุวฑฺฒโน จาปิ	สพฺเพ สมานฉนฺทกา

สอบนามที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์

๑. พระวชิรญาณเถระ คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๒. พระพรหมสรเถระ คือ พระญาณรักขิต สุข วัดบรมนิวาสต่อมालาลิกษาได้เป็นที่
พระธรรมการบดี
๓. พระธรรมสิริเถระ คือ พระเทพโมลี เอี่ยม วัดเครือวัลย์
๔. พระพุทธสิริเถระ คือ สมเด็จพระวันรัต ทัฬหี วัดโสมนัสวิหาร
๕. พระปัญญาวรคเถระ คือ สมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์
๖. พระธรรมรักขิตเถระ คือ พระครูปลัด ทัฬหี วัดบวรนิเวศต่อมालาลิกษาได้เป็นที่
พระศรีภุริปริชา

๗. พระโลภิตเถระ คือ พระศรีวิสุทธิวงศ์ ฟัก วัดบวรนิเวศ ต่อมาลาสิกขาได้เป็นที่
พระยาศรีสุนทรโวหาร
๘. พระพุทธิสันตเถระ คือ พระอมรโมลี ลพ วัดบุบผาราม
๙. พระปุลสเถระ คือ สมเด็จพระสังฆราช สภา วัดราชประดิษฐ์ (เมื่อบวชครั้งหลังมี
นามฉายาว่าปุลสเทโว)
๑๐. พระสุวัฑฒนเถระ คือ พระปลัด เรือง วัดบวรนิเวศ

(เพิ่มเติมตอนที่ ๓)

คำประกาศเทวดา ไหว้ครูป้อยาย

โกนุโต อารกชกา เทวา	วตถุเทวาธิวาสโน
ปุพพจักริยสีหา จ	พุทฺธสาสนปาสิโน
พุทฺธสาสนการินี	สาธุนิ ออนุมปกา
สพเพ อธิ สมาคนุตวา	อสมิ ปุณฺณเย สหายกา
ภุณฺชนตุ ขชชโกชชานิ	จปีตานิ ยถาพลั
ปตฺติกา โหนตุ ปุณฺณเสสุ	อมหิ สุนฺนตุ ภาสิตี
อิหิ โข สาสนํ สตถุ	โลเกกตฺตมตาทีโน
โอปายิกํ สฺสีลาที-	สงฺคหํ อมตาวหํ
ปุพพจักริยสีเหตี	อาภตํ ปฏฺิปาฎิยา
ยววมหากํ ปิปาเปตฺวา	ยถากถญจิจิ ติฏฺจติ
ปุพพจักริยสีหาเย	เสชา สปฺปฏิสนฺธิกา
อปปหีนาลยารมฺเม	กฤษยาณา วา ปุณฺชชนา
เทเวสุ นิพฺพตฺติวาน	อนุปาเลนฺติ สาสนํ
สมฺมาปฏฺิปปชชุตานํ	อตถกามา ทิเตสิโน

สพเพ เทวาทิภูตา เต
อชฌาสัย ปชานนตุ
มยันทานิ สมาคนตุวา
สมาหริตฺวา เทยยธมฺม

ปิณฑปาตมยํ ปตฺตี
สาสนารกฺษกาทินํ
กตฺวา สํเข จชิตฺวาน
ยํ ไช ปุชาย ทาเนน
ยญจญญํ กายวาจาหิ
ตสฺส สพฺพสฺส ปุญฺญสฺส
ปุพฺพาจริยสีหानํ
อนฺุโมทาปนตฺถาย
สาธฺตุปุพฺพาจริยา จ
สพฺพํ ทินฺนมิมํ ปตฺตี
สกกจฺจํ อนฺุโมทนฺตุ
ตาย เตสํ สมิชฌนฺตุ
อมฺหากปิ จ สพฺเพสํ
กโรนฺตุ ธมฺมิการกฺขํ
อหิตานิ อปเนนฺตุ
ยถานฺุภาวํ สาธเนนฺตุ
อนฺุคฺคณฺนฺตุ อเมหิ
หุติยมุปี ปกาเสมิ

ยตฺถ กตฺถจि สณฺจิตา
อมฺหากํ ธมฺมกามินํ
ปุชํ กโรมฺ สาธุกํ

ธมฺมลทฺถญจ ธมฺมิกํ

สณฺตํ สพฺพมตฺตโน
จปยิสฺสาม สาสเน
ปุญฺญํ อเมหิ สณฺจิตํ
มนสา จาญฺญทา กตํ
สณฺจิตสฺส อเนกธา
เทวานญจาภิรกฺขณํ
ปตฺตี ททามฺ สาทรํ
เทวา อารกฺษกาปิ จ
มนตฺวา สามํ กตามิว
สพฺพสมฺปตฺตिसิทฺธิยา
สมฺปตฺติโย ยถิจฺจิตา
ธมฺมยฺตุตฺติกวาทินํ
ธมฺเมเนน ปฎิปชฺชตํ
หิตานิ อฺุปเนนฺตุ โน
สพฺพา กุสลปตฺถนา
ตตฺถ ตตฺถ ยถารหํ
ภูตา ชานนฺตุ เม อิมํ.

ดูกรหมู่เทพยเจ้าทั้งหลาย ตั้งแต่แรกแต่ท้าวจาดุมหาราชิกเทวราชซึ่งมีมเหศรอำนาจ
เป็นใหญ่อยู่ในทิศทั้งสี่ แลอัฐทิศเทพาธิบติอันรักษาอยู่ในทิศทั้งแปด แลอารักขเทพยดา
ที่รักษาพระนคร ที่ปรากฏโดยนามกรว่าพระสยามเทวราชเป็นต้น แลเทพยดาที่ได้อภิบาล
รักษามหาชนในเทวเกษตรรัฐนิคมชนบททั้งปวง ที่มหาชนได้เคยเส่นสรวงสักการบูชา แลวัตถุ
เทพยดาที่ได้สิ่งสถิตย์รักษาอยู่ในอวาครวิหารนี้ได้น้อมนำความสวัสดิกาจัดอุปัฏฐาทโษทุกข์
ให้เห็นห่าง อนุเคราะห์แก่สงฆ์ปริสัชในที่นี้สิ้นกาลนานอนึ่งบูรพาจารย์สีหพเทศ ที่ได้นำปาวะ
จะนะที่เปนของวิเศษให้สืบทอดเนื่องมาจนถึงเราทั้งหลาย เป็นผู้ไหวตามอนุเคราะห์แก่สาธุชน
ผู้ทำกิจตามคำสั่งสอนแห่งพระพุทธรเจ้าฯ

บัดนี้ปริสัชคฤหัชฐบรรพชิตพร้อมใจกัน อัญเชิญท่านทั้งปวงเหล่าอมนุษย์ให้มา
สโมสรประชุมกันณที่นี้ เปนสหายในบุญราษีทานมัยกุศลบริโภคชัชโภขเป็นต้นที่เราจัดตั้งไว้
ตามกำลัง แล้วจงฟังซึ่งภาสิตของข้าพเจ้าทั้งหลาย ดังที่จะกล่าวไปณะกาลบัดนี้ฯ

พระศาสนาของพระศาสดาผู้ตาทีอุดมเอกในโลกย์ เรื่องนี้สงเคราะห์ด้วยสิกขามีสล
อันดี เปนต้น เปนไปโดยอุบาย นำอมตธรรมมาแต่ผู้ปฏิบัติตามอาจารย์สีหพก่อน ๆ ทั้งหมด
ได้นำมาตามลำดับจนให้ถึงแก่ข้าพเจ้าทั้งหลายดำรงอยู่อย่างใดอย่างหนึ่ง ณะ บัดนี้ฯ

บูรพาจารย์สีหพทั้งหลายใดเปนเสขยังมีปฏิสนธิ ยังไม่ละอาโลยในธรรมะฤาเปน
กัลยาณบุณชนเกิดในเทพดาแลหมูสัตว์ที่ไม่เห็นกาย ยังตามรักษาพระพุทธรักษาอยู่ ปรากฏ
ประโยชน์แสวงหาประโยชน์แก่ผู้ปฏิบัติชอบ ขอบูรพาจารย์สีหพทั้งหลาย ซึ่งเป็นเทพดาแล
อทิศสมานกายนั้นสถิตย์ ณที่หนึ่งทีใด จงทราบอัยยาครัยของข้าพเจ้าผู้ธรรมยุติติกนิกาย
ทั้งหลายผู้ปรากฏอัมมเถิดฯ

บัดนี้ข้าพเจ้าทั้งหลายมาประชุมกันทำสักการบูชาในพุทธเจดีย์สถานแลอุทิศ
ส่วนบิณฑบาตอัมมิกลาภแก่กันแลกันตามควรไว้ในสงฆ์ ก่อบูชามัยบุญทานมัยบุญขึ้นฉนี้
บุญใดที่ข้าพเจ้าทั้งหลายสั่งสมด้วยบูชาแลสาราณียอัมมทานบุญใดส่วนอื่นที่ข้าพเจ้าทั้งหลาย
ได้บำเพ็ญไว้ในกาลอื่น ๆ ด้วยกาย วาจา จิตร์ ข้าพเจ้าทั้งหลายขออุทิศส่วนบุญนั้นแต่บูรพา
จารย์สีห และอารักขเทพดาทั้งหลายโดยเอื้อเพื่อให้อนุโมทนา ขอบูรพาจารย์สีหแลอารักข

เทพดาทั้งหลาย จงสำคัญเหมือนตนได้ทำแล้วอนุโมทนาส่วนกุศลที่ข้าพเจ้าทั้งปวงอุทิศให้นี้ โดยเคารพเถิด เพื่อจะสัมฤทธิ์สมบัติทั้งปวง ขอสมบัติสุขตามประสงค์จงสัมฤทธิ์แต่บุรพ จริยสีห์แลอารักขเทพดาทั้งหลายนั้นด้วยปัตตานุโมทนาเจตนา

อนึ่ง ขอบุรพ จริยสีห์แลอารักขเทพดาทั้งหลาย จงตั้งโมตริจิตร ทำความคุ้มครอง รักษาแก่ข้าพเจ้าหมู่ธรรมยุตติกนิทายผู้ปฏิบัติโดยธรรมทั้งปวง นำสิ่งไขประโยชน์ออกไปเสีย นำสิ่งที่เป็นประโยชน์เข้ามาให้ จงให้ความปราถนาที่เป็นกุศลทั้งปวงสัมฤทธิ์ตามอานุภาพ จงอนุเคราะห์ข้าพเจ้าทั้งหลายณะกิจนั้น ๆ ณที่นั้น ๆ ตามควรเทอญ ฯ

(เพิ่มเติมตอนที่ ๓)

คำประกาศเทวดา งานฉลองยุค

เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๐๘

เย เทวา สุรคณฺธพ-	ยกษนาคา มหิทฺธิกา
จิริ อธิธาธาตฺถา วา	อณฺณตฺถ อธิวาสิโน
พฺพุธ ธมฺเม จ สงฺฆे จ	ปสนฺนา พฺพุธมามกา
อุปการิโน อมฺหากํ	อนฺตรายวินาสกา
ทิพฺพโสเดณ สุตฺวาน	อิธาคจฺจนฺตุ มณฺทลํ
ทานาติมฺนุโมทฺนฺตุ	โหนฺตุ ปุชาทิปตฺติกา
อมฺหากํ โข มหาราชา	เยหิ เทเวหิ รกฺขิตฺ
ปฺพุพาจริยาขุณฺณวฺตุ	สมํ กาลปฺมาณโต
ทินานํ เทวณฺฑานิ	สาติเรกานิ ชาตฺโต
สุขี เวปฺพลฺลพฺยตฺโต จ	ธเรว นิริตฺติโก
เย จสฺส เทสกา ฎฺฐา	ทิพฺเพน ทิฆทฺสฺสิโน
สกกจฺจํ อหริตฺวาน	ทสฺเสสฺสุ ตสฺสเนกธา
กตํ เตหฺนุปการณฺตํ	มหาเถโร อนฺุสฺสริ
เทเวหฺยปฺปานฺุภาวาว	มนฺุสฺสา อสมตฺถกา
อทิสฺสमानกายนํ	ปฏิกตฺตุํ ยถิจฺฉิตํ
เตน เถโร อิมํ ปุณฺณํ	สญฺจินาเตธ สาทรํ
อนฺุโมทาปนตฺถาย	ตเมห กตฺตุํ สปตฺติเก
สาธฺุ เทวาทิฎฺฐา เต	สุเขตฺเต รตนตฺเต
สมฺมา สุโรปิตํ ปุณฺณํ	มนฺุตฺวา สยํ กตํ วย
สกกจฺจํ อนฺุโมทฺนฺตุ	สมฺปหฺนฺุชา ปโมทิตา

ตาย ตุมภ์ สมิขุณุต	สมปตติโย ยถิจฉิตา
สมุมากลยาณจิตเตน	ตุมหากัม ปตติทายกัม
วรํ เนวาลิกัม เถรํ	อภิปาเลนตุ สาธุกัม
ยสโส อายุวณฺณเณหิ	สุขพฺพเลหิ อายตี
อภิวทฺธสิสฺสเต เถโร	ธมฺเมเนวตฺตรุตฺตริ
ยถา สปุปรีวาโร โส	นิทฺทุกฺโข นิรฺูปทฺทโว
สุขี อนนฺตฺราโย จ	อเวกลฺโล อนากฺโล
วฺทฺธสิ วิรุหฺหิ เวปฺลุลํ	อาปฺขุเขยฺยิธฺ สาสเน
ตเถว ธมฺมิการกฺขํ	กโรนฺตุ เทวตาทโย
อหิตานิ อปฺเนนฺตุ	หิตานิ อฺปฺเนนฺตุ จ
ธมฺเมเน รกฺขิตฺ เถโร	เทเวหิ จานฺูปาลิตฺ
อตุตฺตเถ จ ปรตฺเถ จ	สทา ภาทรานิ ปสฺสตุ.

ข้าพเจ้าผู้รับความบังคับแห่งพระเถร ขอประกาศซึ่งความอุปบัติที่ได้เกิดมีเป็นไปในเบื้องต้นแก่ธรรมยุติกวงศ์ แก่ภิกษุสงฆ์เทพยดาบรรดาที่ได้มาประชุมในมณฑลประเทศสยามนี้ เมื่อพุทธศาสนกาลล่วงแล้วนับได้ ๒๓๖๗ พรรษา จุลศักราช ๑๑๘๖ ปีวอก ฉศก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยามเสด็จออกทรงพระผนวชประทับแรมอยู่ในวัดมหาธาตุ ๓ วัน ทรงปฏิบัติอุปัชฌายวัตรตามควรแก่วินัยนิยามแล้ว จึงเสด็จขึ้นไปจำพรรษาณวัดสมอราย ครั้นได้ทรงทราบวาลัทธิสมณะนั้นมากมูลร่วนวายไปด้วยสัมโมหะวิหาร เหมือนกับยืมจมูกทำนมาหายใจ จะพูดจาอันใดก็เป็นอ้างคติ เช่น อาจิดกับปีกา ไม่ชี้แจงแสดงเหตุออกมาให้เห็นจริงได้ ถือแต่ลัทธิของตนนั้นดันดีไปมิได้รู้ว่าผิดแลชอบไม่เป็นที่ตั้งแห่งปัญญา ทรงสังเวชเหนี่ยวย่นายขึ้นมาด้วยเหตุนั้น จึงได้เสด็จกลับลงมาประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุ ปรารถนาจะทรงเล่าเรียนพุทธวจนะพระไตรปิฎก ครั้นทรงได้ตามศึกษาถึงข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่ได้มีมาแต่โบราณก็ได้ทราบว่าศาสนวงศ์นั้นอันตระธานมาแต่กรุงเก่าแล้ว กับได้ทรงเห็นอาจารย์วัติของสมณเหล่านั้นไม่นำมาซึ่งความเสื่อมใส จึงได้ทรงพระปรารภสังเวชพระทัย

ด้วยการศาสนา คือวงศ์บรรพชาอุปสมบทเห็นว่า เป็นของมีรากเง่าอันแน่นำผู้ไม่มีมูลที่จะเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสสลดพระทัยในการที่ทรงเทศเป็นบรรพชิต เห็นว่าจะเป็นอันหลอกลวง เขาเลี้ยงชีวิตดูไม่สมควร ครั้นเพลากลางวัน ๆ หนึ่งเสด็จเข้าไปบรรทมอยู่ในอุโบสถวัดมหาธาตุ ทรงตั้งสังฆกิจริยาธิษฐานบูชาแก่ศาสนารักขเทพยดาด้วยธูปเทียนมาลาทั้งสี่ทิศแปดทิศ ว่าข้าพเจ้านี้อุทิศต่อพระผู้มีพระภาคย์ออกบวชด้วยความเชื่อความเลื่อมใส มิได้เพ่งต่ออามิสสิ่งหนึ่งสิ่งใด มีลาภยศความสรรเสริญเป็นต้น ถ้าวังศ์บรรพชาอุปสมบทที่เนื่องมาแต่พระสุคตทศพลยังมีเหลืออยู่ ณะประเทศใดทิศใด ขอให้ได้ประสบฤกษ์ให้ได้ยินข่าวให้ได้ในสามวันเจ็ดวัน ถ้าไม่เป็นอย่างนั้นข้าพเจ้าก็จะเข้าใจว่าสาสนวงศ์นั้นสิ้นแล้ว ก็จะสึกเป็นฆราวาสไปรักษาศีลห้าศีลแปดตามสมควร ครั้นล่วงไปประมาณสักสองวันฤกษ์สามวัน ครั้นนั้นมีพระรามัญเถรองค์หนึ่ง เป็นผู้ฉลาดในวินัยรัฐพุทธวจนะชำนาญในอักขรจุจากรณวิธี มากเล่าสาสนวงศ์แสดงชี้ให้เกิดความเลื่อมใส ท่านจึงได้รับเอาวินัยวงศ์นั้นไว้เป็นข้อปฏิบัติสืบมา ในธรรมยุตติกนิกายในศักราช ๑๑๘๗ ปีระกา สัปตศก แล้วเสด็จอยู่ณที่นั่น ทรงเล่าเรียนศึกษาพุทธพจน์ปริยัติธรรมแตกฉาน ครั้นเห็นว่าสิ้นวิชาที่อาจารย์จะพึงแสดงแล้ว แต่นั้นทรงอนุเคราะห์สั่งสอนกุลบุตรผู้มีศรัทธาให้เล่าเรียนศึกษาทั้งกลางวันกลางคืนมิได้ย่อหย่อน ทรงสั่งสอนในข้อวินัยวัตรแลสุดันตะปฏิบัติต่าง ๆ ให้ถูกต้องสมอ้างกับธรรมวินัย เปนมหัศจรรย์ครั้งนั้น กุลบุตรที่มีศรัทธาก็เกิดความเลื่อมใส เข้ามาบวชบรรพชาประพฤติตามมีขึ้นเป็นกลางองค์ครั้งนั้นศักราช ๑๑๙๑ ปีฉลู เอกศก ทรงพระดำริห์เห็นว่าในที่นั้นไม่สบาย เพราะเจือปนรคนไปด้วยอลัชชี ไม่เป็นที่ควรที่จะประพฤติพรหมจรรย์ จึงเสด็จกลับขึ้นไปยังวัดสมอราย ตั้งนิกายให้บรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรที่มีศรัทธาสงเคราะห์แก่คฤหัสถ์ด้วยธรรมกถาอนุสาสนโนวาท ในธรรมสวณะกาลประดิษฐานธรรมยุตติกนิกายให้รุ่งเรืองแพร่หลายขึ้นในครั้งนั้น ภิกษุสงฆ์ในพรรษาสามสิบห้อยอนบ้าง สามสิบเศษบ้างโดยชุกชุม ครั้งถึงศักราช ๑๑๙๘ ปีวอก อัฐศก ณะวัน ๔ ๆ ๒ ค่ำ เพลาเช้า ๓ โมง ๘ บาท เสด็จลงมาอยู่ ณวัดบวรนิเวศ ฯ ทรงทำนุบำรุงสั่งสอนบริสัช คฤหัสถ์บรรพชิตให้เจริญยิ่งขึ้นไปด้วยข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่สมควรแก่ธรรมวินัย ครั้นนั้นพระสงฆ์ในภายในพรรษา ๑๓๐ นี้มีโดยมาก จนถึงปีระกาความใช้เป็นที่สุด

ครั้นณวัน ๕ ๕ คำ ปิฎกุต แต่ยังอยู่ในโทศกศักราชยังเป็น ๑๒๑๒ เพลาเช้า ๒ โมงเศษ ท่านเสนาบดีมาเชิญเสด็จเข้าไปเสวยราชสมบัติ คิดกาลที่ได้เสด็จอยู่ในวัดบวรนิเวศ ๑๔ ปี กับ ๘๖ วัน หนึ่งถ้าจะกระจายให้ละเอียดเป็นโมงวันได้ ๕๑๙๖ วัน ๒๒ โมง

ครั้นณวัน ๕ ๖ ๙ คำ ทรงพระกรุณาโปรดทรงตั้งกรมหมื่นบวรรั้งซีให้เปนอธิบดี ในวัดบวรนิเวศต่อไป

ครั้นถึงณวัน ๔ ๖ ๗ คำ ปีมเมียสัมฤทธิศก ศักราช ๑๒๒๐ คิดกาลครั้งหลังตั้งแต่ เสด็จเข้าไปแล้วได้ ๗ ปีกับ ๔๓ วัน กับทั้งวันนั้นเปนกึ่งกลางแห่งกาลที่ได้เสด็จอยู่ใน วัดบวรนิเวศวิหาร ในกาลเมื่อล่วงไปได้เท่านี้พระศิษย์หลวงเดิมยังมีอยู่ ๔๘ องค์ คือ กรมหมื่นบวรรั้งซี พระพรหมมุนี พระภัทรศีลสังวร พระอมรมโกลี พระอมรมราภิรักขิต พระรามัญมุนี พระพุทธิวิริยากร พระสมุทมนี พระอินมมุนี พระธรรมมานุपालาจารย์ พระเมธาธรรมมรค พระภัทรมุขมุนี พระสุคุณคณาภรณ์ ๑๓ พระครูพรหมเทพาจารย์ พระครูปัญญารัตนะ พระครูเขมาภิมุขธรรม พระครูวิสุทธิพรหมจริย ๔ พระครูมหานุนายก พระครูจันทโคจรคุณ พระครูปริตโกศล เทศ พระครูพุทธมนต์ปริษา เกษ พระครูอนเนกสาวัน แปร่ม พระครูอนันตประกาศ สอน พระปลัดเหมือน พระปลัดศรี พระปลัดเศม พระปลัดคง พระปลัดหุ่น พระปลัดผล พระปลัดพร สมุห์ปิ่น สมุห์ต่าย สมุห์ยิ้ม สมุห์จู้ สมุห์เกษ สังฆบริบาลรอด ไบฎีกาน้อย ไบฎีกาเฒ่า ๒๒ มหาตศ มหาหลิน มหาทิง ๓ ธรรมทายี หัตถิपालะเมตตักคุ ตละปฎุจะ เทวธรรมิ สาคตะ ๖ เมื่อกาลถึงเข้าดั่งนั้น กรมหมื่นบวรรั้งซี ทรงเห็นว่า กาลที่จะได้มาประสพต่อกาลเวลาเช่นนี้ ก็จะมีแต่ครั้งเดียวคราวเดียวเท่านั้น จึงได้ชวนกันในพวกห้องศิษย์บริวารทำสักการบูชาในวิหาร ถวายจิวรบริกขารบิณฑบาตปัจจัย แก่พระเถรานุเถรผู้ใหญ่ผู้น้อยในธรรมยุตติกนิกาย อุทิศส่วนกุศลให้แก่อารักขเทพยดา เมื่อพระพุทธรูปเสนาบดีมาถึงเณรภาเนนปัตตยบัน ๒๔๐๘ พรรษา จุลศักราชที่ได้ใช้มา ในสยามประเทศ กำหนดตามสังเกตว่า ๑๒๒๗ ปี หมายศกตามตัวเลขที่มีในปลายศักราชว่า ปีฉลูนักษัตรสัปตศก คิดกาลตามกำหนดที่ได้มีแล้วล่วงไป ตั้งแต่เสด็จมาอยู่ในวัดบวรนิเวศ จนเสด็จไปได้ ๑๔ ปีกับ ๘๖ วัน ถ้าจะกระจายโดยละเอียดนั้นก็ได้ ๕๑๙๖ วันกับ ๒๒ โมง นี่เป็นการโหรา คิดกาลตั้งแต่วันนั้นมาจนถึงกาลบัดนี้ก็ได้อีก ๑๔ ปี กับ ๘๖ วัน เมื่อจะกระจาย

ออกตั้งนั้นก็ได้ ๕๑๙๖ วันกับ ๒๒ โมง เหมือนแต่หลังตกลงในโสรवारปาฏิบพุณหัทข
อาสาพหมาศเวลาบ่าย ๔ โมงกับบาท เพนกำหนดในปีฉลุสัตศก ๑๒๒๗ นี้เท่านั้น ฤจะ
คิดเอาวัน ๕ ๖ ๗ คำ ซึ่งเป็นวันตั้งกรรมนั้นเป็นต้นมา ถัดตั้งนั้นก็ไปครบเข้าในวัน ๗ ๖ ๑๒ คำ
จึงจะได้ ๕๑๙๖ วันเหมือนแต่หลังเมื่อกาล มาถึงเข้าตั้งนี้ นั้น พระเถรเจ้าผู้เป็นอธิบดี
ในวัดบวรนิเวศวิหาร มีพระนามตามถ้านั้นตระศกดีโวหารว่า กรมหมื่นบวรรั้งชีสุริยพันธุ์
จึงได้จัดหาสมณะภักทอามิศบรึจาคทำมกรรมบูชาฉลองในวิหาร ถวายทานแก่พระเถรานุเถร
ผู้ใหญ่ผู้น้อยซึ่งนับว่าเป็นต้นวงศ์เป็นไปในธรรมยุตติกาที่ยังดำรงชีพอยู่มาจนกาลบัดนี้
ตามถ้านั้นตระนามที่ได้ปรากฏมีและสามัญนามนับได้ ๓๐ องค์ คือ พระพรหมมุนี พระพรหม
เทพาจารย์ พระจันทโคจรคุณ พระอมรโมลี พระอมรารักรัษิต พระพุทธิวิริยากร พระโณมมุนี
พระอริยมุนี พระเมธาธรรมรส พระสุคุณคณาภรณ์ พระวินัยรักขิต พระราชาคณะ ๑๑ ๖
พระครูมหาสมณวงศ์ เอ็ม วัดมหาสมณาราม เมืองเพ็ชรบุรี พระครูมหาอนุยาก เมฆ
พระครูจุลานุยาก คง พระครูปริตโกศล แปร่ม พระครูพุทธมนต์ปริษา สอน พระครูอเนก
สาวัน ผล พระครูอนันตประกาศ เหม พระปลัดทึง พระปลัดศรี พระปลัดคง พระปลัดชื่น
พระปลัดต่าย พระสมุห์ต่าย พระสมุห์เกษ พระมหาหลิน พระมหาดิศ ถานาบาเรียญ ๑๖ ๖
เจ้าอธิการยิ้ม วัดแค ศรีพุทธทัต เจ้าอธิการเฒ่า วัดศรีทอง เมืองอุบล ศรีเทวธัมมิ พระเดช
เมตตักคุ วัดบุบผาราม พระที่เป็นปูราณธรรมยุตติกาองค์ ยังเหลืออยู่ ๓๑ องค์ ทั้งกรมหมื่น
บวรรั้งชี ผู้เป็นเจ้าของการได้นิมนต์มาถวายสมณภักทบพิชารบิณฑบาตปัจฉัยที่บางองค์มาได้
ก็ตั้งสวนทรงอุทิศฝากส่งไปในวัดบวรนิเวศวิหารพระอารามเดิม ยังอีกพวกหนึ่งเป็นแต่
ปูราณสหะธรรมิกนั้นจะได้ทำอีกคราวหนึ่ง เมื่ออีกมาศ คือ กาลกำหนดที่ได้มาถึงในกาลบัดนี้
คือ พระเขมาภิมุขธรรม พระสุคันธาธิบดี เมืองเขมร พระครูปฐมธาดา พระสมุห์ดั่ง
พระใบฎีกาแก้ว มหาเอี่ยม มหาพัน มหาพรหม เจ้าอธิการนง วัดไชยสีวลี เจ้าอธิการอัน
วัดน้อย เจ้าอธิการดี วัดสุปฏิศนาราม เมืองอุบล เจ้าอธิการผา วัดยุคันธาราม เจ้าอธิการสน
วัดเขาเมืองชลบุรี เจ้าอธิการแก้ว วัดเพ็ชรฉลิก เมืองนคร พระโกณฑัญญ วัดสมอราย
พระนนท วัดแค พระครูพุทธมสิลาจารย์ วัดกะตึจัน ๑๗ องค์ด้วยกัน การกุศลที่ได้บำเพ็ญ
ในมกรรมบูชากาละยุคสมบัดนี้ กรมหมื่นบวรรั้งชีทรงอุทิศแก่อารักขเทพยาดา เป็นต้น

ตลอดจนมนุษย์ สัตว์เดียรรณ จงเจริญสุขเกษมสำราญไร้โรคภัยพยาธิวิบัติในกายจิตร
จงดำรงชีวิตตั้งอยู่ในความสุข ขอให้กาลสืบต่อแห่งยุคจงได้เป็นไปอีกช่วงกาลถ้ายิ่งกว่าช่วงกาล

อนึ่ง เทพยเจ้าทั้งหลายใด ที่ได้สิ่งสถิตยรักษาอยู่ในอวาศวิหารถาวรใดที่ได้อภิบาล
รักษาอุปถัมภ์น้อมนำสิ่งซึ่งเปนครุณเป็นประโยชน์มาแต่พระเถรด้วยเหตุเป็นอันมาก เทพยเจ้า
ทั้งหลายนั้น จงมีส่วนในทานบริจาคบูชามหารธรรมอันนี้ จงมีจิตรยินดีอนุโมทนาส่วนกุศล
สำคัญคิดว่า เป็นส่วนของตนได้บริจาค จงสำเร็จผลด้วยกุศลวิบากตามปรารถนา แล้วจงช่วย
อภิบาลรักษาสมเดจบรมกระษัตริย์พระเจ้าแผ่นดินให้ทรงเกษมสุข ปราศจากทุกข์โรคภัย
พยาธิวิบัติอุบัตยอันตรายให้พระเดชานุภาพแพร่หลายดำรงอยู่ในรัชชศิริสมบัติ สิ้นกาลนาน ฯ

อนึ่ง จงช่วยอภิบาลบำรุงรักษาหมู่ธรรมยุตติกาทั้งคฤหัสถ์บรรพชิตตั้งแต่
พระเถรานุเถรจนถึงอันเตวาสิกคฤหัสถ์บริวาร บังคับทายกผู้ให้ทานเกื้อหนุนอุปถัมภ์
ให้อยู่เย็นเป็นสุขด้วยกันทุกหมู่เหล่า ด้วยอาณูภาพแห่งอารักขเทพยดา ส่วนกุศลนี้มอบอุทิศ
ให้แก่สัตว์ทั้งหลายบรรดาตั้งอยู่ในกำเนิดทั้งสี่ อยู่เบื้องบนก็ดี ถาอยู่ในเบื้องต่ำ ถาอยู่ใน
เบื้องขวาง จงได้อนุโมทนาสำเร็จประโยชน์คุณสมดังความปรารถนาทุกหมู่เหล่า จงเจริญ
งอกงามในศาสนาคำสั่งสอนแห่งพระผู้มีพระภาคย์เจ้า เป็นสุขเกษมสำราญในกายในจิตร
ทั่วทุกสัตว์ทั้งปวง เทอญ ฯ

ตอนที่ ๔

ครั้งสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงครองวัด ในรัชกาลที่ ๕

เมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ ตรงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีมโรง สัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๒๓๐ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ

สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ได้ทรงตั้งธรรมเนียมขึ้น ในสมัยนี้ เมื่อถึงสุรทินตรงวันสวรรคต ได้ทรงนำพระเถระต่างวัดถวายของกลางที่วัดนี้ พร้อมกับการทรงบำเพ็ญพระกุศลทักษิณานุปทานถวายส่วนพระองค์ แต่ไม่ได้ทรงนำท้าวไป ดูเหมือนเฉพาะพระที่ทรงนิมนต์มาในการพระกุศลนั้น บางทีจะเป็นแต่ทรงนิมนต์มาในการ พระกุศล แลทรงถวายของกลางส่วนพระองค์ พระเถระผู้รับนิมนต์เหนอย่างนั้น ต่อมา พลอยถวายบ้างก็เปนได้ อย่างไรก็ตามธรรมเนียมนี้ไม่ได้มีติดต่อกันมาคงมีแต่การพระกุศล ทักษิณานุปทานฯ

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอแลพระเจ้าน้องยาเธอ ผู้ไม่ทันทรงผนวชในรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงผนวชเปนสามเณรในรัชกาลนี้สืบมา ในคราวสมเด็จพระเจ้าฟ้าจาดุรนต์รัศมี ที่ภายหลัง เปนสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงษ์ ทรงผนวชเปนสามเณร พระองค์เจ้าอุณากรรณ อนันตวรชัยได้ทรงผนวชด้วย มีสมโภชแลแห่กับฉลองตามพระเกียรติยศเจ้าฟ้า เสด็จประทับ อยู่ที่พระปั้นหย่าวัดนี้ เมื่อออกพรรษาแล้ว ทรงถวายเทศนามหาชาติกัณฑ์วนประเวศน์ ครั้งนั้นพระบรมศพยังประดิษฐานอยู่ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท โปรดให้ทำกระจาด ๕ ชั้น ตั้งในราวทิมคดนำพระมหาปราสาทโบหนึ่งเปนเครื่องกัณฑ์โปรดให้ทำกระจาด ๓ ชั้น อีก ๒ ใบเปนเครื่องกัณฑ์จุลพน สำหรับพระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์ คือ กรมหลวง พรหมวรานุรักษ์ผู้ทรงผนวชอยู่สืบมาใบ ๑ เปนเครื่องกัณฑ์มหาพนสำหรับพระองค์เจ้า อุณากรรณอนันตวรชัยใบ ๑ ครั้งสมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ คือสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรม

พระยาภาณุพันธุ์วงศ์วรเดชทรงผนวช พอออกพรรษาแล้วรีบลาผนวชเสีย หาได้ถวายเทศนามหาชาติใหม่ คงมีแต่สมโภชแลแห่กับฉลอง แสดงประทับอยู่ที่พระปั้นหย่าเหมือนกัน ส่วนพระเจ้าน้องยาเธออื่นเมื่อทรงผนวชหาได้มีแห่ ไม่แสดงอยู่ที่วัดนี้ทั้งนั้น ได้ถวายเทศนามหาชาติโดยมาก ที่ไม่ได้สบโอกาสถวายก็มีการเทศนามหาชาตินี้ อนุญาตเฉพาะที่เปนงารหลวงที่เปนงารตามวัดตามบ้านห้าม เพราะอย่างนั้นพระสามัญจึงไม่ได้เทศน์ เทศน์อยู่เพียงเจ้าฟ้าพระองค์เจ้า หม่อมเจ้า กับพระราชาคณะบางรูปเท่านั้น ๙

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอุปสมบทเปนพระภิกษุ แต่หาได้แสดงประทับอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหารนี้ไม่ แสดงประทับอยู่ที่พระพุทธรัดนสถาน มนทียราราม ในพระบรมมหาราชวังชั้นใน เชิญแสดงสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ พระอุปัชฌายะ แลนิมนตร์พระราชาคณะผู้ใหญ่ต่างวัดเข้าไปอยู่ด้วยพอครบคณะสงฆ์ ครั้งนั้นทรงผนวชอยู่ ๑๕ วัน ทรงลาผนวชแล้ว ทรงรับพระบรมราชาภิเษกอีกครั้งหนึ่ง ๙

ในศกเปนลำดับมา พระเจ้าน้องยาเธอผู้ทรงผนวชสามเณร ในรัชกาลที่ ๔ มีพระชนมายุครบกำหนดได้ทรงอุปสมบทเปนภิกษุขึ้น ตลอดถึงสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอแลพระเจ้าน้องยาเธอผู้ทรงผนวชเปนสามเณรในรัชกาลที่ ๕ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอแลพระเจ้าน้องยาเธอบางพระองค์ ผู้มีราชการอันจะพักไว้นานไม่ได้ได้ทรงอุปสมบทเพียง ๑๕ วันก็มี แลแต่ก่อนมาลาผนวชที่ตำหนัก เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอุปสมบท ทรงลาผนวชที่พระอุโบสถ พระพุทธรัดนสถาน จึงเปนธรรมเนียมที่เจ้านายอื่นทรงลาผนวชที่พระอุโบสถวัดนี้บ้าง บางปีทรงผนวชประดังกันหลายพระองค์ เปนภิกษุก็มี เปนสามเณรก็มี ตำหนักที่แสดงอยู่ไม่พอกัน โปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอบางพระองค์แสดงแยกอยู่ที่วัดราชประดิษฐ์ อนุโลมตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะโปรดให้พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตนครชัยแสดงอยู่ที่วัดนั้นเมื่อถึงคราวทรงผนวช เปนสามเณร ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๘ พระเจ้าน้องยาเธอทั้งที่ทรงอุปสมบททั้งที่ทรงบรรพชา จึงแยกแสดงอยู่ที่วัดราชประดิษฐ์บ้าง เปนธรรมเนียมต่อมา^๑ ส่วนสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ

^๑รายพระนามพระเจ้าน้องยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอที่ทรงผนวชในรัชกาลที่ ๕ แจงอยู่ข้างท้ายตอนที่ ๔ นี้

ทั้งสองพระองค์เมื่อทรงอุปสมบทคงเสด็จอยู่ที่วัดนี้ หม่อมเจ้าในต่างกรมที่เคยทรงผนวช
วัดนี้ได้แยกไปทรงผนวชวันอื่นก็มี ฯ

ในตอนนี้อย่าคอยได้ทรงเป็นพระอุปชฌายะประธานอุปสมบทเหมือนในหนหลัง
แม้ผู้อุปสมบทในวัดนี้ก็มิทรงรับเป็นพระอุปชฌายะ แต่โปรดให้อุปสมบทแลอยู่ในวัดได้
ผู้อุปสมบทต้องถือพระอุปชฌายะอื่น บางคราว พระจันทรโคจรคุณ (จันทรังสี ยิ้ม)
วัดมกุฏกษัตริยาราม บางคราว พระครูกุสุมาธรรมาตา (กุสุโม เกศร์) วัดตรีทศเทพ
มาเป็นพระอุปชฌายะ ท่านผู้รับพระใหม่เป็นผู้ให้นิสสัย ในการทรงผนวชหม่อมเจ้าที่
วัดพระศรีรัตนศาสดารามก็หาได้เสด็จเข้าไปไม่ สมเด็จพระวันรัต (พุทธสิริ ทับ) ได้เข้าไปเป็น
บางคราว สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทโว สว) เป็นบ้าง ฯ นี้เป็นเหตุอย่างหนึ่งให้พระสงฆ์
วัดนี้น้อยลง มีคำเล่าว่า ทรงปรารภว่าจะรักษาพระเกียรติยศแห่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน
มิให้คนทั่วไปร่วมอุปชฌายะด้วย ส่วนข้าพเจ้าหาได้ฟังพระดำรัสไม่ ได้ฟังในชั้นหลัง
ทรงพระปรารภเป็นอย่างอื่นว่า ผู้มีสติปัญญาดี ขาดองค์แห่งพระอุปชฌายะ ไม่ควรเป็น
ทรงดีผู้ไม่สามารถแล้วแต่ยังขึ้นเป็น ดูเป็นที่ทรงเว้น เพราะสำคัญพระองค์ว่าทรงพระชราแล
มีพระสติไม่ไพบูลย์ ฯ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอุปสมบทแล้ว ทรงสถาปนาเลื่อน
กรมหมื่นบวรรั้งศีลสุริยพันธ์ พระราชูปถัมภ์ เป็นกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์มีสร้อยพระนาม
โปรดให้ใช้คำนำพระนาม เป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เป็นพิเศษเหมือนพระองค์เจ้าต่างกรม
ในพระบรมมหาราชวังในรัชกาลเดียวกัน ที่เป็นชั้นพระปิตุลา ฯ คราวนี้ ตั้งพิธีรับกรมใน
พระอุโบสถ ตั้งพระแท่นสงฆ์ที่ศาลาในกำแพงแก้ว การที่ไม่ได้ทรงสถาปนามาแต่แรกเถลิง
ถวัลยราชสมบัตินั้น สมเด็จพระมหาสมณะพระองค์นั้นตรัสแล้วว่า ทรงพระปรารภจะสถาปนา
แต่พระองค์ท่านทรงผิดไว้ต่อเมื่อทรงอุปสมบทแล้ว ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ขรอยท่านจะไม่สดวก
พระเหตุที่ยังจะรับก่อนเจ้านายผู้ใหญ่พระองค์อื่น ฯ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทำการสักการบูชาพระพุทธรูปชินสีห์
ตามคราว แรกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงถวายผ้า ทรงสพักตาด แลต้นไม้ทองเงิน ๑ คู่
เมื่อคราวฉลองวัดตั้งจะกล่าวข้างนำทรงเปิดทองพระพุทธรูปชินสีห์ใหม่ ทรงถวายทรงสพักตาด

เปลี่ยนของที่เก่าแล้วและทรงถวายม่านตาดแขวนที่สาหร่ายข้างนำเปนพุทบุชา แลสมโภชพร้อมกับฉลองวัด ๓ วัน ๙

ครั้งรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงหล่อพระพุทธรูปประจำรัชกาลขึ้นปีละพระองค์เรียกพระนิรันตราย ทรงพระราชดำริเห็นว่า จักเชิญไปประดิษฐานไว้ ณ วัดธรรมยุตวัดละพระองค์ แต่ยังหาได้ทันเชิญไปไม่ พึงได้เชิญไปในรัชกาลที่ ๕ โปรดให้เชิญมาไว้ ณ วัดนี้พระองค์ ๑ ๙

ครั้งรัชกาลที่ ๔ ในการเข้าพรรษา แสดงพระราชดำเนิรถวายพุ่มพระสงฆ์วัดนี้ เฉพาะสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ หม่อมเจ้าพระราชาคณะ พระราชาคณะ พระองค์เจ้า หม่อมเจ้าพระเนรที่พระตำหนักสมเด็จพระมหาสมณะ พระองค์นั้น ที่เป็นพระเจ้าลูกยาเธอแสดงถวายถึงตำหนักครั้งรัชกาลที่ ๕ ทรงพระราชดำริว่า พระที่ทรงรู้จักมักคุ้นมาแต่ครั้งทรงผนวชเป็นสามเณรมีอยู่หลายรูป ได้เคยทรงถวายพุ่มมาก่อนแสดงเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว จึงทรงถวายทั่วทั้งวัดทีเดียว พระสงฆ์ประชุมรับที่พระอุโบสถสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ก็แสดงลงรับที่นั่น ส่วนพระเจ้าน้องยาเธอทรงผนวชใหม่ แสดงถวายที่ตำหนักตามอย่างในรัชกาลที่ ๔ เป็นธรรมเนียมสืบมา ๙

การพระเมรุที่วัดนี้ คงได้ทำต่อมาเพียง ๒ ครั้ง คือ การพระศพพระลูกเจ้ายาเธอ พระองค์เจ้าอิศรวงศ์วรราชกุมารครั้ง ๑ การพระศพพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าศรีพัฒนา มีการพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าปุกเป้งงารต่ออีกครั้ง ๑ ทรงพระราชดำริถึงสถานไม่เหมาะสำหรับการพระเมรุ ที่ปลุกพระเมรุแคบ ไม่มีลาน ทั้งต้องปูกระดานบนคลอง แลคลองนั้นตั้งแต่ลงมือปลุก พระเมรุมาขาดการสัญจร สถานที่ปลุกโรงสำหรับเจ้าภาพใช้ในงารก็ไม่มี การมหรสพก็ต้องมีกระจายกันไป สุดแต่จะมีที่จุลงไป การพระศพพระเจ้าลูกเธอต่อมาทรงย้ายไปทำที่วัดมหาธาตุ ปลุกพระเมรุในกำแพงวัด มีงารมหรสพที่ท้องสนามหลวงงารพระศพพระเจ้าน้องยาเธอ แลพระเจ้าน้องนางเธอ บางพระองค์ก็โปรดให้ทำที่วัดนั้น นอกจากนั้นก็ย้ายไปทำที่วัดอื่นตามกาลนิยม ๙

ทรงสถาปนาวัดเทพศิรินทราวาสขึ้น เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี พระบรมราชชนนี ทรงตั้งพระครูพุทธมนตปรีชา (อายุวัฒน์ โอม) วัดนี้ เป็น

พระอริยมุนีที่พระราชาคณะอาราธนาไปอยู่ครองวัดเทพศิรินทราวาสพร้อมด้วยพระสงฆ์วัดนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๑ พระอริยมุนีนั่นได้เป็นหลักแลเป็นกำลังของวัดอยู่รูปหนึ่ง ในคราวที่ไม่ค่อยมีใครนัก แยกออกวัดไปเสีย วัดอ่อนกำลังลง แท้จริงวัดนี้หย่อนกำลังลงตั้งแต่พระศาสนโศภน คือ สมเด็จพระสังฆราช (ปุสสเทโวสา) ออกไปอยู่ครองวัดราชประดิษฐ์แล้ว แลการออกวัดของพระเถระวัดนี้ในลำดับมา แม้เป็นผู้ไม่สำคัญ ก็ทำให้ขาดผู้ใหญ่ไปทุกที ทั้งต้องพาเอาพระสงฆ์ไปด้วย ทำจำนวนพระสงฆ์ให้น้อยลง บำรุงขึ้นไม่ทัน ครั้นมาออกวัดในคราวนี้อีกวัด รุ่งโรยลงไปอีก ในปีแรกที่ข้าพเจ้าอุปสมบทมีพระสงฆ์จำพรรษาเพียง ๓๐ รูปเศษ ๆ

พระอริยมุนีได้เคยเป็นพระพิธีธรรมมา ในเวลานั้นเป็นครูหัดพระพิธีธรรมอยู่ ออกวัดไปเสีย ไม่มีผู้เป็นครูต่อไป สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ได้ทรงมอบตำแหน่งพระพิธีธรรมไว้ที่วัดเทพศิรินทราวาส ครั้นพระอริยมุนีถึงมรณะภาพแล้ว วัดนั้นรับไว้ไม่ไหว ได้ทรงมอบไว้ที่วัดโสมนัสวิหารที่มีพระสงฆ์มากและเจริญอยู่ในเวลานั้น ๆ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ ทรงสถาปนาพระเจ้านั่งงยาเธอ พระองค์เจ้าพระมุนษุณาคมาณฑ ทรงผนวชได้ ๓ พรรษา เป็นเปรียญ ๕ ประโยค เป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส มีสร้อยพระนามลงท้ายบพิตร โปรดให้ทรงสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ มีตำแหน่งเป็นเจ้าคณะรองแห่งคณะธรรมยุติกนิกายเป็นคราวแรกที่มีตำแหน่งเจ้าคณะรองขึ้นในคณะนี้ มีพระครูถาวรานุกรมสำหรับตำแหน่ง ๘ รูปเหมือนเจ้าคณะรองอื่น คือ พระครูปลัดอรุณจริยานุกิจ เป็นพระครูมุนิตยภัตต์ ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัยธรรม ๑ พระครูวิสุทธิสรภาณ ๑ พระครูพิศาลสรภัญญ์ ๑ พระครูสังฆวุฒิกร ๑ พระครูสมุห ๑ พระครูใบฎีกา ๑ ตั้งพิธีรับกรมในพระอุโบสถตั้งพระแท่นสงฆ์ที่ขาลาในกำแพงแก้ว เหมือนครั้งทรงสถาปนากรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ในคราวเดียวกันนั้น ทรงตั้งหม่อมเจ้าพระประภากรในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบวรราชปรีชา ผู้ทรงผนวชเป็นสามเณรตลอดมาเป็นเปรียญ ๕ ประโยค เป็นหม่อมเจ้าพระราชาคณะ มีราชทินนามว่าหม่อมเจ้าพระประภากรบวรสุทิววงศ์แต่หาได้ยังยืนอยู่ในพรหมจรรย์ตลอดมาไม่ลาผนวชเสีย ๆ

ในขณะนี้ ได้มีการทรงผนวชพระราชโอรสเป็นสามเณร ๒ คราว

คราวที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ ทรงผนวชพระเจ้าลูกยาเธอ ๔ พระองค์ มีพระองค์เจ้ากิตติยากรวรลักษณ์ คือ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ เป็นต้น มีการสมโภชแห่งทรงผนวชแลฉลองที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แสดงอยู่ที่วัดนี้ ทรงผนวชเพียง ๑๕ วัน เพราะจักรับเสด็จออกไปยุโรปเพื่อการศึกษา ฯ

คราวที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ทรงผนวชสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ มกุฎราชกุมาร เป็นการใหญ่ มีสมโภชแลแห่ไปทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วฉลองที่นั่น แต่ในคืนนั้น แสดงประทับแรม ณ พระพุทธรัตนสถานมณฑिरาราม บ่ายแห่งวันรุ่งขึ้นเสด็จมาประทับวัดนี้ แสดงอยู่ที่พระปั้นหย่า ออกพรรษาแล้วทรงถวายเทศนามหาชาติกัณฑ์สักกัณฑ์ โปรดให้สมเด็จพระยาภาณุพันธุ์วงศ์วรเดชทำสำเนาเป็นเครื่องกัณฑ์เทศน์ ทรงผนวชอยู่ ๕ เดือน ลาผนวช ฯ

เนื่องด้วยการทรงผนวชสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ทรงปิดทองพระพุทธรูปชินสีห์ แลมีการสมโภชพร้อมด้วยการฉลองพระอารามที่ทรงปฏิสังขรณ์ใหม่ แลทรงสร้างเพิ่มเติมดังจะกล่าวข้างนามีสวดมนตร์เลี้ยงพระสงฆ์ แลมีงานมหรสพ ๓ วัน มีพุ่มดอกไม้เพลิงของพระราชอาคันตุกะด้วย ฯ

ต่อถาวรฉลองวัด ทรงตั้งพระราชพิธีถวายมหาสมณุตมาภิเศก แต่กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์พระราชโอรสไปอาชยาช เป็นกรมสมเด็จพระที่ภายหลังแก้เป็นสมเด็จพระยา หรือสมเด็จพระตามบันดาศักดิ์เจ้ากรม มีสร้อยพระนามลงท้ายบรมนาถพิตร มีเจ้ากรมเป็นพระยาในฝ่ายสมณศักดิ์ เป็นมหาสังฆปริณายกเป็นประธานแห่งพระสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักร ทรงถวายเศวตฉัตร ๕ ชั้น มีพระครูฐานานุกรมประดับพระอิสริยยศ ๑๕ รูป คือ พระครูปลัดมหานุนายก ปลัดขวา ๑ พระครูปลัดจุลานุนายก ปลัดซ้าย ๑ ตำแหน่งเดิม พระครูสังฆกรรมานุโยค ๑ พระครูวราโกศลสังฆกิจ ๑ พระครูผู้ช่วยชั้นที่ ๑ เพิ่มเติม พระครูปริตรโกศล ๑ พระครูพุทธมนตปริชา ๑ ตำแหน่งเดิม พระครูคหาปณานุกิจ ๑ พระครูพิพิธภัณฑวิภังค์ ๑ พระครูผู้ช่วยชั้นที่ ๒ เพิ่มเติม พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัยธรรม ๑ พระครูอเนกสาวัน ๑ พระครูอนันตนิมนาถ ๑ พระครูสังฆปริบาล ๑ พระครูสมุห ๑ พระครู

ใบบัญชี ๑ ตำแหน่งเดิม ตั้งพระราชพิธีสงฆ์ในพระอุโบสถมีเทียนชัยแลแต่ียงพระสงฆ์สวดภาณวาร ตั้งพระแท่นเศวตฉัตรในนั้น ตั้งพระแท่นสงฆ์ที่ศาลากำแพงแก้ว โรงพิธีพราหมณ์ตั้งริมคู นอกกำแพงบริเวณนั้นออกมา ๙ มีสวดมนตร์ตั้งน้ำวางด้ายวัน ๑ พระสงฆ์ ๒๐ รูป รุ่งเช้า จุดเทียนชัย สมเด็จพระมหาสมณะพระองค์นั้นโปรดให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงจุด พระสงฆ์เข้าพระราชพิธี ๓๐ รูป สวดมนตร์ ๓ เวลา แลสวดภาณวาร ๓ วัน ๓ คืน เข้าวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๔ สรงแล้ว แสดงขึ้นพระแท่นเศวตฉัตรมีประกาศกระแสพระบรมราชโองการทรงสถาปนาแล้ว ทรงรับพระสุพรรณบัฏ เครื่องยศดอกไม้ธูปเทียนแลต้นไม้ ทองเงินของหลวง แล้วทรงถวายศีล เปนเสร็จการรับมหาสมณุตมาภิเศกเพียงเท่านี้ ๙ ต่อขึ้น ทรงธรรม ๔ กัณฑ์ อนุโลมตามบรมราชาภิเศก กัณฑ์ทศพิธราชธรรมจรรยา เปลี่ยนเป็น ไตรสิกขา แลทรงรับดอกไม้ธูปเทียนของพระสงฆ์พระบรมวงศานุวงศ์ แลข้าราชการ การที่ฟังมาทรงรับมหาสมณุตมาภิเศกเมื่อปานั้นนั้น ไม่ใช่เพราะฟังทรงพระราชปรารภขึ้น ทรงพระราชปรารภมาแต่ครั้งเลื่อนกรมแล้ว แต่สมเด็จพระมหาสมณะพระองค์นั้นไม่ทรงรับ ทรงถ่อมพระองค์อยู่ว่า เปนพระองค์เจ้าในพระราชวังบวรฯ จักข้ามเจ้านายที่เป็นพระเจ้าบรมวงศ์ทั้งทรงเจริญพระชนมายุกว่าก็มี จักเป็นที่ทรงรังเกียจของท่าน จึงทรงรับเลื่อน เพียงเปนกรมพระ เสมอด้วยเจ้านายผู้ใหญ่ในชั้นนั้นฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบ่นอยู่ว่า ไม่ได้ทรงยกย่องพระราชาไชยปาดายขึ้นเต็มที่ มาในครั้งนี้ เจ้านายชั้นเดียวกันสิ้นพระชนม์แล้วทั้งนั้น ยังเหลือเจ้านายผู้ใหญ่เจริญพระชนมายุอยู่พระองค์เดียว เฉพาะสมเด็จพระมหาสมณะพระองค์นั้น เปนที่เจริญความเคารพนับถือเพิ่มขึ้นอีก คราวนี้ เปนโอกาสจึงทรงทูลอาราธนาเพื่อทรงรับมหาสมณุตมาภิเศกอีก ฝ่ายสมเด็จพระมหาสมณะพระองค์นั้นสิ้นข้อขัดข้องแล้ว จึงทรงรับอาราธนาครั้งนี้ควรแก้ชื่อพระครูปลัดเปนมหานายก และจุลนายก โดยฐานทรงเป็นประธานแห่งคณะสงฆ์ ครั้งสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระปรมาณูชิตชิโนรสยังทรงพระชนม์อยู่ ทรงเป็นเพียงอนุนายก พระครูปลัด จึงมีชื่ออย่างนั้น แต่ไม่ทันมีใครนึกถึง ๙

ส่วนการบูรณะวัด ทรงปิดทองพระศาสดาแลพระโสยา ทรงบูรณะพระวิหารอันยังค้าง ปิดทองซุ้มประตูหน้าต่าง เขียนบาน ทำลายเพดาน เขียนรูปภาพผนัง ทรงปลูกพระศรีมหาโพธิ์

อันค้ำมาแต่รัชกาลที่ ๔ ทรงปฏิสังขรณ์พระวิหารเก๋ง ทำลวดลายแลตกแต่งจิตรกรรม
เป็นอย่างจีน รูปภาพผนังก็เขียนเรื่องสามก๊กทรงหล่อพระพุทธรูปฉลองพระองค์พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระยืนทรงเครื่องอย่างจักรพรรดิราช ถวายพระนามว่า
พระพุทธรูปวิมลคุณ และพระพุทธรูปฉลองพระองค์สมเด็จพระมหาสมณะกรมพระยาปวเรศ
วริยาลงกรณ์ เป็นพระยืนครองจีวรคลุมสองพระอังศา ถวายพระนามว่า พระพุทธรูปปัญญา
อัคคะปิดทองเสร็จแล้วเชิญมาประดิษฐานไว้ในพระวิหารเก๋ง มีสวดมนตร์และเลี้ยงพระสงฆ์
เป็นการฉลอง ๓ วัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ พร้อมกับงานฉลองวัดราชประดิษฐฯ ทรงสร้างกุฎีตึก
ขึ้นอีก ๒ หมู่ หมู่ละ ๕ หลัง อยู่ได้หมู่ละ ๔ รูป กับปียุกฎีหมู่ละ ๑ หลัง ชักกำแพงถึงกัน
เรียกในบัดนี้ว่า คณะขาบแลคณะเขี้ยว ฯ

เมื่อครั้งทรงผนวชเป็นสามเณรได้ทรงหล่อพระพุทธรูปปางห้ามสมุทรพระองค์หนึ่ง
ด้วยทองสัมฤทธิ์ขัดแต่งเกลี้ยง ประดิษฐานไว้ที่พระปั้นหย่าอันเป็นที่เสด็จประทับ สมเด็จพระ
พระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงถวายพระนามว่าพระสมุทรมินนาท
ครั้นเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ตรัสให้เชิญไปกำไหล่ทองแลจารึกความไว้ที่ฐาน แล้วเชิญ
กลับมาไว้ตามเดิม มีการฉลอง ๑ คืน ฯ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ ทรงปฏิสังขรณ์พระอารามใหม่ทั่วทั้งนั้น กล่าวเฉพาะที่ทรงสร้าง
ขึ้นใหม่ รื้อกุฎีหมู่หลังพระตำหนักเดิม ถมคูหลังกุฎีหมู่นั้น สร้างตึก พื้นสองชั้น ๔ ห้อง
กันเป็น ๓ ห้อง ๒ หลัง มีเฉลียงนำ หน้าหน้าหากันเรียกในบัดนี้ หลังต่อหอเสวยแห่งพระปั้นหย่า
ออกมาว่า ตำหนักทรงพรต หลังตรงกันว่า หอสหจรมีรั้วไม้เชิงก่ออิฐกันเป็นบริเวณสร้างตำหนัก
กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสต่อออกไป เรียกในบัดนี้ว่า ตำหนักล่างเป็นตำหนักใหญ่ สัน ๓ มุข
ยาว ๑ มุข พื้นสองชั้น ข้างหลังตำหนัก สร้างกุฎีพื้นสองชั้น มีเฉลียงนำ ๑ หลัง ๑๓ ห้อง
กันเป็นห้องกะโต ๑ ห้องอยู่กลาง อีก ๑๒ ห้อง กันเป็นห้องอยู่ ๖ ห้อง ในบัดนี้เรียก คณะสูง
มีรั้วอย่างเดียวกันกันเป็นบริเวณ ตัดถนนใหญ่ขึ้นตลอดบริเวณเสนาสนะ ๒ สาย หลังตำหนัก
ทรงพรต ๑ สาย หลังหอสหจร ๑ สาย ตัดถนนขอยนำหลังตำหนักล่างด้านละสาย หลังคณะสูง
๑ สาย ในราวคณะแดงกับคณะขาบ ๑ สาย ทำสะพานไม้ข้ามคูขึ้นใหม่ ๒ แห่ง ซ่อมของเก่า
๒ แห่ง รื้อโรงที่อุปการวัดริมสะพานข้ามข้ามคู ๒ หลัง เปิดเป็นลานว่าง ด้านหน้าวัด สร้างศาลาน้ำ

แลศาลาคู่ใหม่ รื้อศาลาโรงธรรมแลโรงเรืออันชำรุดแล้ว เปิดเปนลาน๔การปฏิสังขรณ์ พระอารามสำเร็จทันสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ มงกุฎราชกุมาร ทรงผนวช ในปีเปนลำดับ แลทรงฉลองในคราวนั้น ดังกล่าวแล้ว ๕

ส่วนที่กลัปนา รื้อตึกแถวของเก่าด้านถนนพระสุเมรุ สร้างตึกแถวพื้นชั้นเดียวขึ้นใหม่ ๑ หลัง กั้นเปนห้องอยู่ได้ ๑๕ ห้อง ๕

ในรยะนี้ กรมหมื่นอนันตการฤทธิสิ้นพระชนม์ โปรดเกล้าฯ ให้หม่อมเจ้าอุทัย ในกรมนั้น เปนผู้รับพระบรมราชโองการ เปนอุปฐากวัดต่อมา ๕

การปกครองคณะในรยะนี้อ่อนลงวก่าก่อน ในรยะหลังยังมีประชุมพระเถระ อยู่บ้าง เนื่องด้วยมีพระราชดำรัสอย่างใดอย่างหนึ่งออกมา ในรยะนี้ไม่ค่อยได้มีประชุม ปกติของพระนิกายนี้มุ่งเพื่อปฏิบัติตามความเหนว่อย่างไรถูก ได้แก้ไขดัดแปลงมาโดยลำดับ สมเด็จพระวันรัต (พุทธสิริ ทับ) วัดโสมนัสวิหารมีอหิยาศัยเปนอย่างนี้ ทั้งเปนพระมหาเถระ มีพรรษาแกวก่าพระนิกายนี้ทั้งมวญ ท่านมีความเหนว่อย่างไรขึ้นไม่ได้โอกาสเอาเข้ามา หรือในที่ประชุม หรือไม่กล้าทูลเพราะเกรงจะไม่ทรงเหนด้วย จึงทำเฉพาสำนักของท่าน ฝ่ายสมเด็จพระมหาสมณะทรงเกรงใจก็ไม่กล้าต่อว่ ในเวลานั้นวัดโสมนัสวิหารกำลังจำเริญ รุ่งเริญ พระผู้รู้ปริยัติแลเปนธรรมกถิกมีมาก พระสงฆ์ก็มีจำนวนมาก พระวัดนั้นออกไป ตั้งวัดใหม่บ้าง ครองวัดเก่าบ้างยอมนำเอาแบบแผนของวัดโสมนัสวิหารไปใช้ตามความปฏิบัติ แลขนบธรรมเนียมของพระสงฆ์นิกายนี้จึงแยกกันไปทำให้เปน ๒ สำนัก นอกจากสมเด็จ พระวันรัต ยังมีพระเถระอื่นอีกได้ทำตามมติของตน แต่ไม่ได้แผ่บริษัทออกไปยังวัดทั้งหลาย จึงไม่พียงนับด้วย ความแยกกันนี้ยอมทำพระต่างวัดให้ห่างเหิน ไม่กลมเกลียวกัน แต่ยังไม่ถึง ทำให้เปนนาสาสังวาสกะของกันแลกัน ๕

สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงพระประชวรต่อกระจัก ในที่สุดพระเนตรมืด เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ทรงล้ม พระอัฐิพระกรทร้ายคลาดจากกัน ใช้พระกร ข้างนั้นไม่ได้อีก ในลำดับนั้น ประชวร พระโรคกลัด พระบังคนหนัก จัดเข้าในพระโรคชรา นิพพานเวลาเช้าตรู่ วันพฤหัสบดีที่ ๒๙ กันยายน ศกนั้น ตรงขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีโรง จัตวาศก จ.ศ. ๑๒๕๔ แสดงอยู่ในผนวช ๖๓ ปีกับ ๓ เดือน หรือ ๖๔ พรรษายังไม่ตลอด

ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารนี้ได้ ๔๑ ปี กับ ๖ เดือนเศษ ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษกมาได้ ๑๑ เดือนเศษ ยังไม่ทันเต็มปี ฯ แสดงพระราชดำเนียรสงพระศพ แล้วเชิญประดิษฐานไว้ที่พระตำหนักเดิมที่เสด็จอยู่นั้นเองทรงพระโกศกุดั่นใหญ่ ถูกคราวที่ไม่เสด็จแห่งราชการพระศพต้องค้างอยู่นานถึง ๘ ปีกับ ๓ เดือน ต่อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ จึงได้เชิญไปสุพระเมรุท้องสนาม โดยขบวนแห่ทรงพระโกศทองใหญ่ประดับพุ่มเข้าบิณฑลแลเฟื้องทรงเวชยันตราขรดเชิญขึ้นประดิษฐานบนชั้นแว่นฟ้าทองในพระอุโบสถวัดบวรสถานวันหนึ่ง ถวายพระเพลิงในวันรุ่งขึ้นที่ ๑๖ มกราคม มีงารพระอัฐิอีกวันหนึ่ง เชิญพระอัฐิส่วนหนึ่งทรงพระโกศทองลงยาเข้าหอพระนาควัดพระศรีรัตนศาสดาราม เชิญพระอัฐิอีกส่วนหนึ่งทรงพระเจดีย์ศิลาทองกับพระอังคารมาวัด ประดิษฐานพระอัฐิไว้ที่พระตำหนักเดิม บัญจุพระอังคารไว้ที่ฐานพระพุทธรูปอัญญาอัคคะในพระวิหารแก่ง ในคราวพระราชกุศลสัตตมวาร ฯ พระอัฐินั้นถึงวันพระกฐินหลวงเชิญลงในพระอุโบสถ ทรงสดับปกรณ์พระครูถนายนุกรมครั้งยังทรงพระชนม์อยู่นั้น ทรงเลื่อนพระครูปลัด ๒ รูป เปนพระราชาคณะแล้วให้เลิกตำแหน่งนี้ นอกจากนั้นโปรดให้คงอยู่เป็นพระครูถนายนุกรมพระอัฐิ เหมือนพระครูถนายนุกรมพระอัฐิสมเด็จพระมหาสมณะกรมพระปรมาธิบดีชินโรส ที่วัดพระเชตุพน ภายหลังทรงถอนตำแหน่งพระครู พระปริตร ๒ รูป คือ พระครูปริตรโกศล แลพระครูพุทธมนตปริชา เปนพระครูรับพระราชทานสัญญาบัตร คงเหลือพระครูถนายนุกรมพระอัฐิ เพียง ๑๑ รูป ฯ

ตอนที่ ๕ ภาคต้น
ครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ทรงครองวัด
ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๓

รัชกาลที่ ๕

ข้าพเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ครองวัดบวรนิเวศวิหารนี้ ในลำดับแห่งสมเด็จพระมหาสมณะกรมพระยาปวเรศวริยาลังกรณ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ในปีเป็นลำดับ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลื่อนสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่แห่งคณะธรรมยุติกนิกาย ไม่ได้พระราชทานพระสุพรรณบัฏอีกเชิญของเก่าไปตัดแปลงสร้อยพระนามเพื่อเข้ารูปลงท้ายบรมพิตร แล้วสมโภชเทียบครั้งพระองค์เองทรงรับกรมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระสุพรรณบัฏเป็นกรมขุนพิษเนศวรสวรรค์สีกาศภายหลังทรงรังเกียจว่าเป็นพระนามพระเป็นเจ้า ทรงเปลี่ยนเป็นกรมขุนพิณิตประชานารถ มีพระราชดำรัสเป็นพระราชอาธิบายว่าไม่ได้เลื่อนกรม จึงไม่พระราชทานพระสุพรรณบัฏอีกเป็นแต่โปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระสุพรรณบัฏไปจารึกพระนามใหม่แล้วสมโภช ครั้งนี้ไม่ได้เลื่อนกรมเหมือนกัน เป็นแต่เลื่อนสมณศักดิ์ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ทำตามอย่างนั้น เป็นแต่มีประกาศแลทรงเลื่อนที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม อย่างตั้งสมเด็จพระราชาคณะ พระราชทานพระบรมราชานุญาตพระครูฐานานุกรมสำหรับตำแหน่ง ๑๑ รูป เป็นพิเศษ เหมือนครั้งสมเด็จพระมหาสมณะกรมพระยาปวเรศวริยาลังกรณ์ ทรงรับพระสุพรรณบัฏ เป็นกรมหมื่นบวรรังษีสฤยพันธุ์ แลเป็นเจ้าคณะแห่งนิกายนี้ มีชื่อข้าเก่าบ้าง เปลี่ยนใหม่บ้าง คือ พระครูปลัดมหานุญายก ๑ พระครูปลัดจูลานุญายก ๑ ชื่อเก่า พระครูวิสุทธิสราภณ ๑ พระครูพิศาลสรภัญญ์ ๑ ครั้งข้าพเจ้าเป็นเจ้าคณะรอง เป็นพระครูคู่สวด ครั้งนี้ยกเป็นพระครูผู้ช่วยชั้นที่ ๒ มินิตยภัตต์ พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัยธรรม ๑ ชื่อประจำพระครูประสาธสรภิตต์ ๑ พระครูสิริฐสมณคุณ ๑ ชื่อใหม่ ตำแหน่งคู่สวด พระครูสังฆปริศุต ๑ ชื่อใหม่ พระครูสมุห ๑ พระครูใบฎีกา ๑ ชื่อประจำ ฯ

การตั้งพระครูฐานานุกรมที่วัดนี้ เพราะพระสงฆ์มีน้อย ตั้งเฉพาะของเจ้าอาวาส ครั้งข้าพเจ้าเป็นเจ้าของวัด ได้ตั้งฐานานุกรมของข้าพเจ้าไว้ที่วัดมกุฏกษัตริยาราม อันเป็นวัดที่ได้ไปตั้งสำนักอยู่ ในครั้งนี้ มีฐานานุกรมพระอัฐิคงอยู่ จึงไม่ได้ตั้งฐานานุกรมของข้าพเจ้าขึ้นที่วัดนี้ นอกจากชื่อที่ว่าง ๆ

การที่ได้จัดขึ้นในครั้งนี้

๑. ตั้งกรรมการสงฆ์ไว้เพื่อปรึษาการวัด เลือกเอาพระผู้ใหญ่วัดโดยอนุมัติแห่งสงฆ์ ๆ
๒. จัดให้พระผู้เป็นกรรมการสงฆ์ เป็นเจ้าน้ำที่ทำการวัดแยกเป็นแผนกตั้งจัดไว้แล้ว ครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงครองวัดเต็มเจ้าน้ำที่รักษาปูชนียวัตถุ เจ้าน้ำที่รักษาพระอาราม เจ้าน้ำที่ดูการนวรรรม เจ้าน้ำที่ดูการศึกษา ๆ
๓. จัดนำที่อุปฐากวัด ให้ทำบัญชีรายชื่อคนเช่าแลจำนวนค่าเช่าให้เป็นหลักฐาน ค่าเช่าที่เก็บได้ให้ลงในบัญชีรายได้ แลให้เก็บรักษาไว้ที่วัด รายจ่ายก็ให้จัดลงในบัญชี มีไวยาว์จกรทำการตามแผนก ๆ
๔. พระผู้ทำการสงฆ์ ให้ได้รับบำรุงโดยชื่อว่านิตยภัตต์ คฤหัสถ์ผู้ทำการวัดให้ได้รับเกื้อกูล ๆ
๕. ให้จดทะเบียนภิกษุสามเณร เด็กวัดอุปฐาก ภิกษุสามเณร ผู้อยู่ประจำแลคนอาศัย ชั่วคราว ๆ
๖. สำนวจบัญชีเลขวัดให้ได้จริง ไม่มีตัวด้วยประการไร ให้จำหน่ายโดยจะแจ้ง ๆ
๗. การรักษาหอพระไตรปิฎกแต่ก่อนมา ตกเป็นหน้าที่ของอุปฐากวัดพระเป็นผู้ถือลูกกุญแจตู้ แต่ไม่ได้ตรวจดูเลย ปิดไว้เฉย ๆ พอข้าพเจ้าครองวัดได้ไม่กี่วัน ปรากฏว่าพระไตรปิฎกที่เก็บไว้ในนั้นหายไปหลายสิบคัมภีร์ หายเท่าไรไม่มีบัญชีสอบ เป็นแต่หมดไปสองชั้นตู้ขนาดกลางมีเศษ ได้เก็บรวบรวมพระไตรปิฎกที่ตี ๆ ทั้งในหอพระไตรปิฎก ทั้งที่อยู่ตามกุฎิมาไว้ที่ตำหนักล่าง ที่อยู่ของข้าพเจ้าในเวลานั้น คงเอาไว้ที่หอพระไตรปิฎกบ้าง แต่หนังสืออันกระจัดกระจาย ต่อมาได้ใช้เป็นทีเก็บสมุดพิมพ์ของมหามกุฏราชวิทยาลัย ๆ

๘. แต่ก่อนมา ภิภุชวชได้ก็พรรษาก็ตาม ไม่สนใจแล้วไม่รู้ธรรมวินัยเลย นอกจากที่เคยปฏิบัติ จึงจัดสอนภิภุชสามเณรบวชใหม่ให้เรียนธรรมวินัยในภาษาไทย เป็นการส่วนตัว ในหน้าที่แห่งอุปัชฌายาจารย์ก่อน ต่อมาปลุกความนิยมออกไปถึงภิภุชสามเณรเก่าด้วย จนถึงจัดเป็นการเรียนเป็นพื้นวัดขึ้นได้ และมีวัดธรรมยุตอื่นทำตามแพร่หลายออกไป ในบัดนี้ (พ.ศ. ๒๔๖๒) มีผู้เรียนทั่วไปทุกนิกาย ได้เปิดเป็นประโยชน์คนกธรรมสอบในสนามหลวง แลในสนามต่างมณฑลต่างจังหวัดขึ้นแล้ว ฯ

๙. การสวดมนตร์ก็เป็นดุจกัน แม้ภิภุชหลายพรรษาแล้ว แต่ไม่สนใจสวดไม่จบที่จำได้ก็ไม่แม่นยำจึงจัดให้ภิภุชสามเณรค้างพรรษามาแล้ว ท่องสวดมนตร์ มีการสวดซ่อมในพรรษาทุกวัน เว้นวันพระแลหัดให้อักขระเป็นด้วย ฯ ตั้งแต่จัดมา สวดมนตร์ที่ใช้อยู่ในวัดท่องเพียงปีเดียวก็จำได้หมด ทั้งรู้จักว่าอักขระหัดสวดกรรมวาจาไม่ลำบากเหมือนในกาลก่อนทั้งรู้จักสวดทำนองสังโยคด้วย ฯ ผู้สวดพระปาติโมกข์ได้กิติ ผู้ช้ดตำนานเป็นกิติ ก่อนนี้หาได้ยาก ยิ่งผู้ช้ดตำนานสังโยคด้วยแล้ว เป็นหาได้ยากอย่างยิ่ง ตั้งแต่นั้นมาหาได้ง่าย จนหายอัสจรรย ฯ

๑๐. จัดให้ภิภุชผู้มีพรรษาหย่อนห้า ผู้พ้หน้าทีเรียนธรรมวินัยแลท่องสวดมนตร์แล้ว เรียนบาลี ฯ ก่อนแต่นี้ การเรียนบาลีเป็นไปตามความสมัค มีผู้เรียนไม่กี่รูป พลั้พลาสมเด็จพระศรีสุริเยนทรบรมราชินีเท่านั้นก็พอเป็นที่เรียนหาอาจารย์คฤหัสถ์มาบอก ฯ ตั้งแต่ข้าพเจ้าออกจากการศึกษาแล้ว ได้บอกเอง มีศิษย์ขึ้นแล้วได้ให้ศิษย์ช่วยบอกด้วยยังทำสืบมาได้จนบัดนี้ ฯ

๑๑. เนื่องด้วยการสอนบาลีได้ตั้งมหาภุชราชวิทยาลัยขึ้นโดยพระบรมราชานุญาต^๑ เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงเปรี๊องปราชญ์ในทางนี้ ใช้หลักสูตรใหม่สอบความรู้ด้วยวิธีเขียนเปรี๊ยญผู้สอบได้ทรงตั้งเปรี๊ยญหลวงเหมือนกัน วัดมหาธาตุได้จัดขึ้นตาม แต่การเรียนการสอนยากกว่าเรียนแลแปลด้วยปาก ยังมีทางอันจะพึงเลือกได้อยู่ก็ยอมมีผู้เลือกเอาข้างง่ายมากกว่าจึงปลุกไม่ติด ในที่สุดต้องเลิกการสอน การสอบโดยวิธีนี้ ส่งนักเรียนเข้าแปลในสนามหลวงตามธรรมเนียมเดิม ฯ

^๑ มหาภุชราชวิทยาลัย จัดตั้งที่ตำหนักทรงพรตกับหอสทจร

๑๒. การสอนในมหามกุฏราชวิทยาลัย จัดเป็นชั้นละหลายรูป ต้องการหนังสือเรียน ฉบับละมาก ๆ ฉบับละมีไม่พอใช้ ได้ตั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่วัดนี้ อนุโลมตามครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงครองวัดเพื่อพิมพ์แบบเรียนที่เป็นหลักสูตร ใช้เครื่องพิมพ์หลวง ที่จัดหาขึ้นเมื่อครั้งพิมพ์พระบาลีไตรปิฎกหนังสือที่พิมพ์ขึ้นใช้อักษรไทย ยังประโยชน์ให้สำเร็จ ตามมุ่งหมาย แต่การตั้งโรงพิมพ์นั้น กลับเปลืองค่าโสหุ้ยมากกว่าจ้างพิมพ์ที่โรงอื่น เป็นอันต้อง เลิกโรงพิมพ์ ว่าจ้างพิมพ์ที่โรงอื่นเสียค่าโสหุ้ยน้อยลง ทั้งพิมพ์หนังสือได้เร็วกว่ามากเรื่อง กว่าด้วยยังใช้มาจนทุกวันนี้ (พ.ศ. ๒๔๖๓) ๙

๑๓. ได้จัดการสอนหนังสือไทย แลความรู้อย่างอื่นอันเนื่องกันขึ้นในโรงเรียนของ มหามกุฏราชวิทยาลัย ตามหลักสูตรของวิทยาลัยที่ตั้งขึ้นเพียงเพื่อจงเข้าเรียนบาลีแต่ก็ได้ผลดี นักเรียนผู้สอบได้ตามหลักนี้ เรียนบาลีรู้ง่ายเข้าแลได้ความรู้ดีขึ้น นักเรียนนอกนี้ คืบเรียน ความรู้สูงขึ้นไปในโรงเรียนอื่นก็ได้หลักสูตรนี้ได้ใช้คราวหนึ่งในครั้งแรกจัดการเรียนหนังสือไทย ตามวัดในต่างจังหวัด ที่ทรงอาราธนาข้าพเจ้าเป็นธุระ ครั้นเลิกการสอบบาลีตามหลักสูตร ของวิทยาลัยเสีย การสอบความรู้หนังสือไทยตามหลักสูตรของวิทยาลัย ก็พลอยเลิกตามกัน เปลี่ยนมาใช้หลักสูตรของกรมศึกษาธิการ พอดีกับการเรียนตามวัดในต่างจังหวัดที่จัดขึ้นเป็น โครงแล้วโอนไปให้กรมศึกษาธิการ ในชั้นนี้ยังพยายามจะให้โรงเรียนวัดนี้เป็นโรงเรียนขเลยศักดิ์ เพื่อเป็นแบบอย่าง เป็นทางช่วยรัฐบาลแต่ไม่สำเร็จ เพราะไม่อาจให้เงินเดือนครูตามอัตรา ของกรมศึกษาธิการ แลขยายการสอนอันจะต้องเพิ่มครูไม่ค้อยได้ ครูมักลาออก หาครู ไม่ค้อยได้ จึงโอนให้กรมศึกษาธิการจัดเป็นโรงเรียนรัฐบาลมาจนบัดนี้ยังเจริญดีอยู่ ๙

๑๔. ในสมัยที่ข้าพเจ้าครองวัด การบำรุงของกลางร่วงโรยลง ภิกษุมือดีเรกลาภน้อยลง จะฟื้นการถวายของกลางขึ้นไม่สะดวก เมื่อจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้น คณะกรรมการ ฝ่ายคฤหัสถ์ได้บอกบุญชักชวนทายกทายิกาบริจาครทรัพย์เพื่อบำรุง จัดรวบรวมเป็นสมบัติ ของวิทยาลัยขึ้นได้ แลจัดไว้เป็นทุนนอนจำนวนหนึ่งด้วยสมบัติของวิทยาลัยนี้ที่มีไขทุนนอน มีคตอย่างของกลางจ่ายเป็นสาธารณแก่วัดทั้งหลายได้ มีทุนมากขึ้นโดยลำดับ ในเวลาที่ การวิทยาลัยร่วงโรยลง มีผู้บริจาคเกื้อกูลน้อยนัก นอกจากของหลวงทรงบริจาคประจำปี แม้เช่นนี้ยังบำรุงการเรียนการพระศาสนาอยู่ได้ ตลอดมาจนทุกวันนี้ที่ได้ขยายกว้างขวาง ออกไปอีก เพราะผลแห่งทุนนอน ๙

๑๕. หนังสือเทศนาที่แต่งขึ้นใช้ในคราวที่สมเด็จพระมหาสมณะกรมพระยาปวเรศ
วริยาลงกรณ์ทรงครองวัดนั้นเป็นของล่วงเวลาเสียแล้ว ไม่จับใจผู้ฟัง ไม่ชวนให้สนใจ ได้คิด
บำรุงการเทศนา ด้วยฝึกธรรมกถึกขึ้นให้สามารถเทศนาด้วยฝีปากก็ได้ แต่งเรื่องขึ้นเองก็ได้
เรื่องที่แต่งขึ้นในสมัยนี้ ได้พิมพ์ในหนังสือธรรมจักษุแลธรรมสมบัติของมหามกุฏราชวิทยาลัย^๑
เพื่อผู้สนใจในทางนี้เห็นแบบอย่างนี้ เป็นผลดีมาก มีธรรมกถึกดี ๆ มากขึ้น ไม่เฉพาะในวัดนี้
มีผู้สนใจฟังมากขึ้น ๆ

๑๖. ได้พิมพ์หนังสือสอนพระศาสนาเฉพาะเรื่อง ๆ เป็นของแจกตามคราวบ้าง
พิมพ์ในธรรมจักษุแลในธรรมสมบัติของมหามกุฏราชวิทยาลัยบ้าง ๆ

๑๗. ได้จัดตั้งธัมมัสสวณะของเด็กวัดในวันธัมมัสสวณะปกติ เวลาทำให้สวดนมัสการ
พระ รับศีล ๕ แล้วฟังคำสั่งสอน ๆ

๑๘. การไหว้ครูปาธยายทำสามปีต่อครั้ง ขวนจะลืมน จึงตั้งธรรมเนียมทำประจำปี
กำหนดทำในวันที่ ๑๑ มกราคม ที่เป็นวันพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาอยู่
ครองวัดนี้ แต่ทำให้ฝังอยู่ในใจของพระวัดนี้ หาสำเร็จไม่ ขวนให้ลืมนเสีย ต้องยกมาสบทบ
ทำในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๖ ที่เป็นวันตั้งน้ำตั้งเทียนพิธีวิสาขบูชาจึงทำได้แม่นยำตาม
วันกำหนด ในการนี้ได้ชวนภิกษุสามเณร น้อมค่าบิณฑบาตปัจจัยของพระราชทานประจำปี
เข้าในการปฏิสังขรณ์ อุทิศแด่ครูปาธยาย ๆ^๒

^๑ หนังสือธรรมจักษุ แรกออกเมื่อเดือนตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗)

หนังสือธรรมสมบัติ แรกออกเมื่อเดือนตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๘)

^๒ เรื่องตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระนิพนธ์ไว้เพียงเท่านี้

ตอนที่ ๕ ภาคปลาย

ครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงครองวัด ในรัชกาลที่ ๕

การต่าง ๆ ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๙ ทรงจัดขึ้นในวัดบวรนิเวศ โดยบรรยายที่แสดงไว้ในตอน ๕ ภาคต้นนั้น มีผลให้วัดบวรนิเวศกลับรุ่งเรืองขึ้นโดยอันดับมา จนวิธีการปกครองวัดบวรนิเวศได้เป็นแบบอย่างใช้แพร่หลายต่อไปในวัดอื่น ๆ อีกเป็นอันมาก การที่ทรงคิดจัดขึ้นใหม่ อันเป็นข้อสำคัญยิ่งกว่าอย่างอื่นนั้น คือ วิธีการเล่าเรียนของพระภิกษุสามเณรซึ่งไปบวชอยู่ในวัดบวรนิเวศทรงกำหนดเป็น ๒ ชั้น ชั้นต้น เป็นการเล่าเรียนสำหรับพระภิกษุสามเณรที่บวชใหม่ให้เล่าเรียนพระธรรมวินัย โดยภาษาไทยในทางที่จะเป็นนักธรรมชั้นสูงขึ้นไปเป็นการเล่าเรียนสำหรับพระภิกษุสามเณรที่บวชอยู่นานให้เล่าเรียนภาษาบาลีในทางที่จะเป็นเปรียญทรงแต่งตำราเรียนและกำหนดหลักสูตร ตลอดจนวิธีสอบความรู้ให้ปรากฏคุณวิเศษเป็นชั้นลำดับกัน อาศัยวิธีการเล่าเรียนที่ทรงจัดขึ้นนั้น บันดาผู้ที่ไปบวชอยู่วัดบวรนิเวศ แม้บวชอยู่เพียงพรรษาเดียวก็ได้ความรู้พระศาสนา แลทางธรรมปฏิบัติเป็นคุณสมบัติติดตัวต่อไป ยิ่งบวชอยู่นานก็ยิ่งได้คุณสมบัติยิ่งขึ้นที่จะไปบวชอยู่เปล่า ๆ ไปหลงเล่าเรียนวิชาอันปราศจากสารประโยชน์อันไม่มี เมื่อประจักษ์ความข้อนี้ ก็มีกุลบุตรพากันนิยมไปบวชอยู่ในสำนักวัดบวรนิเวศมากขึ้นทุกที และมีผู้ศรัทธาทำนุบำรุงการเล่าเรียนที่ทรงจัดขึ้นนั้นแพร่หลาย จนทรงสามารถจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นที่วัดบวรนิเวศเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ แล้วจัดเป็นสาขาต่อไปในวัดอื่น ๆ อีกหลายวัด เรื่องตำนานของมหามกุฏราชวิทยาลัยมีแจ้งอยู่ในหนังสืออื่น คือ หนังสือธรรมจักร เป็นต้น โดยพิศดารจะกล่าวต่อไปในหนังสือนี้ เฉพาะแต่ที่เนื่องด้วยเรื่องตำนานของวัดบวรนิเวศฯ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ รัชกาลที่ ๕ ยินนานได้ ๒๘ ปี เสมอกับรัชกาลที่ ๑ มีการพระราชพิธีสมโภชศิริราชสมบัติ เมื่อเดือนมีนาคม เนื่องในการพระราชกุศล ซึ่งทรงบำเพ็ญครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบริจาคพระราชทรัพย์อุทิศในการ

ปฏิสังขรณ์วัดสุทัศน์เทพวราราม อันเป็นพระอารามซึ่งพระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงเริ่มสร้างส่วน ๑ อีกส่วน ๑ ทรงพระราชอุทิศเกื้อกูลนักเรียนในมหามกุฏราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการพิธีที่วัดบวรนิเวศเมื่อวันที่ ๓ มีนาคม เวลาบ่าย โปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ ทรงเชิญพระราชหัตถเลขาที่พระราชทรัพย์ซึ่งทรงบริจาคคนั้น เสด็จไปยังวัดบวรนิเวศต่างพระองค์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๙ เมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสกับทั้งพระสงฆ์ซึ่งเป็นกรรมการอาจารย์แลนักเรียนมหามกุฏราชวิทยาลัย ทั้งกรรมการฝ่ายคฤหัสถ์ คอยรับแสดงอยู่ที่ในพระอุโบสถ พระเทพกวี (อหิสโก อ่อน ซึ่งภายหลังได้เป็นที่พระสาสนโสภณ) ผู้เป็นสภานายกกรรมการในปีนั้น อ่านคาถาถวายไชยมงคล^๑ พองบลงพระสงฆ์สวดไชยปริต แต่รองทหารแถวกองเกียรติยศประโคมเพลงสรรเสริญพระบารมีแสดงพิธีถวายไชยมงคลแล้ว สภานายกกรรมการแจกรางวัลแก่นักเรียนตามพระบรมราชูปถัมภ์แล้วถวายคำถวายไชยมงคลแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ๙ ที่จะได้เชิญไปทูลเกล้า ๙ ถวาย ๙

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๙ พระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแสดงทอดพระเนตรมหามกุฏราชวิทยาลัย ครั้งแรก เมื่อวันที่ ๒๖ ตุลาคม ในวันพระราชทานพระกฐิน ทรงทอดพระกฐินวันนั้นแต่วัดบวรนิเวศวัดเดียวครั้งเสร็จการพระกฐินแล้ว เสด็จทอดพระเนตรวิทยาลัย กรรมการฝ่ายสมณแลฝ่ายคฤหัสถ์ทั้งบันดานักเรียน แลพวกทนายทนายิกาซึ่งอุปการวิทยาลัยได้เฝ้าถวายไชยมงคลแสดงพระราชดำเนียรทอดพระเนตรสถานที่ทั่วทุกแห่ง ครั้งแสดงกลับคืนยังพระบรมมหาราชวัง ในวันนั้นโปรดฯ ให้ราชเลขาการเชิญพระราชหัตถเลขามายังกรรมการวิทยาลัย พระราชทานพระบรมรูปสำหรับวิทยาลัย กับทั้งเงินบำรุงปีละชั่ง ๑ เท่าจำนวนปีรัชกาลที่ล่วงมาเป็นที่หมายความพอพระราชหฤทัยที่ได้ทอดพระเนตรเห็นการที่ได้จัดในมหามกุฏราชวิทยาลัย ๙

ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๔๐ เมื่อสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ๙ ทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ ในเวลาพระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ

^๑พระราชหัตถเลขาแลคาถาถวายไชยมงคล มีสำเนาอยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา ร.ศ. ๑๑๔ หน้า ๔๗๖ และหน้า ๔๗๘

ประพาศยุโรปครั้งแรก ได้เสด็จทอดพระเนตรมหาหมกุฏราชวิทยาลัยในวันทรงทอดพระกรฐิน วัดบวรนิเวศ เมื่อวันที่ ๑๕ ตุลาคม (ร.ศ. ๑๑๖) จัดรับเสด็จเหมือนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัวเสด็จทอดพระเนตรอีกครั้ง ๑ เมื่อเสด็จกลับยังพระบรมมหาราชวัง ได้มีพระราชหัตถเลขาทรงอนุโมทนา แลพระราชทานเงินบำรุงวิทยาลัย โดยพระราชศรัทธา เปนส่วนพิเศษด้วย ๔,๐๐๐ บาท ฯ

การบำรุงมหาหมกุฏราชวิทยาลัย นอกจากของหลวงพระราชทาน ยังมีที่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายใน ตลอดจนราษฎร เกื้อกูลเปนอันมาก ที่บริจาคทรัพย์ จำนวนมากถวายเปนทุนนอกเรียกว่า “บุญนิธิ” ก็มี ทรัพย์จำนวนน้อยลงมาถวายทุกปีไปก็มี ถวายเปนครั้งเปนคราวก็มี บางทีการบำรุงนั้นมีพิธีที่วัดบวรนิเวศ เพราะเปนที่ตั้งมหาหมกุฏราชวิทยาลัย แต่เปนประวัติส่วนวิทยาลัยอันมีรายการโดยพิศดาร พิมพ์อยู่ในหนังสือธรรมจักษุณั้นแล้ว จะไม่นำมากล่าวซ้ำในนี้ ฯ

ตั้งแต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงจัดวิธีเล่าเรียนสำหรับพระภิกษุสามเณรขึ้นในวัดบวรนิเวศ เจ้านายที่ทรงผนวชต่อมาประทับอยู่แต่ที่วัดบวรนิเวศแห่งเดียว แม้ชั้นหม่อมเจ้าที่ทรงผนวชไปอยู่วัดอื่นนั้นเปนอันไม่มีการทรงผนวชสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอแลพระเจ้าลูกยาเธอ ในสมัยเมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงครองวัดบวรนิเวศในรัชชกาลที่ ๕ มี ๔ คราว คือ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ (ร.ศ. ๑๑๘) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ กับพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าประวิตรวิมลโนดม (คือกรมพระจันทบุรีนฤนาถกับกรมหลวงปราจิณกิติบดี) ทรงผนวชเปนพระภิกษุ มีการสมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยแล้ว รุ่งขึ้นวันที่ ๑๘ กรกฎาคม ทรงผนวชในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพาไปส่งยังวัดบวรนิเวศ ประทับอยู่ที่ตำหนักทรงพรต ทั้ง ๒ พระองค์จนลาผนวช ฯ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธกรมขุนนครราชสีมา ทรงผนวชเปนสามเณร สมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เมื่อวันที่ ๔ กรกฎาคม (ร.ศ. ๑๒๒) รุ่งขึ้นวันที่ ๕ โปรด ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ทรงพระที่นั่งพุทดาลสำหรับ

พระเกียรติยศสมเด็จพระบวรราชเจ้า มีกระบวรทหารบก กระบวรตำรวจ แลกรมวัง พร้อมด้วยเครื่องสูงกลองชนะแห่งจากพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ ออกประตูลี้สุทรประตูลี้ทวารภิรมย์ เลี้ยวขึ้นทางเหนือกลับเข้าประตูวิเศษไชยศรี มาประทับเกยพลับพลาเปลื้องเครื่องข้างหลังวัด แล้วเสด็จเข้าไปทรงผนวชที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ครั้นเพล่าบายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพาสสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ๙ ไปส่งยังวัดบวรนิเวศ เสด็จประทับอยู่ ณ พระบันหย่ามีพระสงฆ์สวดพระพุทธรูปมนตร์เลี้ยงพระในการสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ๙ เสด็จขึ้นพระบันหย่า เป็นส่วนของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๙ ทรงจัดด้วยอีกส่วน ๑ ต่อมาได้โปรด ๙ ให้มีการฉลองสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ๙ ที่ทรงผนวชนิมนต์พระสงฆ์ซึ่งได้นั่งในการทรงผนวช สวดพระพุทธรูปมนตร์ในท้องพระโรงกลางพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทเมื่อวันที่ ๒๕ กรกฎาคม รุ่งขึ้นทรงประเคนอาหารบิณฑบาตเลี้ยงโต๊ะพระสงฆ์ ณ พระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน์ แล้วพระราชทานเครื่องไทยธรรมทั่วกัน ครั้นถึงเดือนพฤศจิกายน วันที่ ๘ โปรด ๙ ให้มีเทศน์มหาชาติ ณ พลับพลาสวนแ่งแต่งในพระราชวังสวนดุสิต เนื่องในงานฉลองพระชนม์พรรษาครบ ๕๐ ปี สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ๙ ถวายเทศน์กัณฑ์ฉกษัตริย์ ครั้งนั้น โปรด ๙ ให้ขอแรงพระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการบางคน ทำรูปผลไม้ต่าง ๆ โดยฝีมือกระบวรช่างเป็นเครื่องบูชากัณฑ์เทศน์ แทนกระดาษใหญ่อันเคยทำถวายในเวลาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอถวายเทศน์มหาชาติมาแต่ก่อน แลผลไม้เครื่องบูชากัณฑ์เทศน์ครั้งนั้น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ๙ ถวายเป็นพุทธบูชาตามพระอารามต่าง ๆ ยังปรากฏอยู่โดยมาก สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสีมาทรงผนวช ณ วันที่ ๑๕ พฤศจิกายน จึงลาผนวช ๙

ถึง พ.ศ. ๒๔๔๗ (ร.ศ. ๑๒๓) สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (คือพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันนี้) ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ แลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหิตลอดุลยเดช กรมขุนสงขลานครินทร์ทรงผนวชเป็นสามเณร มีการสมโภช ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เมื่อวันที่ ๒๐ สิงหาคม รุ่งขึ้นวันที่ ๒๑ เวลาเช้า โปรด ๙ ให้แห่เสด็จโดยกระบวรอย่างพระมหาอุปราช สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชทรงพระราชยานหาม ๘ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร์ทรงพระราชยานหาม ๘ ตำรวจแลมหาดเล็กตำแหน่งใน

ฝ่ายพระราชวังบวรแห่งเสด็จ เพิ่มทหารมหาดเล็กแขงเปนกระบวรหลัง แห่จากพระทวาร เทเวศรรักษา ไปยังวัดพระศรีรัตนศาสดารามสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชทรงผนวช ตอนในเพล เมื่อเลี้ยงเพลพระสงฆ์แล้วสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร์ทรงผนวช และในบ่ายวันนั้นโปรด ฯ ให้นิมนต์พระราชอาคันตุกะซึ่งได้นั่งหัตถบาต รวม ๑๕ รูป มีสมเด็จ พระมหาสมณเจ้า ฯ เปนประธานสวดญัตติสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ที่พระอุโบสถ วัดพระพุทธรัดตนสถานเปนทัฬหกรรมอีกครั้ง ๑ ให้เหมือนอย่างเมื่อครั้งพระองค์ทรงผนวช เปนพระภิกษุเสร็จแล้วจึงแสดงทรงรถพระที่นั่งพร้อมด้วยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ แลสมเด็จ พระบรมโอรสาธิราช กับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอที่ทรงผนวชใหม่เสด็จไปยังวัดบวรนิเวศ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเสด็จประทับอยู่ ณ พระที่นั่งปั้นหย่า สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลา ประทับอยู่ ณ ตำหนักทรงพรต และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงจัดให้มีการสวดมนตร์ เลี้ยงพระในการเสด็จขึ้นพระปั้นหย่าด้วย ฯ

ในเวลาเมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชทรงผนวชอยู่นั้น เมื่อเสร็จการทรงศึกษา พระธรรมวินัย แลลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ในกรุงเทพฯ แล้วได้เสด็จไปทอดพระเนตร การคณะสงฆ์หัวเมืองมณฑลปราจีนบุรี ต่อมาถึงเดือนธันวาคม พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุล จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้มีการฉลองสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช แลสมเด็จพระเจ้า ลูกยาเธอ ฯ ที่ทรงผนวชที่ในพระบรมมหาราชวัง เมื่อวันที่ ๑๐ ธันวาคม นิมนต์พระสงฆ์ ซึ่งได้นั่งหัตถบาตทั้ง ๓๐ รูป สวดพระพุทธรมนตร์ในท้องพระโรงพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท รุ่งขึ้นวันที่ ๑๑ ทรงประเคนอาหารบิณฑบาตเลี้ยงโต๊ะพระสงฆ์ ที่พระที่นั่งมูลสถานบรมอาคัน แล้วพระราชทานไทยธรรมเปนฉลากองค์ละ ๓ สิ่งทั่วกัน ฯ

ในวันที่ ๑๑ ธันวาคมนั้น เริ่มการพิธีลาผนวช ทรงนิมนต์พระสงฆ์ ๑๐ รูป มีสมเด็จ พระมหาสมณเจ้า ฯ เปนประธาน สวดพระพุทธรมนตร์ที่พระปั้นหย่า ครั้งสวดมนตร์จบ ถึงเวลาบ่าย ๔ นาฬิกา ได้พระฤกษ์เสด็จลาผนวชทรงสมათานพระองค์เปนอุบาสก ทรงศีล แล้วเสด็จสู่ที่ทรงตามราชประเพณี แลยังเสด็จประทับอยู่ที่วัดบวรนิเวศต่อมา รุ่งขึ้นวันที่ ๑๒ ธันวาคม ทรงประเคนอาหารบิณฑบาตเลี้ยงพระสงฆ์ ซึ่งได้สวดพระพุทธรมนตร์เมื่อวันก่อน ต่อมาในวันที่ ๑๓ ธันวาคม เริ่มการพิธีสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร์ ลาผนวชนิมนต์

พระสงฆ์สวดมนตร์ที่พระปั้นหย่าเหมือนวันก่อน รุ่งขึ้นวันที่ ๑๔ ธันวาคม เลี้ยงพระแล้ว เวลา ๙ นาฬิกา ถึงพระฤกษ์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ๙ ลาผนวชแล้วประทับแรมอยู่ที่ วัดบวรนิเวศ อีกคืน ๑ ถึงวันที่ ๑๕ ธันวาคม เป็นวันธัมมัสสวนะ เสด็จไปทรงธรรมในพระอุโบสถ แล้วจึงเสด็จกลับคืนพระราชวัง ๙

ถึง พ.ศ. ๒๔๕๒ (ร.ศ. ๑๒๘) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าสุริยวงศ์ประยุรพันธ์ (คือกรมหมื่นไชยาตรีสุริโยภาค) ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ สมโภชที่พรที่นังอมรินทรวินิจฉัย เมื่อวันที่ ๒๖ กรกฎาคม รุ่งขึ้นวันที่ ๒๗ ทรงผนวชที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปส่งที่วัดบวรนิเวศ ประทับอยู่ที่ ตำหนักทรงพรต ทรงผนวชอยู่พรรษาหนึ่ง แล้วลาผนวช ๙

ในเวลาซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงครอง วัดบวรนิเวศในรัชกาลที่ ๕ มีการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลที่วัดบวรนิเวศอันนับเป็นการพิเศษ หลายครั้ง คือ

ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารภถึง ที่ได้มีพระราชดำรัสถวายที่วิสุงคามสีมาวัดบวรนิเวศวิหาร ต่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เมื่อเวลาประชวรหนัก เพื่อให้พระสงฆ์ทำอุโบสถกรรม สวดพระปาฏิโมกข์ในพระตำหนักที่ทรงประชวรได้ไม่ขัดข้องแก่พระวินัยบัญญัติ ครั้นวันที่ ๑๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๑ วันเสด็จพระราชทานพระกฐินวัดบวรนิเวศจึงโปรด ๙ ให้ทำใบพระราชอุทิศ ที่วิสุงคามสีมาทรงนำไปถวายแต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น ๙ ซึ่งได้ทรงครองวัดต่อมา ความในประกาศพระบรมราชูทิศ มีดังนี้

ประกาศพระราชทานที่วิสุงคามสีมาวัดบวรนิเวศ

สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้ากรุงสยามมีพระบรมราชโองการประกาศไว้แก่พระสงฆ์ ซึ่งอยู่ในพระอารามวัดบวรนิเวศวิหาร แลพระสงฆ์

อันมาแต่ทิศทั้งสี่ให้ทราบทั่วกันว่า เมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๑ ได้เสด็จพระราชดำเนินมาเยี่ยมประชวรพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ เวลาเสด็จประทับอยู่นั้น เป็นเวลาที่พระสงฆ์จะได้ทำอุโบสถกรรม ทรงทราบว่าพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ จะเสด็จไปพระอุโบสถ ทรงทำอุโบสถกรรมตามวินัยนิยมทรงพระราชดำริเห็นว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ก็เป็นพระราชอุปัธยาจารย์ ทรงพระชราพระชนมายุเจริญกว่า ๘๐ ปี ทั้งพระอาการที่ทรงประชวรครั้งนี้ก็มากถึงเพียงนี้แล้ว หากควรที่จะให้เสด็จไปทรงทำอุโบสถกรรม ณะ พระอุโบสถไม่ถ้ำที่เขตรตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ได้ทรงพระราชอุทิศเป็นที่วิสุงคามสีมา ให้พระสงฆ์ได้ประชุมทำอุโบสถกรรมในที่นี้ได้แล้ว จะเป็นความสำราญสดวกดีแก่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ทั้งพระสงฆ์ทั้งปวง ก็จะมี ความชื่นชมยินดีประการหนึ่ง วัดบวรนิเวศวิหารนี้มีกุฎิสงฆ์เป็น ๒ แผนกอยู่ กุฎิสงฆ์ส่วนที่อยู่ฟากคลองข้างนี้มากกว่าส่วนที่อยู่ฟากพระอุโบสถ เมื่อพระสงฆ์ในแผนกนี้อาพาธหนักจะไปทำอุโบสถปวารณาที่พระอุโบสถ ย่อมเป็นความลำบากมากควรจะทรงพระราชอุทิศที่เขตรตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ให้เป็นที่วิสุงคามสีมาอีกส่วนหนึ่ง เพื่อให้สังฆกรรมแห่งสงฆ์สำเร็จได้ทั้งสองเขตรสีมาคล้ายคลึงกับพระอารามที่เป็นมหาสีมาแลชั้นตสีมา ฉะนั้นจึงได้ทรงพระราชอุทิศที่เขตรตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ด้านตะวันออกหน้าตำหนัก ตั้งแต่มุมกำแพงแก้วตรงหอเขียวไปจนถึงมุมกำแพงแก้วถัดหอร่องข้าง ยาว ๑๖ วา ๓ คอกคืบ ด้านเหนือ ตั้งแต่มุมกำแพงแก้วถัดหอร่องไปจนถึงมุมตำหนัก กว้าง ๑๑ วา ๒ คอกคืบ ด้านตะวันตก หลังตำหนักตั้งแต่มุมตำหนักไปตามแนวรั้วถึงมุมพระปั้นหย่า ยาว ๑๖ วา ๓ คอกคืบ ด้านใต้ ตั้งแต่มุมพระปั้นหย่าถึงมุมกำแพงแก้วตรงหอเขียว กว้าง ๑๑ วา ๒ คอกคืบ ให้เป็นที่วิสุงคามสีมา ยกเป็นแผนกหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขตรเป็นที่พิเศษสำหรับพระสงฆ์อันมาแล้วและจะมาแต่จตุรทิศ ซึ่งสมควรจะทำสังฆกรรมในสีมานี้ ได้ทำสังฆกรรมตามความประสงค์

ประกาศพระบรมราชูทิศ ไว้แต่วันที่ ๒๑ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๑ พระพุทธศาสนากาล ๒๔๓๕ พรรษา เป็นวันที่ ๘๗๑๖ ในรัชชกาลปัตยุบันนี้ ฯ

ใน พ.ศ. ๒๔๓๖ พระไตรปิฎกซึ่งทรงอาราธนาให้พระสงฆ์ มีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นประธาน ตรวจชำระต้นฉบับแล้วยกขึ้นสู่พิมพ์สำเร็จ จึงโปรด ฯ ให้มีพิธีการฉลอง ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม^๑ แลพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เนื่องในการพระราชพิธีรัชมานุภาพ ตั้งแต่วันที่ ๘ ธันวาคม พระสงฆ์ ๑,๐๒๖ รูป เจริญพระพุทธมนตร์ ๓ วัน เวลาค่ำมีดอกไม้ไฟแลมหรศพลสมโภชที่ท้องสนามไชย รุ่งขึ้นเวลาเช้าเลี้ยงพระ เวลาบ่ายเสด็จออกทรงไปรอยที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ จนวันที่ ๑๑ เวลาบ่ายเวียนเทียนสมโภช เป็นเสร็จงาน ต่อนั้นโปรด ฯ ให้มีการบวรแห่งของหลวงสมทบกับกระบวรแห่ง ซึ่งเจ้าอาวาส จัดมารับพระไตรปิฎกแห่งไปยังพระอารามต่าง ๆ ที่ได้พระราชทาน พระไตรปิฎก ส่วนวัดบวรนิเวศ เมื่อแห่งพระไตรปิฎกไปประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงจัดให้มีการฉลองที่วัดด้วยอีกส่วน ๑ นิมนต์พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนตร์ที่ในพระอุโบสถ รุ่งขึ้นเลี้ยงพระแล้วสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ เมื่อยังเป็นที่พระธรรมโกษา เทศนาถวายพระราชกุศลกัณฑ์ ๑ เป็นเสร็จงาน ฯ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ เสด็จพระราชดำเนินยังมหามกุฏราชวิทยาลัยครั้ง ๑ แลสมเด็จพระบรมราชินีนาถเสด็จยังมหามกุฏราชวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ ครั้ง ๑ ซึ่งได้พรรณามาแล้ว นอกจากนั้นใน พ.ศ. ๒๔๔๐ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาศยุโรปครั้งแรกนั้น เสด็จไปทรงนมัสการลาบูชาพระพุทธชินสีห์ แลทรงทอดผ้าไตรสดับปกรณ์พระศพลสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลังกรณ์ พระบรมราชอุปถัมภ์ เมื่อวันที่ ๓ เมษายน แลในวันนั้น ได้ทรงนำสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมขุนลพบุรีราเมศวร์พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าวชิรมิตร (กรมขุนสิงหวิกรมเกรียงไกร) แลพระองค์เจ้าดิถลักนพรัตน์ (กรมหมื่นสรรควิไลยนฤบดี) ซึ่งจะตามเสด็จออกไปแล้วอยู่เล่าเรียนอยู่ในยุโรปไปปฏิญาณพระองค์เป็นอุบาสกในที่ประชุมสงฆ์ มีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นประธาน ที่ในพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศด้วย ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับคืน

^๑พระที่นั่งอนันตสมาคมองค์เก่า ซึ่งสร้างแต่รัชกาลที่ ๔ ที่ในพระบรมมหาราชวัง อยู่ตรงหลังพระที่นั่งสุทไธสวรรย์

ยังพระนครในเดือนธันวาคม โปรดให้มีการสมโภชพระพุทธชินสีห์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ กับพระสงฆ์คณะธรรมยุตติกา พร้อมกันจัดการรับเสด็จที่วัดบวรนิเวศ ตกแต่งเครื่องประดับทั่วไปทั้งบริเวณวัด ถึงวันที่ ๒๓ ธันวาคม พระสงฆ์ธรรมยุตติกาทั้งที่อยู่ในกรุงเทพฯ แลหัวเมือง รวมกันประมาณ ๖๐๐ รูป มาประชุมพร้อมกันที่วัดบวรนิเวศ พระราชาคณะแลพระครู ถานานุกรมเปรียญนั่งที่ในพระอุโบสถ พระสงฆ์นอกนั้นนั่งที่พระวิหารศาลาแลปราสาทขึ้น ที่ในวัดพวกทายกแลทายิกาซึ่งบำรุงมหามกุฏราชวิทยาลัย ก็มาประชุมคอยรับเสด็จอยู่ที่ วัดบวรนิเวศด้วยพร้อมกัน ครั้นเวลาค่ำพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จ ทรงรถพระที่นั่ง มีกระบวรแห่เสด็จไปยังวัดบวรนิเวศ เสด็จเข้าในพระอุโบสถทรงจุดธูปเทียน เครื่องนมัสการแลถวายกระถางใหญ่ทำด้วยศิลาสีเขียวจำหลักลายคู่ ๑ กับโคมตั้งกิ่งไฟฟ้า ก้าใหญ่คู่ ๑ ซึ่งทรงจัดหามาแต่ยุโรป ทรงพระราชอุทิศบูชาพระพุทธชินสีห์ แล้วเสด็จประทับ ราชอาสน์ รับพระพรของพระสงฆ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ถวายพระรูปพระพุทธชินสีห์ มีกรอบอันวิจิตรองค์ ๑ แลพระพรไชยมงคลในนามของพระสงฆ์วัดบวรนิเวศ หม่อมเจ้า พระศรีสุคติคัตยานุวัตรสภานายกกรรมการถวายพระพรไชยมงคลในนามของมหามกุฏ ราชวิทยาลัย แล้วสมเด็จพระสังฆราชวัดราชประดิษฐ์ ถวายพระพรไชยมงคลในนามของ พระสงฆ์ธรรมยุตติกาทั่วไป ครั้นจบลง พระสงฆ์พร้อมกันสวดคาถาถวายพระพรซึ่งได้แต่ง ขึ้นใหม่สำหรับงานนั้น เจ้าพนักงานตีระฆังสัญญาณปีพาทย์แตรวงระโคมเพลงสรรเสริญ พระบารมี ครั้นสุดเสียงระโคม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราช- ดำรัสตอบ จบพระราชดำรัส มีระโคมสาธุการอีกครั้ง ๑ แล้วสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ถวายเหรียญพระพุทธชินสีห์ซึ่งสร้างขึ้นเป็นของแจกในงานนั้น แลพระองค์เจ้าพระอรุณนิภา คุณาทร ถวายคำไชยมงคลซึ่งพระสงฆ์บางรูปแต่งแลเขียนมาให้ถวายเป็นส่วนตน ๆ เสร็จแล้ว พราหมณ์เบิกแว่นเวียนเทียนสมโภชพระพุทธชินสีห์ ครั้นเสร็จการสมโภช จึงเสด็จพระราช- ดำเนินผ่านที่พระสงฆ์แลอุบาสกอุบาสิกา นั่งประชุมในวัดบวรนิเวศ เสด็จผ่านถึงที่ใดก็ถวาย ไชยมงคล ณ ที่นั้น เสด็จไปทรงบูชาที่พระเจดีย์แลพระวิหาร แล้วเสด็จไปประทับที่พลับพลา นอกวัดทางด้านตะวันตก ทอดพระเนตรแก่พระรูปพระพุทธชินสีห์กับทั้งคำถวายไชยมงคล ซึ่งพระสงฆ์ถวายในวันนั้น อันมีกระบวรแห่เข้าไปส่งยังพระบรมมหาราชวัง แล้วทรงจุด

ดอกไม้เพลิง เป็นพุทธรูปชานเมืองในอารสมโภชพระพุทธรูปชินสีห์ แลเสด็จไปบูชาแลทอดผ้าไตร สดับปกรณ์พระศพสมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ แล้วเสด็จกลับคืนพระบรมมหาราชวัง ๙

ถึง พ.ศ. ๒๔๔๓ ทรงพระราชดำริห์ว่า เป็นเวลาว่างราชการสำคัญพระบรมศพ พระศพเจ้านายซึ่งทรงพระเกียรติยศสูงค้ำอยู่หลายพระองค์ คือ พระบรมศพสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ แลพระศพสมเด็จพระเจ้ามหัยยิกาเออ กรมพระยาสุตารักษ์ราชประยูร เป็นต้น จึงโปรด ๙ ให้ทำการพระเมรุทองสนามหลวง แต่พระเมรุครั้งนี้มีพระราชประสงค์จะเลิกวิธีกะเกณฑ์มิให้ไพร่พลได้รับความเดือดร้อนโปรด ๙ ให้งดการสร้างพระเมรุใหญ่อย่างแต่ก่อนเสีย ให้ซ่อมแปลงพระอุโบสถวัดบวรสถานสุทธาวาส ในพระราชวังบวรตอนซึ่งได้รื้อกำแพงปราสาทที่เพนทองสนามหลวงแล้วนั้น เป็นพระเมรุพิมาน ที่ตั้งพระศพ ปลุกพระเมรุมณฑปต่อออกมาเป็นที่พระราชทานเพลิง ปลุกสร้างแต่พลับพลา กับโรงงานมหรศพแลสถานที่ต่าง ๆ ตามแบบงารพระเมรุใหญ่ทองสนามหลวงแต่ก่อนมา ๙

ในอารพระเมรุทองสนามหลวงครั้งนี้ โปรด ๙ ให้ถวายพระเพลิงพระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ก่อนพระบรมศพแลพระศพอื่น ประกาศกระแสรราชดำริห์ว่า “พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์^๑ แต่เมื่อยังดำรงพระชนม์อยู่นั้น ได้เป็นพระบรมราชาปธานจารย์มีพระเดชพระคุณมา บัดนี้ถึงคราวที่จะพระราชทานเพลิงพระศพแล้ว สมควรที่จะยกย่องให้เป็นพิเศษ เพื่อได้พระราชทานเพลิงก่อนพระบรมศพแลพระศพอื่น ๆ แลจะได้ทรงกระทำสักการบูชาให้เพียงพอกับพระเดชพระคุณซึ่งได้ทรงมีมา” ดังนี้ ๙

งารพระศพ เริ่มเมื่อวันที่ ๖ มกราคม พระราชทานเพลิงพระพุทโที่พระเมรุน้อย ซึ่งปลุกขึ้นนำพระตำหนักในวัดบวรนิเวศพร้อมกับพระพุทโที่ สมเด็จพระสังฆราชวัดราชประดิษฐ์ ซึ่งเป็นพระบรมราชากรมวาจาจารย์เวลาบ่ายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปทรงทอดผ้าสดับปกรณ์ แล้วพระราชทานเพลิงพระพุทโที่ ส่วนงารพระเมรุนั้น วันที่ ๑๓ มกราคม โปรด ๙ ให้เชิญพระพุทโที่หิงค์ปฏิมากรแห่งจากพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ในพระราชวังบวร

^๑ที่ใช้พระนามว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ก็ดี สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ก็ดี เป็นของทรงบัญญัติขึ้นชั้นหลัง

ออกไปสมโภชที่พระเมรุพิมาน พระสงฆ์ ๒๐ รูปเจริญพระพุทธรูปมนตร์ แล้วทรงจุดดอกไม้เพลิง
เปนพุทธรูป รุ่งขึ้นวันที่ ๑๔ มกราคม เวลาเช้าเลี้ยงพระสงฆ์ที่สวดพระพุทธรูปมนตร์ แล้ว
เวียนเทียนสมโภชพระพุทธรูปสังข์ เวลาบ่ายแห่กลับไปยังพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ในบ่ายวันนั้น
แห่พระอัฐิสมเด็จพระบวรราชเจ้า ฯ ทั้ง ๓ รัชกาล แลพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
เจ้าอยู่หัว จากพระราชวังบวรไปสมโภชที่พระเมรุพิมาน พระสงฆ์ ๔๐ รูปเจริญพระพุทธรูปมนตร์
แลสดับปกรณ์ ๒๐๐ รูป แล้วเสด็จออกพลับพลาทรงจุดดอกไม้เพลิง แล้วแห่พระบรมอัฐิ
กลับคืนไปยังพระราชวังบวร ในการสมโภชพระพุทธรูปสังข์แลพระบรมอัฐินี้มีมหรศพ
ทั้ง ๒ วัน ฯ

วันที่ ๑๕ มกราคม เวลาตี ๕ นาฬิกา เชิญล่องทรงพระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ตั้งบนยานมาศสามลำคานประกอบพระโกษฐ์ทองใหญ่
แห่โดยกระบวนน้อย สมเด็จพระบวรราชเจ้า ฯ กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงอ่านพระอภิธรรมนำพระศพจาก
วัดบวรนิเวศไปยังนำวัดพระเชตุพนครั้นเวลาเช้า ๗ นาฬิกา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวเสด็จไปทอดผ้าสดับปกรณ์พระศพ แล้วเชิญพระโกษฐ์ขึ้นประดิษฐานบนเวชยันต์ราชรถ
ตั้งกระบวนแห่เป็นกระบวนใหญ่ตามราชพิธีขัตติยศ แลสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรสทรงอ่านพระอภิธรรมนำพระศพ กระบวนหลังมีกระบวนพระสงฆ์ สมเด็จพระ
พระราชาคณะนั่งวอ พระองค์เจ้า พระทรงเสด็จ แลพระราชาคณะนั่งแคร่ พระสงฆ์
ชั้นพระครูถนายนุกรมเปรียญถือพัดยศเดินตามพระศพ แห่ทางถนนสนามไชยไปยัง
พระเมรุพิมาน ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลแลมีการมหรศพสมโภชพระศพถึงวันที่ ๑๖ มกราคม
เวลาบ่ายถวายพระเพลิงวันที่ ๑๗ มกราคม เวลาเช้าเสด็จออกทรงเก็บพระอัฐิแบ่งเป็น
๒ ส่วน ส่วน ๑ ไว้ในพระโกษฐ์ทองคำลงยาราชาวดีตามราชพิธีขัตติยศ เพื่อจะประดิษฐานไว้
ณะ หอพระนาคในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อีกส่วน ๑ ไว้ในพระเจดีย์ศิลาทองขนาดเล็กน้อย
เพื่อจะประดิษฐานไว้เป็นที่สักการบูชา ณ วัดบวรนิเวศ เมื่อทรงบำเพ็ญพระราชกุศล
ในตอนเช้าแล้ว แห่พระอัฐิในพระเจดีย์ศิลาทองกับพระอังคารไปยังวัดบวรนิเวศ เชิญพระโกษฐ์
พระอัฐิประดิษฐานไว้ในพระเมรุพิมาน มีการสมโภชแลทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอีกวัน ๑
กับคืน ๑ เวลากลางคืนจึงแห่พระโกษฐ์พระอัฐิไปยังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ฯ

ต่อมาถึงวันที่ ๒๑ เป็นกำหนดทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสัตตมวารแลบันจุพระอังคาร
เชิญพระเจดีย์ศิลาทองซึ่งทรงพระอัฐิกับลุ่มพระอังคารประดิษฐานที่ในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศ
เวลาเข้ามีการทรงบำเพ็ญพระราชกุศล นิมนต์พระสงฆ์ ๑๐ รูป ฉันทน์ในพระอุโบสถ แล้วสวดปกรณ์
๑๐๐ รูป เวลาบ่าย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนิน
ยังวัดบวรนิเวศ พระสงฆ์ที่ได้ฉันทน์เข้า ๑๐ รูปนั้น เจริญพระพุทธมนตร์ และทรงทอดผ้าไตร
สวดปกรณ์แล้ว เชิญลุ่มพระอังคารไปยังวิหารแก่ง ทรงบันจุพระอังคารในฐานพระพุทธรูปัญญา
อัคคะ ซึ่งเป็นพระฉลองพระองค์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์
แล้วมีเทศนาเป็นธรรมทานที่นำพระอัฐิก้อนที่ ๑ เสร็จแล้วเชิญพระเจดีย์ศิลาทอง ซึ่งทรงพระอัฐิ
ขึ้นประดิษฐานไว้บนตำหนัก เสร็จการพระศพดังนี้ ฯ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ เป็นอภิเษกสมรสสมัยรัชกาลที่ ๕ ยินนานจำนวนปีถึงสองเท่ารัชกาล
ที่ ๔ โปรด ฯ ให้ทำการพระราชพิธีอภิเษกสมรสฉลองราชสมบัติเนื่องในการพระราชกุศล
ซึ่งทรงบำเพ็ญในครั้งนี้ พระราชทานปัจจัยมูลบำรุงวัดแลเกื้อกูลแก่พระภิกษุสามเณร
วัดบวรนิเวศ มีพระราชหัตถเลขาทรงแสดงพระบรมราชูทิศพระราชทานดังนี้

ประกาศพระบรมราชูทิศ วัดอุปจายมูลสำหรับบำรุงวัด แลเกื้อกูลแก่ภิกษุสามเณร วัดบวรนิเวศวิหาร ฯ

พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย
วันที่ ๔ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๒

ขอประกาศแก่พระเถรานุเถระในคณะธรรมยุติกนิกาย ด้วยนับแต่วันข้าพเจ้าได้รับ
ศิริราชสมบัติสืบสนองพระองค์สมเด็จพระบรมชนกนารถ ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ
มาถึงวันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ นี้ คิดเป็นวัน ๑๒๗๔๔ วัน ได้สองเท่าจำนวนวันที่
สมเด็จพระบรมชนกนารถได้ทรงรับแลดำรงศิริราชสมบัติมา จึงได้บำเพ็ญการกุศลถวายทาน

แก่พระภิกษุสงฆ์ อุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระบรมชนกนารถส่วนหนึ่งแล้ว บัดนี้มาคิดเห็นว่า สมเด็จพระบรมชนกนารถ พระองค์ทรงพระราชศรัทธาในพระพุทธรูป ยิ่งนัก เมื่อพระองค์ทรงผนวชได้ทรงตั้งลัทธิธรรมยุติกนิกาย อันปฏิบัติตามธรรมวินัยโดยสุขุม ยิ่งขึ้นให้เป็นที่เลื่อมใสและเป็นประโยชน์แก่ชนทั้งปวงเป็นอันมาก ด้วยพระอุสาหะวิริยอันแรงกล้าได้เสด็จประทับอยู่ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร จนถึงเวลาเสด็จลาผนวชมาดำรงศิริราชสมบัติ วัดบวรนิเวศยอมเป็นที่ตั้งของพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกายแต่เดิมมา แลต่อมาเมื่อข้าพเจ้า บรรพชาเป็นสามเณร ก็ได้อยู่ในวัดบวรนิเวศด้วยข้าพเจ้ามาระฤกษ์ถึงพระอารามอันสำคัญนี้ ซึ่งเป็นที่เนื่องด้วยสมเด็จพระบรมชนกนารถแลตัวข้าพเจ้าในอภิสิทธิ์กาลนี้ จึงมีความประสงค์ ที่จะบำเพ็ญการกุศลบำรุงวัดบวรนิเวศ เป็นการฉลองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระบรมชนกนารถ อีกส่วนหนึ่ง จึงบริจาคทุนทรัพย์ ๓๕ ชั่ง ถวายไว้สำหรับวัดบวรนิเวศ เพื่อการปฏิสังขรณ์ ฤกษ์การก่อฤกษ์แก่ภิกษุสามเณร ฤกษ์เพื่อเพนทูนให้เกิดผลต่อไปสำหรับการที่กล่าวมาแล้วตาม ควรแก่ความต้องการ ข้าพเจ้าจะได้มอบให้กรมพระคลังข้างที่เก็บไว้สำหรับที่จะจัดการตามที่ ควรจะทำให้เป็นประโยชน์แก่พระอารามนั้น ขอพระคุณทั้งปวงจงรับส่วนที่ได้อุทิศนี้ไว้ เพื่อประโยชน์และความสุขแก่ข้าพเจ้า สิ้นกาลนานเทอญ

อิทธิ มยา รณญา (พระบรมราชนามาภิไธย)

ปรมินทมหาจุฬาลงกรณสุมา สยามวิหิตะ รัชช กายตา ๙

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ ทรงพระราชดำริเห็นว่า พระพุทธรูปอันทรงพระนามว่าพระศาสดา เป็นพระพุทธรูปสำคัญมีเรื่องตำนานมาในพงศาวดาร เดิมประดิษฐานอยู่พระวิหารทิศใต้ ในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เมืองพิษณุโลก พระพุทธชินราชอยู่วิหารทิศตะวันตก และพระพุทธชินสีห์อยู่วิหารทิศเหนือ ตั้งแต่ครั้งราชวงศ์ พระร่วงครองเมืองพิษณุโลก ตั้งแต่เชิญ พระศาสดามาจากวัดสุทัศน์มาประดิษฐานไว้ในพระวิหารวัดบวรนิเวศ ในปลายรัชชกาลที่ ๔ ยังหาได้ทำฉัตรกันอย่างพระประธานที่สำคัญไม่ จึงโปรด ๙ ให้ทำฉัตรแขวน ๗ ชั้น หุ้มตาช ถวายเป็นพุทธรูปบูชาแลเสด็จพระราชดำเนินไปยกฉัตรนั้น ในวันพระราชทานพระกรฐิน วัดบวรนิเวศ เมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม ๙

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงครองวัดบวรนิเวศมาได้ถึง ๑๔ ปี เสมอกับจำนวนปีที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัดบวรนิเวศ เมื่อครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงครองวัดถึง ๑๔ ปี ได้เคยทรงบำเพ็ญพระกุศลทำพิธีฉลองยุคนับเป็นอภิรักษ์ขัตติสมัยสำคัญอันหนึ่ง ในขณะนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า พระองค์ทรงพระปรีชาญาณรอบรู้ แลได้ทรงประกอบกิจให้เกิดประโยชน์แก่พระศาสนาแลมหาชน ในพระราชอาณาจักรเป็นอันมาก ทั้งได้ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สมควรที่จะเลื่อน

ประวัติวัดราชประดิษฐ์

วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมารามราชวรมหาวิหาร

วัดราชประดิษฐ์ เป็นพระอารามหลวงชั้นเอก ชนิดราชวรวิหาร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สร้างอุทิศถวาย แต่พระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกาย นับเป็นพระอารามแห่งแรกของคณะสงฆ์ฝ่ายนี้

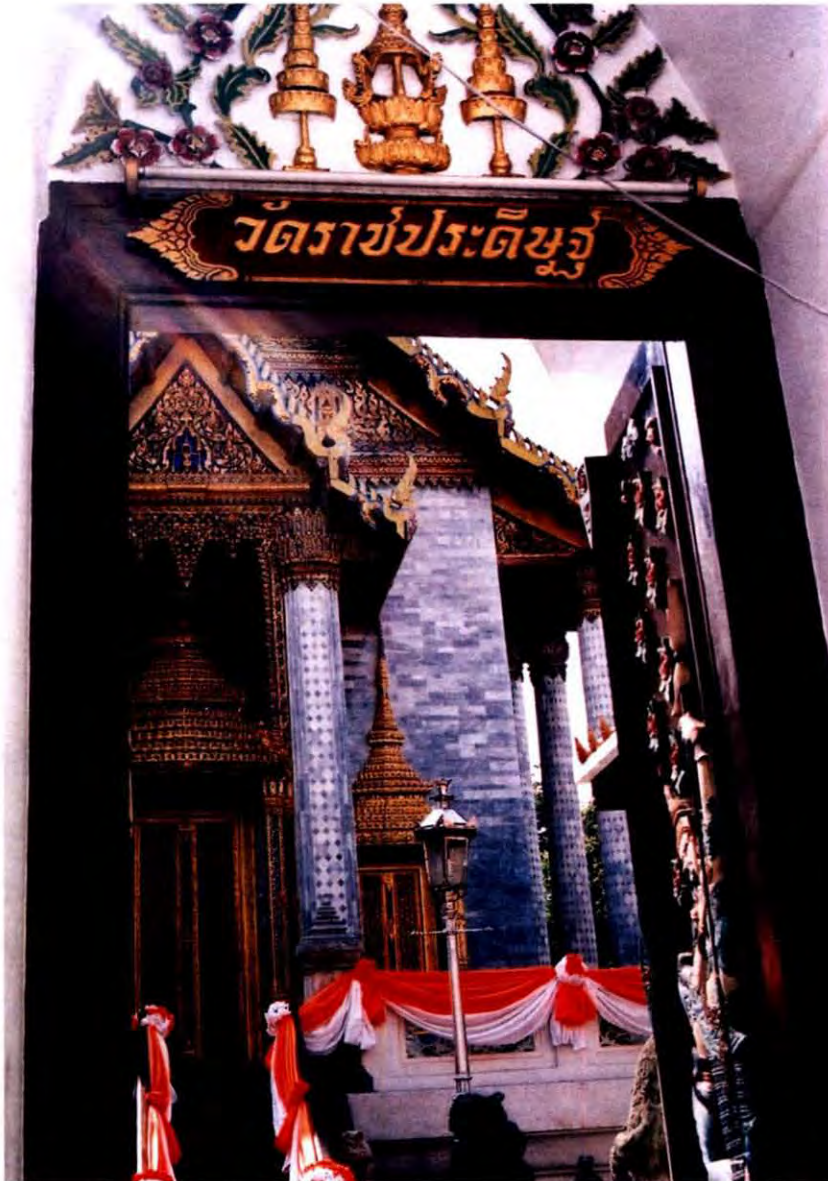
บริเวณที่สร้างวัดนี้แต่เดิมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระราชทานแก่ข้าราชการที่ต้องพระราชประสงค์จะพระราชทานเป็นที่อยู่อาศัย และมีผู้สร้างโรงธรรมการเปรียญ เพื่อใช้เป็นที่ฟังธรรมและถวายทานแก่พระสงฆ์ เหมือนกับเป็นศาลาการเปรียญในวัดทั่วไป

ต่อมาในรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว บริเวณนี้กลายเป็นสวนกาแปตามพระราชประสงค์

แต่มาในรัชกาลที่ ๔ บริเวณสวนกาแป้นรกร้างขาดการดูแล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริที่จะสร้างวัดธรรมยุติกนิกายโดยทรงมีพระราชเหตุผลในการสร้างวัด ๓ ประการ ดังที่โปรดให้จารึกไว้บนแผ่นศิลาที่ประดิษฐานไว้ด้านหลังพระวิหาร คือ

๑. ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้มีวัดธรรมยุติกนิกายใกล้กับพระบรมมหาราชวัง ทั้งนี้ เพื่อให้ข้าราชการผู้ประสงค์จะทำบุญตามศตอโยให้ต้องเดินทางไปไกลนัก

๒. ทรงมีพระราชประสงค์จะได้คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายอยู่ใกล้ เพื่อที่จะได้ทรง
ปรึกษาสอบสวนข้อปฏิบัติต่าง ๆ ของสงฆ์ธรรมยุติกนิกายที่เป็นของพระองค์เอง

๓. เพื่อให้ถูกต้องตามโบราณราชประเพณี คือ ภายในเมืองหลวงจะมีวัดที่สำคัญ
ประจำอยู่ ๓ วัด คือ วัดมหาธาตุ วัดราชบูรณะ และวัดราชประดิษฐ์

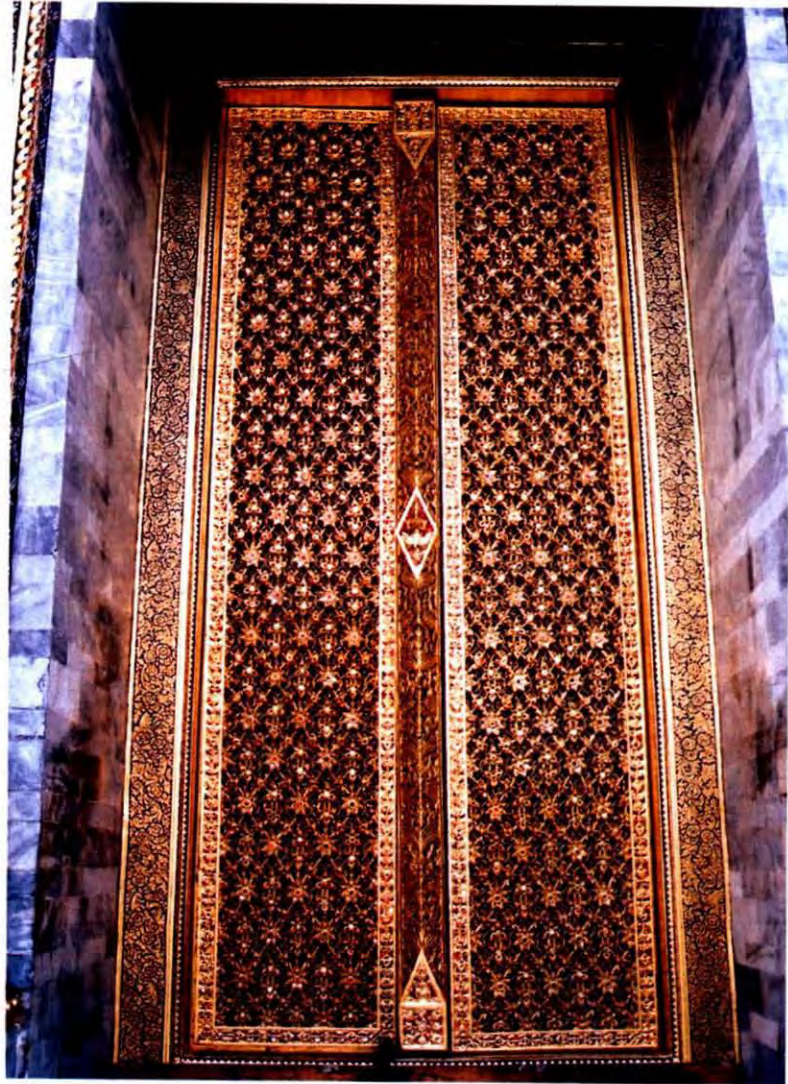
ในการสร้างวัดราชประดิษฐ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชทาน
พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ ตั้งแต่ซื้อที่ดินจากกรมพระคลังหลวงประมาณราคาขายที่ดิน
ในสมัยนั้น ที่ดินแปลงนี้คิดเป็นจำนวนเงิน ๑,๑๐๙๘ บาท หรือคิดเป็นเงิน ๑๘ ชั่ง ตำลึงกึ่ง
ทั้งนี้เนื่องจากทรงเกรงจะเกิดข้อครหาภายหลังได้ ดังโปรดให้จารึกไว้ว่า

“...ที่นี่เป็นสวนกาแพของหลวงของแผ่นดิน เป็นของกลางอยู่ไม่ควรจะยกเอามาถวาย เฉพาะเป็นของพระสงฆ์ คณะธรรมยุติกนิกายเป็นพิเศษได้เป็นการเสียประโยชน์แก่แผ่นดินไป...”

เมื่อทรงได้ที่ดินเป็นกรรมสิทธิ์แล้ว จึงได้ทรงประกาศสร้างวัดธรรมยุตขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๗ และทรงพระราชทานนามวัดไว้ตั้งแต่กำลังทำการก่อสร้างว่าวัดประดิษฐ์สถิต ธรรมยุติการาม นับเป็นวัดของคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายแห่งแรก และด้วยทรงเป็นห่วงใน พระอารามและคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายที่ทรงโปรดให้ตั้งขึ้นในตอนท้ายของจารึก จึงโปรดให้ระบุไว้อย่างชัดเจนดังนี้

“...ที่นี่ใกล้พระราชวัง ถ้าพระเจ้าแผ่นดินในอนาคตไม่โปรด จะต้องประสงค์ที่นี่ใช้ในราชการแผ่นดินก็ขอให้ซื้อที่อื่นเท่าที่นี้ หรือใหญ่กว่านี้ด้วยราคาเท่าเทียมกันจากบ้านคนถือพระพุทธรูปศาสนา ไม่รังเกียจเกลียดชังสงฆ์ คณะธรรมยุติกนิกายขอเป็นที่ภิกขาจารได้ และไม่ใกล้เคียงชิดติดกับวัดอื่น เปลี่ยนก่อนจึงย้ายได้ให้ผู้มีชื่อเขียนไว้ทำหนังสือนี้ได้สร้างสถาปนากการลงไว้ในที่นี้ ก็ต้องสร้างใช้ให้ดงามเหมือนกัน จึงควรเอาที่นี่เป็นที่หลวงใช้ในราชการได้...”

ในการก่อสร้างพระอารามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาราชสงคราม (ทองสุข) เป็นแม่กองดำเนินการในวันศุกร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๘ ปีชวด จุลศักราช ๑๒๒๖ ตรงกับวันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๐๗ ใช้เวลาในการก่อสร้างประมาณ ๗ เดือน

แต่เนื่องจากบริเวณพื้นที่ทำการก่อสร้างพระวิหารหลวง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์จะถมพื้นที่ให้สูงขึ้นแล้วใช้ไหกระเทียมที่นำมาจากเมืองจีน หรือเศษเครื่องกระเบื้องถ้วยชามที่แตกหักมาถมที่แทนดินและทราย ที่อาจจะทำให้พื้นทรุด

ตัวในภายหลังได้แกร่ง ไม่ผุ ไม่หุดตัว และมีน้ำหนักเบาจึงเท่ากับการใช้เสาเข็ม ที่สร้างด้วยคอนกรีตเสริมเหล็ก ในปัจจุบันนั่นเอง วิธีการหาไหกระเทียม และเครื่องกระเบื้องเคลือบทั้งหลายเป็นจำนวนมาก ๆ นั้น พระองค์ทรงใช้วิธีออกประกาศบอกบุญเรียไรให้ประชาชนนำไหกระเทียมมาร่วมพระราชกุศล โดยเก็บค่าผ่านประตูเป็นเครื่องกระเบื้องเคลือบขนาดเล็ก ขวด ถ้ำชา และเครื่องกระเบื้องอื่น ๆ และทรงอนุญาตให้ประชาชนไปดูการนำไหลงฝังเพื่อป้องกันกรเข้าใจผิดว่าพระองค์ทรงใช้ไหกระเทียมบรรจุเงินทองฝังไว้ในวัด

ครั้นเมื่อสร้างพระอารามเสร็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานเปลี่ยนนามวัดเป็นวัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม เนื่องจากทรงพิจารณาเห็นว่า นามวัดที่พระราชทานไว้เดิมนั้นเป็นการเจาะจงต่อพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุตมากเกินไป หรืออาจจะเพื่อให้เป็นที่เหมาะสมกับที่โปรดให้ประดิษฐานหลักศิลา หรือสีมาใหญ่ ๑๐ หลัง เพื่อเป็นขอบเขตของพระอารามและโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิธีสมโภชพุทธสีมาถึง ๓ วัน คือวันที่ ๗-๘ และ ๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๘

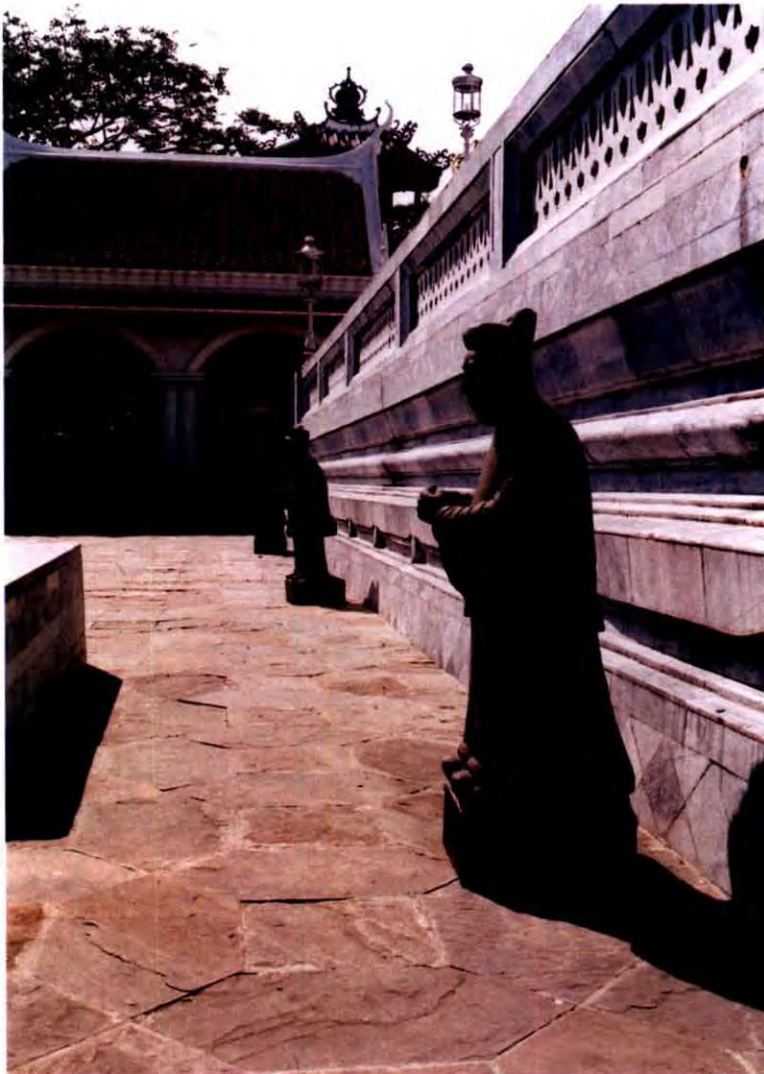
วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม ถือเป็นวัดประจำรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ครั้นต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์สิ่งชำรุดทรุดโทรมทั่วทั้งพระอาราม และยังโปรดให้บรรจุพระบรมอัฐิธาตุสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (บางส่วน) ไว้ในกลองศิลา และประดิษฐานไว้ในพระพุทธรูปพระประธานในพระวิหารหลวง ตามพระกระแสรับสั่งพระบรมโอรสาธิราช พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บูรณะวัดราชประดิษฐ์อีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๕๖ โดยโปรดสร้างปราสาทยอดปราสาทขึ้นใหม่ ๒ หลัง แทนเรือนไม้ที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ ซึ่งชำรุดทรุดโทรมเป็นอย่างมาก

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๖ จึงโปรดให้ช่างกรมศิลปกร รื้อและออกแบบสร้างใหม่เป็นปราสาทยอดปราสาทแบบขอม ปราสาทที่อยู่ทางด้านตะวันออก หรือทางด้านขวาของพระวิหาร ใช้เป็นที่เก็บพระไตรปิฎก จึงเรียกกันว่า “หอไตร” ส่วนหลังที่อยู่ทางด้านทิศตะวันตกเป็นที่ประดิษฐานพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเรียกกันว่า “หอพระจอม”

สิ่งสำคัญในพระอาราม

๑. พระวิหารหลวง เนื่องจากวัดราชประดิษฐ์เป็นวัดที่มีมหาสิมมาลัยอมพระอารามภายในวัดจึงไม่มีพระอุโบสถ หากแต่ใช้พระวิหารหลวงเป็นที่ประกอบสังฆกรรม พระวิหารหลวง

ตั้งอยู่บนพื้นไพทีสูง เป็นอาคารทรงไทย มีมุขด้านหน้าและหลังผนังภายนอกประดับด้วยหินอ่อน หลังคามุงกระเบื้องเคลือบ มีช่อฟ้า ใบระกาซึ่งปิดทองประดับกระจกอย่างงดงาม หน้าบันด้านหน้า และด้านหลังเป็นตราพระราชลัญจกรประจำพระองค์รัชกาลที่ ๔ คือเป็นพระมหามงกุฎอยู่เหนือพระแสงขรรค์คู่ มีพานแว่นฟ้ารองรับ วางบนหลังช้าง ๖ เชือก กระหนาบด้วยฉัตร ๕ ชั้น เป็นไม้สักลงรักปิดทองทั้งหมด ซึ่งนับได้ว่าเป็นศิลปกรรมที่งดงาม วิจิตรแห่งหนึ่งของไทย

ซุ้มประตูหน้าต่างทุกบานเป็นลายปูนปั้นลงรักปิดทองประดับกระจกสี เป็นรูปมงกุฎ ส่วนบานประตูและหน้าต่างสลักด้วยไม้สักเป็นลายก้านขดหลายชั้น ปิดทองประดับกระจก

ที่ผนังด้านหลังพระวิหารมีซุ้มศิลาจารึกประกาศในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวถึงการสร้างวัดถวายพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกาย พ.ศ. ๒๔๐๗ และประกาศเรื่องผูกพัทธสีมาวัด ในปีพุทธศักราช ๒๔๐๘ ประกาศทั้ง ๒ ส่วน ลงพระปรมาภิไธยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภายในพระวิหารหลวงมีภาพจิตรกรรมฝาผนัง เป็นภาพเขียนด้วยสีฝุ่น เขียนขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ซึ่งทรงโปรดเกล้าฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์ แบ่งภาพเป็นสองตอน ตอนบนเป็นรูปเทวดาและนางฟ้าเหาะอยู่ตามกลีบเมฆ และทิพย์วิมาน ตอนล่างเป็นภาพพระราชพิธี ๑๒ เดือน ภาพที่ผนังด้านหน้าพระประธาน

เป็นภาพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่องกล้องดูสุริยุปราคาที่ตำบลหัวากอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์

๒. พระพุทธรูปสี่หังค์ปฏิมากร พระประธานประจำพระวิหารหลวง ประดิษฐานอยู่บนฐานชุกชี ภายใต้บุษบก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจำลองจากพระพุทธรูปสี่หังค์องค์ที่ประดิษฐาน ณ พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร เนื่องจากทรงชอบพระทัยพุทธลักษณะที่ทรงนับถือด้วยพระราชศรัทธาเป็นพิเศษ ในฐานะพระพุทธรูปสี่หังค์ปฏิมากร ประดิษฐานพระบรมอัฐิของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้านหน้าพระพุทธรูปสี่หังค์ปฏิมากรประดิษฐานพระพุทธรูปสี่หังค์จำลองอีกองค์หนึ่ง ซึ่งมีขนาดย่อมลงมาและทางด้านซ้ายประดิษฐานพระพุทธรูปชินสีห์จำลอง ส่วนทางด้านขวาประดิษฐานพระพุทธรูปชินราชจำลอง

๓. พระพุทธรูปรัตนาราย หล่อด้วยสำริดกะไหล่ทอง ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร เบื้องหลังมีซุ้มเรือนแก้วเป็นพุ่มหาโพธิ์ ยอดเรือนแก้วเก็บรูปพระ ร่ององค์พระเป็นที่สำหรับรับน้ำสรง มีท่อนเป็นรูปศิระชะโค ซึ่งหมายถึงพระโคตมโคตร (องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า)

๔. หอไตร สร้างโดยพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยโปรดให้ริ้ออาคารเดิมที่เป็นเครื่องไม้และชำรุดทรุดโทรมบนฐานไพที ด้านตะวันออกของพระวิหารหลวงมีลักษณะเป็นปราสาทยอดปราสาทแบบขอมตัวปราสาทก่ออิฐถือปูน หน้าบันประดับด้วยลายปูนปั้นเป็นภาพพุทธประวัติปางประสูติและเสด็จดับขันธปรินิพพาน ภายในเป็นที่เก็บพระไตรปิฎก และคัมภีร์

๕. หอพระจอม พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างขึ้นในคราวเดียวกับหอไตรตั้งอยู่ทางด้านตะวันตกของพระวิหารหลวง มีสัดส่วนเช่นเดียวกับหอไตร แต่ยอดปราสาทเป็นรูปพุ่มสีน้าหน้าหน้าบันมีลายปูนปั้น เป็นรูปนารายณ์บรรทมสินธุ์บนหลังมังกร เบื้องหลังมีพระสัปราชแผ่พังพาน ภายในพระปราสาทประดิษฐานพระบรมรูปยืนเต็มพระองค์ ขนาดเท่าพระองค์จริง ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๖. ปาสาณเจดีย์ อยู่ด้านหลังพระวิหารหลวง เป็นเจดีย์ทรงกลมฐานสี่เหลี่ยม ก่ออิฐถือปูน ภายนอกประดับด้วยกระเบื้องหินอ่อนทั้งองค์ เช่นเดียวกับ ปาสาณเจดีย์

ซึ่งหมายถึงเจดีย์หิน ด้านหน้าของเจดีย์ประดิษฐานพระรูปหล่อด้วยสำริด สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว มหาเถระ) ในท่านั่งแสดงพระธรรมเทศนา ฝีมือช่างชาวสวีเดน

๗. ปราสาทขอม ตั้งอยู่บนฐานโพธิ์ ด้านหลังพระวิหาร เป็นปราสาทก่ออิฐถือปูน ทรงสี่เหลี่ยม มียอดปราสาทแบบขอม ภายในบรรจุพระอังคาร สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว มหาเถระ) สรีรังคารของพระศาสนโสภณ (อ่อน อหิโก) และสรีรังคารของพระพรหมมุนี (แยม อุปวิกาโส)

๘. ศาลาการเปรียญ อยู่ทางตะวันตกของพระวิหาร ถัดจากหอพระจอมออกไป เป็นอาคารคอนกรีตชั้นเดียว ลักษณะสถาปัตยกรรมแบบโบกโบราณ เพดานประดับด้วยดวงตราประจำรัชกาลที่ ๔

๙. เขตหวังห้ามสำหรับผู้หญิง หรือเขตสังฆาวาส เป็นบริเวณที่ห้ามสตรีผ่านเข้า ตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ ๔ เนื่องจากเป็นบริเวณที่ตั้งกุฏิสงฆ์จึงมีกฎห้ามสตรีเพศผ่าน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับการศาสนา โดย สุชีพ ปุญญานุภาพ

เรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับความรู้อันสูงทางพระพุทธศาสนา และภาษาบาลี เป็นการกล่าวถึงพระราชกรณียกิจในพระองค์ท่านเกี่ยวกับการที่ทรงสนพระราชหฤทัยในการศึกษาภาษาบาลี และทรงสามารถในการนิพนธ์ภาษาบาลีทั้งร้อยแก้ว และร้อยกรองอย่างดียิ่ง

เรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการพระศาสนานั้น จะเห็นได้ว่าปีแรกที่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เมื่อปี ๒๓๙๔ ก็ทรงนำพระวินัยไปประยุกต์ในการเข้าเฝ้าของราชการทันที ตรัสว่าผู้ที่มาเข้าเฝ้าตามปกติไม่สวมเสื้อ การเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินสมัยก่อนไม่สวมเสื้อ ใครเป็นโรคผิวหนังหรือมีเหงื่อไหลออกอย่างไรก็เห็นหมด เป็นที่พึงรังเกียจ เพราะฉะนั้นตั้งแต่นั้นไปขอให้ข้าราชการทั้งหลายเข้าเฝ้าอย่างสวมเสื้อ นี้จะเห็นได้ว่า เสด็จวัตรในพระวินัยได้มีส่วนเข้าไปประยุกต์ในการเข้าเฝ้าของข้าราชการตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๙๔ แต่ว่าเสด็จวัตรข้อนี้บัญญัติไว้ ๒,๓๐๐ ปีเศษ หรือจะกล่าวว่าเป็น ๒,๔๐๐ ปีเศษมาแล้ว เพราะฉะนั้นก็แสดงให้เห็นว่าเริ่มต้นก็ทรงนำเอาความทันสมัยแห่งพระพุทธศาสนาเข้าไปประยุกต์ให้บ้านเมืองทันสมัยขึ้น ประการที่สองจะเห็นได้จากประกาศของรัชกาลที่ ๔ ซึ่งผมจะได้อ่านให้ฟังต่อไปนี้ ๒ ตอนด้วยกัน เป็นการให้อิสราภาพเสรีภาพแก่ประชาชนในการนับถือศาสนา คือพระองค์ได้ทรงนำเอาข้อความในกาลามสูตรมาเป็นแนวประกาศพระราชทานเสรีภาพแก่ประชาชน

ประกาศข้อแรก เป็นประกาศในปีมะเมีย สัมฤทธิศก ๒๔๐๑ ธรรมเนียมผู้ปกครองแผ่นดินยุติธรรมมิได้ห้ามราษฎรทั้งปวงในการนับถือศาสนาเป็นที่พึงของตัว ๆ ในเวลาที่สุจริตและกาลเบื่องหน้าทรงอนุญาตยอมให้คนถือศาสนาตามอัธยาศัย

ประกาศข้อสอง ประกาศท้ายสงกรานต์ปีขาล อัฐศก พ.ศ. ๒๔๐๙ อนึ่งการแสวงหาและการถึงศาสนา ซึ่งจะเป็นที่พึงของตนในชาติหน้าก็เป็นการดีสมควรอย่างยิ่งเป็นที่ยิ่งแล้ว ท่านทั้งปวงทุก ๆ คนจะตรึกตรองใคร่ครวญด้วยปัญญาของตนเอง เมื่อประจักษ์ว่าศาสนาใดในหมู่ใดพวกใดจะเป็นที่พึงได้ ควรแก้ปัญญาแล้ว ก็จงถือและปฏิบัติตามศาสนานั้นโดยน้ำใจของตนเอง อย่าถือด้วยการตื่น การเกณธ์และการเล้าลือและว่าธรรมเนียมที่เคยถือสืบ ๆ กันมา หรืออ้างการที่ไม่เห็นประจักษ์มาขู่ให้กลัวให้ตีใจ ก็ยังมีความพิศวงต่อเหตุต่าง ๆ แล้วถือทำตาม เมื่อได้ที่พึงที่นับถืออันดีงามสมควรแล้ว จงประกอบความเลื่อมใสให้มาก จึงปฏิบัติ ก็จะมีผลความเจริญแก่ตนทุก ๆ คนนั้นแล

น่าสนใจอยู่อีกอย่างหนึ่งคือว่า การที่จะทำให้พระสงฆ์มีความอุตสาหะวิริยะในการค้นในการศึกษาพระธรรมวินัยอย่างจริงจังนั้น พระมหากษัตริย์ทรงมีบทบาทอย่างสำคัญ ถ้าท่านจะได้อ่านหนังสือเกี่ยวกับพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตั้งแต่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ เป็นต้นมา จะเห็นว่าวันหนึ่งทรงฟังเทศน์กัณฑ์หนึ่ง แต่ว่าในรัชกาลไหนจะฟังห่มหนึ่ง รัชกาลไหนจะฟังสองห่ม หรือรัชกาลไหนจะฟังดึกหน้อย สามห่ม ๒๑ นาฬิกาไปแล้วแต่พระราชอัธยาศัย ในรัชกาลที่ ๓ และที่ ๕ รัชกาลที่ ๓ ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้มีการแปลพระไตรปิฎก ก็ทรงมอบหมายให้พระเถรานุเถระที่เข้าไปเทศน์ทุก ๆ วันนั้น เมื่อเทศน์จบก็ถวายสมุดไทย คือว่าเขียนข้อความลงในสมุดนั้น แล้วถวายไว้เป็นหลักฐานด้วยเป็นอุบายที่จะให้มีการค้นคว้าพระไตรปิฎก ซึ่งรัชกาลที่ ๕ ก็ทรงเจริญรอยตาม

ในรัชกาลที่ ๔ ก็เป็นที่รู้กันอยู่แล้วว่า ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้มีความรู้ในทางพระพุทธศาสนาอย่างยอดเยี่ยม ทรงรู้พระไตรปิฎก รู้อรรถธรรมอย่างแตกฉาน พระที่เข้าไปเทศน์ถวายทุก ๆ วันนั้นเป็นเรื่องน่าหนักใจยิ่งกว่ารัชกาลก่อน ๆ มาก ถวายเทศน์รัชกาลที่ ๑ ก็ตามรัชกาลที่ ๒ ก็ตาม รัชกาลที่ ๓ ก็ตาม จะทำผิด ๆ ถูก ๆ อย่างไร พระเจ้าแผ่นดินก็อาจจะไม่ทรงรู้ อธิบายผิดอย่างไรอาจจะทรงไม่รู้ ธรรม ๔ ข้อ ตกเสียข้อหนึ่ง อธิบายเพียง ๓ ข้อ ท่านไม่รู้ แต่ว่ารัชกาลที่ ๔ ท่านคล่องมาแล้ว ท่านผนวชอยู่ถึง ๒๗ พรรษา ถึงขนาดแต่งบาลีได้อย่างไพเราะเหมือนอย่างแต่งภาษาไทย เพราะฉะนั้นเรื่องการถวายเทศน์ในรัชกาลที่ ๔ นี้

เราลองประมาณใจของพระราชาคณะทั้งหลายคงจะเห็นว่า ท่านคงประหมาเสียตั้งแต่ตอนที่ได้รับนิมนต์แล้ว ยังไม่ทันจะถวายเทศน์ก็คงจะประหมาแล้ว ตามข่าวว่าสมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์ได้เป็นที่ฟังเบื้องต้นของพระราชาคณะทั้งหลาย นี่ไม่ต้องพูดถึงพระราชาคณะรุ่นเก่า พูดถึงพระราชาคณะที่เกิดใหม่ ๆ ทุกท่านก่อนจะไปถวายเทศน์ในรัชกาลที่ ๔ จะต้องไปช่อมกับสมเด็จพระสังฆราช (สา) ซึ่งตอนนั้นท่านยังไม่ได้เป็นสมเด็จพระสังฆราช ให้ฟังให้ทักถ้อยคำสำนวนอะไรต่อไร จนเป็นที่แน่ใจเสียก่อน เพราะถ้าอย่างนั้น ถ้าไปทำอะไรผิด ๆ พลาดมาแล้วเกรงว่าจะไม่เป็นที่พอพระราชหฤทัย ถ้าจะพิจารณาอย่างคนธรรมดาที่มีความรู้ในศาสนาพอแล้ว ก็อาจจะรู้สึกว่าการฟังเทศน์นั้นไม่จำเป็นเลย เพราะว่าอะไร ๆ ก็รู้อยู่หมดแล้ว จะต้องมาฟังเทศน์ทำไมอีก แม้เช่นนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงจัดให้มีพระธรรมเทศนาทุกคืน แล้วก็เสด็จทรงธรรมปกติ นี่เป็นพระราชจริยาที่ทรงวางรากฐานในทางศาสนา เป็นเหตุให้พระภิกษุที่ต้องไปเทศน์นั้น จะต้องค้นคว้าให้แตกฉานในพระธรรมวินัย จะอธิบายอะไรต้องอธิบายให้ดี ซึ่งลักษณะการอธิบายธรรมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ นี้ ถ้าเราได้พิจารณาให้ดีแล้วนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์แล้ว จะเห็นว่าทรงทำอย่างมีหลักเกณฑ์จากหนังสือท้ายปาฐะ โอวาทปาฏิโมกข์เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งเป็นภาษาบาลี อธิบายศีล สมาธิ ปัญญา ตามธรรมดาสมมุติว่าถ้าตั้งปัญหาให้ผู้ที่ศึกษาพระพุทธศาสนา อธิบายศีล สมาธิ ปัญญา ให้พวกเราได้อธิบาย เราจะต้องอธิบายตามอัตโนมัตติว่า ศีลคืออย่างนั้น สมาธิคืออย่างนั้น ปัญญาคืออย่างนั้น แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งปาฐะ โอวาทปาฏิโมกข์นั้น ให้แนวแก่ภิกษุสามเณรทั้งหลายรวมทั้งพุทธบริษัทด้วยว่า วิธีอธิบายพุทธภาษิตนั้น ไม่ใช่มีอัตโนมัตติเท่าไรก็นำมากล่าวไปหมดแต่ที่จริงควรให้อธิบายอยู่กับร่องกับรอย หมายความว่านำเอาคำอธิบายซึ่งเป็นพุทธภาษิตในที่ต่าง ๆ ที่พอจะเก็บรวบรวมได้ มาเป็นเครื่องอธิบายอีกต่อหนึ่ง คำอธิบายนั้น จะเป็นคำอธิบายที่มีหลักฐาน ดังอย่างที่จะเห็นได้ก็คือ ทรงอธิบายว่า ศีลนั้นพระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ทั้งโดยปริยายเบื้องต่ำ และโดยปริยายเบื้องสูง โดยปริยายเบื้องต่ำตรัสไว้ว่า อริยสาวกเว้นจากความผิดต่าง ๆ รวม ๕ ข้อนี้เรียกว่าศีล ๕ โดยปริยายเบื้องสูง

ทรงแสดงปาฏิโมกข์สังวรศีลนี่ก็เป็นการนำเอาพระพุทธภาษิตมาแสดงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงเทศนาสอนประชาชน โดยความเหมาะสมแก่พื้นภูมิหรือจริตอัธยาศัยมีทั้งเบื้องต่ำเบื้องสูง สมาริก็เช่นเดียวกัน ทรงยกเอาคำอธิบายสมาริจากสูตรบางสูตร ซึ่งเป็นอธิบายแบบสมาริธรรมดา ซึ่งยังไม่ถึงองค์ฌาน เป็นสมาริโดยปริยายเบื้องต่ำ และทรงยกเอาสมาริชั้นสูง เป็นถึงอัปนาสมาริที่เป็นองค์ฌานแล้วมาตั้ง ครั้นถึงวาระแห่งปัญญา ทรงอธิบายโดยปริยาย เบื้องต่ำ ก็ทรงยกเอาพุทธภาษิตมาอีก คือปัญญาที่เกิดจากความดับอุหัพพญาณปัญญา และ ทรงอธิบายปัญญาเบื้องสูง โดยชักพุทธภาษิตมาคือปัญญาเห็นอริยสัง ๔

ปาฐะท้ายโอวาทปาฏิโมกข์เป็นครู เป็นบทร้อยแก้วภาษาบาลีที่ทรงแต่งอธิบาย พระพุทธศาสนาแบบครู เพื่อให้นักเรียนรุ่นหลังหรือภิกษุสามเณรรุ่นหลังได้ใช้เป็นแบบฉบับว่า ถ้าจะอธิบายพระพุทธภาษิตหรืออธิบายพระพุทธศาสนาแล้วให้พยายามสอบสวนค้นคว้า เรื่องนั้น ๆ ว่าพระพุทธเจ้าตรัสไว้อย่างไร ในที่ไหน และก็พยายามนำเอาพระพุทธภาษิตนั้นมาตั้ง ข้อนี้ถือว่าเป็นเพชรน้ำหนึ่ง โมกขุปายคานานั้นเป็นความที่ทรงแสดงที่ทรงเข้าใจพระพุทธศาสนา อย่างลึกซึ้งอย่างถ่องแท้และถึงแก่นจริง ๆ และทรงแต่งอธิบายสาระแห่งพระพุทธศาสนา เป็นบทกวีโดยซ้ข้อปฏิบัติตั้งแต่อย่างต่ำจนถึงอย่างสูง ด้วยข้อความอันเป็นบทกวีนั้นอย่างน่า เลื่อมใสยิ่ง ปาฐะท้ายโอวาทปาฏิโมกข์เป็นแนวการอธิบายพระพุทธศาสนาคล้าย ๆ กับว่า เป็นเทศน์ที่เป็นเพชรน้ำหนึ่ง ส่วนโมกขุปายคานานั้น เป็นการแสดงถึงวิธีปฏิบัติเพื่อให้ หลุดพ้นนั้น เป็นเพชรน้ำหนึ่งในด้านการเข้าใจซาบซึ้งในพระพุทธศาสนา

คราวหนึ่ง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ซึ่งขณะนั้น ยังเป็นกรมหมื่นบวรรังษี ทรงประชวร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งขณะนั้น ยังทรงผนวชอยู่ ได้ทรงประพันธ์บทคำสอนแบบเทศน์ นี้เป็นภาษาบาลีร้อยแก้ว ส่งไปประทาน ให้อ่าน ทำนองแก้ไข แบบเดียวกันนี้ที่ได้กล่าวมาแล้ว คือว่า ยกพระบาลีพุทธภาษิตมาตั้ง ขยายความบาลีพุทธภาษิตนั้นด้วยถ้อยคำกระทัดรัด สอนใจเตือนใจให้เห็นว่า ร่างกายนี้ เราอาศัยอยู่เพียงชั่วคราว แล้วก็พึงรีบประพฤติกกรรม เพราะฉะนั้น พระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมิใช่แต่เพียงมีพระปรีชาสามารถในส่วนพระองค์เท่านั้น แต่ว่าทรง

แสดงออกซึ่งพระปรีชาสามารถแม้พระปรีชาสามารถออกมา ด้วยการที่ทรงพระราชนิพนธ์ข้อเตือนใจต่าง ๆ ไว้เป็นอันมาก

คราวนี้ เรื่องการพระศาสนา ถ้าจะพูดกันไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตั้งคณะธรรมยุตขึ้น ถ้าพูดอย่างนี้ก็ฟังดูคล้าย ๆ กับว่า น่ากลัวจะกระทบกระเทือน แต่ว่าพิจารณาดูให้ดีแล้วจะเห็นว่าเป็นเรื่องแปลก เป็นเรื่องที่ทรงตรวจสอบในวินัยปิฎกแล้วทรงได้เกราะคุ้มกัน หรือโล่คุ้มกันจากบาลีพระพุทธรูปในวินัยปิฎกแล้วว่าการกระทำใด ๆ ถ้าเป็นไปเพื่อให้ถูกพระธรรมกฎพระวินัยแล้ว การกระทำนั้น ๆ ไม่เป็นผิด ไม่เป็นข้อที่จะพึงตำหนิได้และวิธีที่จะทำนั้น แทนที่จะทรงกระทำ โดยแก่ที่คนอื่นนี่สำคัญที่สุดคือโปรดเห็นว่า การตั้งคณะธรรมยุติกานี้ ไม่ใช่เป็นการทรงไปแก่ที่คนอื่น เป็นธรรมดาของกาลสมัยที่ว่าพระพุทธรูปศาสนาแพร่ไปสู่ประเทศนั้น ๆ การปฏิบัติย่อหย่อนอาจจะมีบ้าง แต่ว่าถ้าพระองค์ไปมุ่งที่จะแก่ที่คนอื่นนั้น จะเกิดความยุ่งยาก คือ สั่งให้คนนี้ประพฤติอย่างนี้ คนนี้ไปประพฤติอย่างนั้น ไปบังคับจิตใจหรือไปเข้มงวดกวดขัน นั้นแหละอาจจะเกิดความยุ่งยากข้อที่เด่นในเรื่องนี้ คือการที่ทรงแก่ที่พระองค์เอง ถือว่าเป็นจุดเด่นที่สุด เราไม่ชอบใจอะไร เราเห็นอะไรไม่เหมาะสมไม่สม ไม่ใช่ไปนั่งตำคนอื่น แต่ว่าเมื่อเห็นอะไรไม่เหมาะสมไม่สมแล้วเรามาพยายามทำที่ตัวเรา พยายามทำให้ดี การพยายามทำให้ดีนี้แหละ แล้วอย่าไปบังคับใครใครเห็นด้วยก็มาทำร่วมกัน

เพราะฉะนั้น จุดเด่นอันนี้ ถือว่าเป็นการที่ได้ช่วยให้พระศาสนาเจริญรุ่งเรืองขึ้นทั้งสองฝ่ายทั้งสองนิกาย คือว่า ทำให้พระสงฆ์ทั้งสองนิกายนั้น ท่านพยายามปฏิบัติให้ดีขึ้นมา พยายามที่จะศึกษาค้นคว้า จนอาจจะกล่าวได้ว่า ในปัจจุบันนี้ เมื่อการศึกษาพระพุทธรูปศาสนาแพร่หลายแล้ว ก็จะได้เห็นว่าบรรดาข้อที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงประพฤติปฏิบัติอยู่นั้นก็เป็นไปถูกต้องตามพระวินัยปิฎก และพระสงฆ์ทั้งสองนิกาย ในสมัยนี้ด้วย โดยเฉพาะในขณะนี้ ที่นี้ก็เป็นมหาวิทยาลัยสงฆ์แห่งหนึ่ง ที่วัดมหาธาตุก็เป็นมหาวิทยาลัยสงฆ์อีกแห่งหนึ่ง ทั้งสองแห่งนี้ได้ปฏิบัติงานกลมเกลียวร่วมมือไปมาหาสู่กัน เป็นกรรมการร่วมกัน แล้วพระสงฆ์สามเณรที่มาศึกษาเล่าเรียน ทั้งสองนิกายที่มาศึกษาที่นี้ท่านก็กลมเกลียวกันด้วยดี

ทั้งนี้เพราะอะไร เพราะไม่มีการบังคับ เป็นเรื่องของการสมัครใจ นี่เมื่อพูดถึงเรื่องนี้แล้ว อาจจะรีบไปให้ถึงตอนที่เสวยราชย์ อาจจะย้อนกลับไปใหม่อีก ตอนนั้นเป็นเรื่องสำคัญมาก เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ ๒๗ ปี นั้นก็มีเหตุการณ์เกิดขึ้นหลายอย่าง ที่นี้จะนำบุคคลที่เกี่ยวข้องมากล่าวถึงเป็นราย ๆ ไป

บุคคลท่านแรกที่จะขอโอกาสนำนามของท่านมากล่าวถึง คือ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) ๆ นี้ท่านเป็นชาวบ้านบางจาน จังหวัดเพชรบุรี เกิด พ.ศ. ๒๓๒๖ ทรงแก่กว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒๐ กว่าปี ท่านมาอยู่ที่วัดพระเชตุพนฯ ท่านเล่าเรียน และสามารถสอบพระปริยัติธรรมได้เปรียญ ๙ ประโยค คือคนธรรมดาที่มาจากต่างจังหวัด แล้วก็มาสอบเป็นเปรียญได้ ในสมัยก่อนนี้ใหญ่โตเหลือเกิน แต่ถ้าเรามาลองวาดภาพย้อนไปถึงสมัยก่อนจริง ๆ ก็จะได้เห็นว่าใหญ่โตจริง ๆ ที่ว่าใหญ่โตนั้นคืออย่างไร เวลาสอบไล่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จ เจ้านายเสด็จ ขุนนางชั้นผู้ใหญ่เสด็จ พระราชาคณะผู้ใหญ่ที่เป็นชั้นความรู้ เป็นนักปราชญ์ราชบัณฑิตไปประจำเข้าที่พร้อมที่จะคอยซักคอยถาม ผู้ที่เข้าไปแปลนั้นไม่ต้องอะไรหรอก เพียงแต่เดินเข้าไปในที่ประชุมชนเท่านั้นถูกประหม่ากินเสียไม่รู้เท่าไร คือ เวลาสอบสัมภาษณ์ในยุคนี้นี้ ผู้สอบสัมภาษณ์เพียงคนเดียวที่เคยได้เห็นมาแล้วแม้เช่นนั้นผู้ที่มารับการสอบสัมภาษณ์ เดินเข้ามานั่งที่นี้ น้ำหูน้ำตาจะไหลเสียให้ได้ทีเดียว เสียงสั่นปากสั่นถามอย่างหนึ่งตอบอย่างหนึ่ง ที่ห้องอะไรไว้สันทัด นี้เพียงผู้สอบสัมภาษณ์เพียงคนเดียวแล้วในที่นั้นพระเจ้าแผ่นดินเสด็จนั่งฟังอยู่ด้วยพระราชาคณะผู้ใหญ่ที่พร้อมที่จะหักแปลผิดนิดหักแปลผิดหน่อยหัก จะพยายามเอาให้ถูกต้องให้ได้แล้ว บางทีถูกขององค์นี้ แต่องค์อื่นไม่พอใจยังหักอีก เพราะฉะนั้น ท่านผู้ใดผ่านเพียง ๓ ประโยคนั้นสมัยก่อนควรจะยกย่องแล้วว่าเก่งจริง ๆ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) ท่านผ่านถึง ๙ ประโยค เพราะฉะนั้นท่านเก่งแน่ ท่านก็เป็นพระเถระผู้ใหญ่ ท่านแก่กว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง ๒๐ ปี เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชท่านก็เข้า ๔๐ ปีเศษ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาภาษาบาลีก่อนที่ทรงผนวชทรงรู้ทรงแปลธรรมบท มังคลัตถทีปนีได้ตั้งแต่ก่อนที่ทรงผนวช ทรงเข้าใจพระไตรปิฎกได้ตั้งแต่ก่อนทรงผนวช อันนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า

กรมพระยาปวเรศวริยาลังกรณ์ พระประพันธ์ไว้เป็นโคลงแสดงพระราชประวัติถึงคราวที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าซึ่งเข้ามาบวชในพระบวรพุทธศาสนา จะไปสอบแปลภาษาบาลีต่อหน้าพระที่นั่งบ้าง ท่านไม่มีเว้นกัน เวลาแปลพระเถระทั้งหลายก็ชกกันแย้งกันอย่างนั้นอย่างนี้ แต่พระเถระที่แย้งมากที่สุดคือสมเด็จพระพุทธิโชติจารย์ (ฉิม) จะเอาตกให้ได้ อย่างนั้นก็ไม้ออย่างนี้ก็ไม้อ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงบันทึกไว้ว่า พอแปลได้ ๕ ประโยคสำเร็จ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงให้หยุดอยู่เพียงแค่นั้น ท่านทรงรำคาญที่ว่า ท่านชกเอาจริง ๆ ท่านก็ถือว่าท่านปฏิบัติหน้าที่ของท่านในฐานะที่เป็นกรรมการสอบไล่ แม้พระเจ้าแผ่นดินจะประทับอยู่ แม้ท่านผู้เข้าแปลหนังสือจะเป็นน้องของพระเจ้าแผ่นดินก็เป็นไป แต่หน้าที่ของท่านท่านทำเต็มที่เลย ตอนนั้นก็แปลว่าสมเด็จพระพุทธิโชติจารย์ (ฉิม) มีอะไร ๆ กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่หน่อยหนึ่งแล้ว

ที่นี่เมื่อกาลผ่านเวลามา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิใช่ที่ท่านเรียนอย่างเดียว เมื่อผนวชแล้วท่านก็เรียนจากสมเด็จพระสังฆราช (ต๋อน) แล้วก็เรียนจากเจ้าคุณวิเชียรโมลี (ภู) เสร็จแล้วเวลาเจ้าคุณวิเชียรโมลี (ภู) มรณภาพแล้ว ท่านก็ทรงเป็นอาจารย์บอกหนังสือถึงสอนหนังสือด้วยพระองค์เอง ระยะเวลาผ่านมานานเข้า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเป็นกรรมการสอบไล่องค์หนึ่ง เมื่อทรงเป็นกรรมการองค์หนึ่งพระองค์ก็ไปนั่งพักในการสอบร่วมกับสมเด็จพระพุทธิโชติจารย์ (ฉิม) ด้วย ก็แปลว่าเมื่อก่อนนี้ท่านสอบเข้าพเจ้าเตี้ยนี้เราเป็นกรรมการเท่ากันแล้ว

คราวหนึ่งในการสอบ สมเด็จพระพุทธิโชติจารย์ (ฉิม) ไม่พอใจพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทักไม่ตรงกับใจท่าน ท่านบ่นว่า รู้อย่างนี้ ถ้าไม่เห็นแก่พระเจ้าแผ่นดินแล้วจะไม่มาให้มันเมื่อยหัวแม่เท้าหัวแม่ตีน ท่านเป็นตัวของตัวเอง สมเด็จพระพุทธิโชติจารย์ (ฉิม) ท่านเป็นตัวของตัวเองจริง ๆ ทีเดียว ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเลยไม่ได้รับราชการต่อไปอีกนาน คำว่าไม่ได้รับราชการคือไม่นิมนต์ไปฉันในวังในอะไรที่เป็นงานแล้วไม่นิมนต์ไปเลยพักใหญ่ทีเดียว

เรื่องแรก การทักหนังสือของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น มีปรากฏในพระประวัติตรัสเล่าเรื่องหลังคือ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ใช้เวลาไม่เหมาะสมในที่ประชุมกรรมการ ปรากฏในหนังสือเรื่องตั้งพระราชอาชญากรุงรัตนโกสินทร์ เจ้านายที่ทรงนิพนธ์เรื่องนี้คือ กรมพระสมมตอมรพันธ์ทรงรู้เรื่องดีและบันทึกเอาไว้ ที่นำมากล่าวนี้เลือกเอาแต่ที่ทรงบันทึกเอาไว้ คราวนี้ท่านก็ลองนึกวาดภาพว่าเมื่อสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) ท่านเป็นคนตรงไปตรงมา ท่านไม่แคร์ใครทั้งนั้น อยากจะพูดอะไรท่านก็พูดตามใจท่าน พอรัชกาลที่ ๓ สวรรคตปี ๒๓๙๓ วันสุดท้ายยังไม่ขึ้นศักราช รัชกาลที่ ๔ เสวยราชย์วันเนาขึ้นเปลี่ยนศักราชใหม่เต็มปีเต็มเดือนเต็มวันจริง ๆ ก็นับว่าแปลกดีเหมือนกัน เพราะฉะนั้นถือได้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สวรรคตในปี ๒๓๙๓ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ ๒๓๙๔ ถ้ามองใครจะร้อนมากในเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเสวยราชย์ ท่านก็คงจะเห็นว่า สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) นี้ร้อนมากกว่าเพื่อน ได้ลองอ่านจดหมายเหตุวันทีไปประชุมวัดพระแก้วเพื่อออกเสียงเลือกพระมหากษัตริย์นี้ ไม่มีสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) ไม่ทราบด้วยเหตุใด ตอนนั้นท่านเป็นพระพุฒาจารย์ ความจริงรัชกาลที่ ๓ มีพระราชประสงค์จะตั้งสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) ซึ่งตอนนั้นเป็นพระพุฒาจารย์ให้เป็นพระพิมลธรรม แต่ยังไม่ทันทรงตั้ง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็สวรรคตเสียก่อน กะว่าจะเลื่อนจากตำแหน่งพระพุฒาจารย์เป็นพระพิมลธรรม พอรัชกาลที่ ๔ ขึ้นเสวยราชย์ ตรัสว่าองค์นี้หนังสือดี เลื่อนได้ ชมสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) ว่าหนังสือดีไม่ได้เอาเรื่องส่วนพระองค์มาเกี่ยวข้องเลย แทนที่จะเลื่อนเป็นพระพิมลธรรมตามที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหมายมั่นไว้ เลื่อนทีเดียวเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) อันนี้เองรูปการณ้ออกมาฝ่ายหนึ่งตกอกตกใจและวิตกกังวลเสียแทบแย่ แต่ว่าพรวดออกมาทีเดียว กลับข้ามตำแหน่งที่ว่าเดิมจะได้เป็นพระพิมลธรรมเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ตำแหน่งเจ้าคณะพิมลธรรมนี้เป็นเพียงเจ้าคณะรอง แต่เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์นี่เป็นเจ้าคณะหนคือว่าการปกครองหนเหนือหนใต้หนกลางอะไรนี้ ข้อนี้เองสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) ซึ่งท่านไม่นึกว่าเหตุการณ์จะเป็นอย่างนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวควรจะผูกพยาบาทท่าน

ควรจะแก้แค้นท่านควรจะทำอะไรให้ท่านเสื่อมเสีย ท่านกลับได้เลื่อนสูงขึ้นกว่าที่ควรจะได้อีก จึงได้แต่งคำถวายพระพรให้แก่ราชสกุล คือ ยี่ ยี่ เทวมนุสฺสานิ มงคลตุถาย ภาสิต์ ซึ่ง พระสงฆ์ได้ใช้สวดในราชสำนักสืบมาจนปัจจุบันนี้เป็นบทกวีที่ไพเราะเหลือเกิน มีเล่นถ้อยเล่นคำ อะไรต่ออะไรถวายพรแก่ราชตระกูล นี่ก็แปลว่าสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) ท่านได้ แสดงออกซึ่งความรู้ของท่านเต็มสติกำลังเลย ตอบแทนการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวไม่ได้ทรงเบียดเบียนแม้แต่ผู้น้อย และเมื่อเสวยราชย์ในปี ๒๓๙๔ นั้น รายชื่อ พระราชาคณะที่ได้รับเลื่อนประมาณ ๑๐ รูป ไม่มีฝ่ายธรรมยุตเลย เป็นฝ่ายมหานิกายทั้งนั้น อันนี้เพื่อให้เห็นว่าไม่ได้ทรงทำอะไรให้เป็นที่ยังเกี้ยวมาเข้ากับฝ่ายโน้นฝ่ายนี้ อีกหลายปีต่อมา จึงได้ตั้งสมเด็จพระวันรัต (ทับ) ตอนนั้นเป็นเจ้าของอริยมณีเลื่อนขึ้นไปเป็นเจ้าคุณเทพกวีหรือ อยากรู้อีกหลายปีเชียว ปีแรกที่เสวยราชย์นั้น ทรงเลื่อนพระราชาคณะที่เป็นฝ่ายมหานิกาย ทั้งหมด

คราวนี้ มีอีกท่านหนึ่งที่ยากจะนำตัวบุคคลและท่านผู้นี้อยู่ในความสนใจของ ประชาชนมาก คือ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นี้ เราก็เลื่องลือ ไปในอภินิหารของท่านมากเหลือเกิน ในสมัยนี้ได้ทราบข่าวว่า พระพุทธรูปที่สมเด็จพระ พุฒาจารย์โตท่านสร้างนั้นมีราคาเป็นหมื่น ๆ ที่ซื้อหากัน ที่เรียกกันว่าเข่ากันถึงองค์ละ หมื่น ๆ มีเรื่องเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างสำคัญทีเดียว คือ สำคัญ อยากรู้สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นั้น ท่านเกิดในรัชกาลที่ ๑ อ่อนกว่าสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) สัก ๔-๕ ปี ถ้าจำไม่ผิดท่านเกิด ๒๓๓๑ ในรัชกาลที่ ๑ ท่านยังเป็นสามเณรอยู่ มีชื่อ เหลือเกินเป็นสามเณรเท่านั้น เทคนั่นคนจิตใจทีเดียวว่าเทคนั่นเพราะเหลือเกิน ความรู้ภาษาบาลี พระปริยัติธรรมก็เปรี๊ยะปราดแตกฉาน รัชกาลที่ ๑ ก็ทรงพระเมตตา รับสามเณรโตไว้เป็น นาคหลวง อุปสมบทแล้วยังมีทันได้สอบพระปริยัติธรรม เพราะว่าท่านมีความรู้ดีมาก เรียกกันว่า พระมหาโตพออุปสมบทแล้วท่านไม่ยอมเข้าสอบ ไม่ยอมเข้าอยู่ประจำที่ ท่านออกเดินธุดงค์ บำเพ็ญกรรมฐานของท่านเรื่อยไป จนสิ้นรัชกาลที่ ๑ มาถึงรัชกาลที่ ๒ ทรงขอร้องท่าน มหาโตนี้จะให้เป็นพระราชาคณะสักที ไม่ยอมรับท่านทำอะไรของท่านตามใจ ชอบเป็นอิสระ

ไม่ยอมอยู่ในอาณัติ มาถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็อยากให้รับเป็นพระราชอาคันตุกะหน้อยหนึ่ง ไม่รับอีก พอรัชกาลที่ ๔ ขึ้นเสวยราชย์เป็นปีแรกก็ยังยุ่งอยู่พอปี ๒๓๙๖ โปรดสั่งเกต ปีเสวยราชย์นั้น ๒๓๙๔ พอมาได้ ๓ ปี คือ ปี ๒๓๙๖ ทรงติดต่อกับท่านมหาโตนี้ ขอให้ยอมรับเป็นพระราชอาคันตุกะที่ ท่านไม่ยอมรับ ๒-๓ รัชกาลมาแล้ว ขอร้องท่านเท่าไร ท่านไม่ยอมรับ เมื่อสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เป็นพระราชอาคันตุกะครั้งแรกที่พระธรรมกิตินั้น ท่านมีอายุถึง ๖๕ ปี เห็นจะเป็นเจ้าคุณที่แก่ที่สุดในประเทศไทย อายุ ๖๕ ปีเป็นพระราชอาคันตุกะ แต่ว่ามายอมรับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อีก ๒ ปีเป็นเจ้าคุณเทพกวี แล้วต่อมาอีก ๖-๗ ปี เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เมื่อสมเด็จพระพุฒาจารย์ (สน) ถึงแก่กรรมภาพลง

ที่นำสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) มากล่าวนี้เพื่อให้เห็นว่า พระเถระรูปนี้ท่านมีญาณวิเศษ มีอาจารย์ปฏิบัติในทางที่ดั่งงาม ถ้าไม่เห็นความดั่งงามอะไรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ท่านพยายามปฏิเสธไม่ยอมรับตำแหน่งพระราชอาคันตุกะมาแล้วตั้ง ๓ ครั้งทำไมมารับในรัชกาลนี้ แต่ว่าเรื่องทำอะไรตามความพอใจของท่านคงทำตามเดิม ที่ว่าคงทำตามเดิมนั้น เช่นว่า ไปไหนลูกศิษย์แจวเรือ เห็นลูกศิษย์เมื่อย เอ็งพัก ข้าจะแจวบ้างก็เข้าไปแจว อันนี้คงเป็นไปตามเดิม แล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ถวายเป็นพิเศษ ไม่ถือ เช่น นิมนต์ไปเทศน์ในวังท่านก็ตั้งนโมบอกศักราช แล้วก็ตั้งบทเป็นภาษาบาลี มีแปลนิดหน่อย แล้วก็บอกว่าอะไร ๆ มหาบพิตรก็รู้แล้ว เพราะฉะนั้น เอว ก็มีด้วยประการนี้ จบ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยอมให้ไม่ถือเลย ถือว่าเป็นปาปมุตตกั ทรงเข้าถึงกันและกัน เข้าใจกันและกัน เรื่องนี้ก็มีบันทึกไว้ในหนังสือเรื่องตั้งพระราชอาคันตุกะกรุงรัตนโกสินทร์

คราวนี้ยังมีอีกท่านหนึ่ง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงผนวชอยู่นั้น ท่านเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส พอพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ ก็ทรงตั้งพิธีมหาสมณุตตมาภิเษกถวายพระเกียรติกรมหมื่นนุชิตชิโนรสให้เป็นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสเอาคำว่า **ปรม** ไปเติมเข้ากับคำ **นุชิต** เป็น**ปรมานุชิต** กรมสมเด็จพระ ซึ่งสมัยก่อนไม่มีใครโตไปกว่านั้นแล้ว ให้เป็นยอด

ทีเดียว เท่ากับตำแหน่งพระสังฆราชปกครองทั่วราชอาณาจักร แต่ว่าเป็นเจ้าก็เรียกตามพระยศของเจ้า เมื่อทรงตั้งพิธีมหาสมณุตตมาภิเษก สถาปนากรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชินโรสแล้วได้ ๒ ปี สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้นก็สิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมาธิบดีชินโรสมีพระชนม์ได้ ๖๔ ปี เท่านั้น ก็นับว่าน้อยกว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยซ้ำ แล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสั่งให้ตั้งอัฐิคือว่าเมื่อถวายพระเพลิงพระศพที่เมรุท้องสนามหลวงแล้วก็ได้ทรงนำพระอัฐิธาตุมาบรรจุไว้ ณ เจดีย์ที่ประดิษฐาน ตั้งพระฐานานุกรมที่รักษาพระอัฐินั้น ตั้งเป็นประเพณีขึ้นว่า ในเวลาทุกปีให้นำพระอัฐิธาตุมาประดิษฐาน แล้วก็ทรงทอดผ้าให้พระครูฐานานุกรมซึ่งรักษาพระอัฐินั้นสดับปกรณ์ก่อนแล้วจึงได้บำเพ็ญพระราชกุศลอย่างอื่น เหตุการณ์นั้นตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิบัติมาจวบจนปัจจุบันนี้ไม่เปลี่ยนแปลง

อันนี้แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้ทรงปฏิบัติต่อหน้าอย่างหนึ่ง ในสมัยที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ เอาพระทัยอย่างนั้นอย่างนี้ พอสิ้นพระชนม์แล้วก็เลิกกัน สิ้นพระชนม์ยังให้พระเกียรติแก่พระอัฐิ ทำเป็นพระราชประเพณีมาทุกปีจวบจนปัจจุบัน เพราะฉะนั้นจึงเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้ทรงกระทำอะไรอย่างปราศจากหลักฐานหรือปราศจากแบบฉบับ ทรงคิดคำนึงถึงอนาคตกาลนานไกล ไม่ได้ทรงแก้ไขโดยวิธีบังคับจิตใจของใคร ทรงส่งเสริมพระพุทธศาสนา โดยถือว่าพระภิกษุสามเณรทุกนิกายนั้น เป็นผู้ที่พระองค์จะถวายการอุปถัมภ์บำรุงเท่าเทียมกันไม่มีอคติ เป็นเพราะเหตุนี้แหละ การพระศาสนาที่เจริญรุ่งเรืองมาถึงปัจจุบันนี้ก็เพราะเมื่อไม่มีการข่มเหงน้ำใจกันและกัน ทรงส่งเสริมทั้ง ๒ นิกาย แล้วเมื่อมาถึงสมัยปัจจุบันได้มีการที่จะสมานความสามัคคีระหว่างนิกายขึ้น การร่วมมือกันระหว่างนิกายขึ้นแบบฉบับระเบียบแบบแผน ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงวางไว้ก็เป็นเครื่องนำกันและกันให้ทั้ง ๒ ฝ่ายพยายามปฏิบัติให้ดีขึ้น เป็นผลงานอันล้ำเลิศที่ได้ทรงกระทำไว้ แต่ถ้าใช้การบังคับ ใช้การตีเตียนผู้นั้นผู้นี้ซึ่งยังประพฤติไม่เรียบร้อยเป็นเกณฑ์ จะไม่มีผลอย่างนี้เลย

ขออย่าอีกอย่าง วิธีแก้ไขบางเรื่องนั้นไม่ใช่เที่ยวตีหรือแก้คนอื่นต้องแก้ที่ตัวเราเอง นี่เป็นแบบฉบับที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกระทำขึ้น ความจริงยังมีเรื่องอื่น

ที่ควรนำมากล่าวในที่นี้อีกหลายเรื่อง (แต่รู้สึกว่าได้พูดมานานพอสมควรแล้ว) อยากจะฝากไว้ อีกนิดว่า สำหรับท่านที่รู้ภาษาบาลี ท่านที่เรียนภาษาบาลี แล้วก็รู้อ่านภาษาบาลี เห็นความไพเราะ ของภาษาบาลี คือรู้รสชาติของภาษาอย่างเต็มเปี่ยมแล้ว ขอเสนอให้ลองไปอ่านคำบอกอนุศาสน์ เมื่อพระบวชใหม่แล้ว จริงอยู่ คำเหล่านั้นบางส่วนนำมาจากพระไตรปิฎก แต่ว่าการผสมผสาน ถ้อยคำเหล่านั้นเข้าด้วยกัน และเราลองไปอ่านคำอุปโลกน์กฐิน ซึ่งเป็นภาษาบาลี ขอเรียน ด้วยความจริงใจว่าสมัยที่เป็นพระอยู่ อุปโลกน์กฐินเวลากล่าวภาษาบาลีที่ไร รู้สึกว่าเพราะเหลือเกิน ทั้ง ๆ ที่ไม่ใช่เป็นบทกวีเลยได้เนื้อถ้อยกระทงความกะทัดรัดซาบซึ้งเหลือเกิน และก็ฝากไว้ เพื่อท่านนักภาษาบาลีจะไปติดตามดูเพชรที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานไว้เป็นภาษาบาลี ซึ่งประมาณสัก ๕๐ เรื่อง เห็นจะได้

บทสวด ยัม ยัม เทวมนุสฺसानํ ที่สมเด็จพระพุทธิโชติญาณจารย์ (ฉิม) แต่งถวาย รัชกาลที่ ๔
มีคำเต็มพร้อมทั้งคำแปลดังนี้

สุขาภิยาจนคาถา

ยัม ยัม เทวมนุสฺसानํ	มงฺคลดตฺถาย ภาสิตํ
ตสฺส ตสฺसानุภาเวน	โหดุ ราชกุเล สฺขํ
เย เย อารกฺขกา เทวา	ตตฺถ ตตฺถาธิวาลิโน
อิมิณา ธมฺมทาเนน	สพฺเพ อมฺเหติ ปุชิตา
สทา ภาทรานิ ปสฺสนนฺตุ	สุชิตา โหนฺตุ นิพฺภยา
อปฺปมตฺตา จ อมฺहेสุ	สพฺเพ รกฺขนฺตุ โน สทา
ยญฺจ โน ภาสฺมาเนติ	กุสฺลํ ปสฺสํ พหุํ
ตฺนุโน เทวานุโมทฺนฺตุ	จิริํ ติฏฺฐนฺตุ สาทตํ
เย วา ขลาพฺุชฺณทฺธา	สํเสทฺโขปฺปาติกา
อเวธา โหนฺตุ สพฺเพ เต	อนิฆา นิรฺูปทฺทวา
ปสฺสนนฺตุ อนวชฺชานิ	มา จ สวาชฺชมาคฺมา
จิริํ ติฏฺฐนฺตุ โลกสฺมิ	สมฺมาสมฺพุทฺธสฺสานํ
ทสฺเสนตํ สไตฺวณฺตฺนํ	มคฺคํ สตฺตฺวิสุทฺธิยา
ยาว พุทฺโธติ นามมฺปิ	โลกเขฎฺฐจฺจสฺส สตฺถุโน
สมฺมาเทสิตฺถมฺมสฺส	ปวตฺตติ มฺहेสิโน
ปสฺสนา โหนฺตุ สพฺเพปิ	ปาณิโน พุทฺธสฺสเน
สมฺมา ธารํ ปเวจฺจนฺโต	กาเล เทโว ปวสฺสตุ
วุฑฺฒิภาวาย สตฺตานํ	สมิทฺถํ เนตุ เมทฺนึ
มาตา ปิตา จ อตฺรขํ	นิจฺจํ รกฺขนฺติ ปุตฺตํ
เอวํ ธมฺเมน ราชานो	ปชํ รกฺขนฺตุ สพฺพทา ฯ

คำแปล

ด้วยอานุภาพแห่งพระปริตรที่เราสวดแล้วเพื่อประโยชน์เป็นมงคลแก่มวลเทพดา และมนุษย์ทั้งหลายขอความสุขจงมีในราชสกุล ขอเหล่าเทพดาผู้รักษาซึ่งสิ่งสถิตอยู่ตาม สถานที่นั้น ๆ ทั้งหมดที่เราบูชาแล้วด้วยธรรมทานนี้ จงเห็นสิ่งอันเจริญทั้งหลายทุกเมื่อ จงเป็นผู้ถึงซึ่งความสุข ปราศจากทุกข์ภัยทุกเมื่อ อนึ่งเหล่าเทพดาทั้งสิ้นจงอย่าประมาทในเรา รักษาเราทุกเมื่อเถิด อนึ่ง กุศลเป็นอันมากที่เราภาษิตอยู่ ขวนขวายแล้ว ขอเทพดาทั้งหลาย จงอนุโมทนากุศลอันนั้นของเรา จงดำรงอยู่ติดต่อกันสืบกาลนาน

อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายเหล่าใดทั้งที่เป็นขลาพูชะ กำเนิดในครรภ์มารดา ทั้งที่เป็นอณฑชชะ กำเนิดในฟอง ทั้งที่เป็นสังเสทชะ กำเนิดในเถ้าโคล ทั้งที่เป็นโอปปาติกะ ที่ลอยผุดเกิดขึ้น ขอเหล่าสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นทั้งหมดจงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีทุกข์ ไม่มีอุปัทวอันตราย เห็นกรรม ทั้งหลายอันหาโทษมิได้เกิด อนึ่ง กรรมที่มีโทษขออย่าได้มาพ้องพานสัตว์เหล่านั้น

ขอคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอันแสดงมรรคาแก่สัตว์ผู้มีโสทธิคุณญาณธาตุ เพื่อความหมดจดแก่สัตว์ จงดำรงอยู่ในโลกตลอดกาลนานเทอญ แม้พระนามว่าพุทธโธ ดังนี้ ของพระศาสดาผู้ประเสริฐในโลกผู้ทรงแสดงธรรมแล้วโดยชอบ ผู้ทรงแสวงหาคุณอันใหญ่ ยังเป็นไปอยู่ตราบไต่ ขอเหล่าสรรพสัตว์ทั้งหลายจงเป็นผู้เลื่อมใสในพระพุทธรูปศาสนามายู่ตราบนั้น

ขอฝนฟ้าที่เพิ่มอุทกธารให้จงตกต้องตามฤดูกาลโดยชอบเถิด จงทำพื้นแผ่นดิน ให้สำเร็จประโยชน์เพื่อบังเกิดความเจริญแก่สัตว์ทั้งหลาย เปรียบเสมือนมารดาบิดาทะนุถนอม เลี้ยงดูบุตรน้อย ซึ่งบังเกิดในตนอยู่เป็นนิตย์ฉันใด พระราชาทั้งหลายจงทรงรักษาประชาราษฎร์ โดยชอบธรรมในกาลทุกเมื่อฉันนั้นเทอญฯ

พระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีพระราชประวัติต่างจากพระมหากษัตริย์พระองค์อื่น ๆ ด้วยทรงผนวชอยู่ถึง ๒๗ พรรษา ทรงศึกษาพระพุทธศาสนาอย่างมั่นคง ได้เปิดประตูรับความเจริญซึ่งได้เริ่มขึ้นในรัชกาลนี้ ความเจริญแห่งพระพุทธศาสนา กล่าวโดยเฉพาะ คือ การที่พระภิกษุสงฆ์ได้มาเล่าเรียนประพฤติปฏิบัติให้ถูกต้องตามพระธรรมวินัย พร้อมทั้งมีระเบียบปฏิบัติต่าง ๆ อันงดงามเหมาะสมซึ่งมีปรากฏเห็นกันอยู่ในสังคมชนบททั่วประเทศ ตลอดถึงในประเทศใกล้เคียง ย่อมเป็นผลดีที่เนื่องมาจากการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และการที่พากันฟื้นฟูปรับปรุงเป็นการสานต่อของคณะสงฆ์และประชาชน

อนึ่ง พระองค์ท่านได้ทรงเป็นผู้มีความชำนาญทางด้านภาษาบาลีเป็นอันมาก จึงได้ทรงวางระเบียบการทำวัตรไหว้พระเช้า-เย็น และจัดลำดับพระสูตรสำหรับสวดต่อจากการทำวัตร ทรงจัดพระสูตรและปาฐะต่าง ๆ ที่ควรสวดในงานมงคลและในงานศพ ทั้งยังได้ทรงนิพนธ์แบบทำวัตรเช้า-เย็น ภาษาบาลี ซึ่งคณะสงฆ์ทั้ง ๒ นิกายใช้กันเป็นหลักสืบมาจนทุกวันนี้ นอกจากนี้ยังได้นิพนธ์บทสวดภาษาบาลี บทธรรมบรรยายและโอวาทภาษาบาลี ไว้อีกหลายบท มีบทนมโมการัญฐคาถา บทตริตถนัปปมาณคาถา บทโมกขุปายคาถา และบทโอวาท ปาฏิโมกขุปาฐ เป็นต้น ซึ่งได้นำมาใส่ไว้เพื่อเป็นข้อศึกษาและมีให้สูญหายไป ตามลำดับ ดังนี้

คาถาสรรเสริญพระธรรมวินัย

อิทํ ปาวจนํ สตถุ	โลเกกุตตมตาทีโน
ทยาณาโนฆปนุณฺณสฺส	ธมฺเม วิภชฺชวาทีโน
โอปายิกํ สุสีลาที	สงฺคหํ อมตาวหํ
ทุกฺขนิยยานนิพฺพาน	ทวารภูตํ อนินฺตีหํ
อาณาวโหหารสภาว	เทสนาที สุเทสิตํ
ปจฺจิมาชนตภาว	สตฺตทานํ สุหิตาวหํ
สมฺมาถาเยน ปตฺติฏฺจา	โหติเยว อสํหิรา
ตถฺยจ ตสฺมี ภาวตี	อจิรํ ปรีนิพฺพุเต
พฺพุธานุพฺพุตฺถุเตหิ	กสฺสปาทีหิ อาทีโต
สพฺพสํขสมฺมุเตหิ	สุสงฺคีตํ สมาสโต
อนนฺตตถฺยปาจฺจุตํ	สุเขน ธารณารหํ
ปฺพุพฺพาจริยสีเหที	อาภตํ ปฏฺฐิปาฎิยา
ปพฺเพ มุขปาเจเนว	ปจฺจฉา ตฺวํ โปตฺถเกหิปี
ยวามฺหากํ ปาเปตฺวา	ยถา กถญฺจึ ติฏฺฐจตี
โย โส โน ภควา สตฺถา	ยํ มยํ สรณํ คตา
ยสฺส ธมฺมํ ไรจยิตฺวา	โหม ปพฺพชิตา อิต
โส จ โข อรหํ สมฺมา	สมฺพุทฺโธ อิติ วิสฺสุโต
ตถฺยตฺตาย จ มคฺโคปี	ยวาชฺชาปี สุโตว โน
โส โข สํสนฺหตี เจว	สเมตี จ อนนฺตโก
ยที โส อรหํ สมฺมา	สมฺพุทฺโธ อปฺพุชฺชโน
เสตฺตฺฆาโต ภาเวยฺยสฺส	สทา อนตฺถสฺสญฺหิต
อตฺถานตฺถกฺุสโล โส	ทีฆทสฺสี ทยาสุโก

ปัจฉิมาชนตตถาย
อทุธา อส์หิรํ กตฺวา
จเปยฺย จิรกาลาย
ยํ สนฺตํ อนุมาเนยฺยํ
ชรามรณทุกฺขาติ
มนสิการิยมานนฺตํ
ยณฺจ สกฺขิ อทฺฏจพฺพํ
ปรโลกสุขทุกฺข
โอยกฺุเปตฺวา คยฺหมานํ
อนฺเต จาวิปฺปฏิสําร
เตสํ อุกฺิณฺนมตฺถานํ
ตเถวรูปพฺพุตฺสส
กเถตฺถนํ มตฺถานํ
สวเน โยคฺุหลฺลสฺส
ติรจฺฉานกถา สํ หิ
ราคาทิวตฺถกฺุฏตา จ
อนจฺฉริยว สํถฺนํ
พหุปี นานปฺปการ
อจฺฉาสิ อิติ โภสฺสติ
อปจฺฉกฺุขานฺมาเนยฺยํ
เกวลํ ตกฺุทวตฺถนํ
เอวรูปฺ โยคฺุทโส
ยโต อามิสทํายาทา
จิรมฺปิ นิสฺสยมาน

จปฺยํ ธมฺมสํสํ
สุทฺธํ อนิฺตฺติทิตฺทํ
ยถาตํ อนุกฺมปโก
โลเก อนนฺมานิกํ
อนิฺจฺจตาทิกมฺปิ วา
สเจ หิตาย วตฺตติ
คณฺเหยฺยํ ปริกปฺปโต
ปรมตฺถสุขาทิกํ
ตํ วตฺตติ หิตาย จ
จํานตํ อยปฺณณกํ
ทิตฺทิกํ ธมฺมเทสนา
สํสํ โยคฺุมรหิต
กิลฺลสทิตฺทิกาย ตฺ
จํานิกาย กถาย กิ
พาลฺลเวหฺวาทิตฺทิกาท
วิกตฺทิกาท จ ตาทิสิ
โลกิกานํ ปโมหิณิ
กเถตาโร กเถนฺตฺถ
อิตฺติ อณฺณตฺถ โยคฺุ จ
สพฺพํ อิตฺติทิตฺทํ
รฺุจฺฉยฺย กสฺส วิณฺณฺโน
ทิสฺสเต เอตฺถ สํสเน
สุปมตฺถตา ปุณฺณชฺชนา
รฺุปา วิหรนฺตฺติ สํสเน

พาหุสลิกา เสถิลลิกา	สทุธมเมณ อนตติกา
เกวลํ ลามสกุการ	สิโลกานํ ว กามิโน
นเมยฺยํ เต ยทิจฉาย	ธมฺมํ พาลา อเปสลา
พทุธนามาปเทเสน	สมพทุธวจนํ อิติ
สโทสมปตฺตโนวาทํ	ภีรูกะ สทุทหาปยฺ
เตเนว กถาโทเสน	อุปปนฺเนน อเนกธา
มลลปฺเพคฺคฺสทิสเนน	ทุกฺกรนฺทานิ ฅาตเว
สาสนํ ปทิสฺส วุตฺตํ	สจฺจนฺติ วา มุสาติ วา
เอวํ สนฺเตปิ อมฺหากํ	ธมฺมยฺตุตติกวาทินํ
ปตฺติฏฺจานารทํ อนฺเต	सारมตฺถํ คเวสฺตํ
นानาติตฺถายตเนสุ	วิญญายเต อเนกธา
นानปฺปการเก ธมฺเม	สมฺมา โวปปริกฺขตํ
อณฺเฑา ปตฺติฏฺจา นตฺเถ ว	หุรํ โคตมสาสนา
ตสฺมา เอวมฺปิ ฎฺตสฺมิ	ตสฺมิ จิเรน อาภเต
सारณฺเฑวตฺถมตฺตมฺปิ	ปฺพุเพ ทสฺสิตลกฺขณํ
สนฺทิฏฺจิกานิสฺสํ วา	อถวาปิ อปณฺณกํ
นิจฺจมฺปิ ปริเยสาม	นิจฺจยาม ยถารทํ
สนฺนิฏฺจานํ สเจ ลทฺธํ	पालิยํ ยตฺถ กตฺถจि
กายวาจามเนหฺตํ	ปฺฏิปฺชฺขาม สาสนํ
ปฺฤชฺชนานฺรูเปหิ	ยถาสติยถาพลํ
ตสฺเสวารทโต สมฺมา	สมฺพทุธสฺส สิริมโต
อาหจฺจปทสมฺภูตํ	นิพฺพิทาหิคุณาวทํ
โลกุตฺตรสฺสญฺตตาย	โยเคน วุตฺตลกฺขณํ
สฺสุดํ สพฺเพหิ วาเทหิ	ปฺมาณํ พุทฺธภาสิตํ

สงคีติโย สมารุหุหิ	พหุ อตฺถิ อนุปฺปกิ
ตตฺถณฺณํ จานมณฺณสฺส	จानสฺส โหติ วณฺณนาฯ
อณฺณมณฺณาสริกฺขานิ	ปาฐทาหรณานิ จ
จานาจานิกฺกภาณน	สุขฺเมเน ว สพฺพโส
สฺลลฺกฺเขตฺวา สมานेतฺวา	วิจาเรตฺวา ตถา ตถา
पालิโยเยว นิสฺสาย	กาตพฺโพ ธมฺมนิจฺฉโย
สมฺโมหตฺตฺถนฺทิกาวสฺมา	อฏฺฐจानตฺตฺสนาย จ
เอวณฺทิ โสธนา เสยฺโย	กถํ มุหฺหหา ภวามเส
เอวํ วิหาริโน พุทฺธ	สาสเน สาธฺสุมฺมตา
สฺกปฺกฺเข ปฺวจฺจฺนฺติ	สพฺพธมฺมยฺตฺตฺติกา อิติฯ

คำแปลคาถาสรรเสริญพระรัตนตรัย

คำสั่งสอนเป็นประธานอันนี้ ของพระศาสดาซึ่งมีพระหฤทัยยังยืนไม่หวั่นไหวด้วย
โลกธรรม เป็นวิสุทธขันธ์อันदानอุดมเอกในโลก มีพระสันดานเต็มแล้วด้วยหวัง คือ พระกรุณา
และพระญาณ ทรงแจกธรรมทั้งหลายออกกล่าว

คำสั่งสอนเป็นประธานนั้น เป็นไปโดยอุบาย ท่านสงเคราะห์ด้วยสิกขาทั้ง ๓ คือ ศีล
สมาธิ ปัญญานำมาซึ่งพระนฤพานเป็นธรรมอันไม่ตาย เป็นประตู่แห่งพระนฤพานเครื่อง
ออกไปจากสังสารทุกข์ เป็นของจริงของแท้ ไม่ใช่สิ่งที่อ้างว่า ท่านว่ามาอย่างนี้ ๆ ดังนี้เลย

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งเป็นพระบรมศาสดานั้น ได้ทรงแสดงด้วยดีแล้ว ด้วยเทศนา
ทั้ง ๓ ประการ คือ อาณาเทศนา แสดงโดยเป็นอาณา ส่วนพระวินัยบัญญัติ ๑ ไวยาหารเทศนา
แสดงโดยไวยาหารผ่อนตามอัธยาศัยผู้จะเข้าใจจะตรัสรู้ ส่วนพระสูตร ๑ สภาวเทศนา แสดงโดย
สภาพความเป็นความจริงแห่งธรรมนั้น ๆ ส่วนอภิธรรม ๑ เป็น ๓ เทศนาจะนี้ คำสั่งสอน
เป็นประธานนั้น นำมาซึ่งประโยชน์ที่ดั่งงามแก่สัตว์ทั้งหลายซึ่งเป็นประชุมชนเกิด ณ ภายหลัง
อาจตรองตามด้วยปัญญา ให้เห็นว่า เป็นศาสนา คำสั่งสอนที่ชอบจริงได้

เป็นที่ฟังของสัตว์ทั้งหลาย โดยเหตุโดยอุบายที่ชอบ ไม่เป็นศาสนาอันคลอนแคลนหาเป็นริ้วแรงขาด ๆ วิน ๆ ไม่ติดไม่ต่อกันนั้น ไม่เป็นศาสนาที่ผู้มีปัญญาจะคัดค้านหรือแย้งนำออกเสีย ว่าไม่ชอบนั้นเลย

ก็แลพระธรรมวินัยคำสั่งสอนเป็นประธานนั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคบรมศาสดาเจ้าปรินิพพานแล้วไม่ช้า พระเถระเจ้าทั้งหลายผู้พุทธานุพุทธสาวก ได้ตรัสรู้ตามพระพุทธรูปเจ้ามีพระมหากัสสปเถระเจ้าเป็นต้น ซึ่งสงฆ์ทั้งปวงสมมุติแล้ว ท่านได้ปรักปรำกันสังคายนารวบรวมเข้าแล้วโดยย่อ แต่กาลครั้งแรกเป็นต้นเดิมนั้น

เป็นปาฐบทบาลี มีเนื้อความไม่มีที่สุด ควรจะจำทรงท่องบ่นด้วยง่าย

ท่านผู้เป็นอาจารย์ก่อน ๆ ผู้ประเสริฐทั้งหลาย ได้นำมาแล้วโดยลำดับ แต่เดิมนั้นท่านก็ได้นำมาด้วยมุขปาฐ กล่าวด้วยปาก จำทรงด้วยใจแล้ว สาธยายท่องบ่น ให้ต่ออุเทศกัน แต่ด้วยปากอย่างเดียวเท่านั้น ครั้นภายหลังกาลล่วงมา ๆ ท่านเห็นว่าผู้จะนำมานั้น เสื่อมถอยลง จะจำทรงแต่โดยลำพังปาก เหมือนแต่ก่อนนั้นไม่ได้ ท่านจึงได้เขียนลงไว้ในใบลาน ให้มันคงนำต่อ ๆ กันมาจนได้ให้ถึงแก่เราทั้งหลาย ได้ดูได้อ่าน ได้เล่าเรียนศึกษาพิจารณาตริกตรองพระธรรมวินัยคำสั่งสอนเป็นประธานนั้น ก็ยังประดิษฐานดำรงอยู่ด้วยอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งมีในกาลทุกวันนี้

สมเด็จพระผู้มีพระภาคพระองค์ใด ซึ่งเป็นพระศาสดาของเราทั้งหลาย เราทั้งหลายได้ถึงพระผู้มีพระภาคพระองค์ใด เป็นสรณะที่พึ่ง เป็นเครื่องระลึกอันใหญ่ยิ่ง เราทั้งหลายมาขอบใจธรรมของพระผู้มีพระภาคพระองค์ใดแล้ว จึงได้บรรพชา ณ ธรรมวินัยนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เราทั้งหลาย ได้ยินพระคุณนามว่า “**อรหัง สมมาสมพุทโธ**” พระอรหันต์ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์แล้ว ดังนี้

ก็แม้ถึงพระธรรมที่เป็นหนทาง เพื่อจะเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น เพื่อพระอรหันตสัมมาสัมโพธิญาณนั้น เราทั้งหลายยังได้ยินได้ฟังอยู่ จนถึงเท่าทุกวันนี้

ธรรมที่เป็นหนทางจะให้บรรลุพระอรหันตสัมมาโพธิญาณนั้น ก็หลังไหลไป ณ ที่เดียวกันด้วย สมกับพระสัมมาสัมโพธิญาณ ซึ่งเป็นผลนั้นด้วย หาเป็นอย่างอื่นไปไม่

ถ้าพระผู้มีพระภาคบรมศาสดาพระองค์นั้น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ไม่ใช่
ปุถุชนคนหนาเลยเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธโธ จริงแล้วไซร้

ความที่ชักสะพานเสีย ในสิ่งที่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ก็จะพึงมีแท้ แต่พระผู้มี
พระภาคเจ้านั้นอยู่เสมอทุกเมื่อ เป็นนิตย์จริง พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ก็จะพึงทรงประพฤติ
แต่ในกิจการที่ประกอบด้วยประโยชน์อย่างเดียวกันเท่านั้น ในข้อที่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์แล้ว
พระองค์ฆ่าสะพานเสีย ชักสะพานเสียเสมอทุกเมื่อเป็นนิตย์จริง

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระปัญญาฉลาด ในประโยชน์แลใช้ประโยชน์ ทรงเห็น
กาลยาวกาลนานอนาคตภพหน้า พระองค์มีพระกรุณาความเอ็นดูสัตว์มาก

เมื่อพระองค์จะทรงตั้งธรรมศาสนามำสั่งสอนที่ขอบไว้เพื่อประโยชน์แก่ประชุมชน
ที่เกิดภายหลัง ๆ มา

พระองค์ก็จะพึงกระทำให้บริสุทธิ์หมดจด เป็นของจริงของแท้ไม่เป็นของที่อ้างว่า
ท่านได้กล่าวมาดังนี้ ๆ เลย ไม่คลอนแคลนเป็นริ้วแรงขาด ๆ วัน ๆ นั้นเลย แล้วตั้งศาสนา
คำสั่งสอนไว้ เพื่อจะให้เป็นที่ไปนาน บริสุทธิ์ดีแล้ว เพราะพระองค์นั้น ทรงพระกรุณาอนุเคราะห์
แก่ประชุมชนเป็นอันมาก

สิ่งใดที่มีอยู่ในโลก ควรที่ตนจะตรองตามรู้ได้ แต่คนในโลกไม่ได้อนุমানตามรู้ มีทุกข์
คือ ขรา ความแก่ แลมรณะ ความตาย เป็นต้น อนึ่ง มีความที่สังขารนามรูปร่างกาย
ที่ใจครองอยู่อันนี้ เป็นของไม่เที่ยง เป็นต้น สิ่งนั้นเมื่อบุคคลมาทำในใจอยู่ ย่อมเป็นไป
เพื่อประโยชน์ไซร้

อนึ่ง สิ่งใดที่บุคคลจะไม่พึงเห็นประจักษ์ต่อตาได้ บุคคลจะพึงถือเอาได้ แต่โดยปริกัป
คาคคเนเหมือนหนึ่งความสุข ความทุกข์ในโลกเบื้องหน้า และปรมัตถสุข คือ พระนฤพาน
เป็นต้นนั้น

ถ้าสิ่งนั้นเมื่อบุคคลมากำหนดลง เชื้อลง ถือเอาอยู่ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์
เป็นอภินนกะไม่ผิดด้วยเป็นที่ตั้งแห่งอันไม่เดือดร้อนในที่สุด เป็นอภินนกะไม่ผิดด้วยไม่
เกิดความเดือดร้อนใจเมื่อปลายมือไซร้

ธรรมเทศนาซึ่งแสดงประโยชน์ทั้งสองนั้น ดังกล่าวมาจะนี้ ควรจะเป็นศาสนา คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าผู้ทรงพระกรุณา แลพระญาณ เช่นนั้น ดังกล่าวมาแล้ว ณ เบื้องต้น

จะต้องการอะไร กับถ้อยคำที่แสดงกิเลสของผู้กล่าว แม้ที่ตายไปแล้ว แลเป็นที่ตั้งแห่งความตื่นความพิศวงเมื่อขณะฟัง ถ้อยคำที่ผู้กล่าวได้กล่าวลงไว้แล้ว แม้ตัวท่านผู้กล่าว ตายไปเสียนานแล้ว ถ้อยคำนั้นยังมีผู้นำต่อ ๆ มา แสดงกิเลสของผู้กล่าวไว้ นั้น ให้คนภายหลัง ๆ ที่มีปัญญาได้หยั่งรู้ว่า คำเรื่องนี้ กล่าวเพราะกำหนดยินดีรักใคร่ต่อสิ่งนี้ ๆ เป็นต้น และให้คนผู้ฟังเกิดความพิศวงอือออไปต่าง ๆ ถ้อยคำเช่นนี้จะมีประโยชน์อะไร ผู้มีปัญญาแสวงหาแก่นสารสิ่งที่ชอบ จะต้องการอะไรกับถ้อยคำเช่นนั้น

เพราะว่าถ้อยคำเช่นนั้น เป็นติรัจฉานกถา เป็นวัตถุที่เกิดแห่งกิเลส มีระคะความกำหนด ยินดีเพิลิตเพิลิน เป็นต้น แลเป็นถ้อยคำอวดอ้างไปต่าง ๆ เหล่าคนพาลนั้นแหละ ปรรณานัก

ถ้อยคำเช่นนั้น หาเป็นอัศจรรย์ แก่สาธุชน คนสัตบุรุษ คนที่ดี เป็นนักปราชญ์ ไม่เป็นแต่สำหรับหลอกให้คนชาวโลกลุ่มหลง

ในโลกนี้ คนผู้กล่าว ผู้พูด ผู้เล่าเรื่องราวต่าง ๆ มีอยู่มาก ย่อมพูดกล่าวแล้วว่า แต่ก่อนได้เป็นแล้วอย่างนี้ ๆ ข้างหน้าจักเป็นอย่างนี้ ๆ ในที่อื่นย่อมเป็นอย่างนี้ ๆ เล่าขบอ้าง กาลล่วงแล้ว อ้างกาลภายหลัง อนาคตอ้างถิ่นสถานบ้านเมืองนี้นั้นไปต่าง ๆ หลายอย่าง หลายประการ

สิ่งทั้งปวงนั้น ผู้ฟังไม่ตรองเห็น รู้โดยประจักษ์ ได้หาประจักษ์ชัดแท้ไม่ เป็นแต่อ้างว่า ท่านว่ามาอย่างนี้ ๆ ดังนี้ เป็นแต่เจริญความตริตรองขึ้นอย่างเดียว จะพึงขบใจแก่นักปราชญ์ท่านผู้รู้คนใดเล่า

โทษแห่งถ้อยคำเช่นกล่าวมานี้ มีอยู่มากในศาสนา คำสั่งสอนอันนี้เข้าเจือปนระคนคละอยู่ในพุทธศาสนาวันนี้มีอยู่มาก ผู้มีปัญญาเห็นอยู่

โทษแห่งถ้อยคำ ซึ่งจะชักให้ศาสนาที่ดีเสียไปดังกล่าวมา มีเข้าแปลกลปลอมในพุทธศาสนานี้มากนักเป็นเหตุด้วยปุถุชนคนหนา เห็นแต่อาภิสทหายาท อธิยาศัยมุ่งหมายแต่อาภิส รับเอาแต่อาภิส ลากสักการความสรรเสริญ สันดานประมาท มัวเมา ระเริงนัก อาศัยฟังศาสนาเลี้ยงชีวิต เข้ามาอยู่ในศาสนา รับศาสนา มีมาช้านาน

เป็นคนมักมาก ประพฤติย่อหย่อน ต่อการปรนนิบัติพระธรรมวินัย ไม่มีประโยชน์ ด้วยพระสัทธรรมไม่มีความต้องการด้วยธรรมที่ดี ที่งาม ที่ชอบ เป็นคนมีอหิยาศัยมุ่งหมายปรารถนาแต่ลาภสักการ ความสรรเสริญ ฝ่ายเดียวเท่านั้น เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสเทศนาแสดงธรรมสั่งสอน เพื่อจะมาละธรรมลามกที่ชั่วทรามเหล่าใด ๆ เสีย ขนอามิส ทายาทพวกนั้น หามาละธรรมเหล่านั้น ๆ เสียไม่ หาวากเพียรชวนชวายเป็นเพื่อจะมาละธรรมที่ลามกเหล่านั้น ๆ ไม่ เป็นคนมักมาก ประพฤติย่อหย่อนต่อปรนนิบัติที่ชอบเป็นเบื้องหน้า เป็นผู้ไปก่อนเป็นประธานในการทอดถอยลงเสียจากคุณที่ชอบ ทอดธุระปลงธุระ ในวิเวก การสังตกาย สงัดจิตเสีย ไม่ใส่ใจ ใฝ่ฝัน เอาเป็นอารมณ์

คนพาลพวกอามิสทายาทเหล่านั้น ไซ้คนรักศีล ไม่เป็นคนมีศีลเป็นที่รัก ก็จะมีพินยอมธรรมไปตามปรารถนา ผันผาย เยื้องย้ายธรรมไปตามปรารถนา ตามลำพังใจของตน ๆ เอาแต่พระนามพระพุทธรเจ้า ซึ่งเป็นพระบรมศาสดาเข้าอ้างว่า นี้คำพระพุทธรเจ้า นี้พุทธวจนะ ดังนี้

แม้ถ้อยคำของตนมีโทษอยู่ ไม่ควร (นำ) เชื่อก็จะมีเจรจาวากกล่าว ให้คนที่ขลาด ๆ กลัวบาป เชื่อก็ต้อเอาว่าเป็นธรรมวินัย เป็นสัตตศาสนา เป็นพุทธวจนะคำสั่งสอนของพระพุทธรเจ้า คำพระพุทธรเจ้าตรัสเทศนาดังนี้

เพราะโทษแห่งถ้อยคำนั้นนั่นแหละ ได้บังเกิดมีขึ้นแล้ว มากหลายอย่างนัก เป็นเหมือนสนิม เหมือนกระพี้ คำที่คนเก่า ๆ ได้อ้างพระศาสนามากล่าวไว้ ขนในทุกวันบัดนี้ ยากนักที่จะรู้แน่ว่า ไหนเป็นคำสั่งสอนของพระพุทธรเจ้าจริง ไหนเป็นคำเท็จ แทรกแซง แปลกปลอมเข้ามา ดังนี้ได้

แม้ซึ่งเมื่อธรรมวินัยศาสนา มีโทษแห่งถ้อยคำเข้ามาแปลกปลอมเจือระคนคละอยู่มาก ดังนี้แล้วเราทั้งหลายผู้ธรรมยุตติกว่าที มีวาทีถ้อยคำกล่าวตามที่ชอบแก่ธรรม เป็นผู้เลือกคัดแต่ข้อที่ชอบแก่ธรรมไม่ผิดไม่ละเมิดจากธรรม แสวงหาประโยชน์ที่เป็นแก่นสารอันควรจะเป็นที่พึงได้ ในกาลที่สุด ในเวลาที่จะตายเราทั้งหลายได้รู้ลัทธิต่าง ๆ ที่แผนกแยกศาสดาผู้สั่งสอนหลายอย่างแล้ว ใคร่ครวญตรึกตรองดูธรรมลัทธิต่าง ๆ นั้นพิจารณาโดยเหตุผล

ก็เห็นว่า ธรรมลัทธิอื่น ๆ นอกจากศาสนาของพระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วที่จะเป็นที่พึ่งได้นั้น ไม่มีเลย

เพราะฉะนั้น แม้ถึงธรรมวินัยศาสนานั้น ที่ได้เป็นอย่างนี้ ท่านแต่ก่อน ๆ ได้นำมานานแล้ว เราทั้งหลายแสวงหาแต่ประโยชน์ที่เป็นแก่นสารสิ่งเดียว มีลักษณะดังแสดงแล้ว ในก่อนนั้น อยู่เป็นนิตย สิ่งใดที่มีอานิสงส์เห็นประจักษ์ หรือที่เป็นอุปถัมภ์ไม่ผิด เราทั้งหลายมาแสวงหาประโยชน์แก่นสารอันนั้นอยู่เป็นนิตย ธรรมวินัยพุทธศาสนานั้น เราลงสันนิษฐาน ตัดสินตามควร

เมื่อเราได้ความสันนิษฐานลงในที่ใดที่หนึ่ง ในพระบาลีว่า นี่เป็นคำสั่งสอน เป็นแก่นสาร พุทธศาสนาแน่ ดังนี้แล้ว เราทั้งหลายก็ปฏิบัติตามคำสั่งสอนนั้น ด้วยกายวาจาจิต ที่สมควรแก่ปุถุชนจะพึงปรนนิบัติ ตามสติกำลังของตน

พระสูตรที่เป็นพุทธภาษิต เป็นคำของพระพุทธเจ้าแท้ ที่ได้เป็นอาหัจจบท คำของพระผู้มีพระภาคสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ที่เป็นคำนำมาซึ่งคุณ มีความเหนียวแน่นเป็นต้น และประกอบด้วยสุญญตาเป็นโลกอุดร พระสูตรพุทธภาษิตที่มีลักษณะอย่างนี้ เป็นประมาณกว่าคำอื่น ๆ ทั้งปวง พระสูตรพุทธภาษิตซึ่งได้ขึ้นสังคิตแล้วเช่นนี้ มีอยู่มากมิใช่น้อย ที่อื่นจากที่นั่น ก็เป็นวรรณนาแก่ที่อื่น ๆ ปาฐะและอุทาทรรณที่คล้าย ๆ กัน ก็เป็นวรรณนาแห่งกันแลกัน เป็นพยานให้หยั่งรู้อันเป็นพุทธภาษิตจริง ผู้มีปัญญาพึงใช้ปัญญาฐานานุกรณอันรู้ว่า นี่พอจะเป็นได้นี่จะเป็นไม่ได้ เข้าสังเกตกำหนด บาทบทบาลีแลอุทาทรรณ เข้าเทียบเคียง พิจารณาให้ถ้วนถี่ทุกอย่าง อาศัยพระบาลีเทียบเป็นที่ตั้ง แล้วพึงทำวินิจฉัยตัดสินข้อธรรมที่ชอบ ที่เป็นประโยชน์แก่นสารจริง นั้นเกิด

เพราะว่าการที่ใช้ปัญญาสะสางที่พันเผื่อ แสวงหาประโยชน์แก่นสารเช่นกล่าวมานี้ ดีกว่านี้ ๆ อยู่ด้วยโง่เขลาหลง และความยินดีสบายเสียด้วยใจที่ โฉนเราทั้งหลายจะเป็นคนหลง คนงมงายอยู่เล่า จักขุสำหรับเห็น โสตรสำหรับได้ยิน สำหรับฟัง ใจสำหรับรู้สำหรับคิดอ่านตรึกตรอง เมื่อได้เห็น ได้ยิน ได้ฟัง ได้รู้ ไม่ตรึกตรองตามที่ชอบที่ควรแล้ว จักขุ โสตร และใจ จะมีอยู่ทำไมเล่า

ผู้มีปัญญา ที่มาอยู่ด้วยการตรึกตรอง แสวงหาประโยชน์แก่นสารที่ชอบ ดังกล่าวมานี้ นักปราชญ์ได้รู้ว่าเป็นสัตบุรุษคนดีได้ ในพุทธศาสนา ในฝักฝ่ายพวกนิกายเดียวกันนี้ ย่อมกล่าวสรรเสริญว่านักปราชญ์สัทธิธรรมยุคตึกา ๆ ท่านผู้ถือเอาแก่นสารตามที่ชอบแก่สัทธิธรรม ๆ ด้วยประการฉะนี้

แลพระนิพนธ์ ๔๐ คาถานี้ แสดงความเลื่อมใสในพระธรรมวินัย สุตตศาสนา ซึ่งเป็นอัครรย์ยิ่งนักยากที่จะมีขึ้นในโลก แต่หากมาอาศัยโมฆบุรุษ เหล่าอำมิสทายาท ที่เข้าพึ่งเลี้ยงชีวิต แลเข้าพึ่งเลี้ยง แลพวกเข้าหลงงมงาย ก่อสัทธิธรรมปฏิรูปให้เกิดขึ้น ๆ พอกเข้ามาจึงอันตรธานเลื่อมไป ๆ ยากที่ผู้มีปัญญาเกิดภายหลังได้เห็น ได้ยิน ได้ฟัง ได้รู้ แล้วจะตรึกตรองถือเอาแก่นสารได้ แม้เป็นเช่นนั้นแล้ว แต่หากเพราะที่พึ่งอันดี อันประเสริฐ นอกจากพระศาสนามาคำสั่งสอนของพระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ไม่เป็นที่พึ่งได้จริง มนุษย์ผู้มีปัญญาหาสุขประโยชน์แก่นสารใส่ตน ทั้งคฤหัสถ์ บรรพชิต บุรุษ สตรี ควรที่จะพิจารณาตรึกตรอง ถือเอาแก่นสารที่ชอบในพระพุทธศาสนาแล้วนับถือ บำเพ็ญ ปรนนิบัติ ให้สำเร็จผลประโยชน์แก่ตน ๆ ในทางสมบัติมนุษย์ สมบัติสวรรค์ สมบัติคืออนฤพาน ตามประสงค์ เทอญ

ทำวัตรเช้า

พุทธรักษา

โย โส ตถาคโต อรหํ สมมาสมพุทโธ วิชาจรณสมปนโน สุคโต โลกวิทู อนุตฺตโร
ปฺริสทมฺมสารถิ สตถา เทวมนุสฺसानํ พุทฺโธ ภควา. โย อิมํ โลกํ สเทวกํ สมารกํ สพรหมกํ
สสฺสมณพฺราหฺมณํ ปชํ สเทวมนุสฺสํ สยํ อภิญญา สจฺฉิกตฺวา ปเวทสิ. โย ธมฺมํ เทเสสิ
อาทิกลฺยาณํ มชฺฌกฺลฺยาณํ ปรีโยสานกฺลฺยาณํ สาตถํ สพฺยณฺชนํ เกวลปฺริปฺนฺณํ ปรีสุทฺธํ
พรหมจฺริยํ ปกาเสสิ. ตมฺหํ ภควนฺตํ อภิปุชฺยามิ ตมฺหํ ภควนฺตํ สิริสา นมามิ.

ธมมาภิตี

โย โส สุวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม สนฺทิจฺโก อกาลิโก เอหิปสฺสิโก โอปนฺยิโก ปจฺจตฺตํ
เวทิตฺพุโฬ วิถฺยฺหิ. ตมฺหํ ธมฺมํ อภิปุชฺยามิ ตมฺหํ ธมฺมํ สิริสา นมามิ.

สงฆาภิตี

โย โส สุปฏิปนฺโน ภควโต สวากสงฺโฆ อชฺฐปฏิปนฺโน ภควโต สวากสงฺโฆ
ถายปฏิปนฺโน ภควโต สวากสงฺโฆ สามิจฺปฏิปนฺโน ภควโต สวากสงฺโฆ ยทิตํ จตฺตาริ
ปฺริสยฺคานิ อฏฺฐ ปฺริสฺปุคฺคลา เอส ภควโต สวากสงฺโฆ อาหุเนยฺโย ปาหุเนยฺโย ทกฺขิณฺยฺโย
อณฺชลิกรณฺโโย อนุตฺตรํ ปุณฺณกฺเขตฺตํ โลกสฺส. ตมฺหํ สงฺฆํ อภิปุชฺยามิ ตมฺหํ สงฺฆํ
สิริสา นมามิ.

รัตนตตยปณามคาถา

พทุโธ สุตฺตโธ กรุณามหณฺณโว
โยจฺจนฺตสฺสทฺธพฺพรณฺณโลจโน
โลกสฺส ปาปูปกิเลสฆาตโก
วณฺทามิ พฺทฺธํ อหฺมาทเรณ ตํ
ธมฺโม ปทฺธิโป วีย ตสฺส สตฺถุโน
โย มคฺคปากามตเภทภินฺนโก
โลกุตฺตโร โย จ ตตฺตทฺธิปโน
วณฺทามิ ธมฺมํ อหฺมาทเรณ ตํ
สงฺฆो สฺสเขตฺตาทภฺยติเขตฺตสณฺณโต
โย ทิฏฺฐสฺสโต สฺสคตานุโพธโก
โลลปฺปทฺธิโน อริโย สฺสเมธโส
วณฺทามิ สงฺฆํ อหฺมาทเรณ ตํ
อิจฺเจวเมกนฺตภิกฺขุชนฺนุญฺจํ
วตฺถุตฺตยํ วณฺทยตาทิสงฺขตํ
ปฺปญฺญํ มยา ยํ มม สพฺพปทฺทวา
มา โหนฺตุ เว ตสฺส ปภาวสิทฺธิยา.

สํเวคปริกิตฺตนปารุ

อิธ ตถาคโต โสเก อุปฺปนฺโน อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ ธมฺโม จ เทสิโต นิยฺยานิโก
อุปสมิโก ปรีนิพฺพานิโก สมฺโพธคามิ สฺสคตฺตปเวทิตโต มยฺนตํ ธมฺมํ สุตฺวา เอวํ ชานาม
ชาติปิ ทุกฺขา ชราปิ ทุกฺขา มรณฺมปิ ทุกฺขํ โสภปริเทวทุกฺขํ โทมนสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
สมาปโยโค ทุกฺโข ปิเยหิ วิปฺปโยโค ทุกฺโข ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ สงฺขิตฺเตน ปญฺจ

ปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา เสยฺยถิทฺถิ รุပ္ฺปาทานกฺขนฺโธ เวทฺฐุปาทานกฺขนฺโธ สญฺญปาทานกฺขนฺโธ
สงฺขารุปาทานกฺขนฺโธ วิญฺญาณฺฐปาทานกฺขนฺโธ เยสํ ปริญฺญา ย ธรมาโน โส ภควา เอวํ พหุลํ
สาวเก วิเนติ เอวํ ภาคา จ ปนสฺส ภควโต สาวเกสุ อนุสาสนี พหุลา ปวตฺตติ รุပ္ํ อนิจฺจํ
เวทนา อนิจฺจา สญฺญา อนิจฺจา สงฺขารา อนิจฺจา วิญฺญาณํ อนิจฺจํ รุပ္ํ อนตฺตา เวทนา อนตฺตา
สญฺญา อนตฺตา สงฺขารา อนตฺตา วิญฺญาณํ อนตฺตา สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สพฺเพ ธมฺมา
อนตฺตาติ

เต

มยํ^๑ โยติถฺนฺนามฺห ชาติยา ชรามรณฺน โสเกหิ ปรีเทเวหิ ทุกฺเขหิ
โทมนสฺเสหิ อุปายาเสหิ ทุกฺโขติถฺนฺนา

ตา

ทุกฺขปเรตา อปฺเปวณามิมสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส อนฺตกิริยา ปญฺญาเยถาติ
จิริปรีนิพฺพุตฺมปิ ตํ ภควนฺตํ สรณํ คตา ธมฺมญฺจ ภิกฺขุสงฺฆญฺจ ตสฺส ภควโต สาสนํ ยถาสติ^๒
ยถาพลํ มนสิกรมฺ อนุปฏิบัติชฺชาม สา สา โน ปฏิปตฺติ อิมสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส อนฺต
กิริยาย สํวตฺตตุ.

(ถ้าเป็นภิกษุ สวดถึง ปญญาเยถาติ แล้วเปลี่ยนสวดดังนี้)

จิริปรีนิพฺพุตฺมปิ ตํ ภควนฺตํ อุทฺทิสฺส อรหนฺตํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ สทฺธา อคารสฺมา
อนคาริยํ ปพฺพชิตา ตสฺมี ภควติ พุรฺหมจิริยํ จราม ภิกฺขุณํ สิภฺขาสาชีวสฺมาปฺนฺนา ตํ โน
พุรฺหมจิริยํ อิมสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส อนฺตกิริยาย สํวตฺตตุ.

๑. บุรุษว่า เต มยฺ. สตรีว่า ตา มยฺ.
๒. ควรเป็น ยถาสติ แปลว่า ตามสามารถ.

ทำวัตรเย็น

พุทธานุสสติ

ตัม โข ปน ภควนตัม เอวํ กถยาไณ กิตติสทโท อพุกุคโต อติปิ โส ภควา อรหํ
สมมาสมพุทโธ วิชชาจรณสมปนโน สุกโต โลกวิทู อนุตตโร ปุริสทมมสารถิ สตถา เทว
มนุสสานํ พุทโธ ภควาติ.

พุทธานุสสติ

พุทฺธวาระหนตฺวเรตาทิคุณาภียตฺโต
โพเชสิ โย สุขนตํ กมลํ สุโร
พุทฺโธ โย สพุทฺปาณินํ
ปจฺมานุสสติฏฺจานํ

ทาโสว°

พุทฺธสฺสาหสมิ

ทาสิว

พุทฺโธ ทุกฺขสฺส ฆาตา จ

พุทฺธสฺสาหํ นิยุยาเทมิ

วนฺทนฺโตหํ°

จริสฺสามิ

วนฺทนฺตีหํ

สุทฺธาภิณฺฑาณกรฺรณาหิ สมากตตฺโต

วนฺทามหํ ตมรณํ สิริสา ชินฺนุหํ

สรณํ เขมมุตฺตมํ

วนฺทามิ ตํ สิริเรนหํ

พุทฺโธ เม สามิกิสฺสโร

วิธตา จ ทิตฺตสฺส เม

สรีเรนฺชิวิตฺตญฺจิหํ

พุทฺธสฺเสว สุโพธิตํ

*บุรุษว่า ทาโสว แปลว่า เป็นทาส. สตรีว่า ทาสิว แปลว่า เป็นทาสี.

*บุรุษว่า วนฺทนฺโตหํ. สตรีว่า วนฺทนฺตีหํ.

นตฺถิ เม สรณํ อณฺเฏ

เอเตน สจฺจวชฺเชน

วณฺทมาเนน^๓

พฺพุทฺธํ เม

วณฺทมานาย

สพฺเพปิ อนฺตรายา เม

พฺพุทฺธเ อเม สรณํ วรํ

วทฺธเมยฺยํ สตฺถุ สาสเน

ยํ ปุณฺณํ ปสฺสฺสํ อิท

มาเหสุํ ตสฺส เตชสา.

หมอบกราบแล้วว่า

กาเยน วาจา ย ว เจตสา วา

พฺพุทฺธเ ปฏิคฺคณฺหตุ อจฺจยณฺตุ

(กราบ ๑ ครั้ง)

พฺพุทฺธเ กุภมฺมํ ปกตํ มया ยํ

กาลนฺตเร สํวริตุํ ว พฺพุทฺธเ.

^๓บุรุษว่า วณฺทมาเนน. สตรีว่า วณฺทมานาย.

ธมมานุสสติ

สวากขาโต ภคฺวตา ธมฺโม สนฺทิฎฺฐิโก อกาลิโก เอหิปสฺสิโก โอปนยิโก ปจฺจตฺตํ
เวทิตพฺโพ วิญญูหิติ.

ธมมาภิคีติ

สวากขาตตาทิคุณโยควเสน เสยโย	โย มคฺคปากปรียตฺติวิโมกฺขเกโท
ธมฺโม กุโลกปตฺนา ตทธาริธารี	วณฺทามหํ ตมหรํ วรรณมฺเมตํ
ธมฺโม โย สพฺพปาณินํ	สรณํ เขมมุตฺตมํ
ทุดิยานุสฺสตีฎฺฐานํ	วณฺทามิ ตํ สิเรนหํ
ทาโสว ^๑	
ธมฺมสฺสาหสมิ	ธมฺโม เม สามิกิสฺสโร
ทาสีว ^๒	
ธมฺโม ทุกฺขสฺส ฆาตา จ	วิธตา จ หิตสฺส เม
ธมฺมสฺส่าหํ นิยุยาเทมิ	สรีรณฺชิวิตถฺยจิหํ
วณฺทนฺโตหํ ^๑	
จริสฺสามิ	ธมฺมสฺเสว สฺสธมฺมตํ
วณฺทนฺตีหํ ^๒	
นตฺถิ เม สรณํ อถฺถํ	ธมฺโม เม สรณํ วรํ
เอเตน สจฺจวชฺเชน	วทฺธเมยฺยํ สตฺถุ สาสเน

^๑บุรุษว่า ^๒สตรีว่า.

ธมฺมี เม	วณฺทมาเนน ^๑	}	ยํ ปุณฺณํ ปสฺสํ อธิ
สพฺเพปิ อนุตฺตรายา เม	วณฺทมานาย ^๒		มาเหลส์ ตสฺส เตชสา.

หมอบกราบแล้วว่า

กาเยน วาจา ย ว เจตสา วา	ธมฺเม กุณฺมํ ปกตํ มยา ยํ
ธมฺโม ปฏิกุคฺคณฺหตุ อจฺจยณฺตุ	กาลนฺตเร สํวริตุํ ว ธมฺเม.

(กราบ ๑ ครั้ง)

สงฆานุสสติ

สุปฏิปันโน ภควโต สาวกสงฺโฆ อชุปฏิปันโน ภควโต สาวกสงฺโฆ ฃายปฏิปันโน ภควโต สาวกสงฺโฆ สามิจิปฏิปันโน ภควโต สาวกสงฺโฆ ยทิทํ จตตาริ ปุริสยุดานิ อฏฺฐจ ปุริสปุคฺคลา เอส ภควโต สาวกสงฺโฆ อาหุเนยฺโย ปาหุเนยฺโย ทกฺขิณเยฺโย อณฺชลิกรณฺเยโย อนฺนุตฺตรํ ปุณฺณกฺเขตฺตํ โลกสฺสาติ.

สงฆาภิกคิติ

สทฺธมฺมไซฺ สุปฏิปตฺติคฺคณาทียุตฺโต
สีลาทิธมฺมปวราสยกายจิตฺโต
สงฺโฆ โย สหฺพปาณินํ
ตฺตียนานุสสติฏฺฐานํ
ทาโสว^๑
สงฺฆสฺสาหสมิ
ทาสีว^๒
สงฺโฆ ทฺกฺขสฺส ฆาตา จ
สงฺฆสฺสาทํ นิยฺยาเทมิ
วณฺทนฺโตหํ^๑
จริสฺสามิ
วณฺทนฺตีหํ^๒
นตฺถิ เม สรณํ อณฺถํ
เอเตน สจฺจวชฺเชน

โยฏฺฐพฺพิโต อริยปุคฺคลสงฺฆสฺสเฏฺจ
วณฺทามหํ ตมฺรียาน คณํ สฺสุทฺธํ
สรณํ เขมมุตฺตมํ
วณฺทามิ ตํ สีเรนหํ
สงฺโฆ เม สามิกิสฺสโร
วิธาทา จ หิตสฺส เม
สรีรณฺชิวิตถฺจิทํ
สงฺฆสฺโสปฏิปนฺนตํ
สงฺโฆ เม สรณํ วรํ
วทฺธเมยฺยํ สตฺถุ สาสเน

^๑บุรุษว่า ^๒สตรีว่า

สงฆ์ เม	วณฺหฺมาเนน ^๑	}	ยํ ปุณฺณํ ปสฺสํ อิศ
สพฺเพปิ อนุตฺตรายา เม	วณฺหฺมานาย ^๒		มาเหสุํ ตสฺส เตชสา.

หมอบกราบแล้วว่า

กาเยน วาจา ย ว เจตสา วา	สงฺฆे กุณฺหมํ ปกตํ มया ยํ
สงฺฆเ ปฏิกคณฺหตุ อจฺยณฺตํ	กาลนฺตเร สํวริตุํ ว สงฺฆเ.

(กราบ ๑ ครั้ง)

นโมการุญจกคาถา

นโม อรหโต สมมา
นโม อุตตมธมมสส
นโม มหาสงฆสสาปิ
นโม โอมาตยารุทสส
นโม โอมกาตีสส
นโมการปภาเวน
นโมการานุภาเวน
นโมการสส เตเชน

สมพุทฺธสส มहेสิโน
สวากุขาตสเสว เตนอิ
วิสุทฺธสีลทิจิโน
รตนตฺตยสส สาธุกํ
ตสส วตฺตตฺตยสสปี
วิคฺจนฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
สฺวตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
วิธิมฺหิ โหมิ เตชวา.

คำแปลนโมการัญญกคาถา

ขอนอบน้อมแต่พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงแสวงหาคุณอันใหญ่ ขอนอบน้อม
แต่พระธรรมอันสูงสุดในพระศาสนาที่พระองค์ตรัสไว้ดีแล้ว ขอนอบน้อมแต่พระสงฆ์หมู่ใหญ่
ผู้มีศีลและทิวฏฐิอันหมดจด การนอบน้อมแต่พระรัตนตรัยที่ขึ้นต้นด้วยคำว่า “โอม” (คือ อ.อุ.ม.)
ดังนี้เป็นต้น เป็นการดี ขอนอบน้อมแต่รัตนะทั้ง ๓ นั้นอันล่งพันโทษต่ำช้า ด้วยอำนาจ
แห่งการกระทำความนอบน้อม ขออุปัชฌาย์อันตรายทั้งหลายจงปราศไป ด้วยอำนาจแห่ง
การกระทำความนอบน้อม ขอความสวัสดีจงมีทุกเมื่อ ด้วยเดชแห่งการกระทำความนอบน้อม
ขอเราจงเป็นผู้มีเดชในมงคลพิธีนี้เถิดฯ

ไตรตนปณามคาถา

พทุธิ์ นเม รตนภุตสรีริจิตต์
ธมมํ นเม รตนภุตวิสุทธิสารํ
สงฺฆํ นเม รตนภุตสุลลทฎฐิจิ
เอตํ นเม ตีรตน์ รตนตตยว्हํ
สมมา สโมสริตวตฺตวิเสสภุตํ
อณโฏณณยตฺตคฺณโยควสปฺปวตฺตํ
อสมิ ตยมฺหิปี ตเถว ยถา ติทถเท
เอกํ วินา ตทิตเรสมสมภเว
โลเก กทาจิ จ จิเรน จ ปาตุภุตํ
คฺมภีรณานวิสยํ อติทฺทสตถํ
วิญญูหิ ปณฺทิตชเนหิ วิชณฺณรูปิ
โลกมฺหิ เกหิจิ กถณฺจฺพลพฺภณียํ
เกสณฺจิ สฺฐจฺ วิหิตํ คฺณกายตาย
นาเมหิเยว ชนตาย สุวิสุตฺตมฺปิ
สมปฺสสตํ มนสิ สฺทฺธปฺสาทจฺจํ
ปฺญณฺตติกานมสมฺมตฺตมฺปฺญณฺภูมि
ทฺกฺขา ปมฺจฺจนมฺขํ สรณํ คตํ
ปฺชารเทสฺ พรมํ อภิปฺชเนยฺ
นิพฺพานสจฺฉิกริยาณฺปนิสฺสยตฺถํ
สมมา กิเลสมลโสธนสิทฺธิยา จ
สาธฺหิ อตฺถกฺสเลหฺปเสวนียํ
ปาณฺหิ จาปี สรณํ คมนียเมว

ตสฺมา หิ ตํ ตีรตํ สรณํ คตมฺห
รตฺตินฺทิวํ ขณฺขณฺสฺ นมสฺสฺมาณา
ปุเชม จาปี สสฺตํ สฺปสนฺนจิตฺตา
ตตฺถานุปาริจริยาย สทา รตา จ
ปฺญฺเณน ตตฺถ สุกเตน สฺขี ภาเวมฺ
เตเชน ตสฺส จ สทาปี สฺวตฺถิ โหตุ
โย เจธ ธมฺมวินยฺมฺหิ ปมาณญฺโต
โลกุตฺตฺราริสมโย นียโต สฺโพษณฺ์
ตสฺสฺปนิสฺสยจยาย อยมฺปิ โหตุ
วตฺถุตฺตเย ปริจิตฺโต สฺปสาทกาโร.

แปลตรตนปณามคาถา

ข้าพเจ้านั้สการพระพุทธรเจ้า ผู้มีพระกายและพระจิตเป็นรัตนะ ข้าพเจ้านั้สการพระธรรมอันมีสาระคือความหมดจดวิเศษเป็นรัตนะ ข้าพเจ้านั้สการพระสงฆ์ผู้มีศีลและทิวฐิอันดิงามเป็นรัตนะ ข้าพเจ้านั้สการ ๓ รัตนะนี้ อันมีพระนามว่ารัตนตรัยเป็นวัตตุวิเศษอันประชุมกันเป็นอันดี เป็นไปด้วยอำนาจการประกอบด้วยคุณอันยึดไว้ซึ่งกันและกัน เพราะในรัตนะทั้งสามนั้น เว้นเสียรัตนะหนึ่ง อีกสองรัตนะก็เป็นไปไม่ได้ อุปมาเหมือนท่อนไม้สามท่อน (ตั้งพิงกันอยู่) พรากออกเสียท่อนหนึ่ง อีกสองท่อนก็ตั้งอยู่ไม่ได้ ฉะนั้นพระรัตนตรัยนั้น มีปรากฏในโลกแต่กลางคราว และต่อนาน ๆ ด้วยเป็นวิสัยแห่งญาณอันลึก มีอรรถเห็นได้ยากยิ่ง แต่เป็นสิ่งที่วิญญูชนผู้เป็นบัณฑิตพึงรู้ได้ ถาถามว่า (เมื่อเป็นเช่นนั้น) พระรัตนตรัยนั้นใคร ๆ ในโลกจะประสบได้อย่างไรเล่า ตอบว่า บุคคลกลางเหล่ารู้ได้อย่างดี โดยประชุมแห่งพระคุณกาย (คือพระคุณทั้งหลายอันปรากฏอยู่) อนึ่งพระรัตนตรัยนั้น ปรากฏเด่นแก่ประชุมชน แม้โดยพระนามทั้งหลายด้วยแท้ เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสอันหมดจดในใจของบุคคลผู้พิจารณาเห็นเป็นภูมิแห่งบุญอันอุดม ไม่มีที่เสมอของผู้มีความต้องการบุญ เป็นทางพ้นทุกข์แห่งบุคคลผู้ถึงเป็นสรณะ เป็นวัตตุควรบูชาอย่างยอดเยี่ยม ในบรรดาวัตตุที่ควรบูชาทั้งหลาย เป็นวัตตุอันสาธุชนทั้งหลาย ผู้ฉลาดในประโยชน์ควรเข้าไปเสพ อนึ่ง อันสัตว์ทั้งหลายควรถึงเป็นสรณะแท้ เพื่อเป็นอุปนิสัยแห่งการทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน และเพื่อความสำเร็จในการชำระมลทิน คือกิเลสโดยชอบ เพราะเหตุนั้นแลเราทั้งหลายจึงถึงพระไตรรัตนนั้นเป็นสรณะ อนึ่ง เราทั้งหลายเมื่อนั้สการทุกขณะ ทั้งกลางคืนและกลางวันจึงมีจิตเลื่อมใสบูชาพระรัตนตรัยนั้นอยู่เสมอ และยินดีในการบำเรอพระรัตนตรัยนั้นทุกเมื่อด้วย ด้วยบุญที่ก่อสร้างดีแล้ว ในพระรัตนตรัยนั้นขอเราจงเป็นผู้มีสุข และด้วยเดชแห่งพระรัตนตรัยนั้นขอความลวิสติจงมีทุกเมื่อ ก็แลโลกุตตราภิสมัย คือ ความตรัสรู้แน่แท้ไม่กลับกลาย ซึ่งเป็นประมาณ (คือนับถือเป็นจุดหมาย) ในธรรมวินัยนี้ อันใด ขอการกระทำความเลื่อมใสแม้นี้ ที่เราได้สร้างสมไว้ในพระรัตนตรัย จงเป็นไปเพื่อก่อสร้างอุปนิสัยแห่งโลกุตตราภิสมัยนั้น เทอญ.

โมกขุपायคาถา

สพพตถุตตมํ นตฺวา
เขคฺคจกกายมจฺจามํ
ปาฎิโมกฺขํ ปุเรตพฺพํ
อาชีวสฺส อโถ สฺสทฺธิ
จตฺตปาริสฺสทฺธิสึลลํ
กรณกรณเณเหว
พฺพุธานุสฺสติ เมตฺตา จ
อิจฺจิมมา จตฺตารกฺขา
วิสฺสทฺธมฺมสนฺดาโน
โยคโต จ ปโฬธา จ
นรานรตฺติจฺจมาน-
สพฺเพปิ สฺสขิโน โหนตฺ
เกสโลมาทิจฺจวานํ
กาโย สพฺพโฬปิ เขคฺคจฺโจ
ชีวิตินุทฺตริยฺยปจฺเจท-
สพฺเพสสิปฺธ ปาณินํ
อวิชฺชาทิตฺติ สมฺภูตา
อโถ สณฺญา จ สงฺขารธา
อุปฺปชฺชนฺติ นิสฺสชฺชนฺติ
เอเต ธมฺมา อนิจฺจาถ
ปฺนปฺนํ ปิฬิตตฺตา
เต ทฺกฺขาเว อนิจฺจา เย

พฺพุธธมฺมคณฺตตฺยํ
โมกฺขุपाเย วทามิหํ
อโถ อินุทฺตริยสฺวโร
อโถ ปจฺจยนิสฺสิตํ
กาทพฺพํ ว สฺสนิมฺมลํ
ภิกฺขุณา โมกฺขเมสิณา
อสุภํ มรณสฺสติ
กาทพฺพา จ วิปสฺสนา
อนุตฺตราย โฬธียา
พฺพุโธ พฺพุโธติ ญาเยเต
ภาทา สตฺตา สฺสขสิโน
สฺสขิตตฺตา จ เขมิโน
อยเมว สมฺมุสฺสโย
วณฺณาทิตฺติ ปฏิกฺกฺกฺโล
สงฺฆาตมรณํ สียา
ตณฺหิ ธฺวํ น ชีวิตํ
รูปฺปจฺจ เวทนา ตธา
วิณฺญาณญฺจาติ ปญฺจิเม
เอวํ หุตฺวา อภาวโต
ตาวกาลิกตาทิตฺติ
อุปฺปาเทน เวเนน จ
อถ สนฺตตฺตตาทิตฺติ

วเส อวตตนาเยว
สฺยญตตสฺสามิกตฺตา จ
เอวํ สนฺเต จ เต ธมฺมา
ททฺธเคหสฺมาเยว
ปญฺจกฺขนฺธมิมํ ทุกฺขํ
ตสฺสา นโรโธ นพฺพานํ
เอตฺตกานฺปิ ปาจาณํ
ปฏฺิปปฺยเขตฺ เมธาวิ

อตฺตวิปกฺขภาวโต
เต อนตฺตาทิ ฃายเร
นพฺพิณฺทิตพฺพภาวโต
อลํ โมกฺขํ คเวสิตุํ
ตณฺหา สมนฺทโย ภเว
มคฺโค อฏฺจฺงคิการิโย
อตฺถํ ฃตฺวา ยถารหํ
ปตฺตุํ สงฺขารนพฺพุตฺตินฺติ.

แปลโมกขุบายคาถา

ข้าพเจ้าขอนมัสการ ๓ รัตนะ คือ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ อันอุดมกว่า
วัตถุทั้งปวงแล้วจะบอกโมกขุบาย (อุบายเป็นเครื่องพ้น) แก่เหล่าชนผู้มีร่างกายปฏิภูลพึงเกลียด
ควรบำเพ็ญ ปาฏิโมกขสังวรศีลด้วย อินทริยสังวรศีลด้วย อาชีวปาริสุทธิศีลด้วย บังจัจยสันนิสสิต
ศีลด้วย ปาริสุทธิศีลทั้ง ๔ (นี้) อันภิกษุผู้แสวงหาโมกขธรรม ควรกระทำให้มีมลทินอย่างดี
ทีเดียว ทั้งโดยการทำและการไม่ทำ (คือทำตามข้อที่ทรงอนุญาต ไม่ทำข้อที่ทรงห้าม)
อารักขภาวนา ๔ นี้ คือ พุทธานุสติ เมตตา อสุภ มรณสติ และวิปัสสนาด้วย ภิกษุควรกระทำ
(โดยนัยต่อไปนี้)

(พุทธานุสติสังเขป)

ท่านผู้มีสันดานประกอบด้วยธรรมอันบริสุทธิ์ ได้พระนามว่า **พุทโธ พุทโธ** เพราะ
ทรงประกอบด้วยพระโพธิญาณอันยอดเยี่ยมประการ ๑ เพราะทรงปลุกผู้อื่นประการ ๑

(เมตตาสังเขป)

สัตว์ทั้งหลาย อันต่างโดยเป็นมนุษย์ อมนุษย์ และดิรัจฉาน เป็นผู้แสวงหาความสุข
ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้มีความสุข และเพราะถึงความสุขแล้ว จงเป็นผู้พ้นอันตรายเกิด

(อสุภสังเขป)

กายนี้แหละเป็นที่ประชุมแห่งซากศพทั้งหลาย มีผมขนเป็นต้น ล้วนแต่เป็นของ
น่าเกลียด ปฏิภูลโดยลักษณะต่าง ๆ มีสีเป็นต้น

(มรณสติสังเขป)

ความตาย กล่าวคือความแตกขาดแห่งชีวิตินทรีย์ พึงมีแก่สัตว์ทั้งหลายหมดด้วยกันในโลกนี้ เพราะว่า ความตายเป็นของเที่ยง ชีวิตความเป็นอยู่เป็นของไม่เที่ยง

(วิปัสสนาสังเขป)

เบญจขันธ์เหล่านี้ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันเกิดขึ้นเพราะปัจจัยทั้งหลาย มีอริชาเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นดับไป ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะเป็นอย่างนั้นแล้ว ก็ไม่เป็นอย่างนั้นอีก เพราะเป็นเหมือนของยิมเขามาเป็นต้น ธรรมเหล่าใดไม่เที่ยง ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นทุกข์แท้ เพราะเป็นสภาพถูกความเกิด และความเสื่อมเบียดเบียนอยู่รำไป และเพราะความเป็นของร้อนเป็นต้น ธรรมที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เหล่านั้น ชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะไม่เป็นไปในอำนาจเสียเลยที่เดียวด้วย เพราะแย้งกับอัตตาด้วย เพราะเป็นของว่างเปล่าด้วย เพราะเป็นของไม่มีเจ้าของด้วย ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ ธรรมเหล่านั้นจึงเป็นเสมอด้วยเรือนถูกไฟไหม้แท้ เพราะความเป็นของน่าเบื่อหน่าย จึงควรแล้วที่จะแสวงหาความพ้น

(ไมกขุบายสังเขปคือรู้อริยสังคตามจริง)

ขันธ์ ๕ นี้เป็นทุกข์ ตัณหาเป็นสมุทัย ความดับแห่งตัณหานั้นเป็นนิโรธ หนทางอันประเสริฐประกอบด้วยองค์ ๘ เป็นมรรค ผู้มีปัญญามาทราบเนื้อความแห่งปาฐะ แม้มีประมาณเท่านี้แล้ว พึงปฏิบัติตามสมควรเพื่อบรรลुพระนิพพาน อันเป็นที่ดับแห่งสังขาร เทอญ.

โอวาทปาฏิโมกข์ชาติปาโจ

อุทฺทิฏฺฐัง โข เตน ภควตา ขานตา ปสฺสตา อรหตา สมฺมาสมฺพุทฺเธน โอวาทปาฏิโมกฺขํ
ตีหิ คาคาหิ

ขนฺตี ปรมํ ตโป ตีติกฺขา
นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา
น หิ ปพฺพชิตฺโต ปรุปฺฆาตี
สมโณ โหติ ปรี วิหะยนฺโต.

สหุพปาปสฺส อกรณํ	กุสลสฺสุปสมฺปทา
สจฺจิตฺตปริโยทปนํ	เอตํ พุทฺธาน สาสนํ.
อนุปวาโท อนุปฆาโต	ปาฏิโมกฺเฆ จ สํวโร
มตฺตตณฺณตา จ ภาตฺตสฺมี	ปนฺตณฺจ สยนาสนํ
อธิจฺตเต จ อาโยโค	เอตํ พุทฺธาน สาสนนฺติ.

อนเกปริยาเยน โข ปน เตน ภควตา ขานตา ปสฺสตา อรหตา สมฺมาสมฺพุทฺเธน สีสํ
สมฺมทกฺขาตํ สฺมาธิ สมฺมทกฺขาโต ปญฺญา สมฺมทกฺขาตา.

กถญฺจ สีสํ สมฺมทกฺขาตํ ภควตา. เหฏฺฐิเมนฺปิ ปริยาเยน สีสํ สมฺมทกฺขาตํ ภควตา.
อุปริเมนฺปิ ปริยาเยน สีสํ สมฺมทกฺขาตํ ภควตา. กถญฺจ เหฏฺฐิเมนฺ ปริยาเยน สีสํ สมฺมทกฺขาตํ
ภควตา.

อิธ อริยสวาทโก ปาณาติปาตา ปฏฺวิโรโต โหติ อทินฺนาทานา ปฏฺวิโรโต โหติ กาเมสุ
มิจฺฉาจารา ปฏฺวิโรโต โหติ มุสาวาทา ปฏฺวิโรโต โหติ สุราเมรยมชฺชปฺปมาทญฺจานา ปฏฺวิโรโต
โหตีติ. เอวํ โข เหฏฺฐิเมนฺ ปริยาเยน สีสํ สมฺมทกฺขาตํ ภควตา. กถญฺจ อุปริเมนฺ ปริยาเยน สีสํ
สมฺมทกฺขาตํ ภควตา. อิธ ภิกฺขุ สีสฺวา โหติ ปาฏิโมกฺขสํวรสํวโรโต วิหริติ อจฺจารโคจรสมฺปนฺโน
อณฺุมตฺเตสฺสุ วชฺเชสฺสุ ภัยทสฺสวาวี สฺมาทาย สิग्ghขติ สิग्ghขาปเทสฺสุติ. เอวํ โข อุปริเมนฺ ปริยาเยน
สีสํ สมฺมทกฺขาตํ ภควตา.

กถญจ สมภาติ สมมุทกขาทไต ภาควตา. เหฏฐิเมนปิ ปรียาเยน สมภาติ สมมุทกขาทไต ภาควตา. อุปริเมนปิ ปรียาเยน สมภาติ สมมุทกขาทไต ภาควตา. กถญจ เหฏฐิเมน ปรียาเยน สมภาติ สมมุทกขาทไต ภาควตา. อิธ อริยสาวโก ไวสุสคฺคารมฺมณํ กริตฺวา ลภติ สมภาติ ลภติ จิตฺตสุเสกคฺคตฺตฺนฺติ. เอวํ โข เหฏฐิเมน ปรียาเยน สมภาติ สมมุทกขาทไต ภาควตา. กถญจ อุปริเมน ปรียาเยน สมภาติ สมมุทกขาทไต ภาควตา. อิธ ภิกขุ วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกฺุสเสหิ ธมฺเมหิ สวิตกฺกํ สวิจาร์ วิเวกขมฺปิติสุขํ ปจฺมํ ฉานํ อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ. วิตกฺกวิจาร์ณํ รูปสมฺมา อชฺฌตฺตํ สมฺปสาหนํ เจตฺโส เอโกทิกาวํ อวิตกฺกํ อวิจาร์ สมภาติขมฺปิติสุขํ ทฺติยํ ฉานํ อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ. ปีติยา จ วิราคา อุเปกฺขโก จ วิหฺรติ สโต จ สมฺปชาโน สุขญจ กาเยน ปฏิสฺสเวเทติ ยนฺตํ อริยา อาจิกฺขนฺติ อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหฺรติ ตฺติยํ ฉานํ อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ. สุขสฺส จ ปหฺนา ทฺกฺขสฺส จ ปหฺนา ปุพฺเพ ว โสมนสฺสโทมนสฺसानํ อตฺถงฺกมา อทุกฺขมฺสุขํ อุเปกฺขาสติปาริสฺสุทฺธิ จตฺตถํ ฉานํ อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ. เอวํ โข อุปริเมน ปรียาเยน สมภาติ สมมุทกขาทไต ภาควตา.

กถญจ ปญฺญา สมมุทกขาทไต ภาควตา. เหฏฐิเมนปิ ปรียาเยน ปญฺญา สมมุทกขาทไต ภาควตา. อุปริเมนปิ ปรียาเยน ปญฺญา สมมุทกขาทไต ภาควตา. กถญจ เหฏฐิเมน ปรียาเยน ปญฺญา สมมุทกขาทไต ภาควตา. อิธ อริยสาวโก ปญฺญวา โหติ อุทฺยตฺถคามินิยา ปญฺญาเยน สมฺนฺนาคโต อริยาย นิพฺเพธิกาย สมฺมา ทฺกฺขกฺขยคามินิยาติ. เอวํ โข เหฏฐิเมน ปรียาเยน ปญฺญา สมมุทกขาทไต ภาควตา. กถญจ อุปริเมน ปรียาเยน ปญฺญา สมมุทกขาทไต ภาควตา. อิธ ภิกขุ อิหํ ทฺกฺขนฺติ ยถาภูตํ ปชานาติ, อयํ ทฺกฺขสมฺมทโยติ ยถาภูตํ ปชานาติ, อयํ ทฺกฺขนิโรธติ ยถาภูตํ ปชานาติ, อयํ ทฺกฺขนิโรธคามินิ ปฏฺิพฺพทาติ ยถาภูตํ ปชานาติ. เอวํ โข อุปริเมน ปรียาเยน ปญฺญา สมมุทกขาทไต ภาควตา.

สีลปรีภาวิตไต สมภาติ มหฺปฺผลโล โหติ มหฺนินฺสฺสโล สมภาติปรีภาวิตไต ปญฺญา มหฺปฺผลโล โหติ มหฺนินฺสฺสา ปญฺญาปรีภาวิตํ จิตฺตํ สมฺมเทว อาสเวหิ วิมฺุจฺจติ. เสยฺยถิหํ. กามาสวา ภวาสวา อวิชฺชาสวา. ภาสิตา โข ปน ภาควตา ปรีนิพฺพานสมเย อयํ ปจฺฉิมวจา หนฺททานิ ภิกฺขเว อามนฺตยามิ ไว วยธมฺมา สงฺขารธา อปฺปมาเทน สมฺปาเทธาติ. ภาสิตถฺถิจิหํ ภาควตา

เสวยถาปี ภิกขเว ยานี กานิจิ ขงคลานํ ปาณานํ ปทชาตานิ สพฺพานิ ตานิ ทตฺถิปเท สโมธานํ
คจฺจนฺติ ทตฺถิปทํ เตสํ อคฺคมกฺขายติ ยทิทํ มหนตฺตฺเตน. เอวเมว โข ภิกขเว เย เกจि กุสลา
ธมฺมา สพฺเพ เต อปฺปมาทมูลกา อปฺปมาทสโมสรณา อปฺปมาโท เตสํ อคฺคมกฺขายตฺติ
ตสฺมาติหเมหฺหิ สิกฺขิตพฺพํ ติพฺพาเปกฺขา ภวิสฺสาม อธิสึลสิกฺขาสมาทาเน อธิจิตฺตสิกฺขา
สมาทาเน อธิปญฺญาสิกฺขาสมาทาเน อปฺปมาเทน สมฺปาเทสฺสามาติ เอวณฺหิ โน สิกฺขิตพฺพํ.

โอวาทปาฏิโมกฺขาธิปาไซฺ นินฺจฺติโต.

แปลโอวาทปาฏิโมกข์ปาฐะ

โอวาทปาฏิโมกข์ พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงรู้ทรงเห็น ได้ทรงยกขึ้นแสดงไว้ด้วยพระคาถา ๓ บท ความว่า

“ขันติ คือความอดกลั้นเป็นบรมตบะ พุทธะทั้งหลายกล่าวนิพพานเป็นบรมธรรม นักบวชผู้ทำร้ายคนอื่น เบียดเบียนผู้อื่น หาชื่อว่าเป็นสมณะไม่ ความไม่ทำบาปทั้งปวง ความทำกุศลให้ถึงพร้อม ความทำจิตของตนให้ผ่องแผ้วนี้เป็นคำสอนของพุทธะทั้งหลาย

ความไม่ว่าร้าย ความไม่ทำร้าย ความสำรวมในปาฏิโมกข์ ความรู้ประมาณในอาหาร ที่นอนที่นั่งอันสงัด และความประกอบในอธิจิตนี้เป็นคำสอนของพุทธะทั้งหลาย” ดังนี้

อนึ่ง ศील พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงรู้ทรงเห็นพระองค์นั้น ได้ตรัสไว้ชอบแล้วหลายปริยาย สมาธิก็ตรัสไว้ชอบแล้วหลายปริยาย ปัญญา ก็ตรัสไว้ชอบแล้วหลายปริยาย

ก็ศีล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ชอบแล้วอย่างไร? ศील พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ชอบแล้วโดยปริยายอย่างต่ำก็มี โดยปริยายอย่างสูงก็มี ก็แลศีล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ชอบแล้วโดยปริยายอย่างต่ำอย่างไร? อริยสาวกในศาสนานี้เป็นผู้เว้นจากปาณาติบาต เว้นจากอทินนาทาน เว้นจากกาเมสุมิจฉาจาร เว้นจากมุสาวาท เว้นจากน้ำเมา คือสุราและเมรัย อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท อย่างนี้แล ศील พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ชอบแล้วโดยปริยายอย่างต่ำ

ก็ศีล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ชอบแล้วโดยปริยายอย่างสูงอย่างไร? ภิกษุในศาสนานี้เป็นผู้มีศีล สำรวมในปาฏิโมกข์ ถึงพร้อมด้วยมรรยาทและโคจร เห็นภัยในโทษแม้ว่าเล็กน้อย สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลายอยู่เป็นปกติ อย่างนี้แล ศील พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ชอบแล้วโดยปริยายอย่างสูง

ก็สมาธิ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ชอบแล้วอย่างไร? สมาธิพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ชอบแล้วโดยปริยายอย่างต่ำก็มี โดยปริยายอย่างสูงก็มี ก็แลสมาธิ พระผู้มีพระภาคเจ้า

ตรัสไว้ชอบแล้วโดยปริยายอย่างต่ำอย่างไร? อริยสาวกในศาสนานี้ทำโอสถกรรม (อารมณ์ในการสละ) ได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง อย่างนี้แน่ สมาธิ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ชอบแล้วโดยปริยายอย่างต่ำ

ก็สมาธิพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ชอบแล้วโดยปริยายอย่างสูงอย่างไร? ภิกษุในศาสนานี้ สงัดจากกามทั้งหลายเทียว สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายเทียว เข้าถึงปฐมฌาน อันยังมีวิตก มีวิจาร์ มีปิติและสุข อันเกิดแต่วิเวกอยู่ เพราะวิตกวิจาร์ระงับไป ภิกษุนั้นเข้าถึงทุติยฌานอันเป็นเครื่องปล่อยใสในภายใน มีความที่ใจเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ มีแต่ปิติและสุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่ เพราะปิตินั้นคลายไปด้วย ภิกษุนั้นวางเฉยอยู่ด้วย เป็นผู้มีส่วนสัมผัสด้วย เสดยสุขด้วยกายด้วย ซึ่งพระอริยะทั้งหลายเรียกว่า ผู้มีสติวางเฉยอยู่เป็นสุข เข้าถึงตติยฌานอยู่ เพราะละสุขและเพราะละทุกข์ด้วย เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนเทียว ภิกษุนั้นเข้าถึงจตุตถฌานอันไม่มีทั้งทุกข์ทั้งสุขมีความบริสุทธิ์แห่งสติอันเกิดแต่อุเบกขาอยู่ อย่างนี้แน่ สมาธิ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ชอบแล้วโดยปริยายอย่างสูง

ก็ปัญญา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ชอบแล้วอย่างไร? ปัญญาพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ชอบแล้วโดยปริยายอย่างต่ำก็มี โดยปริยายอย่างสูงก็มี ก็แลปัญญา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ชอบแล้วโดยปริยายอย่างต่ำอย่างไร? อริยสาวกในศาสนานี้เป็นผู้มีปัญญาประกอบด้วยปัญญาอันปรารภความเกิดความดับ เป็นเครื่องรู้แจ้งแทงตลอดอันประเสริฐ ยังบุคคลให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ อย่างนี้แน่ ปัญญา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ชอบแล้วโดยปริยายอย่างต่ำ

ก็ปัญญา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ชอบแล้วโดยปริยายอย่างสูงอย่างไร? ภิกษุในศาสนานี้ รู้ตามเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ รู้ตามเป็นจริงว่า นี้เหตุเกิดทุกข์ รู้ตามเป็นจริงว่า นี้ความดับทุกข์ รู้ตามเป็นจริงว่า นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ อย่างนี้แน่ ปัญญา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ชอบแล้วโดยปริยายอย่างสูง

สมาธิที่ศีลอบรมแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาที่สมาธิอบรมแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตที่ปัญญาอบรมแล้วย่อมพ้นจากอาสวะทั้งหลายโดยชอบทีเดียว อาสวะนี้คืออะไร? คือ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ

อนึ่ง พระปัจฉิมวาจา นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเมื่อใกล้จะปรินิพพานว่า “**ดูกรภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เราขอเตือนท่านทั้งหลายว่า สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด**”

อนึ่ง คำต่อไปนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า “**ดูกรภิกษุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์เดินดินทั้งหลายทุกขนาดบรรดามี รอยเท้าสัตว์ทั้งปวงนั้น ย่อมถึงความว่างลงในรอยเท้าช้างได้ทั้งนั้น รอยเท้าช้างเขากล่าวว่าเป็นยอดของรอยเท้าสัตว์ทั้งปวงนั้น เป็นยอดเพราะอะไร? เพราะความเป็นรอยเท้าใหญ่ ฉันทไคก็ดี ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่เป็นกุศลทุกอย่างบรรดามี กุศลธรรมทั้งปวงนั้น ก็มีความไม่ประมาทเป็นมูล มีความไม่ประมาทเป็นที่ประชุม ความไม่ประมาทปราชญ์กล่าวว่า เป็นธรรมเลิศกว่า กุศลธรรมทั้งปวงนั้น ฉันทันนั้นแล**” ดังนี้

เพราะเหตุนี้ เราทั้งหลายพึงสำเหนียกในข้อนี้ว่า “เราทั้งหลายจะต้องเป็นผู้มีความมุ่งหมายอย่างแรงกล้า ในการสมาทานอิศीलสิกขา ในการสมาทานอิจิตตสิกขา ในการสมาทานอธิปัญญาสิกขา จะต้องยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม” เราทั้งหลายพึงสำเหนียกดังนี้เทอญ.

โอวาทปาฏิโมกขาปาทีปาฐะ จบ.

อาราธนาธรรมอย่างพิสดาร

พรหฺมา จ โลกัธิปตี สหฺมปติ
กตฺถอณฺขลึ อนุธิวริ อฺยาจถ
สนฺติธ สฺตฺตปาปฺปรชฺกฺขชาติกา
เทเสตฺถ ธมฺมํ อนุกมฺปิมี ปชฺ.
เอวณฺหิ โลกัภิมฺเตน พรหฺมฺนา
อฺขฺณฺเณสิโต โส ภควา อนุตฺตโร
สฺตฺเตสฺส การุณฺณตโมกฺกมฺนตฺโต
ไวโลกฺยิ โลกมิมํ สฺจกฺขฺนา
อทกฺขิ เวเนยฺยชเน อนปฺปกเ
สนฺเต ว โลกฺตฺตรโพนารเห
วิญฺญาปเย อปฺปรชฺกฺขชาติเก
อเถวมชฺณฺเณสนมาธิवासฺยิ.
อปารฺตฺตา เต อมตฺสฺส ทฺวารธา
เย โสตฺวานฺโต ปมฺฤจฺจนฺตฺ สทฺธํ
วิหิสฺสณฺณิ ปคฺคณํ น ภาสี
ธมฺมํ ปณฺตีตํ มนฺุเชสฺส พรเหฺม.
ตฺโต มหาการุณฺโโก มเหสี
สมฺพุทฺธกฺิจจํ ภควา อภาสี
สทฺธมฺมจกฺกสฺส ปวตฺตนาทึ
จเปสิ โส สาสนธมฺมเสฏฺฐจํ
ทมฺเม ทมํ โมจฺยิ ภพฺพสฺตฺเต
สํสารทฺกฺษา พหฺกเปิ เตน
สทฺธมฺมทึปํ ติวิมฺปิ โลกเ
หิตาย สมฺมา ว ปวตฺตยิตฺถ.

จาดุททสี ปณฺณรสี
กาลา พุทฺธเณ ปณฺณตฺตา
จาดุททสี* อยฺนทานิ
เตนายํ ปริสา ธมฺมํ
สาธฺ อโย ภิภุสงฺโฆ
อยญฺจ ปริสา สพุพา

ยา จ ปกฺขสฺส อฏฺฐมฺมิ
สทฺธมฺมสฺสวณฺสฺสิเม.
สมฺปตฺตา อภิลกฺขิตา
ไสตุํ อิตฺ สมากฺตา.
กโรตุ ธมฺมเทสนํ
อฏฺฐิกิตฺวา สุณฺนาคฺ ตํ.

*หมายเหตุ : ถ้าเป็นวัน ๘ คำ เปลี่ยน จาดุททสี เป็น อฏฺฐมฺมิ โข,
วัน ๑๕ คำ เป็น ปุณฺณมฺมิ โข หรือ ปณฺณรสี, วัน ๑ คำ เป็น อมาวสี หรือ ปาฏิบโท.

แปลอาราธนาธรรมอย่างพิสดาร^๑

(พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) “ก็แลท้าวสัทหมบตีพรหมผู้เป็นใหญ่แห่งโลกได้ทำอัญชสิทูลขอพระองค์ผู้ประเสริฐสุดว่า สัตว์ทั้งหลายที่เป็นจำพวกมีกิเลสน้อยมีอยู่ในโลกนี้ ขอพระองค์ทรงแสดงธรรมโปรดหมู่สัตว์นี้เถิด”

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ประเสริฐนั้น อันพรหมผู้ได้รับยกย่องว่าเป็นใหญ่แห่งโลก ทูลอาราธนาอย่างนี้แล้ว ลำดับนั้นก็ทรงปลงพระหฤทัยลงสู่ความกรุณาในสัตว์ทั้งหลาย ทรงตรวจดูสัตว์โลกนี้ด้วยพระพุทธานุภาพอันบริสุทธิดี ก็ได้ทรงเห็นเวไนยชนเป็นอันมาก เป็นบุคคลจำพวกมีกิเลสน้อย ควรจะตรัสรู้โลกุตตรธรรมได้ก็มี พอฝึกสอนให้รู้ได้ก็มี ดังนี้ จึงทรงรับอาราธนา (ด้วยพระดำรัสว่า) “ประตูแห่งอมตะ เราเปิดแก่ท่านแล้ว ชนเหล่าใดเป็นผู้มีโสต (ใคร่จะฟัง) ชนเหล่านั้นจงปล่อยศรัทธาออกมาเถิด (แต่แรก) เราสำคัญว่า (แสดงไปไม่มีใครรู้) จะลำบากเปล่า จึงไม่กล่าวธรรมอันประณีตในหมู่มนุษย์โดยง่ายนะท่านพรหม”แต่นั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ทรงประกอบด้วยพระกรุณาใหญ่ ทรงแสวงหาคุณอันใหญ่ก็ทรงบำเพ็ญสัมพุทธกิจ มีการยังพระธรรมจักรให้เป็นไปเป็นอาทิ ทรงประดิษฐานพระศาสนธรรมอันประเสริฐขึ้นไว้แล้ว เมื่อทรงฝึกคนที่ฟังฝึกได้ ก็ได้ทรงยังภัพพสัตว์เป็นอันมากให้พ้นจากสังสารทุกข์ด้วยศาสนธรรมอันประเสริฐนั้น พระองค์ได้ทรงยังประทับคือ พระสัทธรรมทั้ง ๓ ให้เป็นไปในโลก เพื่อประโยชน์แก่อกุล (แก่สัตว์ทั้งหลาย) โดยชอบแล

ดิถีที่ ๑๔ ที่ ๑๕ และที่ ๘ แห่งปักษ์ใด กาลคือดิถีเหล่านี้ พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ว่าเป็นกาลฟังพระสัทธรรม บัดนี้ดิถีที่ ๑๔ นี้ซึ่งเป็นดิถีที่ทรงกำหนดไว้มาจนถึงแล้ว เพราะเหตุนั้น บริษัทนี้จึงมาพร้อมกัน ณ ที่นี้เพื่อจะฟังธรรม สาธุ ขอภิกษุสงฆ์ผู้เจริญจงกระทำพระธรรมเทศนา บริษัทนี้เล่าก็จงตั้งใจฟังธรรมนั้นทุกคนเทอญ.

^๑น.อ.เมฆ อ่ำไพจิตร แปล

รัตนตตยปภาวภิกษาจนคาถา

อรหํ สมมาสมพุทฺธโร
มหาสงฆํ ปิโพเธสิ
พุทฺธโร ธมฺโม สงฺฆโฆ จาติ
อณฺณมณฺณวโรคาเว
พุทฺธโร ธมฺมสฺส โพเธตา
สงฺฆโฆ จ สวาโก พุทฺธสฺส
วิสุทฺธํ อุตฺตมํ เสฏฺฐํ
สํวตฺตติ ปสนฺนํ
สมมา ปฏิปชฺชนฺตานํ
วิสุทฺธิ สพฺพเกฺลเสหิ
นิพฺพานํ ปรมํ สฺสณฺณํ
เอเตน สจฺจวชฺเชน
รัตนตฺตยานุภาเว
อุปทฺทวณฺตรายา จ
มา กทาจิ สมฺมุสฺสีสุ
อาโรคฺยิสฺสขณฺเจว
ตพฺพตฺถนณฺจ สมฺปโตย
ภวณฺตุ สมฺปวตฺตณฺตุ
เต จ รฏฺฐณฺจ รกฺขณฺตุ
สฺยามานํ รฏฺฐปาสิหิ
สิทฺธมฺตถฺ สิทฺธมฺตถฺ
เอตสฺมี รัตนตฺตยสฺมี

อุตฺตมํ ธมฺมมชฺฌคา
อิจฺเจตํ รัตนตฺตยํ
นानาโหนตฺตมฺปิ วตฺถโต
เอภิกฺกตฺตมฺปนตฺถโต
ธมฺโม สงฺฆเณ ธาโรโต
อิจฺเจกาพฺพธเมวิทํ
โลกสฺมี รัตนตฺตยํ
อตฺตโน สฺสุทฺธิกาสิโน
ปรมา ย วิสุทฺธิยา
โหติ ทฺทุกฺเขหิ นิพฺพุติ
นิพฺพานํ ปรมํ สฺขํ
สฺวตฺถิ โหตุ สพฺพทา
รัตนตฺตยเตชฺสา
อุปสคฺคา จ สพฺพโส
รฏฺฐํ สฺยามานเมวิทํ
ตโต ทิฆายตฺตปิ จ
สฺขํ สพฺพตฺถ สโตถิ จ
สฺยามานํ รฏฺฐปาสิโน
สฺยามรฏฺฐิกเทวตา
ธมฺมามิเสหิ ปุชิตา
สิทฺธมฺตถฺ อิหํ ผลํ
สมฺปสาทนเจตโส.

แปลรัตนัตตยปกาวาภิกษาจนคาถา^๑

พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้บรรลุพระธรรมอันอุดมแล้ว ยังพระสงฆ์หมู่ใหญ่ให้ตรัสรู้แล้ว พระรัตนตรัยดังกล่าวนี้ แม้เป็นต่างกันโดยวัตถุว่า “พุทฺธ ธมฺโม และสงฺฆโ” ดังนี้ แต่เป็นอย่างเดียวกันโดยเนื้อความ เพราะไม่พรากจากกันและกันได้ พระพุทธเจ้าเป็นผู้ตรัสรู้พระธรรม พระธรรมอันพระสงฆ์ทรงจำไว้ พระสงฆ์เล่าก็เป็นสาวกของพระพุทธเจ้า พระรัตนตรัยนี้เนื่องเป็นอันเดียวกันอย่างนี้แล พระรัตนตรัยนี้ เป็นของหมดจดประเสริฐที่สุดในโลก ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความหมดจดอย่างยิ่ง แก่สัตว์ทั้งหลายผู้เลื่อมใสแล้ว ใครซึ่งความหมดจดแก่ตนปฏิบัติโดยชอบอยู่ ความหมดจดจากกิเลสทั้งปวง ย่อมเป็นความดับจากทุกข์ทั้งหลาย พระนิพพานเป็นธรรมว่างอย่างยิ่ง พระนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง ด้วยการกล่าวคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดิ์จะมีในกาลทั้งปวง ด้วยอานูภาพแห่งพระรัตนตรัย ด้วยเดชแห่งพระรัตนตรัย อุปัทวะและอันตรายทั้งหลายด้วย อุปสรรคทั้งหลายทุกอย่างด้วย อย่าได้พ้องพานสยามรัฐนี้ ในกาลไหน ๆ เลย สุขเกิดแต่ความไม่มีโรคด้วย อนึ่ง ความมีอายุยืนอันเนื่องมาแต่ความไม่มีโรคนั้นด้วย ความถึงพร้อมแห่งอริยผลทั้งหลาย อันมีความอายุยืนนั้นเป็นที่ตั้งด้วย ความสุขและความสวัสดิ์ในที่ทั้งปวงด้วย จงมีจงเป็นไปพร้อมแก่คณะรัฐบาลสยาม ขอเหล่าเทพดาผู้สถิตอยู่ในแคว้นแคว้นแดนสยาม อันคณะรัฐบาลสยามบูชาแล้วด้วยธรรมพลีและอามิสพลีทั้งหลาย จงรักษาซึ่งคณะรัฐบาลสยามนั้นด้วย ซึ่งแคว้นแคว้นด้วย ขอผลที่กล่าวมานี้จงเป็นผลสัมฤทธิ์ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ แก่บุคคลผู้มีจิตเลื่อมใสในพระรัตนตรัยนั้นเทอญ.

^๑พระศาสนโสภณ (จตุตถจุลลตุเถร) วัดมกุฏกษัตริยาราม แปล

สรณคมนานุสรณคาถา

อหิ พุทธนุจ ธรรมนุจ
อุปาสกตตํ เทเสสี
เอตํ เม สรณํ เขมํ
เอตํ สรณมาคम्म
ยถาพลํ จเรยยาหิ
ทุกขนิสรณสุเสว

สงฺฆนุจ สรณํ คโต
ภิกขุสงฺฆสฺส สมฺมุขา
เอตํ สรณมุตฺตมํ
สพฺพทฺฐกา ปมฺจุจเย
สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส
ภาคิ อสฺสํ อนาคเต.

หมายเหตุ : ถ้ำสตรี สวด ฟังเปลี่ยน สรณํ คโต เป็น สรณํ คตา, อุปาสกตตํ เป็น อุปาสิกตตํ, ภาคิ อสฺสํ เป็น ภาคินิสฺสํ.

แปลสรณคมนาสูสรณคาถา°

ข้าพเจ้าได้ถึงพระพุทธานุเจ้าแลพระธรรมพระสงฆ์เป็นที่พึ่ง แสดงความเป็นอุบาสก
ต่อหน้าภิกษุสงฆ์แล้ว พระรัตนตรัยนั้นเป็นที่พึ่งอันเกษมของข้าพเจ้า พระรัตนตรัยนั้นเป็นที่พึ่ง
อันสูงสุดของข้าพเจ้า บุคคลอาศัยที่พึ่งนี้แล้ว พึ่งพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้ ขอข้าพเจ้าพึงได้
ประพาศค้ำสอนของพระสัมมาสัมพุทธานุเจ้าตามกำลัง พึ่งเป็นผู้มีส่วนแห่งความออกจากทุกข์
จงได้ในอนาคตกาลเทอญ.

เทวตาทิปดุติทานคาถา

ยา เทวตา สนฺติ วิหารวาสินี
ธูเป ชฺเร โพธิชฺเร ตฺหิ ตฺหิ
ตา ธมฺมทาเนน ภาวนตุ ปุชิตา
โสตุถิ กโรนฺเตธ วิหารมณฺฑลเ
เถรา จ มชฺฌา นวกา จ ภิกฺขโว
सारามิกา ทานปตี อุปาสกา
คามา จ เทสา นิคมา จ อีสฺสรา
สปปาณภูตา สุขิตา ภาวนตุ เต
ชลาพฺุชา เยปิ จ อณฺุทสมฺภวา
สํเสทชาตา อถโวปปาติกา
นียฺยานิกํ ธมฺมวํรํ ปฏิจฺจ เต
สพฺุเพปิ ทฺุภฺุขสฺส กโรนฺตุ สงฺขยํ.

จาทฺุ จิรํ สตํ ธมฺโม
สงฺโฆ โหตุ สมคฺโคว
อมฺเห รกฺขตุ สทฺุธมฺโม
วฺุฑฺุฒิ สมฺปาปุณฺเญยยาม

ธมฺมทฺุธรา จ ปุคฺคลา
อตุถาย จ หิตาย จ
สพฺุเพปิ ธมฺมจาริโน
ธมฺเม อริยปฺุเปเวทิตเ.

แปลเทศาภิปัตติทานคาถา^๑

เทวดาเหล่าใด มีปกติอยู่ในวิหาร สถิตอยู่ที่เรือนพระสญฺญ ที่เรือนพระโพธิ ในที่นั้น ๆ มีอยู่ เทวดาเหล่านั้น เป็นผู้อันเราทั้งหลาย บูชาแล้วด้วยธรรมทาน จงทำความสวัสดิ์ในวิหาร มณฑลนี้ ภิกษุทั้งหลาย ที่เป็นเถระ ที่เป็นมัชฌิมะ และที่เป็นนวกะ อุบาสกและอุบาสิกาทั้งหลาย ผู้เป็นทานบดี พร้อมด้วยอารามิกชนกิติ ชนทั้งหลาย ที่เป็นชาวบ้าน และที่เป็นชาวเมือง ที่เป็นชาวนิคม และท่านผู้เป็นใหญ่กิติ สัตว์ที่มีชีวิตทั้งหลายเหล่านั้น เป็นผู้ถึงซึ่งความสุขเกิด แม้สัตว์เหล่าใด ที่เป็นขลาพุชะกำเนิด ที่เป็นอันตชะกำเนิด ที่เป็นสังเสทชะกำเนิด และที่เป็น อุปปาติกะกำเนิดกิติ สัตว์เหล่านั้นได้อาศัยพระธรรมอันเป็นนิยานิกะแล้ว จงทำความสิ้น ไปแห่งทุกข์ได้ด้วยกันทั้งหมดเกิด ขอธรรมของสัตบุรุษทั้งหลาย จงตั้งอยู่ยาวนาน และบุคคลทั้งหลายผู้ทรงธรรม ก็จงตั้งอยู่ยาวนาน ขอสงฆ์จงเป็นผู้พร้อมเพรียงกันเทียว เพื่อประโยชน์ และเกื้อกูล ขอพระสัทธรรม จงรักษาเราทั้งหลายผู้ประพฤติธรรมทุกคน ขอเราทั้งหลาย พึงถึงความเจริญในธรรมที่พระอริยเจ้าประกาศแล้ว เทอญ.

^๑พระศาสนโศภน (จัดตลลตฺเถร) วัดมกุฏกษัตริยาราม แปล

สัพพปตฺติทานคาถา

๑. ปุณฺณสุสิทานิ กตฺตสฺส
เตสฺสจ ภาคิโน โทหนฺตฺ
เย ปิยา คุณวณฺตา จ
ทิจฺฉา เม จาปฺยทิจฺฉา วา
สตุตฺตา ติจฺฉนฺตฺติ โลกสฺมี
ปณฺนเจกจตุไวการา
ณาทํ เย ปตฺติทานมฺเม
เย จิมํ นปฺปชานนฺตฺติ
มยา ทินฺนान ปุณฺณานํ
สพฺเพ สตุตฺตา สทา โทหนฺตฺ
เขมปฺปทณฺจ ปปฺโปนฺตฺ
๒. ยนฺทานิ เม กตํ ปุณฺณํ
ชิปฺปิ สจฺฉิกเรยฺยาหํ
สเจ ตาว อภพฺโพหํ
นียโต โฟธิสตุโตว
นาฏจารสปี อภพฺพ-
๓. ปณฺจเวรานิ วชฺเชยฺยํ
ปณฺจกาเม อลคฺโคหํ
ทฺททิจฺฉิยา น ยชฺเชยฺยํ
ปาเป มิตฺเต น เสเวยฺยํ
สทฺธาสติหิโรตฺตปฺปา-
- ยานณฺณานิ กตานิ เม
สตุตฺตานนฺตฺตาปฺปมาณกา
มยฺหํ มาตาปิตาทโย
อณฺเณ มชฺฌตฺตเวรีโน
เตภฺมมา จตุโยนิกา
สํสรนฺตา ภวาทเว
อนฺโมทหนฺตฺ เต สยํ
เทวา เตสํ นิเวทฺยํ
อนฺโมทหนฺตฺเตนา
อเวรา สุขชีวิโน
เตสาสา สิชฺฌตํ สุภา
เตนาเนนฺทฺทฺธิเสน จ
ธมฺเม โลกุตฺตเร นว
สํสาเร ปน สํสรํ
สมพฺพุธเณ วียากโต
จานานิ ปาปฺปณฺเณยฺหํ.
รเมยฺยํ สีลรกฺขณ
วชฺเชยฺยํ กามปงฺกโต
สํยชฺเชยฺยํ สุตฺติจฺฉิยา
เสเวยฺยํ ปณฺตฺติเต สทา
ตาปกฺขนฺตฺติคฺคณากโร

อุปปลยโหว สตุตฺหิ
สพฺพายาปายุปาเยสุ
เณยุเย วตตตฺวสขฺชํ เม
ยา กาจิ กุสลา มฺยาสา
เอวํ วุตฺตา คุณา สพฺเพ
ยทา อุปฺปชฺชติ โลก
ตทา มุตฺโต กุกมฺเมหิ

เหยยํ อมนฺทมฺพฺหโก
เฉโก ธมฺมตฺถโกวิท
ณานํ อเขว มาลฺุโต
สุเขน สีขณฺตํ สทา
โหนตฺต มยฺหํ ภาเว ภาเว
สมฺพฺพุโธ โมกฺขเทสโก
ลทฺโธกาไส ภาเวยฺหํ

๔. มนุสฺสสตุตฺตญจ ลิงฺคญจ
ลภิตฺวา เปสฺสโล สีลํ
สุขาปฺปฏิปโท ขิปฺปา-
อรทตฺตผลํ อคฺคํ
ยทิ นุปฺปชฺชติ พุทฺโธ
เอวํ สนฺเต ลภฺยยาหํ

ปพฺพชฺชญจฺปสมฺปทํ
ธาเรยฺยํ สตุตฺตสาสนํ
ภินฺนุโย สจฺฉิกเรยฺยหํ
วิชฺชาทิคุณลงฺกตํ
กมฺมํ ปริปุรฺณจ เม
ปจฺเจกโพธิมุตฺตมฺนฺติ.

แปลศัพท์ปิตททานคาถา*

๑. สัตว์ทั้งหลาย ไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ จงเป็นผู้มีส่วนแห่งบุญอันข้าพเจ้าทำแล้ว ณ กาลบัดนี้ด้วย แห่งบุญทั้งหลายอันข้าพเจ้าทำแล้วด้วย ชนเหล่าใดเป็นที่รัก และเป็นผู้มีคุณ มีมารดาและบิดาของข้าพเจ้าเป็นต้นก็ดี หรือว่าชนอื่น ๆ ที่เป็นกลาง ๆ หรือเป็นศัตรูกันอันข้าพเจ้าได้พบปะหรือแม้ไม่ได้พบปะก็ดี สัตว์ทั้งหลายตั้งอยู่ในโลกเป็นไปในภูมิ ๓ เป็นไปในกำเนิด ๔ มีชั้น ๕ มีชั้น ๑ มีชั้น ๔ ท่องเที่ยวอยู่ในภพน้อยและภพใหญ่ ความให้ส่วนบุญของข้าพเจ้า อันสัตว์ทั้งหลายเหล่าใดรู้แล้ว สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นจงอนุโมทนาเองเกิดส่วนสัตว์ทั้งหลายเหล่าใดยังไม่รู้ ซึ่งความให้ส่วนบุญของข้าพเจ้านี้ ขอเทวดาทั้งหลาย พิงแจ่งแก่สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นให้รู้ (แล้วอนุโมทนา) เพราะเหตุคือการอนุโมทนา ซึ่งบุญทั้งหลาย อันข้าพเจ้าได้ให้แล้ว ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ดำรงชีพอยู่เป็นสุขทุกเมื่อ จงบรรลุดังทางอันพ้นภัย ขอความปรารถนาที่ดั่งามของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงนั้น จงสำเร็จเกิด.

๒. บุญใดที่ข้าพเจ้าได้ทำแล้ว ณ กาลบัดนี้ เพราะบุญนั้นด้วย เพราะความอุทิศส่วนบุญอันนี้ด้วย ขอข้าพเจ้าพึงกระทำให้แจ่มโดยพลันซึ่งโลกุตตรธรรม ๙ แต่ถ้าว้าข้าพเจ้ายังอภัพอยู่ (คือยังไม่สามารถบรรลุมรรคผลได้) ยังท่องเที่ยวอยู่ในสงสารไซร์ ขอข้าพเจ้าอย่าพึงซึ่งถึงอภัพฐาน ๑๘ ให้เหมือนดังพระโพธิสัตว์ผู้เที่ยงแท้ ที่พระพุทธเจ้าทรงพยากรณ์แล้วจะนั่นเกิด

๓. ขอข้าพเจ้าพึงเว้นเวร ๕ เสีย พึงยินดีในอันรักษาศีล พึงเป็นผู้ไม่ติดข้องอยู่ในกามารมณ์ ๕ พึงเว้นจากเปือกตมคือกามารมณ์ ไม่พึงประกอบด้วยทิวฐิษฐ์ พึงประกอบด้วยทิวฐิตี ไม่พึงคบมิตรชั่ว พึงคบแต่บัณฑิตทั้งหลายทุกเมื่อ ขอข้าพเจ้าพึงเป็นบ่อเกิดแห่งคุณ คือ ศรัทธา สติ หิริ โอตตัมปะ ความเพียรและขันติ พึงเป็นผู้ที่ศัตรูข่มเหงไม่ได้ พึงเป็นผู้ไม่เขลา ไม่หลง พึงเป็นผู้ฉลาดในความเจริญและความเสื่อม และอุปายของความเจริญและความเสื่อมทั้งปวง พึงเป็นผู้เฉียบแหลมในธรรมและอรรถแห่งธรรม ขอญาณของข้าพเจ้าจงเป็นไปไม่ขัดข้องในไญยธรรม ดังลมเป็นไปในอากาศฉะนั้น ความปรารถนาอันใดอันหนึ่งที่เป็นกุศล

ของข้าพเจ้า จงสำเร็จโดยง่ายทุกเมื่อ ขอคุณทั้งหลายทั้งปวงที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้ จงมีแก่ข้าพเจ้าทุก ๆ ภาพเถิด เมื่อใดพระสัมพุทธเจ้าผู้แสดงธรรมเป็นเครื่องพ้นจากทุกข์บังเกิดขึ้นในโลก เมื่อนั้น ขอข้าพเจ้าพึงเป็นผู้พ้นจากกรรมอันชั่วทั้งหลาย เป็นผู้ได้โอกาส (ที่จะทำดี)

๔. พึงได้ซึ่งความเป็นมนุษย์ด้วย ซึ่งลึงคสมบัติ คือ ความเป็นบุรุษด้วย ซึ่งบรรพชาอุปสมบทด้วย เป็นผู้ทรงศีล มีศีลเป็นที่รัก ทรงไว้ซึ่งคำสอนของพระศาสดา เป็นผู้ปฏิบัติสะดวก ตรัสรู้เร็ว พึงกระทำให้แจ้งซึ่งพระอรหัตผลอันเลิศ อันประดับด้วยคุณมีวิชาเป็นต้น ถ้าหากพระพุทธรเจ้ายังไม่เกิดขึ้น และกุศลกรรมของข้าพเจ้าเต็มเปี่ยมไซ้ร้ เมื่อเป็นอย่างนั้น ขอข้าพเจ้าพึงได้ซึ่งพระปัจเจกโพธิญาณอันอุดม เทอญ.

ปกขคณนาวิธานคาถา

อิทานิ ฉฏฺจมีภูเต	มหนฺเตเยว สมฺพยุเห
ปจฺมสฺเสว พฺยหฺสฺส	ปจฺเม สมฺเห อัย
ตติยสฺเสว วคฺคสฺส	ปกฺเข ปจฺมสณฺณิเต
ปวตฺตติ ปจฺจุปฺนโน	กาโล กลฺยุปลกฺขิโต
อิจฺจายํ ปกฺขคณนา	เวทิตฺพุพาว กาลโต
อโห อนิจฺจา สงฺขารรา	เต กาลิกา อสณฺจिता
สกาลา กาลิกา สพฺเพ	หฺตฺวา หฺตฺวา น โหนฺติ เต
ตํ กุเตตฺถ ลพฺภา โสเก	ยทฺอุปฺนโน น นสฺสติ
เอวมฺภูเตสฺสเปยฺเตสฺ	สาธฺ ตตฺถาชฺฌเปกฺขนา
อปิ เตสํ นิโรธาย	ปฏฺิปตฺยาติสาธฺกา
สพฺพํ สมฺปาทนียณฺหิ	อปฺปมาเทน สพฺพทาติ.

แปลปิกขณนาวิธานคาถา^๑

บัดนี้เป็นสัมพัหะใหญ่ที่ ๖ พุหะที่ ๑ สมุหะที่ ๑ วรรคที่ ๓ ปักษที่ ๑ ปัจจุบันกาล
อันท่านกำหนดตามกลียุคเป็นไปดังนี้ ความกำหนดนับปักษอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบตามกาล
โอ! สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง สังขารเหล่านั้นเป็นของชั่วคราว ไม่ตั้งมั่นอยู่ได้ สังขารทั้งปวงนั้น
เป็นไปกับด้วยกาล เป็นไปชั่วกาล มันมี ๆ แล้ว ก็ไม่มี สิ่งใดที่เกิดขึ้นแล้วไม่เสื่อมไป สัตว์จะได้
สิ่งนั้นแต่ที่ไหนในโลกนี้ เมื่อสังขารเหล่านั้น แม้เป็นแล้วอย่างนี้ ความวางเฉยในสังขาร
เหล่านั้นเสียได้เป็นการดี อนึ่ง การปฏิบัติเพื่อความดับแห่งสังขารเหล่านั้นยังเป็นการดี
อันกิจทุกประการนี้ควรให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทในกาลทุกเมื่อแล.

^๑พระศาสนาโคกน (จตุตถลลตเถร) วัดมกุฏกษัตริยาราม แปล

คาถาธรรมบรรยาย

๑. นโม อรหต์ สมมา
อุปปนฺนุปปชชนกานํ

สมพุทธานํ ทยาสุนํ
เอเกกานํ ตทา ตทา

นานาวิธา นานุปการา อตฺถสญฺหิตา กถา มยา ม. วชิรดาณน เถเรน พุทฺธสฺส
วา ภควโต ตสฺส วา สาวกานํ ปฺรธานานํ ปณฺทิตานํ วาทตฺถे สลฺลภฺเขตฺตวา สงฺขิตฺเตเนว
ลฺลิตา สเกนปิ อธิปฺปาเยน พุ-โต ๒๓๘๘ มหิ* ปุณฺณสฺส ปวเรเนวเส.

๒. อนุกกเมนิมา คาถา

วทุฒฺเสสาม สฺเว สฺเว

๓. เยสํ น ทิสฺสเต โลโก
เตสํ สนฺทฺวิจิกํ ธมฺมํ
โย โส สตฺถา อเทเสสิ

อญฺญาปิ ปโรปิ จ
อถวาปิ อปณฺณกํ
หิตฺเตสิ อนุกมฺปกิ

๔. ปจฺจมา ขาตา จ เย ปญฺญเ
ปณฺทิตา สีลสมฺปนฺนา
ธมฺมคารวสํยุตฺตา
อตฺถานตฺถे หิตาหิตเ
โลกามิสฺครุกฺส
อญฺโฆณฺณปริภาวิต-
สีเล โกสลฺลดาณน
สีเล จตฺตวา ธมฺมตฺถิกา

สาวกา ตสฺส สตฺถุโน
ธมฺมกามา สุการิโน
ธมฺมสฺเสวานุตฺติโน
จนาจาเน จ โกวิทา
โลกสฺसानุตฺติโน
สีลปญฺญานมาสยา
กตฺวา สีลวิโสชนํ
อุปปมฺพฺหา อปาปิกา

*พุทธสส ปรินิพพานโต อฏฺฐาสิตฺตยุตฺตร ติสตฺธาธิกทฺวิสหฺลสฺสาสนาญฺมฺหิ

สีลาติเรกคุณุ
สติปุกุพุกุมํ ปณณํ
นิสฺสาย ธมฺเม วิทิตฺวา
หุตฺวา ยถาจริตฺมปิ
ยํกิญฺจิ ปุพฺพภากฺมฺหิ
กตฺวา อปรภากฺมฺหิ
ภาวตฺวา อธิคฺนุตฺวาน
นิจฺจํ วิสฺสุทฺธสฺนตฺวานา
อถฺวา ตํ อปตฺตฺวาปิ
โอบเนยฺยิกธมฺมสฺส
มหากฺรณฺนาวิปฺฬารํ
นํนํนํเยหิ วนฺณณฺนตฺวา
อนฺรูเป กุสฺปฺตฺเต
ปวตฺเตสฺสํ จิรํ กาลํ

ลทฺธา ฅาณฺณานิ อุตฺตริ
ปณฺณปาปุกุพุกุมํ สตี
ธารยฺนตฺวา พุทฺธสฺสตา
สมถํ วา วิปฺสฺสนํ
ภาวยิตฺวา อนุกฺกมา
ยฺคนทฺตทฺทฺภยํ
โลกุตฺตรํ วิวญฺญนํ
อริยา อมเต รตา
วิมุตฺตฺตายตฺเน จิตฺตา
อากฺขณฺนตฺวา จิรญฺจตี
ปุเชนฺตฺวา สกสฺตฺถุโน
สงฺขิตฺตํ สตฺถุ ภาสิตี
สิกฺขาเปตฺวา ยถารหํ
สาสนํ ปฏิปาฏิยา

๕. ตณฺเจวรูปํ สตฺถารํ
สกกฺกจฺจนฺเต นมฺสฺสาม
เตสฺสํ สราโมปการํ
ปวฺกขาม มยฺนุทานิ
หิตํ สพฺพสฺส โลกสฺส
อนิคฺคหิตฺวา คาเหยยํ
นํนํนํนํนํนํนํนํนํ
สํสนฺนเตตฺวา วิจาเรตฺวา
อฺจฺฉินิตฺวา คหิตฺเตหิ
พุทฺธาภิภาสิตฺตฺเถว

เอวฺรูเป จ สวาก
สปปตีสฺสสา สคารวา
กรฺณาย กตํ ปุเร
สารญฺตฺวานุสาสนี
สมฺมานุกรณฺนารหํ
วิจาเรตฺวา โคจฺจํ
ทฺธิญฺเจหิ จ สฺสฺเตหิ จ
วิมฺสิตฺวา ปุณฺปุณฺ
สาธานฺนํโมเทหิ จ
นิสฺสาย ภาสิเตหิ โน

๖. เตสํ โน ภาสมานัน
โอทหิตฺวา สกํ โสตํ
เอวํ โสปนินสา หุตฺวา
สาธโว ธมฺมกามิน
สกกจฺจมปิ โสตเว
สุณนตุ สาธกํ อิมํ
๗. ตีณิ กถานํ วตฺถุณิ
อตีตํ วาปิ อทฺธานํ
อนาคตํ วา อทฺธานํ
อทฺธานํ ปจฺจุปปนฺนํ วา
อิจฺจาสิ อิติ โภสฺสติ
กถนฺติ วาทีนो โสเก
ยานุยารพฺภ กถนฺติธ
กถยฺยํ เกจิ วาทีนो
พฺยากเรยฺยนฺตุ เกนจิ
อารภิตฺวา กถนฺติปิ
อิติ ไหติ อิทานิ จ
สจฺจํ วาปิ มุสาปฺวา
๘. นานปฺปการวาทิสฺสุ
พหุตฺรา อกจฺฉาว
ตสฺมา กจฺโฉ อกจฺโฉ วา
อิทานิ วุจฺจเต อตฺถเ
กถานํ สมฺปโยเคน
กจฺโฉ วา ยทิ วา โน โส
กจฺโฉว กปฺปนารโห
กถนฺตา อนเภา
อิติ ตาว วิชานิตฺตุํ
ตถาคเตน ภาสีโต
เวทิตฺพฺโพว ปุคฺคโล
กลฺโล วา โน กถตเว
๙. เอกํสพฺยากรณญฺเจ
วิภชฺชพฺยากรณญฺเจ
ปฏฺฐิจฺฉาพฺยากรณญฺเจ
จปนียนฺตุ ปญฺหญฺเจ
เอวํ ทิ กจฺโฉ ส ไหติ
เอกํเสน วิยากร
วิภชฺเชว วิยากร
ปฏฺฐิจฺฉา วิยากร
จเปยฺยเวว น พฺยากร
โน เจ กจฺโฉ น ไหติ โส

๑๐. อถวาณณเณน ปุญฺโฆ โส
อณฺเณณณณํ ปญฺจิเร เจ
กถํ จ ปุจฺฉิมาณนุตํ
ปุญฺโฆ วา ปาตุกเร เจ
เอวมุเปส อกฺโขว
วุตฺตา วิปริยาเยน
ปณฺหํ อนภโรจิตํ
พหิทฺธาเว ปณามเย
อณฺเณณณณ วิยาเกร
โกปํ โทสํ อปฺจยํ
เวทิตฺพุโ อปณฺธิโต
กจฺโฆ ไหติ สฺปนฺธิโต
๑๑. อถวา โส ปรปุญฺฉํ
ชานาจาเน สณฺจเหยย
สณฺจเห อณฺเณวาเท จ
เอวมุปิ ไหติ กจฺโฆ
ตโต วิปริตากรไ
ตํ ตํ ปณฺหํ วิยากรํ
ปริกฺปะเป จ สณฺจเห
ติญฺเจ ปญฺพิทาย จ
ปุญฺฉํ อรหฺรูปโก
อกจฺโฆ ปาปโก สिया
๑๒. อถวา ปน โส ปุญฺโฆ
อตุตฺตานํ ปุจฺฉมาณสฺส
วาเทหิ วา อภิมทุเท
ตสฺส วา ขลิตํ คณฺเห
เอวมุปิ โส อกจฺโฆ
กจฺโฆ ไหตาดตากริ
เอวมุปุปริกฺขิตพุโ
กิญฺจิ ปณฺหํ วิยากรํ
วาจํ อภิหเร ชรํ
ปุญฺฉํ วานุชคฺชเย
อปุเรตฺวา สยํ สเจ
วิชยฺจฺฉา ปุรฺกฺขโต
มิตฺตากริ อโรสโก
ปณฺหานํ กถิโก นโร
๑๓. โสตาปิ ปุคฺคโล โกจิ
สาธฺหุปริกฺขิตพุโ
สเจ โส ไหติสโต
โย ไหตานิหิตสโต
สฺสสฺสสไมหิตสโต
อสฺสสฺสสา อพฺยตฺตา จ
เสตกาพฺหมหิสาว
ปุจฺฉิตฺวา สไตฺกามโก
อຍํ สៃပနိສៃ น วา
เอဝံ สៃပနိສៃ สिया
ສៃ อນຸປນີສີ สिया
โกຈີ โลกมฺหิ วิชฺขติ
พหุ โลกมฺหิ ปตฺติตา
ທຸກຸພຸພາ ທຸວິຣາປີ ເຕ

๑๔. ตถา หาดิเต เอเกน
สุภาสิตา อัย คธา
พหุณี นรสีسانی
คิवासู ปฏิมุกกานี
เอสา เตน พุราหุมณน	วิบุเปน ปฏีภาณินา
ชาตเก อาภตา จ ยา
โลมسانی พุรหานี จ
โกจิ เนเวตถ กณณวา
สุภาสิตา อนินุทिया
๑๕. ตสมาทานี โสตาเรหิ
สมโมปปริกขิตพพาว
สสุโสตมโปทหิตพพ
สติญจ สมปชณณญจ
ธีรานัน สุกถา กาจิ	อตถกาเมหิ สารุภิ
สาสิตาโร กถากรา
สกกจจณณเวว โสตเว
ปุรกขิตวา ภูส ภูส
โสตพพา อตถสณหิตาติฯ

สวณุปนิสสยกณโท ปจโม

๑๖. นานินุทริยปฏิพทธา
ตถา ตถา ปวตตุนติ
นานาเนกสภาวานัน
อณณมณณสมมิสสานัน	สนตนา นามรูปโน
ธมมตาย นิยามิตา
ภินนानัน ลกขณาทีโต
ราสีภูตา สชิวกา
๑๗. คติยา ทูริธา โหนติ
เอเก ทุคคติกา ชาตา	เอเก สุกคติมูมิกา
ตถา เจกา ขหาปี จ
๑๘. โยนิยา จตุธา โหนติ
อณทชา จ ขลาพุชา
นานาปกติชาติหิ
เต จากาเรน เอเกน
ภเวสุ สุติตตาย	สตุตา ชาตีสริกขกา
สเสทไซปาติกา
อนนตเกทภินนกา
อณโณณโณปนิสา สिय
สตุตาติปี ปวจุจเร

๒๔. อมฺหาทิสฺสา ปน สตุตฺตา
สมฺมุสฺสณฺนมนตฺเตน
ภุมฺยา สุกฺตฺติภูมิกฺกา
มนฺุสฺสชาติ ปวฺจฺจเร
๒๕. มนฺุสฺสสุสฺสณฺนตา เนสํ
ทฺิฆกาลมฺนุคฺนตฺวาปี
ปญฺญา เตสํ สุวฺิจิตฺตรา
นानาวิเธสุ กิจฺจเสสุ
สุขํ ปตฺถเนนฺติ ภาณฺุติ
เตน เต ตฺิรจฺฉานเหิ
จิตฺตราการปวตฺติยา
นानตฺถจฺฉินฺตเนน จ
ปตฺถนา ทฺิฆกาลิกฺกา
สงฺขโรนฺติ อเนกธา
ทฺุทฺุขํ มรณฺโต ปรั
วฺุจฺจนฺเตว วิเสสฺโต
๒๖. ยาย โข ปนฺิเม คธา
อนิฉฺฉิตานํ ลากา จ
อนิฉฺฉิตฺโต อโมกฺขา วา
นิฉฺฉํ ตสฺนฺติ ภาณฺุติ
กิลเสธมฺมชาติยา
อลากา อิจฺฉิตฺตสฺส จ
วิปฺปโยคา จ อิจฺฉิตฺโต
เอสา ตณฺหา ปวฺจฺจติ
๒๗. เอตาย จิตฺตสฺนฺตानเ
สตตํ ปฺริตสฺนฺติ
ตสฺสาเยว ทิ ตณฺหา
อุปฺปนฺนาย ปฺนฺปนฺนํ
ปาณฺิโน ภาณฺุติ
นามเมทํ ภาณฺุติ
๒๘. อถ อมฺหาทิสฺสา สตุตฺตา
อจฺจฺจสฺสณฺนมนนา หุตฺวา
อตฺตโน อายุกาลมฺปิ
จฺฉินฺเตนฺติ ปฺริชฺชปฺเปนฺติ
อติตฺมปฺนฺุสฺสจฺฉินฺติ
อนาคตฺปฺชปฺปาย
สฺสฺสณฺติ ปฺริสฺสฺสณฺติ
สฺสฺสฺติ อภิปตฺถเนนฺติ
อชานนฺตา อสฺสฺสณฺตา
ปตฺถยนฺติ อตาณฺปิ
ชจฺจา มนฺุสฺสนามกา
ภฺิยโย ตณฺหา การฺิโน
ปฺฏิภฺกมฺม ตธา ตธา
ปฺรามสฺนฺติ ทฺิภฺจฺฉิตฺโต
ชปฺปนฺติปฺ อนาคตํ
อติตฺสฺसानุสฺสจฺฉนา
กิลมฺนฺติ นมฺนฺติ จ
ภาณฺุติ ทฺุคฺคตฺมิปฺ จ
สพฺพาเนตานิ ตตฺตฺโต
เต ตณฺหา วสฺานุคา

๒๙. เย เย เตสํ ปิยา โหนติ
เตหิ เตหิ สมากนตุํ
ยานิ ยานิ จ วตถุณี
ลทฐกามาณณขจุมปิ
ยถา ยถา จิหानीธ

ปุตตทารา จ ภาตกา
สมิจจนฺติ ภาวนฺตเร
ปิยภูตานิ อตฺตโน
ตานิ วา ตาทิสานิ วา
โหนติ ปสฺสนฺติ วา ปเร

๓๐. อตฺตตฺตมฺปาภิปตฺถนฺติ
ตถารูปตฺถนํ
อุปายํ ปริเยสนฺติ
เอสนฺตา กณฺฑนํ
สยเมว อปสฺสนฺตา
อณฺเวย ชณฺณนฺติ มณฺณนฺตา

อณฺณตฺตมฺปิ วา ตโต
ภาวนฺตเรสุ สิหฺธิยา
อสนฺตมฺหิ สเก พเล
กณฺฑนฺตา สเก วณฺ
การณานตฺถ สพฺพโส
ปริปุจฺจนฺติ สจฺจโต

๓๑. ยถาตํ มคฺควิรุทฺธํ
อาราธตฺตฺตฺจ อิจฺจนฺตา
เอวณฺเต สกมตฺตานํ
ยถา กามกรณียํ

ภายนฺตา อุปปาติกา*
มคฺคํ ปุจฺจิตฺตสิหฺธิยา
ปเรสํ วาทการินํ
กโรนฺติ อาชเวน เส

* ศัพท์นี้ คงไว้ตามที่พิมพ์ครั้งแรก ซึ่งท่านผู้แปลครั้งนั้นแปลไว้ว่า “คนที่เหาะได้ยังกลัวผดหนอง” ซึ่งไม่ได้ความนัก จึงเข้าใจว่า
จะเป็น อุปฺปตฺตปาติกา แปลว่า คนเดินผดหนอง เอาความว่า คนหลงทาง ซึ่งเห็นสมกับความที่กล่าวแล้ว ครั้งนี้ได้แปลตามที่
เข้าใจนี้-เมฆ

แปลคาถาธรรมบรรยาย

พระราชนิพนธ์ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๑. ขอนอบน้อมแต่พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย
ผู้มากไปด้วยพระกรุณา ทั้งที่เกิดขึ้นแล้ว ทั้งที่ยังจักเกิดขึ้นในคราวนั้น ๆ
แต่ละพระองค์ ๆ

ถ้อยคำอันประกอบด้วยประโยชน์ ต่างอย่างต่างประการ (ต่อไปนี้) ข้าพเจ้า ม.
(เจ้าฟ้ามงกุฎฯ) พระวชิรญาณเถระ ได้กำหนดจดจำถ้อยความของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าบ้าง
ของโบราณบัณฑิตทั้งหลายผู้เป็นสาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นบ้าง มาเขียนขึ้นไว้
แต่โดยสังเขป กับทั้ง (เพิ่มเติม) อธิบายของตนเข้าบ้าง กั้นยายน พุทธศาสนายุกาล ๒๓๘๘
ณ วัดบวรนิเวศ

๒. เราทั้งหลายจักเจริญคาถาเหล่านี้ทุกวัน ๆ ตามลำดับ

๓. โลก ทั้งโลกนี้ก็ดี ทั้งโลกหน้าก็ดี คนเหล่าใดยังไม่เห็นพระศาสดา
ผู้ทรงมีพระกรุณาแสวงหาประโยชน์ ก็ได้ทรงแสดงธรรมอันเป็นสันติปฏิริยะ
(พึงเห็นได้) อีกทั้งเป็นอุปถัมภ์ (ไม่ผิด) แก่คนเหล่านั้นแล้ว

๔. ก็แล คนทั้งหลายแม้อื่นใดผู้เกิดมาภายหลัง เป็นสาวกของ
พระศาสดานั้น ที่เป็นบัณฑิตถึงพร้อมด้วย ศีล รักธรรม ประพฤติดีงาม
ประกอบด้วยธรรมคารวะ ประพฤติตามธรรมแท้ ฉลาดในสิ่งที่เป็นประโยชน์
และสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ในสิ่งที่เกื้อกูลและสิ่งที่ไม่เกื้อกูลในสิ่งที่เป็นไปได้
และในสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ ไม่ประพฤติไปตามโลกซึ่งหนักในโลภามิส (มีสันดาน)
เป็นที่อาศัยแห่งศีล (สมาธิ) ปัญญาอันอบรมกันและกัน (ท่านเหล่านั้น)
ทำสิววิโสณะ (ชำระศีลให้หมดจด) ด้วยความรู้ความฉลาดในเรื่องศีลแล้ว

ตั้งอยู่ในศีลแล้ว มีความต้องการในธรรม (ยิ่งขึ้นไป) ก็เป็นผู้ไม่หลงมงาย
ไม่มีความเห็นผิด ๆ ได้ความรู้ยิ่งขึ้นในคุณทั้งหลายที่ยิ่งกว่าศีลขึ้นไปแล้ว
อาศัยปัญญาอันมีสติ นำ อาศัยสติอันมีปัญญานำ รู้ธรรมทั้งหลาย
แล้วทรงจำไว้ เป็นพหุสุตแล้ว จึงเจริญสมณะหรือวิปัสสนาอย่างใดอย่างหนึ่ง
ตามจริตของตนก็ได้ในเบื้องต้นตามลำดับกัน ครั้นภายหลังจึงทำกรรม
ทั้งสองนั้นให้เป็นคู่แยกกัน เจริญไปจนได้บรรลุโลกุตระธรรมอันปราศจาก
วิภวภูติ ก็เป็นพระอริยะมีสันดานสะอาด ยินดีในพระนิพพานเป็นนิจ
หรือว่า (ท่านเหล่านั้น) แม้ยังมีได้บรรลุโลกุตระธรรม (แต่ว่า) ตั้งอยู่
ในวิมุตตตายตนะ (แดนแห่งวิมุตติ) แล้ว (ท่าน) หวังความตั้งอยู่ยังยืน
แห่งพระธรรม อันเป็นโอปไนยิกะ (นำเข้ามาในตนได้) เทิดทูนความแผ่
พระมหากุณาแห่งพระศาสดาของตน (ช่วยกัน) แต่งแก้คำอันพระศาสดา
ตรัสไว้ที่เป็นคำย่อ (ให้พิสดาร) โดยนัยต่าง ๆ ให้กุลบุตรทั้งหลายผู้สมควร
(จะศึกษาได้) ได้ศึกษาตามควร ยังพระศาสนาให้เป็นไปตลอดกาลนาน
สืบ ๆ กันมา

๕. เราทั้งหลายมีความเคารพยำเกรง ขอนมัสการท่านเหล่านั้น คือ พระศาสดา
เช่นนั้นนั่นแล ด้วยพระสาวกทั้งหลายเช่นที่กล่าวมาแล้วนั้นด้วยโดยเคารพ เราทั้งหลาย
ระลึกถึงอุปการะของท่านทั้งหลาย ที่ท่านได้ทำมาก่อนด้วยความกรุณา บัดนี้ จักกล่าวคำสอน
อันเป็นแก่นสารเกื้อกูลแก่โลกทั้งปวง ควรทำตามได้โดยชอบ เป็นคำไม่กดขี่ให้เชื่อถือ แต่เป็น
ที่โคจรแห่งวิจารณ์ญาณ (อาจใช้ปัญญาพิจารณาให้เห็นจริงได้) ด้วยข้อความมีประการต่าง ๆ
ที่เราทั้งหลายได้พบ (ที่มา) ก็มี ได้ฟังมาก็มี ได้เทียบเคียงวิจารณ์ทดสอบหลายครั้งหลายหน
จึงเลือกถือเอาและได้รับอนุโมทนา (จากนักปราชญ์) ว่าถูกต้องก็มี โดยยึดความแห่งภษิต
มีพระพุทธรูปภษิตเป็นต้นนั้นแหละกล่าวไป

๖. เมื่อเราทั้งหลายนั้นกล่าวอยู่ แม้นสาวกชนทั้งหลายผู้รักธรรมเสียสละของตนลง
เพื่อจะฟังโดยเคารพ อย่างนี้นับว่าเป็นผู้มีอุปนิสัยแล้ว จงฟังคำสอนนี้ให้สำเร็จประโยชน์เกิด

[กถาวัตถุ ๓]

๗. วัตถุแห่งถ้อยคำ (คือเรื่องสำหรับพูดกัน) ซึ่งนักพูดทั้งหลายปรารถนาพูดกันอยู่ในโลกนี้มี ๓ คือนักพูดกลางพวกฟังพูดถึงกาลอดีตบ้าง ส่วนกลางพวกฟังพูดถึงกาลอนาคตบ้าง ส่วนกลางพวกพูดปรารภกาลปัจจุบันบ้าง นักพูดทั้งหลายในโลกก็พูดกันอยู่ (๓ เรื่อง) ว่ามันเป็นมา แล้วอย่างนี้ ว่ามันจักเป็นต่อไปอย่างนี้ และว่ามันเป็นอยู่ในบัดนี้อย่างนี้ ถูกบ้างผิดบ้าง

[นักพูด]

๘. ในบรรดานักพูดต่างประการ ผู้ควรพูดเท่านั้น ควรแก่การกำหนด ผู้ไม่ควรพูดเลย แต่ก็พูดอยู่มีมากมายนัก เพราะเหตุนั้นเพื่อจะได้รู้ว่าใครเป็นผู้ควรพูด หรือเป็นผู้ไม่ควรพูด ดังนั้นก่อน บัดนี้ข้าพเจ้าจะกล่าวข้อความที่พระตถาคตเจ้าตรัสไว้ (ว่า) บุคคลเป็นกัจจะหรือไม่เป็นกัจจะ คือว่าเป็นผู้ควรจะพูด หรือไม่ควรจะพูด ก็พึงรู้ได้ด้วยกถาสัมปโยค (พูดจาสนทนา กันดู)

[ลักษณะนักพูดที่เป็นกัจจะและอกัจจะ]

๙. ถ้าว่าบุคคลใดฟังกล่าวแก้โดยส่วนเดียว (คือแก้ตรง ๆ) ซึ่งปัญหาอันเป็นเอกังสพยากรณ์ (ที่ฟังแก้ตรง ๆ) ไชรี ถ้าว่าบุคคลใดฟังแก้จำแนก (คือแยกแก้เป็นข้อ ๆ) ซึ่งปัญหาอันเป็นวิภังชพยากรณ์ (ที่ฟังแยกแก้) ไชรี ถ้าว่าบุคคลใดฟังย้อนถามแล้วจึงแก้ ซึ่งปัญหาอันเป็นปฏิปุจฉาพยากรณ์ (ที่ฟังย้อนถามแล้วจึงแก้) ไชรี อนึ่ง ถ้าว่าบุคคลใดฟังยกเลิกเสียไม่แก้ ซึ่งปัญหาที่เป็นฐปนีย (ที่ฟังยกเลิก) ไชรี ได้อย่างนี้ บุคคลนั้นก็เป็นที่กัจจะ (ผู้ควรพูด) หากไม่ได้เป็นอย่างนี้ ก็ไม่เป็นที่กัจจะ

๑๐. อีกอย่างหนึ่ง บุคคลนั้นอันผู้อื่นถามปัญหาที่ไม่สบใจเข้า ถ้าเขาแก้ถลากลไกล ชักไปนอกเรื่อง และถามอย่างหนึ่ง แก้ไปเสียอย่างหนึ่งไซ้ หรือว่าถูกถามปัญหาแล้ว ถ้าแสดงความซนเคืองไม่แถมขึ้นให้ปรากฏไซ้ แม้อย่างนี้ก็พึงทราบได้ว่า บุคคลนั้นเป็นอกัจฉะทีเดียวนิใช่บัณฑิต ถ้าบุคคลใดเป็นไปโดยปริยายผิดจากบุคคลที่กล่าวแล้ว (ตรงกันข้าม) บุคคลนั้นก็ เป็นกัจฉะ เป็นบัณฑิตแท้

๑๑. อีกอย่างหนึ่ง บุคคลที่เมื่อกล่าวแก้ปัญหานั้น ๆ ที่ผู้อื่นถาม พึงมั่นคงอยู่ในฐานะ (สิ่งที่เป็นไปได้) และอฐานะ (สิ่งที่เป็นไปไม่ได้) มั่นคงอยู่ในข้อกำหนด มั่นคงอยู่ในวาทะของฝ่ายอื่น (ไม่นำมาปนเปกั้ววาทะฝ่ายตน) และมั่นอยู่ในปฏิบัติ (ของตน ไม่เอนเอียงไปตามลมปากเขา) แม้อย่างนี้ บุคคลนั้นก็ เป็นกัจฉะแท้ เป็นผู้ควรที่จะถามปัญหาได้ ผู้ที่มีอาการผิดไปจากบุคคลนั้น (ตรงกันข้าม) ก็เป็นอกัจฉะ กำหนดได้ว่าเป็นคนเลว

๑๒. อีกอย่างหนึ่ง ถ้าบุคคลผู้ที่ถูกถามแล้ว กล่าวแก้ปัญหานิดหนึ่ง แต่พึงใช้คำหยาบคายแก่ผู้ถามตน (เสียมากมาย) มิฉะนั้น ก็ยังเสียด้วยวาทะต่าง ๆ หรือตะคอกขู่เอาผู้ถามบ้าง หรือหากตนบกพร่อง ก็จับเอาข้อพลั้งพลาดของเขา (มากลบเกลือนเสีย) ให้จงได้ แม้อย่างนี้ บุคคลนั้นก็ เป็นอกัจฉะแท้ มุ่งแต่จะเอาชนะฝ่ายผู้ไม่ทำอย่างนั้น ก็เป็นกัจฉะ มีอาการแห่งมิตร ไม่มักโกรธ อันคนผู้ควรจะกล่าวแก้ปัญหาได้ บัณฑิตพึงพิจารณาดูได้ด้วยประการดังกล่าวมาจะนี้

[ลักษณะผู้ฟัง]

๑๓. ข้างฝ่ายบุคคลผู้ฟัง มีน้อยคนที่ถามแล้วใครจะฟัง สาธุชนทั้งหลายพึงพิจารณา ดูได้ว่า ผู้นี้เป็นผู้มีอุปนิสัยหรือไม่ ถ้าว่าเขาเจียโสตกลง (คอยฟัง) อย่างนี้ก็เป็นผู้มีอุปนิสัยละ ผู้ใดไม่เป็นผู้เจียโสตกลง (คอยฟัง) ผู้นั้นก็เป็นผู้ไม่มีอุปนิสัยละ ผู้เจียโสตกลงฟังด้วยดี มีน้อยคนในโลก ส่วนผู้ไม่ฟังด้วยดี และไม่ฉลาด มีมากดาษดื่นในโลก บุคคลทั้งสองพวกนั้น สาธุชนพึงเห็นว่าเป็นเช่นกับกระปือเผือก และกระปือดำ (คือกระปือเผือกมีน้อยกระปือดำมีมาก) จะนั้น

๑๔. จริงอย่างนั้น พราหมณ์ผู้มีปฏิภาณคนหนึ่ง ในอดีตกาลได้กล่าวคาถาไว้ดี ซึ่งพระคันถรจนานาจารย์นำมาไว้ในชาดกว่า

“พหุณี นรสีธานี โลมธานี พุรธานี จ
คิवासู ปฏิมุกกานี โกจิ เนเวตถ กณณวา

(มองดูเห็น) หัวคนเป็นอันมาก ผมและหนวดเคราเล่างิยาวเพื่อยคลุมถึงคอ แต่ว่าในคนเจ้าของหัวเหล่านี้ จะมีหูแต่สักคนก็หาไม่” ดังนี้ คาถานี้ พราหมณ์ผู้นั้นกล่าวดีหาที่ติมิได้

๑๕. เพราะฉะนั้น ต่อไปนี้ สาธุชนผู้ฟังทั้งหลาย ผู้ใคร่ประโยชน์ ควรพิจารณาดูผู้สั่งสอน ผู้แต่งกาทั้งหลายให้ติเกิด ฟังเงี้ยวไสตของตนลงฟังโดยเคารพทีเดียว ฟังทำสติ และสัมปชัญญะไว้ในเบื้องหน้าให้กล้าแข็ง แล้วฟังคำดีมีประโยชน์ของนักปราชญ์ทั้งหลาย สักหน่อยเถิด

ตอนที่ ๑ ว่าด้วยอุปนิสัยแห่งการฟัง จบ

[ตอนที่ ๒ ว่าด้วยสิ่งมีชีวิต]

๑๖. สภาวะอันเนื่องด้วยอินทรีย์ต่าง ๆ มีนามและรูปสืบทอดกันได้ อันธรรมดากำหนด (ให้) เป็นไปอย่างนั้น ๆ ซึ่งก็คือเป็นกองแห่งสภาวะต่าง ๆ เป็นอันมาก อันแตกต่างกันโดยลักษณะเป็นต้น ประสมกันและกันอยู่ ชื่อว่า สิ่งมีชีวิต

๑๗. สิ่งมีชีวิตนั้น ว่าโดยคติ เป็น ๒ พวกคือ เกิดอยู่ในสุคติภูมิพวก ๑ เกิดอยู่ในทุคติภูมิพวก ๑ นัยเดียวกัน เป็น ๒ พวก คือ ฉลาดก็มี โง่ก็มี

๑๘. ว่าโดยกำเนิด สิ่งมีชีวิต คือ สัตว์ทั้งหลาย เป็น ๔ พวก (ตามที่) มีชาติคล้ายกัน คือ เป็นอมนุษย์พวก ๑ เป็นขลาพูชะพวก ๑ เป็นสังเสทชะพวก ๑ เป็นโอปปาติกะพวก ๑ สิ่งมีชีวิตทั้งหลายแตกต่างกันหาที่สุตมิได้ โดยชาติซึ่งมีปกติต่าง ๆ กัน แต่มันน่าจะเป็นสิ่งอาศัยกันอยู่ด้วยอาการอันหนึ่ง ท่านจึงเรียกว่า “สัตว์” บ้าง เพราะเป็นสิ่งที่อาศัย (ติดข้อง) อยู่ในภพทั้งหลาย

๑๙. สัตว์ทั้งปวงนั้น เป็นผู้รักสุข เกลียดทุกข์ เขาดำเนินการเพื่อให้ได้ความสุขกันอยู่ในโลกนี้ทั้งดำเนินการเพื่อให้พ้นจากทุกข์ทั้งหลายด้วย อยู่เป็นนิตย์

๒๐. ถึงแม้เป็นกันอยู่อย่างนี้ก็ดี ความทุกข์เล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งเป็นเหตุจะให้สัตว์ได้รับความสุขใหญ่ในเวลาอื่น ก็ควรที่สัตว์ผู้รักสุขเหล่านั้น จะอดทนเอาบ้าง ฉันทเดียวกัน ความสุขเล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งจะเป็นเหตุให้สัตว์เหล่านั้นได้รับทุกข์ใหญ่ในเวลาต่อไป ก็ควรที่สัตว์เหล่านั้น จะเว้นเสียบ้าง ด้วยว่าสุขและทุกข์เล็กน้อยใดที่จะให้เกิดความสุขในเวลาอื่น สุขและทุกข์นั้น สาธุชนผู้เห็นการณ์ไกลทั้งหลาย ย่อมกล่าวว่า เป็นสิ่งมีประโยชน์ ในโลกนี้ ส่วนสุขและทุกข์ใด จะให้เกิดทุกข์ในเวลาต่อไป สุขและทุกข์นั้น สาธุชนผู้รู้ทั้งหลายกล่าวว่า เป็นสิ่งหาประโยชน์มิได้

๒๑. เกสัชและยาพิษมีรสหวานและขม (คือเกสัชมีรสขม ยาพิษมีรสหวาน) ฉันทใดสิ่งที่มีประโยชน์และไม่มีประโยชน์ก็ฉันทนั้น สิ่งมีประโยชน์และไม่มีประโยชน์นั้น ท่านกล่าวโดยกำหนดเอาผลของมัน

๒๒. สัตว์ทั้งหลายเมื่อไม่รู้ในเรื่องนี้ จึงได้เป็นผู้มีความสำคัญแม้ในประโยชน์ว่ามีใช้ประโยชน์บ้าง สำคัญในสิ่งมิใช่ประโยชน์ ว่าประโยชน์บ้าง เชื้อถืดผิด ๆ บ้าง สัตว์เหล่านั้น จึงมิได้ปฏิบัติชอบด้วยการเสพ (สิ่งที่ควรเสพ) และไม่เสพ (สิ่งที่ไม่ควรเสพ) เมื่อสิ่งอันเป็นประโยชน์ และมีใช้ประโยชน์หลายอย่างต่างประการเป็นไปอยู่อย่างนั้น ๆ (คือเป็นไปตามความคิดเห็นของสัตว์) เมื่อช่องทางแห่งความเว้น และความเสพสิ่งทั้งสองนั้น ก็มีอยู่หลายทาง (ให้เลือกได้) คนพวกหนึ่งจึงชอบใจในสิ่งหนึ่ง คนพวกอื่นจากพวกนั้น ก็ชอบใจในสิ่งทั้งหลายอื่นไปจากสิ่งนั้น (ต่างเลือกชอบไปต่าง ๆ กัน)

๒๓. เพราะมีความสำคัญผิดดังกล่าวมานี้ก็ดี มีความสำคัญผิดนอกจากนี้ไปอีกก็ดี ต่าง ๆ กัน สัตว์ทั้งหลายจึงยังกันและกันให้รู้ผิดไปจาก (हितปฏิบัติ) ความปฏิบัติเพื่อประโยชน์ทั้งหลาย เกียงกันบ้าง ร่วมกันบ้าง ด้วยความเข้าใจไปโดยประการอื่น ๆ อีก นี้เป็นปกติของสัตว์ทั้งหลายผู้ยังตกไปตามกระแสกิเลส ไม่รู้จักทางทั้งหลายมีทางเจริญและทางเสื่อม โดยถ่องแท้เป็นต้น ก็มีตนเป็นเสมือนนกแขกเต้าตาบอดมดมลไป (ไปไหนก็ไปอย่างมิด ๆ) ฉะนั้น

๒๔. ก็แลสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ ณ พื้นดิน เป็นพวกสุคติภูมิ เช่น พวกเรา ท่านเรียกว่า “มนุษย์” เพราะความที่เป็นพวกมีใจสูง

๒๕. ความสูงแห่งใจของสัตว์เหล่านั้น (พึงทราบได้) โดยมีความเป็นไปด้วยอาการอันวิจิตรน่าพิศวง และโดยรู้จักคิดเรื่องต่าง ๆ ล่วงไปถึงกาลไกล ๆ ก็ได้ ปัญญารอบรู้ของสัตว์พวกนั้นเล่า ก็วิจิตรแผ่พิสดารปรากฏอยู่นาน ๆ สัตว์พวกนั้นรู้จักปรับปรุงในกิจการต่าง ๆ โดยวิธีการเป็นอนเนก รู้จักปรารถนาสุข ก้าวทุกข์เบื้องหน้าแต่ตายไป เพราะเหตุนั้น สัตว์พวกนั้น ท่านจึงเรียกอย่างนั้น (คือ เรียกว่า มนุษย์) ให้ต่างจากสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลาย

๒๖. ก็แล สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ ย่อมสะดุ้ง (ตื่นรน) ย่อมกลัว แต่ที่จะได้สิ่งที่ไม่ต้องการ และที่จะไม่ได้สิ่งที่ต้องการ หรือว่าที่จะไม่พ้นไปจากสิ่งที่ไม่ปรารถนา และที่จะพลัดพรากไปจากสิ่งที่ปรารถนาตั้งนี่อยู่เป็นนิจ ด้วยธรรมชาติ คือ กิเลสใด ธรรมชาติ คือ กิเลสนั้น ท่านเรียกว่า ตัณหา (ธรรมชาติเป็นเหตุสะดุ้งกลัว)

๒๗. เมื่อตัณหานั้นเกิดขึ้นในจิตตสันดานเนื่อง ๆ สัตว์ทั้งหลายอันความกลัวคุกคามแล้ว จึงสะดุ้งตื่นนอนอยู่รำไป เพราะฉะนั้นตัณหานั้นแล จึงมีชื่อว่า “ภัย” อีกอย่างหนึ่ง

๒๘. ที่นี้ สัตว์ทั้งหลายที่ได้ชื่อว่ามนุษย์โดยกำเนิด เช่น พวกเรานี้มัก (จะกลายเป็น) เป็นผู้มีใจสูงเกินไปทำอะไรก็ทำด้วยตัณหาหนักไป ทดถอยแม้แต่อายุกาลของตน (คือไม่ยอมแก่ ?) คิดไปเพื่อหวังไป ยึดถือเอาโดยความเห็นไปด้วยประการนั้น ๆ จึงได้เศร้าโศกถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้วบ้าง อยากรจะได้สิ่งที่ยังไม่มาถึงบ้าง เพราะมัวเพื่อหวังสิ่งที่เป็นอนาคต เพราะมัวกำสรดถึงสิ่งที่เป็นอดีต สัตว์เหล่านั้นจึงซบเซาจิตใจซบเซาอยู่ แต่ก็ปรารถนาสุคติและกลัวทุกข์ด้วย เมื่อยังไม่รู้อย่างไม่ได้ฟังความจริงทั้งปวงนี้โดยถ่องแท้ (อาจ) จะไปปรารถนาเอาในสิ่งซึ่งเป็นที่ฟังไม่ได้ก็ได้ สัตว์พวกที่มีใจสูงเกินไป (ดังกล่าวมานี้) นั้น ชื่อว่า ผู้ตกอยู่ในอำนาจของตัณหา

๒๙. คนทั้งหลายใด ๆ เป็นที่รักใคร่ของเขา คือบุตรภริยาและญาติของเขา เขาก็ปรารถนาจะได้พบกับคนทั้งหลายนั้น ๆ อีกในภพอื่น อนึ่ง วัตถุใด ๆ เป็นของรักของตน เขาก็ใคร่จะได้วัตถุเหล่านั้น หรือของที่เหมือนวัตถุเหล่านั้น ตามที่มันมีอยู่ หรือตามที่เขาพบเห็นอยู่บัดนี้ ในโลกนี้ ในชาติอื่นต่อไปอีก

๓๐. เขาปรารถนาประโยชน์ตนบ้าง หรือประโยชน์โดยประการอื่นจากนั้นบ้าง จึงแสวงหาอุบาย เพื่อให้ความปรารถนาเช่นนั้นสำเร็จในภพอื่น แต่เมื่อกำลังสามารถของตนไม่มีแสวงหาไปก็ไม่เห็นเหตุในข้อนี้ด้วยตนเองทุกทาง เหมือนเกาที่คั้นในผลของตน (เพื่อให้หายคั้นแต่ยิ่งเกาก็ยิ่งคั้น) (เมื่อหมดทางจะรู้ได้ด้วยตนเอง) เข้าใจว่าคนอื่นคงจะรู้ จึงจะยอมถามโดยตรง

๓๑. (ที่นี่) เขาทั้งหลายจะทำตนของตนให้เป็นที่น่ารักต่อท่านผู้อื่น ที่จะบอกสอนเขาได้สุดแต่ท่านจะชอบ โดยไม่ชักช้า เหมือนเช่นคนหลงทาง กลัวผู้ร้ายในทาง แต่ก็ยอมประจบผู้ร้ายนั้น เพื่อให้การถามทางเกิดผล ฉะนั้น

พระบรมราชาไชวาทภาษามคร
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อยังทรงผนวช

พุทธสส.โต^๑ ปญจสตุตตุยตฺตรติสตาธิกทฺวิสทสสสาสนายุมฺหิ อัย กถา ว.^๒ เถเรน
สยเมว ลิชิตฺวา อายสมฺโต ปญฺญาอคฺคสฺส พาหุหคฺคิลานสฺส อนฺเตวาลิกภูตสฺส นียาทิตา^๓.

กถานี้พระวชิรญาณเถระทรงเขียนด้วยพระองค์เอง ประทานแก่พระปัญญาอัคคะ^๔
ผู้เป็นอันเตวาสิกซึ่งประชรไข่นัก เมื่อพระพุทธานุชาลัยกาลได้ ๒๓๗๕ ปี

^๑โต. นี้คือ ปรินิพพานโต

^๒ว. นี้คือ วชิรญาณน

^๓ความตอนนี้มีอยู่ท้ายเรื่อง ยกมาพิมพ์ไว้ข้างต้นอีกแห่ง ๑ เพื่อให้ทราบประวัติก่อน

^๔พระปัญญาอัคคะ คือสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

พระบรมราชโองการภาษามคร

ปาปธมฺมปฺพานาย

นตฺวา สทฺธมฺมสํฆนฺตํ

สฺสุดนฺตาทุยาตตตฺเถว

กามาธิปฏิสํยุตฺต

อหํ สพุรหฺมจารีณํ

สฺถนฺตํ สหิตํ กตฺวา

โสปาโย เยน เทสิโต

โลเกกาจริยํ ชินํ

นิสฺสาย พุทฺธเทสิเต

วิตกกฺกหฺรณิกํ

หิตตฺถาย สมารเก

สาธโว พุรหฺมจารีโน.

อตฺถิ เอกา คาถา สฺสุดเต เตน ภควตา ขานตา ปสฺสตา อรหตา สฺมมาสมฺพุทฺธเณ
วฺตุตฺตา. กถํ.

อปฺปมายุ มนุสฺसानํ

จเรยฺยาทิตฺตสิสฺสว

หิเพยฺย นํ สฺสุปริสฺส

นตฺถิ มจฺจุสฺส นาคโมติ

อิติ หิภํ ภควตา วฺตุตฺ.

ตตฺถายมธิปฺปาโย อิหํ กสิยฺยคกาลิกานํ มนุสฺสญฺตสฺตฺตานํ ชีวิตินุทฺริยปฺปวตฺติสํขาทํ
อายุ นาม อปฺปํ อปฺปมตฺตํ อติกิลฺยจิกฺขํ โหติ น พหุํ โย หิ อญฺเณหิ มนุสฺเสหิ จิรํ ชีวติ สฺส
วสฺสสตฺมตฺตํ ชีวติ กติปยเมว วา ตโต ภิยโย.

ตญฺจ โข สหฺสฺเสสฺสุ วา สตฺสหฺสฺเสสฺสุ วา เอกสฺเสว. อถ โข อติพฺพุตฺราเยว วสฺสสฺตํ
อปฺปตฺวา อนฺตราว มรฺนฺติ.

เอตฺตกมฺปน มนุสฺसानมายุ น จิรฺสฺเสว ชียฺยติ กามคฺคณฺปริโกตฺตฺถาย วา จิรฺกาเลน
กตฺตพฺพกมฺมกรณฺตฺถาย วา อปฺปโหนกํเยว โหติ. อิมํ หิ สฺตฺตา กามคฺคณฺปริโกเต อติตฺตาเยว
กาลํ กโรนฺติ คามนิคฺคณฺวิหฺรปริเวณาทีสุ วา อญฺเณตรสฺมึ นวกมฺมํ ปญฺจเปนฺตา อนิฏฺฐิตเ
อตฺตโน อชฺฌาเสย อปริปฺญฺเณเยว สาเปกฺขาปิ หุตฺวา มรฺนฺติ.

วฺตุตฺมปิ เจตํ

ปุปฺพานิเหว ปจฺฉินนฺตํ

อติตฺตํเยว กาเมสฺสุ

พฺยาสตฺตมานสํ นรํ

อนฺตโก กุรุเต วสนฺติ.

ตสฺมาติห ปณฺทิตฺตาติเยน สปุปรฺสิสฺสวเตน ปุริเสน ตํ อุตฺตรมฺปิ วสฺสสฺตมตฺตมาเย อิทํ
อติอปฺปกํ น พหุํ สตฺตชฺฆมาสยสฺส อปฺปโชนกนฺติ เอวํ ทิเหตพฺพํ โยถาตพฺพํ อวมณฺณิตพฺพํ
อิทํ พหุํ นิทานิ ตาว ชฺยิสฺสสฺติ จิรํ ปวตฺติสฺสสฺตีติ เอวํ น มณฺณิตพฺพํ น จ ตํ ปฏฺิจจ อิทานิ
ททโรหฺมสฺสมิ นมฺหิว ชฺยณฺโณ มรณฺนาสนฺโน กามคฺุณ ตาว ปรีกฺุณฺชิสฺสสามิ เตน เตน อฺุปาเยน
ธนาณิ สํหริตฺวา ธนราสี กตฺวา รกฺุชิสฺสสามีติ วา จิตฺตเกหิ ตาว กิหฺยิสฺสสามิ จิตฺตานุรูปิ อกฺุสล
กมฺมานิ กรฺยิสฺสสามิ ปจฺฉา ชฺยณฺณกาเล อตฺตโน ปตฺติกฺุชาภฺุตํ กุสฺลํ กรฺยิสฺสสามีติ วา ปมาโท กรณฺโຍ.
เอวํ สนฺเต กถํ ปฏฺิปปชฺยิตพฺพนฺติ.

ยถา ทิชฺฆเกสฺส ปุคฺคโล อคฺุคฺฉิโน คหิตเกสฺส ชฺยปฺปเมว นิพฺพาปนตฺถาย วายามํ กโรติ
สเจ ทิ สโร นิทฺททาภฺิภฺุตตาย วา อณฺุณาวีหิตตาย วา สีสฺสสฺสาทิตฺตภาวํ น ชานาติ ชานิตฺวาปิ
วา ปจฺฉา นิพฺพาเปสฺสสามิ ทิชฺฆา เม เกสา น ตาว ชฺยณาติ ยํกิลฺยจฺ กโรนฺุโต ปมาทํ อापชฺยติ
มฺุหุตฺตเมว สพฺเพ เกสา ฉาปิตา โหนฺติ ตสฺส จ สีสํ ททฺฒํ โหติ สโร มรณํ วา นิคฺฉจฺฉติ มรณ
มตฺตํ วา ทุกฺขํ เอวเมว อิมิโน สตฺเตน ราคาทิกิลฺยสคฺุคฺคิหิ จ ชรามรณคฺุคฺฉิโน จ คหิตตฺตภาเว
ชฺยปฺปเมว ราคาคฺุคฺฉิโน อริยมคฺุเคน นิพฺพาปนตฺถาย จ ชรามรณคฺุคฺฉิโน วิมฺุจฺฉนตฺถาย จ
กายิกเจตฺสสิกฺุวิริยวายาโม กาทพฺุไฟ อาทิตฺตสีสํ ปุคฺคลํ กตฺวา อตฺตา มณฺณิตพฺุไฟ อตฺตโน
ปตฺติกฺุชา คเวสิตพฺุพา.

กสฺมา.

ยสฺมา ชนฺธานํ เกทสํชฺาตสฺส มรณมจฺฉุสฺส อนาคมนํ นตฺถิ สโร ทิ สพฺเพสเมว สตฺตานํ
อณฺุณทตฺถํ อาคมฺยิสฺสสฺติ นิยโต โหติ อตฺตโน อาคมน.

อาคจฺฉนฺุโต จ สโร น กาลํ ปรีจฺฉินฺุทิตฺวา ยถา ปรีจฺฉินฺุณกาเลเยว อาคจฺฉนฺุติ อปิ จ โย
ยทา กทาจิ อาคจฺฉนฺุเตว ททรกาเล วา โยพฺพนวฺุทฺฒมฺหุลลกกาเล วา. ตสฺมี ปน อาคจฺฉนฺุเต
โกจิ ปฏฺิพาหนฺุปาโย นตฺถิ อนฺุตมสโร กติปาหํ ตาว อาคเมถ ยาวาหํ กุสฺลปาถเยยฺยํ วา สวิททาณิ
ปาปกมฺมกิลฺยจฺฉํ วา อตฺตานํ สโรธมิ อนฺุสาสิตพฺุเพ วา ปุตฺตทาราทิกเ อนฺุสาสามีติ เอวํ
อิสฺกมธิวาสาปนสงฺุขาโต สงฺุคโรปิ นตฺถเว. น ทิสฺสสฺติ ทิ สโร คติ ยาย สยํ วา คนฺุตฺวา ทตฺถิอฺุสฺส

รตปตตีสุ อณฺวตฺรํ ภา เสนํ อญฺโยเขตฺวา หิรณฺยสฺวณฺณนาทิตนฺปนฺนณาการํ ภา เปเสตฺวา
มจฺจุ นิวาเรตฺพุทฺโธ โหติ น จ ทิสฺสติ โส วิสโย ยสฺมี โส ปฏฺวิวิรุขฺฌิตฺพุทฺโธ โหติ สงฺคโร ภา
กาตพุทฺโธ.

ตสฺส โข ปน มจฺจุสฺส สพฺพทาเยว อาคมโนกาโส โหติ มจฺจุเสนาภูตานิ ชีวิตหารกานํ
ราชโจรามนุสฺสสึหฺพยคฺขมาสีวิสุมฺมตฺตกสฺนขาทิพฺหุวิธพาหิรณฺตฺรายนํ อตฺตโน วิปริตฺตฺตฺตฺตฺต
วิจรณน อจฺจาสนนฺตฺตฺตา จ อิมสฺสาปิ ชีวิตสฺงฺขาทายโน อติพุทฺพลตฺตฺตา จ.

อิทฺตฺตฺตฺตฺตฺต นาม กวฬิงการาหารุปนฺนพฺพทฺธํ โหติ อาหารมลฺลทฺธา สฺสสฺสติ น ตฺตฺตฺต
สึตฺตฺตฺตฺตฺตฺต สมนฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต โหติ อติสึเต ภา อจฺจุณฺเห ภา สติ วิปฺนฺนทฺติ วิกมฺปติ อคฺยาค
ไปทกฺวาตาทิ เตสํ วิโนทฺวตฺตฺตฺต อลฺลทฺธา ปตฺติ น สณฺจติ ปจฺวิธิตฺตฺตฺตฺต จตฺตฺตฺตฺตฺต
ยฺยปฺนฺนพฺพทฺธณฺจ โหติ เตสํ อณฺวตฺรปฺปโกเปน กุปฺปติ วิกุปฺปติ อสฺสาสปฺสสาสฺสาปฺนฺนพฺพทฺธณฺจ
โหติ เตสฺ อณฺวตฺรสฺมี อสฺติ ภิชฺชติ.

ตสฺมา ทิ สปฺปณฺวณน สฺสโปริเสน ตโต ภายนฺเตน ปุณฺนปฺปุนํ มรณสฺสตีภาวนาย
มจฺจุสฺสาคมํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา อตฺตานิ อาทิตฺตฺตฺตฺต วิย มณฺวณฺเตน สึขสึขํ อตฺตโน ปตฺตฺตฺต
คเวสิตฺตฺตฺต.

ตํ ปนตฺตฺตโน ปตฺตฺตฺต คเวสนฺเตน ก็ กาตพุทฺทฺติ.

กิมตฺตฺติ อณฺวํ อณฺวตฺร กุสฺลกิริยา อณฺวตฺร ปุณฺณกิริยา อณฺวตฺร ธมฺมจริยา
อณฺวตฺร สมจริยา ตสฺมา สตตํ ปุณฺณกมฺเมว กาตพุทฺธํ นิจฺจธมฺมจริยสมจริยา จริตฺตฺต

โย ทิ

ยถา ปี เสลา วิปฺลสา	นภํ อาหจฺจ ปพฺพตา
สมนฺตฺตา อณฺุปรียะยฺยํ	นิพฺุไปเจเนตฺตา จตฺตฺตฺตฺต
เอวํ ขรา จ มจฺจุ จ	อธิวตฺตฺตฺต ปาณฺโน
ขตฺตฺตฺตฺต พฺุราหฺมณ เวสฺเส	สฺุทฺเต จณฺทาลปฺกุกฺุเส
น กิลฺลจฺจ ปรีวฺชเชติ	สพฺพเมวาภิมทฺตฺตฺต

วจนโต สพฺพทิสฺสาหิ อาคจฺจนฺตานิ สพฺพวตฺตฺตฺต ปีสฺมานมหาเสลปพฺพตานิ
อพฺพานฺตฺรคตฺวตฺตฺตฺตฺต โลกสนฺนินฺวาเส วตฺตมาเนปิ สมฺมุโหฺท หุตฺวา ปาปกมฺเมสฺสุ อญฺยตฺต

ปยุตโต ปาปธมมภูเต รากาติกิเลส อตตโน สนตนาเน ไปเสนโต นิจจํ ปุณฺณกมฺมํ น กโรติ เตสํ
กิเลสานํ ปฏิปทฺขภูเต อโลภาทิกุสลธมฺเม น อุปาเทติ โสราชาทิสฺสรณฺุสเส นิสฺสาย
วิสิตตาย อิมสฺมิ โลกเ สปัตติฏฺโจะติ สมฺมโตปี อฏฺุจโต อปฺปติฏฺโจะว โหติ น อตตโน ปติฏฺจากโร
จ โหติ.

พุทธสส. โต ปญจสตุตตฺยฺตฺรติสตาทิกทฺวิสทสฺสสาสนายมฺหิ อัยํ กถา ว. เถเรน
สยเมว ลิตฺวา आयสมโต ปญฺญาอคฺคฺสฺส พาทฺทคฺคิลานสฺส อนฺุเตวาลิกภูตสฺส นียาทิตา.

คำแปลพระบรมราโชวาท^๑

อุบายดิงามเพื่อละบาปธรรม อันพระชินะพุทธเจ้าพระองค์ใด ทรงแสดงไว้แล้วข้าพเจ้านั้สการพระชินะพุทธเจ้าพระองค์นั้นผู้เป็น พระอาจารย์เอกในโลก พร้อมด้วยพระธรรมแลพระสงฆ์แล้ว บัดนี้ จะปรารภด้วยดีซึ่งกถาเป็นเครื่องนำวิตก อันเกี่ยวกับโทษมีกามเป็นต้น อาศัยอรรถที่มาในพระบาลีมีพระสูตรเป็นต้นอันพระพุทธรเจ้าทรงแสดง ไว้แล้วเพื่อประโยชน์แก้กฏลแก่เพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ขอสาธุพรหม จารีทั้งหลายจงสดับทำให้ประกอบด้วยประโยชน์ เทอญฯ

พระคาถาหนึ่ง มีอยู่ในพระสูตร อันพระผู้มีพระภาคผู้รู้เห็นเป็นองค์พระอรหันต สัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ตรัสไว้แล้วฯ ตรัสไว้อย่างไรฯ ตรัสไว้แบบนี้ อายุของมนุษย์ ทั้งหมดน้อย บุรุษดีพึงดูหมิ่นอายุนั้นเสีย พึงประพตติดุจบุรุษมีศีรษะอันไฟไหม้ เพราะมฤตยู จะไม่มาถึงไม่มี พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แบบนี้แลฯ

อธิบายในพระคทานั้นดังนี้ ชื่อว่าอายุคือความเป็นไปแห่งชีวิตนิทรีย์ของสัตว์ที่เป็น มนุษย์จำพวกที่เกิดในกาลกสิยุคนี้ น้อย คือ มีประมาณน้อย ปรากฏช่วงกาลนิดหน่อย ไม่ใช่ มาก ๆ จริงอยู่ มนุษย์ใด เป็นอยู่นานกว่ามนุษย์อื่น ๆ มนุษย์นั้นก็เป็นผู้เพียงร้อยปี หรือ ยิ่งกว่านั้นก็เล็กน้อย

แลความเป็นอยู่ได้เท่านั้น ในพันคนหรือแสนคนจักมีสักคนหนึ่งเท่านั้น ที่ไม่ถึงร้อยปี ตายเสียในระหว่างนั้นแหละมากกว่ามากทีเดียวฯ

ก็อายุของมนุษย์ทั้งหลายเพียงเท่านั้น ย่อมสั้นไปไม่นานเลย ไม่พอเพื่อประโยชน์แก่ การบริโภคกามคุณหรือเพื่อประโยชน์แก่การทำความดีที่พึงทำโดยกาลนานเลย เพราะสัตว์เหล่านี้ ไม่ทันอิมในการบริโภคกามคุณย่อมทำกาละเสีย หรือเริ่มนวรรกรรมในสถานมีบ้านนิคมนคร แลบริเวณแห่งวิหารเป็นต้นสถานใดสถานหนึ่ง เมื่อนวรรกรรมนั้นยังไม่สำเร็จ อธิยาศัยของตน ยังไม่บริบูรณ์ แม้ยังเป็นผู้มีความเพ่งเล็ง ก็ตายเสีย

^๑สมเด็จพระวันรัต (เขมจารีเถร) วัดมหาธาตุฯ แปล

ต้องด้วยคาถาพุทธภาซิตอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ความว่าดังนี้

นรชนมีใจเกี่ยวข้องอยู่ในอารมณ์ต่าง ๆ ผู้เลือกเก็บอยู่ซึ่งดอกไม้
คือกามคุณารมณ์ ยังไม่อ้อมเอิบในกามคุณทั้งหลาย มฤตยูผู้กระทำ
ซึ่งที่สุดย่อมทำให้อยู่ในอำนาจเสีย ดังนี้

เพราะเหตุดังนี้แหละ อายุแม้อย่างสูงเพียงร้อยปีนั้น อันบุรุษบัณฑิตชาติเป็น
สัตบุรุษพึงดูหมิ่นอย่างนี้ว่า อายุนี้น้อยนัก ไม่ใช่มาก ไม่พอแก่อรรถาศัยของสัตว์ ไม่พึงสำคัญ
อย่างนี้ว่า อายุนี้มากจักไม่สิ้นไปในบัดนี้ก่อนจักเป็นไปนาน แลไม่พึงอาศัยอายุนี้ทำ
ความประมาทว่า บัดนี้เรายังหนุ่มอยู่ เรายังไม่แก่ใกล้ต่อความตาย เราจักบริโภคนกามคุณ
ทั้งหลายก่อน จักรวบรวมทรัพย์ด้วยอุบายนั้น ๆ ทำให้เป็นขุมทรัพย์รักษาไว้ หรือว่าเราจักเล่น
หัวให้สะใจกระทำกุศลกรรมตามชอบใจเสียก่อน ต่อภายหลังในเวลาแก่เฒ่าจึงจักกระทำ
กุศลอันเป็นที่พึงของตน ดังนี้ ฯ

เมื่อเป็นอย่างนี้ จะพึงปฏิบัติอย่างไร?

บุคคลที่ผมยาว มีศีรษะอันไฟจับแล้ว ต้องพยายามเพื่อให้ไฟดับเสียโดยเร็วพลัน
ก็ถ้าเขาไม่รู้ว่าความที่ศีรษะอันไฟติดแล้ว เพราะความหลับครอบงำ หรือเพราะสงใจไปอื่น หรือ
แม้รู้แล้วมัวทำกิจการอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ ประมาทเสียว่าจักดับต่อภายหลัง ผมของเรายาว
ยังไม่สิ้นไปก่อนดังนี้ ไฟจะไหม้ผมหมดในครู่หนึ่งนั่นเอง แลศีรษะของเขาก็จะถูกไฟไหม้
เขาจะต้องเข้าถึงความตายหรือต้องทุกข์เกือบจะตาย ฉันทไต สัตว์นี้มีอัธภาพอันไฟคือกิเลส
มีรากะเป็นต้น แลไฟคือชรามรณะจับแล้วก็เหมือนอย่างนั้นนั่นแหละ พึงรีบทำความพยายาม
คือเพียรทางกายทางจิต เพื่อดับไฟมีไฟคือรากะเป็นต้นด้วยพระอริยมรรค แลเปลื้องตน
ให้พ้นจากไฟคือชรามรณะ พึงสำคัญตนทำให้เป็นบุคคลมีศีรษะอันไฟไหม้ พึงแสวงหาที่พึง
แก้ตน

เหตุไรจึงต้องปฏิบัติอย่างนี้ ฯ

เพราะมฤตยูคือความตาย ที่ท่านกล่าวว่าความแตกแห่งขันธทั้งหลายจะไม่มาถึง
ไม่มี ด้วยวามฤตยูนั้น จักมาถึงเป็นแท้แก่สัตว์ทั้งหลายทุกจำพวก เป็นสภาพแน่นอนในอันมา
ถึงแก้ตน

มฤตยูนั้น เมื่อมา จะได้กำหนดกาลแล้วมาในกาลตามที่กำหนดไว้ นั้นหาไม่ได้ แม้เวลา โทณ ๆ เวลาเป็นเด็กหรือเป็นหนุ่มหรือแก่เฒ่าชรา มาได้ทุกเวลาที่เดียว แลเมื่อมาถึงจะหา อุบายเครื่องป้องกันอย่างไร ๆ ไม่ได้ โดยที่สุดแม้ความผิดเพี้ยน คือขอให้พักอยู่หน่อยหนึ่ง อย่างนี้ว่า ขอท่านรออยู่สองสามวันก่อน พอข้าพเจ้าจัดเสบียง คือ กุศลหรือชำระตน อันเคราะห์มอด้วยบาปกรรม หรือสิ่งเสียคนที่ควรสั่ง มีบุตรภรรยาเป็นต้น ดังนี้ ก็ไม่ได้เลย เพราะจะพึงไปด้วยตนเองหรือจะส่งเสนาข้าง เสนาม้า เสนารถ เสนาคนเดินเท้ากองใด กองหนึ่งไป หรือจะส่งบรรณาการคือทรัพย์มีเงินแลทองเป็นต้นไปโดยคติใด แลห้ามมฤตยูไว้ได้ คตินั้นไม่เห็นมี แลมฤตยูนั้นจะพึงต่อสู้อันใด หรือทำความผิดเพี้ยนได้ในวิสัยใด วิสัยนั้นก็ไม่เห็นมี

แลโอกาสเป็นที่มาของมฤตยูนั้นก็มิอยู่ทุกเมื่อทีเดียว เพราะอันตรายภายนอกมาก อย่างมีพระราชโอรส อมมนุษย์ สีหะ พยัคฆะ อสรพิษ แลสุนัขบ้าเป็นต้น อันเป็นเสนาของมฤตยู ที่จะนำชีวิตไปเป็นอันตรายใกล้ยิ่งนักเพราะความเที่ยวไปในฐานะที่วิปริตแห่งตนแลเพราะอายุ คือชีวิตแม้นี้ ก็ทุรพลยิ่งนัก ๆ

ด้วยธรรมชาติชื่อว่าชีวิตนี้ เป็นธรรมชาติเนื่องด้วยกวิฬการอาหาร เพราะไม่ได้อาหาร ย่อมเหือดแห้งตั้งอยู่ไม่ได้ อนึ่งเป็นธรรมชาติเนื่องด้วยความเป็นไปเสมอแห่งฤดูหนาวฤดูร้อน เพราะเมื่อหนาวเกินไป หรือร้อนเกินไปย่อมดี้นรณกระสับกระส่าย ไม่ได้วัตถุเครื่องบรรเทาหนาว แลร้อน มีไฟ แดด น้ำ แลลมเป็นต้นย่อมตกไปตั้งอยู่ไม่ได้ อนึ่งเป็นธรรมชาติเนื่องด้วยความเป็นไปเสมอแห่งธาตุ ๔ มีปฐวีธาตุเป็นต้น เพราะย่อมกำเริบกวัดแกว่งด้วยความกำเริบ แห่งธาตุ ๔ นั้นอย่างใดอย่างหนึ่ง อนึ่ง เป็นธรรมชาติเนื่องด้วยลมอัสนาสะ ปัสสาสะ เพราะเมื่อลมอัสนาสะปัสสาสะนั้นไม่มีย่อมดับไป ๆ

เพราะฉะนั้นแหละ ผู้ที่มีปัญญา ชื่อว่าบุรุษดี เมื่อกลัวแต่มฤตยูนั้น พึงพิจารณา เนื่อง ๆ ซึ่งความมาแห่งมฤตยู ด้วยมรณสติภาวนา สำคัญซึ่งตนดูจบุรุษมีศรัทธาอันไพเราะแล้วแลแสวงหาซึ่งที่พึ่งแก่ตนโดยพลันเทียว ๆ

ผู้แสวงหาที่พึ่งแก่ตนนั้นจะพึงทำอย่างไรเล่า ๆ

อะไรอื่นนอกจากการกระทำกุศล นอกจากการกระทำบุญ นอกจากการประพฤติธรรม นอกจากการประพฤติเรียบร้อยไม่มี เพราะฉะนั้นพึงกระทำซึ่งบุญกรรมเนื่อง ๆ ที่เดียว พึงประพฤติธรรมจรรยาและสมจรรยาให้เป็นนิตย์ ฯ

เพราะว่า เมื่อโลกสันนิวาสนั้นเป็นไปอยู่ เสมือนกับวัตถุที่อยู่ ณ ภายในวงแห่งภูเขา ศิลาแห่งใหญ่ อันบดขยี้ที่อยู่ซึ่งวัตถุทั้งปวง มาอยู่แต่สรรพทิศ ตามพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ในปัจพโตปมสูตรว่า

ภูเขาศิลาล้วนสูงเสมอเมฆ กลิ้งบดมาโดยรอบทั้ง ๔ ทิศ ฉันทไฉน
ชราแลมฤตยูย่อมนกทัฬหซึ่งสัตว์ที่มีชีวิตทั้งหลาย คือ กษัตริย์ พราหมณ์
แพศย์ สุทร จัณฑาล ปุกกุสะ จะได้เว้นผู้ใดผู้หนึ่งหามิได้ ย่อมย่ำยี
ทุกคนทีเดียว บุคคลใดเป็นผู้หลงใหล ก่อสร้างกอบโกยบาปกรรมทั้งหลาย
พอกพูนกิเลสทั้งหลายมีรากะเป็นต้น อันเป็นบาปธรรมไว้ในสันดานแห่งตน
ไม่กระทำบุญกุศลให้เป็นนิตย์ ไม่ยังกุศลธรรม มีความไม่โลภเป็นต้น
ที่เป็นข้าศึกแก่กิเลสเหล่านั้นให้เกิดขึ้น บุคคลผู้นั้น แม้เขาสมมติกันว่า
มีที่พึ่งในโลกนี้เพราะอยู่อาศัยมนุษย์ที่เป็นอิสระ มีพระราชาเป็นต้นก็ดี
ถ้าว่าโดยความจริงแล้ว ยังไม่ชื่อว่ามีที่พึ่ง แลไม่ได้กระทำที่พึ่งแก่ตน

กถานี้ พระวชิรญาณเถระ ทรงเขียนด้วยพระองค์เอง ประทานแก่พระปัญญา
อัคคะผู้มีอายุผู้อันเตवासิก เวลาประจวบใช้หนัก เมื่อพระพุทธรักษาอายุกาล ๒๓๗๕ พรรษา.

จตุมนุสสุธมโม

พระราชนิพนธ์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สุภมตฤ-โว

อัย อรหโต สมมา-
อนาเจรสสุ ตาทิสสุ
ปรมสุสาลสทุธมโม
อปณณกาวิโรไฮว
วิญญหาราธนีโยว
ภิกขุสงฆานิยมาโน

สมพุทฺธสฺส สยมนุโน
สตุฏฺ โคตมนามิโน
นียยานิโก อนินฺติโ
สนฺทิสฺสโก อกาลิโก
สนฺตสฺสทุเทหิปสฺสิโก
ยวาชฺชาปิ ปตฺติฏฺจตุ ฯ

สุภมตฤ สาธุนํ

โลกสฺมี มนุสฺसानํ ธมฺโม นาม เอเกนากาเรน จตุพฺพิโรว โหติ นิสฺสาลโก จ ธมฺโม
ทฺรสฺสาลโก จ ธมฺโม สุวาสฺสาลโก จ ธมฺโม ปรมฺสฺสาลโก จ ธมฺโมติฯ

ตตฺถ นิสฺสาลโก ธมฺโม นาม อภิรียวาโท อเหตุกฺวาโท นตฺถิกฺวาโท อจฺเจทฺวาโหติ
เอวมาทิกา นิสฺสาลโก ทิสฺสโย ยํ นิสฺสาย นตฺถิ สตุฏฺโน จ สวากานํ จ ตทณฺเณสํ จ ปฏิปตฺติผล
วิเสสํ วัริยํ ปฏิภินฺตํ ธาโม ปฏิภินฺตฺว โหติฯ

ทฺรสฺสาลโก ธมฺโม นาม สุขปฏิลาภาย ปฏิปตฺติวเสน ปณฺณตฺตปิ มิจฺฉว ปวตฺตา
อโยนิสฺ คหิตา มิจฺฉาทิสฺสโย ยตฺถ อสฺสเมโธ ปุริสเมโธ สมฺมาปาโส วาชเปยโย นิสฺสาลโก
เอวมาทึทึ ปรวีทิสฺสาลโก ยตฺถ เทหิ ยณฺเณหิ อณฺเณหิ วา ตาทิสฺสโย อคฺคิปาริจรียาทึทึ สคฺค
มคฺคพฺรหฺมโลกมคฺคา วณฺณิตา อเจทฺกตฺตาทิตปจเรณน วา อาทิจฺจุ-ปฏฺจนาทึทึ วา สิล

สมาธิปิ วา สุทธิ วณฺณิตา ติฏฺฐธมฺเมว วา เตหิ เตหิ กมฺเมหิ ติฏฺฐสฺสุดมฺเตหิ มงฺคฺลามาญฺคฺลานิ
วณฺณิตานิฯ

สฺวาสุสสาสโก ธมฺโม นาม กุสฺลากุสฺลกมฺมปฺเปหิ สุกฺคิตฺตํคฺคิตฺตํปิตฺตํ ปิภา โยนิสฺสอมนสิ
กาเรณ คหิตฺตา หีสาวิริตฺติยา สมฺมาเทว ปวตฺตา สมฺมาติฏฺฐิ ยตฺถ อตฺถิ ทินฺนํ อตฺถิ ยิฏฺฐํ อตฺถิ
หุตํ อตฺถิ สุกฺคตฺตํกฺกฺกานํ กมฺมานํ ผลวิปาโก อตฺถิ อโย โสโก อตฺถิ ปรโลโก อตฺถิ มาตา อตฺถิ
ปิตา อตฺถิ สุตฺตา โอปปาตฺติกา อตฺถิ โสเก สมณพฺรหฺมณา สมฺมคฺคตา สมฺมาปฏิปนฺนา เย
อิมญฺจ โสกํ ปรญฺจ โสกํ สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา ปเวเทนฺตฺติ สมฺมาคาโห วตฺตติ อปญฺณตฺโต
จ ธมฺโม เอกนฺตฺตํสฺสขาวโห เยน อุจฺเจทฺวาโห เจว ตํชฺชาทิวาโห จ สพฺพสฺสสฺสตาโห จ
อเหตุกฺวาโห จ นิยตฺตํสฺสคฺคิตฺวาโห จ อิสฺสรณิมฺมานวาโห จ โกตฺทหฺลมงฺคฺลญฺจ อโยนิสฺส ปฏิปตฺติ
จาติ สพฺเพ อิม ธมฺมา ปฏิภฺยิตฺตา ตปฺปฏิภฺกฺขา โยนิสฺส ปฏิปตฺติโยเยว สมฺมา ปวตฺตาฯ

ปรมฺมสฺสาสโก ธมฺโม นาม ตถาคตฺตํสฺสสารโหตฺ สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส สพฺพปาทานานํ
ปริญฺญาธ ธมฺมานํ วิภิชฺชวาทเวสเณ ปวตฺโต ธมฺมวินโย โยโย อูปสมฺมิโก ปรีนฺนิพฺพานิโก สมฺโพธ
คามิ สุกฺคตปฺปเวทิตฺตาฯ

ตตฺถ ปจฺจโม ธมฺโม ทิชฺชกาลิเกณ อตฺถเณ เอกนฺตนิรตฺถโกว โหติ เกวสํ ติฏฺฐจิกฺขเนหิ
ติฏฺฐจิเมว อสฺสาเทนฺเตหิ ตกฺเกตฺวา ติฏฺฐจิจริตฺตานํ โตสนตฺถาย ปญฺญตฺโต เทสิโต ฯ
เอตฺถ
จ ยํติฏฺฐิโก โส สุตฺตา โหติ ตํติฏฺฐิกา สาวกา สกฺกโรนฺติ ครุกโรนฺติ อเนกปฺปการลาภํ
อูปเนนฺติ ปญฺญิตฺโต เอส อมฺหากํ ญาญฺปฺปาทโกติ ฯ เอวเมตฺตโก สตฺถุ อานิสฺสโสฯ

ตสฺส โข ปน สตฺถุโน สาวกา ปุพฺเพ ปเรสํ สทฺธาย ปาปภฺริกาปิ โหนฺติ ปุญฺญกามา
ปิ ฯ ปาปภฺริกตฺตาย จ น ลภฺนฺติ อตฺตนา อิจฺฉิตํ ปาณาติปาตาทิกมฺมํ กาคฺตุ เตน เนสํ โหติ
อิจฺฉาวิฆาญฺ อนาทริเยน ปาปํ กตฺวาปิ ปจฺฉา วิปฺปฏิสฺสริโน โหนฺติ ตํ เนสํ ทฺกฺขํ ฯ ปุญฺญ
กามตฺตาย ตํ ตํ ปุญฺญสมฺปทํ ตปฺจรณาทิ กโรนฺตา กายวาทฺปิ กิลมฺนฺติ มจฺฉรายนฺตาปิ ธนาทิ
ปริจฺจาคํ กตฺวา ทานยญฺญาทินิ อารภฺนฺติ ตมฺปิ เตสํ ทฺกฺขสมฺมตํ โหติ ฯ

อิทานิ ปน เอวรूपิ ติฏฺฐิ คเหตุวา กตฺสนฺนิฏฺฐานานํ สพฺโพ อุตฺทวโห ติฏฺฐิยาเยว
อุจฺเจทาภิรียนตฺติกาทิวสฺปวตฺตตาย ปาปภฺริกา เจว ปุญฺญกามา จ ปหฺยญฺนฺติ ฯ เอตฺตโก
ติฏฺฐธมฺมิกานิสฺสโล ตาทิสฺสสฺส สตฺถุโน สาวกานํ โหติ ฯ

ตตร วิญญู ปุริโส ทิมกาลิกตตตโก อาคนตวา สมมา อเวกขมานโน เอวํ ปจจ
เวกเขยย นิตตตโก วตายํ ธมฺโม สพฺเพน สพฺพํ สมฺปฺรายนฺน อตฺถนฺน ญาโตปิ อญาโตปิ กิ
กริสฺสติ ฯ ตตร ทิ สตฺถาเปตํ ธมฺมํ เทเสณฺโต มุธา กิลมฺติ ตถา โสตาโร สาวกา สพฺเพสฺสทฺธิ
ตํทฺธิจฺจิกานมฺปิ อตํทฺธิจฺจิกานมฺปิ นตฺถเวว สมฺปฺรายนฺน วิเสโสฯ

ยสมมา จ ทฺธิจฺจธมฺมสมฺมึ อิจฺฉิตฺตพฺพาเยว กายวาทา ทิ สมฺมาปฺปฏิปฺตติ ปฺริวชฺเขตฺตพฺพา
จ มิจฺฉาปฺปฏิปฺตติ อญฺเณทฺธิ คารยฺหาทิกาวโต ฯ อิมํ โข ปน ทฺธิจฺจํ นิสฺสายนฺน ทฺธิจฺจธมฺเม สมฺมา
ปฺปฏิปฺตติมิจฺฉาปฺปฏิปฺตติเนํ ครุภาโว ปุพฺพเพ ปาปฺภิรุตฺตานุญฺญกามตาทิ พลวาทิ สมานโน ครหา
ทิมตฺตทฺถเณน จ ปสฺสํสาทิมตฺตทฺถกามตายนฺน จ ทฺพิพฺพลโยเยว ภาวิสฺสติ ฯ อญฺเณทฺธิจฺจิกายเวว ทฺธิจฺจธมฺเม
ตโต สุนฺหฺรตฺตรา ฯ สมฺปฺรายนฺน ปน สพฺเพ สมนฺสมาเยวาทิ ฯ โส ตํ ธมฺมํ นินฺนพฺพชฺช ปกฺกเมยฺย
น คณฺเษยฺย ฯ เอวมยํ ปจฺจโม ธมฺโมติ ฯ เตน นิตฺตสฺสาลโก วุตฺโต ฯ

ทฺพิโย ปน ธมฺโม กมฺมวาทิ โทติ สมฺปฺรายนฺน ทฺพิชฺชปฺริหารสฺสขปฺปฏิลาภปฺปฏิปฺตติโย
ทฺพิเปนฺโต เอกจฺจจฺจํ สตฺตจฺจํ อทิตฺตกรณฺน วา อทิจฺจการิตฺตปาปนฺน วา โททฺถนฺนปฺปฏิลาภวตายนฺน วา
มิจฺฉาปฺปฏิปฺตติกาเวว คารยฺไหว โทติฯ

เยสฺส ทิ สงฺขารฺเสสฺส ทฺพิชฺชา เวทนา อฺปฺพลพฺภทฺธิ เตสฺส สตฺตสฺสทฺถนฺนเตสฺส สงฺขารฺเสสฺส เอกนฺนตา
ทิตฺตทฺถกามตายนฺน ทฺพิชฺชการณฺนปฺนยเนนฺน อตฺตโน วา ปเรสฺส วา สปฺกขิกานํ ทิตฺตสฺสเขสนนฺนนาม ธมฺโม
ภาวิตฺตํ อรหฺรูปํ น โทติฯ

อาทิจฺจจฺจ
อญฺเณทฺพิทฺพิ ตํ การกา มุธา ว กิลมฺนฺนตา สกฺการณฺจ อญฺจฺจาเนนฺน เขเปนฺนตา อทิจฺจการิตฺตเมว
ปาปฺปนฺนติฯ

อญฺจฺจ โสโก อเนกธาตฺต นานาธาตฺต ตตฺถ เต เต ตํตฺตธาตฺตกา สตฺตทา สกตฺตทฺถเณน วา
ปฺพิชฺชเณน วา ยํ ยํ ธาตฺตํ อภินิเวสนฺนติ ตถา อภินิเวสิตา โวหฺรณฺนติ อิทฺตเมว สจฺจํ โมชฺชเมญฺญนฺนติ
เตสฺส เอวมฺภุทฺตจฺจํ อเนกาทาเรทฺธิ ปฺพิชฺชชฺชตํ ตํ ตํ อญฺเณทฺพิชฺชวิปฺริตคานํ นิสฺสายนฺน กลหฺวิคฺคห
วิวาทาตฺตว
วิวาทาตฺตว
ปาปฺปนฺนติ ทฺพิชฺชเวว ธมฺเม ฯ

ตฤหาภิกูโต จาย โสโก สุขกาโม ทุกขปฏิกุกุโล มรมาโนปิ ปรมมรณา สุขเมว ปตเถติ
ทุกขณจ ภายติ ตสฺเสวมภูตสฺส โลกสฺส ตถา ตถา อยถาญเตน อนาปณฺณเกน วา ธมฺเมน
เกวสฺ โลกวิมุหยาปเกน วญฺเจตฺวา วิมุหยาเปตฺวา วา ตขฺเขตฺวา วา ลากสกุการาทินิ
อาหาราปณฺณเจว มรณกาลे อปฺปติฏฺฐาเรสฺส กมฺเมสฺส ปฺรโลกตฺถิติ อปฺปติสฺส อากิหยาปนฺปรีกิหยา
ปณฺณจ ตถารูเปสฺส อทิสฺสมานานิสฺเสสฺส กมฺเมสฺส กิลมาปณฺณจ ตํ ตํ ลทฺธิธมฺมํ ทิเปตฺวา
สปกฺขุฏฺฐาปณฺํ กตฺวา ลทฺธิปจฺจยา ปฺรปกฺขานํ อนตฺถุปนฺยาปณฺณจ ตาย ตาย สปกฺขพฺนุณฺณจชาติ
เอวมาทิ สพฺพํ ธมฺโม ภวิตฺตุ อรหฺรูปํ น โหเตว ฯ เตนายเมวรูโป ธมฺโม วิญญฺณํ อาราทโก
น โหติ ฯ

ตตฺร ทิ วิญญฺ ปุริสฺส อาคนฺตฺวา อนฺนสิกฺขาย ตํ ธมฺมํ ญตฺวา ปจฺจเวกฺขมาโน ตตฺถา
ทินวํ วา ทิสฺวา อวณฺณญิตฺวา ตมฺหา ธมฺมา นิพฺพชฺช ปกฺกเมยฺย ฯ

ยณฺณาทวสฺสปวตฺโต ธมฺโม โสภาทิอชฺฌาสเยหิ วณฺณิตตฺตา ปุพฺผาปฺรวิโรธาทิสฺส
โยเคน ปณฺณากฺขโม น โหติ เหตุการณฺรทิตฺ อิติทิตฺโหว น จ โลกครทิตฺเตหิ ปาเปหิ สวํ
สมฺปาเทติ ปเรหิ สทฺธิ วิวาทาทโย โสเกปิ อนิฏฺฐเจ อกนฺเต อมฺนาเป สวํตฺเตตฺติ ฯ

อถ วา ตตฺถ อปฺปมตฺตกมฺปิ อานิสฺสํ อทิสฺวา อณฺเณสมฺปิ สตฺถารานํ สกสฺกมเตน
นานปฺปการวาทิตํ ญตฺวา ตโต อปฺกมฺนโตปิ มชฺฌตฺตธาตฺโก อสฺส อคารโว อปฺปติสฺส โส ฯ
ตาทิสฺส ทิ ธมฺโม อปฺจจกฺขานิสฺสว โหติ เกวสฺ ตสฺส สตฺถุโน วจเนน สทฺทหนฺนโย ฯ

ยณฺณาทิจฺจุฏฺฐานมหาพฺรหฺมาจาจนาทินิ ทิ กมฺมานิ อทิจฺจานิสฺสาเนว โหนฺติ ตานิ
กโรนฺตานมฺปิ อกโรนฺตานมฺปิ อาทิจฺจ อญฺโหว โหติ สมเมว น สิตฺมิจฺจตํ สิตฺโล ทิวาเยว
ทิปฺปติ น รตฺติ อาโลกมิจฺจตํ อาคนฺตฺวา อาโลกํ กโรนฺติ น ตํ ตํ อิจฺจตํ ปจฺจกฺขโต อตฺถํ สาเฮติ
อถ โข สพฺพสมเมว สุริยธมฺเมน โสกุปการํ กโรติ ฯ

ยณฺณคฺคิปี ยชตฺมฺปิ อยชตฺมฺปิ สโมว โหติ สเกน อคฺคิธมฺเมน ติจฺจติ ตถา
มหาพฺรหฺมาทโย สทาปี น ทิสฺสนฺติเยว เกวสฺ อิติกราทิวเสน สุขฺยณฺติ ฯ ยทิ ทิ อาทิจฺจาทโย
นมนฺสฺสิตพฺผา สियฺ เตสํ นมนฺสนํ สุขฺติมคฺโค สिया อวณฺณญนํ ทฺคฺคติมคฺโค อถ เต อิทานิปี
นมนฺสฺสนฺตานมนฺสนฺตฺกโกสนฺตานํ ยํกิลฺลิจิ นิคฺคหปคฺคหํ กเรยฺยํ ยถา โส ปฏฺิพตฺติมคฺโค โลกสฺส

ปณฺณายะย ยสฺมา จ เตสํ เอวฺรุโป วิกาโร นตฺถิ ตสฺมา คเหตุพฺพเมตํ ยทิทํ เนส มคฺโค
สฺคตฺตคฺคตฺนฺนติ ๙

ตาสญฺจ ปน มคฺเคน สฺมาเนน ตโต อญฺเณเนว ภาวิตพฺพํ อฺปลพฺพมานาทีนวานิสฺสเนน
สพฺพตฺถ สพฺพทา สพฺพเพสํ อฺปลพฺพมานเนน ๙

อิมานิ จ ยญฺญาทิจฺจุปฺภุจฺจนาทีนํ กตฺถจฺจิ กทาจิ ปญฺญตฺติยา สมนฺตานิ อิตฺทิกฺรา
นุสฺสวาทีนํ อาคตานิ นารหฺรูปานิ สฺคตฺตคฺคตฺนํ มคฺโค ภาวิตฺนฺนติ ๙

คำแปลมนุษยธรรม ๔ ประการ^๑

ความงามจรมีแก่ท่านทั้งหลาย

พระสัทธรรมเครื่องหายใจออก^๒ อย่างยิ่งนี้ ของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ตรัสรู้เอง ไม่มีครูอาจารย์ ผู้มีพระสันดานมั่นคงไม่หวั่นไหว ผู้เป็นพระศาสดา มีพระอภิไธยว่าพระโคตม เป็นธรรมเครื่องนำสัตว์ออกจากสังสารวัฏ ไม่ใช่สักแต่อ้างว่า ว่ากันมาอย่างนี้ ๆ เป็นธรรมไม่ผิดไม่พลาด มีผลเห็นเอง ให้ผลไม่เลือกเวลา เป็นธรรมที่ผู้รู้พึงยินดีแท้ เป็นธรรมระงับและบริสุทธิ ทำให้มาตุได้ ภิกษุสงฆ์นำต่อ ๆ มา จึงประดิษฐานอยู่จนทุกวันนี้

ขอความงามจรมีแก่สาธุชนทั้งหลาย

ชื่อว่าธรรมแห่งมนุษยทั้งหลายในโลก ว่าโดยอาการอย่างหนึ่งแยกได้เป็น ๔ ประการ คือ นิรัสสาสกธรรม (ธรรมปราศจากการหายใจออก) ๑ ทุรัสสาสกธรรม (ธรรมเครื่องหายใจออกอย่างเลว) ๑ สวาสสาสกธรรม (ธรรมเครื่องหายใจออกอย่างดี) ๑ ปรมัสสาสกธรรม (ธรรมเครื่องหายใจออกอย่างยอดเยี่ยม) ๑

ในธรรม ๔ อย่างนั้น ทิฏฐิที่หาประโยชน์ได้เป็นต้นว่า อภิกิริยวาท (กล่าวว่าการกระทำบุคคลกระทำแล้วไม่ชื่อว่ากระทำ) อเหตุกวาท (กล่าวว่ามีเหตุ) นัตถิกวาท (กล่าวว่ามีผลแห่งกรรมไม่มี) และอุจเฉทวาท (กล่าวว่ายตายแล้วสูญ) ทิฏฐินี้เรียกว่า นิรัสสาสกธรรม เพราะว่ามีผลพิเศษแก่ศาสดา แก่สาวกทั้งหลายและแก่คนทั้งหลายอื่น ๆ ผู้ปฏิบัติตามเป็นอันปฏิเสศความเพียร ปฏิเสศความขะมักเขม้น

^๑ท่านผู้หนึ่งแปลไว้ น.อ. เมฆ อ่ำไพจิตร ตรวจชำระ

^๒“หายใจออก” เป็นคำตรงข้ามกับ “หายใจเข้า” ภาษาบาลีว่า “อัลสาสะ (หายใจออก) ปัสสาสะ (หายใจเข้า)” ทั้งในภาษาบาลีและภาษาไทย ถ้าใช้คู่กันทั้ง “หายใจออก หายใจเข้า” ก็ไม่มีความพิเศษอันใด เพราะเป็นอาการแห่งสัตว์มีชีวิตโดยสามัญ ถ้าใช้ศัพท์เดี่ยวแต่ “หายใจออก” ก็หมายความว่าพิเศษออกไปถึงความโล่ง โปร่ง สะดวก คล่องแห่งใจ เช่น ทำหรือพูด หรือคิดอะไรไม่ตลอดว่า “อึดใจ” หรือ “หายใจไม่ออก” ถ้าหลุดออกมาได้ว่า “โปร่ง โล่ง ฯลฯ หายใจออกแล้ว” คำว่า “หายใจออก” ในธรรมที่จะกล่าวต่อไป พึงเห็นความพิเศษเช่นนี้ ผู้แปล

ความเห็นผิด (มิจฉาทิฏฐิ) ที่บุคคลถือเอาแล้วโดยไม่แยบคายแม้จะแต่งตั้งขึ้นไว้สำหรับปฏิบัติเพื่อให้ได้ความสุข ก็เป็นไปโดยผิดเรียกว่า ทุรัสสาสกธรรม ได้แก่ การพรรณนาหนทางสวรรค์ และหนทางพรหมโลกด้วยวิธีบูชาัญญทั้งหลาย อันประกอบพร้อมด้วยความเบียดเบียนสัตว์อื่นเป็นต้นว่า พิธีฆ่าม้าบูชาัญญ พิธีฆ่าคนบูชาัญญ พิธีลอดบ่วง (ล้างบาป) พิธีดื่มน้ำโสม พิธีปราบไม้ให้ใครกิดขวางดั่งนี้บ้าง ด้วยพิธีอื่น ๆ อันคล้ายกัน มีการบำเรอไฟเป็นต้นบ้าง และการพรรณนาความบริสุทธิ์ ด้วยการประพุดิตบะ มีถือประพุดิตไม้ทุ่งผ้าเป็นต้นบ้าง ด้วยการเคารพต่อพระอาทิตย์เป็นต้นบ้าง แม้ด้วยศีลและสมาธิบ้าง และการพรรณนามงคลและอมงคลด้วยกรรมต่าง ๆ อ้างสิ่งที่ได้เห็น ได้ยิน และได้ทราบในปัจจุบันนี้บ้าง

ความเห็นชอบ (สัมมาทิฏฐิ) อันสองทางแห่งสุคติและทุคติ โดยกุศลกรรมบถและอกุศลกรรมบถเป็นความเห็นที่บุคคลถือไว้แล้วโดยแยบคาย เป็นไปแล้วโดยชอบแท้ เพราะเว้นจากการเบียดเบียน เป็นต้นเรียกว่า สวาสสาสกธรรม ได้แก่ การถือชอบและธรรมไม่ผิด อันนำประโยชน์และความสุขมาให้ทางเดียว คือ (ถือว่า) ผลทานที่บุคคลให้แล้วมีอยู่ ผลบูชา และเช่นสรวงมีอยู่ ผลวิบากของกรรมที่บุคคลทำดีและทำชั่วมีอยู่ โลกนี้มี โลกหน้ามี มารดาบิดามี สัตว์ทั้งหลายที่ลอยมาเกิดก็มี สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติชอบซึ่งทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้ และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว ยังผู้อื่นให้รู้ก็มีดั่งนี้บ้าง ได้แก่ สภาวะที่ปฏิเสธรธรรมทั้งปวงเหล่านี้ คือ กล่าวว่ายตายแล้วสูญ กล่าวเดาว่าสิ่งนั้นสิ่งนี้เป็นชีวิต เป็นต้น กล่าวว่สิ่งทั้งปวงเที่ยง กล่าวว่สัตว์ไม่มีเหตุกล่าวว่แปรไปตามความนิยมตามความประจบ กล่าวว่มีพระเจ้าสร้างโลก เป็นต้น การถือมงคลตื่นข่าว และความปฏิบัติโดยไม่แยบคายดั่งนี้บ้าง ได้แก่ ความปฏิบัติโดยแยบคายอันเป็นไปโดยชอบเป็นข้าศึกแก่ธรรมที่กล่าวมาข้างบนนี้นั่นเอง

ธรรมวินัยของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า อันเป็นไปแล้วด้วยอำนาจกำหนดรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวงแล้ว และกล่าวจำแนกซึ่งธรรมทั้งหลายเรียกว่า ปรมัสสาสกธรรม ได้แก่ ธรรมอันพระสุคตเจ้าทรงประกาศแล้ว เป็นธรรมเป็นไปเพื่อความระงับ เป็นไปเพื่อความดับรอบ ยังผู้ปฏิบัติให้ถึงซึ่งความตรัสรู้

ในธรรม ๔ อย่างนั้น ถ้าว่าถึงประโยชน์ที่เป็นไปในกาลยิตยาวแล้ว ธรรมข้อค้นหาประโยชน์มิได้สักอย่างเดียว เป็นแต่คนเจ้าทิฏฐิทั้งหลายที่ยินดีในทิฏฐินั้น ตรึกตรองแล้ว บัญญัติและแสดงไว้ เพื่อจะให้เป็นที่ยินดีแก่พวกมีทิฏฐิจริตเท่านั้น ในธรรมข้อต้นนี้ ศาสตรา (ผู้สอน) มีทิฏฐิอย่างใด สวาก (ผู้ฟังสอน) ผู้มีทิฏฐิ อย่างนั้นก็กระทำสักการเคารพ น้อมนำ ลากมีประการเป็นอันมากเข้าไปให้ ด้วยเข้าใจว่า ศาสตรา นั้นเป็นบัณฑิตช่วยให้เราเกิดความรู้ ดังนี้ อานิสงส์ของศาสตรา มีอย่างนี้เท่านั้นเอง

ฝ่ายสวากของศาสตรา นั้นแล้ว แต่ก่อนมากลัวบาปบ้าง อยากได้บุญบ้าง เพราะเชื่อคนทั้งหลายอื่นและก็เพราะกลัวบาป จึงไม่ได้ทำกรรมมีปาณาติบาต เป็นต้น ที่ตนชอบ เพราะทำบาปไม่ได้นั้น จึงเกิดความกลุ้มใจ ด้วยอำนาจความอยาก แม้ทำบาปลงไปด้วยความฝืนก็ย่อมร้อนใจในภายหลัง ข้อนี้เป็นทุกข์ของชนพวกนั้น ครั้นมากกระทำบุญสัมปทาต่าง ๆ มีประพุดิตบะ เป็นต้น เพราะอยากได้บุญก็ลำบากด้วยกายและวาจา แม้เป็นคนตระหนี่ ต้องทำการบริจาคทรัพย์ เป็นต้น ทำพิธีมิให้ทานและบูชาญ เป็นต้น อันนี้ก็นับว่าเป็นทุกข์ของชนพวกนั้นอีก

ครั้งเดียวกัน เมื่อชนพวกนั้น มาตกลงใจรับเอาทิฏฐิข้อต้นอย่างที่ว่ามาแล้ว อุปัทวะ (ความลำบากใจ) ทั้งปวง คือความกลัวบาป และความอยากได้บุญก็เลิกละไป เพราะความเห็นเป็นไปเสียแล้วในอำนาจที่เห็นว่าตายแล้วสูญ ทำกรรมลงไปแล้วก็เหมือนไม่ได้ทำ และผลบุญบาปก็ไม่มี เป็นต้น อานิสงส์ทันตาเห็นของสวากแห่งศาสตรา เช่นว่าก็มีเพียงเท่านั้น

วิญญูชนผู้ต้องการประโยชน์ยั่งยืน มาพิจารณาดูดี ๆ ในลัทธินั้นก็พึงมองเห็นอย่างนี้ว่า ธรรมนี้ถ้าว่าทางประโยชน์ชาติหน้าแล้ว ไม่มีประโยชน์โดยประการทั้งปวงเทียบหนอ ถึงใครจะรู้หรือไม่รู้ก็จักทำอะไร แท้จริงในลัทธินั้น ถึงผู้เป็นศาสตราแสดงธรรมนั้นก็เหน้อยเปล่า สวากผู้ฟังธรรมก็เช่นเดียวกัน เพราะว่าความแตกต่างกันในกายหน้า จะได้มีแก่คนทั้งปวงที่ถือทิฏฐินั้นหรือไม่ถือทิฏฐินั้น ก็หาไม่ได้

อนึ่ง ว่าถึงในปัจจุบันทันตาแล้ว ความปฏิบัติชอบด้วยกายวาจาควรที่บุคคลจะพึงปรารถนาแท้ ส่วนความปฏิบัติผิด ควรบุคคลจะเว้นเพราะเหตุใด เพราะเหตุว่าความปฏิบัติผิดให้เกิดโทษถูกคนอื่นติเตียน เป็นต้น แต่เมื่อมายึดถือทิฏฐินี้แล้ว น้ำหนักของความปฏิบัติชอบ

และความปฏิบัติผิด ในปัจจุบัน แม้แต่ก่อนจะมีเรียวแรงเพราะกลัวบาปอยากได้บุญอยู่ ก็จักถอยกำลังเพราะความกลัวโทษสักว่าความนิทา เป็นต้น และเพราะอยากได้ผลสักว่า ความสรรเสริญ เป็นต้น ว่าถึงในปัจจุบันคนที่ถือทิฏฐิอื่นนั้นแหละดีกว่าคนถือทิฏฐินี้ แต่ส่วน ในภายหน้าเสมอกันหมดแหละ วิญญูชนควรเบื่อหน่ายธรรมนั้นหลีกไปเสีย ไม่ควรถือเอาธรรม ข้อแรกเป็นอย่างนี้แล เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่านิรัสสาสกธรรม (ธรรมปราศจาก การหายใจออก)

ส่วนธรรมที่ ๒ เป็นกรรมวาทะ (วาทะที่กล่าวถึงการทำให้) แสดงซึ่งความปฏิบัติ ทั้งหลายที่จะหลีกทุกข์ และให้ได้ความสุขในภพหน้า แต่ก็ยังเป็นธรรมที่ควรติเตียน เพราะเป็น มิจฉาปฏิบัติ โดยทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลายบางพวก หรือทำให้ตกอยู่ในฐานะ ที่เป็นคนกระทำสิ่งที่ไม่ใช่กิจ หรือเป็นแดนเกิดแห่งความโศก

ชื่อว่าความแสวงหาประโยชน์และสุขแก่ตน และคนอื่นที่เป็นฝักฝ่ายของตน ด้วยการ นำเหตุแห่งทุกข์เข้าไปให้ เพราะใครสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ส่วนเดียว ในสังขารทั้งหลายที่หมาย รู้กันว่าเป็นสัตว์ ซึ่งรู้จักเสวยทุกข์ไม่มีรูปสมควรจะเป็นธรรม

อานิสงส์ของกิริยาที่เคารพพระอาทิตย์ และบำเรอไฟ เป็นต้น จะได้เห็นประจักษ์ ในปัจจุบันทันตา แม้แต่สักเล็กน้อยก็หามิได้ คนทั้งหลายที่ทำกิริยาเช่นนั้น ลำบากเปล่า ทำเครื่องสักการะให้หมดสิ้นไปในที่ไม่ควรโดยแท้ ตกอยู่ในฐานะเป็นคนทำกิจที่ไม่ควรทำนั้นแล

ก็โลกนี้มีธาตุมาก มีธาตุต่าง ๆ ในบรรดาธาตุเหล่านั้น สัตว์ทั้งหลายนั้น ๆ ที่มีธาตุนั้น ๆ ย่อมติดแน่นธาตุใด ๆ ตามความตริกของตนหรือเสียงโฆษณาของคนอื่น ผู้ติดแน่นอยู่ในธาตุนั้น ๆ อย่างนั้น ก็กล่าวว่า สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเหลว ดังนี้เมื่อสัตว์ทั้งหลายนั้น มาเป็นอย่างนี้ พวกปฏิบัติอยู่โดยอาการหลายอย่าง บาปธรรมทั้งหลายเป็นอเนก มีทุมเถียง เกียงแย่งทะเลาะกัน ป้ายร้ายกันส่อเสียดกัน และกล่าวเท็จ เป็นต้น ก็อาศัยการถือผิดกัน และกันนั้น ๆ เกิดขึ้นพร้อม เป็นเหตุให้สัตว์นั้น ๆ ได้รับทุกข์ต่าง ๆ ในปัจจุบันทันตานี้แล

ก็สัตว์โลกอันตันทครอบง่าแล้วนี้ ย่อมเป็นผู้อยากได้สุขเกลียดทุกข์ แม้เมื่อจะตาย ก็ปรารถนาความสุข และกลัวความทุกข์เบื้องหน้าแต่ตายไป เมื่อสัตว์โลกนั้นเป็นอย่างนี้ การที่สลอลวงทำให้งวยงหรือขู่กันโขกสัตว์โลก ให้นำลาภสักการะเป็นต้นมาให้ ด้วยธรรม

ที่ไม่เป็นจริง หรือไม่มีบัญญัติ เป็นแต่เครื่องลวงโลกด้วยประการต่าง ๆ เท่านั้นก็ดี การอ้างประโยชน์ในโลกหน้ามาชักชวนให้สัตว์โลกเล่นสนุกอยู่ในกรรมทั้งหลายอันไม่สมควรเป็นที่พึงได้ในเวลาตายก็ดี การย้งสัตว์โลกให้ลำบากในกรรมทั้งหลายที่ไม่แลเห็นอานิสงส์เช่นนั้นก็ดี การแสดงลัทธิธรรมต่าง ๆ แล้วทำการอุ้มชูฝึกฝายของตน นำความพินาศเข้าไปให้แก่ฝึกฝายคนอื่นเพราะอาศัยลัทธิเป็นเหตุก็ดีการผูกมัดฝึกฝายของตนไว้ด้วยลัทธินั้น ๆ ก็ดี สิ่งทีกล่าวมาทั้งหมดมีอาทิดังนี้ มิได้มีรูป สมควรเป็นธรรมเลยเพราะเหตุนี้ ธรรมที่มีสภาวะอย่างนี้ จึงมิได้เป็นที่ยินดีแห่งวิญญูชนทั้งหลาย

วิญญูชนมารู้ธรรมนั้นด้วยการตามศึกษาดูในธรรมนั้นแล้ว หรือพิจารณาไป เห็นโทษในธรรมนั้นแล้วก็พึงดูหมิ่นเบียดหน่ายหลีกไปจากธรรมนั้นเสีย

ธรรมที่เป็นไปด้วยอำนาจบุญช้ายัญ เป็นต้น ไม่เป็นธรรมคงทนควรแก่ปัญญา เหตุประกอบด้วยโทษมีต้นปลายไม่ต้องกันเป็นอาทิ เพราะเป็นธรรมที่พวกมีอักษณาสัย ประกอบด้วยโลกเป็นต้น พรรณนาไว้เป็นธรรมปราศจากเหตุการณ์ เป็นแต่อ้างว่าท่านว่ามากระนี้ ๆ เท่านั้น จะได้ยังความป้องกันจากบาปที่โลกติเตียนให้ถึงพร้อมก็หาไม่ยอมย้งเหตุอันไม่เป็นที่ปรารถนา ไม่น่าใครไม่น่าชอบใจ แม้ในโลกมีการวิวาทกับพวกอื่นเป็นต้น ให้เป็นไปแล

อนึ่ง บุคคลผู้มีธาตุกลาง ๆ แม้ไม่แลเห็นอานิสงส์ในธรรมนั้นสักน้อย รู้แล้วว่า ศาสดาทั้งหลายอื่นก็กล่าวต่าง ๆ กัน ตามมติของตน ๆ แต่ยังไม่หลีกหนีไปจากธรรมนั้น ก็จะเป็นผู้ไม่เคารพเชื่อฟัง เพราะว่าธรรมเช่นนั้นมียานิสงส์ไม่เห็นประจักษ์ เป็นแต่ต้องเชื่อไปตามคำของศาสดานั้นเท่านั้น

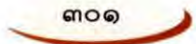
ก็แลกรรมทั้งหลายมีบุญช้ายัญ เคารพพระอาทิตย์ และอ้อนวอนท้าวมหาพรหม เป็นต้น ก็เป็นกิจที่ไม่แลเห็นอานิสงส์เหมือนกัน เมื่อชนทั้งหลายจะกระทำหรือมิกระทำการเหล่านั้น พระอาทิตย์ก็ร้อนอยู่เสมอนั่นเองแหละ เมื่อชนทั้งหลายปรารถนาให้เย็นก็หาเย็นไม่ ย่อมส่องแสงในกลางวันเท่านั้น เมื่อชนทั้งหลายปรารถนาแสงสว่างในราตรีก็มีได้มากระทำแสงสว่างให้ พระอาทิตย์มิได้ทำความประสงค์ของชนผู้ปรารถนานั้น ๆ ให้สำเร็จโดยประจักษ์เลย ที่แท้ยอมกระทำอุปการะแก่โลกตามธรรมดาของพระอาทิตย์ โดยสม่าเสมอกันหมด

ถึงไฟในพิธีบูชาลัยแล้ว เมื่อชนทั้งหลายจะบูชาหรือไม่บูชาก็เท่านั้น คือ มันก็ตั้งอยู่ โดยธรรมดาเป็นไฟของมัน ผู้วิเศษมีท่าวมหาพรหมเป็นต้นก็เหมือนกัน ไม่มีใครเห็นเลย แม้ทุกเมื่อ เป็นแต่ได้ยินโดยอาการเล่าต่อกันมาเป็นต้นเท่านั้น ก็ถ้าว่าสภาพทั้งหลายมีพระอาทิตย์เป็นต้น เป็นสิ่งที่ควรนมัสการไซ้ การนมัสการพระอาทิตย์ เป็นต้นนั้น ก็จะพึงเป็นหนทางสู่ศุติ การดูหมิ่นก็จะพึงเป็นหนทางทุกุติ เมื่อเช่นนั้น สภาพทั้งหลายมีพระอาทิตย์เป็นต้น จะพึงทำการข่ม (ลงโทษ) และยกย่อง (ให้รางวัล) อย่างใดอย่างหนึ่งแก่ชนทั้งหลายที่นมัสการอยู่ และไมนมัสการและด่าอยู่ก็มีแม้ในเวลานี้ ซึ่งร่องรอยการปฏิบัติก็น่าจะปรากฏแก่โลก แต่เพราะเหตุที่การแปลกลเปลี่ยนเช่นว่านี้ มิได้มีแก่สภาพทั้งหลายมีพระอาทิตย์เป็นต้นนั้นเลย เหตุตั้งนั้น จึงควรถือเอาว่าอาการนั้นมีใช้หนทางแห่งศุติและทุกุติทั้งหลายแล

ก็หนทางแห่งศุติและทุกุตินั้นมีอยู่ แต่ต้องเป็นอาการอื่นจากอาการที่กล่าวมามีโทษและอานิสงส์ อันเข้าไปค้นหาได้อยู่ ชนทั้งปวงอาจเข้าไปค้นหาได้ทุกสถานและทุกเวลา

ก็กรรมทั้งหลายมีบูชาลัย และเคารพพระอาทิตย์ เป็นต้น สมมุติกันขึ้นโดยบัญญัติ ในบางแห่งบางคราว แล้วสืบต่อมาด้วยอาการต่าง ๆ มีอ้างว่าได้ยินได้ฟังมาว่ากระนั้น ๆ เป็นต้น ไม่มีรูปสมควรจะเป็นหนทางสู่ศุติและทุกุติเลย

รัชกาลที่ ๔

กับการทรงตั้งพระราชาคณะ

การทรงตั้งพระราชาคณะเป็นพระราชประเพณีที่ทรงตั้งสืบ ๆ กันมาตั้งแต่อดีตกาลถึงปัจจุบัน เพื่อเป็นการยกย่องพระเถระที่ได้ช่วยกันทำนุบำรุงพระศาสนามาด้วยการประพฤติปฏิบัติตามพระธรรมวินัยและเป็นผู้มีอาจารย์ปฏิบัติมาเสียมใส ในรัชกาลที่ ๔ ก็ได้ทรงตั้งพระราชาคณะไว้ด้วยตามที่มีหลักฐานปรากฏ ดังนี้

พ.ศ. ๒๓๙๔ ร.ศ. ๗๐ ปีกุน

ทรงตั้งเมื่อวันศุกร์ที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๙๔

ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๙

๑. พระบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส (พระองค์เจ้าवासกรี) วัดพระเชตุพนฯ จังหวัดพระนคร เป็นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส สมเด็จพระมหาสมณะที่พระสังฆราช
๒. พระพิมลธรรม (อยู่ ป.๙) วัดสุทัศนเทพวราราม จังหวัดพระนคร เป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (เท่ากับสมเด็จพระราชาคณะ)
๓. พระธรรมอุดม (เซ่ง เปริยญ) วัดอรุณราชวราราม จังหวัดธนบุรี เป็นสมเด็จพระวันรัต
๔. พระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม ป.๙) วัดโมลีโลกย จังหวัดธนบุรี เป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ โปรดให้มาครองวัดมหาธาตุ จังหวัดพระนคร
๕. พระพุฒาจารย์ (สน ป.๓) วัดสระเกศ จังหวัดพระนคร เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์
๖. พระธรรมไตรโลกจารย์ (จี ป.๙) วัดประยุรวงศ จังหวัดธนบุรี เป็นพระพิมลธรรม

๗. พระพรหมมุนี (ถึก ป.๘) วัดพระเชตุพนฯ จังหวัดพระนคร
เป็นพระธรรมอุดม
๘. พระญาณสมโพธิ (ยิ้ม ป.๗) วัดสุทัศน์เทพวราราม จังหวัดพระนคร
เป็นพระพรหมมุนี
๙. พระธรรมกิติ (สิง สงุโฆ) วัดเทพธิดาราม จังหวัดพระนคร
เป็นพระธรรมเจดีย์
๑๐. พระเทพกระวี (รอด) วัดโมลีโลกฯ จังหวัดธนบุรี
เป็นพระธรรมไตรโลก (พระธรรมไตรโลกาจารย์)
๑๑. พระสุวรรณวิมล (สมบุรณ์ ป.๔) วัดทองธรรมชาติ จังหวัดธนบุรี
เป็นพระเทพกระวี
๑๒. พระครูอินมสาลวัน (ศรี อินมสิริ ป.๙) วัดบวรนิเวศ จังหวัดพระนคร
เป็นพระวราญาณมุนี

พ.ศ. ๒๓๙๔ ร.ศ. ๗๐ ปีกุน

ทรงตั้งเมื่อวันศุกร์ที่ ๒๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๙๔

แรม ๙ ค่ำเดือน ๙

๑. พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าชายฤกษ์ ปณฺฑาอศุโค
เป็นกรมหมื่นบวรรั้งชีสุริยพันธุ์ วัดบวรนิเวศ จังหวัดพระนคร รองสมเด็จพระสังฆราช

พ.ศ. ๒๓๙๔ ร.ศ. ๗๐ ปีกุน

ทรงตั้งเมื่อวันพุธที่ ๑๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๙๔

แรม ๕ ค่ำเดือน ๑๑

๑. พระญาณไตรโลก (พุก ป.๓) วัดมหาธาตุ จังหวัดพระนคร
เป็นพระธรรมราชา นวัตกรรม ไปครองอยู่วัดศาลาปูน กรุงเก่า จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

พ.ศ. ๒๓๙๔ ร.ศ.๗๐ ปีกุน
ไม่ปรากฏ วัน เดือนที่ทรงแต่งตั้ง

๑. หม่อมเจ้าพระรอง ไม่มีราชทินนาม ป.๙ พระราชาคณะชั้นสามัญ วัดราชบูรณะ
จังหวัดพระนคร เป็นหม่อมเจ้าพระญาณวราภรณ์
๒. หม่อมเจ้าศร (สอน) วัดชนะสงคราม จังหวัดพระนคร
เป็นหม่อมเจ้าพระศีลวราลังการ
๓. พระอริยวงศ์มุนี (เนียม ป.๗) วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนคร
เป็นพระราชาคณะชั้นสามัญแต่เปลี่ยนราชทินนามใหม่เป็น พระอริยคุณาธาร
๔. พระวราญาณมุนี (ศรี อโนมสิริ ป.๙) วัดบวรนิเวศ จังหวัดพระนคร
เป็นพระราชาคณะชั้นสามัญ แต่เปลี่ยนราชทินนามใหม่ เป็น พระอโนมมุนี
๕. พระมหาอยู่ ป.๘ วัดอมรินทราราม จังหวัดธนบุรี
เป็นพระธรรมโฆษา
๖. พระมหาบัว ป.๗ วัดรังษีฯ จังหวัดพระนคร
เป็นพระวินัยมุนี

พ.ศ. ๒๓๙๕ ร.ศ. ๗๑ ปีชวด

๑. พระมหาโต พรหมรังสี ป.๔ เปรียญยก วัดระฆังโฆสิตาราม จังหวัดธนบุรี
เป็นพระธรรมกิติ
๒. พระใบฎีกาอยู่ ป.๓ วัดพระยาทำ จังหวัดธนบุรี
เป็นพระธรรมสารโสภณ
๓. พระอริยคุณาธาร (เนียม ป.๗) วัดกัลยาณมิตร จังหวัดธนบุรี
เป็นพระเทพโมลี
๔. พระอธิการแก้ว (ศรี) วัดตะเคียน จังหวัดพระนคร
เป็นพระศีลาจารย์พัฒน์
๕. พระ.... (คง) วัดกคินีนาถ จังหวัดธนบุรี
เป็นพระเทพธรรมาธาร

๖. พระ... (อยู่) วัดสังเวชวิศยาราม จังหวัดพระนคร
เป็นพระบวรวิริยเถร
๗. พระมหาจัน ป.๗ วัดมหาธาตุ จังหวัดพระนคร
เป็นพระพนิจวินัย โปรดให้ไปครองวัดราชโอรสาราม จังหวัดธนบุรี
๘. พระมหาน้อย ป.๗ วัดสระเกศ จังหวัดพระนคร
เป็นพระประสิทธิ์สุตคุณ

พ.ศ. ๒๓๙๖ ร.ศ. ๗๒ ปีมลู

๑. พระมหาอ้น ป.๘ วัดสุทัศน์เทพวราราม จังหวัดพระนคร
เป็นพระประสิทธิ์สุตคุณ
๒. พระครูอุดมสังวร (ควร) วัดพระเชตุพนฯ จังหวัดพระนคร
เป็นพระสาธุศีลสังวร
๓. พระมหาครุฑ ป.๘ วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนคร
เป็นพระปริยัติปณทิต มาอยู่วัดกัลยาณมิตร จังหวัดธนบุรี

พ.ศ. ๒๓๙๗ ร.ศ. ๗๓ ปีขาล

๑. พระเทพกระวี (สมบุรณ์ ป.๘) วัดทองธรรมชาติ จังหวัดธนบุรี
เป็นพระธรรมวโรดม โปรดให้มาครองวัดราชบูรณะ จังหวัดพระนคร
๒. พระธรรมกิติ (โต พรหมรสี ป.๘) วัดระฆังโฆสิตาราม จังหวัดธนบุรี
เป็นพระเทพกระวี
๓. พระมหาผ่อง ป.๘ วัดกัลยาณมิตร จังหวัดธนบุรี
เป็นพระธรรมภาณพิลาส โปรดให้มาครองวัดจันทาราม จังหวัดธนบุรี
๔. พระครูธรรมนิติญาณ (รอด) วัดนางนอง จังหวัดธนบุรี
เป็นพระภาวนาโกศลเถร

พ.ศ. ๒๓๙๘ ร.ศ. ๗๔ ปีเถาะ

๑. หม่อมเจ้าพระเล็ก วัดอมรินทราราม จังหวัดธนบุรี
เป็นหม่อมเจ้าพระสังวรประสาธน์
๒. พระมหาคง ป.๔ วัดสัมพันธวงษาราม จังหวัดพระนคร
เป็นพระเนกขัมมมณี

พ.ศ. ๒๓๙๙ ร.ศ. ๗๕ ปีมะโรง
หาหลักฐานที่พระราชทานสมณศักดิ์ยังไม่พบ

พ.ศ. ๒๔๐๐ ร.ศ. ๗๖ ปีมะเส็ง
ทรงตั้งเมื่อวันพุธที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๐๐
ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนยี่

๑. พระพิมลธรรม (จี ป.ธ.๙) วัดประยุรวงศ์ จังหวัดธนบุรี
เป็นสมเด็จพระพุทธิโชษาจารย์
๒. พระพรหมมณี (ยิ้ม ป.ธ.๗) วัดสุทัศน์เทพวราราม จังหวัดพระนคร
เป็นพระพิมลธรรม โปรดให้ไปครองวัดพระเชตุพนฯ จังหวัดพระนคร
๓. พระอริยมณี (ทับ พุทฺธสิริ ป.ธ.๙) วัดโสมนัสวิหาร จังหวัดพระนคร
เป็นพระพรหมมณี
๔. พระปลัดเกิด อมโร ป.ธ.๙ วัดบรมนิวาส จังหวัดพระนคร
เป็นพระอมราภีรักขิต
๕. พระครูเขมาภิมุขธรรม วัดเขมาภิมุขธรรม จังหวัดนนทบุรี
เป็นพระเขมาภิมุขธรรม
๖. พระปลัดเหมือน สุมิตุโต ป.ธ.๙ วัดโสมนัสวิหาร
เป็นพระอริยมณี

พ.ศ. ๒๔๐๑ ร.ศ. ๗๗ ปีมะเมีย

๑. พระสุนทรสมาจาร (อุ่น) วัดพระเชตุพนฯ จังหวัดพระนคร
เป็นพระธรรมเจดีย์
๒. พระอาจารย์สา ปุสฺสเทโว วัดบวรนิเวศ
เป็นพระสาสนโสภณ (พระราชาคณะชั้นสามัญ)

พ.ศ. ๒๔๐๒ ร.ศ. ๗๘ ปีมะแม

๑. พระครูจันทโคจรคุณ (ยิ้ม จนฺทรสี) วัดบวรนิเวศ จังหวัดพระนคร
เป็นพระจันทโคจรคุณ โปรดให้มาครองวัดมกุฏกษัตริยาราม จังหวัดพระนคร

พ.ศ. ๒๔๐๓ ร.ศ. ๗๙ ปีวอก

๑. พระมหาแดง สิวทตฺตโน ป.ธ.๘ วัดสุทัศนเทพวราราม จังหวัดพระนคร
เป็นพระศรีสมโพธิ

พ.ศ. ๒๔๐๔ ร.ศ. ๘๐ ปีระกา

๑. พระครูเขมาภิมุขธรรม วัดเขมาภิรตาราม จังหวัดนนทบุรี
เป็นพระเขมาภิมุขธรรม

พ.ศ. ๒๔๐๕ ร.ศ. ๘๑ ปีจอ

หาหลักฐานพระราชทานสมณศักดิ์ยังไม่พบ

พ.ศ. ๒๔๐๖ ร.ศ. ๘๒ ปีกุน

๑. พระครูสุนทรธรรมขันธุ์ (ศรี) วัดเครือวัลย์ จังหวัดธนบุรี
เป็นพระเขมาภิมุขธรรม โปรดให้มาครองวัดเขมาภิรตาราม จังหวัดนนทบุรี
๒. พระครูพรหมเทพอาจารย์ (บุญรอด พรหมเทโว) วัดเสนาสนาราม
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นพระพรหมเทพอาจารย์

พ.ศ. ๒๔๐๗ ร.ศ. ๘๓ ปีชวด

๑. พระเทพกระวี (โต พรหมรสี ป.ธ.๔) วัดระฆังโฆสิตาราม จังหวัดธนบุรี
เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์
๒. พระประสิทธิ์สุตคุณ (อ้น ป.ธ.๘) วัดสุทัศนเทพวราราม จังหวัดพระนคร
เป็นพระเทพกระวี
๓. หม่อมเจ้าพระทัต ป.ธ.๗ วัดระฆังโฆสิตาราม จังหวัดธนบุรี
เป็นพระพุทธรูปบาทปิลันท์
๔. หม่อมเจ้าพระสีขเรศ วุฑฒิสุโร ป.ธ.๔ วัดบวรนิเวศวิหาร จังหวัดพระนคร
เป็นหม่อมเจ้าพระธรรมุณห์ศธาตา

พ.ศ. ๒๔๐๘ ร.ศ. ๘๔ ปีฉลู

๑. พระสาสนโสภณ (สา ปุสฺสเทโว ป.ธ.๙) วัดบวรนิเวศวิหาร จังหวัดพระนคร
เป็นพระสาสนโสภณ (พระราชาคณะชั้นธรรม) โปรดให้มาครองวัดราชประดิษฐ์ฯ
จังหวัดพระนคร
๒. พระสมุห์แก้ว วัดรังษีสุทธาวาส จังหวัดพระนคร
เป็นพระสนิทสมณคุณ โปรดให้ไปครองวัดพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม
๓. พระมหาอยู่ ป.ธ.๔ วัดโมลีโลกยาราม จังหวัดธนบุรี
เป็นพระอมรเมธาจารย์โปรดให้ไปครองวัดนาคกลาง จังหวัดธนบุรี (๒๔๑๐)

๔. พระ...(เข้ม) วัดเทพธิดาราม
เป็นพระสุนทรสมาจาร

พ.ศ. ๒๔๐๙ ร.ศ. ๘๕ ปีขาล

๑. พระ...(เปลี่ยน) วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก
เป็นพระปรากฏรมณี

พ.ศ. ๒๔๑๐ ร.ศ. ๘๖ ปีเถาะ

๑. พระพนิจวินัย (จีน ป.ธ.๗) วัดราชโอรสาราม จังหวัดธนบุรี
เป็นพระธรรมไตรโลกาจารย์
๒. พระกระวีวงศ์ (ทอง ป.ธ.๘) วัดราชนัสดาราม จังหวัดพระนคร
เป็นพระเทพมนี
๓. พระราชเมธี (อาบ เขมิโก ป.ธ.๗) วัดบวรนิเวศวิหาร จังหวัดพระนคร
เป็นพระศิริธรรมณี
๔. พระปลัดเส็ง ป.ธ.๖ วัดจักรวรรดิราชาวาส จังหวัดพระนคร
เป็นพระวราญาณมนี
๕. พระครูศรีสุทธราชวิจิตร (ใจ) วัดทองธรรมชาติ จังหวัดธนบุรี
เป็นพระธรรมฐิติญาณ โปรดให้ไปครองวัดมหรณพาราม
๖. พระครูชลโธปมคุณ (พุดม ปุณฺณโก ป.ธ.๓) วัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี
เป็นพระชลโธปมคุณ
๗. พระครูราชปรีดี (ศรี ป.ธ.๔) ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดบวรมงคล จังหวัดธนบุรี
เป็นพระอุดมญาณ โปรดให้อาราธนาให้มาครองวัดชนะสงคราม จังหวัดพระนคร
๘. พระครูสุนทรศีลาจารย์ (ทัต) วัดเทพธิดาราม จังหวัดพระนคร
เป็นพระสุธรรมธีรคุณ

พ.ศ. ๒๔๑๑ ร.ศ. ๘๗ ปีมะโรง
ทรงตั้งเมื่อวันศุกร์ที่ ๑๓ พฤศจิกายน จ.ศ. ๑๒๓๐
แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๒

๑. พระราชโมลี (เกิด ป.ธ.๕) พระราชาคณะชั้นสามัญ วัดดุสิตาราม จังหวัดธนบุรี
เป็นพระโพธิวงศ์
๒. พระปลัดแสง ปณฺญาทีโป ป.ธ.๗ วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนคร
เป็นพระราชมุนี พระราชาคณะชั้นสามัญ
๓. พระมหาพุ่ม ป.ธ.๗ วัดอมรินทราราม จังหวัดธนบุรี
เป็นพระกระวีวงศ์
๔. พระปลัดเมตตาคุ (เดช เมธคุ) วัดบุปผาราม จังหวัดธนบุรี
เป็นพระวิเชียรมุนี

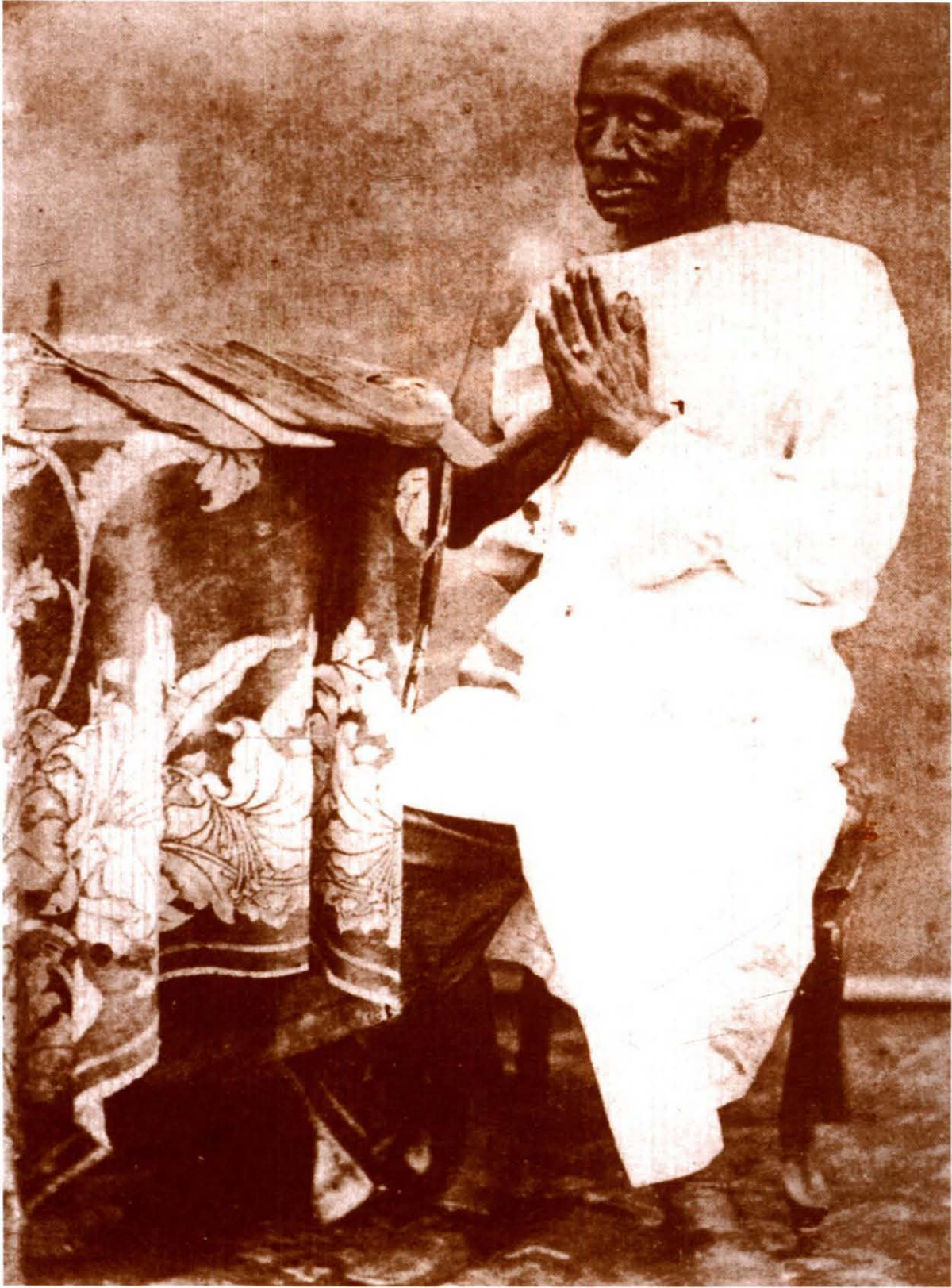

ภาคผนวก

และเกร็ดความรู้

ต้นฉบับเป็นหน้าว่าง

ธรรมเนียมแห่ง คณะธรรมยุติกนิกาย

พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย หรือที่เรียกสั้น ๆ ว่า ธรรมยุตินั้น เป็นผลจากการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาและการแก้ไขวัตรปฏิบัติให้ถูกต้องตามพระธรรมวินัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะทรงผนวชอยู่ กล่าวคือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะเมื่อยังทรงผนวชอยู่นั้นได้ทรงศึกษาพระไตรปิฎกอย่างแตกฉานทำให้ทรงมีพระวิจารณ์ญาณเกี่ยวกับความเป็นมาของพระพุทธศาสนาและความประพฤติปฏิบัติของพระสงฆ์ได้อย่างละเอียดถี่ถ้วน เป็นเหตุให้ทรงมีพระราชดำริ ในอันที่จะฟื้นฟูการสั่งสอนพระพุทธศาสนา และการประพฤติปฏิบัติของพระสงฆ์ให้ถูกต้องตามพระธรรมวินัย ตามที่ได้ทรงศึกษา และทรงพิจารณาสอบสวนจนเป็นที่แน่แก่พระราชหฤทัยว่าถูกต้องเป็นจริงอย่างไร แล้วพระองค์ ได้ทรงนำประพฤติปฏิบัติขึ้นก่อน หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ ทรงเริ่มแก้ไขที่พระองค์เองเป็นอันดับแรก ต่อมาเมื่อมีบุคคลอื่นเห็นชอบและนิยมตาม จึงได้มีผู้ประพฤติปฏิบัติตามอย่างพระองค์ขึ้น และมีจำนวนมากขึ้นเป็นลำดับ จนเกิดเป็นพระสงฆ์หมู่หนึ่ง หรือนิกายหนึ่ง ที่ได้ชื่อในภายหลังว่า “ธรรมยุติกนิกาย” หรือที่เรียกสั้น ๆ ว่า “ธรรมยุต” อันมีความหมายว่า ผู้ประกอบด้วยธรรม หรือชอบด้วยธรรม หรือยุติตามธรรมทั้งนี้ก็เพราะว่า พระสงฆ์นี้เกิดขึ้นด้วยมุ่งแสวงหาว่า ข้อใดเป็นธรรม เป็นวินัยเป็นสัตตสุสาสน์ (คือคำสั่งสอนของพระศาสดา) แล้วปฏิบัติข้อนั้น เว้นข้อที่ไม่เป็นธรรม ไม่เป็นวินัย ไม่เป็นสัตตสุสาสน์ แม้จะเป็นอาชิมปฏิบัติ (ข้อปฏิบัติที่ประพฤติตามกันมาแต่ผิดพระธรรมวินัย)

พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายเกิดขึ้นเมื่อไร ทางตำนานท่านแสดงไว้ดังนี้

(๑) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับเอาวินัยวงศ์ คือ ธรรมเนียมประพฤติปฏิบัติทางพระวินัยแบบบราหฺมัญญมาเป็นข้อปฏิบัติเป็นครั้งแรก เมื่อ จ.ศ. ๑๑๘๗ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๖๘ อันเป็นปีที่ ๒ แห่งการทรงผนวชของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับเอาวินัยวงศ์แบบบราหฺมัญญิกายมาเป็นแบบปฏิบัติ นั้น เป็นการเริ่มต้นแก้ไขการประพฤติปฏิบัติพระธรรมวินัยของพระองค์ ซึ่งยังผลให้มีผู้ประพฤติปฏิบัติตามจนเกิดเป็นพระสงฆ์คณะหนึ่งในเวลาต่อมา

(๒) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ซึ่งเป็นพระเถระชั้นเติมแห่งคณะธรรมยุตพระองค์หนึ่ง ทรงแสดงพระมติไว้ว่า **“อันที่จริงคณะธรรมยุต ค่อยเปนมามาโดยลำดับ ปีที่ออกหน้า ควรจะกำหนดว่าเป็นปีที่ตั้งนั้น คือ จ.ศ. ๑๑๙๑”** ปี จ.ศ. ๑๑๙๑ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๗๒ อันเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวชได้ ๖ พรรษา และเสด็จจากวัดมหาธาตุกลับไปประทับ ณ วัดสมอราย (วัดราชาธิวาส) อีกครั้งหนึ่งเพื่อทรงสะดวกในการที่จะปรับปรุงแก้ไข การประพฤติปฏิบัติพระธรรมวินัย ในส่วนพระองค์เองได้โดยสะดวกพระทัย เพราะการประทับอยู่ในวัดมหาธาตุอันเป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช และทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ของพระองค์ด้วยนั้น คงทรงเห็นว่า ไม่เป็นการเหมาะสมที่จะประพฤติปฏิบัติวัตรปฏิบัติต่าง ๆ ที่แปลกจากธรรมเนียมปฏิบัติที่เคยเป็นมา ฉะนั้น การเสด็จกลับไปประทับที่วัดสมอราย จึงเท่ากับเป็นการเริ่มต้นการปรับปรุงแก้ไขวัตรปฏิบัติทางพระธรรมวินัยของพระองค์ พร้อมทั้งคณะศิษย์ที่มีจำนวนเพิ่มขึ้นอย่างจริงจัง

(๓) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแสดงพระมติไว้ตามที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว **“วันพรุ่งนี้ (คือวันที่ ๑๑ มกราคม) เปนวันที่คณะธรรมยุตและวัดบวรนิเวศ ตั้งมาได้ครบ ๖๐ รอบปีบริบูรณ์”** ตามความในลายพระหัตถ์ดังกล่าวนี้หมายความว่า ทรงถือเอาวันที่ ๑๑ มกราคม ร.ศ. ๕๕ (ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๗๙) อันเป็นวันที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จจากวัดสมอรายมาครองวัดบวรนิเวศวิหาร เป็นวันตั้งคณะธรรมยุตและเป็นวันตั้งวัดบวรนิเวศวิหาร

ตามความในพระราชประวัติแสดงให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงเริ่มปรับปรุงแก้ไขการประพฤติปฏิบัติพระธรรมวินัยในส่วนพระองค์ เพื่อให้ถูกต้องตามที่ได้ทรงศึกษาพิจารณามาตั้งแต่ผนวชได้ ๒ พรรษา ขณะที่ยังประทับอยู่วัดมหาธาตุ และเริ่มมีสหธรรมิกอื่น ๆ นิยมปฏิบัติตามอย่างพระองค์ขึ้นบ้างแล้ว แต่ยังคงไม่มากนัก

ครั้นปี พ.ศ. ๒๓๗๒ อันเป็นปีที่ทรงผนวชได้ ๖ พรรษา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งเป็นพระราชาคณะ มาถึงระยะนี้ คงมีภิกษุสามเณรที่นิยมการปฏิบัติตามอย่างพระองค์และมาถวายตัวเป็นศิษย์มากขึ้น จึงได้เสด็จจากวัดมหาธาตุกลับไปประทับที่วัดสมอราย อันเป็นวัดนอกกำแพงพระนครและเป็นวัดฝ่ายอรัญวาสี หรือวัดป่า ที่มีชื่ออยู่

ในขณะนั้น ทั้งนี้ก็คงเพื่อความสะดวกพระทัย ในอันที่พระองค์พร้อมทั้งคณะศิษย์จะได้ประพฤติปฏิบัติและบำเพ็ญกิจวัตรต่าง ๆ ทางพระวินัยที่เห็นว่าถูกต้องกว่าควรได้ตามประสงค์ แต่ศิษย์บางส่วนก็ยังคงอยู่ที่วัดมหาธาตุต่อมา

แม้เมื่อเสด็จมาประทับที่วัดสมอรายแล้ว การปรับปรุงแก้ไขวัตรปฏิบัติต่าง ๆ ในคณะของพระองค์ก็คงยังดำเนินไปได้ไม่ค่อยสะดวกนัก เพราะพระองค์มิได้ทรงเป็นอธิบดีสงฆ์แห่งสำนักนั้น ฉะนั้น ในขณะที่เมื่อประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุก็ดี ที่วัดสมอรายก็ดี ธรรมเนียมปฏิบัติต่าง ๆ ที่พระองค์ได้ทรงพระราชดำริปรับปรุงแก้ไขขึ้นใหม่คงยังไม่ได้มีกำหนดเป็นรูปแบบที่ชัดเจนบริบูรณ์

ต่อเมื่อเสด็จมาครองวัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๙ แล้ว จึงปรากฏหลักฐานว่า ทรงตั้งธรรมเนียมปฏิบัติสำหรับพระสงฆ์ธรรมยุตขึ้นอย่างไรบ้าง ดังที่ปรากฏในตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร เป็นต้น

โดยที่พระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกาย เกิดขึ้นจากผลของการแสวงหาความถูกต้องตามพระธรรมวินัยเริ่มแต่การทรงศึกษาสอบสวนของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตลอดมาจนถึงการศึกษาสอบสวนของพระเถรานุเถระผู้เป็นบูรพาจารย์แห่งคณะธรรมยุตเป็นลำดับมา ดังนั้น ธรรมเนียมปฏิบัติของคณะสงฆ์ธรรมยุตในด้านต่าง ๆ จึงเกิดมีขึ้นเป็นลำดับมาตามลำดับกาล แต่ธรรมเนียมปฏิบัติส่วนมาก ถือปฏิบัติกันมาเป็นประเพณี โดยไม่ค่อยมีการจดบันทึกไว้ เมื่อกาลเวลาผ่านไปธรรมเนียมบางอย่างก็เลือนลางจนเล็กลงไปในที่สุด ธรรมเนียมบางอย่างอนุชนรุ่นหลังไม่รู้ถึงความเป็นมาก็ทำให้ปฏิบัติไม่ถูกต้องตามวัตถุประสงค์ของธรรมเนียมนั้น ๆ ฉะนั้น หากได้มีการรวบรวมและจดบันทึกเรื่องราวของธรรมเนียมปฏิบัติเหล่านั้นไว้เป็นหลักฐาน ก็น่าจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาของอนุชนรุ่นหลังสืบไป

ธรรมเนียมปฏิบัติในยุคพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเสด็จมาทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร เป็นอธิบดีสงฆ์แห่งสำนักนี้ ได้ทรงตั้งธรรมเนียมสำหรับพระสงฆ์ธรรมยุตอย่างไรบ้าง ไม่ปรากฏหลักฐาน แต่จากเรื่องราวที่ปรากฏในที่ต่าง ๆ แสดงให้เห็นว่า ในชั้นแรกนั้น ยังมิได้ทรงตั้งธรรมเนียมปฏิบัติเป็นการเฉพาะสำหรับหมู่คณะของพระองค์ ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอธิบายไว้ว่า “มีสหธรรมิกจนถึงตั้งเป้นสำนักหนึ่ง แต่ยังอยู่ในวัดมหานิกาย อุโบสถสังฆกรรมก็ยังทำร่วมกัน ห่มผ้าก็ยังเป้นตามแบบพระมหานิกาย” (พระนิพนธ์ต่างเรื่อง/๒๒) ต่อเมื่อเสด็จมาทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารแล้ว จึงได้ทรงตั้งธรรมเนียมปฏิบัติสำหรับพระสงฆ์ธรรมยุตขึ้น เพื่อเป็นแบบอย่างในการปฏิบัติ ให้เสมอเหมือนกันทุกสำนัก คือ

๑. ธรรมเนียมมัสการพระ เข้า-คำ
๒. ธรรมเนียมสวดมนต์ทำวัตรคำ
๓. ธรรมเนียมธัมมัสสนะ (ฟังเทศน์วันพระ)
๔. ธรรมเนียมวิสาขบูชา
๕. ธรรมเนียมอัฐมีบูชา
๖. ธรรมเนียมมาฆบูชา
๗. ธรรมเนียมกฐิน
๘. ธรรมเนียมถวายกาลทาน
๙. ธรรมเนียมตั้งเจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์
๑๐. ธรรมเนียมลาสิกขา
๑๑. ธรรมเนียมเกี่ยวกับการบรรพชาอุปสมบท

ธรรมเนียมปฏิบัติในยุคสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

ครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงลาผนวชเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว โปรดสถาปนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ครั้งยังเป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอุฤษฏ์ ที่พระราชาคณะเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมมีพระนามว่า**พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรรัชนีสุริยพันธุ์** ทรงสมณศักดิ์เสมอสมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่โปรดให้เป็นอธิบดีสงฆ์ครองวัดบวรนิเวศวิหารสืบต่อจากพระองค์ และทรงยกสำนักวัดบวรนิเวศวิหารและวัดที่ขึ้นกับสำนักนี้ขึ้นเป็นคณะพิเศษเรียกชื่อในขณะนั้นว่า **บวรนิเวศาคณะ** โดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ขณะทรงมีพระยศเป็นกรมหมื่นบวรรัชนีสุริยพันธุ์ เป็นเจ้าคณะปกครอง แต่ยังมีฐานะเป็นกิ่งหรือสาขาของคณะกลาง ซึ่งมีกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชินโรสเป็นเจ้าคณะ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ จึงทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่ คณะธรรมยุตพระองค์แรก ในยุคของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้นได้ทรงตั้งธรรมเนียมปฏิบัติสำหรับพระสงฆ์ธรรมยุตขึ้นอีกบางอย่าง และทรงแก้ไขธรรมเนียมที่มีมาเดิมบางอย่าง ดังนี้

๑. ธรรมเนียมสวดมนต์ถวายพระราชกุศล แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
๒. ธรรมเนียมไหว้ครูปาธยาย
๓. ธรรมเนียมนมัสการพระปฐมเจดีย์
๔. ธรรมเนียมบำเพ็ญกุศลฉลองยุค
๕. ธรรมเนียมทักษิณานุปทานถวายพระราชกุศล แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๖. แก้ไขธรรมเนียมมาฆบูชา วิสาขบูชา และอัฐมีบูชา
๗. แก้ไขธรรมเนียมกฐิน

ธรรมเนียมปฏิบัติในยุคสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ครั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดสถาปนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ครั้งยังเป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เป็นสมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตสืบต่อมาในยุคนี้ พระสงฆ์ธรรมยุตมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น วัดธรรมยุตก็แผ่ขยายไปในที่ต่าง ๆ มากขึ้น ธรรมเนียมบางอย่างจึงเปลี่ยนแปลงไป และได้ทรงตั้งธรรมเนียมปฏิบัติบางอย่างขึ้นใหม่ ดังนี้

๑. ธรรมเนียมอุปสมบทของธรรมยุติกนิกาย
๒. ธรรมเนียมนับอายุในการอุปสมบท
๓. ธรรมเนียมวิสาขบูชา ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
๔. ธรรมเนียมนมัสการพระปฐมเจดีย์
๕. ธรรมเนียมถวายพระราชกุศล แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๖. ธรรมเนียมไหว้ครูปาธยาย
๗. ธรรมเนียมธัมมัสสวณะของเด็กวัด

นอกจากธรรมเนียมปฏิบัติที่เกิดขึ้นในยุคต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว ยังมีธรรมเนียมปฏิบัติบางอย่างที่มีได้เกิดขึ้น หรือตั้งขึ้นในยุคใดโดยตรง แต่เป็นธรรมเนียมปฏิบัติที่ค่อยเป็นมาโดยลำดับ จนเกิดเป็นรูปแบบที่ยุติร่วมกันแล้วถือปฏิบัติเป็นแบบสืบมาในคณะ คือ

๑. ธรรมเนียมสวดมนต์สำเนียงมคอ
๒. ธรรมเนียมห่มแหวก
๓. ธรรมเนียมห่มผ้าซ้อนสองชั้นในเวลาเข้าบ้าน
๔. ธรรมเนียมใช้รองเท้าหนังสองชั้น
๕. ธรรมเนียมเกี่ยวกับวินัยกรรมบางอย่าง

ธรรมเนียมนมัสการพระเข้า-คำ

การนมัสการพระ หรือที่เรียกกันทั่วไปว่า ทำวัตรเช้า ทำวัตรค่านั้น หมายถึง การนมัสการและบูชาพระเจดีย์วัตถุ คือ พระสถูป และพระพุทธรูป เพื่อระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย เพื่อให้เจริญความเชื่อความเลื่อมใส เป็นการบำเพ็ญภาวนามยบุญ (สวดมนต์/จ) แต่เดิมมา คงไม่มีแบบแผนที่กำหนดไว้แน่นอน ว่าต้องปฏิบัติอย่างไร และเวลาใด สุดแต่สมัครใจของผู้ทำ ดังที่สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) ทรงอธิบายไว้ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวงว่า **“การทำสักการะบูชาพระเจดีย์สถานนี้ ก็ไม่มีนิยามว่า ตามแบบนั้นแบบนี้ ผู้ยกสักการะขึ้นบูชาจะนึกในจิตฉันใด ๆ ตามเลื่อมใส และทำสักการะบูชา ก็เป็นการดีการชอบทั้งสิ้น”** (สวดมนต์/จ)

ฉะนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จมาทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร ทรงดำรงอยู่ในฐานะอธิบดีสงฆ์แห่งพระอารามนี้ และแห่งพระสงฆ์ธรรมยุติกาทังปวง และเป็นครั้งแรกที่พระสงฆ์คณะนี้ได้มีสำนักเป็นเอกเทศ เป็นโอกาสให้ทรงแก้ไขและวางแบบแผน ในการประพฤติปฏิบัติของภิกษุสามเณรให้ถูกต้องได้อย่างเต็มที่ ทั้งในด้านกิจวัตร และวินัยกรรม เพื่อเป็นแบบอย่างสำหรับปฏิบัติของพระสงฆ์ในคณะนี้โดยเสมอกันสืบไป ธรรมเนียมประการแรกที่ทรงตั้งขึ้น ตามที่ปรากฏในตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร คือการนมัสการพระเข้า-คำ ที่เรียกว่าทำวัตรเช้า ทำวัตรคำ ทรงกำหนดให้เป็นกิจวัตรประจำวัน เข้าเวลาหนึ่ง คำเวลาหนึ่ง สำหรับที่วัดบวรนิเวศวิหาร เวลาเช้ากำหนด ๐๘.๐๐ น. เวลาค่ำกำหนด ๒๐.๐๐ น. กระทั่งมาถึงยุคสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ทรงครองวัด ในระหว่างสงครามโลก ครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๔๘๗-พ.ศ. ๒๔๘๘) ต้องมีการพรางไฟ ทางวัดจึงได้เปลี่ยนเวลาทำวัตรคำ เป็นเวลา ๑๗.๐๐ น. (จดหมายเหตุฯ/๒๗) ต่อมาในยุคที่พระพรหมมุนี (สุมังคโล) ครองวัด ได้เปลี่ยนเวลาทำวัตรคำกลับเป็นเวลาเดิม คือ ๒๐.๐๐ น. อีกครั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑

สำหรับค่านมัสการนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่เป็นภาษามคธ ทั้งค่านมัสการเวลาเช้าและเวลาค่ำ บทพระราชนิพนธ์เหล่านี้ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) ได้ทรงรวบรวมไว้ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง พร้อมทั้งคำอธิบาย

ค่านมัสการพระเข้า-คำ ดังกล่าวนี้นี้ ใช้ได้ตลอดไปถึงอุบาสกอุบาสิกาด้วย ดังปรากฏในคำอธิบายถึงวิธีใช้ ในตอนท้ายของค่านมัสการนั้นแล้ว

ธรรมเนียมนมัสการพระเช้า-ค่ำ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งขึ้น สำหรับเป็นแบบแผน ใช้ปฏิบัติในหมู่พระสงฆ์ธรรมยุติกาดังกล่าวนี ในเวลาต่อมาได้เป็นที่นิยม ตลอดไปถึงสำนักอื่น ๆ ด้วย กระทั่งแพร่หลายใช้กันตามวัดทั่วไปสืบมาจนบัดนี้

ธรรมเนียมสวดมนต์ทำวัตรค่ำ

ธรรมเนียมอีกอย่างหนึ่ง ที่สืบเนื่องจากการนมัสการพระค่ำ หรือทำวัตรค่ำ คือ การสวดมนต์ประจำวัน ดังสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอธิบายไว้ในตำนานวัดบวรนิเวศวิหารว่า **“มีสวดมนต์ประจำวันต่อนมัสการพระค่ำ เลือกพระสูตรต่าง ๆ ในอังคุตตรนิกายเป็นพื้นที่แสดงธรรมข้อปฏิบัติไว้สวดผลัดวันกันไป”** (ตำนานฯ/๒๑)

พระสูตรหรือปาฐะต่าง ๆ ที่กำหนดไว้สำหรับสวดต่อทำวัตรค่ำ เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ นั้น มีอย่างไรบ้าง ไม่อาจทราบได้ เพราะไม่ปรากฏหลักฐาน แต่สันนิษฐานว่าคงจะเป็นแบบที่เรียกว่า **“สวดมนต์อย่างธรรมยุติกนิกาย”** ที่สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) ทรงเรียบเรียงรวมพิมพ์ไว้ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้พิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ ตอนต้นรัชกาลที่ ๕

เข้าใจว่า การสวดมนต์ต่อทำวัตรค่านั้น ในชั้นแรกบรรดาวัตรธรรมยุตทั้งหลาย ซึ่งยังมีไม่มากนัก คงดำเนินตามอย่างแบบแผนที่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกำหนดขึ้นใช้ที่วัดบวรนิเวศวิหารต่อมาภายหลัง เมื่อวัตรธรรมยุตมีจำนวนมากขึ้น และแผ่ขยายออกไปกว้างขวางขึ้น แต่ละวัดก็อาจจะเลือกพระสูตรหรือปาฐะต่าง ๆ จากพระไตรปิฎกสำหรับใช้สวดตามความเหมาะสมแก่สถานภาพของภิกษุสามเณรในวัดนั้น ๆ ดังเช่น ที่ได้ทราบมาว่า สำนักวัดโสมนัสวิหาร เมื่อครั้งสมเด็จพระวันรัตน์ (ทับ พุทฺธสิริ) ครองวัด ท่านนิยมเลือกปาฐะที่เป็นคำสอนเนื่องด้วยการเจริญศีล สมาธิ ปัญญา มาแปลเป็นภาษาไทย สำหรับให้ภิกษุสามเณรสวดทั้งคำมคอและคำแปลเป็นไทยต่อทำวัตร ทั้งเวลาเช้าและเวลาค่ำ เป็นการช่วยให้ภิกษุสามเณรที่ไม่รู้ภาษามคอได้รับประโยชน์จากสวดมนต์ด้วย

สำหรับวัดบวรนิเวศวิหาร ในยุคที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงครองวัด ปรากฏตามตำนานวัดบวรนิเวศว่า ได้ทรงพระดำริ **“จัดให้ภิกษุสามเณร**

ค้ำพระราชาแล้ว ท่องสวดมนต์ มีการข้อมในพรรษาทุกวัน เว้นวันพระ แลหัดให้ว่าอักษรเพนด้วยฯ ตั้งแต่จัดมา สวดมนต์ที่ใช้อยู่ในวัดท่องเพียงปีเดียวก็จำได้หมด ทั้งรู้จักว่าอักษรหัดสวดกรรมวาจาไม่ลำบากเหมือนในกาลก่อน ทั้งรู้จักสวดทำนองสังโยคด้วย ฯ ผู้สวดพระปาติโมกข์ได้กิติ ผู้ช้ต่านานเพนกิติ ก่อนนี้หาได้ยาก ยิ่งผู้ช้ต่านานสังโยคด้วยแล้ว เพนหาได้ยากอย่างยิ่ง ตั้งแต่นั้นมา หาได้ง่ายจนหายอัศจรรย์ ฯ” (ตำนาน/๘๒)

พระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ดังกล่าวนี้ได้กลายเป็นธรรมเนียมของวัดบวรนิเวศสืบมากระทั่งภายหลังได้วางเป็นหลักสูตรสวดมนต์สำหรับวัดชั้น โดยกำหนดให้ภิกษุสามเณรที่ค้ำพระราชา ต้องท่องจำและข้อมให้จบภายใน ๓ พรรษา ถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบมาในวัดบวรนิเวศวิหารจนทุกวันนี้

ธรรมเนียมอัมมัสวานะ

การเทศนาสั่งสอนประชาชนของพระสงฆ์ในครั้งกระนั้น คงจะมีได้เป็นไปอย่างสม่าเสมอ และคงยังไม่มีกำหนดเป็นแบบแผนว่าจะเทศนาอย่างไร เมื่อใด ซึ่งรวมไปถึงการปฏิบัติวินัยกรรมต่าง ๆ ด้วย คงไม่ค่อยได้ถือปฏิบัติกันเป็นที่เคร่งครัดนัก ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชาธิบายไว้ในเรื่องวัดสมอราย อันมีนามว่าราชาธิวาส ว่า “เช่นกับอุโบสถกรรม ซึ่งแต่ก่อนได้ละเลยกันมา ทำบ้างมิทำบ้าง ถึงทำอยู่ในวัด จะลงไปก็ได้ มิลงไปก็ได้ ทำแต่ครั้งหนึ่งค่อนหนึ่ง... มหาปวารณา ซึ่งแต่ก่อนละเลยกันเสียมิวัดที่ได้ทำอยู่แต่น้อย” (เรื่องวัดสมอราย/๔๕)

ฉะนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จมาทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร อันเป็นสำนักเอกเทศของพระสงฆ์ธรรมยุตแล้ว จึงได้ทรงตั้งธรรมเนียมอัมมัสวานะ คือการฟังธรรมในวันพระขึ้น ทั้งวันพระกึ่งปักษ์และวันพระเต็มปักษ์ หรือวันพระ ๘ คำ ๑๕ คำ ดังปรากฏในตำนานวัดบวรนิเวศวิหารว่า “ถึงกำหนดวันพระกึ่งปักษ์และเต็มปักษ์ มีอัมมัสวานะเสมอไป ไม่เฉพาะแต่ในพรรษา มีเทศนาเช้า ๓ โมง กัณฑ์หนึ่งบาย ๓ โมงกัณฑ์หนึ่ง เสด็จลงประทานอุโบสถศีลแลทรงเทศนาเพนพื้น ทรงเทศนาโดยฝีพระโอษฐ์อธิบายให้คนฟังเข้าใจง่าย ขวนให้นิยมในปฏิบัติด้วยความอาชญาแลร่าแรง ได้ทราบว่ามีคนพอใจฟังมาก เติมในพระอุโบสถแล้วยังล้นออกมาข้างนอก แม้พระอื่นก็ต้องเทศนาโดยฝีปาก

เหมือนกัน ไม่โปรดเขียนหนังสือไว้เทศน์ แม้เรื่องที่ทรงเรียงเอง เพื่อพระเปรียญบางรูป ถวายเทศนาในราชการ เสร็จแล้วตรัสให้เผาไฟเสีย เพื่อมิให้มีต้นฉบับเหลืออยู่ เพราะอย่างนั้นเทศนาที่ทรงเรียงในภาษาไทยจึงมีน้อยนัก ได้ยินว่ามีอุโบสถสูตรเรื่องหนึ่งที่ทรง ปรณถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว บางทีจะเป็นหนังสือสำหรับถวายเทศน์เวร กับเทศนาบางเรื่องที่มีผู้ลอกคัดเอาไว้ได้ มีชื่อปรากฏอยู่แต่เพียงธัมมจักกัปปวัตตน-สูตร ที่ทรงแต่งพระราชทานหม่อมเจ้าโสภณ เปรียญ ถวายเทศนาในราชการ” (ตำนาน/๒๑)

สำหรับที่วัดบวรนิเวศวิหาร การฟังธรรมในวันพระมีวันละ ๒ เวลา ทั้งวันพระกึ่งปักษ์ และวันพระเต็มปักษ์ วันพระเต็มปักษ์เป็นหน้าที่ของเจ้าอาวาสต้องลงประธานอุโบสถศีล และแสดงพระธรรมเทศนากัณฑ์เช้าเวลา ๐๙.๐๐ น. เวลาบ่าย ๓ โมงมีเทศน์อีกกัณฑ์หนึ่ง เป็นหน้าที่ของพระราชาคณะฐานานุกรมและพระเปรียญชั้นสูงเป็นผู้แสดง วันพระกึ่งปักษ์ เป็นหน้าที่ของพระราชาคณะผลัดเปลี่ยนกันเป็นผู้ให้อุโบสถศีล และแสดงพระธรรมเทศนา กัณฑ์เช้า เวลา ๐๙.๐๐ น. เวลาบ่าย ๑ โมง มีเทศน์กัณฑ์บ่ายอีกกัณฑ์หนึ่ง จัดให้พระเปรียญ หรือสามเณรเปรียญเป็นผู้แสดง เป็นการฝึกให้ภิกษุสามเณรรู้จักการเทศนาและเวลาบ่าย ๓ โมง ก็เช่นเดียวกับวันพระเต็มปักษ์ที่กล่าวแล้ว

พิธีมาฆบูชา

วันมาฆะ คือวันกลางเดือน ๓ เป็นวันที่พระจันทร์เพ็ญโคจรเข้าเสวยมาฆฤกษ์ (ถ้าปีใดมีอธิกมาส คือเดือน ๘ สอง ๘ วันมาฆะก็เลื่อนออกไป เป็นวันกลางเดือน ๔) วันเช่นนี้เป็นวันบูชาพระรัตนตรัยเป็นพิเศษ เพราะมีประวัติเนื่องด้วยพระสัมมาสัมพุทธะ

ประวัติวันมาฆบูชา

ตามประวัติกล่าวไว้ว่า พระสัมมาสัมพุทธะในสมัยต้นแห่งพุทธกาล ประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน กรุงราชคฤห์นั้น ทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ ๓ ประการ คือ

๑. การไม่ทำบาปทั้งปวง
๒. การทำความดี
๓. การยังจิตให้ผ่องแผ้ว

ในท่ามกลางวิสุทธิสงฆ์องค์พระอรหันต์ ๑,๒๕๐ องค์ ซึ่งมาประชุมกันโดยมิได้นัดหมาย และวันนั้นก็เป็นวันพระจันทร์เสวยมาฆฤกษ์ โดยเหตุนี้จึงเรียกว่า วันจาตุรงคสันนิบาต แปลว่า การประชุมที่ประกอบด้วยองค์ ๔ (คือพระอรหันต์เหล่านั้นทั้ง ๑,๒๕๐ องค์ ประชุมกัน ณ วัดเวฬุวัน ท่านเหล่านั้นมาเอง โดยมีใครนัดประชุม นับเป็นองค์อันหนึ่ง ท่านเหล่านั้นได้รับอุปสมบทจากพระสัมมาสัมพุทธะ นับเป็นองค์อันหนึ่ง ท่านเหล่านั้นล้วนแต่เป็นพระขีณาสพ นับเป็นองค์อันหนึ่ง วันประชุมนั้นเป็นมาฆบุรณมีดิถีเพ็ญพระจันทร์เต็มดวงเสวยมาฆฤกษ์ นับเป็นองค์อันหนึ่ง รวมเป็นองค์ ๔)

อันคำสอนทั้งหลายอื่นนอกพุทธศาสนา มักมีแต่ว่าไม่ทำความชั่ว ให้ทำความดี นึกดูใกล้ ๆ เช่น ผู้ใหญ่สั่งสอนเราตั้งแต่เด็กมา ไม่ได้สอนถึงการทำให้บริสุทธิ์ด้วย นักปราชญ์จึงเชิดชูคำสอน ๓ ข้อนี้ว่าเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา คำสอนในพุทธศาสนามีอยู่มากหลายที่ว่ามียอยู่ ๘๔,๐๐๐ ธรรมชั้นในพระไตรปิฎก ซึ่งพิมพ์เป็นหนังสือถึง ๔๕ เล่ม ก็ประมวลลงได้ในโอวาทปาติโมกข์ ๓ ประการนี้

นอกจากนี้ วันมาฆบูชายังเป็นวันที่พระสัมมาสัมพุทธะทรงปลงอายุสังขาร คือ ตกลงพระทัยแนเพื่อจะปรินิพพาน เรื่องปรากฏในมหาปรินิพพานสูตรว่า ในพรรษาสุดท้ายเสด็จจำพรรษา ณ เวฬุคาม ในเขตเมืองเวสาลี ในพรรษานั้นทรงประจวบหนัก ครั้นออกพรรษาแล้วในเดือนมาฆะ ณ วันหนึ่งตรัสสั่งพระอานนท์เอานิสินสนัต (ผ้าปูนั่ง) ไปปูที่ใกล้ป่าवालเจตีย์ นั่งพักอยู่ตลอดเวลากลางวัน ณ ที่นั้น ตรัสอานุกาพของอิทธิบาท ๔ ประการ (ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา) ว่าอาจทำบุคคลผู้เจริญได้เต็มที่แล้วให้มีชีวิตยืนอยู่ถึงกัปหนึ่งก็ได้ แต่พระอานนท์มิได้ทูลขอให้ทรงพระชนม์มัยน เพราะไม่ทันรู้สึก พระองค์จึงบอกให้พระอานนท์ออกไป ครั้นนั้นมารจึงเข้ากราบทูลขอให้ปรินิพพาน พระพุทธองค์ก็ทรงรับคำ แผ่นดินไหวเป็นมหัศจรรย์ ท่านพระอานนท์จึงเข้าไปกราบทูลถามเหตุที่ทำให้แผ่นดินไหว พระผู้มีพระภาคจึงตรัสบอกเหตุ ๘ ประการ คือ ลมกำเริบ ๑ ผู้มีฤทธิ์บันดาล ๑ พระโพธิสัตว์จุติ ๑ ประสูติ ๑ ตรัสรู้ ๑ พระพุทธเจ้าแสดงธรรมจักร ๑ ทรงปลงอายุสังขาร ๑ ทรงเสด็จดับขันธปรินิพพาน ๑ แต่ละอย่าง ๆ ย่อมเป็นเหตุให้แผ่นดินไหว ครั้นแล้วตรัสเล่าว่า

“อานนท์! เมื่อครุ่นนี้ มารผู้ใจบาปได้เข้ามาหาเราที่ป่าवालเจตีย์นี้ ยืนอยู่ ณ ที่ข้างหนึ่ง แล้วกล่าวแก่เราว่า “พระผู้มีพระภาค จงปรินิพพานเสียเถิด บัดนี้ถึงเวลาปรินิพพานของพระผู้มีพระภาคแล้ว เพราะได้ตรัสไว้ว่า “มาร! เราจักยังไม่ปรินิพพานจนกว่าพวกภิกษุสาวก

ภิกษุณีสาวิกา อุบาสกสาวก อุบาสิกาสาวิกา จักมีพร้อมบริบูรณ์ จนกว่าพรหมจรรย์ (คือศาสนา) จักมั่นคง จำเริญแพร่หลายเป็นที่รู้จักของมหาชน เป็นปีกแผ่นเพียงพอ ประกาศ (ศาสนา) ได้ด้วยดี เพื่อมนุษย์และเทวดาทั้งหลาย” ดังนี้ พระองค์ผู้เจริญ! บัดนี้พรหมจรรย์ของ พระผู้มีพระภาคมั่นคง ฯลฯ แล้ว ขอพระผู้มีพระภาคจงปรินิพพานเถิด ขอพระสุคตจง ปรินิพพานเถิด” ดังนี้ เราตอบว่า “มารผู้ใจบาป! เธอไม่ต้องขวนขวายดอก ไม่นานเลย ตถาคตจักปรินิพพาน อีก ๓ เดือนนับจากนี้ไป ตถาคตจักปรินิพพาน” ดังนี้ อานนท์! บัดนี้เรา มีสติสัมปชัญญะ ปลงอายุสังขารแล้ว ณ ปาวาลเจดีย์นี้” ครั้นแล้วตรัสว่า

“อานนท์ สิ่งใดที่ตถาคตพ้นแล้ว คายแล้ว ปล่อยแล้ว ละแล้ว สลัดแล้ว คืออายุ สังขารที่ตถาคตปลงแล้ว ตถาคตกล่าววาจาตายตัวว่า จักมีการปรินิพพานในไม่ช้า ตถาคต จักปรินิพพานต่อครบ ๓ เดือน จากนี้การที่จะคืนค่านั้น แม้เพราะเหตุจะต้องเสียชีวิต ก็ไม่เป็นสิ่งที่จะเป็นได้เลย”

นี่เป็นข้อความที่พระผู้มีพระภาคตรัสในการปลงอายุสังขาร

วันมาฆบูชา เกี่ยวเนื่องด้วยเป็นวันที่พระพุทธเจ้าแสดงโอวาทปาติโมกข์ และ ปลงอายุสังขาร ด้วยประการฉะนี้

ธรรมเนียมมาฆบูชา

พิธีมาฆบูชา เป็นธรรมเนียมที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงตั้งขึ้นเมื่อเสด็จ มาครองวัดบวรนิเวศวิหาร เป็นพิธีบูชาที่ไม่เคยมีใครทำมาก่อน ฉะนั้น จึงเป็นพิธีบูชา ที่พระองค์ทรงพระราชดำริตั้งขึ้นเป็นครั้งแรกในประเทศนี้ และเริ่มทำในหมู่พระสงฆ์ธรรมยุต ที่วัดบวรนิเวศวิหารเป็นเริ่มแรก ดังปรากฏในตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร “ถึงวันเพ็ญเดือน ๓ ที่กำหนดว่าเปวันทีสมเด็จพระบรมศาสดา ทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ในที่ประชุมสาวกสงฆ์ ๑๒๕๐ องค์ ล้วนเปนพระอรหันต์เอหิภิกขุมาถึงโดยลำพังมิได้รับเรียกกรอง ซึ่งเรียกว่า จาตุรงคสันนิบาต ทรงทำมาฆบูชา มีเทศนาด้วยเรื่องนั้น” (ตำนาน/๒๒)

มาฆบูชาเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร มีพิธีอย่างไรบ้างไม่ปรากฏรายละเอียด แต่ในยุคของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา วชิรญาณวโรรส ได้มีผู้จดบันทึกไว้ว่า

เวลา ๐๙.๐๐ น. ภิกษุสามเณรลงโบสถ์ ทำวัตรเช้าแล้ว อุบาสกอุบาสิกาทำวัตรต่อไป จบแล้ว อุบาสกประกาศอุโบสถ จบแล้วเจ้าอาวาสขึ้นธรรมาสน์ ประธานอุโบสถศีล จบแล้ว แสดงพระธรรมเทศนาเรื่องการบูชาพระรัตนตรัย

เวลา ๑๙.๓๐ น. เจ้าอาวาสลงรับเครื่องสักการะจากอุบาสกอุบาสิกาในพระอุโบสถ เสร็จแล้ว เจ้าอาวาสนำภิกษุสามเณรทำวัตรสวดมนต์ บทสวดมนต์ประกอบด้วย

ขัดตำนาน, นโม, พุทธ, สิลุทเทสปจ, อธิ ตถาคโต, อภิญญา ไช, ธมฺมจกฺกป ปวตฺตณฺสูตฺร, โอวาทปาฏิโมกฺขคาถา (สวดเพียงจบคาถา), สุนกฺขตฺตํ, ยํ ยํ เทวมนุสฺसानํ, โทตฺสพฺพํ.

สวดมนต์จบแล้ว ภิกษุสามเณรออกจากพระอุโบสถไปยังลานพระเจดีย์ชั้นบน ด้านตะวันออกเฉียงเหนือเจ้าอาวาสนำกล่าวคำบูชาจบแล้ว ต่างวางเครื่องบูชาตามอัธยาศัย (ไม่มีเวียนเทียน) จากนั้น อุบาสกอุบาสิกา กล่าวคำบูชาพระเจดีย์ ณ ลานพระเจดีย์ชั้นล่าง จบแล้ว เข้าสู่พระอุโบสถทำวัตรสวดมนต์ตามแบบอุบาสกวิธีของสำนักวัดบวรนิเวศวิหาร จบแล้ว

เจ้าอาวาสพร้อมด้วยภิกษุสามเณรเข้าสู่พระอุโบสถ หัวหน้าอุบาสกอาราธนาธรรม เจ้าอาวาส ขึ้นธรรมาสน์ แสดงพระธรรมเทศนากัณฑ์บอกคักราช (แสดงพุทธคุณบทใดบทหนึ่ง) จบแล้ว พระเถระรูปหนึ่งขึ้นธรรมาสน์แสดงจาตุรงคสันนิบาตคาถา จบแล้ว เอตฺตาวตฺตา แล้วสวด ยา เทวตฺตา และสังเทวตฺตาเพียงเท่านี้ เป็นเสร็จพิธีมาบูชา

แต่มาในยุคสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ทรงครองวัด โปรดให้ แสดงพระธรรมเทศนาเรื่องต่าง ๆ ต่อไปจนตลอดคืน รุ่งเช้าภิกษุสามเณรทำวัตรเช้า เป็นเสร็จพิธี

ปัจจุบันนี้มีพิธีเวียนเทียน ก่อนจะเวียนเทียนมีการกล่าวคำบูชาก่อนว่า ดังนี้

มาฆบูชาคาถา

อชฺชชยํ มาฆปฺปณฺณมํ สมฺปตฺตํ มาฆนฺกฺขตฺเตน ปุณฺณจฺนุโท ยุตฺโต ยตฺถ ตถาคโต
อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ จาตุรงฺคิเก สาวกสนฺนิปาเต โอวาทปาฏิโมกฺขํ อุทฺทิสฺส ตทา หิ อหฺม
เตรสาณิ สพฺเพสฺสเยว ชีณาสวานํ สพฺเพ เต เอหิภิกฺขูกา สพฺเพปิ เต อนามนฺติตาว ภาควโต สนฺติกํ

อากาศ เวฬุวัน กลันทกนิวาเป มาฆปุณณิมีย์ วฑฒมานกจฉายาย ตสมัญจ สนนิปาเต ภควา
วิสุทฺธโปสถํ อกาลิ อัย อมหากํ ภควโต เอโกเยว สวากสन्नิปาโต อโหสิ จาตุรงฺคิโก
อฑฒเตรสานิ ภิกฺขุสฺตานิ สพุเพสฺสเยว ชีณาสวานํ มยฺนุทานิ อิมํ มาฆปุณณมึนฺกขตฺตสมยํ
ตฤกาลสทิสํ สมฺปตฺตา จิรปริณิพฺพุตมฺปิ ตํ ภควนฺตํ อนุสฺสรมานา อิเมหิ ทิปฺฐปฺปฺพฺพาติ
สฤกาเรหิ ตํ ภควนฺตํ ตานิ จ อฑฒเตรสานิ ภิกฺขุสฺตานิ อภิปุชยาม สาธฺ โน ภนฺเต ภควา
สสวากสงฺฆเ สจฺจิรปริณิพฺพุโต คฺคณฺเห ธรรมานอ อิเม สฤกาเร ทฺคคตฺตปณฺณาการญฺเต ปฏิกฺคณฺหาตุ
อมฺหากํ ทิฆรตฺตํ หิตาย สฺขาย.

คำแปลมาฆบูชาภา

วันนี้ มาประจวบวันมาฆปุณณิมิ เพ็ญเดือน ๓ พระจันทร์เพ็ญประกอบด้วยฤกษ์มาฆะ
ตรงกับวันที่พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ ในที่ประชุม
สาวกสงฆ์ พร้อมด้วยองค์ ๔ ครั้งนั้น พระภิกษุ ๑,๒๕๐ องค์ ล้วนแต่เป็นพระชีนาสพ อุปสมบท
ด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทา ไม่มีผู้ใดเรียกหา มาประชุมยังสำนักพระผู้มีพระภาคเจ้า ณ เวฬุวัน
กลันทกนิวาปสถาน เวลาตะวันบ่ายในวันมาฆปุณณิมิ ก็แล สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรง
ทำวิสุทธโอบุสธ ทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ ณ ที่ประชุมนั้น การประชุมสาวกสงฆ์ พร้อมด้วย
องค์ ๔ ของพระผู้มีพระภาคเจ้าแห่งเราทั้งหลายนี้ ได้มีครั้งเดียวเท่านั้น พระภิกษุ ๑,๒๕๐ องค์
ล้วนแต่เป็นพระชีนาสพ บัดนี้เราทั้งหลายมาประจวบมาฆปุณณิมินักขัตตสมัยนี้ ซึ่งคล้ายกับ
วันจาตุรงคสันนิบาตนั้น มาระลึกถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น แม้ปริณิพพานานแล้ว
ขอบูชาโดยยั้งซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้า และภิกษุ ๑,๒๕๐ องค์นั้น ด้วยเครื่องสักการะทั้งหลาย
มีเทียนธูปและดอกไม้เป็นต้นเหล่านี้ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอเชิญพระผู้มีพระภาคเจ้า
พร้อมด้วยสาวกสงฆ์ แม้ปริณิพพานานแล้ว ยังเหลืออยู่แต่พระคุณทั้งหลาย จงทรงรับ
สักการะบรรณาการคนยากเหล่านี้ ของข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เพื่อประโยชน์เพื่อความสุ
แก่ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ตลอดกาลนานเทอญฯ

พิธีวิสาขบูชา

วิสาขบูชา แปลว่า การบูชาในวันวิสาขะ คือ วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ เป็นการบูชาพิเศษ เพราะเป็นวันสำคัญในพระพุทธศาสนา เพราะเป็นวันประสูติ ตรัสรู้ และเสด็จดับขันธปรินิพพานแห่งพระผู้มีพระภาค ซึ่งตรงกันทั้ง ๓ สมัยกาล

อนึ่ง โดยเหตุที่การบูชาในวันนี้เนื่องด้วยกาลทั้ง ๓ นั้น จึงสมควรกล่าวประวัติไว้เพื่อเป็นทางจำเรณูศรัทธา

ประวัติตอนประสูติ

พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลายนั้น เป็นกษัตริย์โดยพระชาติ และโดยพระวงศ์เป็นโคตมวงศ์ โดยชาติภูมิเป็นชาวศักยะ ประสูติก่อนพุทธศักราช ๘๐ ปี ในมัธยมประเทศ เป็นพระเชษฐโอรสของพระเจ้ากรุงกบิลพัสดุ์ (ปัจจุบันนี้เรียกว่าเนปาล) และพระนางสิริมหามายา ในวันประสูตินั้นตำนานเล่าไว้ว่า ครั้นพระนางสิริมหามายาทรงพระครรภ์บริบูรณ์แล้ว ทรงประสงค์จะเสด็จไปเมืองเทวทหะนครอันเป็นชาติภูมิแห่งพระองค์ เมื่อกราบทูลลาพระราชสวามีได้รับอนุญาตแล้ว ครั้นเวลาบุพผันสมัย (เวลาเช้า) ในวันวิสาขบุรณมิติทิเพ็ญ เดือน ๖ พระนางเจ้าเสด็จจากพระนครไปถึงป่าไม้รัง อันชื่อว่าลุมพินีวัน อันมีอยู่แทบทุกหนทางในพระนครทั้ง ๒ แต่ใกล้ไปข้างเมืองเทวทหะนคร เป็นสถานอันควรแก่ทัศนากการ พระนางเจ้าจึงโปรดให้แวะชม ครั้นไปถึงใต้ต้นมณฑลสาละพฤกษ์ (ไม้รัง) ก็ทรงประจวบพระครรภ์ ประสูติพระมหาบุรุษจากพระครรภ์ ณ สถานที่นั้น ครั้นความทราบถึงพระเจ้ากรุงกบิลพัสดุ์บรมราชสวามี และพระเจ้ากรุงเทวทหะ กษัตริย์ทั้ง ๒ พระนครก็ทรงปรีดีโสมนัส โปรดให้จัดกระบวนแห่พระมหาสัตว์ และพระนางเจ้าคินเข้ากรุงกบิลพัสดุ์

ประวัติตอนตรัสรู้

พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลายทรงได้รับทำนุบำรุงอบรมมาเป็นอย่างดี ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ トラบเท่าทรงพระเจริญวัย ทรงมีพระชายนามว่า ยโสธรา (พิมพา) ครั้นกาล

ต่อมามีพระโอรสด้วยพระชายา พระโอรสนั้นมีนามว่า ราหุล หนึ่งด้วยอำนาจพระบารมีที่ทรงบำเพ็ญในอดีตมาตักเตือนพระมหากษัตริย์ และทรงประกอบด้วยพระปัญญาอันว่องไว จึงทำให้ทรงมีพระอัธยาศัยหน่ายในความเป็นอยู่ อันเปล็ดเปลลันด้วยกามคุณารมณ์ เกิดแล้ว ก็แก่ก็เจ็บ ก็ตายไปเปล่า ๆ ทรงพิจารณารอบคอบถึงความเป็นอยู่ของคนทั่วไป ก็ทรงเบื่อหน่ายยิ่งขึ้น พระองค์มีพระกรุณาใหญ่ในมหาชน ทรงดำริจะหาประโยชน์ให้แก่เขา เพื่อปฏิบัติคุณงามความดีโดยทางถูกต้อง ก็ทรงมองเห็นการบวชว่าเป็นทางทำประโยชน์ได้ยิ่งใหญ่ เพราะฆราวาสวิสัย เป็นเสมือนทางแคบ เป็นทางมาแห่งธุลีคือเรื่องกวนใจนานัปการ

ด้วยการพิจารณาดังนี้ จึงทำให้พระองค์มีพระมหากษัตริย์เบื่อหน่ายสิ้นอาลัยในฆราวาสสมบัติ ทรงตัดสินพระทัยเสด็จออกทรงผนวช ถือเพศเป็นนักบวชและเลี้ยงชีพอย่างง่าย ๆ แล้วเสด็จไปศึกษาลัทธินิยมของพราหมณ์คณาจารย์เจ้าลัทธินั้น ทรงเห็นว่าไม่เป็นทางให้ตรัสรู้ธรรมพิเศษ จึงเสด็จออกจากหมู่คณาจารย์ ไปทดลองแก้ไขโดยลำพังพระองค์เองจนได้ความพอพระมหากษัตริย์ ว่าได้ตรัสรู้แล้ว ณ สถานที่ คือ ไม้ศรีมหาโพธิ์ ใกล้เคียงแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม ในวันวิสาขบูชา

ประวัติในตอนเสด็จดับขันธปรินิพพาน

พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลายนั้น ครั้นได้ตรัสรู้แล้วทรงบำเพ็ญพุทธกิจ โปรดบรรพชิตคือปัญจวัคคีย์ ๕ รูป มีพระโกณฑัญญะเป็นหัวหน้า เมื่อมีผู้นับถือเพิ่มขึ้นก็ทรงส่งไปประกาศศาสนาในคามนิคมชนบทราชธานีต่าง ๆ จนพระศาสนาจำเริญแพร่หลาย ทรงแสดงธรรมบัญญัติพระวินัย เพื่อผลอันไพบูลย์ ฯลฯ

ครั้นเมื่อพระชนมายุได้ ๘๐ พรรษา ณ สวนป่าร้าง ฟากแม่น้ำหิรัญญวดี อันเป็นที่แหวะพักของมัลลกษัตริย์ใกล้เมืองกุสินารา พระองค์ทรงประทับบรรทมบนเตียงน้อยในระหว่างต้นรังทั้งคู่ หันศีรษะไปทางทิศเหนือ บรรทมโดยเบื่องขวาเป็นอนุชูลไสยาสน์ประทานโอวาท ณ ที่นี้ ซึ่งควรนำมากล่าว คือ

“...อาณนฺท! ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาโต ประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบยิ่ง ปฏิบัติตามธรรมอยู่ ผู้นั้นชื่อว่ายอมสักการะเคารพนับถือบูชาตถาคตด้วยการบูชาอันสูงสุด...”

“...สุภัททะ! ก็ภิกษุทั้งหลายเหล่านี้พึงอยู่โดยชอบเถิด โลกก็จะไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์ทั้งหลาย”

“...อาณนที! ธรรมที่เราแสดงแล้วก็ดี วินัยที่เราบัญญัติแล้วก็ดี แก่พวกเธอทั้งหลาย ธรรมวินัยนั้นจักเป็นศาสดาของพวกเธอทั้งหลาย โดยกาลที่เราล่วงลับไปแล้ว”

นอกจากนี้ โปรดประทานปัจฉิมวาจาไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย! บัดนี้เราเตือนเธอทั้งหลาย สังฆารทั้งหลายมีความเสื่อมสิ้นไป เป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงยังประโยชน์ตน และประโยชน์ท่านให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทเถิด”

ต่อจากนั้นทรงนั่งไม่ตรัสอีก ทรงเข้าปฐมฌานไปจนถึงสัญญาเวทิตนโรธ เรียกว่าอนุโลม แล้วย้อนกลับลงมาตามลำดับจนถึงปฐมฌาน เรียกว่าปฏิโลม แล้วย้อนขึ้นไปอีก โดยลำดับ ๆ จนถึงจตุตถฌาน เสด็จดับขันธปรินิพพาน ในเมื่อออกจากจตุตถฌานนั้นมีลักษัตริย์ถวายพระเพลิงแล้วแจกพระธาตุแด่เจ้านครต่าง ๆ รวม ๘ นคร เพื่อต่างสักการบูชา

สรุป

๑. สถานที่ประสูติ ลุมพินีวัน อยู่พรมแดนแห่งนครกบิลพัสดุ์ และนครเทวทหะ
๒. สถานที่ตรัสรู้ พระศรีมหาโพธิ์ ใกล้เคียงแม่น้ำเนรัญชรา ณ ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม
๓. สถานที่ปรินิพพาน สาลวันคือดงรัง จังหวัดนครกุสินารา
๔. วันวิสาขะ วันที่ประสูติ ที่ตรัสรู้ ที่ปรินิพพาน ท่านกำหนดเอาวันเพ็ญแห่งวิสาขมาสตรงวันเช่นนั้น ในเดือนพฤษภาคม ถ้าในปีนั้นมีเดือนแปด ๒ หน ตรงกับวันเพ็ญเดือน ๗

ประวัติการทำวิสาขบูชาในประเทศไทย

เนื่องจากวันวิสาขะ เป็นวันคล้ายกับกาลประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพาน ของพระสัมมาสัมพุทธะดังกล่าวแล้ว พุทธศาสนิกชนจึงถือวันเช่นนี้ เป็นวันบูชาที่สำคัญยิ่ง

ในประเทศไทยมีประวัติการทำวิสาขะโดยย่อต่อไปนี้

ในชั้นต้นควรทราบก่อนว่า แผ่นดินอันเรียกว่าประเทศไทยในปัจจุบันนี้ แม้ในโบราณสมัย จะแยกเป็นบ้านเล็กเมืองน้อย เป็นก๊กเป็นเหล่า มีพ่อเมืองปกครองตามลำพัง ใครมีอำนาจก็รวบรวมอาณาจักรได้กว้าง ดั่งนี้เป็นต้น แต่ในทางหนึ่งที่น่าอัศจรรย์ คือ ความยอมรับนับถือพุทธศาสนาด้วยความเคารพ ผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดินก็ตั้งใจอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธานุภาพอย่างแท้จริงตามกาลสมัย คือ

๑. สมัยสุวรรณภูมิ ประมาณ พ.ศ. ๓๐๐-๗๐๐
๒. สมัยพนม ประมาณ พ.ศ. ๖๐๑-๑๑๐๐
๓. สมัยทวารวดี ประมาณ พ.ศ. ๑๑๐๐-๐๕๐๐
๔. สมัยศรีวิชัย หรือศรีโพธิ ประมาณ พ.ศ. ๑๒๐๐-๑๕๐๐
๕. สมัยลพบุรี ประมาณ พ.ศ. ๑๕๐๐-๑๖๐๐
๖. สมัยศรีธรรมราช ประมาณ พ.ศ. ๑๕๐๐-๑๘๐๐
๗. สมัยสุโขทัย พ.ศ. ๑๘๐๐-๑๙๒๑
๘. สมัยกรุงศรีอยุธยา
๙. สมัยกรุงธนบุรี
๑๐. สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

เฉพาะในสมัยสุโขทัย พุทธศาสนารุ่งเรืองด้วยได้รับการยกย่อง และประชาชนก็รักาศิลตั้งอยู่ในธรรมจริง ๆ ดังปรากฏในหลักศิลาจารึกว่า

“คนในเมืองสุโขทัยนี้ มักทาน มักทรงศีล มักโอยทาน พ่อขุนรามคำแหง เจ้าเมืองสุโขทัยนี้ ทั้งชาวแม่ชาวเจ้า ท่วยบัวท่วยนาง ลูกเจ้าลูกขุน ทั้งสิ้นทั้งหลาย ทั้งผู้ชายผู้หญิง ฝูงท่วยมีศรัทธาในพระพุทธานุภาพ ทรงศีลเมื่อพรรษาทุกคน เมื่อออกพรรษา กรานกฐินเดือนหนึ่งแล้ว เมื่อกรานกฐินมีพนมเบ็ญ มีพนมหมาก มีพนมดอกไม้ มีหมอนนั้ง หมอนนอนบริวารกฐินโอยทานแลปีแล้วญิบล้านไปสวดญัตติกฐินจึงอรัญญิกพูน เมื่อจักเข้ามาเวียงเรียงกัน

แต่อร์ญญิกพุ่นเท้าหัวसान ดบงคักลอย? ด้วยเสียงพาทย์ เสียงพิณ เสียงเลื่อน เสียงขับ ใครจักมักเล่น เล่น ใครจักมักหัว หัว ใครจักมักเลื่อน...”

ว่าโดยเฉพาะพิธีวิสาขะ ได้ทำกันเป็นกิจจะลักษณะปรากฏหลักฐานว่า ทำมาตั้งแต่กรุงสุโขทัยทีเดียว ดังปรากฏในตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ว่า

“อันพระนครสุโขทัยราชธานี ถึงวันวิสาขนักขัตฤกษ์ครั้งใด ก็สว่างไสวไปด้วยแสงประทีปเทียนดอกไม้เพลิง และสล้างสลอนไปด้วยธงชายและธงผ้า ไสวไปด้วยพู่พวงดวงดอกไม้กรองร้อยห้อยแขวนหอมตลบไปด้วยกลิ่นคนธรรสระรวยรื่น เสนาะสำเนียงพิณพาทย์ฆ้องกลองทั้งทิวาราตรี มหาชนชายหญิงพากันมากระทำกองการกุศลเหมือนจะเผยซึ่งทวารพิมานฟ้าทุกน้อชั้น”

ในสมัยต่อ ๆ มาก็คงได้กระทำพิธีวิสาขบูชาเช่นเดียวกันนี้เหมือนกัน ครั้นมาในสมัยรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ปรากฏว่า พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้พระอารามต่าง ๆ ทั้งบ้านเรือนตามประทีปโคมไฟในวันวิสาขบูชา ประดับประดาด้วยมาลาดอกไม้ ให้ข้าราชการและราษฎรรักษาศีลฟังธรรม

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้มีการตั้งเครื่องบูชา ในระเบียบวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้ทำโคมตามตำแหน่ง ตั้งหรือแขวนตามศาลาราย

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายในเดินเทียน สวดมนต์ในพระพุทธรรัตนสถานเพิ่มขึ้น

นับตั้งแต่นั้นมาจนบัดนี้ พิธีการวิสาขะนับว่าเป็นระเบียบแน่นอน และเป็น การครึกครื้น สนุกสนานในการบุญยิ่งขึ้น สรุปได้ว่า การวิสาขะปรากฏว่าทำมาจำเดิมแก่กรุงสุโขทัยจนบัดนี้

ในกาลปัจจุบัน

ในกาลปัจจุบันนี้ เมื่อถึงกำหนดวันวิสาขะ ได้มีการประกอบพิธีรำลึกถึงวันประสูติ ตรัสรู้ ปรีณิพพานของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างมโหฬาร ข้าพเจ้าจะแยกกล่าวเป็น ๒ คือ ทางราชการ ๑ ทางพุทธศาสนิกชนทั่วไป ๑

๑. ทางราชการ

ในวันวิสาขบูชา กรมโฆษณาการได้ประกาศชักชวนให้ชักธงตามอาคารบ้านเรือน และสถานที่สำคัญต่าง ๆ และทางราชการประกาศกำหนดเป็นวันหยุดราชการทั่วราชอาณาจักร ๑ วัน เพื่อแสดงความเคารพต่อวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา และเปิดโอกาสให้ข้าราชการได้ไปประกอบการกุศลตามวัดต่าง ๆ โดยสะดวก

พระราชกุศลวิสาขบูชา มี ๓ วัน คือ วันแรกเวลาประมาณ ๑๖.๐๐ น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จ ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงจุดธูปเทียนบูชาพระรัตนตรัย แล้วพระราชทานประกาศนียบัตร พัดยศ และสมณบริวารแก่ภิกษุสามเณรเปรียญที่สอบไล่ได้ใหม่

วันที่ ๒ เวลาค่ำ เสด็จ ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงจุดธูปเทียนบูชาพระรัตนตรัยแล้วประกอบพิธีวิสาขบูชา ทรงเวียนเทียนทำประทักษิณรอบพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาท ครั้นแล้วพระราชทานพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ ที่บริเวณวัดพระศรีรัตนศาสดารามได้ตามประทีป โคมไฟ และไฟฟ้างดงาม มีประชาชนไปร่วมประกอบพิธีโดยเสด็จพระราชกุศลอย่างคับคั่ง

วันที่ ๓ เป็นวันประกอบพิธีวิสาขบูชาของพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายใน

๒. ทางพุทธศาสนิกชนทั่วไป

เมื่อถึงวันวิสาขบูชา พุทธศาสนิกชนต่างพากันทำบุญตักบาตร ฟังพระธรรมเทศนา ในตอนเช้า และในตอนย่ำค่ำให้ถือดอกไม้ธูปเทียนเครื่องสักการะไปประชุมพร้อมที่วัด ทำพิธีเหมือนวันมาฆบูชา โดยยื่นเบื้องหน้าพระพุทธรูปปฏิมา กล่าวคำบูชา เดินเวียน ทำวัตร สวดมนต์ และฟังธรรมเทศนา

หมายเหตุ

ในวันวิสาขบูชา พิงบูชารำลึกถึงพระพุทธรคุณด้วยความเคารพจริง ๆ ไม่ควรทำอย่างขอไปที ควรทำให้เกิดปิติปราโมทย์ ต้อนรับวันเช่นนี้ โดยฐานะที่เป็นวันสว่าง คือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้เป็นผู้จุดประทีปขึ้นส่องทางให้แก่สัตว์โลก เพื่อว่าผู้มีดวงตาจักได้เห็นทาง ต้อนรับวันเช่นนี้ โดยฐานะที่เป็นวันเบิกบาน วันเปิดเผย วันหงายของที่คว่ำและวันเปิดของที่ปกปิด คือ พระสัมมาสัมพุทธะได้เบิกบานด้วยพระคุณและยังสัตว์โลกให้เบิกบานเปิดเผยธรรมะ ชำแรก อริชชาที่คว่ำครอบงำปกปิดสัตว์โลก

วันวิสาขบูชา ปีหนึ่งก็มีหนเดียว ควรตั้งใจอธิษฐานจิตฟังธรรมตลอดราตรี ควรรำลึกถึงพระสัมมาสัมพุทธะด้วยนัย เป็นต้นว่า

บุคคลเอกในโลกย่อมเกิดขึ้นเพื่อความเกื้อกูลและความสุขแก่ชนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่เทพและมนุษย์ทั้งหลาย บุคคลเอกนั้นคือ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

ความปรากฏขึ้นแห่งบุคคลเอก หาได้ยากในโลก

บุคคลเอก เมื่อเกิดในโลกย่อมเป็นอัจฉริยมนุษย์

ความตายของบุคคลเอก ย่อมเป็นความเดือนร้อนแก่ชนหมู่มาก

บุคคลเอก เมื่อเกิดในโลกย่อมเป็นหนึ่งไม่มีสอง ไม่มีคู่เคียง ไม่มีผู้เปรียบ ไม่มีผู้เทียบ ไม่มีผู้เทียม ไม่มีผู้ทัน ไม่มีผู้เสมอเหมือน เป็นยอดแห่งเทพและมนุษย์ทั้งหลาย

ความปรากฏขึ้นแห่งบุคคลเอก ย่อมเป็นความปรากฏแห่งปัญญาจักขุ แห่งแสงสว่างและโอภาสอันใหญ่หลวง ย่อมเป็นความปรากฏแห่งอนุตริยคุณทั้ง ๖ ประการ เป็นการทำให้แจ้งซึ่งปฏิสัมภทาทั้ง ๓ เป็นการเข้าใจตลอดธาตุต่าง ๆ เป็นอเนก เป็นการทำให้แจ้งซึ่งผลคือวิชาและวิมุตติ เป็นการทำให้แจ้งซึ่งไสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล และอรหัตผล

ท่านผู้ใดรู้โลกทั้งปวง ด้วยปัญญาอันยิ่ง รู้อารมณ์ตามที่เป็นจริงอย่างไร ในโลกทั้งปวงเป็นผู้ไม่ติด ไม่เอาดีในโลกทั้งปวง ท่านผู้นั้นแลเป็นปราชญ์ใหญ่ล้ำกว่าสรรพสัตว์ เปลื้องเครื่องผูกมัดพันไปได้ ได้บรรลุบรมสันติคือพระนิพพาน อันไม่มีภัยแต่ที่ไหน ๆ นั้น! คือพระชินาสพพุทธเจ้าผู้ไม่มีทุกข์ ตัดความสงสัย ถึงความสิ้นกรรมทั้งปวง หลุดพ้นแล้วเพราะสิ้นอุปปี เพราะอย่างนี้พระองค์จึงเป็นพระพุทธร เป็นสิหะผู้ประเสริฐ ทรงประกาศพรหมจักรแก่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวดา

อิติ เทวา มนุสสา จ

เย พุทธิ สรณํ คตา

สงฺกมฺมํ นํ นมสฺสนฺติ

มหนฺตํ วิตฺสารถิ

ด้วยเหตุนี้ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ที่ถือพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ จึงพากันนมัสการ
พระองค์ผู้มหาบุรุษ ปราศจากความย่อ

อีกประการหนึ่ง พระองค์ทรงฝึกพระองค์เองแล้ว ประเสริฐกว่าผู้ฝึกทั้งหลาย
พระองค์ทรงเป็นฤๅษีผู้สงบแล้ว ประเสริฐกว่าผู้สงบทั้งหลาย พระองค์ทรงพ้นแล้ว เลิศกว่า
ผู้พ้นทั้งหลาย พระองค์ทรงข้ามแล้ว ประเสริฐกว่าผู้ข้ามทั้งหลาย

อิติ เหนฺตํ นมสฺสนฺติ

มหนฺตํ วิตฺสารถิ

สเทวทฺสฺมิ โลกสฺมิ นตฺถิ

เต ปฏฺยคฺคโถ

ธรรมเนียมวิสาขบูชา

พิธีวิสาขบูชา นั้น ได้เคยมีมาแล้วแต่ครั้งกรุงสุโขทัย เป็นพิธีสำคัญอย่างหนึ่งของพุทธศาสนิกชนในครั้งกระนั้น แต่มาถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา พิธีวิสาขบูชาถูกลืมเลือนไป ไม่ปรากฏหลักฐานว่า ได้มีการประกอบ พิธีวิสาขบูชาเลยตลอดมาจนถึงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ กระทั่ง พ.ศ. ๒๓๖๐ ในรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำพิธีวิสาขบูชาขึ้นอีกครั้งหนึ่งตามคำถวายพระพรของสมเด็จพระสังฆราช (มี) แต่พิธีวิสาขบูชาที่โปรดให้ทำขึ้นในครั้งนั้น ดูจะไม่ค่อยเป็นที่นิยมของประชาชนเท่าใดนัก ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระบรมราชาธิบายไว้ว่า “ในการที่จัดขึ้นขึ้นหลังตามแบบเก่า ดูเปนแต่การสังเขปย่อ ๆ พออย่าให้เสียโบราณ หรือคิดจะจัดให้เปนการครึกครื้นจริง แต่หากคนทั้งปวงไม่ได้ประพฤตินำแต่ก่อนพากันเนือย ๆ เฉย ๆ ไปเสีย ก็เลยจิตจางไปแต่เมื่อพิเคราะห์ดูจริง ๆ แล้วเห็นว่าถึงส่วนในราชการก็อยู่ข้างจะเลือน ๆ เปนแต่การเสียไม่ได้อยู่ เพราะไม่ได้เคยทำเคยนึกมาเสียช้านานแล้วจนขึ้นหลังในปัจจุบันนี้ การวิสาขบูชา มีผู้ทำมากขึ้น ก็ยังเปนการของชาววัดแท้ พวกชาวบ้านที่เกี่ยวข้องบ้างก็แต่พวกที่จำศีลภาวนาแต่คนทั้งปวงที่เฉยอยู่ไม่รู้สึกรู้สียงโดยมาก” (พระราชพิธีฯ/๔๒๙)

คงเนื่องด้วยเหตุดังปรากฏในพระบรมราชาธิบายดังกล่าวแล้วนั่นเอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จมาทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารแล้ว จึงได้ทรงพระราชดำริตั้งธรรมเนียมวิสาขบูชาขึ้นสำหรับวัดธรรมยุต พร้อมทั้งวางแบบแผนในการทำพิธีวิสาขบูชา เพื่อให้สำเร็จประโยชน์แห่งการบูชา ธรรมเนียมวิสาขบูชาที่ทรงตั้งขึ้นนั้น ปรากฏในตำนานวัดบวรนิเวศวิหารว่า

“ทรงตั้งการทำบูชาพิเศษ ในอภิสิทธิ์สมัยแห่งสมเด็จพระบรมศาสดา คือ ทำวิสาขบูชา ในวันเพ็ญเดือน ๖ ที่กำหนดว่าเปนวันประสูติ ตรัสรู้ แลปรินิพพานแห่งสมเด็จพระบรมศาสดาขึ้น ๑๔ ค่ำ เปนวันเริ่มการตั้งน้ำตั้งเทียน วันขึ้น ๑๕ ค่ำ และวันแรม ๑ ค่ำ มีเดินเทียนแลมีเทศนาเรื่องปฐมสมโพธิ วันแรม ๘ ค่ำ ที่กำหนดว่าเปนวันถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ ทำการบูชาอย่างนั้นด้วยเหมือนกัน เทศนาด้วยเรื่องนั้น แต่คราวหลังนี้ ยกไปทำที่วัดบรมนิวาส ทรงพระราชนิพนธ์คาถาไว้สำหรับสวดในพิธีนี้ทั้งสองคราว” (ตำนาน/๒๒-๒๓)

พิธีวิสาขบูชา ครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวชอยู่นั้น พระสงฆ์ธรรมยุตมารวมทำพร้อมกันที่วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นพิธี ๒ วันคือ วันขึ้น ๑๕ ค่ำ และแรมค่ำ ๑ มีเดินเวียนเทียนและมีเทศน์เรื่องปฐมสมโพธิตลอดคืนทั้ง ๒ วัน

มาในยุคของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแก้ไข ธรรมเนียมวิสาขบูชาเล็กน้อย คือ การทำวิสาขบูชาต่างวัดต่างทำ แต่การทำอัฐฐมีบูชา มารวมทำที่วัดบวรนิเวศวิหาร มิได้ทำที่วัดบรมนิวาส สำหรับเรื่องปฐมสมโพธิสำหรับเทศน์ ในวันวิสาขบูชานั้น โปรดให้สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) แต่ครั้งยังเป็น**ที่พระศาสนโศภณ** รจนาขึ้นสำหรับเทศน์ ๒ คืน จบ รวม ๑๐ กัณฑ์

ในยุคของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร ทรงแก้ไขธรรมเนียมวิสาขบูชาอีกเล็กน้อย กล่าวคือ ทรงรวมเอาพิธีไหว้ครู ปาธยายมาทำรวมกับพิธีวิสาขบูชาด้วยเพราะแต่เดิมกำหนดทำ ๓ ปีครั้งหนึ่ง ขวนจะลืม (ดูรายละเอียดในธรรมเนียมไหว้ครูปาธยาย) จึงทรงยกมาสมทบทำในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ อันเป็นวันตั้งน้ำตั้งเทียนพิธีวิสาขบูชา ส่วนรายละเอียดพิธีวิสาขบูชานั้น ดังนี้

วันขึ้น ๑๔ ค่ำ ตอนเย็น ภิกษุสามเณร (เฉพาะผู้จำพรรษาในวัดบวรนิเวศมาแล้ว ไม่ขาด) ลงพระอุโบสถ เจ้าอาวาสนำทำวัตรสวดมนต์ จบแล้ว พระเถระรูปหนึ่งขึ้นนั่งบนอาสนะ อ่านคำไหว้ครูปาธยายโดยสรภัญญวิธี พร้อมคำแปล จบแล้ว พระเถระรูปหนึ่ง ชัดตำนาน จบแล้ว เจ้าอาวาสนำ **หนุท มย...** สวดมนต์ไปตามลำดับ (มีชัดตำนานทุกบท) ดังนี้

นโม, พุทฺธ, พุทฺโธ สุตฺตฺโธ (สวดเพียง **ปภาวสิทฺธิยา** ก็หยุด) **พฺุ เว, ยสฺส สทฺธา, นตฺถิ เม, เย จ อตฺติตา** (มาภายหลังทรงใช้ **โย จกฺขุมา** แทน **เย จ อตฺติตา**), **มหาการุณิโก, นโม ๘ บท**, ต่อนี้ไป ชัดตำนานทุกบทเพราะสวดมนต์เต็มที่ แปลกแต่เมื่อชัด **“ปริตฺต”** แล้วสวด **“ยโตห”** ๓ จบ แล้วชัด **สํสาเร** แล้วขึ้น **โพชฌนฺโค, สุนกฺขตฺต, อรหํ, ยํ ยํ เทว มนุสฺसानํ, ทุกฺขปฺปตฺตา, โหตุ สพฺพํ**, จบเพียงเท่านั้นตอนหนึ่ง

ต่อแต่นั้น ภิกษุผู้มีหน้าที่สวดท่องภาณเข้านั่งประจำที่ เริ่มสวดท่องภาณ (สวดทำนองสังโยค) ถึงประมาณ ๒๔.๐๐ น. หยุดพักไว้ต่อเช้าวันรุ่งขึ้น

วันขึ้น ๑๕ ค่ำ ตอนเช้า (พิธีต่าง ๆ อย่างวันมาฆบูชา) แต่แสดงพระธรรมเทศนา เรื่องไตรสิกขา

ตอนค่ำ เวลา ๑๙.๓๐ น. เจ้าอาวาสพร้อมภิกษุสามเณรลงพระอุโบสถ (กิจเบื้องต้นอย่างวันมาฆบูชา) ทำวัตรค่ำแล้ว ชัด สมนฺตา... เจ้าอาวาสนำ หนฺท มยฺ... สวดมนต์ไปโดยลำดับ ดังนี้

นโม, พุทฺธ, พุทฺธ น เม, นตฺถิ เม, มหาการุณิโก, นโม ๘ บท, โอวาทปาติโมกฺขคาถา (สวดเพียงจบคาถา), สติปฏฺจานปาจ, พลฺลสูตร, สุปฺพุพฺพณฺหฺสฺตฺตคาถา, อรฺหํ, โหฺตุ สพฺพํ. จบแล้ว ภิกษุสามเณรขึ้นกล่าวคำบูชาบนลานพระเจดีย์อย่างวันมาฆบูชา แล้วเดินเวียนเทียน ๓ รอบ

จากนั้น อุบาสอุบาสิกากล่าวคำบูชาพระเจดีย์ ณ ลานพระเจดีย์ชั้นล่าง จบแล้ว เข้าสู่พระอุโบสถทำวัตรสวดมนต์ตามแบบอุปาสิกวิธีสำนักวัดบวรนิเวศวิหาร จบแล้ว

ภิกษุสามเณรผู้มีหน้าที่สวดวิสาขบูชา เข้าสู่พระอุโบสถ สวดบทสวดวิสาขบูชา โดยสรภัญญวิธี เจ้าอาวาสพร้อมภิกษุสามเณรเข้าสู่พระอุโบสถ เมื่อสวดวิสาขะจบปริจเจทหนึ่งแล้ว หัวหน้าอุบาสกอาราธนาธรรม เจ้าอาวาสขึ้นธรรมมาสน์ แสดงพระธรรมเทศนา กัณฑ์บอกศักราช (แสดงพุทธคุณบทใดบทหนึ่ง) จบแล้ว พระเถระรูปหนึ่งขึ้นธรรมมาสน์ แสดงพระธรรมเทศนาเรื่องพุทธประวัติ ผลัดเปลี่ยนกันไปตามลำดับตลอดคืนถึงรุ่งเช้า

วันแรม ๑ ค่ำ ตอนเช้าไม่มีพิธีอะไร ตอนค่ำ พิธีการต่าง ๆ เหมือนวันขึ้น ๑๕ ค่ำ

สำหรับบทสวดในวันแรม ๑ ค่ำ ดังนี้ นโม, พุทฺธ, โย สฺนฺนิสิฺนฺโน, อภิณฺณาย โย, นตฺถิ เม, มหาการุณิโก, นโม ๘ บท, อนุตฺตริยสูตร, มคฺควิภงฺค ๕ สูตร, สุปฺพุพฺพณฺหฺสฺตฺตคาถา, ยํ ยํ เทวมนุสฺสานํ, สพฺเพ พุทฺธา พลปฺตฺตา, โหฺตุ สพฺพํ.

สวดมนต์จบแล้ว พิธีการต่าง ๆ เหมือนกับวันขึ้น ๑๕ ค่ำ

เทศน์จบแล้ว สวด ยา เทวตา จบแล้ว สวดมนต์ทำนํมนต์ จบแล้ว สวดส่งเทวตา สวดทำนํมนต์ต่อท้ายว่า สพฺพโรควินฺมฺตฺโต ฯลฯ ยถา ทีโป จ นิพฺพุโต.

ปัจจุบันนี้มีพิธีเวียนเทียน ก่อนจะเวียนเทียนมีการกล่าวคำบูชาก่อนว่า ดังนี้

วิสาขบูชาภาค

ยมมฺห โข มยํ ภควนฺตํ สรณํ คตา โย โน ภควา สตฺถา ยสฺส จ มยํ ภควโต ธมฺมํ
โรเจม อโหสิ โข โส ภควา มชฺฌิเมสฺส ชนปฺเทสฺส อริยเกสฺส มนุสฺเสสฺส อุปฺปนฺโน ชตฺติโย ชาตียา
โคตโม โคตฺเตน สกฺยปฺตฺโต สกฺยกุลา ปพฺพชิตฺโต สเทวเก โสเก สมารเก สพรหมเก
สสฺสมณพฺรหฺมณียา ปชาย สเทวมนุสฺสาย อนฺุตฺตรํ สมนฺาสมฺโพธิ อภิสมฺพุทฺโธ

มยํ โข เอตฺรหิ อิมํ วิสาขปฺนฺณมิตฺทวํ ตสฺส ภควโต ชาติสมฺโพธินิพฺพานทิวสสมฺมตํ
ปตฺวา อิมํ จานํ สมฺปตฺตา อิเม ทณฺทหิปฺฐปาทิสกฺกาเร คเหตุวา อตฺตโน กายํ สกฺกาเรปฺธานํ
กริตฺวา ตสฺส ภควโต ยถาภุจฺเจ कुณเ อนฺุสฺสรนฺตา ติกฺขตฺตํ ปทกฺขิณํ กริสฺสาม อิมํ
ยถาคหิเตหิ สกฺกาเรหิ ปุชฺชํ กุรฺมานา สาธุ โน ภนฺเต ภควา สฺจิริปรินิพฺพุโตปิ ฃาตฺพุเพหิ
คุณฺเหหิ อตฺตารมฺมณตฺาย ปณฺเวยมาโน อิเม ยถาคหิเต สกฺกาเร ปฏิกฺคณฺหาตุ อมฺหากํ
ทิมฺรตฺตํ หิตาย สฺชาย.

คำแปลวิสาขบูชาภาค

เราทั้งหลาย ถึงซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใด ว่าเป็นที่พึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า
พระองค์ใดเป็นศาสดาของเราทั้งหลาย และเราทั้งหลายขอบใจ ซึ่งพระธรรมของ
พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใด พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นแล ได้เสด็จอุบัติแล้ว
ในหมู่มนุษย์ชาวอริยกะในมัชฌิมชนบท พระองค์เป็นกษัตริย์โดยพระชาติ เป็นโคตมโดยพระโคตร
เป็นศากยบุตร เสด็จออกบวชแล้วจากศากยสกุล เป็นผู้ตรัสรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ซึ่งพระอนุตตร
สัมมาสัมโพธิญาณ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้ง
สมณพราหมณ์เทวดาและมนุษย์

บัดนี้ เราทั้งหลาย มาถึงวันวิสาขปุรณมีที่รู้จักกันว่าวันประสูติ ตรัสรู้ และเสด็จปรินิพพาน
แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น จึงมาประชุมกันแล้ว ณ ที่นี้ ถือเครื่องสักการะมีประทีป
ด้ามและธูปเป็นต้นเหล่านี้ ทำกายของตนให้เป็นดังภาชนะรับเครื่องสักการะระลึกถึงพระคุณ
ตามเป็นจริงทั้งหลาย ของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น บูชาด้วยเครื่องสักการะตามที่ถือ
ไว้แล้ว จักกระทำประทักษิณสิ้นสามรอบ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญขอเชิญพระผู้มีพระภาคเจ้า

แม้ปริณิพพานนานมาแล้ว ยังปรากฏอยู่ด้วยพระคุณสมบัติอันข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย จะพึงรู้ โดยความเป็นอดีตารมณฺ์ จงทรงรับซึ่งเครื่องสักการะอันข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายถือไว้แล้วนี้ เพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข แก่ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย สิ้นกาลนานเทอญฯ

ธรรมเนียมอัฐมีบูชา

วันอัฐมีบูชา คือวันถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ เป็นพิธีสืบเนื่องจากวันวิสาขบูชา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงพระราชดำริทำขึ้นเมื่อครั้งครองวัดบวรนิเวศวิหาร ดังปรากฏในตำนานวัดบวรนิเวศวิหารว่า “วันแรม ๘ ค่ำ ที่กำหนดว่าเป็นวันถวายพระเพลิง พระพุทธสรีระ ทำการบูชาอย่าง (วิสาขบูชา) นั้นด้วยเหมือนกัน เทศนาด้วยเรื่องนั้นแต่คราวนี้ ยกไปทำวัดบรมนิวาส” (ตำนาน/๒๒) พิธีอัฐมีบูชา นิยมทำแพร่หลายอยู่เฉพาะในวัดธรรมยุต มาแต่เริ่มแรก ในยุคของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ พระสงฆ์ธรรมยุตมารวมทำ ที่วัดบวรนิเวศ ภายหลังย้ายไปรวมทำที่วัดบรมนิวาส มาในยุคของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์กลับมารวมทำที่วัดบวรนิเวศอีกครั้งหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ทรงพระราชนิพนธ์บทบาลีสำหรับสวดเช่นเดียวกับพิธีวิสาขบูชา

พิธีการต่าง ๆ ในวันอัฐมีบูชานั้น ครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทำเหมือนกับ วิสาขบูชาแต่เป็นพิธีวันเดียว คือวันแรม ๘ ค่ำ เดือน ๖ ต่อเมื่อวัดธรรมยุตมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น คงแยกย้ายกันทำตามวัดนั้นอย่างเช่น วิสาขบูชาที่แยกกันทำตามวัดมาแต่ครั้ง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ส่วนพิธีการต่าง ๆ ก็คงจะแปลกกันไปบ้าง ตามความเหมาะสมแก่สถานภาพของวัดนั้น ๆ

สำหรับวัดบวรนิเวศ ในยุคของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วันอัฐมีบูชามีพิธีการต่าง ๆ ดังนี้

ตอนเช้า มีพระธรรมเทศนาเรื่องไตรลักษณ์

ตอนค่ำ มีพิธีการต่าง ๆ เหมือนวันวิสาขบูชา ขึ้น ๑๕ ค่ำ

สำหรับบทสวดมนต์วันอัฐมีบูชา ดังนี้ นโม, พุทฺธํ, โย สมนฺนิสินฺโน, ยถาปี เสลา, อิสฺ ตถาคโต, ธมฺมนิยามสูตร, อภิญฺหพจฺจเวกฺขณปาจ, วิปสฺสนาภุมิปาจ, โมกฺขุบายคาถา, โทศุ สพุพฺ,

ต่อจากนี้ พิธีการต่าง ๆ เหมือนวันวิสาขบูชา ขึ้น ๑๕ ค่ำ (แต่ไม่มีทำน้ามนต์)

วันอัฐมีบูชาเมื่อครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาชิรญาณวโรรส ทำเพียง ๒๔.๐๐ น. ก็เลิกมาในยุคสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ โปรดให้มีเทศน์ตลอดคืน

ปัจจุบันนี้มีพิธีเวียนเทียน ก่อนจะเวียนเทียนมีการกล่าวคำบูชาก่อนว่า ดังนี้

อฏฐมีบูชาภา

ยมนุห โข มย ภาควนุต สรณ คตา โย โน ภควา สตุถา ยสฺส จ มย ภาควโต ธมฺมํ
โรเจม อโหสิ โข โส ภควา มชฺฌิเมสฺส ขนปเทสฺส อริยเกสฺส มนุสฺเสสฺส อุปฺปนฺโน ขตฺติโย ชาตียา
โคตโม โคตฺเตน สกฺยปฺตุโต สกฺยกุลา ปพฺพชิตฺโต สเทวเก โลเก สมารเก สปุรหฺมเก
สสฺสมณปุรหฺมณียา ปชาย สเทวมนุสฺสาย อนุตฺตรํ สมนฺาสมฺโพธิ อภิสมฺพุทฺโธ.

มย โข เอตฺรหิ วิสาขปฺนุณฺณมีทิวสโต ปรี อฏฐมีทิวสํ ตสฺส ภควโต สรริธมาปนทิวส
สมฺมตํ ปตฺวา อิมํ จานํ สมฺปตฺตา อิเม ทนฺหทึปฐฺปาทิสกฺกาเร คเหตุวา อตฺตโน กายํ สกฺกาธุปฐานํ
กริตฺวา ตสฺส ภควโต ยถาภุจฺเจ कुณเณ อนุสฺสรนฺตา ติกฺขตฺตุํ ปทกฺขิณํ กริสฺสาม อิมํ ยถา
คหิตฺเตหิ สกฺกาเรหิ ปุชฺชํ กุรฺมานา สาธุ โน ภนฺเต ภควา สฺจิริปริณิพุทฺโตปิ ฌาตพฺเพหิ कुณเณหิ
อตีตารมฺมณตฺยา ปญฺญาเยมาโน อิเม ยถาคหิตฺเต สกฺกาเร ปฏิกฺคณฺหาตุ อมฺหากํ ทิฆรตฺตํ
หิตาย สฺขาย.

คำแปลอัฐมีบูชาภา

เราทั้งหลาย ถึงซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใด ว่าเป็นที่พึง พระผู้มีพระภาคเจ้า
พระองค์ใดเป็นศาสดาของเราทั้งหลาย และเราทั้งหลายขอบใจ ซึ่งพระธรรมของ
พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใด พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นแล ได้เสด็จอุบัติแล้ว
ในหมู่มนุษย์ชาวอริยกะ ในมัชฌิมชนบท พระองค์เป็นกษัตริย์โดยพระชาติ เป็นโคตมโดย
พระโคตร เป็นศากยบุตร เสด็จออกบวชแล้วจากศากยสกุล เป็นผู้ตรัสรู้พร้อมเฉพาะแล้ว
ซึ่งอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้ง
สมณพราหมณ์เทวดาและมนุษย์

บัดนี้ เราทั้งหลาย มาถึงวันอัฐมิมิ เบื้องหน้าแต่วันวิสาขปุณณมีที่รู้จักกันว่าวันถวายพระเพลิงพระสรีระแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น จึงมาประชุมกันแล้ว ณ ที่นี้ถือเครื่องสักการะ มีประทีปด้ามและธูปเป็นต้นเหล่านี้ ทำกายของตนให้เป็นดังภาชนะรองรับเครื่องสักการะ ระลึกถึงพระคุณตามความเป็นจริงทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น บูชาด้วยเครื่องสักการะตามที่ถือไว้แล้ว จักกระทำประทักษิณสิ้นสามรอบ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอเชิญพระผู้มีพระภาคเจ้า แม้เสด็จปรินิพพานนานมาแล้ว ยังปรากฏอยู่ด้วยพระคุณสมบัติ อันข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายจะพึงรู้โดยความเป็นอติदारมณฺ์ จงทรงรับซึ่งเครื่องสักการะอันข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายถือไว้แล้วนี้ เพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขแก่ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ตลอดกาลนานเทอญฯ

ธรรมเนียมกุฐิน

การกรานกุฐินของพระสงฆ์ในครั้งนั้นทำด้วยผ้าที่ทำสำเร็จมาแล้ว ที่ทายกทายิกานำมาถวาย ไม่ตรงตามพระบาลีที่ให้ทำตั้งแต่ซั๊ก กะ ตัด ถึงเย็บ ย้อมให้เสร็จในวันนั้น ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เสด็จมาครองวัดบวรนิเวศแล้ว จึงได้ทรงตั้งธรรมเนียมการกรานกุฐินแบบธรรมยุตขึ้นดังความปรากฏในตำนานวัดบวรนิเวศว่า **“วัดนี้ รับพระกุฐินหลวงที่ทรงทอดตามธรรมเนียมนั้น ไม่ทรงสามารถเปลี่ยนแปลงได้ถนัดจึงทรงแก้ไขเฉพาะในฝ่ายวัด ทรงรับพระกุฐินตามธรรมเนียมเมืองแล้ว เอาผ้าไตรพระกุฐินนั้นมาเลาะออกเพนท่อนผ้า แล้วกะ ตัด เพนอันตราวสภหรืออุตราสงค์ เย็บ ย้อม ให้เสร็จในวันนั้น แล้วจึงทำพิธีอีกครั้งหนึ่ง”** (ตำนาน/๒๒)

มาในรัชกาลที่ ๔ ยุคสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงครองวัดบวรนิเวศ ผ้าพระกุฐินทรงเติมผ้าขาวพับกำกับไปกับไตรด้วย วิธีรับพระกุฐินงดการกรานหน้าพระที่นั่งไว้ใช้ผ้าขาวตัดเป็นผ้ากุฐิน เสร็จแล้วจึงกรานและอนุโมทนา ใช้เป็นธรรมเนียมสืบมาในวัดธรรมยุตทั้งปวง (ตำนาน/๔๓)

เนื่องในการทำผ้ากฐิน เป็นธรรมเนียมสืบมาแต่ครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ยังทรงผนวชอยู่และครองวัดบวรนิเวศว่า พระเถระจากวัดต่าง ๆ มาช่วยทำผ้ากฐิน ช่วยอุปัชฌาย์จนตลอดเวลากรานช่วยสวดมนต์ต่อมา ครั้นวัดธรรมยุตมีมากขึ้น รับพระกฐินในวันเดียวกันหลายวัด พระเถระที่มาช่วยก็แบ่งกันไปช่วยวัดนั้นบ้างวัดนี้บ้าง จึงกลายเป็นช่วยกัน อย่างพอเป็นพิธี (ตำนาน/๔๓)

ในยุคที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงครองวัดบวรนิเวศ พิธีรับพระกฐินมีพิธีการ ดังนี้

เวลาบ่าย ถึงเวลาที่กำหนด (ก่อนเสด็จพระราชดำเนิน) พระสงฆ์เข้าประชุมเรียงแถวบนอาสนสงฆ์ในพระอุโบสถ หันหน้าสู่ทายก (พระราชา)

เมื่อทายก (พระราชาเสด็จ) มาถึง...ขณะทายก (พระราชาทรง) ตั้งนโม ๓ จบอยู่ พระสงฆ์นั้นโดยปกติ พอทายก (พระราชาทรง) เปล่งคำถวายผ้ากฐิน พระสงฆ์ทั้งปวงยกมือขึ้นประณมดูให้ได้ระดับเรียบร้อยเสมอกัน เมื่อจบคำถวายแล้ว พระสงฆ์ทั้งปวงรับ “สาธุ” พร้อมกัน

แต่นั้น ทายก (พระราชาทรง) ถวายผ้ากฐินพร้อมทั้งผ้าไตร ๑ ไตรด้วย ภิกษุรูปหนึ่งรับ (ในวัดบวรนิเวศ จีวรภิกษุจะอนุญาตให้ท่านที่นั่งต่อจากเจ้าอาวาสรับแทน) เมื่อรับผ้ากฐินมาแล้ววางไว้เบื้องหน้าพระคู่สวดหรือในที่อันสมควร

แต่นั้น เจ้าอาวาสผู้ครองกฐิน หันหน้ามาสู่พระสงฆ์ นั่งกระโหย่งประณมมือ ว่าอปโลกน์องค์ที่ ๑ จบแล้ว พระสงฆ์ทั้งปวงรับพร้อมกันว่า “**อากงขาม ภนฺเต**” (องค์ที่ ๑ นั่งอยู่ตามเดิมก่อนจนกว่าองค์ที่ ๔ อปโลกน์ จบแล้ว จึงนั่งราบ) แล้วองค์ที่ ๒ ว่า อปโลกน์ จบแล้ว พระสงฆ์ทั้งปวงพึงนั่งอยู่ องค์ที่ ๓ ว่าอปโลกน์ต่อไปจบแล้ว พระสงฆ์ทั้งปวงรับพร้อมกันว่า “**รุจฺจติ ภนฺเต**” จบแล้ว องค์ที่ ๔ ว่าอปโลกน์ต่อจบแล้ว พระสงฆ์ทั้งปวงรับพร้อมกันว่า “**สาธุ ภนฺเต**” (ตั้งแต่องค์ที่ ๒ ถึงองค์ที่ ๔ เมื่อถึงวาระที่ตนจะต้องว่าอปโลกน์ ต้องนั่งกระโหย่งประณมมือ เมื่อว่าอปโลกน์จบแล้วจึงนั่งราบ) ในระหว่างอปโลกน์นั้นพระสงฆ์ทั้งปวงพึงประณมมือหันหน้าไปสู่พระประธาน เมื่อองค์ที่ ๔ อปโลกน์จบแล้ว ท่านผู้ครองกฐินกับพระคู่สวดหันหน้าไปสู่พระประธาน กราบ ๓ หนแล้ว พระผู้ครองกฐินกับพระคู่สวดหันหน้าไป

สู่พระคู่สวด นั่งกระโหย่งประณมมือทั้ง ๓ องค์ พร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งปวง พระคู่สวดตั้ง นโม ๕ ชั้น แล้วสวดญัตติทุติยกรรมวาจา จบแล้ว พระคู่สวดถือเอาผ้าเหล่านั้นถวาย ท่านผู้กรานกฐิน (แล้วส่งผ้าขาวซึ่งเป็นผ้ากฐินให้คฤหัสถ์นำไปซักน้ำกระพือให้แห้ง แล้วจึง ตัดเย็บเป็นสบง)

แต่นั้น พระสงฆ์ทั้งปวงหันหน้าไปสู่ทายก (พระราชา) ถ้ามีผ้าไตรถวายพระสงฆ์ ก็พึงถวายพระสงฆ์รับแล้วหลีกออกไปครองผ้าเสร็จแล้วกลับเข้านั่งที่ตามเดิม แล้วทายก (พระราชาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้านายฝ่ายหน้าถวาย) ถวายเครื่องบริวารกฐินแล้ว ท่านผู้ครองกฐิน อนุโมทนา ยถา, สพฺพึ, ท่านผู้เป็นประธานว่า **อคฺคิ หุตฺตํ ๗ลฯ** จบแล้ว องค์ที่ ๒ รับ **กาเล** จบแล้ว **ยสฺส ทาเน** ต่อ (**ยสฺส ทาเน** ไม่ใช่ทั่วไป) จบแล้ว ถวายอดิเรก รับ **ภวตุ สพฺพ ๗ลฯ**

ผ้าขาวผ้ากฐินนั้น เมื่อครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ต้องซักน้ำก่อนแล้วกระพือให้แห้ง แล้วจึงตัดเป็นสบง แล้วต้องนำไปถวายเจ้าอาวาสเย็บ หรือ เเนาให้ติดกันก่อน พอเป็นพิธีอย่างน้อย ๗-๘ ผุด ต่อไปผู้อื่นจึงเย็บจนเสร็จ เย็บแล้ว จัดการยอม ให้ได้สี่ตามพระวินัยบัญญัติ แล้วตีระฆัง พระสงฆ์ลงพระอุโบสถทำวัตรคำจบแล้ว ภิกษุรูปหนึ่ง ขึ้นธรรมาสน์ อ่านกฐินชั้นธก จบแล้ว ท่านผู้กรานกฐินถือเอาผ้ากฐินนั้นพาดบ่า นั่งคุกเข่า (เฉพาะองค์เดียว) หันหน้าไปสู่พระประธาน กราบ ๓ หน ตั้งนโม ๓ จบแล้ว นำผ้าสบงนั้น ลงจากบ่า ถือลูบคลำไปมาว่าคำกราน ๓ จบแล้ว **หนฺนท มยํ, นโม** พระสงฆ์ทั้งปวงต่างนั่งคุกเข่า ตั้งนโม ๓ จบพร้อมกันแล้ว ท่านผู้กรานกฐินหันหน้ามาสู่พระสงฆ์ว่า **อตฺถตํ ๗ลฯ** เสนออนุโมทนา ๓ หนแล้ว พระสงฆ์ทั้งปวงว่าอนุโมทนารูปละ ๑ จบ ตามลำดับพรรษาแล้วท่านผู้กรานกฐินว่า เสนออนุโมทนาซ้ำอีก ๓ จบ แล้วพระสงฆ์ทั้งปวง อนุโมทนาพร้อมกัน ๓ จบ เพียงเท่านั้น เป็นเสร็จพิธีกฐินตอนหนึ่ง

ต่อแต่นั้น สวดมนต์ตามแบบกฐินชั้นธ แต่มีเพิ่ม **พุทฺธํ** แทรกเข้าในระหว่าง **นโม** กับ **นตฺถิ เม** นอกจากนี้ แล้วแต่จะตัดหรือเพิ่มเข้าตามความเห็นสมควร

ธรรมเนียมถวายกาลทาน

ธรรมเนียมอีกอย่างหนึ่ง ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงตั้งขึ้นเมื่อครั้งทรงครองวัดบวรนิเวศ คือ การถวายกาลทาน หรือการถวายทานตามกาล ดังที่กล่าวไว้ในตำนานวัดบวรนิเวศว่า ทรงชักนำการบำเพ็ญกุศลต่าง ๆ อย่างอื่นอีกตามเทศกาล คือ

- ถวายสลากภัต ในหน้าผลไม้ชุม
- ถวายผ้าวัสสิกสาฎก เมื่อจวนเข้าพรรษา
- ตักบาตรน้ำผึ้ง ในฤดูสารท
- ถวายผ้าจำนำพรรษา เมื่อออกพรรษาแล้ว (ตำนาน/๒๒)

ธรรมเนียมเหล่านี้ได้ถือปฏิบัติสืบมาในสำนักวัดบวรนิเวศ แต่ธรรมเนียมบางอย่างก็จืดจางไปบ้างตามความเปลี่ยนแปลงของสภาพบ้านเมือง เช่น การถวายสลากภัตในหน้าผลไม้

ธรรมเนียมสวดมนต์ถวายพระราชกุศล แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ธรรมเนียมนี้ เกิดขึ้นในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงครองวัดบวรนิเวศและดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต สืบต่อจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงลาผนวชเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อวันศุกร์ที่ ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๔ ตรงกับวันขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๕ เวลา ๕ ทุ่ม ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ที่มาของธรรมเนียมนี้ ตามพระดำรัสเล่าของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ที่ปรากฏในตำนานวัดบวรนิเวศว่า “แรกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติถึงเทศกาลเข้าพรรษา เสด็จถวายพุ่มที่วัดนี้ พระศิษย์หลวงเดิมผู้เคยถวายสักการะในกาลเช่นนั้น ได้จัดสักการะไปตั้งไว้ที่ชุกชหน้าพระพุทธชินสีห์เพื่อทรงจบพระหัตถ์เปนมุทธุบูชา ทรงทราบอธิบายแล้วตรัสว่า พระผู้ระลึกถึงพระองค์ถึงวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ จงไปทำวัตรสวดมนต์ที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามเพื่อถวายพระราชกุศล” (ตำนาน/๓๖)

ตามความในตำนานวัดบวรนิเวศดังกล่าวแล้ว สันนิษฐานว่าธรรมเนียมคงเริ่มแต่ปี พ.ศ. ๒๓๙๕ เป็นต้นมา โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงนิตพระสงฆ์วัดบวรนิเวศและวัดที่ออกไปจากวัดบวรนิเวศ ไปประชุมนมัสการพระมหามณิรัตน์ปฏิมากร ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วทำวัตรสวดมนต์ ถวายพระราชกุศล แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ แทนถวายสักการะในเวลาทรงผนวช

ธรรมเนียมนี้ได้ถือเป็นประเพณีปฏิบัติของพระสงฆ์ธรรมยุตสืบมาจนทุกวันนี้

ธรรมเนียมไหว้ครูปายาย

คำว่า ครูปายาย มาจากศัพท์ ครู-อุปายาย หมายความว่า ครูผู้สั่งสอนธรรม เป็นธรรมเนียมที่เกิดขึ้นเมื่อครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงครองวัดบวรนิเวศ ทรงกำหนดให้มีพิธีไหว้ครูปายายทุก ๆ ๓ ปี ดังอธิบายไว้ในตำนานวัดบวรนิเวศว่า “ถึงกำหนด ๓ ปีมีการไหว้ครูปายาย ทรงนิตพระสงฆ์บำเพ็ญทานบาริชาตต่างรูปจัดไทยธรรมมาตั้งรวมกันในที่ประชุมทำการ เป็นต้นว่า ในพระอุโบสถทำการบูชาอ่านประกาศเทวดาและสวดมนต์แล้ววาคำบาริชาตไทยธรรม อุทิศส่วนกุศลแต่ท่านครูปายายผู้ยังไม่ล่วงคติแห่งสัตว์ผู้มีชาติเป็นธรรม และไทยธรรมนั้นอันเป็นครุภัณฑ์ จัดเป็นของสงฆ์หรือของกลางตามนิยมอันเป็นลหุภัณฑ์เฉลี่ยจากกันตามส่วน” (ตำนาน/๓๖)

คำประกาศเทวดาไหว้ครูปายาย เป็นพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ มีทั้งคำบาลีและคำแปลเป็นไทย ดังนี้

คำประกาศเทวดา ไหว้ครูปายาย

โณโต อารกุกา เทวา

วตถุเทวาธิวาสโน

บุพพาจริยสีหา จ

พุทฺธสาสนปาสิโน

พุทฺธสาสนการินี

สาธุนิ ออนุกมฺปกา

สหุเพ อธิ สมาคนตุวา
ภุณขนตุ ขชชโภชชานี
ปตติกา โหนตุ ปุณเณสุ
อิทฺ โข สาสนํ สตุ
โอปายิกํ สุสีลาทิ-
ปุพฺพจริยสีเหติ
ยววมุหํ ปิปาเปตฺวา
ปุพฺพจริยสีหาเย
อปฺปทีนาลยาธมฺเม
เทเวสุ นิพฺพตฺติวาน
สมฺมาปฏิปชฺชนุตานํ
สหุเพ เทวาทิภูตา เต
อชฺฌาสยํ ปชานนตุ
มยฺนุทานิ สมาคนตุวา
สมาหริตฺวา เทยฺยธมฺมํ
ปิณฺทปาตมยํ ปตฺตี
สาสนารกฺษกาทีนํ
กตฺวา สงฺฆเ จชิตฺวาน
ยํ โข ปุชฺชาย ทาเนน
ยญฺจญฺญํ กายวาจาหิ
ตสฺส สหุพฺพสฺส ปุณฺณสฺส
ปุพฺพจริยสีหานํ
อนฺุโมทาปนตฺถาย
สาธูปุพฺพจริยา จ

อสมฺมิ ปุณฺณเณ สหายกา
จปีตานิ ยถาพฺลํ
อมฺหํ สุนฺนตุ ภาสีตํ
โลเกกฺกตฺตมตาทีโน
สงฺคหํ อมตาวหํ
อาภตํ ปฏิปาฏิยา
ยถากถญฺจ ติฏฺฐติ
เสชา สบฺปฏิสนฺธิกา
กल्याณา วา ปุณฺชชนา
อนฺุปาเลนฺติ สาสนํ
อตฺถกามา หิตฺเตสีโน
ยตฺถ กตฺถจฺจิ สนฺธิตา
อมฺหากํ ธมฺมกามินํ
ปุชฺชํ กโรมฺ สาสุกํ
ธมฺมลทฺถญฺจ ธมฺมิกํ
สนฺตํ สหุพฺพมาตฺตโน
จปยิสฺสาม สาสเน
ปุณฺณํ อเมหฺหิ สญฺจิตํ
มนสา จาญฺญทา กตํ
สญฺจิตสฺส อเนกธา
เทวานญฺจาภิรกฺขนํ
ปตฺตี ททาม สาทรํ
เทวา อารกฺษกาปิ จ

สพพ์ ทินุนมิมิ ปตติ
สกกจจํ อนุโมทนตุ
ตาย เตสํ สมิขณนตุ
อมหากปี จ สพเพสํ
กโรนตุ ธมมิการกขํ
อหิตานิ อปเนนตุ
ยถานิภาวํ สาธเนนตุ
อนุคคณนตุ อเมหปี
หุตियมปี ปกาเสมิ

มนตุวา สามํ กตามิมิ
สพพสมปตติสิทฺธิยา
สมปตติโย ยถิจฺจิตา
ธมมยุตติกวาทินํ
ธมเมเนน ปฏิปชชตํ
หิตานิ อุปเนนตุ โน
สพพา กุสลปตฺถนา
ตตถ ตตถ ยถารหํ
ภูตา ชานนตุ เม อิมิ.

ดูกรหมู่เทพยเจ้าทั้งหลาย ตั้งแต่แรกท้าวจาดุมหาราชิกเทวราช ซึ่งมีมเหศรอำนาจ
เปนใหญ่อยู่ในทิศทั้งสี่ แลอัฐทิศเทพาธิปไตยอันรักษาอยู่ในทิศทั้งแปด แลอารักษ์เทพยดา
ที่รักษาพระนคร ที่ปรากฏโดยนามกรว่าพระสยามเทวราชเป็นต้น แลเทพยดาที่ได้อภิบาล
รักษามหาชนในเทวเกษตรรัฐนิคมชนบททั้งปวง ที่มหาชนได้เคยเส้นสวงสักการบูชา แลวัตถุ
เทพยดาที่ได้สิงสถิตย์รักษาอยู่ในอาวาสวิหารนี้ ได้น้อมนำความสวัสดิ์กำจัดอุปัทวโทษทุกข
ให้เห็นห่าง อนุเคราะห์แก่สงฆ์ปริสัชในที่นี้สิ้นกาลนาน อนึ่งบูรพาจารย์สีหหประเทศ ที่ได้นำ
ปาวะจะนะที่เปนของวิเศษให้สืบต่อเนื่องมาจนถึงเราทั้งหลาย เป็นผู้ไหวตามอนุเคราะห์
แก่สาธุชน ผู้ทำกิจตามคำสั่งสอนแห่งพระพุทธเจ้า ฯ

บัดนี้ปริสัชคฤหัชฐบรรพชิตพร้อมใจกัน อัญเชิญท่านทั้งปวงเหล่าอมนุษย์ให้มา
สโมสรประชุมกัน ณ ที่นี้ เปนสหายนบุญราษีทานมัยกุศลบริโภคชัชโภชเปนต้นที่เราจัดตั้ง
ไว้ตามกำลังแล้ว จงฟังซึ่งภาษิตของข้าพเจ้าทั้งหลาย ดังที่จะกล่าวไป ณ กาลบัดนี้ ฯ

พระศาสนาของพระศาสดาผู้ตาทิอุตมเอกในโลก เรื่องนี้สงเคราะห์ด้วยสิกขามีสล
อันดีเป็นต้น เปนไปโดยอุบาย นำอมตธรรมมาแต่ผู้ปฏิบัติตาม อาจารย์สีหหก่อน ๆ ทั้งหลาย
ได้นำมาตามลำดับจนถึงแก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย ดำรงอยู่อย่างใดอย่างหนึ่ง ณ บัดนี้ ฯ

บูรพาจารย์สี่หมื่นทั้งหลายได้เป็นเสขยังมีปฏิสนธิ ยังไม่ละอาโลยในธรรมะ ฤๅเป็น
กัลยาณปุถุชนเกิดในเทพยดาแลหมุ่สัตว์ที่ไม่เห็นกาย ยังตามรักษาพระพุทธศาสนาอยู่
ปรารถนาประโยชน์แสวงหาประโยชน์แก่ผู้ปฏิบัติชอบ ขอบูรพาจารย์สี่หมื่นทั้งหลายซึ่งเป็น
เทพยดาแลอภิศสมานกายนั้นสถิตย์ ณ ที่หนึ่งที่ใด จงทราบอภัยสาครัยของข้าพเจ้า
ผู้ธรรมยุติกนิกายทั้งหลายผู้ปรารถนาธรรมะเถิดฯ

บัดนี้ข้าพเจ้าทั้งหลายมาประชุมกันทำสักการบูชาในพุทธเจดีย์สถานแลอภิศสวน
บิณฑบาตธัมมิกลามแห่งกันแลกันตามควรไว้ในสงฆ์ก่อนบูชามัยบุญ ทานมัยบุญ ขึ้นฉนี้
บุญใดที่ข้าพเจ้าทั้งหลายได้บำเพ็ญไว้ในกาลอื่น ๆ ด้วยกายวาจาจิต ข้าพเจ้าทั้งหลายขออุทิศ
ส่วนบุญนั้นแต่บูรพาจารย์สี่หมื่นแลอารักขเทพยดาทั้งหลายโดยเอื้อเพื่อให้อนุโมทนา
ขอบูรพาจารย์สี่หมื่นแลอารักขเทพยดาทั้งหลาย จงสำคัญเหมือนตนได้ทำแล้วอนุโมทนา
ส่วนกุศลที่ข้าพเจ้าทั้งปวงอุทิศให้โดยเคารพเถิด เพื่อจะสัมฤทธิ์สมบัติทั้งปวง ขอสมบัติสุข
ตามประสงค์จงสัมฤทธิ์แต่บูรพาจารย์สี่หมื่นแลอารักขเทพยดาทั้งหลายด้วยปัตตานุโมทนา

อนึ่ง ขอบูรพาจารย์สี่หมื่นแลอารักขเทพยดาทั้งหลาย จงตั้งโมตรจิตทำความคุ้มครอง
รักษาแก่ข้าพเจ้าหมุ่ธรรมยุติกนิกายผู้ปฏิบัติโดยธรรมทั้งปวง นำสิ่งมิใช่ประโยชน์ออกไปเสีย
นำสิ่งที่เป็นประโยชน์เข้ามาให้จงให้ความปรารถนาที่เป็นกุศลทั้งปวงสัมฤทธิ์ตามอานุภาพ
จงอนุเคราะห์ข้าพเจ้าทั้งหลาย ณ กิจนั้น ๆ ณ ที่นั้น ๆ ตามควรเทอญฯ

พิธีไหว้ครูปราชยานี้ เมื่อครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์
ไม่ปรากฏหลักฐานว่าทรงกำหนดให้ทำในวัดใดและไม่ทราบว่ามีพิธีการอย่างไรบ้าง

มาในยุคของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระดำริว่า
การไหว้ครูปราชยานี้ ๓ ปีครั้ง ขวณจะสิ้นจึงทรงตั้งธรรมเนียมทำประจำปี กำหนดทำในวันที่ ๑๑
มกราคม ที่เป็นวันที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เสด็จอยู่ครองวัดบวรนิเวศ แม้กระนั้น
ก็มักจะสิ้นกันเสีย ต่อมาจึงทรงยกมาสมทบทำในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๖ อันเป็นวันตั้งน้ำ
ตั้งเทียนพิธีวิสาขบูชา ในการนี้ ทรงชักชวนภิกษุสามเณรน้อยค่าบิณฑบาตปัจจัยของพระราชทาน
ประจำปีเข้าในการปฏิสังขรณ์พระอารามอุทิศส่วนกุศลแต่ครูปราชยานี้ (ตำนาน/๙๖) และ
ในยุคของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสนี้เองจึงปรากฏรายละเอียด
พิธีไหว้ครูปราชยานี้ ดังที่มีผู้จดบันทึกไว้ ดังนี้

เป็นวันขึ้น ๑๔ ค่ำ ฤกษ์สามแฉกรัตนบวรนิเวศ (เฉพาะผู้ที่อยู่จำพรรษามาแล้วไม่ขาด) มาลงชื่อในใบไหว้ครูปายายทุกรูปให้เสร็จก่อนเวลาไหว้พระสวดมนต์ และทุกรูปต้องแสดงอาบัติ (ถ้ามี)

แบบใบไหว้ครูปายาย

ข้าพเจ้าทั้งหลายผู้มีชื่อในท้ายหนังสือนี้ ขอน้อมบิณฑบาตปัจจัยของหลวงอันจะพึงได้ จำนวน พ.ศ. (๒๔๖๒) เข้าในการปฏิสังขรณ์ วัดบวรนิเวศวิหารนี้ ขออุทิศส่วนกุศลแต่ท่าน บุรพูปายายฯ (ใช้ พ.ศ. ที่ล่วงแล้ว ไม่ใช่ พ.ศ. ปัจจุบัน)

ต่อจากนั้น เจ้าอาวาสพร้อมด้วยภิกษุสามเณรเข้าสู่พระอุโบสถทำวัตรค่ำจบแล้ว พระเถระรูปหนึ่งขึ้นนั่งบนอาสนะ อ่านคำไหว้ครูปายายโดยสรภัญญวิธี พร้อมทั้งอ่านคำแปล

จบแล้ว พระเถระรูปหนึ่งขัดตำนาน ขัด สมันตา จบแล้ว เจ้าอาวาสนำ **หนุท มย** ไปโดยลำดับ และขัดตำนานทุกบท สำหรับบทสวดในพิธีไหว้ครูปายาย ดังนี้

นโม, พุทฺธํ, พุทฺโธ สุตฺตํ (สวดเพียง...ปภาวสิทฺธิยา หยุด) **พฺุ เว, ยสฺส สทฺธา, นตฺถิ เม, เย จ อติตา** (มาภายหลังทรงใช้ **โย จกฺขฺมา** แทน), **มหาการุณิโก, นโม ๘ บท,** ต่อนี้ไปขัดตำนานทุกบทเพราะสวดมนต์เต็มที แปลกแต่เมื่อขัด **“ปริตฺตํ”** แล้วสวด **ยโตหํ ๓** จบ แล้วขัด **สํสาเร** แล้วขึ้น **โพชฌนฺโค, สุนกฺขตฺตํ, อรหํ, ยํ ยํ, ทฺกฺขปฺปตฺตา** (บท **ทฺกฺขปฺปตฺตา** นี้ไม่แน่นอนบางปีสวดต่อท้ายในวันที่สวดทำน้มนต์ (พิธีวิสาขบูชา) จบแล้ว **โหตุ สพฺพํ,** จบพิธีไหว้ครูปายายเพียงเท่านี้

ธรรมเนียมนมัสการพระปฐมเจดีย์

การนมัสการพระปฐมเจดีย์ เป็นธรรมเนียมที่สืบเนื่องมาแต่ครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ยังทรงผนวชอยู่ ดังพระอธิบายของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสว่า **“เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวช ได้เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพร้อมด้วยพระเถระานุเถระในครั้งนั้น”** (การคณะสงฆ์/๕๒๖)

มาถึงยุคสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงปกครองคณะธรรมยุตสืบต่อจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ทรงตั้งเป็นธรรมเนียมขึ้น “เสร็จการรับกฐินแห่งวัดทั้งหลายแล้วทรงนำพระเถระทั้งหลายไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ แต่ภายหลังทรงพระชราลง และพระเถระทั้งหลายก็ชราลงตามกัน ทั้งคลองเจดีย์บูชาก็เขินขึ้นไปมาไม่สะดวก ธรรมเนียมนี้ไต่ดไปเอง” (ตำนาน/๓๖-๓๗) ตามความในตำนานวัดบวรนิเวศวิหารดังกล่าวมานี้ ไม่ปรากฏว่าการไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ครั้งนั้นกำหนดในวันใด แต่คงเป็นตามสะดวกหลักจากเสร็จงานกฐินแล้ว

ครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงปกครองคณะสืบต่อจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ จึงได้ทรงริ่ฟื้นธรรมเนียมนมัสการพระปฐมเจดีย์ขึ้นอีกครั้งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ ตอนปลายรัชกาลที่ ๕ ในโอกาสที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ขณะทรงดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุและเสด็จประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร โดยทรงกำหนดเป็นธรรมเนียมว่าให้พระเถรานุเถระธรรมยุตไปประชุมนมัสการพระปฐมเจดีย์พร้อมกันในวันแรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๑๒ เป็นการประจำปี ดังความปรากฏในลายพระหัตถ์แจ้งความแก่พระเถรานุเถระธรรมยุติกาดังนี้

แจ้งความแก่พระเถรานุเถระธรรมยุติกา

ด้วยพระปฐมเจดีย์ เดิมเป็นพระสถูปโบราณ เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงผนวช ได้เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพร้อมด้วยพระเถรานุเถระในครั้งนั้น ได้ทรงพระราชสันนิษฐานเห็นความมหัศจรรย์ของพระสถูปโดยลำดับมา เป็นที่ทรงพระราชศรัทธาเลื่อมใส ครั้นเมื่อได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ จึงทรงสถาปนาให้เป็นพระมหาสถูป เป็นเจดีย์สำคัญในแผ่นดิน ตำบลหนึ่ง เมื่อก้าวโดยเฉพา ก็เป็นเจดีย์ที่นิยมนับถือในคณะธรรมยุติกา แต่ก่อนมาพระเถรานุเถระทั้งหลายเคยไปประชุมนมัสการเมื่อออกพรรษาแล้วทุกปีมาภายหลังทางไปมาไม่สะดวก กำลังพาหนะสำหรับไปก็ขัดลง ทั้งพระเถรานุเถระก็ชราลงตามกัน การประชุมนมัสการประจำปีก็จืดจางลงจนถึงกับเลิกกัน เห็นว่าบัดนี้มีทางรถไฟไปมาได้สะดวก ควรจะฟื้นฟูการไปประชุมนมัสการพระปฐมเจดีย์ให้กลับ

เบนไปอีกตามธรรมเนียมเดิม แลสมควรจะเริ่มในศกนี้ เปนปีที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช พระบรมราชนัดดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวชเปนพระภิกษุ เพื่อ ทรงได้โอกาสเสด็จนมัสการพร้อมกับพระเถรานุเถระด้วย เพราะฉะนั้น กำหนดวันไปประชุม นมัสการพระปฐมเจดีย์ในปีที่ ๔ ธันวาคม หรือ วัน ๑ ฯ ๑๒ ค่ำ ไปโดยรถไฟพิเศษเข้า ตามวันแลเวลาที่กำหนด ขอให้ไปพร้อมกัน ณ ที่พักรถไฟคลองบางกอกน้อย ให้ทันเวลา รถออกหรือจะไปลงเรือที่ท่าราชวรดิฐ และไปในกระบวนเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชก็ได้

ในการไหว้พระนี้ มีสังฆาภิบาลมีบาตรติดไปด้วย ไม่จำกัดเฉพาะเจ้าอาวาส จะมีพระผู้ใหญ่ ในวัดไปอีกบ้างก็ได้ มีศิษย์ตามไปด้วยพอสมควร ถ้าทราบจำนวนผู้จะไปก่อนได้เพนดี ค่ำรถ ไม่ต้องเสีย

ธรรมเนียมบำเพ็ญกุศลฉลองยุค

การบำเพ็ญกุศลฉลองยุค เป็นธรรมเนียมที่เกิดขึ้นครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงครองวัดบวรนิเวศ ดังปรากฏในตำนานวัดบวรนิเวศว่า “ทรงครองวัดได้กึ่งและเต็มยุคที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครอง ทรงบำเพ็ญกุศลฉลองยุคทุกคราวมา” (ตำนาน/๓๗) กึ่งยุคคือ ๗ ปีเต็มยุคคือ ๑๔ ปี

การบำเพ็ญกุศลฉลองยุคดังกล่าวนี้มีพิธีการอย่างไรบ้าง ไม่ปรากฏหลักฐาน แต่สังเกตจากคำประกาศเทวดางานฉลองยุค ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๘ เข้าใจว่าพิธีการคงเป็นไปทำนองเดียวกับงานไหว้ครูป่าธยาย ต่างแต่พระสงฆ์ที่เข้าร่วมประชุมในพิธีมิได้มีเฉพาะภิกษุสามเณร วัดบวรนิเวศเท่านั้น แต่รวมพระเถรานุเถระธรรมยุตทั้งปวงมาประชุมร่วมกัน เพื่อเป็นการรำลึกถึงพระราชคุณูปการแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีต่อ คณะธรรมยุต และอุทิศส่วนกุศลแก่สรรพสัตว์ เพื่อความเจริญสถาพรของคณะธรรมยุต

คำประกาศเทวดา งานฉลองยุค เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๐๘

เย เทวา สุรคณฺฐพพ-
จิริ อธิธาธาตถา วา
พพฺเช ธมฺเม จ สงฺฆे จ
อุปการิโน อมฺหากํ
ทิพฺพโสเตน สุตฺวาน
ทานาทิมนฺุโมทนฺตุ
อมฺหากํ โข มหาราชา
ปฺพพาจริยาขณฺาเวตถ
ทินานํ เทวณฺุทานิ
สุขี เวปฺปุลลพฺยตฺโต จ
เย จสฺส เทสกา ภูตา
สกกจฺจํ อหริตฺวาน
กตํ เตหฺอุปการณฺฺตํ
เทเวหฺยปฺปานฺุภาวาว
อทิสฺสมานกายานํ
เตน เถโร อิมํ ปุณฺณํ
อนฺุโมทาปนตฺถาย
สาธฺุ เทวาทิภูตา เต
สมฺมา สุโรปิตํ ปุณฺณํ
สกกจฺจํ อนฺุโมทนฺตุ
ตาย ตฺมหนํ สมิขณฺุตฺ

ยกฺขนาคา มหิทฺธิกา
อณฺุตตถ อธิवासิโน
ปสนฺุณา พฺพฺฐมามาภา
อนฺุตรายวินาสกา
อิธาคจฺจนฺุตฺ มณฺุทลํ
โหนตฺตุ ปุชาทิปตฺติกา
เยหิ เทเวหิ รกฺขิตฺโต
สมํ กาลปฺมาณตฺโต
สาตฺติเรกานิ ชาตฺติโต
ธเรว นิริตฺติโก
ทิพฺพเพน ทิฆทสฺสิโน
ทสฺเสสฺสุ ตสฺสเนกธา
มหาเถโร อนฺุสฺสริ
มนฺุสฺสา อสมตฺถกา
ปฏิกตฺตํ ยถิจฺฉิตํ
สณฺุจินาเตธ สาทรํ
ตฺมเมห กตฺตํ สปตฺติเก
สุเขตฺเต รตนตฺเตเย
มนฺุตฺวา สยํ กตํ วย
สมปทฺฐา ปโมทิตา
สมปตฺติโย ยถิจฺฉิตา

สมมากลยาณจิตเตน
วรํ เนวสิกํ เถรํ
ยสโส อายวณฺเณหิ
อภิวทฺธสิสฺสเต เถโร
ยถา สบฺปริวารो โส
สุขี อนนฺตราโย จ
วฺทฺธมฺหิ วิรุหฺหิ เวปุลฺลํ
ตเถว ธมฺมิการกฺขํ
อหิตานิ อปฺเนนฺตุ
ธมฺเมน รกฺขิตฺโต เถโร
อตฺตตฺตเถ จ ปฺรตฺตเถ จ

ตุมหากํ ปตฺติทายกํ
อภิปาเลนฺตุ สาธุกํ
สุขพฺพเลหิ आयติ
ธมฺเมเนวตฺตรตฺตรตี
นิตฺทุกฺโข นีรुพฺทโว
อเวกลโล อนากุโล
อาปฺขุเขยฺยิธฺ สาสนเ
กโรนฺตุ เทวตาทโย
หิตานิ อฺปเนนฺตุ จ
เทเวหิ จานฺูปาลิตฺโต
สทา ภาทรานิ ปสฺสตุ.

ข้าพเจ้าผู้รับความบังคับแห่งพระเถระ ขอประกาศซึ่งความอุปบัติที่ได้เกิดมีเป็นไปในเบื้องต้นแก่กรรมยุติกวงศ์ แก่มนุษย์เทพยดา บรรดาที่ได้มาประชุมในมณฑลประเทศสถานนี้ เมื่อพุทธศาสนากาลล่วงแล้วนับได้ ๒๓๖๗ พรรษา จุลศักราช ๑๑๘๖ ปีวอก ฉศก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยามเสด็จออกทรงพระผนวชประทับแรมอยู่ในวัดมหาธาตุ ๓ วัน ทรงปฏิบัติอุปัชฌายวัตรตามควรแก่วินัยนิยมแล้ว จึงเสด็จขึ้นไปจำพรรษา ณะ วัดสมอราย ครั้นได้ทรงทราบวาลัทธิสมณะนั้นมากมูลวุ่นวายไปด้วยสัมโมหะวิหารเหมือนกับยืมจุกท่านมาหายใจ จะพูดจาอันใดก็เป็นอ้างคดี เช่น อาจิกนกับปิกกา ไมชี้แจงแสดงเหตุออกมาให้เห็นจริงได้ ถือแต่ลัทธิของตนนั้นดันคือไปมิได้รู้ว่าผิดแลชอบ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งปัญญาทรงสังเวชเหนี่ยวนำยขึ้นมาด้วยเหตุนั้น จึงได้เสด็จกลับลงมาประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุ ประราธนาจะทรงเล่าเรียนพุทธวจนะพระไตรปิฎก ครั้นทรงไต่ถามศึกษาถึงข้อปฏิบัติต่างๆ ที่ได้มีมาแต่โบราณ ก็ได้ทราบวาลาสนวงศ์นั้นอันตรธานมาแต่กรุงเก่าแล้ว กับได้ทรงเห็นอาจารย์วัติของสมณะเหล่านั้น ไม่นำมาซึ่งความเลื่อมใส จึงได้ทรงพระปรารภสังเวชพระทัยด้วยการศาสนา คือวงศ์บรรพชาอุปสมบทเห็นว่าเปนของมีรากเง่าอันเนาผูไม่มีมูลที่จะเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส สลดพระทัย

ในการที่ทรงเทศน์บรรพชิต เห็นว่าจะเป็นอันหลอกลวงเขาเลี้ยงชีวิตดูไม่สมควร ครั้นเพลากลางวัน ๆ หนึ่งเสด็จเข้าไปบรรทมอยู่ในอุโบสถวัดมหาธาตุ ทรงตั้งสัจจกิริยาธิษฐานบูชาแก่สาสนารักษเทพยดาด้วยรูปเทียนมาลาทั้งสี่ทิศแปดทิศ ว่าข้าพเจ้านี้อุทิศต่อพระผู้มีพระภาค ออกบวชด้วยความเชื่อความเลื่อมใสมิได้เฟื่องต่ออามิสสิ่งหนึ่งสิ่งใด มีลาภยศความสรรเสริญ เป็นต้น ถ้าวงศ์บรรพชาอุปสมบทที่เนื่องมาแต่พระสุคตทศพลยังมีเหลืออยู่ ณะ ประเทศใดทิศใด ขอให้ได้ประสบ ฤๅให้ได้ยินข่าว ให้ได้ในสามวันเจ็ดวัน ถ้าไม่เป็นดังนั้น ข้าพเจ้าจะเข้าใจว่าสาสนวงศนั้นสิ้นแล้วก็จะสึกเป็นฆราวาสไปรักษาศิลปะทำ ศิลปะตามสมควร ครั้นล่วงไปประมาณสักสองวันฤๅสามวัน ครั้นนั้นมีพระรามัญเถรองค์หนึ่ง เป็นผู้ฉลาดในวินัย รู้พุทธวจนะชำนาญในอักขรจรรยาวิธี มากกล่าวสาสนวงศแสดงชี้ให้เกิดความเลื่อมใส ท่านจึงได้รับเอาวินัยวงศนั้นไว้เป็นข้อปฏิบัติสืบมาในธรรมยุติกนิกาย ในศักราช ๑๑๘๗ ปีระกาสัปตศก แล้วเสด็จอยู่ ณะ ที่นั่น ทรงเล่าเรียนศึกษาพุทธพจน์ปริยัติธรรมแตกฉาน ครั้นเห็นว่าสิ้นวิชาที่อาจารย์จะพึงแสดงแล้ว แต่นั้นทรงอนุเคราะห์สั่งสอนกุลบุตร ผู้มีศรัทธาให้เล่าเรียนศึกษา ทั้งกลางวันกลางคืนมิได้ย่อหย่อน ทรงสั่งสอนในข้อวินัยวัตรแลสุดันตะปฏิบัติต่าง ๆ ให้ถูกต้องสมอ้างกับธรรมวินัยเป็นมหัศจรรย์ครั้งนั้นกุลบุตรที่มีศรัทธาก็เกิดความเลื่อมใสเข้ามาบวชบรรพชาประพฤติดำเนินขึ้นเป็นหลายองค์ ครั้งนั้นศักราช ๑๑๙๑ ปีฉลูเอกศก ทรงพระดำริเห็นว่าในที่นั้นไม่สบาย เพราะเจือปนรคนไปด้วยอลัชชี ไม่เป็นที่ควรที่จะประพฤติพรหมจรรย์ จึงเสด็จกลับขึ้นไปยังวัดสมอราย ตั้งนิกายให้บรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรที่มีศรัทธาสงเคราะห์แก่คฤหัสถ์ด้วยธรรมกถาอนุสาสนโนวาทในธรรมสวณะกาล ประดิษฐานธรรมยุติกนิกายให้รุ่งเรืองแพร่หลายขึ้นในครั้งนั้น ภิกษุสงฆ์ในพรรษาสามสิบหย่อนบ้าง สามสิบเศษบ้างโดยชุกชุม ครั้นถึงศักราช ๑๑๙๘ ปีวอกอัฐศก ณะ วัน ๔ ๆ ๒ ค่ำ เพล่าเช้า ๓ โมง ๘ บาท เสด็จลงมาอยู่ ณะ วัดบวรนิเวศฯ ทรงทำนุบำรุงสั่งสอนบริษัคคฤหัสถ์บรรพชิตให้เจริญยิ่งขึ้นไปด้วยข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่สมควรแก่ธรรมวินัย ครั้นนั้นพระสงฆ์ในภายในพรรษา ๑๓๐ นี้ มีโดยมากจนถึงปีระกาความไข้เป็นที่สุด

ครั้น ณะ วัน ๕ ๆ ๕ ค่ำ ปีกุกฏ แต่ยังอยู่ในโทศกศักราชยังเป็น ๑๒๑๒ เพล่าเช้า ๒ โมงเศษ ท่านเสนาบดีมาเชิญเสด็จเข้าไปเสวยราชสมบัติ คิดกาลที่ได้เสด็จอยู่ในวัดบวรนิเวศ ๑๔ ปี กับ ๘๖ วัน หนึ่งถ้าจะกระจายให้ละเอียดเป็นโมง วันได้ ๕๑๙๖ วัน ๒๒ โมง

ครั้ง ณะ ๕ ๖ ๗ คำ ทรงพระกรุณาโปรดทรงตั้ง กรมหมื่นบวรรังษีให้เป็นอธิบดี
ในวัดบวรนิเวศต่อไป

ครั้งถึง ณะ วัน ๔ ๖ ๗ คำ ปีมเมียสัมฤทธิศก ศักราช ๑๒๒๐ คิดกาลครั้งหลัง
ตั้งแต่เสด็จเข้าไปแล้วได้ ๗ ปี กับ ๔๓ วัน กับทั้งวันนั้นเป็นกึ่งกลางแห่งกาลที่ได้เสด็จอยู่ใน
วัดบวรนิเวศวิหารในกาลเมื่อล่วงไปได้เท่านี้พระศิษย์หลวงเดิมยังมีอยู่ ๔๘ องค์ คือ กรมหมื่น
บวรรังษี พระพรหมมุนี พระภัทรศีลสังวร พระอมรโมลี พระอมรวิจิตรพิทยอด พระรามัญมุนี
พระพุทธิวิริยากร พระสมุทมนี พระอินมุนี พระธรรมานุपालาจารย์ พระเมธาธรรมรศ
พระภัทรมุขมุนี พระสุคุณคณาภรณ์ ๑๓ พระครูพรหมเทพาจารย์ พระครูปัญญารัตน์
พระครูเขมาภิขุธรรม พระครูวิสุทธิพรหมจริย ๔ พระครูมหานุนายก พระครูจันทโคจรคุณ
พระครูปริตโกศลเทศ พระครูพุทธมนต์ปรีชา เกษ พระครูอเนกสาวัน แปร่ม พระครู
อนันตประกาศ สอน พระปลัดเหมือน พระปลัดศรี พระปลัดเศม พระปลัดคง พระปลัดหุ่น
พระปลัดผล พระปลัดพร สมุห์ปิ่น สมุห์ต่าย สมุห์ยิ้ม สมุห์จู้ สมุห์เกษ สังฆบริบาลรอด
ใบฎีกาน้อย ใบฎีกาเฒ่า ๒๒ มหาตศ มหาหลิน มหาทิง ๓ ธรรมทายี หัตถิपालะ เมตตักค
ตละปฏะ เทวธรรมิ สาคตะ ๖ เมื่อกาลถึงเข้าดั่งนั้น กรมหมื่นบวรรังษีทรงเห็นว่า กาลที่จะ
ได้มาประสบต่อกาลเวลาเช่นนี้ ก็จะมีแต่ครั้งเดียวคราวเดียวเท่านั้น จึงได้ชวนกันใน
พวกพ่อศิษย์ บริวารทำสักการบูชาในวิหาร ถวายจิวร บริกขารบิณฑบาตปัจจัยแก่พระเถรานุเถร
ผู้ใหญ่ผู้น้อยในธรรมยุติกนิกาย อุทิศส่วนกุศลให้แก่อารักขเทพยดา เมื่อพระพุทธศาสนา
ที่มาถึงเฉพาะน่าเป็นปดยับัน ๒๔๐๘ พรรษา จุลศักราชที่ได้ใช้มาในสยามประเทศกำหนด
ตามสังเกตว่า ๑๒๒๗ ปี หมายศกตามตัวเลขที่มีในปลายศักราชว่าปัจฉิมวรรษสัปตศก
คิดกาลตามกำหนดที่ได้มีแล้วล่วงไป ตั้งแต่เสด็จมาอยู่ในวัดบวรนิเวศจนเสด็จไปได้ ๑๔ ปี
กับ ๔๖ วัน ถ้าจะกระจายโดยละเอียดนั้นก็ได้ ๕๑๙๖ วัน กับ ๒๒ โมง นี่เป็นการโหรา คิดกาล
ตั้งแต่วันนั้นมาจนถึงกาลบัดนี้ก็ได้อีก ๑๔ ปีกับ ๔๖ วัน เมื่อจะกระจายออกดั่งนั้นก็ได้อีก ๕๑๙๖ วัน
กับ ๒๒ โมง เหมือนแต่หลังตกลงในโสรวารปาฏิบทขุณห์ปกข-อาสาพหมาสเวลาบ่าย ๔ โมง
กับบาท เป็นกำหนดในปีฉลุสัปตศก ๑๒๒๗ นี้เท่านั้น ถ้าจะคิดเอาวัน ๕ ๖ ๗ คำ ซึ่งเป็น
วันตั้งกรมนั้นเป็นต้นมา ถ้าดั่งนั้นก็ไปครบเข้าในวัน ๗ ๖ ๑๒ คำ จึงจะได้ ๕๑๙๖ วันเหมือน

แต่หลัง เมื่อกาลมาถึงเข้าดั่งนี้ นั้น พระเถระเจ้าผู้เป็นอธิบดีในวัดบวรนิเวศวิหารมีพระนามตามถนัดพระศักดิ์โวหาร ว่ากรมหมื่นบวรรั้งชีสุริยพันธุ์ จึงได้จัดหาสมณะภักทอามิศบริจาคนำมาหะกรรมบูชาฉลองในวิหารถวายทานแก่พระเถระานุเถระผู้ใหญ่ผู้น้อยซึ่งนับว่าเป็นต้นวงศ์ไปไปในธรรมยุติกายที่ดำรงชีพอยู่มาจนกาลบัดนี้ ตามถนัดพระนามที่ได้ปรากฏมีแลสามัญนามนับได้ ๓๐ องค์ คือ พระพรหมมุนี พระพรหมเทพาจารย์ พระจันทโคจรคุณ พระอมรโมลี พระอมราภิกขิต พระพุทธวิริยากร พระอโนมมุนี พระอริยมุนี พระเมธาธรรมรศ พระสุคุณคณาภรณ์ พระวินัยรักขิต พระราชาคณะ ๑๑ ๗ พระครูมหาสมณวงศ์ เอ็ม วัดมหาสมณารามเมืองเพชรบุรี พระครูมหานุกนายก เมฆ พระครูจุลนายก คง พระครูปริตโกศล แปร่ม พระครูพุทธมนต์ปรีชา สอน พระครูอนงสะวัน ผล พระครูอนันตประกาศ เหม พระปลัดทึง พระปลัดศรี พระปลัดคง พระปลัดชื่น พระปลัดต่าย พระสมุห์ต่าย พระสมุห์เกษ พระมหาหลิน พระมหาติศ ถานาบาเรียญ ๑๖ ๗ เจ้าอธิการยี่มวัดแค ศรีพุทธทัต เจ้าอธิการเม้า วัดศรีทอง เมืองอุบล ศรีเทวธัมมิ พระเดช เมตตักคุ วัดบุบผาราม พระที่เป็นปูราณธรรมยุติกะวงศ์ ยังเหลืออยู่ ๓๑ องค์ ทั้งกรมหมื่นบวรรั้งชี ผู้เป็นเจ้าของการได้นิมนต์มาถวายสมณภักทอปรินิเวศน์ที่บางองค์มาได้ ก็ตั้งส่วนทรงอุทิศฝากส่งไปในวัดบวรนิเวศวิหาร พระอารามเดิม ยังอีกพวกหนึ่งเป็นแต่ปูราณสหะธรรมิกนั้นจะได้ทำอีกคราวหนึ่งเมื่ออธิการมาคือกาลกำหนดที่ได้มาถึงในกาลบัดนี้ คือพระเขมาภิกษุธรรม พระสุคันธาธิบดี เมืองเขมร พระครูปฐมธาดา พระสมุห์ด้วง พระใบฎีกาแก้วมหาเอี่ยม มหาพัน มหาพรหม เจ้าอธิการนงวัดไชยสีวลี เจ้าอธิการอันวัดน้อย เจ้าอธิการดีวัดสุปฏิฏคนารามเมืองอุบล เจ้าอธิการผาวัดยุคนธราราม เจ้าอธิการสนวัดเขาเมืองชลบุรี เจ้าอธิการแก้ววัดเพชรฉลิก เมืองนคร พระโกณฑัญญวัดสมอราย พระนันทวัดแค พระครูพุทธสิลาจารย์วัดกะดีจีน ๑๗ องค์ด้วยกัน การกุศลที่ได้บำเพ็ญในมหะกรรมบูชากาละยุคสมัยนี้กรมหมื่นบวรรั้งชีทรงอุทิศแก่อารักขเทพยดา เป็นต้น ตลอดจนมนุษย์ สัตว์เดียรฉานจงเจริญสุขเกษมสำราญไร้โรคพาธพยาธิวิบัติในกายจิต จงดดำรงชีวิตตั้งอยู่ในความสุข ขอให้กาลสืบต่อแห่งยุคจงได้เป็นไปอีกช่วงกาลฤยงกว่าช่วงกาล

อนึ่ง เทพยเจ้าทั้งหลายใด ที่ได้สิ่งสถิตย์รักษาอยู่ในอาวาสวิหารฤทพวกใดที่ได้อภิบาลรักษาอุปถัมภ์น้อมนำสิ่งซึ่งเป็นคุณเป็นประโยชน์มาแต่พระเถระด้วยเหตุเป็นอันมาก เทพยเจ้าทั้งหลายนั้นจึงมีส่วนในทานบริจาคบูชามหะกรรมอันนี้ จึงมีจิตยินดีอนุโมทนาส่วนกุศลสำคัญคิดว่าเป็นส่วนของตนได้บริจาค จึงสำเร็จผลด้วยกุศลวิบากตามปรารถนา แล้วจึงช่วยอภิบาลรักษาสมเด็จบรมกระษัตริย์พระเจ้าแผ่นดินให้ทรงเกษมสุข ปราศจากทุกข์โรคอาพาธพยาธิ วับัติอุปัถพ์อันตราย ให้พระเดชานุภาพแพร่หลายดำรงอยู่ในรัชชศิริสมบัติสิ้นกาลนาน ฯ

อนึ่ง จึงช่วยอภิบาลบำรุงรักษาหมู่ธรรมยุติกาทิ้งคฤหัสฐบรรพชิต ตั้งแต่พระเถรานุเถระจนถึงอันเตวาลิกคฤหัสฐบริวาร ปัจจัยทายกผู้ให้ทานเกื้อหนุนอุปถัมภ์ให้อยู่เย็นเป็นสุขด้วยกันทุกหมู่เหล่า ด้วยอาณูภาพแห่งอารักขเทพยดา ส่วนกุศลนี้มอบอุทิศให้แก่สัตว์ทั้งหลายบรรดาตั้งอยู่ในกำเนิดทั้งสี่ อยู่เบื้องบนก็ดี ฤาอยู่ในเบื้องต่ำ ฤาอยู่ในเบื้องขวาง จึงได้อนุโมทนาสำเร็จประโยชน์คุณสมดังความปรารถนาทุกหมู่เหล่า จึงเจริญงอกงามในศาสนาคำสั่งสอนแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นสุขเกษมสำราญในกาย จิตทั่วทุกสัตว์ทั้งปวงเทอญ ฯ

ในยุคที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงครองวัดบวรนิเวศ ก็คงได้ทรงบำเพ็ญกุศลฉลองยุคตามธรรมเนียมที่เคยปฏิบัติมา แต่ไม่มีกล่าวไว้ในตำนานวัด

มาในยุคที่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ทรงครองวัดก็ได้ทรงบำเพ็ญกุศลฉลองยุค เมื่อทรงครองวัดมาได้ ๑๔ ปี เสนอพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงครองวัดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘ มีพิธีการตามที่ปรากฏในตำนานวัดบวรนิเวศดังนี้

วันที่ ๒๒ พฤศจิกายน ๒๔๗๘ เวลา ๐๙.๓๐ น. พระสงฆ์ ๑๔ รูป สวดมนต์ที่พระตำหนักเพชรจบแล้ว ถวายอาหารบิณฑบาตและเลี้ยงพระอีก ๕๒ รูป ที่หอสหจร

เวลา ๑๓.๓๐ น. มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ เป็นเสรีจการ

พระที่นิมนต์มาในการบำเพ็ญกุศลฉลองยุคครั้งนี้ เลือกวัดที่เกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงบำเพ็ญกุศลฉลองยุคนั้นได้ทรงนิมนต์พระเถรานุเถระซึ่งนับว่าเป็นต้นวงศ์ธรรมยุตที่ยังดำรงชีพอยู่มาจนถึงเวลานั้น แต่ในยุคนี้มีทางเลือกได้แต่วัดที่เกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ เมื่อยังทรงผนวชอยู่และที่เกี่ยวข้องโดยอ้อมดังนี้

วัดราชาธิวาส ๑ รูป (คือ พระธรรมวโรดม (เซ่ง อุตโตโม) แสดงพระธรรมเทศนา
วัดบรมนิวาส ๒ รูป (พระพรหมมุนี (อ้วน ติสฺโส) กับอีก ๑ รูป สวดมนต์
วัดมกุฏกษัตริยาราม ๒ รูป (คือ พระศาสนโศภณ (แจ่ม จตฺตสลฺโล) กับอีก ๑ รูป
สวดมนต์
วัดปทุมวนาราม ๒ รูป สวดมนต์
วัดราชาธิวาส ๒ รูป สวดมนต์
วัดบวรนิเวศวิหาร ๒ รูป (คือ พระสาธุศีลสังวร ขาวลังกา กับพระมหา ม.ร.ว.จเร
จกฺกวโร) สวดมนต์
วัดเทพศิรินทราวาส ๑ รูป (หม่อมเจ้าพระเพรรณ มโนวฑฺฒนวิโส) สวดมนต์
วัดราชประดิษฐ์ ๒ รูป สวดมนต์
วัดเสนาสนาราม ๑ รูป สวดมนต์
ส่วนพระฉันเพลอีก ๕๒ รูปนั้น นิมนต์พระธรรมยุตต่างวัด ๑๗ รูป ที่เหลือเป็น
พระเถรานุเถระและพระเจ้าหน้าที่วัดบวรนิเวศ

ธรรมเนียมถวายพระราชากุศลแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในวันมหาปวารณา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงตั้งธรรมเนียมขึ้น
เมื่อต้นรัชกาลที่ ๕ เพื่อถวายพระราชากุศลแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในวโรกาส
คล้ายวันสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ซึ่งตรงกับวันมหาปวารณาของทุกปี
ดังปรากฏในตำนานวัดบวรนิเวศว่า “เมื่อถึงสุรทินตรงกับวันสวรรคต ได้ทรงนัดพระเถรต่างวัด
ถวายของกลางที่วัดนี้ พร้อมกับทรงบำเพ็ญพระกุศลทักษิณานุประทานถวายส่วนพระองค์
แต่ไม่ได้ทรงนัดทั่วไป ดูเหมือนเฉพาะพระที่ทรงนิมนต์มาในการพระกุศลนั้น บางทีจะเป็น
แต่ทรงนิมนต์มาในการพระกุศล และทรงถวายของกลางส่วนพระองค์ พระเถระผู้รับนิมนต์
เห็นอย่างนั้น ต่อมาพลอยถวายบ้างก็เป็นได้ อย่างไรก็ตามธรรมเนียมนี้ไม่ได้มีติดต่อกัน
มีแต่การพระกุศลทักษิณานุประทาน” (ตำนาน/๖๗)

ตามความในตำนานวัดบวรนิเวศเข้าใจว่า ธรรมเนียมทักษิณานุปทานถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ดังกล่าวนี้นี้ มีเป็น ๒ ส่วน คือ พิธีส่วนรวมของคณะที่พระเถรานุเถระจากต่างวัดมารวมประชุมทำที่วัดบวรนิเวศโดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นประธานส่วนหนึ่ง และอีกส่วนหนึ่งเป็นพิธีบำเพ็ญกุศลถวายเป็นการส่วนพระองค์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ที่ในตำนานวัดบวรนิเวศกล่าวว่า ธรรมเนียมนี้ไม่ได้มีติดต่อนั้น คงหมายถึงธรรมเนียมที่พิธีส่วนรวม ส่วนธรรมเนียมที่เป็นพิธีส่วนพระองค์ในฐานะเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศนั้น ยังคงมีสืบมาในวัดบวรนิเวศจวบจนบัดนี้

ธรรมเนียมนี้ เมื่อครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่วัดบวรนิเวศมีพิธีการดังนี้

จัดเครื่อง ๕ งา สำหรับบูชาพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ หนึ่งสำหรับเวลาเช้า พระสงฆ์ลงพระอุโบสถ ทำวัตรเช้า และแสดงพระธรรมเทศนาตามปกติ ตอนท้ายพระธรรมเทศนา พรรณาพระคุณของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โดยย่อพอเชิดชูพระเกียรติคุณว่า **“อนึ่งวันนี้เป็นวันตรงกับวันสวรรคตแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฯลฯ”**

เทศน์กัณฑ์ป้าย และสอนศิษย์วัดในตอนเย็นก็เช่นเดียวกัน

เวลาค่ำ พระสงฆ์ลงพระอุโบสถ ทำวัตรค่ำจบแล้ว ภิกษุทั้งหลายเข้านั่งตามที่พระเถระรูปหนึ่งขึ้นธรรมาสน์ปาติโมกข์ สวดปวารณา แล้วภิกษุทั้งหลายหันหน้าไปสู่พระประธาน นั่งกระโหียงประณมมือ **หนุท มย** ตั้งนโม ๓ จบแล้วหันหน้าเข้าที่ทางเดิม ว่าคำปวารณาตามลำดับพรรษาตั้งแต่พระเถระจนถึงพระนวกะ (ในระหว่างว่าคำปวารณานั่งกระโหียงตลอดเวลา) เสร็จแล้วขยายแถวหันหน้าไปสู่พระประธานสวดมนต์ถวายพระราชกุศลดังนี้

นโม, นตฺถิ เม, สิลฺลุตฺเทสฺปาจ, โอวาทปาติโมกฺขคาถา (สวดเพียงจบคาถา และไม่ **หนุท มย**), **ตายนคาถา, เมตฺตปริตฺต, ขนฺธปริตฺต, อรณฺเณ** (ไม่ต้อง **หนุท มย**), เพียงเท่านั้นเป็นเสร็จพิธี (แล้วมีลำดับปกรณ์พิเศษส่วนพระองค์ถวายพระราชกุศลต่อไป)

มาถึง พ.ศ. ๒๔๖๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรื้อฟื้นธรรมเนียมถวายพระราชกุศลแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ๑ ในส่วนของคณะชั้น

อีกครั้งหนึ่ง โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส มีพระดำรัสแก่
วัดธรรมยุติกาทันหลายว่า

พระสงฆ์คณะนี้ ปฏิบัติพระธรรมวินัยอยู่ในบัดนี้ ตามวิธีสืบเนื่องมาแต่ของพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งขึ้นไว้ในครั้งทรงผนวชและเป็นคณาจารย์ พระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นมีพระราชอัธยาศัยตรง ๆ จะทรงทำอะไรโปรดทำจริง ๆ ในสมัยที่
ทรงผนวชอยู่ ได้ทรงเรียนพระปริยัติธรรมแตกฉาน ทรงเห็นการปฏิบัติของพระสงฆ์
ในครั้งนั้นไม่ถูกต้องตามนั้นบ้าง ย่อหย่อนจากนั้นบ้าง ได้ทรงปฏิบัติเข้าหาวิธีที่ทรงเห็นว่าถูก
และทรงชักนำบริษัทให้ปฏิบัติตาม ในครั้งนั้นการปฏิบัติพระศาสนายังไม่เป็นไสดแก่ตน
การทำแพกเพื่อไม่เพียงขวางนัยน์ตาของคนทั้งหลาย อันจะพึงฝ่าฝืนจนชิน บางอย่างกระเทือน
ถึงทางราชการก็มี เป็นการนำหวาดอยู่ ไม่เป็นกิจอันจะพึงทำสะดวก แต่เพราะพระองค์เป็น
ผู้ใคร่ธรรมจริง ๆ และมีพระอัธยาศัยเป็นมาอย่างนั้น จึงไม่ทรงหวั่นต่ออุปสรรค ได้ทรงแก้ไข
การปฏิบัติดีขึ้นโดยลำดับมา จัดตั้งสำนักขึ้นได้ในเวลานั้นในการชักนำพวกคฤหัสถ์ ได้ทรง
จัดการธัมมัสสนะในวันพระปกติและในวันบูชา ทรงเทศนาสั่งสอนให้เข้าใจให้สมาทาน
ให้อาจหาญ ให้อำนาจในธรรมทีในครั้งนั้นกำลังเสื่อม ทรงมุ่งจะนำให้ตั้งในธรรมานุธรรมปฏิบัติ
เป็นเบื้องต้น ในสมัยสิ้นรัชกาลที่สาม เป็นคราวที่คับขันแห่งราชการแผ่นดิน เนื่องด้วย
การต่างประเทศ พระองค์ได้ทรงศึกษาภาษาและกิจการต่างประเทศมาในเวลาที่ทรงผนวช
เป็นผู้อันจะพึงปรารถนาอย่างเอก ท่านผู้เป็นประธานแห่งราชการแผ่นดินในบัดนี้ พึงเรียกว่า
รัฐบาล จึงกราบบังคมทูลอาราธนาเพื่อเสด็จเสด็จถวัลยราชสมบัติปกครองแผ่นดิน และ
ในเวลานั้นถ้าพระองค์ไม่ได้ทรงครองแผ่นดิน พระสงฆ์สำนักนี้ยังจักตั้งมั่นคงอยู่ได้ หรือ
จักถึงวิบัติยังไม่แน่ สุดแต่ท่านผู้เป็นพระเจ้าแผ่นดินจะทรงเคารพยำเกรงในพระศาสนาเพียงไร
พระองค์ทรงเพ่งประโยชน์อันใหญ่แห่งคนทั้งหลายมากเป็นเบื้องต้น ทรงรับอาราธนาแล้ว
ทรงลาผนวชแล้วเสด็จเสด็จถวัลย-ราชสมบัติ นับรัชกาลเป็นที่สี่ ในฝ่ายราชการแผ่นดินได้
ทรงจัดราชการให้เป็นไปตามสมัย มีทำพระราชไมตรี และเปิดการค้าขายกับต่างประเทศ
เป็นข้อใหญ่ ยังสยามรัฐให้จำเริญ และตั้งยังยืนมาตลอดเวลาของพระองค์ในฝ่ายพระศาสนา
ได้พระราชทานความเป็นไสดแก่ตนในอันปฏิบัติกิจพระศาสนาตามที่เห็นว่าอย่างไรถูกแก่นิกาย

ทั้งหลาย เพราะอย่างนี้พระสงฆ์คณะนี้จึงได้ความสะดอกใจในอันปฏิบัติพระธรรมวินัย ตั้งอยู่ และแพร่หลายสืบมา จนได้รับความรับรองในราชการเป็นคณะหนึ่งเรียกว่า คณะธรรมยุติกนิกาย ตั้งแต่รัชกาลที่สี่มาแล้ว เช่นนี้และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับว่าเป็นต้นเดิมของพระสงฆ์นิกายนี้ พระสงฆ์ ผู้มีในภายหลังได้รับศึกษาอบรมมาจากศิษย์และอนุศิษย์ของพระองค์ ปฏิบัติตามวิธีอันพระองค์ทรงตั้งขึ้นไว้ ก็จัดว่าเป็นอนุศิษย์ของพระองค์ด้วย พระองค์ทรงสมควรจะได้รับความนับถือและปฏิการของพระสงฆ์ผู้เป็นศิษย์ทั่วไป

บัดนี้ได้ยกความขื่อนี้ขึ้นหรือในที่ประชุมเถรสมาคมคณะธรรมยุติกนิกาย เถรสมาคมลงมติเห็นชอบร่วมกันว่า พระองค์มีวันประสูติและวันสวรรคตร่วมกันในวันมหาปวารณา วันนี้นับว่าเป็นอภิสิทธิ์สมัยของพระองค์ ทั้งเป็นโอกาสอันเหมาะสมดี จึงจัดตั้งธรรมเนียมถวายพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวันมหาปวารณาประจำปีขึ้นไว้ มีรายการดังต่อไปนี้

เมื่อถึงวันมหาปวารณา พึงทำการบูชาพระรัตนตรัยเป็นพิเศษจากวันปรกติ ในตอนเช้าจัดดอกไม้สดและจุดเทียนบนที่บูชาในพระอุโบสถเป็นของบูชาพระรัตนตรัยถ้ามีแก่ใจ ยิ่งกว่านั้นพึงจัดที่สักการะอีกส่วนหนึ่งเชิญพระบรมรูปแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นตั้งด้วย เทศนาเข้าเย็น ปรารภถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงบำรุงพระธรรมวินัยขึ้นในครั้งทรงผนวชแล้วชักชวนภิกษุสามเณรอุบาสิกอุบาสิกาผู้ได้รับประโยชน์ จากนั้นถวายพระราชกุศล ในตอนค่ำรายพระที่ปรอบพระอุโบสถหรือเพียงเอกเทศ ถึงเวลาพระสงฆ์ประชุมนมัสการพระรัตนตรัย คือ ทำวัตรและทำปวารณาตามวินัยนิยมแล้ว สวดมนต์ทำปวารณาตามเคยของวัดก่อนหรือจะเพิ่มเป็นพิเศษขึ้นบ้างก็ตาม แล้วจัดภิกษุรูปหนึ่งให้อ่านคาถาอุทิศถวายพระราชกุศลด้วยทำนองสรภัญญะในนามของพระสงฆ์ เป็นเสร็จการเพียงเท่านี้

จงเข้าใจว่า การที่ให้สวดรูปเดียวนั้น ทำการจับใจมากกว่าสวดพร้อมกัน และการกำหนดระเบียบทำบูชานั้นเพ่งวัดที่ตั้งเป็นปีกแผ่น อาจทำทุกปี ส่วนวัดที่มีกำลังน้อยพึงทำตามจิตใจ โดยที่สุดไม่จัดอะไรเลยเป็นแต่อ่านคาถาถวายพระราชกุศลในทำปวารณาก็พอ วัดที่มีแก่ใจ แต่ไม่มีพระบรมรูป จงบอกขอมมาถ้าทำทัน จักส่งไปให้ตั้งแต่ปีนี้

ถ้าวัดทั้งหลายรักษาธรรมเนียมนี้ให้ยั่งยืนสืบไป พวกภิกษุผู้บวชในภายหลัง จักรู้พระคุณูปการและจักยังความนับถือพระองค์ให้เกิดขึ้น นี่จักเป็นอุปทานิยธรรม ล่วงกาลนานไกล พวกภิกษุภายหลังไม่ว่าคณะของตนได้เป็นมาอย่างไร จักเป็นทางเสื่อมทราม

วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๗ ตุลาคม ๒๔๖๓

มหามกุฏราชวรสังข ปตฺติทานคาถา

มหาปวารณาทานิ
ยสฺส ชาโต มหาราชา
อิธ ธมฺมํ จริตฺวาน
ธมฺมยุตฺติกวาทินํ
วเหลสิ ราชภารณฺจ
ธมฺมิโย เจว โย อตฺถโถ
นิปฺพาเทสิ อุกฺโกเปยเต
ภิกฺขุสงฺฆเ อยนฺทานิ
วินยานุคฺคเหเนว
พฺพทฺธํ ธมฺมณฺจ สงฺฆณฺจ
วณฺหิตฺวา ปุชฺยิตฺวาน
สณฺจนิตฺวา ตโต ปุณฺณํ
ตสฺส อาทิสฺสเต ปตฺติ
ยณฺจณฺณํ ภิกฺขุสงฺฆเ
จตฺนุํ สงฺฆกมฺมานํ
ลาภํ ยสฺ อคเณตฺวา
สีลานํ ปุรเณนาปิ
สฺวณฺณโนปเทสาย
ปาจธารณฺสขุณฺมาย
ปเรสํ อตฺถธมฺมานํ
นิพฺพทฺธํ พฺพทฺธเจเตยฺส
ธมฺมสฺสวณฺกาเลสุ
สมาธิธฺวาณสาธฺยสุ

สมฺปตฺตา กาลโต อโย
มหามกุฏสฺวหโย
ยสฺสณฺจ ตฺสึตํ คโต
โย โน ปุพฺพกโม อหุ
สามานํ ฐฏฺฐทฺมโน
โย จตฺถโถ โลกฺโย มโต
นิจฺจํ ทิตฺสฺสเฆสโก
ตสฺสเฆสโกจโถ
สมาคณฺตฺวาน เอกโต
อฺตฺตมํ รัตนตฺตยํ
ปวาเรตฺวา ยถาวีธี
วิวญฺญภาคฺยํ กตํ
กฺลยาณเณว เจตฺสา
ปุณฺณํ กาเลน สณฺจิตํ
สกกฺกจฺจกรเณนปิ
ธมฺมานุวตฺตเนนปิ
อินฺทฺริยทฺมเนนปิ
สทฺธมฺมปริยตฺติยา
อตฺถวิจฺจารเณหิปิ
วาชฺนากถเเนหิปิ
ปุชฺยาทฺทเณนปิ
เทสนาสวเนหิปิ
กมฺมญฺจาเนสุ เกสุจิ

อาโยคมนตรีการ
อโถ สพรหมจารีน
พุทธเทสิตมคเคน
อณูญเปยตถ นิยุชิตวา
อิจเจอร์รูปกมเมหิ
สญจินิตวาน ตมบุณญ
ปรเมนุโท มหาราชา
ธมมยุตติกวาทิน
วเหลสิ ราชภารณจ
ธมมิโย เจว โย อตุโถ
นิบุพาเทสิ อุโภเปยเต
ตสส อาทิสสเต ปตตี
ทีฆรตต์ หิตายสส

วายามภาวนาหิปี
ปัจจนาคคเหนปี
สยั คนตุวา ยถาพล
สทฐมมทีปเนนปี
สกุเขตเตเต พุทธสาสน
ภิกขุสงุโข สคารโว
มหามกุฏสวหโย
โย โน ปุพพคโม อหุ
สามานั รฎฐจตุตมโน
โย จตุโถ โลภโย มโต
นิจจัน หิตสุเขสโก
กल्याณเนว เจตสา
จानไส อุปกปุตติฯ

คำแปล

คาถาถวายพระราชกุศล

แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

บัดนี้ดิฉันหาปวารณานี้มาถึงเข้าแล้วโดยกาล ในดิถีใดเล่าสมเด็จพระมหามกุฏมหาราช ประสูติแล้วในดิถีใดเล่าด้วย ทรงประพาศธรรมในโลกนี้แล้ว เสด็จไปสู่ดุสิตสวรรค์แล้ว ท่านพระองค์ใดเล่า ได้เป็นต้นเดิมแห่งพวกข้าพเจ้าผู้ธรรมยุติกา และได้ทรงนาราชภาระ ยังสยามรัฐให้จำเริญ ทรงเป็นผู้แสวงหาประโยชน์สุขเป็นนิตย์ ได้ทรงยังประโยชน์อันเนื่องด้วย ธรรมและประโยชน์อันจัดเป็นคติโลก แม้ทั้งสองประการให้สำเร็จแล้ว

บัดนี้ภิกษุสงฆ์หมู่ฉันี่ อันพระคุณูปการของท่านเตือนใจแล้วมาประชุมพร้อมกันแล้ว อภิวาทบูชาพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ อันเป็นพระรัตนตรัยสูงสุดแล้ว ปวารณาตามวิธี เป็นการอนุเคราะห์พระวินัยแล้ว สั่งสมบุญทำให้เป็นส่วนวิวัฏฏคามิกุศลเพราะปฏิบัตินั้นแล้ว อุทิศส่วนกุศลนั้นถวายด้วยน้ำใจอันงามแต่สมเด็จพระมหามกุฏมหาราชพระองค์นั้น

อนึ่งบุญอันใด อย่างอื่นจากนี้ที่ภิกษุสงฆ์ได้สั่งสมมาโดยกาลด้วยกระทำสังฆกรรม ทั้งสี่โดยเคารพก็ติดด้วยไม่เห็นแก่ลาภยศตั้งใจประพาศตามธรรมกิติ ด้วยรักษาศีลให้บริบูรณ์กิติ ด้วยรักษาอินทรีย์เป็นการฝึกใจกิติ ด้วยเรื่องพระสัทธรรมพร้อมทั้งคำอธิบายในอรรถกถากิติ ด้วยเล่าจาพระบาลีสวดท่องและพิจารณาเนื้อความกิติ ด้วยบอกและกล่าวอรรถธรรมแก่ผู้อื่นกิติ ด้วยกระทำกิจวัตรมีบูชาเป็นต้นที่พระพุทธเจดีย์เนื่องนิตย์กิติด้วยเทศนาและสดับธรรมในกาล เป็นที่ฟังธรรมกิติ ด้วยหมั่นประกอบกระทำในใจ พากเพียรเจริญภาวนาในกรรมฐานบางอย่าง ที่จะพึงบำเพ็ญให้สำเร็จสมาธิและวิปัสสนากิติ ด้วยอนุเคราะห์แก่เพื่อนสหพรหมจารีด้วยปัจจัย ลากกิติ ด้วยปฏิบัติตามทางที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ด้วยตนเองตามกำลัง และแสดงธรรม สั่งสอนประกอบผู้อื่นไว้ในทางนั้นด้วยกิติ ภิกษุสงฆ์มีเคารพสั่งสมบุญนั้นในพระพุทธศาสนา อันเป็นเขตติ ด้วยกิจทั้งหลายมีประการอย่างนั้นแล้ว อุทิศส่วนกุศลถวายด้วยน้ำใจอันงาม แต่สมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฏมหาราช ผู้เป็นต้นเดิมของพวกข้าพเจ้าผู้ธรรมยุติกา และ

ผู้ทรงราชการยังสยามรัฐให้จำเริญ ผู้ทรงแสงประโยชน์สุขเป็นนิตย์ทรงยังประโยชน์อันเนื่องด้วยธรรมและประโยชน์ที่จัดเป็นคติโลก แม้ทั้งสองประการให้สำเร็จ ขอส่วนกุศลที่อุทิศถวายนั้น จงสำเร็จแต่พระองค์โดยฐานะซึ่งจะพึงเป็นได้ เพื่อประโยชน์เกื้อกูลตลอดกาลนานเทอญ

เมื่อตั้งธรรมเนียมถวายพระราชกุศล ๙ ชั้นแล้ว พิธีสวดมนต์ถวายพระราชกุศลของสำนักวัดบวรนิเวศก็เปลี่ยนแปลงไปบ้างดังนี้

นโม, พุทฺธํ, พุทฺธํ น เม, นตฺถิ เม, สีลฺหุเทสฺปาจ, ตายนคาถา, มคฺคฺวิงฺกุสฺตร, มคฺคานฺฎฺจํ (บางปีสวดเฉพาะคาถา), กรณียเมตฺตปฺริตฺต, ขนฺธปฺริตฺต, อรณฺยู, โทตฺถุ สพฺพํ, จบแล้ว พระเถระรูปหนึ่งอ่านคาถาถวายพระราชกุศลโดยสรภัญญวิธี พร้อมทั้งคำแปล จบแล้วเป็นเสร็จพิธี (จากนั้นเป็นการสดับปกรณ์พิเศษส่วนพระองค์ถวายพระราชกุศลต่อไป)

ธรรมเนียมห่มจีวร

เรื่องการครองจีวรหรือห่มจีวรของภิกษุในพระพุทธรศาสนา นั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงอธิบายไว้ว่า อากาการครองจีวรอย่างไร ในพระบาลีไม่ได้กล่าวไว้ชัดมีในเสขียวัตตรเพียงว่าให้ทำความสำเหนียกว่า จักนุ่งห่มให้เป็นปริมณฑล คือ เรียบร้อยในวิภังค์แห่งสิกขาบทนี้แก่เพียงว่า พึงนุ่งปิดสะดือ และปกหัวเข่าให้เรียบร้อย พึงทำชายทั้งสองให้เสมอกัน ห่มให้เรียบร้อย ในการแสดงความเคารพ หรือทำวินัยกรรม ให้ห่มดองในการเข้าบ้าน กล่าวเพียงว่า ห่มสังฆาฏิทั้งหลายทำให้มีชั้นแล้วกลัดตุ้ม แต่กำชับไว้ให้ปิดกายด้วยดี ห้ามไม่ให้เปิด ไม่ให้เวิกผ้าขึ้น อากาการเหล่านี้ให้สำเร็จสันนิษฐานว่า ห่มคลุมทั้งสองบ่า (การคณะสงฆ์/๒๙๒)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีพระบรมราชาธิบายไว้ว่า ได้พยายามค้นคว้าหาแบบมาแล้ว ดูก็ยังไม่ปรากฏแน่ชัดเลยว่า พระสงฆ์ในพุทธรกาลนั้น ท่านห่มอย่างไรแน่ แต่ตามที่เห็นในรูปโบราณต่าง ๆ ดูไม่เห็นเหมือนทั้งแหวกทั้งคลุม ถ้าหากจะใกล้เคียงก็ดูเหมือนจะใกล้เคียงผสมกัน คือม้วนและห่มอย่างธรรมยุติกา แต่ไม่ใช่แหวกมือขวาออกกลาง ๆ

เมื่อปรารถนาใช้มือขวาก็ลอดใต้ชายผ้าออกมาเหมือนอย่างพระมหานิกายเพราะฉะนั้น จึงเลือกไม่ถูกว่าห่มแหวกกับห่มคลุมไหนจะถูกต้องยิ่งกว่ากัน (การคณะสงฆ์/๒๗๗)

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงลงสันนิษฐานว่า การห่มจีวร ของภิกษุในพระพุทธศาสนานั้น ได้กลายมาแต่โบราณแล้ว ดังตัวอย่างพระพุทธรูปโบราณ ของอินเดีย ห่มคลุมเอามือขวาลอดออกทางริมจีวรด้านล่าง แต่ต่อมาเอามือขวาแหวกออกจาก ริมจีวรด้านข้างอย่างเช่นพระพุทธรูปยืนปางห้ามสมุทร แสดงว่าการห่มผ้าทั้งสองอย่าง (คือ ห่มคลุมและห่มแหวก) มีมูลอย่างเดียวกันแต่ค่อยกลายมาโดยลำดับ (การคณะสงฆ์/๓๑๑-๓๑๒)

สำหรับพระสงฆ์ธรรมยุตนั้นในชั้นแรกยังรวมอยู่ในวัดมหานิกาย คือที่วัดมหาธาตุ กับที่วัดสมอราย (วัดราชาธิวาส) อุโบสถสังฆกรรมก็ยังทำร่วมกัน การห่มผ้าก็ยังเป็นตาม แบบพระมหานิกาย ซึ่งเป็นแบบที่มีมาแต่เดิมของพระสงฆ์ไทย แม้เมื่อพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าฯ เสด็จมาครองวัดบวรนิเวศแล้ว ในระยะแรกก็ยังคงห่มผ้าตามแบบเดิมอยู่ กระทั่งก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จะทรงลาผนวชไม่นาน พระสงฆ์ธรรมยุต ในครั้งนั้นลงสันนิษฐานว่า ห่มผ้าคลุมอย่างพระมหานิกายนั้น จะรักษาเสขิยวัตรชื่อว่าอย่าเวิก ผ้าห่มเมื่อเข้าบ้านให้บริบูรณ์ไม่ได้ จึงได้ห่มคลุมตามแบบที่พระรามัญใช้ ซึ่งเรียกกันต่อมาว่า “ห่มแหวก” และเรียกห่มคลุมแบบพระมหานิกายว่า “ห่มคลุม” (นิกาย/๒๒-๒๓) แต่การห่มแหวก ของพระสงฆ์ธรรมยุตในครั้งนั้น ดำเนินไปได้ไม่นานนักก็ต้องเลิกกลับมาห่มคลุมอย่างเดิมอีก เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงพระราชปริวิตกเรื่องพระไทยห่มผ้า อย่างพระมอญ ด้วยทรงเกรงว่านานไปเมืองไทยจะกลายเป็นเมืองมอญเมืองพม่าไปเสีย ครั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงทราบถึงพระราชปริวิตกของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ดังนี้แล้วจึงทรงปฏิญาณเลิกห่มผ้าอย่างมอญ แต่นั้นมาก็ได้ทรงจีวรแหวกอีก จนกระทั่งทรงลาผนวช (วัดสมอราย/๔๒-๔๔)

ถึงต้นรัชกาลที่ ๔ พระเถระานุเถระธรรมยุตได้เข้าชื่อกันขอสมเด็จพระยาบรม มหาประยูรวงษ์ อัครมหาเสนาบดี นำความกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ว่าการครองผ้าหนึบ หรือห่มคลุมต้องจำใจทำด้วยฝืนความรู้สึกว่าไม่ถูก เป็นการ คับใจอยู่ ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต เพื่อได้ปฏิบัติศาสนกิจโดยสะดวกใจตามที่

เห็นว่อย่างไรรู้ก พระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าฯ มีพระราชดำรัสว่าไม่ทรงถือการพระศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้องการแผ่นดิน พระสงฆ์เห็นว่าปฏิบัติอย่างไรก ปรารภจะทำจงทำได้ตามใจเป็นอันพระราชทาน เสรีภาพในอันปฏิบัติพระศาสนาอย่างนี้ ตั้งแต่ันมาพระสงฆ์คณะธรรมยุตจึงได้กลับครองแหวกหรือห่มแหวกอีก และถือเป็นธรรมเนียมครองผ้าของพระสงฆ์ธรรมยุตสืบมาจนทุกวันนี้ (ตำนาน/๓๔)

ธรรมเนียมห่มผ้าอีกอย่างหนึ่งของพระสงฆ์ธรรมยุต คือห่มจีวรซ้อนสองชั้น ซึ่งมักเป็นข้อก้งขาของค่นทั่วไปหรือแม่ของภิกษุสามเณรธรรมยุตบางรูปด้วยว่า มีความเป็นมาอย่างไร ธรรมเนียมนี้ไม่ปรากฏว่าท่านผู้ใดได้อธิบายไว้ตรง ๆ แต่จากความเป็นมาของคณะธรรมยุตที่ท่านบูรพาจารย์ได้อธิบายไว้ในที่ต่าง ๆ ประมวลความได้ดังนี้

เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าฯ ทรงพระดำริแก้ไขการปฏิบัติของพระสงฆ์ในคณะของพระองค์นั้น ก็เพื่อให้ถูกต้องตามพระธรรมวินัย **“ความปฏิบัติของพระสงฆ์อย่างใด ยังบกพร่อง ทรงชักนำคณะของพระองค์ เพื่อแก้ไขปฏิบัติอย่างนั้นให้ถูกต้องพระธรรมวินัย”** (ตำนาน/๑๙) ส่วนการห่มผ้านั้น ทรงเห็นว่าห่มผ้าอย่างรามัญถูกต้องด้วยเหตุต่าง ๆ (วัดสมอราย/๔๓) ต่อมาพระสงฆ์ธรรมยุตจึงห่มแหวกคราวนั้นนับว่าได้ทรงยกคณะนี้ขึ้นเป็นกึ่งหนึ่งแห่งคณะกลางมีฐานานุกรม ๙ รูปในจำนวนนี้ มีพระครูปลัดขวาเท่าชั้นของเจ้าคณะรอง พระครูปลัดซ้ายเท่าชั้นพระครูวิเศษ ภายหลังพระครูปลัดได้เลื่อนชั้น พระครูปลัดขวาเท่าชั้นของเจ้าคณะใหญ่ พระครูปลัดซ้ายเท่าชั้นคณะรอง และเพิ่มพระครูนิเทศย์อีกคู่หนึ่ง มีหน้าที่สวดพระปริต ชื่อพระครูปลัดขวาว่ามหาหนุนายก ชื่อพระครูปลัดซ้ายว่าจุลหนุนายก ดูเหมือนทรงยกเป็นอนุนายกรองสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระปรมาณูชิตชิโนรสในคณะกลางนั้น หรือในชั้นพุทธจักรเทียบชั้นเจ้าคณะใหญ่พิเศษได้แต่ไม่มีเจ้าคณะรองเมื่อสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระปรมาณูชิตชิโนรสนิพพานแล้ว (สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์) ก็ยังคงทรงบัญชาเฉพาะธรรมยุติกนิกายิกสงฆ์ ที่เรียกว่ามัธยมบรรณิเวคาคณะ ไม่ได้บัญชาคณะกลางทั่วไปแต่คงไม่ได้ขึ้นเป็นกึ่งของคณะกลางเหมือนเมื่อครั้งสมเด็จพระมหาสมณะกรมพระปรมาณูชิตชิโนรสยังทรงพระชนม์อยู่ ควรนับแยกว่เป็นคณะธรรมยุติกนิกายเป็นอิสระมาแต่บัดนั้น มาถึงรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๒๔

ทรงสถาปนาข้าพเจ้าเป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสมีตำแหน่งเป็นเจ้าคณะรองแห่งคณะธรรมยุติกนิกายมีฐานานุกรม ๘ รูป เหมือนเจ้าคณะรองอื่น ไม่มีพิเศษเพราะเป็นเจ้านาย ข้าพเจ้าเป็นเจ้าคณะรองรูปแรกของคณะนี้ ในครั้งนี้คณะธรรมยุติกนิกายได้รับยกย่องเป็นคณะใหญ่เต็มที่ เมื่อข้าพเจ้าเลื่อนชั้นเป็นเจ้าคณะใหญ่ มีสมณศักดิ์เป็นพิเศษเหมือนครั้งสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ในชั้นหลัง ทรงตั้งพระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร และพระสาสนโสภณ (อ่อน) วัดราชประดิษฐฯ เป็นเจ้าคณะรองสืบกันมา โดยลำดับในเวลาทรงตั้งพระราชบัญญัตินี้ พระสาสนโสภณ (อ่อน) เป็นเจ้าคณะรอง”

รายนามพระสังฆปริณายกแห่งคณะธรรมยุตตั้งแต่ตั้งมาจนถึงปัจจุบัน มีดังต่อไปนี้

๑. พระวชิรญาณมหาเถระ คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เมื่อทรงผนวช (พ.ศ. ๒๓๖๘) นับแต่ทรงเริ่มรับสมณวงศ์นี้ ถึง พ.ศ. ๒๓๙๔

๒. พระปัญญาอัคคมหาเถระ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๓๕)

๓. พระมนุสสनाคมมหาเถระ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๖๔)

๔. พระสิริวิฑฒนมหาเถระ คือ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราวุฒินิพนธ์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า (พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๘๐)

๕. พระสุจิตตมมหาเถระ คือ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (พ.ศ. ๒๔๘๐-๒๕๐๑)

๖. พระอุฎฐายิมมหาเถระ คือ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (พ.ศ. ๒๕๐๑-๒๕๑๔)

๗. พระวาสนมมหาเถระ คือ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (พ.ศ. ๒๕๑๔-๒๕๓๑)

อย่างรามัญ เพราะเห็นว่าจะรักษาเสขียวัตถ์เกี่ยวกับการหม่ผ้าได้บริบูรณ์กว่าหม่คลุมตามแบบเดิม (นิกาย/๒๒) ในพระวินัยมีพระพุทธานุญาตผ้าสังฆาฏิไว้ สำหรับใช้ซ้อนเข้าบ้าน และคลุมกันหนาว และมีห้ามไม่ให้มีแต่ลำพังผ้านุ่ง (สบง) กับผ้าหม่ (จีวร) เข้าบ้าน เว้นไว้แต่

มีสมัย คือ เจ็บไข้ ๑ สังเกตเห็นว่าฝนตก ๑ ไปสู่มแม่ น้ำ ๑ วิหารหรือกุฏิคุ้มได้ด้วยตาล ๑ ได้กรานกลืน ๑ เมื่อได้สมัยเช่นนั้นอย่างใดอย่างหนึ่ง จะไม่ห้ามสังฆาภิไปด้วยได้อยู่ (การคณะสงฆ์/๒๙๔) ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า พระธรรมยุตห้ามจีวรสองชั้นเข้าบ้านก็เพื่อปฏิบัติให้ถูกต้องตามพระวินัยนั่นเอง

ในพระมหาสมณวินิจฉัย วางระเบียบครองผ้าของพระมหานิกาย ในข้อที่ว่าด้วยระเบียบห้ามผ้าของพระมหานิกายผู้ห้ามแหวกอย่างพระธรรมยุต สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๙ ได้ทรงอธิบายไว้ว่า “ห้ามเข้าบ้านซ้อนผ้าอุตราสงค์เป็นชั้นใน สังฆาภิเป็นชั้นนอก กัดตุ้มที่ชายล่าง ถ้ามีปัจจัยอันจะเก็บสังฆาภิไว้ได้ตามพระวินัย ให้ใช้ผ้าอาศัยซ้อนแทน แต่คงให้ห้ามสองชั้นเสมอไป” (การคณะสงฆ์/๓๑๕) พระอธิบายนี้ แสดงให้เห็นว่าการห้ามผ้าเข้าบ้านอย่างพระธรรมยุตนั้นห้ามอย่างไร และทำไมจึงห้ามซ้อนสองผืน ซึ่งมีความชัดเจนอยู่แล้วเป็นการปฏิบัติให้ถูกต้องตามพระวินัย และในเรื่องการห้ามจีวรสองชั้นนี้เช่นกัน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๙ ได้ทรงแนะนำพระเถระมหานิกายในการประชุมเถรสมาคมคณะมหานิกายครั้งหนึ่งว่า “ธรรมเนียมเดิม ห้ามดองจีบคาดประคดอกข้างใน แล้วจึงห่มคลุมข้างนอก แต่ในบัดนี้ห้ามแต่จีวรผืนเดียวหน้าร้อนเหงื่อออกเปื้อนจีวรดูเปรอะเปื้อน ถ้าจะไม่ห่มดองตามเดิม ตรัสขอให้ห่มซ้อนผ้าสองชั้น” (การคณะสงฆ์/๓๐๗)

ธรรมเนียมปกครองคณะ

คณะธรรมยุตได้มีพระเถระธรรมยุตเป็นสังฆปริณายกปกครองคณะชำระอธิกรณ์ ตั้งอุปชฌายะกันเองในคณะ ไม่ต้องเกี่ยวกับกรมธรรมการและสังฆการี สืบต่อกันมาตั้งแต่ตั้งขึ้นจนบัดนี้ ความเป็นมาแห่งการปกครองในคณะธรรมยุต มีปรากฏในแถลงการณ์คณะสงฆ์ ก่อนหน้าพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (ในหนังสือแถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๒) เฉพาะที่เกี่ยวข้องแก่คณะธรรมยุต ดังต่อไปนี้ :-

คณะธรรมยุติกนิกายนั้น ครั้งรัชกาลที่ ๓ ยังเป็นแต่สำนักเรียกว่า สำนักวัดบน คือ วัดบวรนิเวศวิหาร อยู่ในปกครองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งยังทรงผนวช มีวัดขึ้นบ้างไม่กี่วัดรวมขึ้นอยู่ในคณะกลางของสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ครั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้วในปีแรกนั้น พ.ศ. ๒๓๙๔ ทรงสถาปนาสมเด็จพระมหาสมณะกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ครั้งยังเป็น พระองค์เจ้าเป็นกรมหมื่นบวรรัษฎสุริยพันธ์ โปรดให้เป็นอธิบดีสงฆ์แห่งสำนักนั้นเรียกใน ประกาศเฉลิมพระนามว่า “ธรรมยุติกนิกายสงฆ์ มัชฌมบวรนิเวศาคิคณะ” ใน

๘. พระสุวฑฒนมหาเถระ คือ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช องค์ปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๓๑-ปัจจุบัน)

ความเป็นพระสังฆปริณายกแห่งคณะธรรมยุต เคยได้ยื่นท่านแล้วว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เมื่อทรงผนวชอยู่ ได้ทรงปกครองคณะธรรมยุตด้วยพระองค์เองตลอดมา จนถึงเวลาเมื่อจะทรงลาผนวชก็ได้ทรงมอบให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงปกครองคณะธรรมยุตสืบมาเมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้น สิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสก็ทรงปกครองคณะธรรมยุตสืบมา เพราะสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงเป็นเจ้าของอยู่แล้ว และทรงปฏิบัติการคณะมาตั้งแต่ประทับอยู่ที่วัดมกุฏกษัตริย์ฯ ต่อมาเมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสประชวรในกาลอวสานก็ได้ทรงมอบการปกครอง คณะธรรมยุตแก่พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราวุฒินันท์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า เมื่อพระองค์ประชวรในกาลอวสานก็ได้ทรงมอบการปกครองคณะธรรมยุตแก่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ และได้ทรงมอบการปกครองต่อ ๆ มา จนถึงสมเด็จพระสังฆราชองค์ปัจจุบัน สมเด็จพระสังฆราชองค์ปัจจุบันได้ทรงเป็นพระสังฆปริณายก แห่งคณะธรรมยุตสืบต่อมาจนถึงบัดนี้ ความเป็นพระสังฆปริณายกแห่งคณะธรรมยุต ได้มีมาโดยลำดับดังกล่าวมานี้ พระเถระผู้ที่ได้รับมอบให้เป็นพระสังฆปริณายกก็ปกครอง คณะธรรมยุตตลอดไปจนถึงที่สุดไม่เคยมีลาออก ในสมัยรัชกาลที่ ๗ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ได้โปรดให้สถาปนาสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ เป็นสมเด็จพระ

เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ก็ทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่แต่โดยตำแหน่งมิได้ทรงปกครองคณะธรรมยุต เพราะในเวลานั้น พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณ สมเด็จพระสังฆราชเจ้าได้ทรงเป็นพระสังฆปริณายกปกครองคณะธรรมยุตอยู่ ตามลัทธินิยมในคณะธรรมยุตสืบทอดกันมาดังกล่าวแล้ว สมเด็จพระสังฆราชเจ้า จึงทรงปกครองคณะธรรมยุตต่อมาตามเดิมจนประจวบในกาลอวสาน จึงทรงมอบการปกครองคณะธรรมยุตแก่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ การปกครองตามกฎหมาย หรือตำแหน่งปกครองโดยการแต่งตั้งของทางบ้านเมืองจะเป็นอย่างไรก็ตามคณะธรรมยุตก็ยังมีพระเถระธรรมยุตเป็นพระสังฆปริณายกปกครองคณะธรรมยุตเองให้เป็นไปตามพระธรรมวินัย ตามธรรมเนียมการปกครองคณะสงฆ์ที่พระบรมศาสดาได้ทรงวางไว้

ธรรมเนียมการปกครองคณะสงฆ์นั้น อาจจะกล่าวรวมได้ว่ามีหลักใหญ่อยู่ ๓ ประการ คือ

(๑) พระปกครองพระ พระบรมศาสดาทรงมีพระพุทธานุญาตให้พระเป็นผู้ปกครองพระด้วยกันเอง และให้พระเคารพเชื่อฟังพระด้วยกัน ในสมัยพุทธกาลได้ทรงปกครองคณะสงฆ์เอง มีพระสาวกผู้ใหญ่เป็นผู้ช่วยสมดังที่ตรัสไว้ในจัตตมสูตรว่า **“อหิ วา หิ โมคคัลลาน ภิกขุสงฆ์ ปรีหเรยฺย สาริปุตฺตโมคคัลลานา วา** ดูก่อนโมคคัลลานะ ก็เราพึงบริหารภิกษุสงฆ์หรือสาริปุตฺตและโมคคัลลานะพึงบริหารภิกษุสงฆ์” ดังนี้เมื่อเสด็จปรินิพพานแล้วพระเถระผู้ใหญ่ได้ปกครองคณะสงฆ์สืบกันมา อนึ่งได้ตรัสไว้ในอภิธานยธรรมสูตร ให้ภิกษุทั้งหลายสักการะเคารพนับถือบูชาเชื่อฟังภิกษุผู้เป็นพระสังฆบิดร (ผู้ใหญ่ในหมู่) พระสังฆปริณายก (ผู้นำหมู่)

(๒) ปกครองให้เป็นไปตามพระธรรมวินัย พระบรมศาสดาได้ตรัสให้ภิกษุทั้งหลายประพฤติพระธรรมวินัย และเมื่อใกล้จะปรินิพพานก็ตรัสยกพระธรรมวินัยขึ้นเป็นพระศาสดาแทนพระองค์ ในเมื่อพระองค์ล่วงไปเพราะฉะนั้นภิกษุทั้งหลายจึงเชื่อว่ามีพระธรรมวินัยเป็นพระศาสดาของตน ต้องเคารพปฏิบัติพระธรรมวินัยและปกครองว่ากล่าวกันให้ปฏิบัติพระธรรมวินัย ข้อนี้จึงจะเป็นไปเพื่อความเจริญดังที่ตรัสไว้ในภิกขุปาติโมกข์แห่งหนึ่งว่า **“เอวํ สํวทฺธมา หิ ตสฺส ภควโต ปรีสา ยทิทํ อญฺญมญฺญวจนฺน อญฺญมญฺญวฺจฺจาปเนน”**

แปลความว่า บริษัทของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเจริญแล้วอย่างนี้ คือด้วยการว่ากล่าวกัน และกัน ด้วยการยังกันและกันให้ออกจากโทษนั้น ๆ

(๓) แบ่งการปกครองตามสังวาส (ธรรมวินัยเป็นเครื่องอยู่ร่วมกัน) หรือลัทธินิกาย เมื่อภิกษุสงฆ์แยกกันเป็นนานาสังวาส นานานิกาย เพราะเหตุเช่นที่กล่าวมาแล้วในตอนที่ว่า ด้วยพื้นพระพุทธรูปศาสนา จึงมีความเห็นและการปฏิบัติต่างกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ต้องแบ่ง การปกครองกัน มีพระสังฆบิดร พระสังฆปริณายกในสังวาสหรือลัทธินิกายของตน แม้ พระบรมศาสดา เมื่อภิกษุชาวเมืองโกสัมพีแตกกันเป็นนานาสังวาสก็มีพระพุทธานุญาตให้ทำ อุโบสถสังฆกรรมเป็นต้นแยกกันตลอดเวลา ที่ยังเป็นนานาสังวาสกันอยู่ไม่ทรงบังคับให้ทำ สังฆสมาคมคือรวมกัน อันไม่ประกอบด้วยธรรม

รูปการปกครองจะจัดอย่างไรแบบไหนก็ตาม แต่หลักใหญ่ย่อมมีอยู่ดังนี้ ทางบ้านเมือง คือ พระมหากษัตริย์และรัฐบาลที่มีศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธรูปศาสนา เมื่ออุปถัมภ์ให้ การปกครองคณะสงฆ์เป็นไปตามหลักที่พระบรมศาสดาทรงวางไว้ คณะสงฆ์จึงเรียบริ้อย ภิกษุทั้งหลายย่อมควบคุมกันอยู่เป็นผาสูกตามพระธรรมวินัยไม่เดือดร้อนระส่ำระสาย และ เลื่อมไทรมลง

ชุมนุมประกาศรัชกาลที่ ๔ เกี่ยวกับการพระศาสนา

๑. ประกาศว่าด้วยสังฆทาน

(คัดจากหมายรับสั่งเดือน ๙ ปีชวด จุลศักราช ๑๒๑๔)

ศิริศุภมัสดุ อดีตกาลพุทธศักราชขโมยสหัสสังวัจฉระไตรสตาดฤกษ์บุญนวุติสังวัจฉระ ปัตยุบันกาลมุสิกสังวัจฉระ อาสาธมาสศุกรปักข์ปัญจมีตฤศติวาร ปริเนทกาลกำหนดพระบาทสมเด็จพระประเมนทรมหามงกุฏ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่าพระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตร พระเจ้าอยู่หัวทั้งสามพระองค์ซึ่งได้เสวยสิริราชสมบัติมาแต่ก่อนในกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร มหินทรายุธยามหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศมหาสถานนี้ ได้ทรงบริจาคราชทรัพย์ให้ทำโกชนทานถวายแก่พระภิกษุมีพระราชาคณะเป็นประธานบางพระองค์ ได้ถวายในวันอุโบสถวันละ ๒๐ องค์ แลได้ทรงพระราชทานถวายด้วยมคธภาษาว่า “พุทธอุปมุขสฺส ภิกขุสงฆสฺส นิยาเทม” สมมติว่าเป็นสังฆทานเสมอมิได้ขาด เว้นไว้แต่วันในพระราชพิธีตรุษสารทแลวันเข้าพรรษาออกพรรษา วันวิสาขบูชา วันสงกรานต์ แลวันซึ่งมีการพระราชกุศลอื่นต่างหาก จากพระราชกุศลโดยปรกติ เมื่อทรงพระราชทานโดยว่าเป็นสังฆทานดังนี้ พระภิกษุซึ่งเป็นที่ ๒ รองพระราชาคณะลงมาก็ต้องอุปโลภณ์ด้วยมคธภาษาว่า “อภัย ปจฺมภาโค มหาเถรสฺส ปาปุณฺดาติ อวเสสาภาคา อมุหากํ ปาปุณฺนติ” เป็นความลำบากแก่พระภิกษุ ซึ่งเป็นผู้อุปโลภณ์นั้น อนึ่งทรงพระราชดำริเห็นว่า การซึ่งถวายสังฆทานดังนี้ ถ้าจะเทียบดูกับพระบาลีอรรถกถาฎีกาก็หาถูกต้องโดยสนิทไม่ เมื่อว่าที่แท้ก็เป็นปาฎิกบุคฺคฺลิกทานแต่อ้างว่าเป็นสังฆทานเท่านั้น จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรงสสั่งให้นิมนต์สมเด็จพระวันรัตน์ สมเด็จพระพุทธิชยาจารย์ พระศรีวิสุทธิวงศาจารย์พร้อมกัน ณ พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ในพระบรมมหาราชวัง มีพระบรมราชโองการดำรงเส้าพระกระแสรราชดำริให้ฟัง แล้วนิมนต์ให้สมเด็จพระวันรัตน์

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ พระศรีวิสุทธิวงศ์ลงไปเฝ้าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ศรีสุคตขัตติยวงศ์ กราบทูลโดยกระแสพระราชดำริทั้งปวงนั้นให้ทรงทราบ เมื่อปรึกษาเห็นพร้อมกันว่าซึ่งกระแสพระราชดำรินั้นชอบแล้ว จะได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ ออกบำเพ็ญพระราชกุศลในวันปรกติแลวันอุโบสถด้วยโภชนาทานสืบไปในเบื้องหน้า

จึงพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส สมเด็จพระวันรัตน์ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ พระศรีวิสุทธิวงศ์ พร้อมกันเห็นว่า ซึ่งข้อพระราชดำริทั้งปวงนั้นชอบแล้ว ต้องตามพระบาลีอรรถกถา ด้วยสังฆทาน ที่พระผู้มีพระภาคตรัสเทศนาในทักษิณาวีรังคสูตร มี ๗ ประการ แลบิณฑบาตทานส่วนพระราชกุศลนี้ก็เป็นสังฆคตาทักษิณาที่ ๖ ที่จำแนกในพระบาลีว่า “**เอตตเก เม ภิกขุ ภิกขุสงฺขโต อุทฺทิสฺสเถติ ทานํ เทติ**” ดังนี้ ในพระวินัยเล่า ก็สมกับพุทธธานุญาตว่า “**อนุขามามิ ภิกขเว สฆคตํ ฯลฯ ปาฏิปทิกํ**” ดังนี้ คำพระอรรถกถา ก็ได้แสดงว่า “**รณฺโถ หิ ราชมหามตฺตสฺส วา เคเห อติปณฺฑิตานิ อฏฺฐ อุทฺทเสภตฺตานิ นิจฺจํ ทิยนฺติ ตานิ เอกวาริ กภตฺตานิ กตฺวา ภิกขุ วิสุํ จิตฺติกาย ปริภุญฺชนฺติ**” อนึ่งคัมภีร์ที่โบราณจารย์ รจนาไว้อย่างธรรมเนียมแหลมหลวงเป็นต้น ก็มีนิทานว่านางศิริมาได้ถวายอัฐฐกภัตแก่ภิกษุสงฆ์ วันละ ๘ องค์ ภัตตฺตฺทเทสภ ภิกษุสำแดงภิกษุให้ไปแต่สงฆ์รับอัฐฐกภัตในเรือนนางศิริมานั้น ทุกวันแลมีนิทานว่า พระเจ้าอโศกมหาราช แม้เมื่อทรงเสด็จในนิโครธสามเณรนั้น ก็ได้ทรงถวายอัฐฐกภัตก่อน ด้วยคำที่มาในคัมภีร์ต่าง ๆ เห็นถูกต้องกับด้วยพระราชดำริ ซึ่งทรงปฏิบัติครั้งนี้เป็นธรรมมานุธรรมปฏิบัติบูชา ต้องตามพระพุทธประสงค์ เป็นอุกโตวิสุทธิ ทักษิณาอปริมาณคุณวิบุลยผลอย่างอุกฤษฏ์ สมควรจะเป็นกัลยาณวัตรสืบไปโดยราชประเพณี ควรที่พระราชอาณาเถรานุเถระทั้งปวงทุกพระองค์ในอารามหลวง จะคิดฉลองพระเดช พระคุณ รักษาพระราชศรัทธาให้เจริญพระราชกุศลโดยสัมมาปฏิบัติ แล้วจึงได้รู้กำหนดพระราชประสงค์ว่า ตั้งแต่นี้ไปในพระบรมมหาราชวังจะทรงตั้งอัฐฐกภัตไว้เป็นสังฆทานวันละ ๘ ส่วน เป็นบุคลิกทานวันละ ๒ ส่วนทุก ๆ วันเป็นปรกติ ในวันอุโบสถเดือนละ ๔ ครั้ง จะทรงถวายอุโบสถิกภัตเพิ่มขึ้นอีก ๑๐ ส่วน เป็นนิพัทธพระราชกุศลเสมอไปมิได้ขาด เว้นไว้แต่พระราชพิธีตรุษสารท สงกรานต์ วิสาขบูชา เข้าพรรษา ออกพรรษา ถวายไตรปิ ฉลองไตรปิ และวันนักขัตฤกษ์อื่น ๆ ซึ่งมีการพระราชกุศลพิเศษแปลกไป กับความเมื่อพระราชอุระมี

ประการใด ๆ บ้าง ซึ่งจะมีได้เป็นช่องแก่การบำเพ็ญพระราชกุศลอันนี้ ให้พระราชอาณา
พระครูในวัดเดิม วัดขึ้นทุกพระอารามหลวง จึงได้รู้ว่าอัญญภักตทาน ซึ่งทรงพระราชอุทิศ
ถวายนั้นแต่พระสงฆ์ในวัดเดิมวัดขึ้นที่มีพระราชอาณาพระครูอยู่ครอบครองทุกพระอารามหลวง
๕๔ พระอารามในเขตกรุงเทพฯ มหานครนี้ และจะทรงถวายปาฏิปุคคิกทานเฉพาะพระราชอาณา
พระครูผู้ใหญ่ซึ่งมีกำหนด ๘๔ องค์ด้วยแลในพระอารามใดมีพระราชอาณาหรือพระครู
แต่องค์เดียว เว้น ๘๓ วัน สังฆภัตทานเวรหนึ่งนิมนต์พระสงฆ์ในอารามนั้น ๘ รูปมารับ กับให้
มีพระราชอาณา ๑ ฐานานุกรม ๑ เป็นประธานนำมาด้วย ถ้ามีพระราชอาณา ๒ องค์เว้น
๘๒ วัน สังฆภัตทานจะถึง ๒ เวร นิมนต์พระสงฆ์ในพระอารามนั้น จัดแจงกันตั้งว่าแล้วมารับ
วันละ ๑๐ องค์ ๆ ถ้าพระราชอาณามี ๓ องค์ ๔ องค์ ๕ องค์ สังฆภัตทานก็ถึงมากวันขึ้นไป
เป็น ๓ เวร ๔ เวร ๕ เวร ให้พระสงฆ์จัดแจงกันอย่างก่อนมารับวันละ ๑๐ ๆ ตามพระราชอาณา
ที่มีมากน้อยให้เป็นนิจไปดังนี้ ตามวันปรกติ เมื่อพระอารามใดต้องวันอุโบสถวันใดวันหนึ่ง ก็ให้
พระสงฆ์ในอารามนั้น ๆ จัดแจงเพิ่มขึ้นอีก ๑๐ องค์ ผสมกับเดิม ๑๐ เป็น ๒๐ องค์ มารับ
อุโบสถภัตด้วย แต่พระสงฆ์ในอารามหลวงทั้งปวงซึ่งจะได้รับอาหารบิณฑบาตทาน ส่วน
พระราชนิพัทธกุศลนั้น จึงได้ประชุมสงฆ์ในพัทธสีมาแล้ว ปรีกษาขอพระภิกษุผู้สามารถพร้อม
องค์ ๕ ประการ คือมิได้ลุอำนาจแก่ฉันทาคติ ๑ โทสาคติ ๑ ภยากติ ๑ โมหาคติ ๑ กับมี
ปรีชาญาณรอบรู้สำแดงแล้วแลมิได้สำแดง ๑ จัดแจงผลัดเปลี่ยนพระสงฆ์ผู้ใหญ่ผู้น้อย
ซึ่งควรจะเข้าไปรับส่วนโภชนาทานในพระราชฐานนั้น แล้วจึงสวดสมมติภัตตทุเทศกะให้สำเร็จ
ด้วยญัตติทุติยกรรมวาจา โดยบรมพุทธานุญาตในทำยเสนาสนชั้นนี้ ว่าดังนี้ “**สุณาตุ เม ภนฺเต
สโฆ ยถิ สขฺสฺส ปตฺตกฺลฺลํ สโฆ อิตฺถนฺนามํ ภิกฺขุ ภาตฺตทุเทศกํ สมฺมนฺเนยฺย เอสา ญตฺติ
สุณาตุ เม ภนฺเต สโฆ อิตฺถนฺนามํ ภิกฺขุ สมฺมนฺนติ ยสฺสา ยสฺมโต ขมติ อิตฺถนฺนามสฺส ภิกฺขุโน
ภาตฺตทุเทศโก ขมติ สขฺสฺส ตสฺมา ตฺนุหิ เอวเมตํ ธารยามิ**” ภิกษุองค์นั้นจะได้เป็นพนักงาน
สำหรับจัดแจงสังฆภัต ให้ถึงแก่ภิกษุในอารามตามลำดับพรรษาแลฐฎีกาที่จะพึงผลัดเปลี่ยน
ไปโดยวินัยนิยมนั้น ๆ สนองพระเดชพระคุณรักษาพระราชครัทธาให้เจริญพระราชกุศลตาม
พระราชดำริทุกพระอาราม ตามข้อวินัยกติกาสั่งประกาศมานี้ เทอญ ฯ

๒. ประกาศเรื่องเกณฑ์ผู้มิชื้อแล้วหนีไปและห้ามมิให้บวชกุลบุตรอายุพ้น ๒๔ ถึง ๗๐ เป็นเถรเป็นเณร

(ณ วัน เดือน ๑๑ ปีชวด จ.ศ. ๑๒๑๔)

กฎประกาศแก่ พระราชาคณะ พระครู ฐานานุกรม เปரியญอุจร ทุก ๆ พระอารามหลวง แลวัดขึ้นทั้งคณะกลาง คณะเหนือ คณะใต้ในแขวงจังหวัดกรุง แลหัวเมือง ปักข์ได้ฝ่ายเหนือทั้งปวงจงทั่ว

ด้วยมีรับสั่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ศรีสุคตขัตติยวงศ์ สั่งว่า ณ วันพุธ เดือน ๑๑ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีชวด จัตวาศก พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้ทรง พระคุณธรรมอนันตคุณวิบูลยปรีชาอนันตมหาประเสริฐเสด็จ ออก ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงพระราชปรารภเหตุอันพระยาศรีสุริยวงศ์กราบทูล พระกรุณาว่า เถรจันบวชอยู่ ณ วัดทองเพลงแห่งเอาผู้มิชื้อแล้วหนีไป ยังเอาตัวมิได้ จึงมี พระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรงสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า ทุกวันนี้คนพาล อายุเกินอุปสมบทหลีกหลบเข้าบวชเป็นเถรเป็นเณร อาศัยวัดทำการทุจริตหลายอย่างต่าง ๆ มิเป็นอันมาก แต่ที่กุลบุตรจะบวชเป็นสามเณรตั้งแต่อายุยังอยู่ในทารกภูมิไปจนถึงอายุได้ ๒๑ ปี ควรที่จะอุปสมบทบวชเป็นภิกษุ แม้มีความขัดข้องด้วยเหตุอันใดอันหนึ่ง มิได้ อุปสมบทก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นสามเณรไปอีก ๓ ปี จนถึงอายุได้ ๒๔ ปี ถ้าพ้นไปกว่านั้นไม่อุปสมบทก็ให้สึกเสีย เป็นคฤหัสถ์จะได้รับราชการแผ่นดิน ห้ามอย่าให้บวช เป็นเถรเป็นเณรสืบไปอีกกว่านั้น อนึ่ง ถ้าภิกษุชราอายุถึง ๗๐ ปีแล้ว จะปฏิบัติในสมณธรรม มิได้จะประจวบออกบวชเป็นเถร เป็นเณรก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บวช มิได้ห้าม แม้คฤหัสถ์ชราอายุล่วงถึง ๗๐ ปีแล้ว จะหากินเลี้ยงชีวิตในฆราวาสนั้นขัดสน จะบวชเป็นเถร เป็นเณรพอได้บิณฑบาตฉันเลี้ยงชีวิตโดยง่าย ก็จะได้หักบาญชิตุคฤหัสถ์ ห้ามแต่อายุกว่า ๒๔ ปี ขึ้นไปจนถึง ๗๐ ปี มิให้บวชเป็นเถรเป็นเณรในระหว่างนั้นเป็นอันขาดทีเดียว แม้ล่วง พระราชบัญญัติครั้งนี้ อุปัชฌาย์อาจารย์ผู้บวชให้ก็จะมีโทษฝ่ายพุทธจักร ตัวกุลบุตรผู้บวชก็ จะมีโทษทั้งฝ่ายพุทธจักรและพระราชอาณาจักรทั้ง ๒ ฝ่าย เป็นมหันตโทษ ถ้าพระราชาคณะ ฐานานุกรมเปரியญ อุจรทั้งปวงทุก ๆ พระอาราม แฉงในพระราชกำหนดกฎประกาศนี้ แล้วก็จงกระทำตามพระราชบัญญัตินี้จงทุกประการ

๓. ประกาศเรื่องให้สึกพระสงฆ์สามเณรที่สูบฝิ่น

(ณ วันเสาร์ เดือน ๖ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีฉลู จ.ศ. ๑๒๑๕)

กฎประกาศแก่พระราชาคณะ พระครูฐานา พระเปรียญในคณะกลาง คณะเหนือ คณะใต้ทุก ๆ พระอารามหลวงจงทั่วด้วย ณ วันเดือน ๕ แรม ๑๒ ค่ำ ปีฉลู เบญจศก สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เข้าไปถวายพระธรรมเทศนา ที่ตำหนักสมเด็จพระนางเจ้า มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ให้มาทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ศรีสุคตขัตติยวงศ์ ว่า บัดนี้คฤหัสถ์ซัดถึงพระสงฆ์วัดสามพระยาว่าสูบฝิ่นไปรดฯ จะให้พระราชาคณะเจ้าอารามส่งตัวภิกษุที่สูบฝิ่นแก่กรมพระธรรมการ ถ้าภิกษุสามเณร วัดใดสูบฝิ่นเจ้าอารามส่งตัวมิได้ ให้การว่าหลบหลีกหนีหายไป จะไปรดฯ ให้บนคฤหัสถ์ติดตามเอาตัวถ้าได้ตัวแล้วก็จะให้พระราชาคณะในพระอารามนั้นเสียสินบนให้แก่คฤหัสถ์ผู้จับนั้น อนึ่ง ซึ่งบาปอุชิสำมะโนครวซึ่งยังไม่ได้ส่งนั้นให้เร่งส่งเสียในวันเดือน ๗ ปีฉลู เบญจศก

จึงมีรับสั่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ศรีสุคตขัตติยวงศ์ สั่งว่า ให้พระราชาคณะทั้งปวงผู้เป็นเจ้าอารามสังฆานุกรม สั่งเจ้าคณะให้ตรวจตราดูแลพระสงฆ์สามเณรในอารามของตัวถ้ามีสูบฝิ่นกินกัญชากินสุราเล่นเบี้ย ก็อย่าให้ขับไล่ ให้สึกเสียทีเดียว อนึ่ง ห้ามอย่าให้คบหาภิกษุสามเณร ที่เที่ยวเตร็ดเตร่หาไม่แลคฤหัสถ์อันใช่ญาติมาหลบซ่อนที่กุฎี ตั้งแต่คืนหนึ่งสองคืนขึ้นไปเป็นอันขาด ถ้าภิกษุสามเณรคฤหัสถ์ที่กระทำผิดดังกล่าวมานี้มาอาศัยหลบซ่อนอยู่ในกุฎีใด มีผู้ซัดถึงว่าอยู่กุฎีนั้น ถ้าได้ตัวผู้นั้นไปไต่ถามได้ความจริงว่าอยู่กุฎีนั้น ก็ให้เจ้าของกุฎีนั้นเสียสินบนให้แก่คฤหัสถ์ตามมากน้อย แม้มีภิกษุสามเณรคนร้ายที่กระทำความผิดดังกล่าวมานี้ ถ้ามีในอารามใด ก็ให้ท่านผู้เป็นเจ้าอารามเอาโทษแก่ฐานานุกรม เจ้าหมู่ เจ้าคณะของผู้กระทำผิดโดยสมควรแก่โทษมากแลน้อย ให้พระราชาคณะฐานา พระครูเจ้าอธิการผู้เป็นเจ้าอาราม จงตรวจตรากำชับว่ากล่าวกันให้กวดขันอย่าได้ประมาท จึงจะพ้นความผิดในพระราชอาณาจักร

กฎประกาศมา ณ วันเสาร์ เดือน ๖ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีฉลู เบญจศก

๔. ประกาศว่าด้วยการสร้างวัด

(คัดจากหมายรับสั่งเดือน ๘ ปีฉลู จุลศักราช ๑๒๑๕)

ด้วยพระยาบำเรอภักดิ์ รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ทรงพระราชดำริว่า ทุกวันนี้พระสงฆ์ราชาคณะ แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ราษฎรไทย จีนที่มีศรัทธามาก มีศรัทธาอุทิศสร้างวัดวาอาราม ปฏิสังขรณ์ทำนุบำรุงซ่อมแซมพระอุโบสถ พระวิหาร การเปรียญ หอไตร หอระฆัง โดยประณีตให้งามดี ด้วยมีศรัทธามาก ทำตามใจรัก ลางทีก็ทำซุ่มประตุ ซุ่มหน้าต่าง เป็นซุ่มจรณาแลคูหามิช่อฟ้า ไบระกาไม่มีมีย่าง ลางวัดมีหอไตร หอระฆังเป็นยอดปรางค์ยอดมณฑป แลพระอุโบสถวิหารการเปรียญทำเป็นช่อฟ้าไบระกา ก็มีบ้าง หาสังเกตได้ว่าวัดหลวงวัดราษฎร์ไม่ ก็ตามใจเจ้าของที่มีศรัทธาเถิด มิใช่จะห้ามปราม แต่ให้มาบอกแก่พระยาบารุงศาสนาจางวางข้าพระเสียก่อน จะได้นำขึ้นกราบบังคมทูล พระกรุณาให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ว่าพระราชาคณะองค์นั้นแลข้าราชการ ผู้ใหญ่ผู้น้อยคนนั้น ราษฎรไทยจีนคนนั้น ๆ ที่มีศรัทธาสร้างวัดวาอารามจะโปรดเกล้าฯ พระราชทานเพิ่มเติมของหลวงด้วยช่วยทำวัดให้แล้วเสร็จงามดี จะได้เป็นที่ไหว้ที่บูชา กับอาณาประชาราษฎร์ และนานาประเทศนั้น ให้มหาดไทย กลาโหม กรมพระสุรัสวดี หมายบอกเจ้าต่างกรม เจ้ายังไม่ได้ตั้งกรม แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยแลราษฎรไทยจีน เจ้สัว ชาวแพให้รู้จรงทั่ว ว่าถ้าจะทำพระอุโบสถ พระวิหารการเปรียญ หอไตร หอระฆังแล้ว ก็ให้มาบอกกับพระยาบารุงศาสนาเสียก่อนอย่าให้ขาดได้ตามรับสั่งก็ให้ไปบอกศาลาบอกบาญชี เดิมยี่นั้นขึ้นตามจำนวนคน ซึ่งได้ใช้สอยประจำอยู่ในพระบวรราชวัง

๕. ประกาศให้พระสงฆ์บูชาพระแก้วมรกตในเดือน ๘ แรม ๘ ค่ำ

(ณ วันเสาร์ เดือน แรม ๓ ค่ำ ปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖)

ด้วยมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ สั่งว่า พระแก้วมรกตวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นของคู่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แล้วเป็นที่นับถือสักการบูชา แก่พระมหากษัตริราชเจ้าทุก ๆ พระองค์มา อนึ่ง ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังมีพระชนม์อยู่ ก็ได้ตรัสประกาศอยู่เนือง ๆ ว่าพระพุทธรูปปฏิมากรแก้วมรกตองค์นี้ ถ้าเป็นพระสงฆ์เหมือนอย่างสามัญทุกวันนี้ ก็คงจะได้เป็นสมเด็จพระสังฆราชเป็นแท้ อนึ่ง สมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระวันรัตแลพระราชกณะผู้ใหญ่ทุก ๆ รูปนั้น ครั้นถึงเทศกาล เข้าพรรษาแล้ว ก็ย่อมมีพระราชกณะ ฐานานุกรม เปรียญ อนุจร ที่เป็นผู้น้อยทำสักการบูชา ด้วยธูปเทียนดอกไม้ต่าง ๆ แต่พระแก้วมรกตนี้ ก็เป็นของวิเศษประเสริฐอยู่ในโลก ครั้นถึง เทศกาลเข้าพรรษาก็ไม่มีพระราชกณะ ฐานานุกรมเปรียญ อนุจร รูปใดรูปหนึ่งมาทำ สักการเลย มีแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียวเท่านั้นได้เสด็จทรง สักการบูชา อนึ่ง เมื่อ ณ วันเดือน แรมค่ำ ๑ อุตตราสาธมนั้น เป็นวันเข้าพรรษา พระราชา กณะ ฐานานุกรม เปรียญ อนุจรทุก ๆ พระอาราม ก็ย่อมนำเอาธูปเทียนดอกไม้ไปทำ สักการบูชาพระพุทธรูปในพระอุโบสถที่วัดของท่านทุก ๆ พระอาราม แต่พระแก้วมรกตนี้ ไม่มีใครมาบูชาเลย ถึง ณ วัน แรม ๘ ค่ำนี้ อุตตราสาธมนิมนต์พระราชกณะฐานานุกรม เปรียญ อนุจร มา

ลิขิตพระครูทักษิณคณิสสร พระครูอุตรคณารักษ์ พระครูอมรวิไชย มาถึง สมเด็จพระราชาคณะพระราชกณะ ฐานานุกรม เปรียญ อนุจร ทั้งปวงจงทราบ

ด้วยมีรับสั่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส ศรีสุคตขัติยวงศ์ สั่งว่า ณ วันเดือน

แรม ๘ ค่ำ อุตตราสาธม เพลแล้ว ให้สมเด็จพระราชาคณะ ฐานานุกรม เปรียญ อนุจรหา ธูปเทียนดอกไม้ต่าง ๆ เข้าไปนมัสการพระแก้วมรกตในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อย่าให้ ขาดได้ตามรับสั่ง ลิขิตมา ณ วันเสาร์ เดือนแรม ๓ ค่ำ อุตตราสาธม ด้วยสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวด้วย

๖. ประกาศว่าด้วยเรื่องฟ้องหาปาราชิก

(คัดมาจากหมายรับสั่ง ปินลุ เบญจศก จุลศักราช ๑๒๑๕)

ด้วยพระยาบำเรอภักดิ์รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ให้มีหมายประกาศแก่พระสมณพราหมณาจารย์ แลข้าทูลละอองผู้ใหญ่ผู้น้อย แลอาณาประชาราษฎร์ทั้งปวง ด้วยพระสงฆ์ทุกวันนี้ดูเหมือนจะไม่มีศรัทธาที่จะให้เป็นประโยชน์ชั่วนี้ชั่วหน้า บวชในพระศาสนาแล้วตั้งใจจะหาแต่ลาภสักการแล้วกระทำอุลามกต่าง ๆ เป็นต้นว่า ไปคบหาผู้หญิงพูดจากันในที่ลับแต่สองต่อสองจนถึงชำเรากันดังนี้ เห็นจะมีอยู่โดยมาก แต่หากว่าไม่มีผู้ใดจะฟ้องร้องว่ากล่าวเหมือนเรื่องอายเสนไปคบหากันกับอีหนูไปมาหากันจนถึงชำเรากันทั้งพระ แล้วมีคนไปฟ้องหาในกรมพระธรรมการ กรมพระธรรมการแลตุลาการชำระอายเสนหาเป็นสังฆไม่ด้วยเห็นแก่อายเสน ครั้นมาภายหลัง อายเสนกับอีหนูกลับมาเป็นผัวเมียกันเข้า ครั้นเอาตัวอีหนูมาถามกลับรับเป็นสังฆ แต่ตัวอายเสนนั้นหนีไป ยังไม่ได้ตัว แลพระสงฆ์อื่น ๆ ก็เห็นจะเป็นเหมือนอายเสนจะมีอยู่มาก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ว่า แต่นี้สืบไป ถ้าผู้ใดรู้เห็นว่าพระสงฆ์รูปใดวัดใดเป็นเช่นอายเสนนี้แล้ว ให้เห็นแก่พระศาสนา อย่าได้ปิดบังอำพรางไว้ ให้มาฟ้องร้องว่ากล่าวในกรมพระธรรมการตามกระทรวง ถ้าแลกรมพระธรรมการเห็นแก่ฝ่ายจำเลยแลผิดเพี้ยนไปให้เน้นซ้ำให้ทำเรื่องราวฎีกามาทูลเกล้าฯ ถวายพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาทจะได้โปรดเกล้าฯ ให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาทคนหนึ่งคนใดชำระ ถ้าชำระได้ความเป็นสังฆ ก็จะทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานรางวัลให้แก่ผู้ใจทักนั้นโดยสมควร ถ้าผู้ใดที่บ้านใกล้เรือนเคียงแลรู้เห็นแล้วปิดบังอำพรางไว้ไม่มาฟ้องร้องว่ากล่าวก็ตี จะโปรดเกล้าฯ ให้ปรับโทษผู้นั้น ถ้าถือศักราช ๑๒๐๐ ไร่ลงไปให้จ่ายเข้าเดือน ๆ หนึ่ง ถ้าถือศักราช ๔๐๐ ไร่จะให้ผู้นั้นเข้าเดือน ๒ เดือน หนึ่ง ถ้าผู้รู้เห็นเป็นใจแลช่วยชักสื่อพระให้ผู้หญิง ชักผู้หญิงให้พระ ถ้าชำระเป็นสังฆ จะโปรดเกล้าฯ ให้ปรับโทษผู้นั้นให้เป็นตะพุนหญ้าช้าง ด้วยเสมอโทษปาราชิก

๗. ประกาศเรื่องภิกษุสามเณรรักใคร่ผู้หญิง จนถึงเป็นปาราชิก ให้มาลู่กะโทษ จะยกโทษให้

(ณ วันเสาร์ เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ ปีฉลู จ.ศ. ๑๒๑๕)

ด้วยพระธรรมการบดี ศรีวิสุทธศาสนนโรประการ จางวางกรมพระธรรมการ รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า พระราชาคณะ พระครู ฐานานุกรม เปรียญ เจ้าอธิการ อนุจร และสามเณรรูปใด ๆ ซึ่งรักใคร่ชอบใจสตรีภาพผู้ใด ปรารถนาจะหาเตรียมไว้เมื่อสึก ให้ผู้ใดผู้หนึ่งเป็นสื่อไปพูดจาเกี่ยวแวะโลมสตรีภาพผู้นั้น แลให้หนังสือเพลงยาวกาพย์โคลง แลจดหมายข้อความที่รักใคร่บอกไปถึงสตรีที่รักใคร่ปรารถนา จะต้องการไว้เป็นภรรยา แลได้พูดจาชักสื่อสตรีให้รักใคร่เป็นชู้กับพระสงฆ์สามเณรรูปใด ๆ แลชัก สื่อนำข่าวสารถ้อยคำพระสงฆ์สามเณรรูปใดให้รักใคร่เป็นชู้กับสตรีคนใดคนหนึ่งก็ดี หรือรู้ว่า พระสงฆ์สามเณรรูปใดเป็นชู้รักใคร่กับสตรีคนใด พูดกับสตรีในที่ลับที่แจ้งจนถึงเป็นปาราชิก ความอย่างกล่าวมาแล้วนี้ ก็ให้พระสงฆ์สามเณรรูปนั้นมาให้การลู่กะโทษต่อกรมพระธรรมการ แต่ในเดือน ๑๒ จนถึงเดือน ๔ ปีฉลู เบญจศก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จะยกโทษโปรด พระราชทานให้กับผู้ที่มาลู่กะโทษนั้น อนึ่ง พระสงฆ์สามเณรซึ่งประพฤติอนาจารทุจริตอย่าง ก่อวามานี้ไม่มาลู่กะโทษบอกความชั่วลามกของตัวต่อกรมพระธรรมการแล้ว แลมีบุรุษสตรี ผู้ใดผู้หนึ่งมาให้การลู่กะโทษต่อพระธรรมการว่า พระสงฆ์สามเณรรูปนั้นพระอารามนั้น ประพฤติอนาจารทุจริตอย่างกล่าวมานี้ พิจารณาเป็นสังข์ จะให้มีโทษกับพระสงฆ์สามเณร รูปนั้นตามโทษานุโทษจงหนัก ให้พระครูทักษิณ พระครูอุดร พระครูอมรวิชัย เจ้าคณะใหญ่ วัดพระเชตุพน หมายประกาศไปให้รู้จงทุก ๆ พระอารามในกรุงเทพฯ แลนอกกรุงหัวเมือง ซึ่งขึ้นกับกรุงเทพฯ อย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง

หมายมา ณ วันเสาร์ เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ ปีฉลู เบญจศกศักราช ๑๒๑๕

๘. ประกาศห้ามไม่ให้เอาแผงไม้ไผ่จากมาทำเป็นพะเพิง ในพระอารามหลวง

(ณ วันศุกร์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีฉลู จ.ศ. ๑๒๑๕)

ด้วยพระยาประสิทธิศุภการ รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ สั่งว่า ให้พระครูทักษิณ พระครูอุดรพระครูอมร ให้หมายประกาศทุกพระอาราม ด้วยในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทรงพระราชศรัทธาบริจาคพระราชทรัพย์สร้างพระอารามหลวง ทุก ๆ พระอาราม ดูหมัดจดตงามขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมากครั้งมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ เสด็จพระราชดำเนินไปพระอารามใดก็ดี ได้ทอดพระเนตร เห็นภูมิวิหารที่พระสงฆ์อาศัยอยู่นั้นเป็นตึกว่าไม่งาม มักพอใจเอาแผงไม้ไผ่บ้าง จากบ้าง มาทำเป็นพะเพิง ทำเป็นฝาผนังห้องบ้าง เป็นหอนกบ้าง เป็นกันลาดบ้าง ดูรุงรังไม่งาม อย่าให้มีเลย ก็เป็นรังพินรังไฟไม่งามบ้านงามเมือง แต่นี้สืบไปเมื่อหน้า จึงโปรดเกล้าฯ ให้มหาดเล็กไปเที่ยว สอดดู ถ้าภูมิใดของพระราชาคณะก็ดีฐานานุกรมก็ดี และพระสงฆ์อันดับก็ดี ทำรุงรังอยู่ ดังกล่าวมานี้ จะเอากับปัยการกของเจ้าคณะเจ้าอารามมาทำโทษหลวงตามโทษานุโทษ ถ้าไม่ ขอบใจจะให้ตัดแปลงเสียใหม่ ให้ทำด้วยอิฐ ไม้ ปูน ตามใจ แต่อย่าทำให้รกเรื้อยรุงรัง เหมือนอย่างกล่าวมาแล้วนั้น จะได้เจริญพระราชศรัทธา

(หมายมา ณ วันศุกร์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีฉลู เบญจศก)

๙. ประกาศห้ามไม่ให้ชักสือ แลขวนภิกษุสามเณรประพุดตือนาจาร

(ณ วัน ๗ ๖ ๑๒ ปีฉลู จ.ศ. ๑๒๑๕)

ด้วยเจ้าพระยาธรรมาธิกรณเสนาบดีผู้ใหญ่ในกรมวัง รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ให้หมายประกาศให้กรมเมืองนายอำเภอกำนันพันนายบ้าน ปาวร้องแก่อาณาประชาราษฎร์ให้รู้จึ่งทั่วกันว่า ตั้งแต่นี้สืบไปเมื่อหน้า อย่าให้ผู้ใดไปมาคบค้า กับพระสงฆ์แล้ว แลคิดจะให้พระสีกออกมาอยู่กินเป็นผัวเป็นเมียกัน ถึงจะยังไม่ได้เป็นปาราชิก แต่พระยังบวชอยู่ก็ดี เป็นแต่ติดพันกันก่อนแล้ว จึงสีกออกมาเป็นผัวเป็นเมียกันต่อภายหลัง นี้แล

อนึ่ง ผู้ใดเป็นแม่สือได้นำเอาหนังสือเพลงยาว กาพย์โคลงสิ่งของการเขาจะทำบุญ ให้ทานกับถ้อยคำเป็นเชิงเกี้ยวข้างพระไปให้กับผู้หญิงไปบอกกับผู้หญิง เอาข้างผู้หญิงไปให้ ข้างพระก็ดี รู้เห็นเป็นใจด้วยกันดังนี้ ถ้ามีผู้ใดมาร้องฟ้องหรือเกิดความด้วยประการใด ๆ ก็ดี จะเอาโทษแก่ผู้นั้นเป็นตะพุนหญ้าช้างเหมือนเป็นปาราชิกกับพระนั้น ถ้าเป็นแต่รู้เห็น มิได้ช่วยในการสือสาน ไม่เอาความมาร้องฟ้องว่ากล่าวด้วยคิดเห็นว่าชั่วชั่งชืดชังพราหมณ์ เป็นคนใจบุญนอกทางดังนี้ จะปรับผู้นั้นเป็นโทษละเมิดลาหนึ่งเอาเป็นพินัยไปจำหน่าย ทำพระอารามหลวง

อนึ่ง พระสงฆ์ใส่บ่อนถั่วบ่อนโปแลการพนันต่าง ๆ ถ้าผู้ใดไปเล่นกับพระก็ดี หรือ ใครเอาลูกไปฝากเป็นศิษย์วัดไว้ พระใช้ให้ต้มเหล้าต้มฝิ่นแลลักภาชีอากรใด ๆ ก็ดี จะปรับไหม เอาตามความแผ่นดินเมืองแก่ศิษย์วัดคฤหัสถ์ ที่ไปคบกับพระด้วย จึงทรงพระราชดำริว่า แต่ก่อนมาก็จะมีคนไปคบกับพระอยู่ดั่งนี้จะมีมาก จึงทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งให้ ประกาศว่า ผู้ใดไปคบกับพระมีความสิ่งใด ๆ อยู่อย่างนี้ให้มาลู่กะโทษเสียต่อกรมพระธรรมการ แต่ในเดือนอ้าย ปีฉลู เบญจศก จะโปรดเกล้าฯ ให้เอาโทษกับผู้นั้น

อนึ่ง ห้ามมิให้ผู้ใดนิมนต์พระไปเทศน์ไปสวดโลนก็ดี แลให้พระกินเหล้าก็ดี กินข้าวค้ำก็ดี อนึ่ง จินไทยผู้ใดห้ามมิให้ขายหมี่ขายเหล้าให้พระกินที่โรงที่ร้านของตนก็ดี แลใส่บ่อนถั่วบ่อนโปก็ดี แลการพนันต่าง ๆ ห้ามมิให้คบให้พระสงฆ์ไปเล่นในบ้านเรือนในโรงบ่อนของตัวก็ดี อนึ่งผู้ใด

มีละคอนเป็นเจ้าของงานก็ดี หรือเป็นเจ้าของละคอนก็ดี แลมีพระสงฆ์เข้าไปดูละคอนในบ้านของตัวแลโรงละคอนให้จับเอาพระมาส่งกรมธรรมการถ้ามีจับเอามาส่งอย่างพระราชบัญญัติดังประกาศไว้นี้ จะปรับโทษกับผู้นั้นตามโทษละเมิดลาหนึ่งตามศักตินาเอาเป็นสินไหมให้กับผู้มาฟ้องบ้าง ให้กับผู้ชำระบ้าง เหลือนั้นจะเอาเป็นพินัยหลวง จำหน่ายให้ทำพระอารามหลวง ด้วยว่าพระสงฆ์ทำอนาจารดังนี้ ให้เสื่อมเสียพระเกียรติยศต่อบ้านต่อเมือง อายกับนานาประเทศ แลพวกที่ล่วงพระราชบัญญัติดังนี้ เป็นคนใจบุญนอกทาง ตามใจพระสงฆ์ ไม่มาว่ากล่าวร้องฟ้องนั้นหาชอบไม่ จึงให้ปรับผู้นั้นให้เสียสินพินัยจำหน่ายให้แก่ผู้นั้นทำพระอารามหลวง ก็จะเป็นกุศลเป็นอันมาก แลเป็นพระเกียรติยศงามพระนครถาวรนานไปข้างหน้าแลนานาประเทศ จะมีได้หมิ่นประมาทได้ตามรับสั่ง.

(หมายมา ณ วัน ๗ ๙ ๑๒ ปีฉลู เบญจศก)

๑๐. ประกาศห้ามคฤหัสถ์ไม่ให้สมคบภิกษุสามเณรที่ประพฤติอนาจาร

วันอาทิตย์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีฉลู เบญจศก เพลาเช้า ๓ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล สุทนต์มตติเทพยพงศ์ วงศาติศวรกษัตริย์ วรชัฎยราชินิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ บรมราชาธิราช บรมนาถบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จออกทรงปฏิบัติพระสงฆ์ฉันเช้า ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย มหาสุริยพิमान โดยสถานอุตราภิมุข พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ แลข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยเฝ้าโดยลำดับ จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัญชาทูลสุรสีหนาทดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมว่า ทุกวันนี้กุลบุตรที่บวชเป็นภิกษุสามเณรเข้าในพระศาสนานั้น บางจำพวกมีศรัทธาตั้งใจรักษา ศีลสิกขาบทอุตสาหะเล่าเรียนคัมภีร์วิปัสสนาธุระ ตามสติปัญญา หวังจะให้เป็นที่ประโยชน์ ก็มีบ้าง บางจำพวกเป็นคนเกียจคร้านกลัวจะกะเกณฑ์ให้ข้าราชการหลบหลีกหนีเข้าบวชเป็นภิกษุสามเณร อาศัยพึ่งพระศาสนาเลี้ยงชีวิตแล้วประพฤติ อนาจารทุจริตต่าง ๆ จนถึงเล่นสวาท เป็นปาราชิกก็มีอยู่โดยมาก เพราะเหตุด้วยคฤหัสถ์ชายหญิงทั้งปวงถือลัทธิผิด เข้าใจว่า ชั่วชั่วขี้ตีขี้สงฆ์ ถึงจะรู้ว่าภิกษุสามเณรรูปใดประพฤติอนาจารทุจริตกระทำความผิดสิ่งใด ๆ ที่สุดจนถึงเป็นปาราชิกก็ดี ถ้าไม่โกรธกันแล้วก็นิ่งเพิกเฉยเสียดังนี้ ภิกษุสามเณรทั้งปวง จึงพากันประพฤติอนาจารทุจริตกระทำความชั่วลามกได้ต่าง ๆ อนึ่ง ทรงพระราชดำริเห็นว่า กาลทุกวันนี้ก็มีไข้ต้นพระศาสนาแล้ว พุทธจักรก็ย่อมนาศัยพระราชอาณาจักร พระศาสนา จึงจะวัฒนารุ่งเรืองตั้งอยู่ได้ จึงทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม สั่งหม่อมเจ้าจินดาให้เชิญพระกระแสพระบรมราชโองการออกมาให้เข้าพระพุทธเจ้า พระมหाराชครู ปโรหิตาจารย์ พระมหाराชครูมหาริธร พระราชครูพิราม พระราชครูพิเชต ขุนหลวงพระไกรศรี แต่งพระราชบัญญัติเพิ่มเติมขึ้นใหม่ แต่นี้สืบไปห้ามอย่าให้คฤหัสถ์ทั้งปวงคบภิกษุสามเณร สูดฝืนสูบกัญชา กินสุราน้ำตาลส้ม กินข้าวคั่ว แลกินของที่ไม่ควรภิกษุสามเณรจะกินในเพลาค่ำ กินกับภิกษุสามเณร ณ บ้านเรือนโรงร้านของตนเป็นอันขาด อนึ่งห้ามอย่าให้ชายฝืน สุรา กัญชา น้ำตาลส้ม แลชายของที่ไม่ควรภิกษุสามเณรจะกินในเพลาค่ำ ให้ภิกษุสามเณรกิน แลสมคบ ให้ภิกษุสามเณรกระทำอนาจารสิ่งใด ๆ ณ บ้านเรือนโรงร้านของตน อนึ่ง ห้ามอย่าให้ชายหญิง

ทั้งปวงคบภิกษุสามเณรเล่นไป ถั่ว ไฟ โปงแปะ แลชนไก่ ปลา กัด ปลา เข็ม เล่นการพนันต่าง ๆ บรรดาเจ้าภาษีนายอากรผูกพระราชทรัพย์สงขึ้นท้องพระคลังหลวง แลห้ามอย่าให้ชายหญิง ทั้งปวงคบหาภิกษุสามเณรให้เข้ามาอยู่ในบ้านเรือนโรงร้านของตนตั้งแต่เพล ๒ ยาม จนรุ่งสว่างเป็นอันขาด ถ้ามีกิจสิ่งใด ๆ จะนิมนต์ภิกษุสามเณรเข้ามาในเวลาต้องห้าม ในกรุงเทพพระมหานครแลแขวงกรุงเทพพระมหานคร ก็ให้เจ้าบ้านเรือนโรงร้านนั้น ๆ มาบอกกรมธรรมการแลนายอำเภอผู้ใดผู้หนึ่งให้จดหมายศุภมาสวันคืนไว้เป็นสำคัญว่า วันนี้ มีธุระสิ่งนั้น จะนิมนต์ภิกษุสามเณรชื่อนั้น อยู่พระอารามนี้ เข้ามาในบ้านเรือนโรงร้าน ของตนแต่เพล ๒ ยามจนรุ่งสว่าง ถ้าภิกษุรูปใดสิ้นกิจแล้ว แลจะให้กลับไปวัดก็ให้มาบอก กรมธรรมการนายอำเภอจดหมายศุภมาสวันคืนไว้ด้วย ถ้าหัวเมืองให้มาแจ้งต่อเจ้าเมือง กรมการ ธรรมการ สำหรับเมืองแลแขวงกำนันให้รู้ไว้เหมือนกรุงเทพพระมหานคร ให้เจ้าเมือง กรมการ ธรรมการ แขวงกำนันผู้นั้น ๆ จดหมายศุภมาสวันคืนขึ้นแรมไว้เป็นสำคัญ อนึ่งห้าม อย่าให้คฤหัสถ์ชายหญิงทั้งปวงลงเรือร่วมภิกษุสามเณร ซึ่งเป็นพาลไปเที่ยวดูกระทง เล่นกลืน ผ้าป่า เทียวพายเรือแข่งเบียดเสียด ชายหญิง แลเที่ยวดูโขน หุ่น ละคอน จี๊ว หนัง แล การเล่นฟ้อนรำขับร้องต่าง ๆ ให้เสื่อมเสียพระเกียรติยศ ทำให้ชนอันมาแต่นานาประเทศซึ่งถือ ศาสนาต่าง ๆ ดูหมิ่นประมาทได้

ถ้าผู้ใดบังอาจล่วงพระราชบัญญัติ ผ่าฝืนชนคบภิกษุสามเณรสุมฝืน สุมกัญชา กินสุรา น้ำตาลส้มกินข้าวค้ำ กินหมี่ แลของที่ไม่ควรภิกษุสามเณรจะกินในเพลาคำ กินกับภิกษุสามเณร ณ บ้านเรือนโรงร้านของตน แลชายฝืน สุรา กัญชา น้ำตาลส้ม แลชายของที่ไม่ควรภิกษุ สามเณรจะกินในเพลาคำมีหมี่เป็นต้น ให้ภิกษุสามเณรกิน แลสมคบให้ภิกษุสามเณรกระทำ อนาคตลามกสิ่งใด ๆ ณ บ้านเรือนโรงร้านดังกล่าวมานี้ มีผู้มาว่า พิจารณาได้ความจริงนั้น ให้ปรับโทษชายหญิงซึ่งกระทำความชั่วกับภิกษุสามเณร แลสมคบให้ภิกษุสามเณรประพฤติ อนาคตทุจริตดังกล่าวมานั้น โดยฐานละเมิดพระราชบัญญัติตามบรรดาศักดิ์ทั้งผิวเมีย เป็นพินัยหลวง แลซึ่งผู้ใดบังอาจล่วงพระราชบัญญัติ แลสมคบภิกษุสามเณรให้เล่นไป ถั่ว ไฟ โปงแปะ แลเล่นชนไก่ ปลา กัด ปลา เข็ม เล่นการพนัน สิ่งใดสิ่งหนึ่ง ณ บ้านเรือนโรงร้านบ่อน ของตน แลเล่นด้วยภิกษุสามเณรก็ดี บรรดามีภาษีอากรเจ้าภาษีอากรได้สงเงินขึ้น

ห้องพระคลังหลวงนั้น ให้ปรับไหมเหมือนคฤหัสถ์สักใส่บ่อนเล่น อนึ่ง ผู้ใดล่วงพระราชบัญญัติ
สมคบให้ภิกษุสามเณรเข้ามา ณ บ้านเรือนโรงร้านของตน แต่เพลา ๒ ยามจนรุ่งไม่ได้บอก
กรมธรรมการ นายอำเภอ ให้รู้จดหมายไว้ แลไม่ได้บอกเจ้าเมืองกรมการ ธรรมการ แขวง
กำนันให้รู้จดหมายไว้แล้ว มีผู้มาว่า พิจารณาได้ความจริง ให้ปรับไหมผู้นั้นโดยฐานละเมิด
ตามบรรดาศักดิ์ทั้งผู้เมียเป็นพินัยหลวง ถ้าภิกษุสามเณรเล็ดลอดลอบเข้าไปในบ้านเรือน
โรงร้านของผู้ใด ๆ ในเพลาค่ำแต่รูปเดียว ห้ามเพื่อนภิกษุแลศิษย์ไม่ แลเข้าไปในบ้านเรือน
โรงร้านในเพลาค่ำ ๒ ยามขึ้นไป ก็ให้เจ้าของบ้านเรือนโรงร้านจับภิกษุสามเณรนั้นมาส่ง
กรมธรรมการจึงจะพ้นโทษ ถ้าจับมาส่งไม่ได้ ก็ให้มาว่ากล่าวต่อกรมธรรมการแต่ใน ๓ วันจงได้
อนึ่ง ผู้ใดบังอาจสมคบภิกษุสามเณรลงเรือรวมภิกษุสามเณรซึ่งเป็นพาล เทียวดูทะเล
เล่นกลืน ผ้าป่า พายเรือเบียดเสียดกับชายหญิงทั้งปวง มีผู้มาว่าพิจารณาเป็นสัจ ให้ปรับไหม
ผู้เป็นนายลำซึ่งสมคบนั้นโดยฐานละเมิดพระราชบัญญัติตามบรรดาศักดิ์เป็นพินัยหลวง
แต่ผู้ที่ร่วมเรือไปด้วยภิกษุสามเณรนั้น ให้ปรับไหมกึ่งผู้ที่เป็นนายลำ

อนึ่ง ผู้ใดมีศรัทธานิมนต์ภิกษุสามเณรมาเทศนามหาชาติก็ดี สวดศพก็ดี ถ้าภิกษุ
สามเณรเทศนามหาชาติ แลสวดตลกคะนองนอกพระบาลีแล้ว ก็ให้เจ้าของกัณฑ์เจ้าของศพ
แลผู้นิมนต์ผู้มาฟังนั้นจับภิกษุสามเณรรูปนั้นมาส่งกรมธรรมการแต่ใน ๓ วัน จึงจะพ้นโทษ
ถ้าไม่จับมาส่งแลไม่นำความมาว่าต่อกรมธรรมการแต่ในกำหนด ๓ วันแล้ว มีผู้มาฟ้องกล่าวโทษ
พิจารณาเป็นสัจ ให้ปรับไหมเจ้าของกัณฑ์เจ้าของศพผู้เมียแลผู้นิมนต์ โดยฐานละเมิด
ตามบรรดาศักดิ์เป็นพินัยหลวง ผู้ที่มานั่งฟังนั้น ให้ปรับไหมกึ่งเจ้าของกัณฑ์เจ้าของศพ

อนึ่ง ผู้ใดเป็นเจ้าของงานหาโขน หุ่น หาละคอน จี๊ว หนัง แลการเล่นพ็อนรำขับร้อง
ต่าง ๆ มาเล่น ณ บ้านเรือนก็ดี ตำบลใด ๆ ก็ดี ผู้เป็นนายกำกับงานไปเล่นก็ดี ผู้มาดูงาน
โรงนั้นก็ดี นอกจากงานภิกษุสามเณรในพระอารามแล้ว ให้เจ้าของงานผู้กำกับงาน แลผู้ซึ่ง
มาดูพ็อนรำขับร้องทั้งปวง เอาใจใส่คอยดูแลระวัง ถ้าเห็นภิกษุสามเณรเข้ามาดูงาน
เล่นพ็อนรำขับร้องแล้วก็ให้จับภิกษุสามเณรที่มาดูงานรูปนั้น ๆ มาส่งกรมธรรมการตามรับสั่ง
ถ้าจับไม่ได้ก็ให้มาว่ากล่าวต่อกรมธรรมการ แต่ใน ๓ วันจึงจะพ้นโทษ ถ้าเจ้าของงาน
ผู้เป็นนายกำกับการเล่นพ็อนรำขับร้องต่าง ๆ แลผู้มาดูงานโรงนั้น เห็นภิกษุสามเณรมา

ดูงานแล้วไม่จับตัวมาส่งให้นำความมาว่าใน ๓ วัน มีผู้มาว่า พิจารณาเป็นสัจ ให้ปรับโทษ
เจ้าของงานแลผู้เป็นนายกำกับไปเล่นนั้น โดยฐานละเมิดตามบรรดาศักดิ์เป็นพินัยหลวง
แล้วให้เจ้าของงานผู้กำกับการเล่นพื่อนรำขับริ่องต่าง ๆ นั้นสาบานตัวจำเพาะพระพักตร์
พระปฏิมากร แลพระธรรม พระสงฆ์จงสาหัสแล้ว ให้ตุลาการซักถามเจ้าของงานผู้กำกับงาน
ว่าผู้ใดมาดูการเล่น พื่อนรำขับริ่องร่วมเพลลาภิกษุสามเณรบ้าง ถ้าเจ้าของงานผู้กำกับงาน
ให้การว่าคนนั้น ๆ มาดูงานร่วมเพลลาภิกษุสามเณรมาดูแล้ว ให้ตุลาการเอาตัวผู้ที่มาดูงาน
ร่วมเพลลาภิกษุสามเณรนั้นมาพิจารณา ได้ความจริงแล้วให้ปรับโทษถึงเจ้าของงาน

อนึ่ง ผู้ที่เห็นภิกษุสามเณรประพฤตินาจารทุจริต กระทำความผิดต่าง ๆ จนถึงเป็น
ปาราชิกแล้ว ผู้นั้นไม่จับภิกษุสามเณรรูปนั้นมาส่ง หรือไม่มาว่ากล่าวในกำหนด ๓ วัน แล้วมี
ผู้มาว่า พิจารณาเป็นสัจ ให้ปรับโทษผู้ที่เห็นภิกษุสามเณรประพฤตินาจารดังกล่าวมานั้น
ถึงผู้เป็นเจ้าของเรือนตามบรรดาศักดิ์เป็นพินัยหลวง ถ้าเป็นความปาราชิก ให้ปรับโทษ
ถึงผู้ผิด แต่ผู้ที่รู้ว่าภิกษุสามเณรประพฤตินาจารดังกล่าวมานี้ ถ้ารู้แล้วไม่นำความมาว่าต่อ
กรมธรรมการแต่ใน ๓ วัน จนถึงมีผู้มาฟ้องกล่าวโทษ โปรดให้ตุลาการพิจารณาได้ความจริง
นั้น ให้ตุลาการทอดเส้นเชือกแต่เรือนผู้ผิดไป ๓๐ วา ถ้าความปาราชิกผู้อยู่ใน ๑๐ วา
ให้ปรับโทษเข้าเดือนทำพระอาราม ๓๐ วัน ถ้าผู้อยู่ใน ๒๐ วา ให้ปรับโทษเข้าเดือนทำพระอาราม
๑๐ วัน ถ้าศักดินาตั้งแต่ ๔๐๐ ไร่ขึ้นไป ให้บ่าวไปทำแทนแล้วปรับโทษวิศุณ โดยสมควร
ตามศักดินามากแลน้อย ถ้าเป็นความภิกษุสามเณรประพฤตินาจารลามกสิ่งใด ๆ นอกจาก
ความเป็นปาราชิกแล้ว ให้ปรับโทษผู้ที่รู้ความแล้วนิ่งเสียนั้นเสมอผู้อยู่ใน ๓๐ วา แต่เงิน
ค่าปรับโทษโทษละเมิดทั้งปวงซึ่งกล่าวมาทั้งนี้ให้ตุลาการส่งไว้ในท้องพระคลังหลวง
สำหรับไว้พระราชทานเป็นบำเหน็จรางวัลแก่ผู้นำความมาว่าพิจารณาได้ความจริงนั้นตามสมควร
แก่รูปความทุก ๆ เรื่อง

อนึ่ง คฤหัสถ์ชายหญิงทั้งปวงซึ่งประพฤติความชั่วกับภิกษุสามเณรก็ดี สมคบบภิกษุ
สามเณรประพฤตินาจารทุจริตต่าง ๆ ดังกล่าวมาทั้งนี้ก็ได้เห็นภิกษุสามเณรประพฤติ
อนาจารทุจริตต่าง ๆ ดังกล่าวมาทั้งนี้ ถ้าจับภิกษุสามเณรซึ่งประพฤตินาจารทุจริตกระทำ
ความผิดต่าง ๆ นั้นมาส่งกรมธรรมการ หรือนำความมาว่ากล่าวแต่ในกำหนด ๓ วัน พิจารณา

ได้ความจริงดังกล่าวหา ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมยกโทษโปรดพระราชทานให้กับผู้นั้นมิให้ปรับโทษเลย เพราะเหตุว่าผู้นั้นไม่มีความประมาทละเมิดพระราชบัญญัติแล้วจะพระราชทานบำเหน็จรางวัลให้ตามสมควร อนึ่ง เด็กอายุต่ำกว่า ๑๓ ปีนั้น อย่าให้ตุลาการเกาะมาพิจารณา แลเอาค่ารังวัดเลย เพราะว่าเป็นเด็กไม่รู้จักเพียงสาผิตแลชอบปรารถนาแต่จะดูงานแลเล่นฝ่ายเดียว

อนึ่ง ผู้ใดเอาวิญญาณกทรัพย์อวิญญาณกทรัพย์สิ่งของทั้งปวงไปฝากภิกษุสามเณรไว้ ณ กุฏิพระอารามใด ๆ แลมีโจรผู้ร้ายลอบลักทรัพย์สิ่งของไปได้ มีผู้มาว่า ตุลาการพิจารณาได้ทรัพย์สิ่งของคืนทรัพย์นั้นไม่ควรจะคืนให้กับเจ้าของ ด้วยเหตุว่าเจ้าของทรัพย์ไม่รักษาทรัพย์สิ่งของทั้งปวงของตนไว้ ณ บ้านเรือน เจ้าของทรัพย์มีความประมาทละเมิดพระราชบัญญัติห้ามครั้งนี้ ให้ตุลาการมอบทรัพย์สิ่งของซึ่งพิจารณามาได้นั้น ให้เจ้ากรมปลัดกรมข้าพระปฏิมากรแก้วมรกต รักษาไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สำหรับจ่ายบูรณะปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปพระสถูปเจดีย์ แลพระอารามซึ่งชำรุดต่อไป ถ้าผู้ใดไม่กระทำตามพระราชบัญญัติยังฝ่าฝืนขึ้นคบภิกษุสามเณรกระทำความชั่วลามกต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมจะให้ลงโทษกับผู้นั้นตามโทษานุโทษจงหนัก

ถ้าคุณหัสดีชายหญิงทั้งปวง รู้ว่าภิกษุสามเณรประพฤตินาจารทุจริตกระทำความผิดลามกต่าง ๆ จนถึงเป็นปาราชิกแล้ว แลจับภิกษุสามเณร ซึ่งกระทำความผิดรูปนั้นมาส่งกรมธรรมการหรือมาว่ากล่าวลูกโทษตามพระราชบัญญัติแล้ว ภิกษุสามเณรทั้งปวงนั้นก็จะต้องขลาดมีอาจกระทำความชั่วลามกดังกล่าวมาต่าง ๆ ได้พระศาสนาก็จะวัฒนาการรุ่งเรืองสืบต่อไปพอเป็นที่เสื่อมใสแก่สัปบุรุษทายกทั้งปวง

พระราชบัญญัติโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมไว้ ณ วันเสาร์ เดือน ๓ แรม ๑๓ ค่ำ ปีฉลู เบญจศกจุลศักราช ๑๒๑๕.

๑๑. หมายประกาศเขตรังวัดผู้ร้ายขุดวัด

คัดจากหมายรับสั่ง (วันเสาร์ เดือน ๙ แรม ๓ ค่ำ ปีชาล ฉศก)

ให้กรมพระนครบาลมีหมายประกาศทั่วไปว่า ตั้งแต่นี้สืบไปเมื่อหน้า ถ้าที่วัดอาราม เจดีย์สถานใด ๆ มีผู้ร้ายขุดคัตทำลายในพระอุโบสถ วิหาร พระเจดีย์ พระพุทธรูป ให้ชำระดู หักพังลง ให้ชาวบ้านที่อยู่ในรังวัด ๔ เส้นรอบที่นั้นเข้าชื่อกันมาทำคำตราสินร้องเรียนแก่นายอำเภอรื้อแขวงกรมการเสียในเร็ว ๆ ภายในเดือนหนึ่ง ถ้าไม่ได้มาร้องเรียนตราสินเหตุที่เกิดในวัดใกล้บ้านของตัวในกำหนดเดือนหนึ่ง จนมีผู้อื่นนอกที่รังวัดไปเห็นเข้ามาว่ากล่าวขึ้น ก็ดี มีผู้ฟ้องร้องกล่าวโทษผู้ร้ายที่ขุดที่ทำลาย จึงให้ข้าหลวงแลกรมการไปสืบได้ความว่ามีผู้ร้ายขุดจริงก็ดี ชาวบ้านในรังวัดถ้าเพิกเฉยเสียไม่เข้าชื่อกันมาตราสินร้องเรียนเสีย ในเดือนหนึ่งนั้น จะให้มีพินัยเสียค่าปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมสิ่งของในอารามที่ชำระลงเพราะเหตุนี้ กว่าที่จะสำเร็จดังเก่า ถ้าเป็นแขกฝรั่งคนนอกพระพุทธศาสนาไม่ยอมศรัทธาทำวัด ก็จะปรับให้เอาตัวมาทำการพระนครให้ถวนเดือนหนึ่งบ้าง ๒๒ วันบ้าง ๑๔ วันบ้าง ๗ วันบ้าง ตามที่อยู่ห่างแลชิดอารามนั้น ผู้ที่ได้มาบอกกล่าวนายอำเภอรื้อแขวงกรมการเสียแต่เดือนหนึ่ง แต่วันที่สืบความได้ว่าเป็นผู้ร้ายขุดทำลายนั้น จะไม่ให้มีพินัยรังวัดเลย

อนึ่ง การซึ่งเป็นมาแต่หลัง คือวัดมีผู้ขุดทำลายชำระมานานก่อนพระราชบัญญัตินี้ขึ้น ก็จะไม่ให้มีโทษแก่ผู้อยู่ในรังวัดตอก ซึ่งมีพระราชบัญญัติมาทั้งนี้ เพื่อจะให้ชาวบ้านเอาใจใส่ วัดวาอารามใกล้บ้านของตัวไม่ปล่อยให้ผู้ร้ายขุดเสีย ทำลายเสียเพราะของที่เป็นของท่าน ทำไว้สร้างไว้แต่ก่อนด้วยอิฐ ปูน ศิลาใด ๆ ใหญ่ก็ดี เล็กก็ดี ถึงจะคร่ำคร่าชำระดูทรุดโทรมไปแล้ว ก็ยังเป็นเครื่องประดับพระนครอยู่

สั่ง ณ วันเสาร์ เดือน ๙ แรม ๓ ค่ำ ปีชาล ฉศก จุลศักราช ๑๒๑๖.

(๑) กรมหมื่นอดมรัตนารักษ์ ทรงบัญชาการกรมธรรมการสั่งขการอยู่ในเวลานั้น

๑๒. ประกาศห้ามมิให้ภิกษุสามเณรคบผู้หญิงมาพูดที่กุฏิ (ณ วันศุกร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีชวด จ.ศ. ๑๒๑๖)

ด้วยหลวงธรรมรักษา รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า เมื่อเดือน ๕ ปีชวด ฉศกนี้ อีเพ็งเอาหนังสือเพลงยาวเข้าไปในพระบรมมหาราชวัง นายประจวบหนังสือเพลงยาวได้ที่อีเพ็ง นายประจวบส่งตัวอีเพ็งกับเพลงยาวให้กรมวัง ๆ ได้นำเอาข้อความผิดอีเพ็งผู้เอาหนังสือเพลงยาวเข้าวัง ขึ้นกราบบังคมทูลให้ทรงทราบ ได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ สั่งให้พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นวรจักรธรานุภาพชำระ อีเพ็งให้การว่า หนังสือเพลงยาวนี้ของอ้ายหนูวัดพระเชตุพน ตูลากร ซักความต่อไป อีเพ็งรับเป็นสัตย์ว่า เมื่ออ้ายหนูยังเป็นสมิอยู่วัดพระเชตุพนนั้น อ้ายหนูกับอีเพ็งทำขำเรากันที่กุฏิอ้ายหนู ๒-๓ ครั้ง แล้วอีเพ็งชดถึงอ้ายพิงสมิว่าได้ทำขำเรากับอีเพ็งที่ห้องกุฏิด้วย อีเพ็งชดว่า อ้ายดวงสมิได้ทำขำเรากับอีเพ็งหลายทีที่กุฏิอ้ายดวงสมิด้วย อ้ายทิมสมิทำขำเรากับอีปรางที่ห้องกุฏิอ้ายทิมสมิด้วย อ้ายเสื่อสมิทำขำเรากับอีรอดที่ห้องกุฏิอ้ายเสื่อสมิด้วย ตูลากรเอาตัวสมิอีมีชื่อผู้ต้องชดมาชำระ สมิอีมีชื่อผู้ต้องชดมารับเป็นสัตย์สมคำอีเพ็งให้การถึง พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นวรจักรธรานุภาพ นำเอาถ้อยคำอีนักโทษพวกนี้ขึ้นกราบบังคมทูลให้ทรงทราบได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท จึงทรงพระราชดำริเห็นว่า ภิกษุสามเณรทุกวันนี้บวชอาศัยพระศาสนาอยู่เพื่อลาภสักการต่าง ๆ ไม่บวชด้วยความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาภิกษุสามเณรทุกวันนี้ เป็นอลัชชีประพฤติความชั่วนั้นต่าง ๆ จนถึงเป็นปาราชิก ภิกษุสามเณรทำเมถุนธรรมได้โดยง่ายนั้น เป็นเหตุให้ภิกษุสามเณรไปหาผู้หญิงชาวบ้านนั้นโดยง่ายอย่างหนึ่ง ผู้หญิงชาวบ้านไปหาภิกษุสามเณรที่วัดที่กุฏิอย่างหนึ่ง ทรงพระราชดำริเห็นเหตุอย่างนี้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ให้หลวงธรรมรักษา หมายประกาศไปแก่พระราชาคณะ พระครูฐานา เจ้าอธิการในกรุงทั้งสิ้น ห้ามมิให้ภิกษุสามเณรคบผู้หญิงพูดจาบนกุฏิ ฝ่ายผู้หญิงชาวบ้านเล่า ควรที่ให้มีหมายประกาศไป ห้ามมิให้เข้าวัด ถ้าขึ้นเข้าไปในวัด จะให้ตำรวจจับ ปรับเอาเงิน ๓ ตำลึง ก็ฝ่ายพระราชาคณะ พระครูฐานา เจ้าอธิการนั้น โปรดเกล้าฯ สั่งให้หลวงธรรมรักษา มีหมายประกาศห้ามไปแล้ว แต่ผู้หญิง

ชาวบ้านนั้น ยังไม่ได้โปรดเกล้าฯ ให้มหาดไทย กลาโหม หมายประกาศห้าม เหตุนี้ มหาดไทย กลาโหมไม่ได้หมายประกาศห้ามนี้ พระราชาคณะ พระครูฐานา เจ้าอธิการ ชายหญิง-ชาวบ้าน จึงคะนอง ถือใจว่าจะเป็นความหลอกไม่จับจริง ฝ่ายพระราชาคณะก็เพิกเฉย ไม่เกรง พระราชอาณาจักร ไม่กำชับว่ากล่าวภิกษุสามเณรปล่อยให้ภิกษุสามเณรคบพาผู้หญิงชาวบ้าน ขึ้นพูดจาในที่ลับที่นอน จนถึงปาราชิก เหมือนอ้ายเปลี่ยนสมิวัตอรุณ เมื่อเดือน ๑๐ ปีขาล ฉศกนี้ คบอิตาบขึ้นพูดจาทำชำเรากันในห้องกุฎีที่ลับครั้งหนึ่ง ข้อความที่อิตาบทำชำเรา กับอ้ายเปลี่ยนทั้งสมินั้น ก็ไม่มีผู้ใดฟ้องกล่าวโทษอิตาบกับอ้ายเปลี่ยนสมิ ได้รู้ความข้อนี้ เพราะอิตาบเอาหนังสือเพลงยาวไปในพระราชวัง นายประตู่จับตัวอิตาบได้ โปรดฯ ให้พระเจ้า น้องยาเธอ กรมหมื่นวรจักรธรานุภาพชำระ อ้ายเปลี่ยนสมิอิตาบให้การรับเป็นสัตย์ว่า ได้ทำ ชำเรากันทั้งเป็นสมิบนกุฎีวัดอรุณราชวรารามครั้งหนึ่ง จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้หลวงธรรมรักษาเผด็จห้ามพระราชาคณะ พระครูฐานา เจ้าอธิการ ตามกระแสพระบรม ราชโองการ ให้พระราชาคณะเอาใจใส่ภิกษุสามเณร อย่าให้คบผู้หญิงขึ้นพูดจาบนกุฎี เป็นอันขาด ถ้าขึ้นกระแสพระบรมราชโองการ จะพระราชทานสัญญาบัตรสำคัญให้กรมทหาร ขวาซ้ายเป็นกองจับ ถ้าจับภิกษุสามเณรพูดจากับผู้หญิงได้ที่กุฎีใด ภิกษุสามเณรที่อยู่ใกล้เคียงกัน ก็จะปรับโทษเสมอกันกับที่พูดกับผู้หญิง เพราะภิกษุสามเณรอยู่ใกล้กันไม่ตักเตือนว่ากล่าวกัน อนึ่ง ถ้ากองจับเชิญพระราชสัญญาบัตรสำคัญ ให้ภิกษุสามเณรและผู้หญิงชาวบ้านดูรู้ว่า เป็นกองจับแล้วก็อย่าให้สู้รับเป็นอันขาด ถ้าไม่ได้เชิญตราหลวงให้ภิกษุสามเณรผู้หญิงชาวบ้านดู ผู้นั้นเป็นคนปลอมจับ ให้ภิกษุสามเณรจับคนนั้นส่งให้กับเจ้ากระทรวงให้จงได้

ให้พระครูทักษิณคณิสสร พระครูอุตรคณารักษ์ พระครูอมรวิไชย หมายประกาศ ไปแก่พระราชาคณะพระครูฐานา เจ้าอธิการให้รู้จึ่งทั่ว ห้ามอย่าให้ผู้หญิงตั้งแต่มารดา พี่ น้อง ญาติ และผู้อื่น อย่าให้ขึ้นกุฎีเป็นอันขาด ให้เจ้าคณะใหญ่เร่งหมายไป อย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง หมายมา ณ วันศุกร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีขาล ฉศก.

**๑๓. ประกาศห้ามไม่ให้ทำศพหน้าวัดหลวงหรือริมทางเสด็จ คัดจากหมายรับสั่ง
(วันอังคาร เดือน ๑๐ แรม ๕ ค่ำ ปีชาล ฉศก)**

จมีนจงขวา รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า พระอารามหลวงทางที่จะเสด็จพระราชดำเนินทรงทอดพระกฐินเสมอทุกปี ขุนนางแลราษฎร ที่มีทรัพย์มักปลูกเมรุ ปลูกโรงทิมริมหน้าวัดมีอยู่เนือง ๆ หากควรไม่นั้น ให้พระบำรุงศาสนา จางวางเลกวัดโยมสงฆ์ ประกาศเจ้ากรม ปลัดกรม เลกวัด แต่บรรดามีอยู่วัดใดอารามใด ก็ให้เจ้ากรม ปลัดกรม รักษาพระอารามห้ามปรามผู้ที่จะกระทำการศพเจ้า ขุนนาง ราษฎร อย่าให้ปลูกเมรุ ปลูกโรงทิม ทำป่าช้าที่หน้าวัดพระอารามหลวงริมหนทางจะเสด็จ พระราชดำเนิน ให้ไปเผาศพทำเมรุ ทำโรงทิม ที่หลังวัดลับทางเสด็จพระราชดำเนิน ถ้าเจ้ากรม ปลัดกรม เลกวัด ผู้รักษาพระอารามห้ามปรามมิฟัง ก็ให้มาบอกกรมวังผู้รับสั่ง ถ้าเจ้ากรม ปลัดกรม เลกวัด ผู้รักษาพระอารามหาห้ามปรามละเลยเสีย ถ้ามีผู้ใดมาฟ้องร้องว่ากล่าว เป็นใจให้เผาศพที่หน้าวัด จะเอาตัวเจ้ากรม ปลัดกรม เลกวัด ผู้รักษาพระอารามมากระทำ โทษตามรับสั่ง

**๑๔. ประกาศพระราชทานนามวัดเงินว่า วัดรัชฎาธิฐาน วัดทองว่า วัดกาญจนสิงหาศน์
คัดจากหมายรับสั่ง (วันศุกร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมะเส็ง จศก)**

ขุนมหาสิทธิโวหาร รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
สั่งว่า วัดเงิน วัดทอง บางพรหมเป็นที่อันสมเด็จพระบรมราชมหาอัยยิกาเจ้า กรมสมเด็จพระ
พระอมรินทราธิบดี ทรงสถาปนาการสร้างไว้แต่ก่อน ครั้งเมื่อสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช คือ
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จดำรงอยู่ในราชสมบัติได้ทรงพระราชอุตสาหะ
ให้ปฏิสังขรณ์เพิ่มเติมให้บริบูรณ์เป็นพระอารามหลวง ด้วยบริจาคพระราชทรัพย์กระทำสำเร็จ
เพื่อจะฉลองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระบรมราชมหาอัยยิกาเจ้า ซึ่งสวรรคตล่วงไปแล้วนาน
แต่ยังไม่ได้ทรงพระราชทานพระนามเป็นบรรดาศักดิ์ สมควรแก่พระอารามหลวง บัดนี้
ทรงพระราชดำริให้แปลงชื่ออารามเดิมว่า วัดเงินวัดทองนั้น ให้เป็นนามมคธภาษา วัดเงิน
ให้เรียกว่า วัดรัชฎาธิฐาน วัดทองให้เรียกวัดกาญจนสิงหาศน์

ให้มหาดไทย กลาโหม กรมท่า หมายป่าวประกาศให้รู้จงทั่วกัน อย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง

๑๕. ประกาศเรื่องพระราชาคณะ ฐานา เปรียญ สึกมากเกินไป จะต้องเข้าเดือนทำการพิมพ์

(ณ วันศุกร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีชวด ฉศก จ.ศ. ๑๒๑๖)

ณ วันศุกร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีชวด ฉศก พระบาทสมเด็จพระบรมนาถ บรมบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มีพระบรมราชโองการ มาณพระบัณชुरสุรสิงหนาทดำรงสังกรมหมื่นบวรรั้งศรีสุริยพันธุ์ ให้มีหมายประกาศไปแก่ พระราชาคณะ เปรียญทั้งปวงให้รู้ว่า แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระราชาคณะ เปรียญสึกน้อยไม่มากนัก ในเดี๋ยวนี้พระราชาคณะ เปรียญสึกมากมีบาญชี ได้ถึง ๖๐ เศษ แปลกกว่าแต่ก่อน ตั้งแต่ต่อไป ถ้าพระราชาคณะ เปรียญสึกออกจะโปรดฯ ให้เป็นไพร่หลวง โรงพิมพ์แล้วจะได้จำไว้กว่าจะได้นายประกัน เมื่อได้นายประกันแล้ว จะให้ เข้าเดือนทำการพิมพ์ถ้าไปเดินกับข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยตำแหน่งใด ๆ ให้มากราบบทูลขอ ก็มีได้พระราชทานเลข แล้วจะลงพระราชอาณาแก่ผู้ทีไปเดิน ๕๐ ที ขอพระราชาคณะ เปรียญทั้งปวงจงได้รู้ดังคำประกาศนี้ทั่วทุก ๆ องค์ตามรับสั่ง

หมายประกาศมา ณ วันศุกร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีชวด ฉศก.

๑๖. ประกาศพระราชทานสวนพระราชกุศลในการที่ทรงบริจาคเพชรใหญ่ประดับ พระอุณาโลม พระพุทธรัตนปฏิมากร

(ณ วันจันทร์ เดือน ๑๒ แรมค่ำ ๑ ปีชาล ฉศก)

มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ประกาศพระราชทานสวนพระราชกุศลมาให้ท่านทั้งปวง ที่เป็นชนยังถือพระพุทธรศาสนาให้ทราบทุกคนด้วยเมื่อวันจันทร์ เดือน ๑๒ แรมค่ำ ๑ ปีชาล ฉศก พระพุทธรศาสนา ยุกาล ๒๓๙๗ เสด็จพระราชดำเนินไปทรงถวายนมัสการสรองน้ำ เปลี่ยนเครื่องประดับพระมหาพุทธรัตนปฏิมากรแก้วมรกต ณ วัดพระศรีรัตนศาสดารามทอดพระเนตรเห็นพระอุณาโลมเก่าเป็นเรือนเพชรย่อม ๆ ไม่งามไพโรจน์มาก จึงทรงพระราชศรัทธาออกสำหรับบริจาคเพชรยอดใหญ่ ขนาดผลบัวอ่อนบริสุทธิ์สะอาดหนามีราคา ๖๐ ชั่ง สัณฐานเท่านี้ (ต้นฉบับเดิมลงขนาดเพชรไว้ด้วย) ประดับเข้าเป็นพระพุทธรอุณาโลมแห่งพระพุทธรัตนปฏิมากร และพระราชทรัพย์ซึ่งได้จัดซื้อเพชรยอดนี้จะได้อมาด้วยขมเหงราษฎรได้มาก็มีได้ เป็นพระราชทรัพย์ส่วนนอกจากจำนวนเงินพระคลัง ซึ่งจะใช้แจกเบี้ยหวัดใช้ราชการแผ่นดิน แลการที่เป็นประโยชน์แก่ผู้หนึ่งผู้ใดในพระราชวงศานุวงศ์ แลข้าราชการ สมณพราหมณาจารย์ ยาจก วิณพกทั้งปวง เพราะฉะนั้นไม่เป็นอันเสื่อมเสียประโยชน์ของท่านผู้ใดผู้หนึ่งเลย ด้วยพระราชมหัศขบริจาคอันนี้ ขอท่านทั้งปวงที่ยังนับถือพระพุทธรศาสนา เชื่อพระพุทธเจ้าเป็นอนุตรเขต จงมีใจเลื่อมใสศรัทธาอนุโมทนารับสวนพระราชกุศลในพระพุทธรบูชาอันนี้เถิด แลท่านผู้ที่ไม่เอาใจใส่เอื้อเฟื้อด้วยการกุศลในพระพุทธรศาสนาแล้วถ้ามีความกตัญญูทเวทิต่อพระเดชพระคุณ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งได้ทรงปฏิบัติ นับถือพระมหาพุทธรัตนปฏิมากรนี้ มาเป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศพระนคร แลพระบารมีก็จงมีความยินดีด้วยมหัศขรัตนบูชาอันนี้ เพื่อจะได้เป็นพระเกียรติยศแก่พระนครซึ่งเป็นที่อยู่ของท่านทั้งปวงด้วยกัน แลเป็นพระเกียรติยศแก่พระราชตระกูลอันนี้ที่เป็นที่พึ่งท่านทั้งปวง และบรรพบุรุษของท่านทั้งปวงได้นับถือยกย่องทำนุบำรุงอาศัยเป็นสุขสถาพรสืบมาแลจะสืบไปนั้น บรรดาท่านทั้งปวงที่มีความยินดีอนุโมทนาพระราชกุศลอันนี้ทุกคน ทรงแผ่พระราชเมตตากรุณาจิตมาถึง ว่าขอให้ท่านทั้งปวงอยู่เย็นเป็นสุข สนุกสบายพ้นจากอันตรายใช้เจ็บ อุบัติทั้งปวงเทอญ

ความปรารถนาอันใดที่ไม่มีโทษแก่ตัวท่านแลสัตว์ผู้อื่น ความปรารถนาอันนั้น ขอท่าน
ทั้งปวงจงสำเร็จด้วยสะดวกเทอญ

การพระราชบริจาคนั้น ทรงพระราชดำริเห็นว่าไม่ขัดขวางเป็นเหตุให้ท่านผู้ใด
ขุ่นเคืองขัดใจเลยพระนครนี้เป็นถิ่นที่ของคนนับถือพระพุทธศาสนาแต่เดิม ไม่ใช่แผ่นดิน
ของศาสนาอื่น คนที่ถือศาสนาอื่นมาแต่อื่นก็ดี อยู่ในเมืองนี้ก็ดี จะโทมนัสน้อยใจด้วยริษยา
แก่พระพุทธศาสนาเพราะบูชาอันนี้ไม่ได้ ด้วยไม่ใช่เมืองของศาสนาตัวเอง ถ้าโทมนัสก็ชื่อว่าโลก
ล่วงเกินไป แลถ้าท่านผู้มักเสียดายว่าของควรจะประดับราชตระกูลเป็นพระเกียรติยศแผ่นดิน
ไปเป็นของวัดเสียจะได้ไม่ใช่ อย่าคิดอย่างนั้นเลย เพชรยอดอื่นใหญ่กว่านั้นหลายยอด
ได้ทรงจัดหาไว้สำหรับแผ่นดินมีอยู่แล้ว ไม่เอาไปไหนเสียดอก ขอถวายพระพุทธเจ้าเป็น
พระราชกุศล แลเป็นพระเกียรติยศในคนเป็นอันมากที่ถือพระพุทธศาสนานี้ยอดหนึ่งเถิด
ขอท่านทั้งปวงจงยินดีอนุโมทนา

ประกาศ ณ วันจันทร์ เดือน ๑๒ แรมค่ำ ๑ ปีชาล ฉศก

๑๗. พ.ศ. ๒๓๙๙ ประกาศเรื่องให้สำรวจคฤหัสถ์อาศัยวัด

(ณ วันอาทิตย์ เดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ ปีมะโรง จ.ศ. ๑๒๑๘)

ด้วยมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ สั่งว่า คฤหัสถ์ซึ่งอาศัยวัดนั้น ทรงพระราชดำริเห็นว่า มักเกิดความเกี่ยวข้องเนื่อง ๆ เกิดความขึ้นครั้งใดก็หลบหนีไปทุกครั้ง เหมือนความอายพู่แหยมครั้งนี้ อายพู่แหยมก็เป็นผู้ร้ายเก่าหลบหนีคุกไปอาศัยสำนักหนีอยู่กับพระสงฆ์สามเณร แลชุ่มชอนอยู่ในวัดวาอารามแล้วเที่ยวกระทำอันตรายต่าง ๆ ตั้งแต่นี้สืบไป พระราชาคณะ พระครู ฐานานุกรม เปรียญ เจ้าอธิการ แลพระสงฆ์สามเณร อารามใด ๆ ที่มีศิษย์คฤหัสถ์อยู่นั้น ให้ทำทางว่ามาขึ้นต่อกรมพระธรรมการแต่ ณ วันขึ้น ค่ำ ๑ เดือน ๖ ปีมะโรง อัฐศก เสมอไปทุก ๆ เดือน ว่านายนั้นอายุเท่าไร เป็นบุตรคนนั้น อยู่บ้านนั้น เป็นบ่าวคนนั้น สักหลังมือแล้ว ยังไม่ได้สักหลังมือ เป็นศิษย์พระสงฆ์สามเณรรูป นั้น ๆ อนึ่ง แม้บิดามารดาญาติพี่น้องผู้ใดผู้หนึ่งมาเยี่ยมเยียน จะนอนค้างที่กุฎีสักคืนหนึ่ง ก็ให้พระสงฆ์สามเณรเจ้าของกุฎีไปบอกแก่พระสงฆ์ซึ่งเป็นใหญ่ในพระอารามว่าคนนั้น จะขออาศัยนอนค้างที่กุฎีสักคืนหนึ่งแล้วจะลาไป ถ้าพระสงฆ์สามเณรรูปใด ๆ เอาความไปบอก ดังกล่าวแล้วนี้ ให้พระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้ใหญ่ในพระอารามนั้น ๆ ใต้ถามคฤหัสถ์ที่จะนอนค้างนั้นดู ถ้าเห็นควรจะนอนค้างได้ ก็ให้นอนค้างสักคืนหนึ่ง ห้ามมิให้พระสงฆ์สามเณรคบคฤหัสถ์ นอกบาญชีไว้แลนอนค้างที่กุฎีพันคืนหนึ่งขึ้นไปได้เป็นอันขาดถ้าพระสงฆ์สามเณรรูปใด คบคฤหัสถ์นอกบาญชีไว้ดังกล่าวแล้ว มีผู้จับคฤหัสถ์นั้นมาได้ในโบสถ์วิหาร การเปรียญ กุฎี อารามใด หรือเกิดความสิ่งหนึ่งสิ่งใดขึ้นจะให้มิโทษแก่พระราชาคณะ พระครู ฐานานุกรมเปรียญ เจ้าอธิการในอารามนั้น แลพระสงฆ์สามเณรเจ้าของกุฎีโดยโทษานุโทษนั้น ให้พระครูทักษิณ คณิสสร พระครูอุตรคณารักษ์หมายประกาศคณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง คณะวัดพระเชตุพน ให้รู้จงทั่วทุกอาราม ทั้งวัดเดิม วัดขึ้น แลวัดบาง แลหัวเมืองนครเขื่อนขันธ์ คณะนั้น ให้ทำทางว่ามาขึ้นต่อผู้รับสั่งจงทุกเดือน ๆ อย่าให้ขาด เสียราชการได้ตามรับสั่ง

หมายมา ณ วันอาทิตย์ เดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ ปีมะโรง อัฐศก

๑๘. ประกาศห้ามมิให้พระสงฆ์สามเณรเที่ยวเตร่ในทางเสด็จพระราชดำเนิน

(คัดจากหมายรับสั่ง ณ เดือน ๑๒ ปีมะเส็ง นพศก)

ด้วยพระยาบำเรอภักดิ์ รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า จะเสด็จพระราชดำเนินไปแห่งใดแห่งหนึ่งทางสถลมารค ห้ามมิให้พระสงฆ์สามเณรเดินตามถนน นั่งที่เรือน ที่โรง ที่ร้าน ที่หน้าวัด ที่หน้าแพ เที้ยวแจวเรือ พายเรือไปมาในทางเสด็จพระราชดำเนินนั้นเป็นอันขาด ถ้าพระสงฆ์สามเณรยังมีฟังห้าม ขืนเดินตามถนน นั่งอยู่ที่เรือน ที่โรง ที่ร้าน ที่หน้าวัด เที้ยวแจวเรือ พายเรืออยู่จะนี้ จะลงโทษสังฆการี ธรรมการ ตำรวจเวรนำสมทบ แลเรือประตุน้ำ ประตูล้าง เรือตั้ง เรือกันให้จงหนัก

ให้มหาดไทย กลาโหมหมายบอกสังฆการี ธรรมการ ตำรวจเวรนำสมทบ แลเรือประตุน้ำ ประตูล้าง เรือตั้ง เรือกันให้รู้จงทั่ว แล้วให้สังฆการี ธรรมการ จัดเรือโขมมีกันยามานำเสด็จไปหน้าประตู คอยห้ามพระสงฆ์สามเณรที่จะไปมาแลนั่งอยู่ที่เรือ ที่แพ ที่เรือน ที่โรง ที่ร้าน เที้ยวแจวเรือ พายเรืออย่าให้มากล้ากกลายเป็นอันขาดทีเดียว แล้วให้ไปทูลถามกรมหมื่นอุดมรัตนราชิ^(๑) เสียก่อน จะทรงจัดให้เจ้ากรมปลัดกรมไป ก็สุดแล้วแต่จะรับสั่ง

อนึ่ง ให้พันพรหมราชคอยจัดเรือสังฆการีให้ไปอยู่ที่หน้าเรือกระบวน อย่าให้เข้ามาปะปนในกระบวนเสด็จ แล้วให้บอกนายเรือรู้จงทั่วทุกลำด้วย ให้คอยไล่พระสงฆ์สามเณรอย่าให้เกิดขวางทางเสด็จได้ แต่ซึ่งเลิกจ่าย พายเรือ ให้ตรวจดูครบกระธง จงทุกลำ บางลำเล่าก็ได้คนไปเติมลำครบกระธงบ้าง เรือตั้ง จึงนำเสด็จหนีเรือพระที่นั่งไม่พ้น ตกค้างอยู่กลางทาง แลเลิกจ่ายที่มาพายเรื่อนั้นใส่เสื้อขาว เสื้อแดง เสื้อเขียว สำหรับตัวขาดร่องแรง อยู่ก็มีจงกำชับนายเรือเสีย อย่าให้เป็นเช่นนั้นขึ้นได้ ถ้าไปตรวจดูเห็นดังห้ามมานี้จะลงโทษพันพรหมราชให้จงหนัก ถ้าพันพุ่ม พันเทพราช จ่ายเลิกให้ไม่ครบ ให้มาทูลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามหาเมลาจะได้ทรงชำระให้

อนึ่ง ให้พันพุ่ม พันเทพราชจ่ายเลิกให้พันพรหมราชบรรจุเรือตั้ง เรือกันแซ เรือรูปสัตว์ ซึ่งตามเสด็จในกระบวนน้อยใหญ่ ให้เติมครบกระธงจงทุกลำ ถ้าจ่ายเลิกไม่ครบจำนวน จะลงโทษนายเขียว นายวันตามโทษ ทั้งนี้เร่งระวังรักษาตัวตามพนักงาน อย่าให้เกิดฐานความผิดขึ้นได้เป็นอันขาดทีเดียวตามรับสั่ง

หมายมา ณ วันเดือน ๑๒ ปีมะเส็ง นพศก จุลศักราช ๑๒๑๙

**๑๙. ประกาศห้ามมิให้พระสงฆ์พายเรือแจวเรือ เวลาเสด็จทางชลมารคแลประทับริมน้ำ
(คัดจากหมายรับสั่ง เดือนยี่ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก)**

ด้วยพระยาอภัยรณฤทธิ์รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า เสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคไปรับพระที่วัดเขมาภิรตาราม ณ วันศุกร์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ทรงทอดพระเนตรเห็นพระภิกษุสงฆ์ยี่นแจวเรือขึ้นล่องตามลำน้ำผ่านพระที่นั่ง ทรงเห็นจับได้ถึง ๓ ราย โปรดเกล้าฯ ให้เอาพระภิกษุนั้นไปมอบให้พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอุดม แลกรมธรรมการ ตั้งแต่นี้ไปห้ามมิให้ภิกษุสามเณรพายเรือแจวเรือขึ้นล่องตามลำน้ำ เมื่อเวลาเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคแลเสด็จลงประทับพระที่นั่ง ชลังคพิมาน พระที่นั่งริมน้ำนั้น ให้กรมธรรมการจัดเรือสกัดหัวน้ำท้ายน้ำ ห้ามพระภิกษุสงฆ์อย่าให้พายเรือแจวเรือขึ้นล่องตามลำน้ำเมื่อเวลาเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารค แลเสด็จพระที่นั่งชลังคพิมาน พระที่นั่งริมน้ำเป็นอันขาดทีเดียวเสมอทุก ๆ ครั้ง ระวังอย่าให้มีความผิดได้เป็นอันขาดทีเดียว อย่านำผิดได้ตามรับสั่ง

๒๐. ประกาศแผ่พระราชกุศลให้พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าทูลละอองฯ ให้ช่วยปลูกสร้างวัดพระปฐมเจดีย์

คัดจากหมายรับสั่ง (ณ วันจันทร์ เดือน ๓ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก)

ด้วยเจ้าพระยาวิวงศมหาโกษาธิบดีฯ รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า พระปฐมเจดีย์ที่มีอยู่ในแขวงเมืองนครไชยศรี เป็นพระมหาเจดีย์อันใหญ่กว่าเจดีย์ในประเทศสยามทุก ๆ แห่ง เป็นของเก่ามาช้านาน ทรงทอดพระเนตรพิเคราะห์ฝีมือทำอิฐแลก่อ เห็นเป็นของเก่าแล้วแก่เล้ามาหลายคราวแต่รูปพระสถูปเดิมนั้นก็เหมือนอย่างของแต่แรกตั้งพระพุทธรูปศาสนาในลังกาทวีป แลที่อื่น ๆ ไม่เป็นฝีมือไทยสามัญชั้นหลัง ๆ เลย แต่พระปรารักษ์แลบันไดนั้นเห็นเป็นฝีมือเพิ่มเข้าชั้นหลังลงมาเป็นแน่ จึงทรงพระราชดำริเห็นว่า พระปฐมเจดีย์นี้จะเป็นอย่างที่ได้มีผู้สร้างขึ้นก่อนพระเจดีย์ทั้งปวง จึงได้ชื่อว่า พระปฐมเจดีย์ แต่ที่เรียกว่าพระปทมนั้นเป็นสำเนียงเขมร มอญ สืบได้ความในหนังสือเก่า ๆ ว่า สร้างเมื่อพระพุทธรูปราชล่องแล้วได้พรรษา ๑ บ้าง ว่าสร้างเมื่อพระพุทธรูปราชล่องได้ ๕๖๙ พรรษาบ้าง ว่าสร้างเมื่อพระพุทธรูปราชล่องได้ ๑๑๓๓ พรรษาบ้าง สร้างเมื่อพระพุทธรูปราชล่องได้ ๑๑๘๕ พรรษาบ้าง สร้างเมื่อพระพุทธรูปราชล่องได้ ๑๒๓๔ พรรษาบ้าง ได้ความดังนี้ จึงเห็นการจะมีผู้สร้างซ้ำทำเติมมาหลายครั้งหลายคราวแล้ว แลเป็นสถานที่ใหญ่โตกว่าที่อื่นแลคงจะมีพระบรมธาตุที่เขาบรรจุไว้เป็นแน่ไม่เป็นที่สงสัยเลย พระปฐมเจดีย์นี้ได้มีปรากฏอยู่ก่อนพระพุทธรูปบาทแลพระฉายปฎิวิหลายร้อยปี

เพราะฉะนั้นไม่ควรจะทิ้งให้รกร้างปรักหักพังยับเยินเสีย จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์แลก่อสร้างขึ้นให้สูงโตใหญ่งามดีขึ้นกว่าแต่ก่อน การที่สร้างขึ้นไปได้มากอยู่แล้ว แต่บรรดาพระราชวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ผู้น้อยข้าทูลละอองฯ ทั้งปวงที่มีศรัทธาได้เข้าส่วนเป็นค่าอิฐค่าปูนในองค์พระปฐมเจดีย์บ้างตามแต่ศรัทธา บัดนี้สัปบุรุษก็ไปนมัสการแลทำบุญให้ทานมากขึ้นทุก ๆ ปี เป็นที่เสื่อมใสศรัทธาแก่ประชาชนทั้งปวงอยู่แล้ว แต่พระอุโบสถพระวิหารกุฎิเสนาสนะของเก่าปรักหักพังยังหาได้กระทำไม่ จะโปรดให้ทำเป็นการในหลวงก็เห็นว่าจะช้านักครั้นจะจ้างเหมาผู้รับจ้างก็เป็นแต่ผู้น้อยจะว่าเกียกเป็นชั้นเชิงไปต่าง ๆ เพราะไกลพระนคร จะทำแต่พอแล้วง่าย ๆ แลการก็ทำขึ้นได้ไม่ทันกัน เพราะจะหาผู้รับเหมาไปได้แต่ละพวกช้า ๆ จึงทรงพระราชดำริว่า ครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ยังเป็นพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าต่างกรมอยู่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น เมื่อทรงสร้างวัดราชโอรสวราราม ก็ทรงบอกบุญ

พระราชทานเงินให้ในข้าราชการที่ขอบพอ คั้นเคย ฟังพระเดชพระคุณอยู่หลายนาย ช่วยกันทำก็แล้วได้โดยเร็ว เมื่อในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงสร้างกุฏิ วัดอรุณราชวราราม ก็ตามอย่างนั้น โปรดให้พระราชทานเงินบอกบุญขอแรงพระราชวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองฯ ช่วยกันทำ การครั้งนั้นก็ประกวดประชันกันสนุกสนาน การก็แล้วโดยเร็ว เป็นอย่างมาก ครั้งนี้จึงมีพระราชประสงค์จะให้ทำการพระอารามที่พระปฐมเจดีย์ เหมือนอย่างวัดราชโอรสวราราม แลวัดอรุณราชวรารามฉะนั้น แลพระปฐมเจดีย์ก็อยู่ในป่า ไกลพระนครเหมือนกับพระพุทธบาท ที่พระพุทธบาทก็เป็นของกลางผู้ใดมีศรัทธาก็ไปสร้าง ศาลากุฏิพระวิหารการอื่น ๆ ขึ้นไว้ก็ได้ ไม่ได้ห้ามปรามว่าเป็นพระอาราม-หลวงฉันใด บัดนี้มีพระราชประสงค์ว่าจะให้พระปฐมเจดีย์เป็นของกลางเหมือนอย่างพระพุทธบาทฉันนั้น แลได้คิดไว้จะทำในบริเวณพระปฐมเจดีย์นั้น ที่พระอุโบสถหลังหนึ่ง วิหารสี่ทิศสี่หลัง แลพระระเบียงรอบประจวบท้ายพระวิหารทิศ แลกุฏิเจ้าอธิการหมู่หนึ่งสี่หลัง กุฏิอันด้ายสี่หลัง ครั้นจะโปรดเกล้าฯ ให้จ้างแลกะเกณฑ์เลกจ่าย ให้ทำเหมือนอย่างทำการในพระนครก็จะเป็น พระอารามหลวงไป ท่านผู้ใดมีศรัทธาจะสร้างสิ่งใดลงก็จะเกรงว่าเป็นพระอารามหลวง จะหาอาจสร้างทำสิ่งใดลงไม่ แต่การครั้งนี้เป็นการแรกทำ จะต้องแผ้วพระราชกุศลมาให้ พระราชวงศานุวงศ์ แลข้าทูลละอองฯ ให้ช่วยกันทำตามศรัทธาของท่านผู้ทำ จะยกย้าย ตามขอบใจ จะได้ทรงทอดพระเนตรปลาต ๆ แต่อย่าให้โตใหญ่นัก ด้วยเป็นของอยู่ในป่า นานไปถ้าชำรุดลง ผู้ศรัทธาจะปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมยาก หรือว่าท่านผู้ใดไม่ยากทำกุฏิ จะทำ พระอุโบสถแลพระวิหารก็จะโปรดให้ทำ ถ้าจะทำแต่กุฏิจงมีศรัทธาดูแลให้ช่างทำให้มั่นคง แน่นหนา ให้เสาแลตัวไม้โตใหญ่จะได้มั่นคงถาวรไปนาน เงินที่ลงทุนทำกุฏิแลพระอุโบสถ พระวิหารไปมากน้อยเท่าใด จะพระราชทานให้โดยสมควรคล้ายคลึงกับราคา แผ้วพระราชกุศล มาในพระบรมวงศานุวงศ์ฯ

พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมสมเด็จพระเดชาดิศร	หลัง ๑
พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระพิทักษ์เทเวศร์	หลัง ๑
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์	หลัง ๑
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์	หลัง ๑
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท	หลัง ๑
สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามหาเมลา	หลัง ๑
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศวรานุภาพ	หลัง ๑
พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส	หลัง ๑

พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นวิษณุวชิราธิบดี	หลัง ๑
พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นราชสีหวิกรม	หลัง ๑
พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอุดมรัตนราษี แลข้าทูลละอองฯ	หลัง ๑
ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม	หลัง ๑
ท่านเจ้าพระยานิกรบดินทร ที่สมุหนายก	หลัง ๑
เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี	หลัง ๑
เจ้าพระยาวรวิวงศมหาโกษาธิบดี	หลัง ๑
เจ้าพระยายมราชชาติเสนางค์	หลัง ๑
เจ้าพระยาพลเทพสรรพพลเสพ	หลัง ๑
พระยาราชภักดี	หลัง ๑
พระยาศรีพิพัฒน์	หลัง ๑
พระยาเพชรพิไชย	หลัง ๑
พระยาอภัยรณฤทธิ์	หลัง ๑
พระยาสุรเสนา	หลัง ๑
พระยาโชฎีกกราชเศรษฐี	หลัง ๑
พระยาพิพิธโกศัย	หลัง ๑
พระยาบำเรอภักดี	หลัง ๑

แลท่านผู้ที่ไม่มียามมีชื่อมาในหมายนี้จะมิคร้ทธาปลูกสร้างกุฎีแลศาลาเป็นที่พักที่อาศัย พระสงฆ์ลงไปที่แห่งใดแห่งหนึ่งก็ได้ไม่ห้าม ท่านที่รับทำจะสงฆ์ด้วยแผนที่แลตัวอย่าง ก็ให้ใช้คนไปถามพระยาสามภพพ่ายแล้วให้เจ้ากรมปลัด กรมสมุหบาญชีในกรมนั้น ๆ ไปเบิกเงินต่อ เจ้าพนักงานพระคลังมหาสมบัติ จะได้จ่ายเงินให้ลงทุนทำไปก่อน แต่มีพระราชประสงค์จะให้จัดการให้เห็นว่าได้ลงมือในเดือน ๔ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก นี้ให้ท่านรับเสด็จพระราชดำเนินออกไปทอดพระเนตรรองค์พระปฐมเจดีย์ ตามรับสั่ง

๒๑. ประกาศพระราชบัญญัติพระสงฆ์สามเณรแลศิษย์วัด

ณ วันจันทร์ เดือน ๖ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีมะแม เอกศก

ด้วยพระธรรมการบติรับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งว่า ตั้งแต่โปรดสักเลกมาทั้งในกรุงเทพฯ แลหัวเมือง คนที่สมลักแล้วหลบหลีกไปบวชเป็นพระภิกษุสงฆ์สามเณรแลแอบอิงเป็นศิษย์วัดอยู่มากนัก แลเมื่อมีคดีความปาราชิกบ้าง ความผู้ร้ายบ้าง ความวิวาทตีรันบ้าง ก็ยอมมีคำกล่าวในความว่าพระภิกษุสามเณร แลศิษย์วัดเสพสุราแลน้ำตาลส้มเมามายวุ่นวายนั้นด้วยแทบทุกเรื่อง จึงเห็นว่า พระภิกษุ สามเณร แลศิษย์วัดเห็นจะนิยมกันเสพสุราน้ำเมามากนัก เมื่อจะสังเกตเหตุสังเกตได้จนว่า เมื่อคนที่มีศรัทธาหรือคนถือการเสียเคราะห์เอาโกไปปล่อยวัดไม่ขาด โกที่เหลืออยู่มาก แต่วัดที่เรียกว่า วัดสมณะอย่างวัดสมอราย วัดรังษีสุทธาวาส แลวัดอื่น ๆ ในวัดที่มีนักร้องมากนั้น โกปล่อยหือไม่ขึ้นด้วยได้เคยทราบมา ชาววัดจับเอาไปแลกหมี่แลสุรากับเงินเจ้าของสุราเจ้าของหมี่กินในเวลากลางคืนเสียหมด ใครไม่เชื่อสังเกตสืบดูก็จะรู้ความเป็นจริง ชาวบ้านชาวเมืองจะมาเอานักร้องเป็นที่บูชาที่ไหว้ท่านอยู่อย่างนี้ไม่ควรเลย เพราะฉะนั้นบัดนี้ โปรดจะให้ชำระทุกพระอารามหลวงแลวัดขึ้นทั้งปวง จะขอเอาตัวพระภิกษุสามเณรที่เสพสุราน้ำตาลส้ม แลสูบฝิ่น สูบกัญชา กินข้าวค้ำ เล่นถั่วไปการพนันต่าง ๆ แลถืออาวุธเที่ยวหรือเล่นสวาท สิกเสียแทบให้สิ้นเชิง อย่าให้รกวัดวาอารามที่ทำบุญบูชาถึงศิษย์วัดแลคนอาศัยวัดก็เป็นคนซื้อสุราแลน้ำตาลส้มให้พระสงฆ์สามเณรกิน แลซื้อฝิ่นกัญชาให้พระภิกษุสามเณรสูบตัวก็กินแลสูบด้วยโดยมาก แลสมคบพระภิกษุสามเณรเล่นถั่วไปการพนันต่าง ๆ เพราะฉะนั้นขอประกาศมาก่อนโดยข้อตามลำดับนับด้วยตัวเลขต่อไป

(๑) ขอให้พระราชาคณะ พระครูฐานานุกรม เปரியญ เจ้าคณะ วัดเดิม วัดขึ้น แลเจ้าอธิการชำระตราสืบสวนพระภิกษุสามเณรที่เสพสุราน้ำตาลส้ม สูบฝิ่นกัญชาแลกินข้าวค้ำ เล่นถั่วไปการพนันต่าง ๆ แลถืออาวุธเที่ยวแลเล่นสวาท หรือศิษย์วัดที่ซื้อสุราแลน้ำตาลส้ม ซื้อฝิ่น ซื้อกัญชาให้พระภิกษุสามเณรกินแลสูบ ตัวได้กินได้สูบด้วยพระภิกษุสามเณรแลสมคบพระภิกษุสามเณรเป็นศิระฆะไม้ถืออาวุธ แลเที่ยวเล่นถั่วไป การพนันต่าง ๆ ดังที่กล่าวไว้ อย่างใดอย่างหนึ่งนั้น ให้รู้จักตัวแล้วกำจัดให้เสีย แล้วให้ไปเสียให้พ้นพระอารามหลวงจงได้ แต่อย่าขับไปทั้งเป็นภิกษุสามเณรจะออกจากวัดนี้ไปวัดโน้นวุ่นไป ให้ชำระกันเสียในเดือนหก ปีมะแม เอกศกนี้

(๒) พระสงฆ์สามเณร ที่เจ้าคณะเจ้าอธิการ เห็นว่าควรจะอยู่ในพระอารามหลวง แลวัดขึ้นทั้งปวงนั้นก็ให้มีนายประกัน แลที่นายประกันไม่มีตัวแล้วก็ให้เรียกนายประกันใหม่ เรียกตัวนายประกันแต่ที่เป็นคฤหัสถ์มีเหย้าเรือนสังกัดมูลนายได้แล้ว ก็พาตัวนายประกัน มาให้บาญชีแก่กรมธรรมการในกรุงเทพฯ ฯ แลธรรมการหัวเมือง ในเดือนหก ปีมะแมเอกศกนี้ พระภิกษุสามเณรที่มีนายประกันแล้วให้เจ้าคณะเจ้าอธิการบอกบาญชีแก่กรมธรรมการ ในกรุงเทพฯ ฯ แลหัวเมืองให้ทราบให้เรียกบาญชีไว้ทุกเดือน ดังบาญชีนิตยภัต เมื่อจะขับไล่ ไปเสีย ลาไป สึกไปหรือหนีไปก็ให้บอกกรมธรรมการให้รู้ไว้ก่อนแต่ยังไม่มีคดีต้องฟ้องร้อง ขัดขวางในศาลกรมธรรมการ ถ้าไม่บอกเมื่อมีคดีสิ่งใด ๆ เกิดขึ้น จะตั้งจำหน่ายขับไล่ไปแล้ว ลาไปแล้ว สึกไปแล้ว หรือหนีไปก่อนแล้วนั้นไม่ได้ จะต้องเร่งเอาตัว

(๓) ศิษย์วัดแลคฤหัสถ์อาศัยวัดทั้งปวง ก็เป็นคนในพระราชอาณาจักร มิใช่เป็นคน ในพุทธจักร จะให้เสียนลอยอยู่ไม่ได้ ให้กรมพระนครบาลในกรุงเทพฯ ฯ แลผู้สำเร็จราชการ กรมการหัวเมือง จัดแจงหาคนซึ่งเป็นหลักหลายอยู่ใกล้วัด ตั้งเป็นนายอำเภอสำหรับจัดให้ ตรวจตราดูศิษย์วัด แลคนอาศัยวัด ให้รู้จักบิดามารดาแลสังกัดเจ้าหม่อมมูลนาย แลให้บาญชี แก่กรมธรรมการให้รู้ด้วยว่า วัดนั้น ๆ เป็นอำเภอคนนั้น ๆ เกิดความขึ้นเมื่อใด จะได้เรียก เอาตัวผู้ต้องคดี

(๔) พระสงฆ์ในพระอารามนั้น ๆ จะมีคฤหัสถ์เป็นศิษย์วัดแลคนอาศัยวัด ควร พระสงฆ์จะรับฝากไว้เท่าใด ก็จงยื่นบาญชี แลตระกูลเดิม แลสังกัดมูลนายของคนเหล่านั้น ให้นายอำเภอแลกำนันเดิมที่อยู่ใกล้วัด หรือที่กรมพระนครบาล แลผู้สำเร็จราชการเมือง กรมการตั้งขึ้นไว้ นั้น ให้รู้จักตัวไว้เป็นค่านับด้วย ถ้าคนที่ยื่นบาญชีไว้แล้วจะไปจากวัดด้วยเหตุใด ๆ ก็จงบอกให้นายอำเภอแลกำนันรู้ ให้นายอำเภอแลกำนันตรวจตรา อย่าให้มีคนนอกจาก คนที่พระภิกษุสามเณรยื่นบาญชีรับไว้ นั้นเลย ถ้าสืบว่าใครแอบแฝงอยู่ในวัด พระสงฆ์ไม่ได้ ให้บาญชีรับตัวคนนั้นก็เป็นที่รังเกียจว่าเป็นผู้ร้าย แลคนหนีเจ้าเบี้ยนายเงินเหตุอื่น ๆ เพราะฉะนั้น ให้กำนัน นายอำเภอ จับตัวมาส่งกรมพระสัสดีชำระดู ถ้าไม่เป็นผู้ร้ายหนีคุก หนีทิมแล ทาสลูกหนี หนีเจ้าเบี้ยนายเงิน เป็นแต่คนจรจัดพลัด หรือมีสังกัดมิใช่ไพร่หลวงแล้วก็ให้เอา สักเป็นไพร่หลวง จะพระราชทานรางวัลผู้จับ นับตัวผู้แอบอิงอาศัยวัดนั้นคนละสองตำลึง แล้วให้ตัวเลิกใช้รางวัลหรือเข้าเดือนออกเดือนเข้า ๒ เดือน ถ้าเป็นผู้ร้ายหนีคุก หนีทิม ก็ให้ผู้คุมใช้รางวัลสองตำลึง ถ้าเป็นทาสลูกหนีก็ให้เจ้าเบี้ยนายเงินใช้รางวัลสองตำลึง แล้ว รับตัวไป

(๕) พระภิกษุสามเณรที่ไม่มีนายประกันแอบอาศัยอยู่ในวัดหรือในบ้านกิติ แลเป็นคนเที่ยวลอบเรื่ออยู่กิติ เข้าแอบอิงอาศัยอยู่ในบ้านเรือนใคร ๆ กิติ ให้กรมธรรมการสืบจับตัวนักบวชนอกหมุ่นนอกคณะเช่นนี้มาจะบนผู้นำจับรูปละสามตำลึง ถ้าได้ตัวมาแล้วจะให้สึกออกสักเป็นไพร่หลวง แลให้ผู้นั้นใช้เงินรางวัลค่าจับหรือเข้าเดือนออกเดือนเข้า ๓ เดือน แลพระสงฆ์สามเณรที่สมคบพระสงฆ์สามเณรไว้ในกุฎนอกบาญชีไม่มีประกันนั้น มีโทษเสมอผู้ผิดด้วย คฤหัสถ์ที่สมคบไว้ในบ้านหรือในเรือเรือนของตัว ก็จะมีโทษตามโทษานุโทษ

(๖) พระสงฆ์ชรา พิกการเสียจักษุเรียกนายประกันคฤหัสถ์ไม่ได้ ให้เจ้าคณะเจ้าอธิการพาตัวมาให้กรมธรรมการดูตัว หรือถ้ามาได้ก็ให้พาธรรมการไปดูตัว เมื่อเห็นว่าชราแท้แล้ว แลพิกการเป็นง่อยเปลี้ยแท้แลเสียจักษุสองข้างแลเสียโสต ไม่มีผู้ใดจะรับประกันแท้แล้ว ให้เจ้าคณะช่วยอนุเคราะห์รับประกันไว้เถิด แลเห็นว่าควรจะยื่นบาญชีในคิลานกัณฑ์แต่ถ้ากลายเป็นคนมีคิตความปาราชิกกิติ ความผู้ร้ายกิติ แลมีคิตสิ่งใด ๆ จะเร่งเอาตัวผู้รับนิตยภัตของเจ้าคณะผู้รับประกัน อนึ่ง พระสงฆ์ในกรุงที่ไม่กว้างขวาง เป็นภิกษุอนาถาไม่มีบิดามารดาญาติโยม แลพระสงฆ์สังฆจรรยาแต่่นอกกรุงหัวเมืองไกลไม่มีที่พึ่ง ไม่มีที่รู้จักคุ้นเคย มีศรัทธาจะใคร่มาอยู่เล่าเรียนอาศัยในวัดอารามใด เพราะไม่มีผู้อนุเคราะห์รับประกัน เจ้าคณะหรือเจ้าอธิการไม่รับไว้ ให้พระสงฆ์รูปนั้นมาหาพระธรรมการบดีหรือหลวงธรรมเสนาเจ้ากรมปลัดกรมในกรมธรรมการ พระวิเชียรปรีชา พระเมธาธิบดีหลวงอุดมจินดา หลวงราชาภิรมย์ เจ้ากรมปลัดกรม ในกรมราชบัณฑิต ให้ผู้มีบรรดาศักดิ์ซึ่งออกชื่อมาแล้วที่พระสงฆ์มาหาจะให้เป็นที่พึ่งนั้น ไตถามสืบสวนดูให้รู้ว่า พระภิกษุรูปนั้น ๆ ตั้งเดิมมาแต่ไหนอยู่วัดวาอารามใด มีข้อความเกี่ยวข้องต้องไล่ต้องขับจากอารามนั้นอารามนี้หรือไม่ ถ้าได้ความว่าเป็นภิกษุดีไม่มีถ้อยความอะไรเป็นภิกษุเรียบริ้อยมีศรัทธาจะใคร่ประพฤติพรหมจรรย์ และมีอุตสาหะจะใคร่เล่าเรียนปฏิบัติอยู่จริง ก็ให้พระธรรมการบดี หลวงธรรมเสนา หรือผู้อื่นที่รับธุระพระสงฆ์รูปนั้น นำความขึ้นกราบทูลพระกรุณาให้ทรงทราบ จะทรงพระมหากรุณาโปรดให้มีผู้ช่วยอนุเคราะห์รับรองแลญาติโยมปฏิบัติโดยสมควร

(๗) สามเณรแก่ สามเณรโคง บวชภิกษุแล้วอายุตั้งแต่ ๒๕ ขึ้นไป ต่ำ ๗๐ ปี ลงมาอย่าให้มีในอารามใด ๆ ให้บวชเป็นภิกษุเสียหรือบวชเป็นปะชาวนาศิษย์วัด แลให้ยื่นบาญชีนายอำเภอ แลกำนันไว้เสีย ถ้าเป็นคนชราพิกการเสียจักษุ พระสงฆ์จะเลี้ยงไว้ด้วยกรุณาก็ได้ แต่ให้กำนันนายอำเภอรู้ไว้ ถ้าไม่พอใจจะเอาไว้ก็ให้เอามาส่งโรงพยาบาล พระเจ้าแผ่นดินจะทรงพระมหากรุณาให้พนักงานรับเลี้ยงไว้ในโรงพยาบาล อนึ่ง ถ้าพระราชอาคณัฐฐานานุกรม พระครูเจ้าอาราม เปரியัญ พระครู เจ้าคณะมีความสงสัยตัวด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่รักจะเป็น

ภิกษุอุปสมบทอยู่ แต่ว่าถ้าสึกออกเป็นปะขาวแลศฤหัสถ์ก็เห็นว่าจะลำบากกระดากอยู่ เพราะเคยเป็นอุปัชฌายาจารย์ที่นับถือของภิกษุสามเณรเป็นอันมากอยู่แล้ว มีความพอใจ จะใคร่สึกออกเป็นสามเณรแก่อยู่ในวัด เพื่อจะให้ศิษย์ซึ่งยังบวชอยู่แลผู้ปฏิบัตินับถือ แต่นักบวช ได้ปฏิบัติง่าย เหมือนหนึ่งพระปัญญาคัมภีร์เถร ซึ่งมาแต่วัดคงคาประมุขมาเป็นพระราชอาชญาอยู่ในวัดราชสิทธารามนั้น ถ้าพระราชอาชญา ฐานานุกรม พระครูเจ้าคณะเจ้าอารามรูปใด รูปหนึ่งมีประสงค์ดังนี้ ก็ให้มาแจ้งความตามจริงโดยสุจริต ต่อพระยาประสิทธิศุภการ ให้กราบทูลพระกรุณาให้ทรงทราบ ก็จะทรงพระกรุณาโปรด ฯ ทรงพระอนุญาตให้สึกเป็นแต่ สามเณรอยู่ในวัดตามสบายไม่ห้ามดอก เพราะทรงทราบรู้จักตัวอยู่แล้ว ไม่เป็นที่แอบอิง ของคนพาล แต่ภิกษุอนุจรสามเณรนั้นถ้าอายุมากถึง ๗๐ ขึ้นไปแล้วใคร่ออกเป็นสามเณร ให้มาหาท่านเจ้าคณะ ให้เจ้าคณะพาตัวมาแจ้งความต่อกรมธรรมการให้ทราบโดยสุจริต ตามจริงแล้วก็จะทรงพระมหากรุณาโปรดให้สึกเป็นแต่สามเณรอยู่อาศัยในพระอารามแลวัด นั้น ๆ ต่อไป แต่ให้ยื่นบาญชีไว้ต่อกรมธรรมการให้ทราบ อย่าให้เป็นที่แอบอิงของคนฉกรรจ์ จะหลบหลีกเจ้าขุนมูลนายบวชขวาง ๆ ริ ๆ ไม่ต้องการนั้น ถ้ามีสามเณรโคงอายุมากกว่า ๒๕ ขึ้นไป ๗๐ ลงมา ถ้าแอบแฝงอยู่ในวัด ให้กรมธรรมการแลกำนันนายอำเภอไปสืบจับ ถ้าได้ตัวมาก็จะเอาสึกเป็นไพร่หลวง ผู้นำจับจะได้รับพระราชทานรางวัลตามจำนวนสามเณรโคง ซึ่งนำจับมาได้คนละสามตำลึง แล้วจะให้ (สามเณรโคงที่เป็นไพร่หลวงนั้น) เข้าเดือนใช้รางวัล กำหนดสามเดือน นอกจากสามเดือนที่ต้องเข้าเวรเป็นปรกติ

(๘) ในแขวงกรุงเทพ ฯ แลเมืองนครเขื่อนขันธ์ เมืองนนทบุรีทั้งปวง ห้ามอย่าให้ คนเสียจริตเป็นพระภิกษุสามเณรก็ดี เป็นศฤหัสถ์ก็ดี แอบอิงอาศัยอยู่ในวัดเป็นอันขาด หรือเป็นญาติสนิทหรือเป็นครูอาจารย์จะพาไป แลจะส่งไปหัวเมืองไกลไม่ได้ก็ดี หรือพระสงฆ์ ผู้ใดเป็นแพทย์รักษาคนเสียจริต จะใคร่รับฝากคนเสียจริตไว้รักษาตามวิชาตัวหรือกรูณาก็ดี ก็ให้กักขังไว้ให้แน่นอนอย่าปล่อยให้เที่ยวไปมา แลให้มารับประกันตัวไว้แต่นายอำเภอแลกำนัน แลให้นายอำเภอแลกำนันตรวจตรา ว่าคนเสียจริตอยู่ในวัดวาอารามใด ถ้าไม่มีประกัน ก็ให้ จับตัวมาส่งยังโรงหลวง ที่เป็นที่รักษาคนเสียจริต ณ กรมพระนครบาล อย่าให้ละลายไว้ ถ้ามี คนเสียจริตปลอมคนดีเข้ามาในพระบรมมหาราชวัง มีผู้จับได้ ผู้จับควรจะได้รับพระราชทาน รางวัลสองข้างลงมาซึ่งหนึ่งขึ้นไป ตามเวลาเป็นกลางวันแลกลางคืน แลสถานที่เข้าไปลักแลตั้นนั้น แลจะให้ชำระว่าคนเสียจริตนั้นมาแต่ไหน เป็นคนของใคร เมื่อสืบไปได้ความว่า เป็นคนอาศัย วัดเที่ยวเลือนลอยอยู่ไม่มีเจ้าของ รางวัลค่าจับนั้นจะต้องให้นายอำเภอแลกำนันที่อยู่ใกล้วัด กับศิษย์วัดทั้งปวงเรียโรช่วยกันใช้ ถ้าได้ความว่าอาศัยอยู่กับพระสงฆ์สามเณรแห่งใดแห่งหนึ่ง

เป็นเจ้าของ รางวัลค่าจับจะต้องให้ศิษย์แลบิดามารดาของศิษย์ที่อยู่วัดด้วย แลผู้ปฏิบัติเป็นญาติโยมสงฆ์สำหรับ หรือนายประกันของพระสงฆ์สามเณรรูปนั้นช่วยกันใช้ ถ้าไม่มีญาติโยมผู้ปฏิบัติ จะต้องให้นายอำเภอแลกำนันกับผู้รับนิยัตยภัตของเจ้าคณะ แลนายประกันช่วยกันใช้ ถ้าพระอารามหลวงมีข้าพระ ให้เจ้ากรมปลัดกรมข้าพระเอาใจใส่ตรวจตรา อย่าให้มีคนเสียจริตอยู่ในพระอารามหลวงได้ เมื่อได้ความว่าคนเสียจริตอยู่ในพระอารามหลวงใดเมื่อได้ความว่าคนเสียจริตอยู่ในพระอารามหลวงที่มีข้าพระแล้ว เจ้ากรมปลัดกรมข้าพระต้องช่วยกันใช้ ถ้าคนเสียจริตไปจากบ้านเรือนผู้ใด ผู้นั้นต้องใช้รางวัลค่าจับ ส่วนคนเสียจริตที่เข้าไปในพระบรมมหาราชวัง เพราะต้องกลางแคลงว่าเป็นคนร้าย มาทำมารยาเป็นคนเสียจริต มีพระราชกำหนดกฎหมายว่า ให้ต้องรับพระราชอาชญาเขี่ยนแล้วให้จำไว้ในคุกจนตาย

(๙) ภิกษุสามเณรใด ได้เกี่ยวพาลผู้หญิงให้เป็นที่รังเกียจกิติ เป็นปาราชิกเมถุนกับหญิงกิติ เล่นสวาทสัมผัสหรือถึงชำเรากิติ ยังบวชอยู่กิติ หรือสึกไปแล้วยังไม่ครบกำหนดสามปีกิติ ภิกษุสามเณรใด ๆ เสพสุราน้ำตาลสัมผัส สูดฝิ่น สูดกัญชา เล่นโป เล่นถั่ว แลอื่น ๆ แต่อย่างใดอย่างหนึ่ง ยังบวชอยู่กิติ สึกไปแล้วยังไม่ครบสามเดือนกิติ เมื่อยังไม่มีโจทก์ฟ้องมีความร้อนตัวกลัวผิด ให้รับมาสารภาพลูกแก่โทษต่อกรมธรรมการตามความสังคความจริงอย่าอำพรางปิดบังความชั่วไว้ แลชดทอดพวกเพื่อนผู้ทำผิดด้วยกันเช่นกันตามรู้ตามเห็นให้สิ้นเชิง แลผู้ที่ทำผิดลูกแก่โทษดังนี้ จะทรงพระมหากษัตริย์ยกโทษให้ ไม่ต้องรับพระราชอาญา ถ้ามีไข้ลูกหมูไพร่หลวง ไม่ต้องสึกเป็นไพร่หลวงแลไม่ต้องเสียค่าฤชา จะต้องเสียแต่สมุดดินสอเล็กน้อยแล้วจะมอบตัวคืนให้เจ้าหม่อมขุนนายแลบิดามารดาไป ถ้าไม่สารภาพลูกแก่โทษแล้วแลมีผู้ฟ้องผู้ชดทอด เมื่อชำระไปมีผู้ยืนยันกล่าวหาตั้งแต่สองปากขึ้นไปจะให้เอาเป็นสังถ้าเป็นความปาราชิกมหันตโทษสึกไปแล้วพ้นกำหนดสามปีจึงพ้นเขตถ้ายังอยู่ในสามปีลงมาจะโปรดให้เอาตัวมาชำระ ถ้าเป็นการเสพสุรา น้ำตาลสัมผัสแลอื่น ๆ สึกไปแล้วเกินสามเดือนจึงพ้นโทษ ถ้าสึกไปยังไม่ครบสามเดือนจะให้เอาตัวมาชำระ เอาเป็นสังแล้วสึกเป็นไพร่หลวงถ้าหลบหนีไปจะบนผู้นำจับรูปละห้าตำลึง ได้ตัวมาจะให้ใช้ค่าสินบนนำจับด้วย

(๑๐) คฤหัสถ์ศิษย์วัดหรือชาวบ้าน เป็นคนสอพล่อซื้อสุราน้ำตาลสัมผัสให้พระสงฆ์สามเณรกิน ซื้อฝิ่นซื้อกัญชาให้พระสงฆ์สามเณรสูด แลตัวได้กินได้สูดกับพระสงฆ์สามเณรแลเล่นโป เล่นถั่วแลเล่นอื่น ๆ กับพระสงฆ์สามเณร ก็ให้มาสารภาพลูกแก่โทษตามความสังต่อกรมธรรมการชดทอดพวกเพื่อนผู้ทำผิดด้วยกัน ตามรู้ตามเห็นให้สิ้นเชิง จะทรงพระมหากษัตริย์โปรดไม่ไม่ต้องรับพระราชอาญา แลไม่ต้องมีโทษ ไม่ให้ต้องเสียสิ่งหนึ่งสิ่งใด ถ้าไม่สารภาพลูกแก่โทษโดยตมิผู้ชดทอดถึง ถ้าภิกษุสามเณรยังบวชอยู่ในวัดกิติ หรือสึกแล้วยังไม่พ้นเขต

สามปีหรือสามเดือนตามกำหนดดังกล่าวแล้วนั้น คฤหัสถ์ผู้นั้นก็ไม่พ้นโทษ จะโปรดให้เอาตัวมาชำระเอาเป็นสังเพราะฉะนั้นเมื่อบุตรหลานญาติพี่น้องแลบ่าวไพร่ของผู้ใด ไปบวชอยู่ในวัดวาอารามใด ๆ ให้บิดามารดาญาติพี่น้องแลเจ้าหม่อมขุนนางสืบสารฟังดูถ้าสงสัย หรือความผิดอื่น ๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง แลบิดามารดาญาติพี่น้องมีความร้อนตัวกลัวว่าจะพลอยได้ความผิดด้วย หรือเจ้าหม่อมขุนนางเสียดายว่าลูกหมู่ของตัวจะต้องตกไปเป็นไพร่หลวง ก็ให้มาว่ากล่าวเกลี้ยกล่อมภิกษุสามเณรรูปนั้น ๆ ให้สึกออกเสียโดยดี แลพาตัวผู้ผิดมาให้การสารภาพลูกหมู่แก่โทษต่อกรมธรรมการตามสังจจริง แลให้ชดหอดพวกเพื่อนผู้ทำผิดด้วยกัน ตามรู้ตามเห็นให้สิ้นเชิงจงทรงพระมหากรุณาโปรดยกโทษผู้ที่ทำผิดให้เป็นความชอบแก่ผู้พิพาตัวผู้ผิดมาสารภาพลูกหมู่แก่โทษนั้น ไม่ให้ผู้ผิดนั้นต้องรับพระราชอาญา และไม่ต้องมีโทษ ไม่ให้ต้องเสียสิ่งหนึ่งสิ่งใด จะมอบตัวคืนให้เจ้าหม่อมขุนนางแลบิดามารดาไป ถ้าไม่มาสารภาพลูกหมู่แก่โทษแล้วชำระไป มีผู้ยืนยันกล่าวหาตั้งแต่สองปากขึ้นไปจะเอาเป็นสัง ให้มีโทษดังกล่าวแล้ว ถ้าเป็นไพร่หลวงแลหมู่ไพร่หลวงเดิมทำผิดดังนี้ จะให้ลงพระราชอาญา ๓๐ ที ถ้าจะไถ่โทษห้าทีต่อแสนคิดเป็นเงินหกตำลึง ถ้าไม่มีเงินใช้ให้เข้าเดือนนอก เดือนที่เข้าเวรเป็นปรกติใช้ ๔ เดือน แลผู้ที่มีความผิดดังกล่าวแล้วนี้ ถ้าหลบหนีไปจะเสียสินบนให้ตามจับ ได้ตัวมาแล้วจะทำโทษดังกล่าวแล้ว แลให้ใช้สินบนแก่ผู้จับด้วยคนละห้าตำลึง หรือเข้าเดือนใช้การแทน ๔ เดือน

(๑๑) อนึ่ง ในตระกูลในบ้านใด เมื่อคราวป่วยไข้แลเหตุอื่น ๆ ที่อาจจะนิมนต์พระภิกษุสามเณรไปรักษาพยาบาล หรืออยู่เป็นเพื่อน ต้องนอนค้างแรมอยู่ในบ้านเรือนก็ดี แลนิมนต์ภิกษุไปสวดที่ไว้ศพ ต้องค้างแรมอยู่ในบ้านเรือนก็ดี ให้จดหมายยื่นแก่นายอำเภอลูกำนัน แลแก่ผู้มีบรรดาศักดิ์ที่อยู่ใกล้ เป็นที่พระยาแลพระหลวงขุนหมื่น ผู้ใดผู้หนึ่งให้รู้ไว้ด้วย เมื่อมีถ้อยความขึ้น ถ้ามีผู้กล่าวหาเป็นความปาราชิก แลเรื่องอื่น ๆ จะได้ชำระโดยง่าย ผู้ที่อยู่บ้านใกล้เรือนเคียง ถ้าเห็นการแปลกประหลาดอย่างหนึ่งอย่างใด ก็ให้ว่ากล่าวห้ามปรามเสียแลให้มาแจ้งความแก่ผู้มีบรรดาศักดิ์ที่ใกล้เคียงแลนายอำเภอ กำนันให้รู้ด้วย ถ้าผู้เจ้าภาพผู้เจ้าของบ้าน เจ้าของเรือนไม่จดหมายมาขึ้นต่อนายอำเภอ ลูกำนัน แลผู้มีบรรดาศักดิ์ตามที่กล่าวแล้ว มีผู้กล่าวหาด้วยความปาราชิก แลความเรื่องอื่น ๆ ซึ่งเป็นความชั่วต่าง ๆ จะชำระเอาเป็นสัง แลผู้ที่บ้านใกล้เรือนเคียงไม่ช่วยเอาใจใส่ดูแลว่ากล่าวบ้าง แลรู้เห็นแล้วไม่มาแจ้งความต่อนายอำเภอ กำนัน แลผู้มีบรรดาศักดิ์ ก็จะทำให้เสียรังวัดมากแลน้อยตามที่อยู่ใกล้อยู่ไกล ดังมีในพระราชบัญญัติแต่ก่อนนั้น ให้เจ้าคณะหมายไปให้ทั่วทุกพระอารามวัดเดิมแลวัดขึ้นในกรุงเทพฯ แลหัวเมืองทั้งปวง

ประกาศมา ณ วันจันทร์ เดือนหก ขึ้น ๑ ค่ำ ปีมะแม เอกศก

๒๒. ประกาศว่าด้วยทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา

ปีมะแม เอกศก

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ บรมธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริตริตรวงในการจะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองไปในกาลภายหน้า จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ให้ประกาศแก่พระสงฆ์ ราชาคณะ ฐานานุกรม เปரியญ เจ้าอธิการ ฝ่ายคามวาสี อรัญวาสีทั้งในกรุงนอกกรุง ผู้สำเร็จราชการเมืองแลกรมการในหัวเมือง เอกโทตรีจัตวาปักษี ได้ฝ่ายเหนือให้ทราบทั่วกันว่า การในพระศาสนาคือพระภิกษุสงฆ์ปฏิบัติในพระวินัยสิกขาบทรักษาพระจตุปาริสุทธิศีล แลจำเริญสมณะวิปัสสนา ทำสังฆกรรมมีอุโบสถกรรมเป็นต้น แลการที่ปฏิบัติตามโบราณคดีทั้งนี้ พระสงฆ์บางพวกก็ประพฤติตามโบราณคดี ท่านผู้เป็นครูอุปัชฌายอาจารย์ แต่ก่อนสั่งสอนให้ศึกษาสืบ ๆ มา พระสงฆ์บางพวกได้เห็นพระบาลีในคัมภีร์ พระวินัยได้ดำริตริตรวงเห็นถ่องแท้แนในใจ แล้วปฏิบัติไปตามตนเห็น ด้วยสำคัญว่าอย่างนั้น เป็นการฝืนอย่างโบราณดั้งเดิม แลการนั้นผู้ซึ่งไม่ได้รู้ด้วยเห็นด้วยก็เรียกว่า เป็นการอุตริขึ้น แลในที่ถูกเทียบแท้ในพระบาลีคัมภีร์ พระวินัยสิกขาบทนั้น จะให้ท่านทั้งหลายทั้งปวงรู้เห็น แลชื่อต้องกันพร้อมเหมือนกันนั้นก็เป็อันยาก พระสงฆ์สองพวกนี้จะประพฤติปฏิบัติแปลกต่างกันบ้างในอภิสมจาริกวัตร เป็นต้นว่า พินทุอธิษฐานบริโภคนุ่งห่มสบงจีวร อย่างมอญอย่างไทย อย่างไรในหลวงก็ไม่ต้องห้ามตามแต่ใจของพระสงฆ์จะปฏิบัติ เพราะเป็นการประพฤติดีไม่เป็นการทุจริต ไม่ติดไปด้วยการบาปหยาบช้า ไม่เกี่ยวข้องการแผ่นดิน แต่อย่าให้พระสงฆ์ราชาคณะ ฐานานุกรม เปரியญ เจ้าอธิการ อนุจร แลฆราวาสที่มียศบรรดาศักดิ์ ที่ไม่มียศบรรดาศักดิ์ ผู้สำเร็จราชการเมือง แลกรมการที่นับถือพระสงฆ์ ซึ่งเป็นครูอาจารย์ แลพวกของตัวข่มขี้ปรับโทษว่าเป็นผิดลงทัณฑ์กรรม แลติเตยนินทาว่ากล่าวเสียตสี่กระทบ กระทั่งแก่พระสงฆ์พวกอื่นที่ปฏิบัติแปลกต่างกันบ้างเล็กน้อยดังนี้ ไม่เป็นประโยชน์สิ่งใดสิ่งหนึ่งเลย ถ้าแลประชุมกันมากเป็นการใหญ่ฝ่ายสมณะหรือฆราวาส เป็นการแปลกประหลาด ณ หัวเมืองใดก็ให้ผู้สำเร็จราชการเมือง แลกรมการเมืองนั้นบอกมา ให้นำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท จะได้ทรงพระราชดำริตริตรวงว่าจะเกี่ยวข้องในการแผ่นดินบ้างหรือ หรือไม่เกี่ยวข้องในการแผ่นดิน จะเป็นความดีหรือร้ายประการใด จะได้โปรดเกล้า ฯ ให้ชำระ ที่ไม่ควรจะชำระก็จะไม่ให้ชำระ ด้วยทรงรังเกียจว่า

จะเหมือนเรื่องความผู้วิเศษเกิดขึ้นที่เมืองประจันตคีรีเขต ผู้วิเศษคนนี้คิดทำการโกหกหลอกลวง
กรมการ แลราษฎรที่ไม่มีปัญญาให้ลุ่มหลงเลื่อมใสแล้วตั้งช่องประชุมชายหญิงชาวเมืองนั้น
ชักชวนหญิงให้ถวายเมถุนธรรมแก่ตัวทำเล่ห์กลให้เกี่ยวข้องในการแผ่นดินจึงทรงรังเกียจ
ในพระราชหฤทัยดังนี้ ถ้าประชุมกันเป็นการใหญ่ฝ่ายสมณะหรือฆราวาสในหัวเมืองใด ก็ให้
ผู้สำเร็จราชการเมือง แลกรมการบอกมาให้หน้าขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบ
ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทดังกล่าวแล้วนั้น ข้อหนึ่งพระสงฆ์ในพระอารามใด ชัดสนด้วยบิดนบาท
จึงทำเวชชะกรรมเป็นหมอยารักษาโรคป่วยไข้แก่ตระกูลที่มียศบรรดาศักดิ์แลราษฎร หรือ
ทำการช่างต่าง ๆ แต่พอได้ทรัพย์มูลค่างจตุปัจจัยทั้งสี่เลี้ยงชีวิต ในหลวงก็ไม่ทรงห้าม เว้นเสีย
จากการที่ประพฤติทุจริต เป็นการบาปหยาบช้าทำให้เกี่ยวข้องในการแผ่นดิน คือภิกษุประพฤติ
เป็นพาลคบเพื่อนทำอาจารย์การลามก สูดฝิ่นสูบกัญชาเสพสุราบ้าหรั่ง กินน้ำตาลเมาเหล้าอู
กินข้าวค้ำ เทียวตีชิงวิ่งราวไม่มีหิริโอตตปะปะ แลเป็นนักเลงเที่ยวกลางคืน ถือเครื่องศัสตราวุ
ปืนเล็ก หอก ดาบ ขวานเล็ก มีดหมอ มีดกราย มีดกะหลาป่า กล้องใหญ่ กระบองสั้น
กระบองยาว มีเหยียน แลไม่มีเหยียน เทียวลอบยิงลอบแทงฟันตีกันกับเพื่อนสมณะหรือ
คฤหัสถ์ในนอกพระอาราม แลเป็นนักเลงเล่นการพนัน ชนนกเขา ชนไก่ วิ่งวัว วิ่งควาย
เล่นไป ถั่วหยกกำดัดเล่นปลากัดตดทุเรียน โปกศิระชะหม่นผ้าขาวสีชมพู แลเที่ยวดูงานมหรสพ
เบียดเสียดแทรกผู้หญิง แลนั่งพูดกับผู้หญิงในที่ลับสองต่อสอง ส่องเสพเมถุนธรรมกับด้วย
บุรุษสตรีจนถึงชำเรา แลลงเรือแจวเรือพายไปกับผู้หญิง ขึ้นล่องแข่งเรือเล่นทุ่งเล่นกฐิน
ชักพระเที่ยวดูเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนแห่พยุหบาตร ทำองอาจไม่หลีกหลบ แจวเรือ
พายเรือเดินผ่านกระบวนทำให้เสียมพระราชศรัทธา แลพระเกียรติยศในหลวง แต่บรรดา
ต่างประเทศที่ไม่นับถือพระพุทธศาสนาเข้ามาอยู่ในพระมหานครนี้ ได้เห็นพระสงฆ์ประพฤติ
อนาจารอย่างนี้ ก็จะติเตียนนินทาได้ว่าคนไทยขบถสยามนี้เคารพนับถือผู้ที่ไม่สำรวมกาย
ไม่ปฏิบัติให้เป็นที่เลื่อมใสของผู้เคารพนับถือดังนี้ จะว่างามดีว่าประเสริฐอย่างไร ภิกษุ
ผู้ประพฤตินาจารให้เกี่ยวข้องในการแผ่นดินดังนี้ ในหลวงจะต้องทรงชำระ แลพระสงฆ์
ทำการสวนไร่นาตัดไม้ทำเรือ ตัดไม้ไผ่ ตัดขอนสัก ตัดเสายาย แลล่องแพไม้ขอน สักไม้เสา ไม้ไผ่
ไม้รวกขาย ล่องเรือฉลอม เรือเปิดแลเรือแม่ปะ เรือกูและ แลเรืออะไร ๆ ใหญ่เล็ก บรรทุก
ข้าวแลสินค้าต่าง ๆ มาขาย แลขายลงเรือกำปั่นสำเภาบักซ์ได้ ด้วยกำลังตัวหรือเข้าส่วน
กับฆราวาส เป็นสูงกะฆาฏขาดจากอากรสมพักศรภาชี ที่เป็นพระราชทรัพย์ของหลวง
แลทรัพย์ของราษฎร แลประกอบการค้าฆราวาส ไถ่ทาสทำกรรมธรรมใส่ชื่อตัว เก็บเอากระยา
ดอกเบี้ยแก่ผู้มาค้ามาขายตัวบุตรภรรยา แลญาติพี่น้องทาสเชลยหรือพวกของตัวผูกดอกเบี้ย

แลรับจํานำ ทำตึก ทำเรือนโรงงานเรือแพขาย แลให้เช่าเก็บเอาค่าเช่า หรือเข้าส่วนกับฆราวาส ปราศจากละอาย เป็นมิจฉาชีพไม่ชอบในสมณกิจ แลพระสงฆ์อวดความรู้เป็นผู้วิเศษทำเวทมนตร์ คาถาเสกน้ำรดน้ำประ ผู้มียศบรรดาศักดิ์แลราษฎรผู้ตีไพร่ให้เกี่ยวข้อง การแผ่นดิน ทั้งนี้ ในหลวงจะต้องทรงชำระ

ข้อหนึ่งการที่จะว่ากล่าวข่มขี้แลยกย่องทั้งสองนี้ เป็นการสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ด้วยว่าพระวินัยสิกขาบทเป็นที่ดำรงพระพุทธศาสนาให้ถาวร สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้เป็นผู้ทำนุบำรุงให้รุ่งเรืองไปในกาลภายหน้าเพราะฉะนั้นผู้ที่ทำพระพุทธศาสนาให้มัวหมองจึงต้อง ทรงชำระ ฝ่ายสมณะผู้ประพฤติชอบประกอบกรปฏิบัติในพระวินัยสิกขาบท ก็ทรงสงเคราะห์ ยกย่องโดยสมควรแก่คุณวิเศษมากน้อย เพราะฉะนั้นพระราชกณะ ฐานานุกรม แลเปรียญ เจ้าอธิการ อนุจร ฝ่ายคามวาสี อรัญวาสี ในกรุงนอกกรุงทั้งปวง จงประพฤติโดยชอบ ประกอบด้วยศีลสังวร อุตสาหศึกษสอนศิษยานุศิษย์ในข้อพระวินัยสิกขาบท แลให้เล่าเรียน คันถธุระวิปัสสนาสมณกิจจึงจะสมควรเป็นสมณสักกบุตรสมมติสงฆ์อันประเสริฐ ในพระพุทธ ศาสนาเป็นที่นัสมการบูชา สักการะเนื่อนาบุญของเทวดามนุษย์บุรุษสตรีที่เป็นสัมมาทิจู ให้พระสงฆ์ทั้งปวงจงมีความปรารถนา แลพยายามจิตแลปัญญา พิจารณาในวินัยสิกขาบท ให้เห็นพร้อมกัน เมื่อเห็นผิดชอบประการใดก็ให้ไต่ถามปรึกษากัน โดยบาลีแลอรรถกถา อาจริยวาท คือถ้อยคำของอาจารย์สั่งสอนสืบ ๆ มา กับอรรถโนมัตติปัญญาของตัว สอบสวนให้ ถูกต้องกันเห็นสมควรแล้ว จงอนุโมทนาสาธุแก่กัน ถ้าไม่ชอบใจจงตั้งจิตเป็นอุเบกษาเพิกเฉยไว้ อย่าได้มีจิตเป็นฉันทาคติเป็นโทษาคติ ภัยาคติ โมหาคติแก่กัน จงเห็นแต่พระเดชพระคุณ ในหลวงที่ทรงบริจาคราชทรัพย์นับมิได้ ออกปฏิบัติด้วยจตุปัจจัยทั้งสี่ โดยสมควรแก่ คุณานุรูปอันมีคุณวิเศษมากวิเศษน้อย ได้ทรงทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้ถาวรรุ่งเรือง ไปในกาลภายหน้า

ประกาศมา ณ ปีมะแม เอกศก ในรัชกาลปัจจุบันนี้

๒๓. ประกาศพระราชบัญญัติให้ภิกษุสามเณรแลลูกศิษย์วัด เมื่อประพุดิอนาจาร แล้วให้มาลู่แก่โทษเสีย จะยกโทษให้

(ณ วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๑ ค่ำ ปีวอก โทศก)

มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ให้ประกาศแก่พระสงฆ์สามเณร คฤหัสถ์ศิษย์วัดทั้งปวงให้ทราบทั่วกัน ตั้งแต่นี้สืบไป พระสงฆ์สามเณรรูปใดประพุดิอนาจาร ทุจริต ได้เที่ยวให้เป็นที่รังเกียจกิติ หรือได้ถึงชำเรากับผู้หญิง แลเล่นสวาทสัมผัสหรือถึงชำเรา กิติ ยังบวชอยู่แลสึกไปแล้วยังไม่พ้นกำหนดสามปีกิติ พระสงฆ์สามเณรสืบฝืนสุภกัญชา กินสุราน้ำตาลส้ม เล่นถั่วไปการพนันต่าง ๆ นุ่งผ้าคฤหัสถ์ ถืออาวุธเที่ยวอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังที่กล่าวห้ามไว้แล้วนั้น ยังบวชอยู่กิติ สึกไปแล้วยังไม่พ้นสามเดือนกิติ เมื่อยังไม่มีโจทก์ฟ้องหรือ ชัดทอดถึงตัวก่อนแล้วมีความร้อนตัวกลัวผิด ก็ให้มาสารภาพลู่แก่โทษตัวต่อกรมธรรมการ ตามสัตย์จริงอย่าอำพรางปิดบังความชั่วไว้แลชัดพวกเพื่อนผู้ทำผิดด้วยกันเช่นกันตามรู้ ตามเห็นให้สิ้นเชิง จะทรงพระกรุณายกโทษพระราชทานให้แก่ผู้ที่สารภาพลู่แก่โทษตัวนั้น ไม่ให้ต้องรับพระราชอาญา ถ้ามีไข้หมู่ไพร่หลวง ไม่ต้องสึกเป็นไพร่หลวงแลไม่ต้องเสียค่าฤชา ธรรมเนียม จะต้องเสียสมุดดินสอเล็กน้อยแล้วจะมอบตัวคืนให้เจ้าหม่อมขุนนายไปสักตามหมู่เดิม อนึ่ง คฤหัสถ์ศิษย์วัดหรือชาวบ้านเป็นคนสอพลอ ชื่อฝืน ชื่อสุรา ชื่อน้ำตาลส้ม ให้พระสงฆ์ สามเณรสืบแลกินแลตัวได้สูบได้กินด้วยพระสงฆ์สามเณรก็ติ เล่นถั่วไปการพนันกับพระสงฆ์ สามเณรแลเล่นสวาท หรือเป็นคนชักสื่อผู้หญิงให้พระสงฆ์สามเณร แลได้รู้ได้เห็นว่าเป็นพระสงฆ์ สามเณรทำผิดอย่างใดอย่างหนึ่งที่กล่าวห้ามไว้แล้ว หรือตัวหญิงซึ่งได้ยอมให้พระสงฆ์ สามเณรทำชำเราด้วย หรือสัมผัสถูกต้อง นั่งในที่ลับสองต่อสอง หรือได้รับได้ให้หนังสือ เล้าโลมเกี้ยวพาน หรือพูดเจรจาต่าง ๆ ในทางสังวาสด้วยพระสงฆ์สามเณรรูปใดรูปหนึ่งกิติ ก็ให้มาสารภาพลู่แก่โทษตัวตามความสัตย์จริงต่อกรมธรรมการ แลชัดพวกเพื่อนผู้ทำผิดด้วยกัน เช่นกันตามรู้ตามเห็นให้สิ้นเชิง จะทรงพระมหากรุณายกโทษพระราชทานเหมือนพระสงฆ์ สามเณรที่มาสารภาพลู่แก่โทษนั้น ถ้าพระสงฆ์สามเณรแลคฤหัสถ์ผู้ทำผิดไม่สารภาพลู่แก่โทษ ตัวโดยดี แต่ในปีวอก โทศกนี้ เมื่อชำระไปมีผู้ยืนยันกล่าวหาตั้งแต่สองปากจะเอาเป็นสัตย์ลงโทษ ตามโทษานุโทษ ฝ่ายคฤหัสถ์ศิษย์วัดที่อยู่กุฎีเดียวกับพระสงฆ์สามเณรผู้ทำผิดนั้น แต่ก่อน ไม่มีโทษจึงพากันเพิกเฉยเสีย พระสงฆ์สามเณรจึงเกิดความเขินอายอย่างนี้เนื่อง ๆ ตั้งแต่นี้สืบไป จะให้มีโทษแก่คฤหัสถ์ศิษย์วัดที่อยู่กุฎีเดียวกับพระสงฆ์สามเณรผู้ทำผิดด้วย จะชำระเอาตัว สักเป็นไพร่หลวงทุกคนแต่อายุ ๑๓ นี้ขึ้นไป อนึ่ง ในวัดอารามใด ๆ อย่าให้มีพระสงฆ์สามเณร

อยู่นอกบาญชี ถ้าพระสงฆ์สามเณรอยู่นอกบาญชีมีผู้จับตัวมาได้จะให้สึกออกสักไพร่หลวง พระสงฆ์สามเณรผู้สมคบไว้ในกฎวินนยบาญชีนั้น มีโทษเสมอผู้ผิดด้วยแล้วจะให้กับปีการก หรือผู้ส่งสารรับพระราชอาณัติ พระครู ฐานานุกรม เปรียญ เจ้าหมวดในคณะและนายประกัน ของภิกษุผู้สมคบเป็นเจ้าสำนัก แลภิกษุอื่นที่อยู่ร่วมอุปัชฌายาจังหวัดเดียวกับผู้สมคบบนนั้น ๆ เรียกรักรันเสียเงินให้เป็นรางวัลแก่ผู้จับ นับตัวพระสงฆ์สามเณรผู้อยู่นอกบาญชีรูปละ ๓ ตำลึง ถ้าพระสงฆ์สามเณรอาคันตุกะจะมาอาศัยอยู่ ก็จงบอกเจ้าพนักงานกรมธรรมการให้รู้ พระสงฆ์สามเณรที่อยู่ในบาญชีมีประกันผู้รับแล้ว แลประพฤตินาจารย์ทุจริตอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นการเกี่ยวข้องในพระราชอาณาจักร ควรจะสึกเป็นโทษหลวงนั้น เมื่อพระราชอาณัติ พระครู ฐานานุกรม เปรียญ เจ้าคณะ แลเจ้าอธิการรู้จักตัวพระสงฆ์สามเณรผู้ทำผิดแล้ว ขอให้พระราชอาณัติ พระครู ฐานานุกรม เปรียญ เจ้าคณะ เจ้าอธิการ เป็นธุระว่ากล่าวให้ พระสงฆ์สามเณรผู้ทำผิดอย่างทีกล่าวห้ามไว้แล้วสึกเสีย อย่าให้รอกอยู่ในพระศาสนา ถ้าพระสงฆ์ สามเณรผู้ทำผิดไม่ยอมจะสึก ก็ให้มอบตัวคืนให้นายประกันผู้รับตัวไป ถ้าผู้ทำผิดรู้สึกโทษตัว หนีไปก็ดี หรือมีอธิการณ์เล็กน้อย เจ้าคณะ เจ้าอธิการไม่พอใจ ขับไล่ไปก็ดี ลาไปโดยปรกติ หรือไปโดยธรรมดาก็ดี ก็ให้มาบอกกรมธรรมการแต่ยังไม่มีคดีฟ้องต้องชัด ว่าพระสงฆ์ สามเณรรูปนั้น ประพฤติอนาจารสิ่งนั้น ๆ ให้สึกไปแล้ว แลหนีไปแล้ว หรือไม่ยอมสึก มอบตัวคืนให้นายประกันผู้รับไปแล้ว หรือขับไล่ไปเสียแล้ว แลลาไป สึกไป โดยธรรมดา เมื่อเจ้าคณะ เจ้าอธิการ มาบอกไว้ดังนี้แล้วไม่ติดตามเอาตัวผู้ทำผิดนั้นมาชำระคดีเรื่องนั้น ๆ ต่อไป ความสิ่งใดจะเกิดขึ้นที่ตัวผู้หนี ก็ไม่เอาตัวผู้หนีแต่เจ้าคณะ เจ้าอธิการ ให้กรมธรรมการ ทำตัวประทัดตราให้เจ้าคณะ เจ้าอธิการ ไปเป็นสำคัญว่าได้มาบอกไว้แล้ว ถ้าไม่ได้มาบอกไว้ แต่ก่อนแล้ว ภายหลังมีคดีความสิ่งใดเกิดขึ้น จะตั้งจำหน่ายว่า ขับไล่ไปเสียแล้ว ลาไป สึกไปแล้ว หรือหนีไปก่อนแล้วนั้นไม่ได้ จะต้องเร่งเอาตัวผู้ต้องคดีแต่เจ้าคณะ เจ้าอธิการ ทุก ๆ เรื่อง

พระราชบัญญัติประกาศมา ณ วันศุกร์ เดือน ๙ แรมค่ำ ๑ ปีวอก โทศก ฯ

๒๔. ประกาศห้ามพระสงฆ์ไม่ให้บอกใบ้แทงหวยแลประพฤติอนาจาร

(ณ วันจันทร์ เดือน ๑๐ แรม ๓ ค่ำ ปีวอก โทศก)

ด้วย พระธรรมการบดี ศรีวิสุทธิศาสนวงศ์ประการ จางวางกรมธรรมการ รับพระบรมราชโองการสั่งว่า อัญเชิญพระราชปุจฉาออกมาเผด็จถาม พระพิมลธรรม พระธรรมวโรดม พระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย ๑๖ รูป ประชุมกัน ณ ตำหนักกรมสมเด็จ พระปรมาธิบดีชินโรส ศรีสุคตขัตติยวงศ์ วัดพระเชตุพนมหาวิหารว่าแต่ครั้งก่อน พระราชาคณะ ผู้น้อยผู้ใหญ่ ท่านประชุมกันปรึกษาโทษว่า พระภิกษุสามเณรบอกใบ้แทงหวยเป็นการใกล้ อุตริมนุษยธรรมอยู่ เหตุไม่รู้ ว่ารู้ ไม่เห็น ว่าเห็น ทั้งเป็นภณฑไทยใกล้ทินนาทาน เหตุเขา เสียทรัพย์ทั้งสองฝ่าย ไม่เอาไว้ร่วมสังฆกรรมทำอุโบสถธรรมต่อไป ให้สึกเสีย แต่ภิกษุ ที่แทงหวยนั้นเป็นสเทกจจาเยียวยาได้ จึงปรึกษากันจะขอรับพระราชทานว่ากล่าวสั่งสอน เอาสัญญาทานบณไว้สักครั้งหนึ่ง ถ้าขึ้นกระทำต่อไป จะให้สึกเสียจากพระศาสนา ได้ถวาย พระพรไว้ครั้งนี้แล้วก็ให้หมายประกาศไปให้รู้ทั่วทุก ๆ พระอารามแล้ว ตั้งแต่นี้สืบไปเบื้องหน้า มีภิกษุสามเณรเป็นนักเลงบอกใบ้แทงหวยเกิดขึ้น ณ อารามใด ๆ จะให้ลงทัณฑกรรม พระราชาคณะพระครู ฐานานุกรม เจ้าคณะ เจ้าอธิการ ในพระอารามนั้น ๆ แลจะถวาย ทัณฑกรรมเจ้าประคุณผู้ใหญ่ที่มาประชุมพร้อมกันด้วย กฎหมายฉบับนี้ ก็ประกาศให้รู้ตัวกัน แต่ก่อนครั้งหนึ่งแล้ว ก็บัดนี้ภิกษุสามเณรยังประพฤติขึ้นหมายยืนอยู่ หาประพฤติตาม กฎหมายที่ประกาศไว้ หาเอาไม่ ยังบอกใบ้แทงหวยกินเหล้า เล่นเบี้ย ทำอนาจารต่าง ๆ ตามอำเภอใจ ฝ่ายพระราชาคณะ ฐานานุกรม ผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงเล่า ก็ไม่มีความอาย แก่พระสงฆ์ลังกา พม่า มอญ ซึ่งได้เข้ามาอยู่ในพระมหานคร แลไม่มีความอายสัปบุรุษสีกาทายก ที่เขามีศรัทธาเลื่อมใสในพระศาสนา จึงละเมินเพิกเฉยเสีย หาช่วยสั่งสอนห้ามปรามกันไม่ ภิกษุสามเณรจึงกำเรบใจกระทำแต่การทุจริตต่าง ๆ ตามอำเภอใจ ให้มัวหมองในพระศาสนา มีเป็นอันมาก จนถึงอายสมิเขียน อยู่วัดชีปะขาว ไปนอนบอกหวยอยู่ในบ้านกับสีกา ๒, ๓, ๔, คิน แลอายมหาขัน เปรียญ อยู่วัดมหาธาตุทุ่งห่มผ้าปลอมเพศคฤหัสถ์กินเหล้าถือดาบ เที้ยวกลางถนนเปลากกลางคิน ราชบุรุษจับได้ ทราบถึงเจ้าแผ่นดิน จึงมีพระบรมราชโองการ โปรดเกล้าฯ ให้พระธรรมการบดี ดำเนินพระราชปุจฉามาเผด็จถามพระราชาคณะผู้น้อยผู้ใหญ่ ว่าภิกษุสามเณรบอกใบ้หวยอย่างอายเขียนแลช่างทำทองรูปพรรณนั้น ควรจะไว้รวมอุโบสถ สังฆกรรมหรือ หรือจะมีความรังเกียจเป็นประการใด ให้ถวายพระพรทรงทราบ พระราชา คณะผู้น้อยผู้ใหญ่ได้ถวายพระพรแล้ว ว่าภิกษุบอกใบ้หวยอย่างอายเขียนนี้ เป็นบาปสมาจาร

แลภิกษุสามเณรกินเหล้า ปลูกมณฑลเป็นคฤหัสถ์เช่นอ้ายขัน แลเป็นช่างทำทองรูปพรรณ เป็นการจ้างหากินอย่างฆราวาสนั้นก็ดี เหล่าจำพวกนี้ ไม่รับพระราชทานเอาไว้ รวมอุโบสถสังฆกรรม ถ้าจับได้จะลงทัณฑ์กรรมตี ๕๐ ที แล้วจะให้สึกจากพระสงฆ์ แต่นี้สืบไป พระราชาคณะฐานานุกรม เปรี๊ยะ เจ้าหมู่ทุกคณะเจ้าอธิการ ในกรุงนอกกรุงทุก ๆ พระอารามทราบหมายประกาศนี้แล้ว ช่วยว่ากล่าวสั่งสอนพระสงฆ์สามเณรอย่าให้บอกใบ้แทงหวย ทำช่างทองรูปพรรณต่าง ๆ เป็นการจ้างหากินอย่างฆราวาส อย่าให้นุ่งห่มผ้าคฤหัสถ์เที่ยวกินเหล้าใส่หมวกจีบเที่ยวแทงไปแทงตามโรงจีนแลประเทศที่ใด ๆ ก็ดี อย่าให้มีผิดขึ้นได้ในพระอารามเป็นอันขาด ถ้ามีอยู่ในพระอารามใด พระครู ฐานานุกรม เจ้าหมู่ เจ้าคณะ เจ้าอธิการ อย่าปิดบังอำพรางไว้ จับตัวมาส่งยังเจ้าคณะ เหนือ ใต้ กลาง วัดพระเชตุพนจงทุก ๆ เรื่องอย่าประมาท ราชบุรุษเขาสืบเสาะบนบานจับภิกษุสามเณรผู้บอกใบ้แทงหวย หรือกินเหล้า นุ่งห่มผ้าปลูกมณฑลเป็นคฤหัสถ์ ใส่หมวกจีบแทงไปแทงถั่วถือศีลตราวุธกระบองยาว กระบองสั้น เป็นช่างทองทำรูปพรรณ เป็นการจ้างหากินอย่างฆราวาส ประพฤติอนาจารต่าง ๆ ถ้าราชบุรุษเขาจับตัวเอามาได้ หรือมีผู้มาร้องเรียน รู้จักชื่อว่าอยู่วัดใดอารามใดแล้ว จะให้ปรับหมายทำทัณฑ์กรรมกับพระครู ฐานานุกรม เจ้าคณะ อธิการ อุปัชฌาย์อาจารย์ วัดนั้น ๆ แล้ว จะต้องปรับหมายให้เสียรังวัด เหมือนเช่นวัดมหาธาตุ ถ้าภิกษุสามเณรอยู่ในกุฎใกล้เคียงกัน รู้เห็นแล้วไม่เอาความมากราบเรียนกับเจ้าคณะผู้ใหญ่ให้แจ้งก็จะให้ปรับโทษจงหนักตามภิกษุสามเณรผู้กระทำผิด แต่พระภิกษุเถรเถรรูปใดอยู่พระอารามใดที่บอกใบ้แทงหวยให้เขานั้น เจ้าหมู่เจ้าคณะรู้แล้ว ให้จับตัวมาส่งแก่เจ้าคณะผู้ใหญ่วัดพระเชตุพน อย่าให้ปิดบังไว้ในพระศาสนาเป็นอันขาด

หมายประกาศมา ณ วันจันทร์ เดือน ๑๐ แรม ๓ ค่ำ ปีวอก โทศก

๒๕. ประกาศให้เจ้าคณะมีหมายประกาศไปตามพระอาราม ให้ชำระต้นไม้ต่าง ๆ ที่ขึ้นบนหลังคา แลกำแพง ให้ชำระลานวัด ให้หมดจด ในเวลาเสด็จพระราชทานพระกฐิน คัดจากหมายรับสั่ง

(ณ วันอังคาร เดือน ๑๑ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีวอก โทศก)

ด้วยพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอดุมรัตนราศี รับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ๆ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ สั่งว่า ในเดือน ๑๑ ข้างแรมนี้ก็ฤดูจะเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกฐินในพระอารามหลวงนั้น ให้เจ้าคณะมีหมายประกาศไปตามพระอารามขึ้น ให้ชำระต้นไม้ต่าง ๆ ที่ขึ้นบนหลังคาพระอุโบสถ พระวิหารการเปรียญ กุฏิ ศาลา พระเจดีย์ พระปราสาท กำแพงแก้ว แลที่ไม่ควรขึ้นนั้นก็ให้ชำระเสีย กับทั้งในลานวัดนั้นก็ให้ชำระเสียให้หมดจด แล้วให้ขัดตะไคร่น้ำเอาปูนฉาบเสียใหม่ ให้หมดจดงามดี จงทุก ๆ พระอารามถ้าจะต้องการปูนใช้บ้างเล็กน้อยก็ให้ไปถวายพระพรที่วังพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอดุมรัตนราศี กำหนด ณ วันจันทร์ เดือน ๑๑ แรม ๑ ค่ำ ปีวอก โทศก จะแต่งให้สั่งขการกรมธรรมการออกตรวจจงทุก ๆ พระอาราม ถ้าพระอารามใดยังรกร้างอยู่ก็จะให้เกาะไวยาวังกรไปขังไว้ แล้วจะให้ผู้ตรวจมาตรวจดู ถ้าชำระพระอารามหมดจดดีแล้ว จึงจะให้ปล่อยไวยาวังกร ให้พระครูปลัดหมายไปตามวัดขึ้นให้รู้ทั่วกันโดยเร็วจงทุกพระอารามอย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง หมายมา ณ วันอังคาร เดือน ๑๑ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีวอก โทศก

๒๖. ประกาศพระราชบัญญัติเรื่องพระสงฆ์สามเณรลักเพศ

(ณ วันเสาร์ เดือน ๕ แรม ๑๑ ค่ำ ปีระกา ยังเป็นไทศก)

มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ให้ประกาศแก่พระราชวงศานุวงศ์ ข้าราชการองธุลีพระบาท ในพระบรมมหาราชวัง ในพระบวรราชวัง แลพระสงฆ์ แลสามเณร แลราษฎรทั้งปวงให้ทราบทั่วกันว่า พระสงฆ์สามเณรทุกวันนี้มักประพฤติการนักรเลงแปลงเพศ เป็นคฤหัสถ์ไปเล่นเบี้ย เล่นโป แลสูบฝิ่น กินสุราถือศีลตราวุธเที่ยวกลางคืนชุกชุมมากขึ้น จับได้มาเนืองๆ ครั้นแปลงเพศมาถึงกฎแล้วก็สำคัญใจว่าตัวไม่ได้ปลงสิกขาบท กลับเอาผ้าเหลือง นุ่งห่มเข้าตามเพศเดิม การที่ถือใจว่าไม่ได้ปลงสิกขาบท กลับนุ่งห่มผ้าเหลืองนั้นเป็นความในใจ จะเชื่อถือเอาไม่ได้ ฝ่ายคฤหัสถ์ที่แปลงเพศเป็นภิกษุเข้าร่วมสังฆกรรมในคณะสงฆ์นั้น ตามพระวินัยบัญญัติก็มีโทษห้ามอุปสมบท เพราะฉะนั้นตั้งแต่บัดนี้สืบไป พระสงฆ์สามเณรรูปใด ๆ แปลงเพศเป็นคฤหัสถ์ปลอมไปเล่นเบี้ย เล่นโป แลสูบฝิ่น กินสุรา ถืออาวุธเที่ยวกลางคืน อย่างใดอย่างหนึ่งที่กล่าวห้ามไว้ นั้น มีผู้จับตัวมาได้ หรือสึกแล้วยังไม่พ้นสามเดือน มีโจทก์ฟ้องกล่าวโทษ พิจารณาเป็นสัจแล้ว จะให้สักหน้าว่าลักเพศภิกษุ ลงพระราชอาญาเข็ยน ๒ ยก ๖๐ ที ส่งตัวไปเป็นไพร่หลวงโรงสี ฝ่ายพระราชวงศานุวงศ์ ข้าราชการองธุลีพระบาท แลราษฎร คนใดที่ได้ไปเล่นเบี้ย เล่นโป สูบฝิ่น กินสุราอย่างหนึ่งอย่างใด ด้วยกันกับพระสงฆ์สามเณร ที่แปลงเพศเป็นคฤหัสถ์นั้น จะให้ปรับไหมนับตัวพระสงฆ์สามเณรผู้ที่ลักเพศไปด้วยนั้นรูปละ ๑๐๐ บาททุกคน เงินค่าปรับไหมจะเอาไปทำการในพระอารามเป็นพินัยแก่พระพุทธศาสนา ถ้าไม่มีเงินจะเสียค่าปรับไหม ก็จะทำให้เอาตัวจำตรวนไว้ใช้การในพระอาราม หักเงินให้เป็นค่าแรงเดือนละตำลึงกึ่งกว่าจะครบเงินค่าปรับไหม

อนึ่ง พระสงฆ์สามเณรรูปใด ๆ สิกวันใดแล้ว ขอให้พระราชอาคณะ พระครู ฐานานุกรม เปรียญ แลเจ้าอธิการในอารามนั้น วัดนั้น จดหมายไว้ให้มั่นคงแน่นอน ว่าพระสงฆ์สามเณร รูปนั้น ๆ สิกวันนั้นจะได้เป็นที่อ้างหมายเป็นสำคัญต่อไป

พระราชบัญญัติ ประกาศมา ณ วันเสาร์ เดือน ๕ แรม ๑๑ ค่ำ ปีระกา ยังเป็นไทศก เป็นวันที่ ๓๖๑๕ ในรัชกาลปัจจุบันนี้ พระธรรมการบดี เป็นผู้รับสั่ง

๒๗. ประกาศเรื่องบรรจุของในพระเจดีย์ที่เขาพนมขวิด

(ณ วันจันทร์ เดือน ๖ แรม ๕ ค่ำ ปีระกา ตรีศก)

มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ให้ประกาศแก่พระภิกษุสามเณร แลราษฎรให้รู้ทั่วกันว่า พระเจดีย์บนยอดเขาพนมขวิดนี้ เดิมท่านเจ้าอธิการวัดสระบัวได้สร้างขึ้น ใช้นานแล้ว ครั้นภายหลังต้องอสณิบาดชำระไปแล้ว ครั้นเมื่อเดือนหก ปีวอก โทศก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม ในรัชกาลที่ ๔ ในพระบรมราชวงศ์ปัจจุบันนี้ ได้เสด็จพระราชดำเนินออกมาประพาส แลทอดพระเนตร การเริ่มแรกนาหลวงในเขาพนมขวิด จึงมีพระราชประสงค์จะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในการ ปฏิสังขรณ์ จึงได้มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้ช่างก่อปั้นพอกเพิ่มเติมให้เชื่องขึ้นกว่าเก่า แล้วได้ทรงบรรจุเตปูนียัตถุ เรียกว่าพระบรมพุทธรูปสาโรกธาตุนาตุน้อย ๗ พระองค์ เป็นพระธาตุได้มาแต่เมืองลำพูนบ้าง เมืองน่านบ้าง เมืองพม่าบ้าง เพื่อว่าจะต้องที่แท้บ้าง เป็นบุญเขตประดิษฐานไว้ในถ้ำช่องจันทร์แดงที่ ๑ แล้วไว้ในถ้ำช่องจันทร์ขาวที่ ๒ แล้วไว้ในถ้ำช่อง ศิลาที่ ๓ ปกปิดไว้ในถ้ำตาด แลมีโบลานจาริกอักษรบาลีโอวาทปาติโมกข์ แลพาทูลเทศนา แลอื่น ๆ หกกลานแล้วปิดทองคำเปลว ปกปิดไว้ในถ้ำตาดเท่านั้น ไม่มีของมีราคาสำคัญยิ่งไป กว่านี้ เพราะได้ทราบอยู่แล้วว่า พระเจดีย์อยู่ในที่เปลี่ยวที่ไกลไม่มีใครรักษา ผู้ที่จะสำคัญว่า จะมีทรัพย์ฝังไว้ มักขุดทำลายให้ยับเยินไปเสีย ได้เห็นเป็นตัวอย่างมามากแล้ว จึงได้บรรจุไว้ แต่พระบรมธาตุแลโบลานจาริกพระบาลีปิดทองคำเปลวเท่านั้น เพื่อเป็นบุญเขตเจริญกุศลพิเศษ แก่เทพยตามนุษย์สี่ปुरुชชายหญิง แลพระภิกษุสามเณรทั้งปวงบรรดาที่ได้มาถึงพระเจดีย์ แล้วได้মনัสการบูชาเป็นประโยชน์เท่านั้นดอกอย่าให้ผู้ใดสงสัยว่ามีของดีมีราคา ไม่มีเพชรพลอย พุทธรูปทองเงิน ของที่ดีมีราคา บรรจุไว้เลยในพระเจดีย์นี้ เพราะฉะนั้นขอเสียอย่าให้มีผู้ใด สำคัญว่ามีของดีมีราคา แล้วพยายามลอบลักขุดหาของที่บรรจุในพระเจดีย์นี้เลย จงให้ตั้งอยู่ เป็นปรกติไว้วันมัสการ แลเป็นเครื่องงามบ้านงามเมืองเถิด จะได้เป็นที่ทำบุญบูชาของผู้มีศรัทธา

ประกาศนี้เป็นความจริงมา ณ วันจันทร์ เดือน ๖ แรม ๕ ค่ำ ปีระกา ตรีศก เป็นปีที่ ๑๑ ในรัชกาลปัจจุบันนี้ฯ

พระบรมธาตุ ๗ พระองค์

ที่ ๑ จันท์แดง

ที่ ๒ จันท์ขาว

ที่ ๓ ศิลา

โบลานปิดทอง

๒๘. ต้นประกาศพระราชทานแลกเปลี่ยนที่วิสุงคามสีมาเมืองลพบุรี

(ณ วันพุธ เดือน ๑๒ แรม ๑๓ ค่ำ ปีมจ จัตวาศก)

มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุริสิงหนาท ในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๔ ในพระบรมราชวงศ์นี้ ให้ทำคำประกาศไว้ให้พระสงฆ์สามเณรแลคฤหัสถ์ใคร ๆ ผู้ใด ซึ่งได้อ่านแลฟังให้ทราบทั่วกันว่า พระราชวังเก่าเมืองลพบุรี พระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ทรงสถาปนาขึ้น หรือปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมของเก่าที่มีมาแต่เดิมขึ้นไว้ให้บริบูรณ์ เป็นที่ประทับเสด็จอยู่ในฤดูแล้งหลายปีในเวลารัชกาลอันนั้น ขอบเขตกำแพงรอบคอบ แลชากเศษของพระที่นั่งมีชื่อต่าง ๆ ก็ยังเหลือปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ แลมีความในหนังสือพระราชพงศาวดารโบราณแต่งสืบมากล่าวว่าเมื่อเวลาพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรงพระประชวรหนักใกล้เสด็จสวรรคต มีข้าราชการข้าหลวงเดิมบางนาย มีความจงรักภักดีกตัญญูทเวทิต่อพระเดชพระคุณมาก ไม่อยากจะเป็นข้าท่านผู้อื่นต่อไป เมื่อเห็นทรงพระประชวรหนักแล้วก็มีใจอุตสาหะจะใคร่ได้บรรพชาอุปสมบทในพระพุทธรูปศาสนา ประพฤติพรหมจรรย์อุทิศถวายส่วนพระราชกุศลฉลองพระเดชพระคุณต่อไป จึงได้กราบทูลถวายบังคมลา ก็ทรงพระราชครึธาทรงพระอนุญาตแล้วพระราชทานผ้าไตร จีวร บาตร บริหารพร้อม แล้วมีพระราชประสงค์จะให้พระสงฆ์ทำสังฆกรรมให้สำเร็จบรรพชาอุปสมบทแก่พวกนั้นในพระราชวังนั้น ไม่ให้ไปทำในที่อื่นห่างพระเนตรพระกรรณไป ครั้นนั้นพระสงฆ์ทั้งปวงปรึกษาพร้อมกันถวายพระพรว่าจะทำอุปสัมปทกรรมในพระราชวัง ตามพระราชประสงค์นั้นยังไม่ได้ ต่อถ้าทรงกำหนดเขตรอบคอบสถานที่จะให้ทำอุปสัมปทกรรมนั้นเป็นวิสุงคามสีมา ยกเป็นแขวงหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขตแล้ว จึงจะทำอุปสัมปทกรรมในที่นั้นได้ จึงพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรงกำหนดเขตรอบขอบกำแพงพระราชวังเอากำแพงเป็นสำคัญทุกทิศ แล้วก็ทรงพระราชอุทิศถวายเป็นวิสุงคามสีมาแต่พระสงฆ์อันจะมาแต่จตุทิศทั้งสี่ จะได้อาศัยทำสังฆกรรมมีอุโบสถกรรมเป็นต้นโดยง่าย แลว่าครั้งนั้นพระสงฆ์ได้รับที่วิสุงคามสีมา ซึ่งทรงพระราชอุทิศถวายนั้นแล้วไปชุมนุมกันที่ท้องพระโรง เนื่องกับมุขเด็จพระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญมหาปราสาท แล้วทำสังฆกรรมให้สำเร็จอุปสมบทแก่ข้าราชการพวกข้าหลวงเดิมเหล่านั้น ตามพระราชประสงค์เสร็จแล้ว ก็ถวายพระพรลาพากันกลับไปยังพระอาราม มีความในพระราชพงศาวดารดังนี้ก็การเป็นจริงดังว่านี้ หรือจะไม่จริงประการใดก็ยังสงสัยอยู่ ก็ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จสวรรคตมาแล้วจนบัดนี้ กาลก็ล่วงไปใกล้ ๒๐๐ ปี ในเวลารัชกาล

พระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น ต่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้านั้นมา ก็ไม่ได้ยินว่าพระองค์ใดไปทรงซ่อมแซมปฏิสังขรณ์ ยกพระราชวังนั้นเป็นพระอารามให้สมกับการที่ว่าเป็นวิสุคามสีมา พระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ทรงพระอุทิศถวายไว้เป็นของสงฆ์ แลจะได้มีปรากฏว่าพระสงฆ์ไปครอบครองเป็นเจ้าของที่นั่น คือจะเอาเป็นพระอารามที่อยู่ก็ดีจะให้ผู้ใดเช่าเป็นที่อยู่ที่ทำสวนเก็บเอาค่าเช่า เป็นตัตรูปบาตบริโภคตแก่สงฆ์ก็ดี ก็ไม่มีที่ให้เห็นได้ยินเลย คนทั้งปวงก็ยังเรียกที่นั่นอยู่ว่าพระราชวังคุ้มบัดนี้ ก็ถ้าจะเห็นไปว่าที่นั่นหาเป็นของสงฆ์ไม่ ก็ยังมีความสงสัยอยู่ว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น ๆ ซึ่งได้เสวยราชสมบัติภายหลัง แต่พระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้านั้นมา ไม่มีพระองค์ใดพระองค์หนึ่งไปสถาปนาซ่อมแซมขึ้นเป็นพระราชวัง แล้วเสด็จไปประทับสำราญพระราชหฤทัยบริโภคราชราชวังนั้น ดังพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้านั้นเลย วิสัยท่านโบราณก่อน ๆ ที่ใดสิ่งใดมีกำแพงล้อมแน่นหนา ถ้าไม่ได้บริโภคแล้วก็ยอมหรือแรงทำลายล้างเสียด้วยเข้าใจว่าข้าศึกศัตรูจะเข้าอาศัย แลพระราชวังนี้ก็ไม่มีการเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนพระองค์ใดพระองค์หนึ่งหรือแรงแย่งทำลายล้างลงเลย เป็นแต่ของชำรุดทรุดโทรมหักพังไปเอง บางพรรกราษฎรเห็นว้ากร้างว่างเปล่าอยู่ ก็เข้าไปอาศัยทำสวนน้อยหน้า เมื่อเห็นตึกร้างบางอันก็คิดว่าจะทำสวนอยู่ก็หรือเสียบ้าง แลพระที่นั่งสุทธานาวรรคนั้นมีผนังก่อด้วยศิลาแลงเมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์ศิลาแลงมาก่อพระเจดีย์ที่วัดสระเกษ มีพระบรมราชโองการดำรัสให้ข้าราชการไปเที่ยวหาศิลาแลงในเมืองร้างเก่า ๆ มาครั้งนั้นผู้รับสั่งไปเที่ยวหรือศิลาแลงที่เป็นผนังตึกแลกำแพงของวัดของบ้านแลสะพานข้างในกรุงเก่าไปทูลเกล้า ฯ ถวายเป็นอันมาก ครั้งนั้นจึงพวกหนึ่งมารื้อพระที่นั่งสุทธานาวรรคขนเอาศิลาแลงไปเสียด้วย การที่พระที่นั่งสุทธานาวรรคต้องรื้อดังนี้ ก็มีเพียงใน ๒๐ ปีลงมา ก่อนนั้นขึ้นไปไม่มีใครรื้ออะไร แลได้ทอดพระเนตร ทรงพิเคราะห์ทั่วไปเห็นแปลกประหลาด น่าที่จะเป็นที่สำคัญอยู่สองสิ่ง คือในชั้นต่ำใต้พระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญมหาปราสาท มีพระพุทธรูปศิลาหัก ๆ ทั้งเกลื่อนกลาดอยู่สองสามพระองค์แห่งหนึ่ง คือที่ตึกพระเจ้าเหา ข้างท้ายข้างหนึ่งมีแท่นชั้นชุกชืดเหมือนจะเป็นที่ตั้งพระพุทธรูปแห่งหนึ่ง ด้วยเหตุนี้เป็นที่สงสัยว่าชะรอยพระเจ้าแผ่นดินภายหลัง แต่พระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้านั้นมา จะทรงเห็นว่าที่นั่นเป็นที่วิสุคามสีมาของสงฆ์แล้วระมัดระวัง จึงไม่ไปทรงซ่อมแซมขึ้นบริโภคราชราชวังสืบไป แลไม่รื้อแรงทำลายเสีย งดไว้เหมือนพระอารามที่ร้างพระสงฆ์ หรือชนต่าง ๆ เก่า ๆ บางพวกเห็นจะสำคัญรู้ว่าที่นั่นเป็นของสงฆ์ จึงเชิญพระพุทธรูปบางพระองค์ไปไว้บนพระมหาปราสาท ครั้นเมื่อพื้นผุพังทำลายลงจึงแตกหักตกทั้งเกลื่อนกลาดอยู่ตั้งนี้กระมัง ที่ตึกพระเจ้าเหาจะมีผู้ทำแท่นขึ้นตั้งพระพุทธรูปไว้กระมัง ยังสงสัยอยู่

แลในรัชกาลปัตยุบันนี้ เมื่อปีมะโรง นักขัตร์ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสังเกต จนเหตุทั้งปวงนี้ได้ทราบพระราชหฤทัยแล้ว จึงทรงปรึกษาด้วยพระราชอาคณະนักปราชญ์ ในพระพุทธรูปศาสนาแลท่านเสนาบดีที่มีสติปัญญา มีความคำนึงรู้อบคอบในการแผ่นดิน ว่าสถานถิ่นที่เป็นพระราชวังในเมืองลพบุรีนั้นอำปลังอยู่ จะว่าเป็นของวัดก็ใช่ ของบ้านก็ใช่ แลบัดนี้ราษฎรก็ไปหวงเอาเป็นส่วน ๆ ปลุกน้อยหนา ถือว่า ส่วน ๆ นั้นเป็นที่ดินของตัว ซ้อขายให้ปันแก่กันไปก็มี จะทำอย่างไรดีจึงจะสมควร ถ้าจะนั่งไว้ ขนมีทรัพย์ต่างประเทศที่เข้ามาใหม่ ๆ ดินหาที่อยู่ทำกิน จะเห็นว่าที่นั้นมีผนังตึกรามมาก มีกำแพงล้อมอยู่รอบคอบ ควรจะสร้างซ่อมแซมขึ้นเป็นตึกกว้านบ้านเรือนที่อยู่ได้ก็จะพากัน ไปซื้อที่สวนน้อยหนาของราษฎรเหล่านั้นได้แล้วจะรื้อกำแพงหรือผนังบางอันมาประสม บางแห่ง ก่อขึ้นเป็นตึกกว้านบ้านเรือนของเขาได้ ก็จะเป็นที่เสียพระเกียรติยศแผ่นดินไปว่า พระราชวังโบราณกลับกลายเป็นบ้านชนนอกประเทศ เมื่อเวลาเขาไปจับเข้าแล้วจะไปห้ามไว้ ก็ใช่ที่ เพราะของนั้นเป็นของร้างไม่มีใครบริโภค เขาจะไปทำให้ดีขึ้นก็ต้องยอม ถ้าแม้ ฝ้ายเราจะชิงไปรื้อเอาอิฐเอาปูนมาเสียให้หมด แล้วเอาไปก่อสร้าง หรือซ่อมแซมพระเจดีย์ วิหารอารามน้อยใหญ่ แรงรื้อแรงขนนั้นก็ต้องเสียค่าจ้างค่าแรงคนมากไปยิ่งกว่าจะเสียเงิน ซ้ออิฐซ้อปูนใหม่ทำอะไร ๆ นั้นอีก ของฝีมือท่านแต่ก่อนเป็นของโบราณท่านทำไว้ จะรื้อ ทำลายล้างให้สาบสูญเสียก็เสียตาย ผู้ที่รื้อทำลายของโบราณใหญ่ ๆ นั้นก็เห็นไม่ใคร่จะสบายนัก วุ่นวายมีเหตุต่าง ๆ ถ้าจะไปทำลายล้างลงมีเหตุอะไรขึ้นก็จะเป็นที่เสียใจ ก็ถ้าจะไปซ่อมแซม สร้างขึ้นใหม่เป็นวัดใหญ่ เช่นวัดเฉลิมพระเกียรติเมืองนนทบุรีแล้วยกถวายเป็นของสงฆ์ ก็ในเมืองลพบุรีจะมีพระสงฆ์ที่รูปก็องค์แลหายกลับบุรุษศฤห์สัก็คน จะสามารถอาจทำนุบำรุง รักษาครอบครองพระอารามนี้ให้เป็นอารามสืบไปได้ ครั้นกาลนานไปก็คงจะตกลงเป็นอย่างเก่า เมื่อเราจะรู้แลเถิดว่าที่นั่นเป็นของสงฆ์ บัดนี้สงฆ์ก็ไม่ได้บริโภคอะไร จะให้ยกสมพัตสรอาหาร ผลไม้ในวังนั้นถวายสงฆ์ก็ดีอยู่ แต่จะคุ้มไม่ให้มีผู้ไปซื้อที่นั่นทำตึกทำบ้านก็ไม่ได้ จึงได้ทรง พระราชดำริเห็นความตามลักษณะในพระวินัย โดยเค้าบาลีในคัมภีร์บริวารกล่าวในเสทโฆ จนคาดว่า ของใดเป็นครุภัณฑ์ของสงฆ์ ที่พระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้าบัญญัติห้ามว่า ไม่ให้ แจกกันแลไม่ให้สละให้ใครเสียของนั้นเมื่อภิกษุจะเอามาแจกกันเสียก็ดี สละให้ใครเสียก็ดี ด้วยอุบายอย่างหนึ่งไม่เป็นอาบัตินั้นมีอยู่ ปัญหานี้นักปราชญ์คิดแล้ว ก็ความแก้ปัญหานี้ พระอรรถกถาจารย์เจ้าท่านว่า คือ ถ้ามีผู้เอาของอื่น เปลี่ยนให้เป็นของสงฆ์แล้ว ของเดิมก็พ้น จากเป็นของสงฆ์ จะเอามาแจกก็ดี มาสละเสียก็ดีก็ได้ คือใครได้เสียของเปลี่ยนของสงฆ์แทนแล้ว ของสงฆ์เดิมก็เป็นของผู้นั้น ในพระอรรถกถาจูฬวรรคก็กล่าววว่า ของสงฆ์ที่เป็นครุภัณฑ์

ที่พระพุทธรูปบัญญัติห้ามไม่ให้แจกไม่ให้สละนั้น ถ้าผู้ใดมีประสงค์จะเปลี่ยนเอาก็ได้ แต่ให้เอาของครุภัณฑ์เปลี่ยนกับของครุภัณฑ์ จะเอาลหุภัณฑ์มาเปลี่ยนไม่ควร อนึ่ง ให้เปลี่ยนของถาวรด้วยของถาวร จะเอาของไม่ถาวรมาเปลี่ยนของถาวรไม่ควร แลของที่เปลี่ยนกันนั้น มากน้อยใหญ่เล็กกว่ากันประการใด ถ้าไม่เสื่อมประโยชน์สงฆ์ไปแล้วก็ควรแล้วท่านสำแดงในที่เปลี่ยน ที่อาราม ที่วิหาร ที่สวน ที่นา ใหญ่เล็กใกล้ไกล แลเปลี่ยนกฎวิหารที่อยู่อาศัย กล่าวไว้พิสดารมาก ผู้มีประโยชน์คั่นพระคัมภีร์ดูจะรู้ได้ถ้วนถี่ ก็ด้วยเหตุดังนี้ ลักษณะวินัย ได้ทราบพระราชหฤทัยแล้วทุกประการ

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสให้เจ้าพนักงาน กรมพระเกษตราธิบดี จัดซื้อที่นา ตำบลหนึ่งใหญ่กว่าที่พระราชวังนั้น แลใหญ่กว่าที่บ้านเจ้าพระยาวิเชียรตัญญูด้วยเพราะได้เห็นที่บ้านเจ้าพระยาวิเชียรตัญญูนั้น พระสงฆ์ได้เข้าไปอยู่ครอบครองเอาเป็นที่วัดในคราวหนึ่ง แล้วละทิ้งร้างเสียจะรักษาให้เป็นวัดต่อไปไม่ได้ ที่นาที่จัดซื้อนั้น จึงทรงพระราชอุทิศถวายในพระพุทธรูปจักรเป็นของจาคะอุทิศสงฆ์แลเปลี่ยนที่พระราชวัง แลที่บ้านเจ้าพระยาวิเชียรตัญญู คินมาเป็นของในพระราชอาณาจักร ที่นาซึ่งทรงพระราชอุทิศถวายแลเปลี่ยนที่พระราชวัง แลที่บ้านเจ้าพระยาวิเชียรตัญญู บัดนี้ก็เป็นของสงฆ์มีผู้เช่าทำนาทุกปี ได้ยินว่าค่าเช่าได้ปีละ ๑๐ ตำลึงสองบาทสองสลึง พระสงฆ์ในเมืองลพบุรีได้เก็บเป็นตัตรูปบาตบริโกคอยู่ทุกปีตั้งแต่ปีมะเส็ง นพศก มา ค่านาก็ไม่ได้เก็บเป็นหลวง ที่ซึ่งทรงพระราชอุทิศถวายเปลี่ยนนั้น ไม่สักแต่ว่าเป็นที่พระกัลปนาสัตพระสัตสงฆ์ตามธรรมเนียม ทรงพระราชอุทิศยกเป็นที่ของสงฆ์ขาดให้สงฆ์เป็นเจ้าของด้วย ให้บริโกคค่านาเป็นพระกัลปนาด้วยเหมือนหนึ่งราษฎรเช่านาท่านผู้อื่นทำ ต้องเสียค่าเช่าให้เจ้าของนาด้วย ต้องเสียค่านาแทนเจ้าของนาด้วยฉันใด ผู้ที่เข้าไปทำนาในที่ของสงฆ์อันนั้น ต้องเสียค่าเช่าส่วนหนึ่ง ค่านาส่วนหนึ่ง เป็นของสงฆ์ทั้งสองส่วน ตามอย่างราคาที่ราษฎรเช่านากันเท่าไรแล้วเสียค่านาแทนกันไร่ละสลึงนั้น ตามธรรมเนียม นาโคหรือจะอย่างไรก็สุดแต่กับปัยการกผู้รับบังคับสงฆ์ถ้ากับปัยการกผู้รับบังคับสงฆ์ จะทำนาเอาข้าวส่งสงฆ์หรือขายเอาเงินใช้ก็ตาม แต่ค่านาต้องเสียให้สงฆ์เป็นพระกัลปนาด้วยว่าด้วยค่านาในที่นา นี้ อย่าให้กำนันแลเสนาข้าหลวงเข้าไปล่วงว่าล่วงกล่าวเรียกร้อง อย่างที่กัลปนาสัตพระสัตสงฆ์ที่อื่นนั้นเลย การทั้งปวงจงเสร็จสุดอยู่แก่พระสงฆ์ทั้งปวงในแขวงเมืองลพบุรี ก็ถ้ามีความขัดข้องประการใดด้วยที่นั้นไปภายนอก ขอให้พระสงฆ์ในเมืองลพบุรีพร้อมกันแต่งผู้อาสาสงฆ์ฟ้องต่อกรมธรรมการในกรุงเทพมหานคร หรือธรรมการในหัวเมืองเกิดในรัชกาลปัตยุบันนี้ก็จะสั่งให้ชำระให้ หรือถ้าขัดข้องจะบังเกิดมีในอนาคตเวลาไกล ก็ขอให้ท่านผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน ถ้านับถือพระพุทธรูปศาสนาก็จงเห็นแก่พระพุทธรูปศาสนา ถ้านับถือ

แต่ยุติธรรมก็จึงเห็นแก่ยุติธรรม ช่วยชำระให้ถูกต้องตามคำประกาศนี้เทอญ เพราะที่นานั้น ได้เอาเงินหลวงจัดซื้อของราษฎรแล้วโดยดี ไม่ได้แย่งชิงของผู้ใดมาถวายดอก ควรเห็นว่าเป็นของสงฆ์แท้ขาดทีเดียวให้ท่านทั้งปวงรู้ดังนี้ทั่ว ๆ กันสืบไป

ก็วัดภูสณาน คือพระที่นั่งมีชื่อน้อยใหญ่ แลตึกศาลากำแพงรอบกำแพงชั้นนอก ชั้นในนั้น ก็ไม่มีว่าในพระราชพงศาวดารดอก ว่าทรงพระราชอุทิศถวายเป็นของสงฆ์ด้วย มีว่าแต่ถวายแต่ที่เป็นวิสุทธคามสีมาแต่พระวอจาทิพระบาทมหาราชตรัสสนั้น จะอย่างไรก็ไม่รู้เป็นแน่ เมื่อทรงพิเคราะห์ตามลักษณะพระวินัยก็ตีตามกฎหมายบ้านเมืองก็ตี เห็นความว่าถ้าผู้ใดว่าแก่ผู้อื่นว่า ที่บ้านของข้านี้ ข้าให้แก่ท่าน จงเป็นที่ของท่านเมื่อว่าแต่ท่านที่ดินเป็นของผู้ได้เหย้าเรือนรั้วกำแพงยังเป็นของเจ้าของเดิม ๆ แลผู้ใดได้มรดกเจ้าของเดิมจะรื้อเอาไปอื่นก็ได้ จะขายเสียก็ได้ ถ้าว่าผู้ให้กล่าวแก่ผู้อื่นว่าเรือนโรงรั้วกำแพงเหล่านี้ข้าให้แก่ท่านจงเป็นที่ของท่าน แต่ที่ไม่ได้ว่า เมื่อเป็นดังนี้ก็เป็นของเจ้าของเดิม ถ้าผู้ใดได้รับเหย้าเรือนรั้วกำแพงที่มีผู้ให้ตั้งนี้ จะอยู่ในที่นั้นก็ชื่อว่าอาศัยที่เจ้าของเดิมอยู่ถ้าเจ้าของเดิมแลผู้รับมรดกเจ้าของเดิมไม่ให้อยู่เหย้าเรือนรั้วกำแพงเหล่านั้น ผู้ที่เป็นเจ้าของใหม่ก็ต้องรื้อเอาไป หรือบอกขายแก่ผู้อื่นเสียก็ได้ แต่จะทักเอาที่ไม่ได้ ก็ในกฎหมายบ้านเมืองว่า เจ้าของบ้านยอมให้ผู้อาศัยปลูกเรือนเสาะไม้จริงหรือก่อตึกลงในที่ของตัวแล้ว ล่วงไป ๓ ปีแล้วจะไล่ไม่ได้ ต้องตัดสินที่ที่เรือนปลูกอยู่ที่ตึกตั้งอยู่ ให้เป็นของเจ้าของตึกเจ้าของเรือน ซึ่งว่าดังนี้ก็ตามปัญญาผู้ตั้งกฎหมายคำนึงเห็นไปว่า เจ้าของที่ยอมให้ผู้อาศัยทำของถาวรลงในที่ของตัวแล้ว ก็เหมือนกับยอมให้ที่ดินที่ของถาวรนั้นตั้งอยู่ ก็ซึ่งวางระยะ ๓ ปีนั้น คือจะกันไม่ให้ถ้อยความเกิด แต่ผู้ซึ่งจะรับมรดกเจ้าของที่เกลือกจะมาไล่ให้รื้อให้ถอนของที่จะรื้อจะถอนยากนั้นไป เป็นความลำบากแก่ผู้อาศัย จึงตั้งกฎหมายไว้เป็นแบบค้าย ดังนี้ ถ้าเจ้าของเดิมว่าแก่ผู้อื่นว่า ที่นี้ของข้าขอให้แก่ท่าน ทั้งเหย้าทั้งเรือนรั้วกำแพงก็ดี หรือว่าบ้านเรือนของข้านี้ทั้งที่ทั้งเรือน ข้าขอยกให้แก่ท่าน ก็ดี บ้านเรือนที่ดินอันนั้นเป็นของ ๆ ผู้ได้นั้นทั้งหมด ถึงเจ้าของเดิมทั้งบุตร ภรรยาจะอยู่ไปในที่นั้นด้วยก็ชื่อว่าอาศัยอยู่ ถ้าเจ้าของใหม่หรือผู้รับมรดกเจ้าของใหม่จะไม่ให้อยู่ไล่เสียก็ต้องไป หรือจะเรียกเอาค่าเช่าค่าไถ่ก็ต้องให้ตามใจเจ้าของใหม่ทั้งนั้น ก็เมื่อเวลาพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้า มีพระราชโองการดำรัสถวายที่พระราชวังนั้น จะว่าอย่างไรก็ไม่ทราบเลย แต่โดยการที่เห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินสืบ ๆ มา ไม่ไปรื้อไปแรงแย่งเอาอิฐเอาปูนไปใช้ราชการอื่นเลยนั้น เป็นที่เห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินทั้งปวงนั้นจะทรงแคลงว่า ตึกแลกำแพงในวังนั้นเป็นของสงฆ์หมดกระมัง เมื่อแคลงว่าจะเป็นเช่นในที่กล่าวที่หลังในสามอย่างนั้น ถือว่าอย่างนี้ก็คืออยู่เป็นครุฑเจตนา แต่บัดนี้ตึกเรือนวัดภูสณานในวังนั้นก็ไม่มีหลังคา

หักทรุดโทรมไปแล้วโดยมาก ถ้าโดยว่าสงฆ์จะได้เป็นเจ้าของที่นั่น คิดจะซ่อมแซมขึ้นให้เป็นที่อยู่ให้ได้ เมื่อไม่มีทุนรอนอื่นเพิ่มเติมเข้าเลย ก็คงจะต้องรื้อเอาอิฐผนังหลังอื่นมาก่อผสมหลังอื่นก่อรอบเข้าเป็นหลังคาให้อาศัยได้ จะต้องรื้อกำแพงเอาอิฐเก่าขายเขาจ้างคนใช้ทำการก็เมื่อทำดังนี้เครื่องอิฐปูนที่เหลืออยู่ในวังนั้นก็คงหมดไป ด้วยลักษณะวินัยที่ว่า เมื่อไม่มีสิ่งไรแล้วก็ให้สละเสนาสนะลามกบางอัน มาบริโภครักษาเสนาสนะแลถิ่นที่ซึ่งเป็นสำคัญไม่ให้ขาดมูลสูญไปนั้น ด้วยเหตุนี้กำแพงแลตึกร้างที่อยู่ในวังเหลืออยู่นั้น ก็เหมือนกันกับเป็นแต่กองอิฐกองปูนของสงฆ์ เมื่อไม่มีทุนอื่น จะจับจ่ายแต่อิฐปูนในกองนั้น ก็จะได้เป็นเสนาสนะมากมายโตใหญ่ขึ้นเท่าไร จะทิ้งร้างก็ไม่ไว้เป็นประโยชน์ จะคอยใครที่มีศรัทธามาสร้างวังนั้นให้เป็นวัดอยู่เล่า พระสงฆ์เหล่าไรจะไปอยู่ ที่เมืองลพบุรีบัดนี้เป็นเมืองแห่งแล้งกันดาร ถ้าแม้จะมีผู้มีบุญในอนาคตจะมีศรัทธาสร้างวัดใหญ่ เห็นเขาจะสร้างวัดพรหมสุรินทร์ที่ต่อออกไปเรียกว่า วัดปริณายกที่ค้างโลเลนั้นเสียก่อนด้วยเป็นวัดอยู่ใกล้บ้านใกล้เมืองที่วังลพบุรีไม่เห็นว่าจะมีใครมีอุตสาหะไปสร้างเป็นวัดเลย ถึงจะสร้างขึ้นก็ไม่มีพระสงฆ์จะอยู่ให้สมควรจะรักษาวัดได้

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้ผู้ที่เคยซื้ออิฐซื้อปูนตราค่าของร้างในวังนั้นว่า จะเป็นราคาสักเท่าไร ผู้รับสั่งเป็นอันมากปรึกษาพร้อมกันตราค่าว่าประมาณ ๕๐๐ ชั่งขึ้นไป ๖๐๐ ชั่งลงมา

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสว่า จะขอปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมสร้างอารามอื่นถวายสงฆ์ให้หลายตำบลจงได้ ทรงบริจจาคพระราชทรัพย์ถึง ๖๐๐ ชั่ง ๗๐๐ ชั่ง ขึ้นไปใช้แทนราคาอิฐปูนของร้านที่มีในพระราชวังนั้น จึงได้ทรงบริจจาคพระราชทรัพย์ให้ไปปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมวัดชุมพลนิกายาราม ในเกาะบางปอิน แขวงกรุงศรีอยุธยาเก่าพระอารามหนึ่ง สิ้นพระราชทรัพย์ไปแล้ว ๒๐๐ ชั่งเศษ ด้วยทรงพระราชดำริเห็นว่า พระอารามนั้นเป็นของพระบาทสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งเป็นพระชนกนาถของพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้น ได้ทรงสถาปนาสร้างไว้แต่เมื่อจุลศักราชใกล้ครบ ๒๐๐๐ปี แล้วได้ทรงบริจจาคพระราชทรัพย์ให้ปฏิสังขรณ์วัดเสนาสนาราม ริมวังจันทร์เกษมกรุงศรีอยุธยาเก่าอีก พระอารามหนึ่งสิ้นพระราชทรัพย์ไปแล้ว ๓๐๐ ชั่งเศษ ด้วยทรงพระราชดำริเห็นว่า วัดเสนาสนารามมีวัดอุสถานใหญ่เห็นจะเป็นพระอารามหลวงอยู่ใกล้พระบวรราชวัง คือวังจันทร์เกษม ซึ่งเป็นวังที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แต่เมื่อยังไม่ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชราชาภิเษกมาจนได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติราชาภิเษกแล้วก็ยังเสด็จประทับอยู่ในวังนั้นหลายปี แลในเมืองลพบุรีนั้นทรงพระราชดำริจะให้ปฏิสังขรณ์พระอาราม ใช้แทนค่าอิฐปูนในพระราชวัง ได้ทรงวินิจฉัยพิจารณาเลือกหลายอารามแล้ว วัดพระมหาธาตุอยู่ใกล้พระราชวัง ควรจะ

ปฏิสังขรณ์ขึ้น แต่เห็นว่าวัดสุทัศน์ในที่นั้นก็มากมายหลายสิ่งจะให้สำเร็จแล้วไปก็ได้เป็นอันยาก เพราะบูรณหาได้ไม่ใคร่จะทันมือ อนึ่ง ถ้าจะสร้างขึ้นเป็นวัดใหญ่ก็อยู่ห่างแม่น้ำลำคลอง พระสงฆ์ผู้จะอยู่ปฏิบัติอารามก็ไม่ใคร่มี ทอดพระเนตรเห็นวัดขวิด มีพระอุโบสถน้อยหลังหนึ่ง มีกำแพงล้อมรอบอยู่ใกล้ชิดเนื่องกับพระราชวัง จึงได้มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่ง พระนครพราหมณ์ปลัดเมืองลพบุรี เป็นแม่การปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมขึ้นใหม่ แล้วได้พระราชทาน พระราชทรัพย์ จัดซื้อที่ดินน้อยหน้าของราษฎรต่อออกอีกวงหนึ่งเป็นที่กุฏิพระสงฆ์ กุฏิศาลา ก็ได้สร้างขึ้นบ้างแล้ว พระราชทรัพย์ที่ได้ทรงบริจาคปฏิสังขรณ์วัดขวิดนั้น สิ้นไปแล้ว ๖๐ ชั่งเศษ ยังจะให้ทำต่อไปกว่าจะสำเร็จ พระราชทรัพย์ที่ทรงพระราชอุทิศบริจาคไปแล้ว แลจะบริจาคต่อไปเท่าไรก็ดี เป็นค่าถาวรวัตถุครุภัณฑ์แลแรงคนทำในการปฏิสังขรณ์พระอารามทั้งสาม ที่ออกนามมานี้ ให้ท่านทั้งปวงพึงรู้ว่าเป็นปฏิการ ใช้แทนค่าอิฐปูนของรั้วที่ตกค้างเหลืออยู่ในพระราชวัง ซึ่งเป็นที่สงสัยอยู่ว่าเป็นที่ของสงฆ์นั้น เทอญ

บัดนี้พระอุโบสถวัดขวิดซึ่งปฏิสังขรณ์ใหม่ ได้มีพระบรมราชโองการ ให้ต่อมุขเด็จ ด้านหน้าออกไปครอบทับกรรมสมณินิมิตสมาชัยอยู่ไม่สู้งามดี จึงได้ทรงอาราธนาพระสงฆ์ มีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรรั้งษิสสุริยพันธุ์เป็นประธานขึ้นไปขุมนุมสวดถอนพัทธสีมาเก่า แล้วผูกพัทธสีมาใหม่ ขยายออกไปให้ได้อุปจารรอบงามดี ก็ที่พระอุโบสถวัดขวิดนั้นมิวิสูงคาม สีมา ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินสยามแต่ก่อนพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ทรงกำหนดไว้แล้วเพียงเท่าไร ยกเป็นส่วนหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขต เป็นแขวงพิเศษสำหรับสังฆกรรม ที่อันนั้นก็เป็นที่อันคะเนรู้ว่าจะมีอยู่แต่เพียงที่ใกล้กับบริเวณสีมาที่ปรากฏอยู่แล้วนั้น ครั้นนี้เมื่อสีมาที่สงฆ์ผูกสงฆ์ถอนแล้ววิสูงคามสีมานั้นก็คงเป็นของสงฆ์อยู่ตามเดิม บัดนี้ทรงพระราชศรัทธาจะใคร่เพิ่มวิสูงคามสีมานั้นให้ใหญ่ บริเวณอันใดที่พระเจ้าแผ่นดินสยามโบราณได้ทรงกำหนดถวายไว้ แต่น้อยนั้น ขอลบเลิกเสียแล้ว บัดนี้มีพระบรมราชโองการให้กำหนดที่วิสูงคามสีมาใหม่ เพิ่มเติมเข้าโดยรอบ คือที่วัดขวิดเก่าแลที่ต่อออกไปใหม่วงด้วยกำแพงรอบนอกทั้ง ๒ วงนั้น เป็นอันเดียว ต่อกันกับเขตเก่าของสงฆ์ เป็นแขวงเดียวไม่แยกต่างกำหนดที่โดยยาว ด้านตะวันออก ๒ เส้น ๕ วา ด้านตะวันตก ๒ เส้น ๘ วา โดยกว้างด้านเหนือ ๑๓ วา ๒ ศอก ด้านใต้เส้น ๗ วา ๒ ศอก ทรงพระราชอุทิศกำหนดถวายเป็นวิสูงคามสีมาแขวงหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขต เป็นแขวงพิเศษสำหรับพระสงฆ์สามัคคีต้องตามลัทธิในคัมภีร์ พระอรรถกถาฎีกา เป็นที่ของสงฆ์ใช้แทนที่พระราชวัง ที่ว่าพระบาทสมเด็จพระนารายณ์ มหาราชทรงถวายไว้เป็นของสงฆ์ก็ดี แทนค่าอิฐปูนที่ตกค้างเหลืออยู่ในพระราชวังนั้น ก็ดี อีกส่วนหนึ่ง ขอพระสงฆ์สามเณรแลภคฤหัสถ์ผู้นับถือพระพุทธศาสนาทั้งปวงจงได้รู้

ความตามประกาศมานี้ทุกประการ เทอญ

วัดขวิดนั้น นามว่าขวิดนั้นไม่สู้เพราะ พระราชทานนามเปลี่ยนว่า วัดกรวิศยาราม
ทรงพระราชอุทิศถวายที่วิสูงคามสีมานั้น แลพระราชทานนามนี้แก่พระอารามนั้น

ประกาศมา ณ วันพุธ เดือน ๑๒ แรม ๑๓ ค่ำ ปีมจ จัตวาศก พุทธศัสนกาล ๒๔๐๕
เป็นวันที่ ๔๒๐๗ ในรัชกาลปัตยุบันนี้.

๒๙. ประกาศการทรงปฏิสังขรณ์พระเจดีย์ วัดชุมพลนิกายารามที่เกาะบางปอิน

ณ วันจันทร์ เดือน ๘ แรม ๑๓ ค่ำ ปีกุน เบญจศก

มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฏ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามเป็นที่ ๔ ในพระบรมราชวงศ์ ซึ่งดำรงกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร มหินทรายุธยาธาราชธานี ซึ่งตั้งอยู่ประเทศบางกอกนั้น ดำรัสสั่งให้ประกาศแก่ผู้มายังพระอารามนี้ให้ทราบทั่วกันว่า พระเจดีย์ ๒ พระองค์ในวัดชุมพลนิกายารามเกาะบางปอินนี้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปราสาททอง ซึ่งเสด็จเถลิงถวัลยราชปราบดาภิเษกกรุงทวารวดีศรีอยุธยา เมื่อปีมะเมีย โทศก ศักราช ๔๔๒ นั้น ได้ทรงสถาปนาไว้พร้อมทั้งวัตถุทั้งปวงในพระอารามนี้ ในปีกอก จัตวาศก ศักราช ๔๔๔ คตินับตั้งแต่ปีนั้นมาจนปีกุน เบญจศก ศักราช ๑๒๒๕ ล่วงไป ๒๓๑ ปีมาแล้ว แลได้ยินมาว่าภายหลังมา เมื่อแผ่นดินพระบรมราชาธิราช พระบรมโกษฐ์ ซึ่งได้เสด็จเถลิงถวัลยราชปราบดาภิเษกในปีขวดจัตวาศก ศักราช ๑๐๔๔ นั้น สมเด็จพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ในแผ่นดินนั้น ทรงผนวชเสด็จอยู่วัดโคกแสงในพระนคร มาทรงปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมขึ้นอีกครั้งหนึ่ง บัดนี้พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฏ พระจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม ซึ่งทรงพระราชดำริแล้วดำรัสสั่งให้ประกาศนี้ ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษก ณ กรุงรัตนโกสินทร มหินทรายุธยาบางกอก เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีกุน ตรีศก ศักราช ๑๒๑๓ ทรงพระราชศรัทธาให้ปฏิสังขรณ์พระเจดีย์ทั้งสองนี้ กับทั้งวัตถุทั้งปวงในวัดชุมพลนิกายารามนี้ขึ้นใหม่เสร็จแล้วได้ทรงบรรจุพระบรมธาตุขนาดกลาง ๒ ขนาดน้อย ๒ สีพระองค์ไว้ในผอบจันทน์แดงจันทน์ขาว ผอบศิลาซ้อนกันเป็นลำดับแล้วเก็บไว้ในมณฑปศิลา กับในพระมหาโพธิที่สืบมาแต่ต้นพระมหาโพธิเดิมด้วย แลไม่ให้มีเครื่องเพชร เครื่องพลอย เครื่องทอง เครื่องเงิน ของมีราคาแต่สักสิ่งหนึ่งบรรจุด้วยเลย มีแต่ทองใบหนักไม่ถึงส่วนที่ ๔ ของเฟื้องห่อพระบรมธาตุอยู่ชั้นในเท่านั้น เพราะได้ทราบแล้วว่าผู้ที่ปรารถนาหาเงินหาทองเที่ยวขุดทำลายพระเจดีย์ฐานในที่ต่าง ๆ มีมากแล้ว กล่าวไว้นี้เป็นความจริงทีเดียวไม่ว่าเท็จ จะทำบุญแล้วจะพูดเท็จให้เป็นบาปทำไม ขอท่านทั้งปวงอย่าได้คิดขุดทำลายพระเจดีย์นี้ด้วยสำคัญว่าจะได้เงินทองของมีราคาเลย จงช่วยกันระวังรักษาไว้ให้ถาวรอยู่สิ้นกาลนาน เป็นที่ไหว้กราบสักการบูชาด้วยกันทั่ว ๆ ไป เพื่อจะได้จำเริญกุศลราศี เทอญ

พระราชกุศลในการปฏิสังขรณ์พระเจดีย์นี้ แลพระพุทธปฏิมากร ทั้งโรงพระอุโบสถ แลวิหารการเปรียญกุฏิสงฆ์ ศาลา ทั้งปวงในวัดชุมพลนิกายารามเกาะบางปอนนี้ คิดเป็นพระราชทรัพย์ทรงบริจาคประมาณ ๕๐๐ ชั่งเศษครั้งนี้ ทรงพระราชอุทิศพระราชกุศลถวาย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปราสาททอง ซึ่งได้ทรงสถาปนาพระอารามนี้มาแต่เดิม แลทรงพระราชอุทิศกัลปนาผลเพื่อได้ถึงแต่เจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ ผู้ซึ่งได้มาทำนุบำรุง ปฏิสังขรณ์พระเจดีย์ แลพระอารามนี้ครั้งหนึ่งนั้นด้วย แลพระราชทานส่วนกุศลแก่ท่านทั้งหลาย ชายหญิงผู้ได้อ่านหนังสือนี้ ทั้งคฤหัสถ์ บรรพชิต เทพยดา มนุษย์ทั้งปวงจงได้อนุโมทนา จงเจริญ ด้วย อายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒน์มงคลทุกประการ จงสำเร็จแก่ ความปรารถนาในทางพระนฤพานดับทุกข์ทั้งปวง เทอญ

ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลนี้ก็ดี อื่น ๆ อีกเป็นอันมากก็ดี จะได้ทรงปฏิญญาว่าขอให้ ได้สำเร็จพระพุทธภูมิโพธิญาณ อดอ้างพระบารมีว่าเป็นพระโพธิสัตว์อย่างเช่นใช้มาแต่ก่อน อื่น ๆ อยู่นั้นก็หาไม่ได้ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลนี้แลอื่น ๆ ก็ไว้หวังตั้งพระราชหฤทัย ขอให้ ได้ สรรพสมบัติคือความบริบูรณ์ คุณธรรมแลอิสริยยศบริวารทรัพย์สิ่งสิ้นเป็นอาทิ บรรดาที่จะ ได้ไปเป็นอุปการะอุปนิสัยอุดหนุนให้ได้ช่องโอกาส เพื่อจะเสด็จถึงที่สุดสังสารทุกข์ภัยทั้งปวง โดยเร็วโดยง่าย ความทุกข์ทั้งปวงจะดับด้วยประการใดขอจงได้ตั้งนั้น สรรพวิบัติทั้งปวง ซึ่งเป็นเหตุจะให้เนิ่นช้าอยู่ในสังสารทุกข์จงอย่าได้มี ถึงจะมีบ้างก็ให้พลันอันตรธานหาย เทอญ

ประกาศไว้เมื่อ ณ วันจันทร์ เดือน ๘ บุรพาษาฒ แรม ๑๓ ค่ำ ปีกุน เบญจศก ศักราช ๑๒๒๕ เป็นปีที่ ๑๓ หรือ วันที่ ๔๔๔๓ ในรัชการปัตยุบันนี้

๓๐. ประกาศว่าด้วยการเล่าลือกันว่าพระพุทธรูปทำนายนเกิดขึ้นที่เมืองเขมร

ณ วันอังคาร เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีชวด ฉศก

มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ประกาศ แก่ราษฎรไทย มอญ ลาว แขวงเมืองพระพุทธรูปบาท แลแขวงเมืองสระบุรี แลแขวงเมืองไชยบาดาล แลเมืองอื่นต่อ ๆ ไปจนเมืองใกล้เมืองนครเสียมราฐว่าในเร็ว ๆ นี้ มีหนังสือคนหลอกต่อ ๆ กัน อ้างว่าเป็นหนังสือพุทธรูปทำนายนแลหนังสือผู้มีบุญเป็นเจ้าของชีวิต แล้วทยอยละไปต่าง ๆ แลมีผู้ตื่นกันอ่านแลลอกไว้แลเล่าลือกันไปเป็นอันมากหนังสือนี้ ความทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว ทรงพระราชดำริเห็นว่าเป็นสำนวนเขมร ชะรอยจะเป็นหนังสือพวกอ้ายเขมรขบถแขวงเมืองนครเสียมราฐ จะคิดแต่งขึ้นเกลี้ยกล่อมพวกเขมรป่าดง แลลาวฝ่ายตะวันออกเมืองนครราชสีมาให้เข้าด้วย เพราะมีตัวอ้ายขบถชื่ออ้ายโนรีพ่อเป็นไทย แม่เป็นญวนอยู่เมืองเขมร ได้พากันเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ อ้ายโนรีลูกใหญ่ขึ้นแล้วบวชเป็นภิกษุ อยู่วัดเทพธิดาราม ๒ พรรษา แล้วหนีไปเมืองเขมรลี้ก้อออกอ้างอวดตัวว่าเป็นบุตรนักงอิม ชื่อนักงอิม ซึ่งเข้ามาอยู่ ณ กรุงเทพ ฯ แต่ก่อนตายเสียนานแล้วนั้น เกลี้ยกล่อมชักชวน ผู้คนเป็นอันมากไปตั้งอยู่ที่พระนครหลวง พระนครธมเมืองเขมร ครั้นกรมการเมือง นครเสียมราฐไปจับ พากันหนีไปเมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ เมืองพทายาสอง พวกกรมการเมือง เหล่านั้นจับไว้ได้แล้วหนีไปได้ กลับมาตั้งในพระนครหลวงอีก อ้ายโนรีนั้นมันรู้ภาษาแลหนังสือ ทั้งไทยแลเขมร เห็นมันจะเขียนหนังสือนั้นออกขู่เข็ญราษฎรให้เข้าด้วย แลอ้างพระอินทร์ พระพรหมอะไรไปตามวิสัยใจชาวป่า แล้วให้พวกมันเอาออกอวดเป็นความประหลาดให้คน ออกต่อ ๆ ไป ชะรอยหนังสือนั้นลาวเมืองสระบุรีขึ้นไปเที่ยวได้ลอกมาหรือลาวข้างบนจะพา เอาลงมาด้วย ถึงเมืองสระบุรีแล้วก็สำแดงต่อกันไปจึงเอิกเกริกดังนี้ บัดนี้ก็ได้รับความมาแต่ เมืองนครเสียมราฐว่า อ้ายโนรีขบถนั้นกับสมัครพรรคพวกยกมาจากพระนครหลวง พระนครธม จะเข้าตีเอาเมืองนครเสียมราฐ พระยานุภาพไกรภพกรมการเมืองนครเสียมราฐ ได้รับต่อสู้ พวกอ้ายขบถล้มตายแตกกระจัดกระจายไป พวกอ้ายโนรีกลับใจไม่เข้าด้วยอ้ายโนรี จับเอา อ้ายโนรีตัวนายขบถมาส่งต่อพระยานุภาพไกรภพ ผู้สำเร็จราชการเมืองนครเสียมราฐ แล ขุนพิชณแสนข้าหลวงเอาตัวจำไว้ได้มันคงแล้ว ยังชำระเอาตัวพวกพ้องต่อไปอยู่ ตัวอ้ายขบถ ที่ว่าเป็นผู้มีบุญนั้นก็จะมีตราพระราชสีห์ประทับจักรให้ไปประหารชีวิตเสียโดยเร็วนี้ ไม่ช้า เพราะฉะนั้นบัดนี้จึงประกาศมาว่า ใครอย่าเชื่อถือหนังสือขู่แลเช็ดขู่อ้ายคนที่ว่าเป็นผู้มีบุญ อยู่ที่พระนครหลวงนั้นเลย ใครได้ลอกหนังสือนั้นไว้แลได้พูดจาไปก็ให้มารับสารภาพแก่ผู้รักษา

เมืองกรมการเสียดโดยดี จะพระราชทานโทษให้ ใครมารับสารภาพก็ให้ผู้รักษาเมืองกรมการ จดชื่อไว้ อย่าเรียกค่าฤชาธรรมเนียมอะไรเลย ถ้าผู้ใดยังเชื่อถือเอาหนังสือนั้นเที่ยวให้ออก แลเกลี้ยกล่อมคนให้เชื่อถือด้วยการกระซิบบกระชาบต่อไป พิจารณาได้ความจริงจะให้มิโทษ ตามโทษานุโทษ

อนึ่ง ประกาศชี้แจงมาว่าท่านทั้งหลายทั้งปวงที่มีอายุมาก ๆ อยู่มานาน จงระลึกถึงความหลัง ๆ ไปตามที่ได้เคยเห็นเคยฟังมา หนังสือไม่มีเจ้าของอย่างนี้แลมีผู้เอามาให้ออก ต่อ ๆ กันบ้าง ปิดไว้บ้าง ก่อเหตุให้เล่าลืออื้ออึงไป หนังสือเหล่านั้นเป็นหนังสือมอญ หนังสือพม่าก็มี หนังสือลาวก็มี หนังสือไทย แลหนังสือจีนก็มีบ้างหนังสือเหล่านั้นก็เล่าลือ อ้างว่าเป็นหนังสือของพระอินทร์บ้าง ของท้าวเวสสุวรรณบ้าง แลว่าพระสงฆ์ไปเที่ยวรดตงค์ยักษ์ มาส่งให้บ้าง แลว่าไปได้มาแต่ในถ้ำในเหวบ้าง ความในหนังสือนั้นก็แปลกกล่าวอ้างข่มขู่ คนด้วยยักษ์ด้วยผีแลทายว่าจะมีความไขความเจ็บ หรือศึกเสื่อเหนื่อได้อะไรไปต่าง ๆ อ้างว่า เมื่อนั้นเมื่อนี้เดือนนี้ปีนั้นจะมีมาแล้วก็ชักชวนคนให้สวดมนต์ภาวนาแลไม่กินปลากินเนื้อ แลให้ รักษาศีล ๕ ศีล ๘ นับถือบิดามารดาผู้หลักผู้ใหญ่ครูบาอาจารย์ แลว่าใครเชื่ออายุจะยืนนาน พันปีสองพันปี แลว่าเมื่อนั้นเมื่อนี้ผู้เขานั้นผู้เขานี้จะมา ก็คำในหนังสือเขานี้เป็นแต่ว่าจา ชาววัดพระ ๆ เถร ๆ เห็นว่าคนหวาดกลัวอะไรอยู่ที่เอานั้นมาว่า เห็นว่าสิ่งไรคนนับถือว่าดี คนคั่นอยากอยู่โดยมากอย่างไร ก็เอาอย่างนั้นมาว่าล่อไป ดุตีเหมือนจะเป็นพระหรือเถร ที่อด ๆ อดยาก ๆ อยู่ไม่มีใครเขาให้ ก็จะมาขู่คนให้ทำบุญให้ทานแก่ตัว แลในหนังสือบางฉบับ เหล่านั้นก็กำหนดวันคืนว่าวันนั้นคืนนี้ ให้ปิดประตูปิดหน้าต่างแลอย่างจุดไฟให้เพลิงแก่ผู้ใด ใครเรียกอย่าขานใครวานอย่าไป ได้ยินเสียงอะไรอย่างทักที่ว่าอย่างนี้ก็มี ก็หนังสืออย่างนี้ เป็นที่น่าสงสัย ชะรอยจะเป็นความคิดอายผู้ร้าย คิดจะปล้นชิงวิ่งสดมใคร ๆ แล้วยจะไม่ให้ ชาวบ้านช่วยกัน แต่เอาอื่นเข้ามาบรรจบเข้าตามคนเป็นอันมากคั่น ด้วยอ้างว่าพระอินทร์ พระพรหมท้าวเวสสุวรรณ พระยายมราช สั่งมาว่าอย่างนั้นอย่างนี้ อะไร ๆ ไปตามใจคนที่ถือ ลัทธิต่าง ๆ ก็หนังสือเขานี้มีมาแต่หลังเท่าไรก็ครั้งเล่าจงระลึกดู ก็การอย่างไรที่ทำนาย ทายทักไว้ในหนังสือนั้น การเป็นอย่างนั้นจริงหรือเปล่าไปหมดเห็นประจักษ์อยู่ จิตเสียบ้างเถิด อย่าตื่นกันเชื่อถือลือเล่าไปนักเลย คำอย่างนี้เป็นคำคนโกงบ้า ๆ เบา ๆ นึกอะไรได้ก็ว่าไปอย่างนั้น นิ่งอยู่ไม่ได้

ยังอีกอย่างหนังสือมาบ่อย ๆ ว่าคนตายไปแล้วกลับเป็นขึ้นมา ให้การเลอะ ๆ ไปต่าง ๆ ว่าพระยายมราชบ้าง นายนิรบาลบ้าง พระอินทร์บ้าง สั่งมาว่าให้ทำอย่างนั้นอย่างนี้ เป็นต้น ว่าให้เอาผ้าไปห่มพระปรางค์วัดพุทไธศวรรย์ แลก่อพระทรายไว้หน้าบ้านหน้าเรือน แลปักเฉลว

เขียนหม้อตาลปักไว้บ้าง ว่าไปต่าง ๆ อ้างขู่ว่าจะพันความไขความเจ็บ และอะไรไปอย่างนั้น คำลือเช่นนี้ก็ต่าง ๆ กัน มีมาบ่อย ๆ คนก็เชื่อทำตามรำไป ก็ถ้าหากว่าผู้ที่ลืออย่างนั้น เป็นคนโลน ๆ จะมาอ้างคำคนตายเป็นคิน หรือเขียนหนังสือมาว่ากล่าวขู่คนด้วยโผยภัยต่าง ๆ ไปแล้ว จะว่าหญิงชายชาวบ้าน ถ้าอยากจะพันภัยให้เปลื้องผ้าถุงผ้าห่มเสียให้หมด มายืนอยู่ หน้าบ้านทุกวัน ถ้ามีหนังสือหรือคำลือมาอย่างนี้จะยอมทำตามหรือ คนที่เขียนหนังสือ แลคนลือก็บ้า คนที่ฟังแลทำตามก็บอดด้วยกันทั้งนั้นจิตเสียบ้างเถิด อย่าตื่นกันเชื่อถือนักเลย

ประกาศมา ณ วันอังคาร เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีชวด ฉศก ศักราช ๑๒๒๖ หรือ เป็นวันที่ ๔๘๗๑ ในรัชกาลปัตยุบันนี้

๓๑. ประกาศพระราชนามชื่อวัดเงินวัดทอง

ณ วันพุธ เดือน ๑๒ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีฉลู สัปตศก

ด้วยขุนมหาสิทธิโวหาร รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ สั่งว่า วัดเงินวัดทอง บางพรหมที่อันสมเด็จพระบรมราชมหาอัยิกาเจ้า กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ทรงสถาปนา การสร้างไว้แต่ก่อน ครั้นเมื่อสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัว ได้เสด็จดำรงอยู่ในราชสมบัติ ได้ทรงพระราชอุทิศสาหัสให้ปฏิสังขรณ์เพิ่มเติม ให้บริบูรณ์เป็นอารามหลวง ด้วยบริจาคพระราชทรัพย์กระทำให้สำเร็จ เพื่อฉลองพระเดช พระคุณในสมเด็จพระบรมราชมหาอัยิกาเจ้า ซึ่งเสด็จสวรรคตล่วงไปแล้วนาน แต่ยังไม่ได้ ทรงพระราชทานนามเป็นบรรดาศักดิ์สมควรแก่พระอารามหลวง บัดนี้ทรงพระราชดำริ ให้แปลงชื่ออารามเดิมว่าวัดเงินวัดทองนั้น ให้เป็นนามในมคธภาษา วัดเงินให้เรียกวัดรัชฎาธิฐาน วัดทองให้เรียกว่าวัดกาญจนสิงหาสน์ ให้กรมวังหมายสั่งเวรมหาดไทยเวรกลาโหม ให้ ป่าวประกาศให้รู้จึ่งทั่วกัน อย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง

หมายมา ณ วันพุธ เดือน ๑๒ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีฉลู สัปตศก

๓๒. ประกาศว่าด้วยปฏิสังขรณ์วัดขุนแสน

มีพระบรมราชโองการ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสสั่งให้ประกาศ พระราชทานพระราชกุศล แก่ราษฎรชาวกรุงเก่าให้ทราบ ว่าพระมหาสฤงเจดีย์ ณ วัดขุนแสน เป็นของสูงใหญ่ อยู่ใกล้พระราชวังจันทร์เกษมเป็นที่ประทับ พระมหาสฤงเจดีย์นั้นชำรุดทรุดโทรมมานาน ทอดพระเนตรเนือง ๆ ทรงรำคาญพระเนตร แลทรงเสียดายของใหญ่ของเก่า จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งพระยาราชสงครามเจ้าลูกเจ้าปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ให้เชื่องใหญ่กว่าเก่า มั่นคงถาวรสืบไปในภายหน้า และให้ปฏิสังขรณ์พระวิหารหลวง สำหรับพระเจดีย์แลกำแพงล้อมแลขุดคูล้อมถมดินให้ดอนด้วย ค่าจ้างเท่าใดจะทรงบริจาคเป็นพระพุทธรูปฯ ภายหลังมีการกรุงเก่ากราบทูลพระกรุณาว่า พระมหาสฤงเจดีย์พระองค์นี้ศักดิ์สิทธิ์ มีปาฏิหาริย์เห็นเป็นรัศมีแสงสว่างบางครั้งว่ามีผู้รู้เห็นหลายคน ราษฎรที่รู้เห็นเหตุอัศจรรย์นั้นนับถือมากอยู่ได้ทรงสดับดังนี้ จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสว่า ถ้าราษฎรนับถือพระมหาสฤงเจดีย์วัดขุนแสนมาก ก็ทรงพระโสมนัสยินดีด้วย โปรดพระราชทานช่องโอกาสแก่ราษฎรให้บำเพ็ญเป็นพระพุทธรูปฯ ช่วยในการพระราชกุศลปฏิสังขรณ์ พระมหาสฤงเจดีย์พระวิหารหลวงแลศาลากำแพงแก้วทั้งปวงในวัดขุนแสนนี้ตามแต่ศรัทธาอุตสาหะเกิดในวันอังคาร เดือนอ้าย ขึ้น ๓ ค่ำ แลวันพุธ เดือนอ้าย ขึ้น ๔ ค่ำ ปีฉลู สัปตคกษ์นี้ จะเสด็จพระราชดำเนินมาเริ่มการก่อเป็นฤกษ์ แลจะโปรดให้มีละคอนข้างใน เล่นเรื่องพระนารายณ์ปราบนทภัยกษัตริย์ แลเรื่องพิราพ ในเวลาเย็นวันที่ ๑ ก่อน แลเล่นเรื่องพระอุณรุฑในวันที่ ๒ เพื่อจะให้ราษฎรประชุมกัน ณ พระราชวังจันทร์เกษม อนุโมทนาพระราชกุศลนั้น แลให้ราษฎรที่มีศรัทธาอุตสาหะบริจาคช่วยในการพระราชกุศลนั้น คนละอัฐหนึ่งสองอัฐขึ้นไปจนเพียงพอสังฆาทดำสิงขึ้นไป ตามได้ตามมีเกิด การนี้ไม่เกณฑ์บังคับบัญชาอะไรดอก ซึ่งให้ประกาศทั้งนี้เพื่อจะให้ราษฎรได้มีความยินดีได้รับส่วนพระราชกุศลเบี่ยเงินที่ราษฎรจะเข้าด้วยให้มาติดเทียบที่โรงละคอนพระราชวังจันทร์เกษม ณ วันอังคาร เดือนอ้าย ขึ้น ๓ ค่ำ แลวันพุธ เดือนอ้าย ขึ้น ๔ ค่ำ พร้อมกัน จะโปรดให้พระยาราชสงครามแม่กองแลผู้กำกับรับไว้จ่ายในการวัดขุนแสน เมื่อพระมหาสฤงเจดีย์แลพระอารามนั้นเสร็จแล้ว ท่านทั้งปวงที่ได้เข้าเงินช่วยก็จะได้เห็นได้นมัสการอยู่เนือง ๆ จะได้เจริญกุศลสมบัติเป็นเนืองนิตย์ไป

ประกาศนี้แต่แก่ไทย จีน มอญ ลาว ที่นับถือพระพุทธศาสนา ไม่ว่าอะไรแก่แขก แลฝรั่งที่ถือศาสนาอื่น คนถือศาสนาอื่นอย่าหัวเราะเยาะเย้ย อย่าล่วงมาหึงหวงว่าอะไรไปเลย

๓๓. ประกาศให้เรียกนามวัดราชประดิษฐ์ให้ถูก

ณ วันจันทร์ เดือน ๙ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีมะโรง สัมฤทธิศก

มีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ให้ประกาศแก่ข้าทูลละออง
ธุลีพระบาทฝ่ายหน้าฝ่ายใน ผู้ใหญ่ผู้น้อยทุกหมู่ทุกกรมทุกพนักงาน แลพระสงฆ์สามเณร
ทวยราษฎรทั้งปวงในกรุงเทพฯ แลหัวเมืองให้ทราบทั่วกัน พระอารามซึ่งทรงบริจาค
พระราชทรัพย์ให้จัดซื้อที่ แล้วทรงสถาปนาสร้างขึ้นในทิศตะวันออก พระบรมมหาราชวัง
พระราชทานนามไว้ว่าวัดราชประดิษฐ์สถิตยมหาสิมารามตามธรรมเนียมโบราณซึ่งเคยมีมา
ในเมืองใหญ่ ๆ ที่ตั้งเป็นกรุงเทพมหานคร อย่างเมืองสุโขทัย เมืองสวรรคโลก เมืองพิษณุโลก
แลกรุงเก่าคือมีวัดมหาธาตุ แลวัดราชประดิฐาน แลวัดราชบูรณะเป็นของสำหรับเมืองทุกเมือง
แลนามชื่อว่าวัดราชประดิษฐ์ในครั้งนี้แต่เดิมเริ่มแรกสร้างก็ได้โปรดให้เขียนในแผ่นกระดาน
ปักไว้เป็นสำคัญ ภายหลังโปรดให้จารึกชื่อนั้นลงในเสาศิลาติดตามกำแพงนั้นก็มี แต่บัดนี้
มีผู้เรียกแลเขียนลงในหนังสือตามคำริขของตนเอง ว่าวัดราชบัณฑิตบ้าง วัดทรงประดิษฐ์บ้าง
เปลี่ยนแปลงไปไม่ถูกต้องตามชื่อที่พระราชทานไว้แต่เดิมทำให้เป็นสองอย่างสามอย่าง
เหมือนขนานชื่อขึ้นใหม่เพราะฉะนั้นตั้งแต่นี้สืบต่อไป ห้ามอย่าให้ใครเรียกหรือแลกราบบังคมทูล
พระกรุณา แลเขียนลงในหนังสือบัตรหมายในราชการต่าง ๆ ให้ผิด ๆ ไปจากชื่อที่พระราชทาน
ไว้วันนั้นเป็นอันขาด ให้ใช้ว่าวัดราชประดิษฐ์หรือว่าให้สั้นชื่อว่าวัดราชประดิษฐ์สถิตยมหาสิมาราม
ให้ยังยืนคงอยู่ดังนี้ ถ้าผู้ใดได้อ่านแลฟังคำประกาศนี้แล้ว ชินขัดใช้ให้ผิดเพี้ยนเปลี่ยนแปลงไป
จะให้ปรับไหมแก่ผู้นั้นเป็นเงินตรา ๒ ตำลึง มาซื้อทรายโปรยในพระอารามวัดราชประดิษฐ์นั้นแล

ประกาศมา ณ วันจันทร์ เดือน ๙ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีมะโรง สัมฤทธิศก

อนึ่ง ในแผ่นดินไทยแต่โบราณเมืองไหนเป็นเมืองหลวงในเวลาใดเวลาหนึ่ง เมืองนั้น
มักมีวัดสำคัญ ๓ วัด ชื่อต้น คือ วัดมหาธาตุ ๑ วัดราชบูรณะ ๑ วัดราชประดิษฐ์ ๑ ชื่อสาม
ชื่อนี้กรุงเก่าก็มี พิษณุโลกก็มี สุโขทัยก็มี สวรรคโลกก็มี แต่ในกรุงเทพฯ บางกอกนี้ ครั้นถึง
แผ่นดินที่ ๑ สร้างกำแพงลงแล้วก็ทรงสร้างพระอารามหลวง เป็นแต่แปลงชื่อเก่าที่มีชื่อ
มาแล้ว คือวัดสลักที่อยู่ใกล้พระบรมมหาราชวังข้างเหนือนั้น ที่เดิมน้อยสร้างต่อออกมาเป็น
ที่ใหญ่ แต่ขนานนามว่าวัดนิพพานารามแล้วโปรดให้แปลงเป็นวัดศรีสรรเพชญ์ แล้วภายหลัง
ทรงพระราชดำริว่า ในกรุงเทพฯ บางกอกนี้วัดมหาธาตุยังไม่มี ก็วัดมหาธาตุเป็นที่อยู่สมเด็จพระ
พระสังฆราช ๆ อยู่ในวัดสลักซึ่งแปลงมาเป็นวัดนิพพานาราม แล้วแปลงมาเป็นวัดศรีสรรเพชญ์
นั้นควรให้แปลงเป็นวัดมหาธาตุ ตามตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช เพราะฉะนั้นวัดนั้นจึงเรียก

วัดมหาธาตุจนทุกวันนี้ คนเก่าคนแก่ยังหลงเรียกว่าศรีสรรเพชญ์อยู่บ้าง แต่เดี๋ยวนี้น้อยแล้ว ชื่อวัดนิพพานารามก็ดีไม่มีใครเรียกเลยเดี๋ยวนี้จะหาแต่ผู้รู้ก็ไม่มี ที่ท้ายพระบรมมหาราชวังข้างใต้ มีวัดเดิมเป็นวัดใหญ่ชื่อวัดโพธารามชาวบ้านเมืองแต่โบราณมาเรียกวัดโพธิ์แผ่นดินที่หนึ่งได้สร้างลงพระราชทานนามว่า วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชื่อพระราชทานมีผู้เรียกอยู่แต่ในพระราชวังแลคำเพ็ดทูลบัตร์หมาย นอกนั้นแล้ววัดนั้นเป็นเคราะห์ร้ายยังเรียกว่าวัดโพธิ์อยู่ทั้งแผ่นดิน ควรเห็นว่าชื่อพระราชทานเป็นชื่อตั้งไม่ปิดไม่แน่นจะคิดแปลงใหม่เห็นไม่ชนะ

ยังอีกวัดเลียบ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ทรงสร้างพระอุโบสถใหม่แลหอไตรลงในหลวงจึงพระราชทานนามว่า วัดราชบูรณะ เพื่อให้เป็นคู่กันกับวัดมหาธาตุ ก็เป็นวัดเคราะห์ร้ายเหมือนกัน คนเรียกวัดเลียบอยู่นั้นเองทั้งบ้านทั้งเมือง เพราะเป็นคู่กับวัดโพธิ์เหมือนบ้านเลียบ บ้านแพน บ้านโพ บ้านหว้า แขวงกรุงเก่า คล่องปากนักยกไม้ไผ่ไต่ย่าวาแต่คนอื่นเลยถานานุกรมกลางองค์ในวัดนั้นเอง ไม่รู้จักชื่อว่าวัดราชบูรณะก็มี

ได้ยินความตามลัทธิเก่าข้างเมืองเหนือเล่าสืบมาว่าวัดมหาธาตุมีทุกเมืองนั้น เพราะเป็นพระเจดีย์สถานของพระเจ้าอโศกมหาราช ตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอโศกราชแผ่ศาสนาทุกบ้านทุกเมืองแต่เดิมที ครั้นศาสนาตั้งแล้วพระเจ้าแผ่นดินแลราษฎรในเมืองนั้น ๆ คิดจะให้มียัดเป็นที่อยู่ของพระสงฆ์ขึ้นอีกสองวัด พระเจ้าแผ่นดินจึงสร้างวัดหนึ่งขึ้นด้วยพระราชทรัพย์หลวงราษฎรเรียกรายกันสร้างวัดหนึ่งขึ้นด้วยทุนเป็นของเรียกรายจึงให้ชื่อวัดราชบูรณะ แปลว่าราษฎรทำให้เต็ม ก็ฝ่ายวัดที่พระเจ้าแผ่นดินสร้างจึงขนานนามว่าวัดราชประดิษฐฐานแปลว่าวัดในหลวงสร้างด้วยทุนหลวงอย่างเดียว แต่วัดมหาธาตุเป็นที่ตั้งพระบรมธาตุ ซึ่งพระเจ้าอโศกราชแจกมาแต่เดิมจึงเรียกวัดมหาธาตุ คำโบราณเล่าว่าอย่างนี้

ก็เมืองใหญ่ ๆ มีวัดมหาธาตุ วัดราชประดิษฐฐาน วัดราชบูรณะทุกเมืองแต่ในกรุงบางกอกนี้ยังไม่มีจึงทรงสร้างขึ้นที่ทิศตะวันออกพระบรมมหาราชวังแล้วทรงพระราชทานนามว่าวัดราชประดิษฐ์ ก็คือวัดราชประดิษฐฐานนั่นเอง แต่ลดฐานออกเสีย เพราะกลัวคนจะเรียกว่าวัดราชประดิฐฐานเหมือนที่กรุงเก่าไป วัดนี้ภูมิมวัดเล็กใหญ่ก็เท่า ๆ กันกับวัดราชประดิฐฐานที่กรุงเก่า แต่เดี๋ยวนี้คนมาเรียกวัดราชบัณฑิต เรียกอย่างนี้ผิดพวกราชบัณฑิตไม่ได้เข้าทุนด้วย ถ้าใครขึ้นเรียกขึ้นเขียนอย่างนั้นจะปรับ ๒ ตำลึง

๓๔. ว่าด้วยวันธรรมสวนะ

ในกาลบัดนี้ พระสงฆ์ก็มีคฤหัสถ์ก็มีเป็นอันมากที่มีอุสาหะจะใคร่ทำธรรมสวนะ แลรักษาอุโบสถศีลให้ถูกตรงวันเพ็ญวันดับที่แท้ แลวันที่ ๘ นับแต่วันเพ็ญวันดับนั้นไป ก็เพื่อจะอนุเคราะห์แก่ชนพวกนั้นให้รู้วันเพ็ญวันดับ แลวันที่ ๘ ที่แท้ จึงได้เขียนรายวันเพ็ญวันดับ แลวันขึ้น ๘ ค่ำ แรม ๘ ค่ำไว้ตลอดชั่วปี ในปีระกา ตรีศกนี้ เดือน ๕ ขึ้น ๘ ค่ำ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เป็นวันอังคาร แรม ๘ ค่ำ เป็นวันพุธ แรม ๑๔ ค่ำ เป็นวันอังคาร เดือน ๖ ขึ้น ๘ ค่ำ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เป็นวันพุธ แรม ๘ ค่ำ แรม ๑๕ ค่ำ เป็นวันพฤหัสบดี เดือน ๗ ขึ้น ๘ ค่ำ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เป็นวันศุกร์ แรม ๘ ค่ำ เป็นวันเสาร์ แรม ๑๔ ค่ำ เป็นวันศุกร์ เดือน ๘ ขึ้น ๘ ค่ำ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เป็นวันเสาร์ แรม ๘ ค่ำ แรม ๑๕ ค่ำ เป็นวันอาทิตย์ เดือน ๘/๘ ขึ้น ๘ ค่ำ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เป็นวันจันทร์ แรม ๘ ค่ำ แรม ๑๕ ค่ำ เป็นวันอังคาร เดือน ๙ ขึ้น ๘ ค่ำ เป็นวันพุธ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เป็นวันอังคาร แรม ๗ ค่ำ แรม ๑๔ ค่ำ เป็นวันพุธ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เป็นวันอังคาร แรม ๗ ค่ำ แรม ๑๔ ค่ำ เป็นวันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๘ ค่ำ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เป็นวันพฤหัสบดี แรม ๘ ค่ำ แรม ๑๕ ค่ำ เป็นวันศุกร์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๘ ค่ำ เป็นวันเสาร์ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เป็นวันศุกร์ แรม ๗ ค่ำ แรม ๑๔ ค่ำ เป็นวันเสาร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๘ ค่ำ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เป็นวันอาทิตย์ แรม ๘ ค่ำ แรม ๑๕ ค่ำ เป็นวันจันทร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๘ ค่ำ เป็นวันอังคาร ขึ้น ๑๔ ค่ำ เป็นวันจันทร์ แรม ๗ ค่ำ แรม ๑๔ ค่ำ เป็นวันอังคาร เดือนยี่ ขึ้น ๘ ค่ำ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เป็นวันพุธ แรม ๘ ค่ำ แรม ๑๕ ค่ำ เป็นวันพฤหัสบดี เดือน ๓ ขึ้น ๘ ค่ำ เป็นวันศุกร์ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เป็นวันพฤหัสบดี แรม ๗ ค่ำ แรม ๑๔ ค่ำ เป็นวันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๘ ค่ำ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เป็นวันเสาร์ แรม ๘ ค่ำ แรม ๑๕ ค่ำ เป็นวันอาทิตย์ ให้สังเกตวันเหล่านี้ ให้แน่นอน แล้วจงทำธรรมสวนะแลรักษาอุโบสถศีลให้สมควรแก่ความเลื่อมใส

อนึ่ง ถ้าจะทำพิธีมาฆบูชาตามนิยมซึ่งมีกำหนดในคัมภีร์อรรถกถาว่าเป็นวันที่ขุมนุม พระสาวก ๑๒๕๐ แลพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์นั้น ให้ทำในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ทั้งสองวัน เป็นอันถูกต้องแล้ว อย่าได้สงสัยเลย ถ้าไม่เชื่อก็ให้พิจารณา ดูพระจันทร์ในอากาศนั้นเทอญ

๓๕. ประกาศวิธิบอกศักราช

ลัทธิบอกศักราชอย่างเก่าเป็น ๒ อย่าง อย่างหนึ่งตั้งแต่เพ็ญเดือน ๖ ล่วงแล้วก็บอก ยืนอยู่อย่างปีไม่มีอธิกมาสว่า ล่วงเศษวัน (เท่านั้น) ยัง ๑๑ เดือนเศษ วัน (เท่านั้น) เมื่อพ้น เดือน ๗ เพ็ญไปแล้วก็ว่าล่วงแล้วเดือน ๑ กับเศษวันยัง ๑๐ เดือนกับเศษวัน เมื่อล่วงเดือน ๘ ปฐมาสาธเพ็ญแล้วบอกล่วง ๒ เดือนกับเศษวัน แล้วจึงบอกยังยืนอยู่ว่า ๑๐ เดือนกับเศษวัน ด้วยสามารถ/อำนาจแห่งอธิกมาส ครั้นล่วงถึงเพ็ญเดือน ๘ ทูตยาสาธแล้ว ก็บอกล่วง ๓ เดือน กับเศษวัน แล้วบอกยัง ๙ เดือนกับเศษวัน ด้วยสามารถหรืออำนาจแห่งอธิกมาสดังนี้ ลดหล่น เพิ่มหน้าไปจนถึงเพ็ญเดือน ๕ ก็บอกว่าล่วงแล้ว ๑๒ เดือนกับเศษวัน ด้วยสามารถหรืออำนาจ แห่งอธิกมาสเอาไว้ข้างหลังตั้งแต่เพ็ญเดือน ๘ ปฐมาสาธจนเดือน ๖ ขึ้นปีใหม่อย่างหนึ่ง ตั้งแต่แรมเดือน ๖ มาแล้ว ก็บอกว่าเศษวันล่วงแล้ว (เท่านั้น) ยัง ๑๒ เดือนกับเศษวันด้วย สามารถ/อำนาจอธิกมาสาวอย่างนี้ไปทุกเดือนเพิ่มลดหน้าหลังไปจนขึ้นเดือน ๖ ปีใหม่ไว้ ข้างหลังเสมออยู่

พวกที่ใช้อย่างหลังด้อย่างก่อน ว่าการก็รู้อยู่แล้วว่าจะมีอธิกมาสด้วยคำนวณได้เอง หรือฟังหมายสงครามต์ สำหรับปี ว่าปีนั้นจะมีอธิกมาสมาก็มาบอก ๑๑ เดือน ตั้งแต่เพ็ญเดือน ๖ มาจนเพ็ญเดือน ๗ แลบอกว่ายัง ๑๐ เดือน ตั้งแต่เพ็ญเดือน ๗ มาจนเพ็ญปฐมาสาธนั้น ทำเป็นไม่รู้ไม่เห็นว่าจะมีอธิกมาส แล้วทำเป็นพึงรู้เข้าว่าปีนั้นมีอธิกมาสเมื่อวันเพ็ญเดือน ๘ ปฐมาสาธนั้น จึงข้าบอกว่ายัง ๑๐ เดือน ด้วยสามารถ/อำนาจอธิกมาสดังนั้นเป็นปดไป อดตัวว่าไม่รู้ไม่เห็นอะไรข้างไหน ต่อไม่ได้เข้าพรรษาจึงรู้ว่ามีอธิกมาส แก้วตัวใหม่นั้นไม่ตีเลย ไม่งามเลย อย่างหลังนี้ดี ลัทธิเก่าเป็น ๒ อย่าง ๆ นี้แล คงว่าแต่ข้างทั้งหลัง ๒ อย่าง

ในพวกธรรมยุติกาคิดว่าผิดปกติดูอยู่ที่ไหนอยู่ที่นั่นจึงชอบคือ บอกว่าล่วงแต่เศษวัน แต่หน้าเพ็ญเดือน ๖ แลบอกล่วงเดือน ๑ แต่หน้าเพ็ญเดือน ๗ บอกล่วง ๒ เดือน แต่หน้า เพ็ญเดือน ๘ การเป็นปกติไม่ผิดที่เคยทุกปีแต่ที่บอกว่าล่วง ๑๒ เดือน แต่หน้าเพ็ญเดือน ๖ บอกว่ายัง ๑๑ เดือน แต่หน้าเพ็ญเดือน ๗ บอกว่ายัง ๑๐ เดือน แต่หน้าเพ็ญเดือน ๘ นั้น ผิดปกติที่เคยบอกทุกปีที่ไม่มีอธิกมาส จึงต้องวางข้างหลัง ข้างยังแก้วตัวที่บอกผิดปกติก็ตั้งแต่ เพ็ญเดือน ๘ ทูตยาสาธไป แล้วต้องยกเอามาวางข้างล่างทุกเดือนไป เพราะบอกว่าล่วงแล้ว ๓ เดือน หน้าเพ็ญเดือน ๘ แลเดือนอื่นต่อ ๆ ไป จนบอกว่าล่วงแล้ว ๑๒ เดือนในเบื้องหน้า เพ็ญเดือน ๕ นั้น ผิดปกติที่เคยบอกทุกเดือน ๆ ในปีที่ไม่มีอธิกมาส จึงต้องวางไว้ข้างล่าง ก็บอกว่ายัง ๙ เดือนในเบื้องหน้าเพ็ญเดือน ๘ ทูตยาสาธไปแลบอกว่ายัง ๘ เดือน ๗ เดือน

แต่หน้าเพ็ญเดือน ๙ แลเดือน ๑๐ ไป จนบอกว่ายังแต่เศษวันในกาลเบื้องหน้าเพ็ญเดือน ๕ นั้น เป็นคำไม่ผิดปกติที่เคยบอกจึงไม่ไหวว่าข้างบอกยังว่าสั้น ๆ ลัทธิธรรมยุติกานั้น ปีมีอธิกมาส ให้วางข้างบอกยังตั้งแต่แรมเดือน ๖ ไปจนถึงขึ้นเดือน ๘ ทุติยาสาธม ตั้งแต่แรมเดือน ๘ ทุติยาสาธมไปให้วางข้างบอกล่วง ข้างบอกยังยกเสีย การเป็นแบบค้ายโยนิโสการิตาอยู่อย่างนี้ แต่เดี๋ยวนี้พวกธรรมยุติกาก็ไม่สังเกตสังกา ถือแต่ลัทธิตาม ๆ กันงุ่มง่ามไปไม่พิจารณา จะไล่เข้า ก็จะไม่รู้จักลัทธิเก่าใหม่เขาเราเลย

๓๖. ประกาศเรื่องพระพุทธรูปยรัตน

ขอประกาศปฏิญาณว่าด้วยสิ่งเป็นศรีเป็นมิ่งมหัศจรรย์อยู่ในพระพุทธรูปศาสนา คือ พระพุทธรูปปฏิมาพระองค์หนึ่งมีอยู่เป็นของดีมาก พระพุทธรูปนั้นเป็นแก้วผลึกขาวบริสุทธิ์ อย่างเอกอุดมทิบทั้งแท่งงามหนักหนาที่ช่างทองเรียกว่า บุษย์น้ำขาวบ้าง เพชรน้ำขาวบ้าง โดยฝีมือช่างทำก็งามดีกว่าพระพุทธรูปอื่น ๆ บรรดามีในที่ต่าง ๆ ที่ช่างดีดีทำ แม้นใครจะพิเคราะห์โดยละเอียดจนถึงเอากางเวียนมากางจับกระเบียดเทียบเคียงดูก็ดีจะจับส่วนที่คลาดเคลื่อนไม่เที่ยงเท่ากัน หรือจะตีว่าที่นั่น ๆ ไม้งามไม้ดี จะว่าดังนี้โดยความจริงใจจะได้เป็นอันยากเสียอยู่แต่ปลายพระกรรณข้างขวานั้นสีขำรุคอยู่หน่อยหนึ่ง ถึงกระนั้นก็มีผู้เอาเนื้อแก้ว เช่นนั้น เจียรระโนแล้วตัดติดสนิทดีหามีผลต่อปรากฏไม่ น้ำแก้วใสบริสุทธิ์โปร่งแลดูตลอดหน้าไปหลังแลหลังไปหน้า แต่ที่ต้นพระเพลาลงมาจนทับเกษตรนั้นมีวงดั่งฝ้ายขาวแทรกอยู่บ้าง เป็นเหตุให้ผู้เห็นเป็นแน่ใจว่าแก้วนั้นเป็นแก้วศิลาแท้ มิใช่แก้วหุงสามัญดั่งเครื่องแก้ว กระจกในส่วนทับเกษตรใต้พระองค์พระพุทธรูปนั้นมีรอยร้าวรานอยู่หน่อยหนึ่งแต่ไม่กินขึ้นมาถึงองค์พระพุทธรูปจนผู้ดูจะเห็นได้ เมื่อพระพุทธรูปนั้นประดิษฐานอยู่บนแท่นสถานมีทับเกษตร จมลงในพุทธอาสน์แล้ว รอยร้าวรานนั้นก็มิได้ปรากฏเห็นเลยทีเดียว พระพุทธรูปแก้วพระองค์นี้ งามยิ่งหนักหนาหาที่จะเปรียบมิได้ ถึงแก้วผลึกที่มีในเมืองจีนแลเกาะสิงหลลังกาที่เขาทำเป็น แวนตา หรือรูปพระพุทธรูปปฏิมาแลสิ่งอื่นใช้อยู่ที่นั่นเมื่อจะเอามาเทียบเข้าก็คล้ำไป คือเนื้อแก้ว หยาบต่ำเลวไปสู้ไม่ได้เลย พระพุทธรูปปฏิมากรแก้วผลึกพระองค์นี้มีประมาณสูงแต่ที่สุด ทับเกษตรขึ้นไปจนสุดปลายพระจุฬาธาตุ ๑๒ นิ้ว หน้าตักวัดแต่ระหว่างพระขานูทั้งสอง (๘ นิ้ว กับ ๓ กระเบียดอัชฎางค์) ๙ นิ้วกับกระเบียดอัชฎางค์ ระหว่างพระกรรณปุรทั้งสอง ๔ นิ้ว ระหว่างพระอัชฎูทั้งสอง ๕ นิ้วกับ ๓ กระเบียดอัชฎางค์ ประมาณพระเศียรแต่ปลายพระหนุ ขึ้นไปถึงที่สุดพระจุฬาธาตุ ๓ นิ้วกึ่งกับ ๖ กระเบียดอัชฎางค์ กว้างพระพักตร์วัดในระหว่าง ปลายพระกรรณ ๒ ข้าง ๒ นิ้วกับ ๔ กระเบียดอัชฎางค์ นิ้วที่วานั้นคือนิ้วข้างไม้ นับนิ้วหนึ่ง คือ ๗ เมล็ดข้าวเปลือกเรียงกัน พระพุทธรูปแก้วผลึกพระองค์นี้เป็นของดีอัศจรรย์นัก หาที่จะมีอื่นซึ่งจะบริสุทธิ์สะอาดงามดีเสมอมิได้เลย เป็นของวิเศษประเสริฐและเป็นรูปพระพุทธรูปเจ้าแท้ ไซ้เทวรูปแลตุ๊กตา เพราะมีที่ทำได้ส่วนกับพระพุทธรูปลักษณะ และมีอาการทรงจีวรสบงผ้าพาด เป็นอย่างพระพุทธรูปแท้ทีเดียว ผู้ที่แต่งจดหมายกำหนดนี้ได้บูชานมัสการบูชาปฏิบัติ แลได้ ตรวจตราดูพระพุทธรูปแก้วพระองค์นี้อยู่เนือง ๆ นานกว่า ๕๐ ปี สังเกตเห็นเป็นแน่แท้ดั่งนี้ แลจึงได้เขียนคำกำหนดนี้เขียนสรรเสริญไว้ด้วยคำจริงไม่กล่าวเท็จเลย จะกล่าวเท็จไว้ทำไม

มุสาวาทเป็นกุศลหรือซึ่งกล่าวนี้ก็มิได้บอกขายบอกซื้อ กล่าวเพื่อจะให้ผู้อ่านเห็นจริงแล้วแลนับถือชมสรรเสริญด้วยกันเป็นความอัศจรรย์ แลเป็นที่ยินดีโดยการอันจริงแท้เท่านั้น เป็นประโยชน์แลความประสงค์

แต่นี้จะว่าโดยทางปัญหากรรม คือ คำที่คนจะพึงถามปรารภพระพุทธรูปปฏิมากร แก้วผลึกพระองค์นั้นต่อไป ปัญหากรรมคำถามนั้นจัดเป็นสองภาค คือ ภาคต้นแลภาคปลาย

ภาคต้นนั้นมีคำถาม ๔ อย่าง คือ ถามว่าพระพุทธรูปปฏิมากรแก้วผลึกพระองค์นี้ ผู้ใดสร้างขึ้นไว้เป็นอย่างที่ ๑ สร้างตำบลไหนเป็นอย่างที่ ๒ สร้างขึ้นในกาลครั้งใดเป็นอย่างที่ ๓ สร้างขึ้นเพราะเหตุอะไร ต้องการอะไรเป็นอย่างที่ ๔

ภาคปลายนั้นก็มิคำถาม ๔ อย่าง ว่าพระพุทธรูปปฏิมากรแก้วผลึกพระองค์นี้ผู้ใดได้รับรักษาปฏิบัติต่อ ๆ มา เป็นอย่างที่ ๑ ว่าได้ตั้งอยู่ ณ ที่ไหนบ้างที่ไหนบ้าง เป็นอย่างที่ ๒ ว่าได้ประดิษฐานอยู่ ณ ที่ไหนนานเท่าไรเร็วเท่าไรเป็นอย่างที่ ๓ ว่าเพราะเหตุอันใดบ้างอันใดบ้าง จึงออกจากที่โน้นไปอยู่ที่นั่น ออกจากที่นั่นมาอยู่ที่นี้เป็นอย่างที่ ๔ จะว่าอธิบายให้วิตถาร แต่ปัญหากรรมภาคต้นให้ละเอียด แล้วจึงวิชันนาให้เห็นจริงได้บ้างตามอนุมานแลตัวอย่างที่คล้ายคลึงกัน

ที่ถามอย่างที่ ๑ ว่า พระพุทธรูปปฏิมากรแก้วผลึกพระองค์นี้ผู้ใดสร้างขึ้นไว้ นั้น คือถามหาผู้ซึ่งเป็นเจ้าของให้สร้างแลเป็นช่างให้การทำแลลงมือทำ ผู้สร้างนั้นจะเป็นเทวดาหรือมนุษย์ บุรุษหรือสตรี ผีหรือคน คนทรพลหรือคนมีกำลัง คนเป็นที่พึงที่หวังหรือคนเป็นไพร่ผู้ใหญ่หรือผู้น้อย จะเป็นคนแซมช้อยหรือคนมุทะลุ จะเป็นภิกษุหรือคฤหัสถ์ จะเป็นชาววัดหรือชาวบ้าน จะเป็นชนชาวถิ่นสถานบ้านเมืองใด ชาติใด ภาษาใด จะมีอำนาจฤทธานุภาพเท่าใด จึงได้แก่ว่างดีใหญ่เท่านี้มาอยู่ในอำนาจเพื่อจะทำได้ตามปรารถนา จึงได้สร้างเป็นพระพุทธรูปปฏิมาฝีมือช่างอย่างเอกอุดมดีดังนี้ขึ้นได้

แลปัญหากรรมอย่างที่ ๒ ที่ถามว่าสร้างที่ตำบลไหนนั้น คือถามว่าเนื้อแก้วที่เป็นองค์พระพุทธรูปปฏิมาพระองค์นี้แต่เดิมมีอยู่ที่ไหน อยู่ในน้ำหรือบนบก บนภูเขาหรือแผ่นดินหรือเป็นของเทวดานฤมิตรขึ้นด้วยเทวฤทธิ์เมื่อมีผู้ใดมาสร้างเป็นพระพุทธรูปปฏิมานั้นสร้างที่ไหน สร้างขึ้นในเทวโลกหรือมนุษยโลก ถ้าสร้างในมนุษยโลกเป็นของมีผู้สร้างขึ้นในบ้านใดเมืองใดในป่าหรือในบ้านในวัด อนึ่งเมื่อสร้างนั้นลอบลักสร้างขึ้นลับ ๆ หรือโจ่งแจ้งปรากฏประการใด

ปัญหากรรมอย่างที่ ๓ ที่ถามว่า สร้างขึ้นในกาลครั้งใดนั้น คือถามว่าสร้างขึ้นเมื่อพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่หรือเสด็จปรินิพพานแล้ว พระพุทธรูปศาสนากาลมหาคีรราชเท่าไร จุลศักราชเท่าไร ปีใดเดือนใดวันใด ฤกษ์ยามอย่างไร ทำอยู่ที่ปีกี่เดือนก็วันจึงสัมฤทธิ์

ปัญหากรรมอย่างที่ ๔ ที่ถามว่า สร้างขึ้นเพราะเหตุไร ต้องการอะไรนั้น คือถามว่า สร้างขึ้นเพราะผู้สร้างอยากได้บุญอยากได้กุศล บริจาคแก้วก่อนใหญ่ นั้น สร้างขึ้นด้วยกุศล เจตนาอันบริสุทธิ์แท้ หรือว่าเข้าตาจนในการศึกเสียเหนื่อไต หรือใกล้จะถึงความตายเกิดเสียตาย แลละอายุกลัวแก้วจะไปเป็นของผู้อื่นเสีย จึงตัดเจียนเจียรระโนสร้างเป็นพระขึ้นให้เป็นเกียรติยศ แก่ตัว หรือสร้างเพราะกลัวผู้อื่นบังคับบัญชาให้ทำ หรือสร้างเพื่อจะไปซื้อขายแก่ผู้ใด ที่มีศรัทธารูปพระปฏิมา จะใครได้ไว้บูชาไม่คิดว่าถูกแพ่งประการใด

พึงรู้เถิดว่าปัญหากรรม ๔ อย่างที่ว่าข้างต้นนั้น คือเป็นประตุความของผู้ถามจะ ชักไซร์ไล่เสียง จู้จี้ถ้วนถี่ไป โดยนัยที่อธิบายมาหรืออย่างอื่น ๆ ยิ่งขึ้นไปกว่านั้นอีก ก็คำ วิสัชนาปัญหากรรม ๔ อย่างนี้ ถ้าตกในอารมณ์ของชนโบราณซึ่งเป็นผู้ช่างพูดช่างเล่า ช่างแต่งหนังสือแล้วก็คงจะเล่าเพลนไปตามปรารณา เอานิยายต่าง ๆ มากล่าวมาว่าเพื่อเจ้าไป จะว่ายืนยันดั่งหนึ่งเห็นแลรู้ด้วยหุทิพย์ ตาทิพย์ แลอดีตตั้งสญาณ เป็นการที่เพลนเพลน ของผู้อ่านผู้ฟัง แลผู้แต่งหนังสือนี้จะทำอย่างนั้นบ้างก็ได้ดอก นึก ๆ เอาแล้วก็ว่าไปพอให้ ต่อติดเป็นเรื่องราว จะเขียนให้ยาวไป ๒ เล่ม ๓ เล่มสมุดก็ได้ แต่คิดว่าจะเอาอย่างนั้น หาต้องการไม่ เพราะว่าเรื่องนี้กล่าวถึงพระปฏิมารูปเป็นอุเทศเจดีย์ของพระพุทธเจ้าที่เป็น พระศาสดาที่พึงที่นับถือของเราทั้งหลาย พระพุทธเจ้านั้นพระองค์ทรงดิเตียนมุสาวาทแล ลัมผัสปลาทกจาจรจาียดยาวหาประโยชน์มิได้นั้นโดยอเนกบรรยาย พระองค์ตรัสว่าผู้ใดไม่มี ละอายในที่ จะเจรจามุสาวาทแล้วผู้นั้นก็มิสมณคุณความรำบ อันทอดเททิ้งเสียด้วยประการ ทั้งปวง เพราะฉะนั้นผู้แต่งหนังสือนี้จะขอบูชาพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าซึ่งเป็นพระศาสดานั้น ด้วยการเจรจาแต่โดยความจริงใจ จะไม่เอาอย่างชนโบราณด้วยการเจรจาเพื่อเจ้า เล่านิยาย นิทานต่าง ๆ นั้นแล้ว เมื่อท่านทั้งปวงจะดูถูกดูหมิ่นไม่นับถือว่าไม่รู้ไม่เห็นก็ตามเถิด คนเก่า ๆ ที่อวดรู้วดเห็นแล้วแลเล่านิยายยาว ๆ ไปนั้น ก็มักทำการด้วยหาสติมิได้พูดฟุ่ม ๆ ฟาม ๆ ไปให้เกินไปกว่าเหตุกว่าผล แลผิดธรรมดาคณผิดกิริยามนุษย์ กล่าวการผู้ตีเหมือนการไพร่ ทำให้ล่อ ๆ แหลม ๆ ออกมาในท่วงที่ถ้อยคำ จนนักปราชญ์ที่เขารู้การละเอียดเขาจับเท็จได้ ถมไป ที่ใครไม่สังเกตสังเกตก็ฟังเพลนไป ผู้ที่สังเกตเขากลางคนก็สงสัยกลางคนก็ลงใจเสียว่า ไม่จริงมีโดยมาก เพราะฉะนั้นขอเสียเถิด ท่านทั้งหลายอย่าแสวงหาเพื่อจะฟังคำวิสัชนา พระพุทธปฏิมานี้ ด้วยการเล่านิยายว่าเอาง่าย ๆ พล่อย ๆ แต่ด้วยปาก ไม่มีสักขีพยานแล สถานทีสาธกนั้นเลย

ผู้แต่งหนังสือนี้ไม่ได้ความสนัดแน่นเลย ว่าพระพุทธปฏิมาพระองค์นี้ผู้ใดสร้างที่ตำบลใด เมื่อใด เพราะเหตุใด เพราะไม่ได้คำบอกเล่าหรือหนังสือเก่ายืนยันมั่นคงให้เป็นที่รู้ที่เห็นเลย แต่จะว่าตามสังเกตโดยอนุมานนั้นพอจะได้อยู่

ถ้าจะมีผู้ถามว่า พระพุทธปฏิมากรแก้วผลึกนี้ เทวดาสรางหรือมนุษย์สร้าง ก็ควรจะเห็นว่า เป็นของมนุษย์สร้าง ด้วยเทวดานั้นมีฤทธิ์มากนัก ถ้าจะสร้างแล้วเห็นจะไม่เอาแก้วอย่างนี้ มาสร้าง เห็นจะเอาศิลาเพชรหรือที่ดียิ่งกว่าเพชรมาสร้าง หรือจะนฤมิตรให้เป็นแก้ววิเศษ แปลกประหลาดอย่างมีรัศมีสว่างในกลางคืน หรือมีปาฏิหาริย์อย่างอื่น ๆ

อนึ่ง รูปพรรณพระพุทธปฏิมากรนั้นก็ยังไม่ปรากฏเป็นของว่าทำด้วยมือตั้งการของช่างปั้น แลช่างแกะนั้นเลย เหมือนหนึ่งรูปที่เขาถ่ายฉายเอาด้วยเงาในกระจก ก็ติดกับรูปเขียนระบาย ด้วยเส้นพู่กันนั้น แลพระปฏิมากรพระองค์นี้ก็ยังไม่ปรากฏอยู่ว่าเป็นเนื้อแก้วศิลาที่บังเกิดเอง แลผู้ตัดเจียรเจียรระโนตามวิสัยช่างแก้ว เพราะฉะนั้นจะต้องลงใจเห็นว่าเป็นของมนุษย์ทำ ฝ่ายชนเล่านิยายโบราณนั้นจะกล่าวถึงสิ่งใด ๆ คือบ้านคือเมืองก็ดี คือพระสถูปพระเจดีย์ หรือพระพุทธรูปสำคัญก็ดี ก็มักพอใจที่จะเล่าว่าบ้านนั้นเมืองนั้น แลวัตถุสิ่งนั้น ๆ เป็นของ พระอินทร์ลงมาสร้าง แลให้เวสสุกรรมเทพบุตรนฤมิตร หรือว่าฤาษีนักสิทธิ์ชุบเศกนฤมิตร ขึ้นด้วยเวทมนตร์ กล่าวดังนี้เนื่อง ๆ แลสิ่งซึ่งมีนิทานชนโบราณกล่าวทั้งปวงนั้นบรรดาที่ยัง เหลืออยู่ก็ยังไม่เห็นสิ่งใดที่จะผิดจากฝีมือคนทำถ้าเป็นบ้านเมืองก็ยังไม่เห็นกำแพงเมืองนั้น ก่อด้วยอิฐที่คนทำครุ ๆ กระจะ ๆ หรือด้วยศิลาแลงที่มีรอยตากแลรอยขูดแลต่อติดด้วยใบกปูน ผสมทราย ดินเชิงเทินถมก็เห็นว่าขูดฉายออกจากคู ได้เห็นอยู่ว่าเป็นของคนทำดังนี้ถึง พระสถูปเจดีย์ก็เหมือนกัน

พระพุทธรูปหล่อทองสัมฤทธิ์ที่ว่าเทวดาสราง ก็ยังไม่ปรากฏว่ามีทางชนวนน้ำทองเดิน แลแผ่นเข้าไม้ในที่มิพวย แลหล่อไม่เต็มแลมีรอยบั้งรอยตะไบรอยสกัด ถึงพระพุทธรูปศิลา ก็มีรอยเรอะรอยเลื่อยตัดเจียรระโนแลวางส่วนไม่เสมอคลาดเคลื่อนบ้างปรากฏอยู่แทบทุกองค์ ในที่มีอสนีบาตตก คนไปขุดร่อนหาว่าจะเป็นสิ่งใดตกลงมาทำลายที่นั้น ลางคนพูดกันว่า ได้ ขวานฟ้าเอามาสู้ให้กันดู ว่าอยู่ดังนี้เนื่อง ๆ ขวานที่ได้มานั้นลางที่ก็เห็นเป็นขวานผ่าฟัน ขวานช่างไม้เป็นของใช้มีสนิมกินแลรอยบินที่ต่อตั้งเหล็กอ่อนกับเหล็กกล้า ลางที่มีรอยทรายหือ หนังสือน้ำเงินประจำขวานนั้นอยู่ก็มี ลางที่เป็นของทำด้วยทองแดงทองเหลืองสังกะสีมีรอยชนวน หล่อหรือฉ้อนตีตะไบใส ลางที่สิ่งที่ว่าขวานฟ้า นั้นเป็นศิลา ที่รู้จักสันดจำได้ว่าศิลานั้นเป็นเช่น หินเหล็กไฟ หรือศิลาในเขาในถ้ำนั้น ๆ ที่รู้แห่งเคยเอามาใช้อยู่ทั้งสิ้น มีรอยเรอะรอยฝน เมื่อพิเคราะห์ไปก็เห็นว่าเป็นฝีมือคนทำทั้งสิ้นมิใช่ฝีมือเทวดาอัศจรรย์ไปกว่าฝีมือมนุษย์เลย โดยที่ สูดรอยพระพุทธบาทที่ว่า พระพุทธเจ้าทำปาฏิหาริย์เหยียบไว้ก็ยังมีรอยเรอะรอยสกัด แลฝีมือ พลังทำพลาตในที่แบ่งรอยปลายนิ้วให้คลาด ควรเห็นว่าพระบาทนั้นมีตั้งเป็นนิ้วที่ ๖ ไป หรือ ลายลักษณะในพระบาทนั้น พระบาทมีในเมืองไหน ลายลักษณะมีกระบวนลายแลรูปภาพ อย่างฝีมือจำหลักปั้นแลเขียนของชนบ้านนั้นเมืองนั้นไม่ต้องกัน

ผู้แต่งหนังสือนี้ค้ำนึ่งว่า ประณิตกายเหล่าใดที่เรียกเทวดา ประณิตกายเหล่านั้น แต่ก่อนได้มีฉันใด ถึงในบัดนี้ก็จะมิ ก็ปกติของเทวดาในกาลบัดนี้เป็นฉันใด แต่ก่อนก็เห็นว่า เป็นฉันนั้น เทวดามีธรรมตาไม่ปรากฏแก่จักขุมนุษย์ไม่มีทางที่จะได้พูดได้เจรจากันตรง ๆ มนุษย์ไรจะได้พบได้เห็นเทวดาก็มิ แต่ว่าได้พบเมื่อหลับคือฝันเห็น ทางที่จะได้พูดกับเทวดาก็มิ แต่ว่ามาเข้าคนทรงพูดเป็นเหตุให้เชื่อยากไป แต่เหตุที่อื่นซึ่งปรากฏเป็นอัศจรรย์นั้นมีอยู่ ปรากฏอยู่เนือง ๆ เหมือนอย่างว่าสิ่งไรควรจะเป็นอย่างไร ผู้ใดควรจะได้อย่างไรควรจะเสีย อย่างไม่ เพราะความดีความชั่วของตัว เมื่อจะมีสติปัญญาแลพยายามของมนุษย์เป็นอันมาก หรือมนุษย์ที่มีกำลังมากจะมาขัดขวางสิ่งทีควรจะเป็นอย่างไรจะไม่ให้เป็นอย่างนั้น ผู้ทีควรจะได้ อย่างไม่ไรจะไม่ให้ได้อย่างนั้น ผู้ทีควรจะเสียอย่างไม่ไรจะไม่ให้เสียอย่างนั้น ความคิดแลพยายาม ทีขัดแกสิ่งแลเหตุผลอันควรนั้นถึงปรากฏอยู่ ก็ไม่ใคร่ตลอดสำเร็จประสงค์ไป คงจะมีเหตุ อื่น ๆ ทีผู้คิดอ่านพยายามจะขัดขวางนั้นไม่ได้เห็นมาแต่เดิมเกิดขึ้นรอบด้าน ไปขัดขวางทาง ความคิดแลพยายามของมนุษย์ ผู้จะขัดขวางอันควรแลเป็นเหตุผลอันควรนั้นเสีย คงให้สิ่งที ควรจะเป็นอย่างโรนั้นเป็นจนได้ปรากฏอยู่เนือง ๆ โดยมาก เหมือนอย่างท่านผู้ใดทีมีความดี จะเป็นคุณแก่ชนทั้งปวงมาก ควรจะได้อิสริยฐานนั้น ๆ แลแล้ว เมื่อเวลาก่อนได้อิสริยฐานนั้น ๆ มีผู้ริษาหรือหวงกันอิสริยฐานนั้น ๆ คิดอ่านแลพยายามขัดขวางด้วยอุบายต่าง ๆ ทีปรากฏอยู่ ถ้าถึงเวลาท่านผู้นั้นจะมาสู่อิสริยฐานนั้น ๆ ผู้ทีคิดอ่านแลพยายามขัดขวางนั้น ถึงมากเท่าใด ก็เฉื่อยหลิกไปเองไม่ต้องไล่ การทีเป็นเหมือนทีรถชักอยู่อย่างโรก็เตียนไปไม่ต้องถาง ถึงศัตรู ก็กลายเป็นมิตรไป ฝ่ายผู้ทีมีความคิดความประสงค์ไม่เป็นคุณแก่ชนทั้งปวง เป็นความชั่วควร จะได้โทษได้ทุกข์แล้ว ถึงตัวผู้นั้นจะมีอำนาจอิสริยยศพวกพ้องทีพึ่งพาอาศัย มีกำลังเท่าใด ๆ ประคับประคองรักษาอยู่ ก็เฉื่อยมีประตวิบัติเปิดมารอบด้าน ถึงผู้ทีเป็นมิตรก็จะกลับเป็นศัตรู ช่วยทับถมให้ล้มชวณ ผู้ทีไม่ควรอิสริยยศฐานนั้นถึงพยายามจะเอาเพราะเห็นว่ามีท่าทีจะได้ ก็คงจะมีเหตุทีผู้นั้นไม่ได้คิดเห็นแต่เดิมว่าจะมีนั้นมามีมาเป็นขึ้นรอบด้านไป จนไม่ได้ตามที ประสงค์นั้น เมื่อพิเคราะห์ถึงการนั้น ๆ บุคคลนั้น ๆ ทีเป็นไปในโลกนี้แล้ว ก็คงเป็นไปถูกต้อง เป็นยุติกับเหตุแลผลอันควรนั้นโดยมากกว่าทีควรเป็นไปผิด ๆ อย่าให้ต้องออกชื่อออกเรื่องเลย คิดดูเถิดจะเห็นจริงด้วยเหตุนี้จึงต้องมีค้ำนึ่งว่าจะมีผู้ทำผู้แต่งผู้ช่วยทำนุบำรุงสิ่งทีจะเป็น

อย่างไรให้ได้เป็นอย่างนั้น ผู้ใดควรจะเป็นอย่างไรให้ได้เป็นอย่างนั้น นอกไปจากความคิดแลพยายามของมนุษย์ทำแกกันนั้น จะมีอยู่ที่ผู้ทำที่มีได้ปรากฏแก่จักขุโสดแลความรู้ของมนุษย์ เช่นนี้ นักปราชญ์ทั้งหลายสำคัญว่าเป็นการของผีของเทวดาบ้าง เป็นการของเคราะห์ร้ายเคราะห์ดี แลชะตาราசிตามกำเนิดผู้นั้น ๆ บ้างแต่ตามเหตุที่เห็นเป็นชดนั้น ก็ความดีความชั่ว ซึ่งสำเร็จมาแต่ความคิดจะให้เป็นคุณเป็นโทษแก่ชนเป็นอันมากนั้น แลเป็นประมาณด้วยเหตุนี้ จึงมีโคลงสุภาษิตชนโบราณกล่าวไว้ว่า

● พวกแพทย์กล่าวว่าไข้	ลมกุม
โหรกล่าวว่าเคราะห์รุม	โทษให้
แม่มดว่าผีคุม	ทำโทษ
ปราชญ์ว่ากรรมก่อนให้	ผ่อนแก้ผลกรรม ฯ

แลของวิเศษต่าง ๆ ซึ่งมีในโลกนี้ เมื่อท่านผู้มีวาสนาบารมี ควรจะได้ครองมีตัวแล้วก็ เพลิดเพลินผู้รู้ประจักษ์ ปรากฏขึ้นจนท่านผู้ควรครองได้ครอง ถ้าไม่มีท่านผู้ควรครองแล้วก็เพลิดเพลินดีเพลงชุกซ่อนหายไปถ้าจะว่าตาม สิ่งซึ่งมีในพระบาลีเหมือนหนึ่งแก้วมณีโชติเวฬุริยรัตน เมื่อไรในโลกมีพระมหากษัตริย์จักรพรรดราธิราชขึ้นแล้วเทพยเจ้าก็นำเอาแก้วนั้นมาถวายให้ ทรงใช้เป็นราชูประโภค เมื่อสมเด็จบรมจักรพรรดราธิราชขึ้น ทรงพระผนวชหรือมีพระชนม์ ล่วงแล้วเทพยเจ้าก็นำเอาแก้วนั้นคืนไปชุกซ่อนใส่เสียในภูเขามิให้ผู้ใดพบ ความที่ว่าดั่งนี้ นั้น ก็เป็นการอันยิ่ง ของดี ๆ มีหลายสิ่งในพระราชอาณาจักรแผ่นดินบ้านเมืองนั้น ๆ ก็พระเจ้าแผ่นดินเมืองนั้น ๆ องค์ใดมิใช่ท่านผู้มีพระบารมีควรจะได้ครองเป็นเจ้าของสิ่งนั้น ๆ ถึงจะมาได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินก็ปี ก็เดือน ก็วันของดี ๆ ที่มีในพระราชอาณาจักรนั้นก็เพลิดเพลินไป ชุกซ่อนหายจมดินจมทราย หรือมีผู้พาไปหวงปกปิดไว้ ไม่ให้ของนั้นเข้ามาเป็นของท่าน เป็นเจ้าแผ่นดินได้ เมื่อใดท่านผู้มีวาสนาบารมีควรจะได้ครองเป็นเจ้าของสิ่งที่ดินนั้นมาได้เป็นใหญ่ ในแผ่นดินแล้ว ก็เพลิดเพลินให้มิผู้ขุดได้ไปพบนำมาถวาย หรือผู้ที่หวงลักซ่อนเก็บไว้ ก็เพลิดเพลินให้มิ อันตรายจนสิ่งนั้นประจักษ์ปรากฏออก ต้องตกมาเป็นของท่านผู้มีวาสนาบารมีควรครอง เป็นเจ้าของสิ่งนั้นจึงได้ เหตุเช่นนี้ เมื่อสังเกตไปก็จะทราบดอกอย่าให้ต้องออกชื่อออกเรื่องเลย

พระปฏิมากรแก้วผลึกพระองค์นี้ แต่เดิมทีก็เห็นจะเป็นแก้วก้อนใหญ่อยู่ในภูเขาหรืออยู่ในดิน แลแก้วก้อนใหญ่ที่มีเนื้อสนิทจนถึงได้เอามาเจียนทำพระพุทธรูปมาได้เท่านั้นนั้นก็ควรเห็นว่าเป็นของดีมีศรีมีมิ่ง ตั้งแต่แก้วบังเกิดมาแลตั้งอยู่ในที่ใดนานก็ร้อยปีก็พันปี ไม่มีมนุษย์ผู้ใดไปพบเห็นเข้าแล้วเอามาตลอดเวลาเท่านั้น จะว่าเทพดาไม่เห็นที่ผู้ใดควรจะบริโภคจะได้ใช้จึงหวังกันกำบังไว้ก็ว่าได้ เมื่อเวลาใดมีท่านผู้มีวาสนาบารมีเป็นพระเจ้าแผ่นดิน หรือคหบดีควรจะได้แก้วนั้นมาเก็บไว้ชมเป็นมิ่งเป็นศรี หรือจะได้ก่อสร้างกุศลบารมีให้ยิ่งขึ้นไปด้วยมาเจียนมาตัดเป็นพระพุทธรูปปฏิมากรพระองค์นี้ เป็นกองกุศลราศีอันประเสริฐนั้นบังเกิดขึ้นในโลกเมื่อนั้นก็เผอิญให้มีผู้ไปพบเข้าแล้วก็คัดตัดยกมาเก็บรักษาไว้ด้วยตัวเป็นเจ้าของเอง หรือนำไปถวายหรือขายให้แก่ท่านผู้อื่นซึ่งควรจะเป็นเจ้าของ เมื่อเป็นดังนี้ใครไปพบเข้าจะว่าเทวดาตกลงใจนำไปเห็นเข้าก็ว่าได้ เทวดาผู้รักษานั้นยอมให้มากกว่าได้

๓๗. ประกาศปฏิสังขรณ์วัดไชยพุกขมาลา วัดเขมาภิรตาราม

มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ที่ ๔ ในพระบรมราชวงศ์นี้ ให้ประกาศแก่พระภิกษุสงฆ์สามเณรบรรพชิตทั้งปวง ที่ประพฤติพรหมจรรย์ในพระพุทธรูปศาสนา แลมนุษย์เทพยดาที่มีศรัทธาในพระธรรมวินัย บรรดาที่ได้ฟังคำประกาศนี้หรือเฉพาะโดยวิเศษ ขอประกาศแก่พระเถรานุเถรที่อาราธนาในมนต์ประชุม เพื่อจะรับจิวรลาภไทยธรรมบริวาร ซึ่งจะพระราชทานในสมาคมนีให้ทราบทั่วกันว่าวัดไชยพุกขมาลาที่อยู่ปากคลองบางขวาง ซึ่งพระราชทานนามใหม่ว่าคลองมหาสวัสดิ์แขวงเมืองนนทบุรีนั้น เป็นวัดโบราณมาแต่ครั้งกรุงเก่าเมืองธนบุรีตั้งขึ้นใหม่ต้องรื้อเอาอิฐไปก่อกำแพงอันตรายอันไปแล้วยังอยู่แต่กุฎมวัด ครั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษกในปีขาลจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ ได้มีพระบรมราชโองการดำรัสแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเวลานั้นเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ ว่าวัดไชยพุกขมาลาเป็นวัดอยู่ใกล้สวนหลวงเดิมถูกรื้อร้างทำลายมา ขอให้ทรงพระศรัทธาไปสร้างคืนขึ้นใหม่เป็นพระอารามได้จะเป็นการดีพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงได้ทรงรับพระราชโองการว่าจะทรงสร้างพระอารามนั้นคืนขึ้นให้จงได้ จึงได้ทรงให้บริจาศสวนทรัพย์สมบัติในกรมจำหน่ายเป็นค่าไม้ค่าอิฐ ค่าปูน แล้วให้ค่าในกรมไปทำเป็นพระอุโบสถหลังหนึ่ง มีพระพุทธรูปองค์หนึ่งเป็นพระประธาน มีรูปพระสาวก ๒ องค์ พระวิหารหลังหนึ่ง มีพระพุทธรูป ๔ องค์การเปรียญหลังหนึ่ง แลปลูกกุฎถวายพระสงฆ์บ้าง วัดถุฐานนั้นก็เป็นที่พอพระสงฆ์จะได้ใช้บริโภคได้การทั้งปวงก็ยังไม่สำเร็จบริบูรณ์ดี เพราะครั้งนั้นบ้านเมืองยังไม่สมบูรณ์ ราชการทัพศึกก็มีมาก การที่ทำพระอารามนั้นก็ค้างอยู่เป็นแต่ถึงฤดูพระภิกษุทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายพระพุทธรูปพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ก็ยกวัดไชยพุกขมาลาเข้าในจำนวนพระอารามภิกษุทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายทุกปี แต่พระราชทานพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงจุดเทียนพรรษา แลเสด็จไปถวายภิกษุทุกปีมาตั้งแต่ปีมะเส็งเอกศก ศักราช ๑๑๓๑ มาจนปีมะแมเบญจศก ศักราช ๑๑๔๕ ครั้นเมื่อปีวอกจศก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้ยกวัดไชยพุกขออกเสียจากจำนวนพระภิกษุทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายพระศรีสุริเยนทรามาตย์ จึงได้ทรงรับทอดพระภิกษุวัดนั้นสืบมาทุกปี ถึงผู้อื่นมีศรัทธาจะใคร่ทอดก็ต้องไปกราบทูลขอ ต่อโปรดแล้วจึงทอดได้ ภายหลังมาปีวอก ฯลฯ

ถ้ามีกำลังพอจะทำนุบำรุงได้ก็ให้ทำนุบำรุงให้เป็นวัดอยู่ถึงปีให้จัดผ้าพระกฐินไปถวาย ถ้าผู้อื่นจะทอดก็ต้องให้มากราบทูลขอก่อน ต่อโปรดจึงจะทอดได้ อย่าให้สละละทิ้งเสีย ให้เป็นที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศสาปสูญพระนามในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไปได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับพระวจาสั่งกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดี พระบรมราชชนนีไว้ดังนี้แล้ว ก็ได้ทรงทำนุบำรุงพระอารามนั้นมาตามสติกำลัง จนสิ้นแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

อนึ่ง วัดเขมาตำบลตลาดแก้วฝั่งตะวันออก ใต้บ้านหม้อบางขุนเทียนลงมานั้น แต่ก่อนเป็นพระอารามพระกฐินหลวงในพระบรมราชวัง เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีผู้กราบทูลสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดีว่าวัดเขมาเป็นวัดใหญ่แต่ครั้งแผ่นดินพระเจ้าอยู่ทงมาทรุดโทรมยับเยินมาก มีคำผู้เฒ่าผู้แก่กล่าวสืบมา ว่าวัดนี้เป็นของพระเจ้าอยู่ทงผู้มีบรรดาศักดิ์น้อยจะสร้างให้สำเร็จไม่ได้ต่อผู้มีบรรดาศักดิ์มากบุญญาธิการยิ่งใหญ่จึงจะสร้างให้สำเร็จได้ กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดีจึงเสด็จขึ้นไปทอดพระเนตร พระอุโบสถเก่าชอบพระทัยจะสร้าง จึงตรัสสั่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปเฝ้า กรมพระราชวังบวรฯ กราบทูลขอเป็นวัดสำหรับกฐินในกรม กรมพระราชวังบวรฯ ได้มีพระบัญชาสั่งหลวงสุทธีรัตนให้หักบาญชีชื่อวัดเขมา ยกมาเป็นอารามของกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดีขาดมาแต่นั้น ตั้งแต่นั้นมากรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดี ก็ได้ทรงบริจาคสวนทรัพย์สมบัติให้จำหน่ายเป็นค่าอิฐ ค่าปูน แลให้มีช่างในกรมไปขุดรากใหม่ ก่อผนังขยายออกให้ใหญ่กว่าเดิมออกมา ถมพื้นในประธานพระอุโบสถขึ้นให้สูงจนเสมอบัวกลุ่มฐานพระประธานเมื่อแรกเริ่มก่อรากครั้งหนึ่ง เมื่อแรกยกตัวไม้เครื่องบนครั้งหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแลกรมพระราชวังบวรฯ ก็ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเริ่มการเป็นฤกษ์ทั้งสองครั้งเพราะถมพื้นขึ้นไปสูงพระประธานต่ำไป ได้มีรับสั่งให้ช่างช่างในกรมก่อพระประธานพระองค์ใหม่สวมพระประธานพระองค์เก่าลงแล้ว ปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปทุกองค์จนสำเร็จแล้ว ได้ให้ก่อกำแพงแก้วรอบพระอุโบสถ มีพระอัคคีเจดีย์ทั้ง ๔ ทิศ แล้วทรงสร้างการเปรียญฝากระดานหลังหนึ่งตรงหน้าพระอุโบสถออกมา ครั้นการพระอุโบสถการเปรียญสำเร็จแล้ว ก็ได้ทรงพระศรัทธาเสด็จไปทำมหรกรรมการฉลอง ทรงบำเพ็ญการพระกุศลในที่นั้นเป็นอันมาก ในปีขุด สัมฤทธิศก ศักราช ๑๑๙๐

ครั้นเมื่อกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดีสิ้นพระชนม์แล้ว พระอารามนั้น พระอุโบสถแลการเปรียญ ก็ชำรุดทรุดโทรมมา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงพระอุสาหปรารณาจะใคร่ทรงปฏิสังขรณ์ให้คืนขึ้น แลดีขึ้น แต่กำลังครั้งนั้นยังน้อย ก็ต้องรั้งรอมมา จนสิ้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ครั้งเมื่อปีกุนทรศก ศักราช ๑๒๑๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จ เถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษกแล้ว จึงทรงบริจาคพระราชทรัพย์เป็นอันมากมายหลาย ร้อยชั่งให้ปฏิสังขรณ์วัดไชยพฤกษ์แลวัดเขมา พระราชทานนามเพิ่มเข้าทั้งสองพระอารามว่า วัดไชยพฤกษ์มาลา วัดเขมาภิรตาราม ที่วัดไชยพฤกษ์มาลามิพระบรมราชโองการโปรดให้ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสเป็นแม่กองทำให้จัดซื้อที่ดินถวายเพิ่มเติมเข้าให้ใหญ่กว้างออกไปแล ขุดคูรอบวัดให้ทำพระอุโบสถพระวิหารของค้ำเดิมของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ให้สำเร็จ แล้วทรงสร้างการเปรียญลงในข้างหน้าหว่างพระอุโบสถพระวิหาร มีพระเจดีย์ใหญ่ ลงในด้านหลังหว่างพระอุโบสถพระวิหาร มีพระเจดีย์น้อยใน ๔ ทิศ แลคฤหาสน์เป็นที่บูชา พระเจดีย์ด้วย แลทรงสร้างกุฏิหมู่กุฏิที่อยู่พระภิกษุสงฆ์ หอสวดมนต์หอรระฆัง สะพานทำน้ำ สะพานข้ามคลอง ศาลาสำหรับพระอารามพร้อมมูลบริบูรณ์เสร็จแล้ว วัดเขมาภิรตารามมี พระบรมราชโองการดำรัสให้กรมหมื่นมนตรีรักษา พระยาราชนิกิตศิริรัตนสมบัติเป็นแม่กอง ให้จัดซื้อที่ดินถวายเพิ่มเติมเข้าให้ใหญ่กว้างออกไปแลขุดคูรอบวัด แลปฏิสังขรณ์ซ่อมแซม เพิ่มเติมการในพระอุโบสถบริบูรณ์แล้วทรงสร้างรูปพระอสีติมหาสาวกล้อมพระประธาน เพิ่มเติมเข้าเพราะทรงพระราชดำริเห็นว่าพระอุโบสถใหญ่กว้างนักที่ว่างเปล่าอยู่ พระสงฆ์ ในพระอารามนั้นน้อย แล้วได้ทรงสร้างพระมหาเจดีย์ในด้านหลังพระอุโบสถมีพระเจดีย์ทิศ ๔ พระองค์เป็นบริวาร แล้วให้เลื่อนพระเจดีย์เดิมของกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ทรงสร้างไว้แต่ก่อนนั้น ให้ไปตั้งอยู่ใน ๔ มุมพระมหาเจดีย์ด้วย แล้วทรงสร้างพระวิหารน้อย ๒ หลังที่มุมกำแพงด้านข้างหน้าพระอุโบสถเป็นที่ไว้พระพุทธรูป แล้วได้ทรงสร้างการเปรียญ เป็นตึกใหม่ เพราะการเปรียญเดิมซึ่งกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีทรงสร้างนั้นทรุดโทรม สูญไปเสียแล้วแลกุฏิที่อยู่พระภิกษุสงฆ์ หอพระไตรปิฎก หอสวดมนต์ หอรระฆัง สะพาน ศาลา โรงไฟที่พระสงฆ์จะได้อยู่ใช้สอยใด ๆ ได้ทรงสร้างสำเร็จบริบูรณ์แล้วแลกุฏิใหญ่สามหลัง เป็นที่อยู่พระราชาคณะหรือพระครูซึ่งเป็นอธิบดีในพระอารามนั้นเป็นพระตำหนักเดิมของ กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้ช่าง สร้างขึ้น พระราชทานในพระบรมมหาราชวังนี้ แต่ครั้งแผ่นดินนั้น ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีสิ้นพระชนม์แล้ว พระตำหนัก ตึกหมู่ใหญ่ว่างอยู่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงยกพระราชทานกรมสมเด็จพระ ศรีสุริเยนทราบรมราชินี เคยเสด็จอยู่แต่ก่อนมาช้านาน ครั้นพระราชทานตำหนักหมู่ใหญ่แล้ว พระตำหนักเดิมนั้น จึงทรงขอรื้อไปปลูกถวายพระพุทธรูปเฒ่าจารย์ ณ วัดโมลีโลก

๓๘. ประกาศว่าด้วยเงินสำหรับซ่อมแซมพระอารามซึ่งเป็นส่วนพระองค์

มีพระบรมราชโองการดำรัสว่าพระราชวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชแลพระราชอาคันตุกะผู้ใหญ่ เป็นนักปราชญ์มีสติปัญญาได้ทรงถวายนิเทศปฏิบัติมานาน ควรนับตามภาษาพระเทศน์ว่า เป็นราชกุฎูปกะ ควรนับตามภาษาไพร่ ๆ พูดว่าชิตันอาจารย์ในหลวงเป็นญาติ เป็นโยม กวีสัย พระสงฆ์กับญาติโยมก็ร่วมสุขร่วมทุกข์กัน ชาวบ้านมีเหตุอะไรที่ควรคิดก็ปรึกษาพระสงฆ์ ที่เป็นชิตันอาจารย์ให้ช่วยคิดช่วยอ่านให้ด้วย เพราะฉะนั้นจะขอทรงหาหรือ ขอสติปัญญา พระราชวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชแลพระราชอาคันตุกะ จะเห็นควรอย่างไรให้ถวายความคิดมา ตามรักจะทรงเลือกแล้วปฏิบัติตาม ตั้งแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมา ๑๓ ปีแล้ว ประตุทาง พระราชทรัพย์ซึ่งเป็นของอยู่ในจำนวนเคยรวบรวมมาสำหรับจับจ่ายราชการแผ่นดินแลเก็บไว้ ประตุใดที่เคยมีมาแต่แผ่นดินก่อน ๆ ก็เจริญขึ้นทุกประตุพระราชทรัพย์ก็เข้ามาสู่ท้องพระคลัง เสมอพอจับจ่ายราชการแผ่นดินแลการพระราชกุศลตามเคยมาแต่ก่อนทุกช่องทุกประตุ พระราชทรัพย์ที่เหลืออยู่ก็คงอยู่ในท้องพระคลังสำหรับแผ่นดิน พระราชทรัพย์ของพระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ท่านทรงไว้ในพระราชหัตถเลขาในเวลาปลายมือว่าเงินมีอยู่ ๔๐,๐๐๐ ชั่ง ทองคำ ๑๐๐ ชั่ง เงิน ๔๐,๐๐๐ ชั่งนั้น ท่านทรงขอเป็นของท่าน ๑๐,๐๐๐ ชั่ง เพื่อจะได้จ่ายทำพระอารามที่ค้างอยู่ให้แล้ว อีก ๓๐,๐๐๐ ชั่งให้ยกถวายเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ ตามแต่จะใช้สอยทำนุบำรุงแผ่นดินต่อไป แต่ทองคำ ๑๐๐ ชั่งนั้นขอให้แบ่งแบ่งเป็นค่าเปลวปิด ในการวัดที่ค้างอยู่เสร็จสิ้นเท่าไรแล้ว เหลือนั้นก็ให้ถวายเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ตามแต่จะใช้สอย ความทั้งปวงแจ้งอยู่ในพระราชหัตถเลขานั้นแล้ว ก็จำนวนพระราชทรัพย์ที่ว่าในพระราชหัตถเลขา นั้นก็หาสิ้นจริงไม่ ชะรอยท่านจะทรงจำไม่ได้จะพลั้งไป เงินอยู่ในรวม ๔๐,๐๐๐ ชั่งนั้น ยังมี มากกว่านั้น ๕,๐๐๐ ชั่งเศษทองคำยังมีมากกว่าที่ว่าในพระราชหัตถเลขานั้นอีกสัก ๑๐๐ ชั่งเศษ แลในต้นพระราชหัตถเลขานั้นว่าให้พระยาพระคลัง พระยาศรีพิพัฒน์ พระยาราชสุภาวดี พร้อมใจกันกับขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยเลือกพระองค์เจ้าหนุ่ม ๆ หรือแก่หรือปานกลางที่สมควร เป็นที่ชบใจมาตั้งแต่เป็นเจ้าแผ่นดินต่อไปเถิดไม่ทรงรังเกียจ ครั้นเสด็จสวรรคตแล้วท่านทั้ง ๓ พร้อมใจกันกับเจ้าต่างกรมผู้ใหญ่แลขุนนางเป็นอันมาก ซึ่งมีได้มีนามมีชื่อในพระราชหัตถเลขา เชิญเสด็จให้เข้ามาเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบพระวงศ์ต่อมา ก็เงินราย ๑๐,๐๐๐ ชั่ง ที่ขอให้เป็นส่วนบำเพ็ญพระราชกุศลในการค้ำนั้น ก็ได้จ่ายไปทำการที่ค้างในวัดมหาธาตุ วัดชนะสงคราม วัดบวรมงคล แลซ่อมแซมวัดอรุณราชวราราม วัดราชโอรสวราราม วัดเฉลิมพระเกียรติ จ่ายไปแล้ว แต่วัดราชนันทารามแห่งหนึ่ง วัดพรหมสุรินทร์ที่เรียกว่าวัดปริณายกแห่งหนึ่ง

พระเจดีย์ใหญ่วัดสระเกศแห่งหนึ่งยังค้างอยู่ วัดราชนัดดาราม พระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดี
รับไปทำ จับการเข้าได้ ๓ เดือนก็สิ้นพระชนม์ วัดพรหมสุรินทร์นั้นแต่แผ่นดินโน้นเจ้าพระยา
บดินทรเดชารับทำก็ถึงอนิจกรรมลง เจ้าพระยามุขมนตรีรับทำต่อมาก็เป็นโทษ เพราะตั้งนั้น
ในหลวงจะรับเป็นเจ้าของทำต่อไปดีก็จะดีอยู่ ถ้าไม่สบายไปต่าง ๆ ก็จะเป็นที่วิตกรำคาญไป
ทรงรังเกียจอยู่ แต่ต้นทุนที่จะทำให้แล้ว คือส่วนเศษในจำนวนพระราชทรัพย์ ๑๐,๐๐๐ ชั่งนั้น
ก็ยังมิพอ ก็วัดราชนัดดารามนั้น ถ้าพระกระวีวงศ์มีอุตสาหะจะชวนขวายเป็นผู้ใดทำการ
ค้างให้สำเร็จ จะเป็นเงินค่าจ้างเท่าไรค่าไม้อิฐปูนเท่าไร ให้ได้ความจริงสมควรแล้วจะโปรดให้
จ่ายให้ ถ้าจะเป็นแต่ให้กับปิยการกรับไป การไม่แล้วไม่สำเร็จสมควรแก่ราคาเงินจะจ่ายให้
ไม่ได้ การก็ยังน้อยดอกยังอยู่แต่การปูนในสถานที่ที่เรียกว่าโลหปราสาท แลการไม้การปั้น
การเขียนในพระอุโบสถและพระวิหาร ถ้าพระสงฆ์ในพระอารามจะช่วยชวนขวายจริง ๆ
หาญาติโยมอุปฐากที่ควรเชื่อถือได้มาเป็นกับปิยการกรับเงินไปทำก็เห็นจะสำเร็จได้ แต่
วัดพรหมสุรินทร์ที่เรียกว่าวัดปริณายกนั้น การเงินมากมายโตใหญ่นัก ถ้าจะทำต่อไปก็จะเป็นราคา
ประมาณ ๓,๐๐๐ ชั่งขึ้นไปแต่คิดไว้แต่เดิมนั้น ก็จะให้หรือพระอุโบสถมณฑปของเก่านั้นเสียด้วย
ก็การที่หรือของเก่านั้นไม่ทรงเห็นด้วย ทรงเห็นว่าเหมือนกับคำเขาวามีใช้แผ่นดินเท่าใบพู่หมา
เมื่อศรัทธาอุตสาหะจะสร้างวัดที่ไหนก็จงสร้างลง ไปคิดหรือแรงของเกาของเขาทำไม แต่วัดนั้น
ถ้ามีพระราชาคณะหรือท่านผู้ใดชอบใจจะใคร่พาพวกพ้องไปอยู่ให้สบายก็จงคิดเกลี้ยกล่อม
หาผู้เป็นเจ้าของ เป็นเจ้านาย หรือขุนนางหรือเจ๊กจีนที่เป็นเศรษฐีหรือของควรเชื่อได้ให้มาเป็น
เจ้าของรับทำ ก็จะรับจ่ายเงินในรายหมื่นให้ทำไปกว่าจะแล้ว เมื่อที่กุฏิวิหารแล้วขึ้นท่านองค์ใด
จะพาพวกพ้องไปอยู่เท่าใดก็อาราธนาไปอยู่เถิด แต่ที่จะให้ในหลวงรับเป็นเจ้าของทำนั้น
รังเกียจอยู่ประการหนึ่งในหลวงบัดนี้ก็ไม่สู้ถนัดที่จะคิดสร้างวัดใหญ่วัดโตเพราะเห็นว่าของชำรุด
ก็ไม่มีใครจะซ่อม รกเปื้อนก็ไม่มีใครกวาด เพราะท่านที่เป็นอธิการวัดใหญ่ ๆ จะว่ากล่าวลูกวัด
ก็ยากนักกลัวก่อนอิฐไป ก็วิสัยสร้างวัดให้เป็นที่อยู่ของผู้ประพฤติพระศาสนา ครั้นวัดใหญ่นัก
ก็กลายเป็นที่อยู่ของศัตรูพระศาสนาไป สร้างโบสถ์ใหญ่ ๆ พระสงฆ์ลงไปโบสถ์พร้อมกันทั้งวัด
ปีละวัน คือวันรับกฐิน วัดใหญ่ศาลารายก็มีมาก ศาลาเหล่านั้น ไม่มีคนนั้นไม่มีคนนอนไม่มี
คนเฝ้า เป็นแต่สำหรับให้ลูกศิษย์วัดหรือกระเบื้องขว้างเสีย หักเอากลอนเอาระแนงไปหุงข้าวกิน
หรือถ้าศาลาเป็นพื้นกระดานก็สำหรับขโมยคัดขาย สารพัดจะทราบสารพัดจะเห็นอยู่แล้ว
เหลือพระราชศรัทธาที่จะสร้างวัดใหญ่วัดโตได้แต่ของเกาที่แล้วที่ไม่รังเกียจจะซ่อมแซมไปไม่ไหว
ด้วยเหตุนี้จึงโปรดแต่ที่จะสร้างวัดเล็ก ๆ ที่จุพระสงฆ์ ๓๐ รูปลงมา พอให้เจ้าวัดเจ้าอาวาส
มีความรักวัดบ้าง เอาใจใส่วัดบ้าง

วัดสระเกศ การพระอุโบสถพระวิหารที่ยังค้างก็ได้โปรดให้กรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ไปเป็นแม่กองทำการก็เกือบเสร็จอยู่แล้ว ยิ่งแต่จะปิดทองพระระเบียงในวงนั้น กำลังเข้าพระก็พอรักษา แต่ศาลารอบวัดแลเกาะรอบวัดนั้นหาผู้รักษาไม่ วัดก็โตใหญ่ศาลาก็มากไม่มีใครนั่งไม่มีใครใช้ไม่มีใครเฝ้า มีแต่คนหักเอากลอนเอาระแนงไปหุงข้าวกิน ถึงจะไปซ่อมแซมขึ้นก็เปลืองเงินเปล่า ถ้าจะซื้อฟันไปกองไว้ที่ศาลาร้างเหล่านั้น สำหรับว่าใครต้องการฟันจะได้หยิบเอาไปหุงข้าวกิน จะเปลืองเงินน้อยลงมากกว่าการเรื่องศาลาวัดสระเกศมากนี้ขอให้พระธรรมทานาจารย์ พระวินยานุกุลเถร พระปลัดจิ้น พระปลัดภู และถ่านานุกรมอื่น ๆ ในพระอารามนั้นช่วยดำริด้วย เหมือนในกฎที่พระสงฆ์อยู่ก็ปลูกกระท่อมฝาแตะฝากระแจะรุงรังอยู่ถมไป เป็นรังฟันรังไฟ ถ้าจะผ่อนเอาศาลายับ ๆ เหล่านี้ไปทำเป็นกระท่อมแลพะเพิงต่าง ๆ แทนที่ ๆ เป็นฝาจากฝากระแจะอยู่นั้นจะมีดีกว่าทิ้งให้ยับไม่มีใครใช้อยู่ต่าง ๆ นั้นหรือ ถ้าท่านจะคิดอ่านจะให้ช่วยเหลือค่าจ้างหรือค่าจ้างทำให้บ้างในหลวงก็จะช่วยเสียให้ แต่ให้พระสงฆ์ชวนชวายเป็นเทอญ

แต่พระเจดีย์ใหญ่นั้นยังรังเกียจอยู่แต่ที่ทรุด ก็ตั้งพระราชหฤทัยอยู่ว่าจะทำแต่พอให้แล้ว แต่ยังสงสัยว่า เมื่อทำหนักลงจะทรุดเซไปอย่างไรก็ไม่ทราบ ของก็เอียงเซเสียลวดลายของเก่าหมดแล้ว การก็ใหญ่โตนัก

พระราชทรัพย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเหลือกว่านั้น ได้ทรงชักเงินเหลือนอกจำนวน ๓๐,๐๐๐ ชั่ง ออกทรงแจกพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒๙ พระองค์ พระเจ้าหลานเธอพระองค์หนึ่ง รวมเป็น ๓๐ พระองค์ พระองค์ละ ๒๐ ชั่งให้ไปทำบุญในการพระบรมศพ กับได้ชักพระราชทานเจ้านายที่เลื่อนที่เป็นต่างกรมไปใช้การโรงครัวเมื่อตั้งกรมอีก ๒๐๐ ชั่ง รวมเป็น ๘๐๐ ชั่ง

ก็บัดนี้ทรงคิดเงินรายอื่นใช้คืนเสียแล้ว นับว่าเป็นการไม่ได้ชักทองคำแห่งเงินของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฝากชาวคลังไว้ ๑๙ แห่ง เมื่อเสด็จสวรรคตแล้วชาวคลังนำมาทูลเกล้า ฯ ถวาย ได้พระราชทานพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไปพระองค์ละแห่ง ยังไม่พอได้ทั่วทุกพระองค์ ก็ได้พระราชทานทองแห่งเป็นของมีมาใหม่ให้ได้ทั่วทุกพระองค์เสมอกัน แต่พระราชทรัพย์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนอกจากนั้นยังคงอยู่หมดไม่ได้เอาไปใช้สอยจับจ่ายอะไรที่ไหน เว้นแต่ในรายหมื่นที่จ่ายทำวัดเท่านั้น ก็พระอารามที่สร้างลงใหม่ ๆ ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ ๆ ทั้งหัวเมืองในกรุงก็ไม่ได้ใช้ในเงินรายหมื่น ได้ใช้แต่ในของที่ค้างมาแต่ครั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เงินรายหมื่นนั้นรอไว้เพื่อวัดราชนันทารามวัดพรหมสุรินทร์ที่เรียกว่าวัดปริณายกแลพระเจดีย์ใหญ่วัดสระเกศ

ตัวเงินยังมีอยู่พระราชาคณะจะคิดเห็นควรอย่างไรช่วยคิดอ่านด้วย ในหลวงจะใคร่ยอม แต่เสียเงินให้ผู้ทำ ไม่อยากชวนขายเป็นเจ้าของ ก็ทองคำเป็นของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ได้เอาไปแผ่ทำเป็นเบญจา เมื่อถวายพระเพลิงทั้ง ๒๐๐ ชั่ง สูญเพลิงไปเสียบ้าง ช่างฉ้อเอาไปบ้าง ตกหายเสียบ้าง ยังให้ข้าราชการซื้ออยู่ เมื่อขาดไปเท่าไรจะทรงรับใช้ให้เต็ม แต่ที่ทองคำเปลวไปปิดวัดนั้น ล้วนเป็นทองของแผ่นดินใหม่ ไม่ใช่เป็นของแผ่นดินเก่า กล่าวด้วยพระราชทรัพย์ที่เป็นของสำหรับแผ่นดิน แลพระราชทรัพย์ที่ค้างมาแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสิ้นความเท่านี้

๓๙. ประกาศเรื่องพระราชทานกฐินที่กรุงเก่า

ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า แต่ก่อนได้เคยเสด็จขึ้นมาประพาส ณ พระนครศรีอยุธยาโบราณราชธานีอันนี้ ได้ทรงทอดพระเนตรภูมิลำเนาบ้านเรือน แลอารามนอกเมืองในเมืองเป็นอันมาก เจดียสถานแลอารามบางแห่ง ได้ทรงทราบได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นแนวว่าพระเจ้าแผ่นดินในสยามประเทศนี้ ซึ่งได้ครอบครองเสวยราชสมบัติ ณ พระมหานครศรีอยุธยาแต่ก่อน ๆ ได้ทรงสร้างสถาปนาไว้บ้าง คือวัดพุทธโธสวรรค์ แลวัดป่าโมกข์แลพระอารามอื่น ๆ แลพระอารามซึ่งพระราชวงศานุวงศ์ในพระวงศ์อันนี้ ได้ทรงสร้างแลสถาปนาไว้บ้าง คือวัดสุวรรณาราม วัดกระษัตราราม หรืออารามอื่น ๆ แลอารามที่พระสงฆ์ซึ่งได้ทรงคุ้นเคยมาแต่ก่อน เหมือนอย่างวัดท่าหอย วัดตะไกรเป็นอารามของสมเด็จพระสังฆราชที่มาแต่วัดหงษาราม ณ กรุงเทพมหานครได้สถาปนาไว้

บัดนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงระลึกถึงภูมิลำเนาพระมหานครศรีอยุธยาที่ได้เคยเสด็จขึ้นมาประพาสแลพระสงฆ์ ราชฎีที่ได้เคยเห็นได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแต่ก่อน ๆ จึงทรงพระราชศรัทธาอุตสาหะเสด็จพระราชดำเนินขึ้นมา พระราชทานผ้าพระกฐินกับทั้งพระกฐินบริวาร แลเครื่องไทยทานถวายพระอันดับ ซึ่งจำพรรษาในพระอาราม ณ พระมหานครศรีอยุธยา อารามใดที่ควรจะเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานพระกฐินได้ ก็เสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทาน อารามใดที่ไม่ควรจะเสด็จพระราชดำเนิน ก็พระราชทานเจ้าต่างกรมแลเจ้ายังไม่ได้ตั้งกรม แลข้าทูลละอองธุลีพระบาทให้ไปทอด ก็เป็นพระกฐินหลวงทั้งนั้น ข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้าฝ่ายใน ที่ได้ตามเสด็จพระราชดำเนินขึ้นมาในที่นี้ มีศรัทธาก็จัดเครื่องกฐินขึ้นมาทอดกฐินด้วย รวมอารามที่ได้รับพระกฐินหลวง แลกฐินข้าราชการเป็นอาราม ๕๐ เศษ

อนึ่ง ทรงก่อกฤษสถาปนาพระที่นั่งสรรเพ็ชรปราสาท อันเป็นที่พระที่นั่งพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน ๆ ซึ่งทำลายไปแล้วให้มีขึ้นไว้ตามเดิม แล้วจะได้จารึกพระนามพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งได้ครอบครองเสวยราชสมบัติ ณ พระมหานครศรีอยุธยาโบราณราชธานีทุก ๆ พระองค์ ประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งสรรเพ็ชรปราสาทให้เป็นที่เคารพแก่อาณาประชาราษฎร์

ด้วยพระเจ้าอยู่หัวแต่ก่อน ๆ นั้นได้มีพระเดชพระคุณในกาลครั้งหนึ่ง ๆ เมื่อฉลองพระที่นั่ง
สรรเพชญ์ปราสาทนั้นโปรดเกล้าฯ ให้ป่าวร้องผู้สูงอายุแลคนพิการในเขตพระนครศรีอยุธยา
ทั้งสิ้นให้มารับพระราชทานเงินแลผ้า

พระราชกุศลซึ่งทรงพระราชอุทิศสาหะเสด็จขึ้นมาพระราชทานพระภิกษุเงิน แลพระราชทาน
เงินผ้าคนชราพิการ ครั้นนี้ทรงพระราชอุทิศถวายแก่พระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน ๆ ทุกพระองค์
กับทั้งพระราชวงศานุวงศ์ของพระเจ้าอยู่หัวแต่ก่อน ๆ นั้นด้วย แลพระราชทานส่วนพระราชกุศล
แก่ราษฎรชาวกรุงศรีอยุธยานี้ ให้อนุโมทนาส่วนพระราชกุศล ซึ่งทรงบำเพ็ญทั้งปวงนี้จึงทุกคน
ให้ตั้งอยู่ในความซื่อสัตย์สุจริตเว้นการทุจริตต่าง ๆ จงปราศจากภัยอันตรายทั้งปวง ขอให้
สุขสวัสดิ์เจริญทุกคน เทอญ

๔๐. ประกาศแม่พระราชกุศลในการฉลองวัดหงษรัตนาราม

มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ที่ ๔ ในพระบรมราชวงศ์นี้ ให้ประกาศแก่พระบรมวงศานุวงศ์ แลข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย แลภิกษุสงฆ์สามเณรบรรพชิตทั้งปวง ที่ประพฤติพรหมจรรย์ในพระพุทธรูปศาสนา แลมนุษย์เทพยดาที่มีศรัทธาในธรรมวินัย บรรดาที่ควรจะได้ฟังคำประกาศนี้ หรือเฉพาะโดยวิเศษ ขอประกาศแก่พระเถรานุเถระที่อาราธนานิมนต์มาประชุมในมหกรรมการฉลองวัดหงษรัตนาราม พระอารามหลวงครั้งนี้ให้ทราบทั่วกันว่า วัดหงษรัตนารามนี้ พื้นที่วัดเดิมเป็นของโบราณ มีมานานสำหรับเมืองธนบุรี คำคนแก่เก่า ๆ เป็นอันมาก เรียกว่าวัดเจ้าขรัวหงษ์ แลว่ากันว่าจีนเจี๊ยะมั่งมี บ้านอยู่กะตึจีนสร้างขึ้นไว้ แต่ในครั้งโน้นจีนที่มั่งมีคนเรียกว่าเจ้าขรัวครั้นมาเมื่อกรุงธนบุรี พระสงฆ์ผู้รู้หลักนักปราชญ์มาอยู่มาก ผู้ที่อุตสาหะเล่าเรียนก็เข้าไปอยู่มาก เจ้าแผ่นดินกรุงธนบุรีจึงขยายภูมิวัดออกไปให้ใหญ่ แล้วสร้างโรงพระอุโบสถใหญ่ลงตรงหน้าพระอุโบสถเก่า แล้วสร้างโรงธรรมหันหน้าเข้าหาพระอุโบสถใหม่สี่ฐานใหญ่เท่ากันทั้งสองหลัง ตั้งอยู่อย่างนั้นนานมาจนถึงเวลาแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นที่ ๓ ในพระบรมราชวงศ์นี้ เมื่อนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสร้างปฏิสังขรณ์วัดจอมทองขึ้น ได้พระราชทานนามแต่ครั้งแผ่นดินพระพุทธรูปหน้านภลัย นับแผ่นดินที่ ๒ วัดราชโอรสวราราม ครั้นเมื่อถึงแผ่นดินที่ ๓ ได้ทรงสร้างให้เป็นพระอารามใหญ่ แลดำรัสว่าเป็นพระอารามหลวงเดิม สำหรับเป็นพระเกียรติยศในแผ่นดินนั้น แล้วทรงพระราชดำริจะแสดงพระเกียรติยศพระบารมีให้ปรากฏแก่โลกไปนานว่าทรงพระราชศรัทธาอุปถัมภ์ภณาการในพระบรมพุทธรูปศาสนามากมาย คือได้ทรงสร้างวัดราชโอรสวรารามเป็นพระอารามหลวงเดิมลงไว้ในปลายคลองนั้นแล้ว วัดอื่น ๆ ในคลองนั้นที่เป็นของเก่าชำรุดทรุดโทรมมาแต่ก่อน ก็ได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ให้ปฏิสังขรณ์เป็นพระอารามใหม่ ทุกพระอารามจนตลอดคลองไป แต่กลางอารามก็ทรงมอบให้ข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในที่มีศรัทธาเป็นเจ้าของ พระราชทานพระราชทรัพย์เพิ่มเติมช่วยบ้างแลการช่างที่เหลือกำลังเจ้าของก็โปรดให้ทำการหลวง ลางอารามก็ปฏิสังขรณ์เป็นการหลวงทั้งสิ้น ก็วัดหงษ์นี้มีเรือพระอุโบสถแลการเปรียญเป็นของเก่าเป็นของใหญ่ ใช้เสนาในแลผนังหลังคาเป็นอย่างโบราณ จึงทรงชักชวนกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์กับ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์อยู่ ณ นั้น โดยพระราชปฏิสังขรณ์ว่ากรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ มีพระชนมายุเจริญมาถึง ๖๐ ปีเศษแล้ว

ไปทรงสร้างวัดเขมาภิรตาราม อยู่ไกลไม่ได้ทอดพระเนตรเห็นเป็นอุปราคาประเจตนาเนื่อง ๆ เลย ถ้าทรงสร้างวัดหงษ์เป็นวัดใกล้วัง จะเป็นที่เจริญพระศรัทธามาก กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดี รับพระราชโองการมาว่าจะทำตามรับสั่งแล้ว จึงมาทรงกะเกณฑ์ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปทรงรื้อพระอุโบสถเก่า มาปลูกแปลงเป็นพระวิหารที่หลังพระอุโบสถใหญ่ แลเกณฑ์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวให้รื้อโรงธรรมหน้าพระอุโบสถนั้นไป แล้วทำเป็นโรงธรรมเป็นตึกใหญ่ลงในที่ไรใหม่ซึ่งโรงธรรมตั้งอยู่ในบัดนี้ แต่ในกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดีทรงทำพระอุโบสถ เมื่อกะเกณฑ์ลงดังนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าหน้าที่ซึ่งทรงเกณฑ์มาให้ช่วยทำพระวิหารนั้นเป็นของเล็กเหมือนเรือน้อย ห้อยท้ายเรือใหญ่อยู่ นานไปใครไม่รู้เรื่องความพระราชพงศาวดารเป็นการที่แท้ ก็จะเข้าใจปรวนแปรว่าไปอย่างอื่น เป็นที่เสียพระเกียรติยศไปไหน ๆ ก็เกิดมาเป็นชายชีวิตยังไม่ทำลาย ไม่ควรจะประมาทดูหมิ่นกันเพราะฉะนั้นจึงได้รับสั่งห้ามเสียไม่รับทำด้วยไม่ได้ให้เข้าในกรมไปช่วย ไม่ยอมให้ไว้พระนามในพระอารามวัดหงษ์นี้เลย แลได้ทรงปฏิญาณรับไว้ว่า วัดเขมาภิรตาราม ซึ่งกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดีทรงสร้างขึ้นไว้แลชำรุดทรุดโทรมไปนั้น จะทรงปฏิสังขรณ์ขึ้นเป็นการฉลองพระเดชพระคุณ เพราะฉะนั้นกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดี ก็ได้ทรงสถาปนาการทำพระอุโบสถพระวิหารมาจนสิ้นพระชนม์ การก็หาสำเร็จแล้วไม่ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงรับทำต่อมาทั้งพระอุโบสถพระวิหารการเปรียญ แลศาลารายศาลาตะพานหน้าวัดแลอื่น ๆ แต่การรักรการทองในพระอุโบสถพระวิหารกับกุฏิหมู่ใหญ่ หมู่น้อยทั้งปวง ทั้งพระอาราม ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ทำการหลวงทั้งสิ้น ครั้นมาในแผ่นดินปัจจุบันนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปพระราชทานพระกฐิน ทอดพระเนตรเห็นลายทองที่เพดานแลบานประตูหน้าต่างไม่บริบูรณ์งามดี จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้เจ้าพนักงาน ช่อมแซมปิดลายทองที่เพดานแลช่อมประตูหน้าต่างแลจิตรกรรมการเขียนในพระอุโบสถ แลที่บ้านประตูหน้าต่างให้ทำการลายสลักแลลายปูนน้ำมันบ้าง แล้วลงรักปิดทองเพิ่มเติมให้งามดีขึ้น แล้วให้เชิญพระแสนซึ่งเชิญลงมาแต่เมืองเชียงแตง ประดิษฐานไว้เป็นที่สักการบูชา

ก็แล้ววัดเขมาภิรตาราม ซึ่งทรงปฏิญาณไว้แต่ก่อนว่าจะทรงสร้างให้เป็นการฉลองพระเดชพระคุณแต่กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดีนั้นบัดนี้ก็ได้ทรงสร้างสำเร็จแล้วแลได้ทำมหรกรรมการฉลองสำเร็จโดยพระราชประสงค์ ดังที่ทรงพระราชปฏิญาณไว้แล้วแต่ก่อนนั้น แต่วัดหงษ์รัตนารามนี้ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระชนม์อยู่ทรงพระประชวรพระอาการยังไม่ทรุดโทรมมาก ได้ทรงพระปรารภเริ่มการจัดผ้าไตรจีวรแลบริวาร

ไทยธรรมทั้งปวงไว้พร้อม เพื่อการมหารัชมงคลองวัดหงษ์รัตนารามนี้ ยังหาได้ฉลองไม่ก็เสด็จสวรรคตล่วงไป

บัดนี้ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงกำหนดให้เริ่มการมหารัชมงคลองวัดหงษ์รัตนารามนี้ ให้นิมนต์พระราชอาคันตุกะ พระครูปลัดถนอมญาณคุณ พระสงฆ์อันดับในพระอารามนี้ ๑๐๐ รูป สดับปกรณ์พระบรมอัฐิ ในกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดีบรมราชชนนี แลในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานผ้าไตร จีวร แล สมณะบริวารบางสิ่งในวัน ๑ ๙ ค่ำ (ปีเถาะ นพศก ๑๒๒๙) เวลาบ่ายแล้วจะได้สวดพระพุทธรูปมนต์รุ่งขึ้นวัน ๒ ๙ ค่ำ จะได้พระราชทานบิณฑบาตทานแลมีธรรมเทศนา แลมีการมหรสพพอรำในเวลากลางวันกลางคืน แลมีดอกไม้เพลิงดอกไม้ระथाแลอื่น ๆ แลตามประทีปตามโคมมีรูปพรรณต่าง ๆ ใหญ่น้อยรายรอบทั่วไปในบริเวณ พระอุโบสถพระวิหาร เป็นมโหฬาราดิเรกบูชาพระรัตนตรัย เป็นนิรติไสบุญเขตรวิเศษยิ่ง ตลอดสามวันสามเวลา

แลการพระราชกุศลที่ได้ทรงสถาปนาการ เพิ่มเติมในพระอุโบสถพระวิหารแลสถานที่นั้น ๆ ในพระอารามนี้ก็ดี พระราชกุศลในการมหารัชมงคลอง ณ ครั้งนี้ก็ดี ทรงพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศล ถวายแด่กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดีบรมราชชนนี ซึ่งได้ทรงสถาปนาการพระอารามนี้แต่เดิมมา แลพระราชทานส่วนพระราชกุศล แต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงสร้างพระอารามนี้ต่อมานั้นจึงได้ทรงอนุโมทนา แล้วจงเจริญด้วยทิพย์สุขสมบัติโดยพระราชประสงค์ทุกประการ

อนึ่งทรงพระราชอุทิศกัลปนาผลเป็นเทพยพลีธรรมบรรณาการต่อเทพยดา ซึ่งเป็นอารักษ์ ได้เป็นผู้อำนวยช่วยเหลืออุปถัมภ์ให้ได้ทรงพระเจริญมาแต่ก่อน แลได้ทรงพระเจริญอยู่ในพระสิริราชสมบัติ ณ กาลบัดนี้ ให้สำเร็จพระราชประสงค์ต่าง ๆ ปราศจากอันตรายทั้งปวงทุกพระองค์ทุกตน อีกเทพยดาซึ่งได้อภิบาลรักษานภดลเศวตฉัตร แลพระบรมราชอาสน์รัตนบัลลังก์ ณ พระที่นั่งต่าง ๆ ในพระราชวังแลพระสยามเทวาธิราชซึ่งมีอำนาจได้บริรักษ์กรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยา แลเทพยดาซึ่งรักษาพระสถูปเจดีย์พระอุโบสถ พระวิหาร พระพุทธรูปปฏิมากร แลเทพยเจ้าสถิตย์ในถิ่นที่ภูมิสถานพฤกษบรรพตาลัย แลอาศัยในนทีธารสาครสมุทร แลท้องนภาภาคทิพย์พิมานมาศกาญจนมณฑล ในที่ไกลในที่ไกลทุกตำบลตลอดพระราชอาณาเขต แลสรรพสัตว์ทั้งปวงจะประมาณมิได้ ขอจงได้ชื่นชมยินดีอนุโมทนา แล้วจงเจริญด้วยทิพย์สุขสมบัติตามปรารถนาทุกประการ

อนึ่งการพระราชกุศลทั้งปวงนี้ ทรงพระราชอุทิศเป็นพระบรมราชปิตานแต่สมเด็จพระบรมชนกนาถซึ่งมีพระเดชพระคุณมาเป็นอเนกอนันต์ แลพระบรมราชวงศานุวงศ์บรรพต

ซึ่งมีพระชนมายุล่วงไปปรโลกแล้วทั้งปวง แลท่านผู้อื่นซึ่งมีคุณประการต่าง ๆ อย่างน้อยใหญ่ บรรดาเป็นผู้ไปปรโลกแล้วนั้น เมื่อมีอุปนิสัยเห็นปานใด ๆ ขอจงได้ทราบด้วยทิพย์โสตทิพย์ จักษุ หรืออุบายทางอื่นใด ๆ ที่จะรู้ได้ แล้วจงอนุโมทนารับส่วนพระราชกุศล ด้วยผลปัตตานุโมทนา บุญกรรมนั้น จงได้สำเร็จในสุขสมบัติควรแก่คดีนั้น ๆ ทุกพระองค์ทุกองค์ทุกท่านนั้นเทอญ

อนึ่งพระบรมราชวงศานุวงศ์แลพระสงฆ์เถรานุเถระสมณพราหมณ์ แลข้าทูลละออง ถูลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย ซึ่งยังดำรงชีพอยู่ ที่ได้โดยเสด็จพระราชดำเนินมา ณ ที่นี้ก็ดี ไม่ได้ โดยเสด็จพระราชดำเนินมาก็ดี แลได้ช่วยชวนชวยตักตแต่งเป็นเครื่องตั้งเครื่องสักการบูชา ในที่นี้ก็ดี จงได้ชื่นชมยินดีอนุโมทนารับส่วนพระราชกุศลทุกพระองค์ทุกองค์ทุกท่านเทอญ

ด้วยกุศลผลอนุโมนานี้ ทรงพระราชอธิฐานไว้ ขอจงให้ท่านทั้งปวงที่ได้รับส่วน พระราชกุศล ทุกท่านทุกนาย จงเจริญอายุพรรณสุขพลปฏิภาณ แลได้ชมชื่นสมประสงค์ สิ่งที่ปรารถนาอันปราศจากโทษไม่เป็นบาปขอให้ท่านทั้งปวงได้ความสว่างแก่ปัญญาแก่ใจตั้งอยู่ในที่สว่างแท้ ๆ แลที่เย็นคือความสุขปราศจากที่ร้อนคือความทุกข์ ทั้งในชาตินี้ชาติหน้าเทอญ

พระราชกุศลซึ่งทรงบำเพ็ญแลอุทิศทั้งนี้จะได้ทรงประพฤติด้วยอวดอ้างว่าสร้าง พระบารมีเป็นพระบรมโพธิสัตว์ หวังพระราชหฤทัยจะได้ตรัสแก่พระโพธิญาณอย่างท่าน เป็นอันมากที่เคยทรงมาแต่ก่อนนั้นก็หาไม่ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทั้งนี้ด้วยพระราชประสงค์ ขอจงเป็นปัจจัยแก่เฉพาเจาะจงให้ประสบพบช่องทางพบโอกาสเป็นอุบายที่จะได้ออกพ้น จากสรรพทุกข์ทั้งปวง ด้วยกับสรรพกิเลสภัย ได้อุดมบรมสุขที่ยิ่งกว่าสรรพสิ่งแลธรรมทั้งปวง โดยเร็วเทอญ **สิทธิ มตฺถุ สิทธิ มตฺถุ สิทธิ มตฺถุ**

๔๑. ประกาศแก่พระราชกุศล ฉลองพระศรีรัตนมหาเจดีย์

โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ประกาศแก่ข้าราชการแลราษฎรที่จะเข้าไปดูละคร ที่มีในวันแรม ๑๑ ค่ำ แรม ๑๒ ค่ำ แรม ๑๓ ค่ำปีนี้ ให้รู้ว่าการครั้งนี้มีละครเป็นการสมโภช ฉลองพระศรีรัตนมหาเจดีย์ ที่เดิมก่อรากในวัดพระศรีรัตนศาสดารามมิใช่เป็นการเล่น ใคร ๆ จะมาดูละคร จงช่วยบูชาในการก่อพระมหาเจดีย์นั้นตามศรัทธาแลอุสาหะ คือ จงเอาเงิน ตั้งแต่คนละเฟื้องหนึ่งขึ้นไปมาติดเทียนที่โรงที่รับเงินกระดานั้นทุกคนก่อนจึงเข้าไปดู หรือจะ ถวายอิฐแผ่นอิฐหักปูนผงน้ำอ้อยเหลว แลทรายบ้างตามมีตามได้ ช่วยในการพระมหาเจดีย์ แล้ว จึงเข้าไปดูละครได้ พระราชทานส่วนพระราชกุศลให้ทุกคน ขอให้ท่านผู้ได้ช่วยในการ พระราชกุศลนี้เป็นสุขสวัสดิ์ทุกคนเทอญ

ใครมาดูละครเปล่า ไม่ช่วยในการก่อพระเจดีย์ไม่ควรเลย ควรจะติเตียนว่าไม่คิดถึง พระเดชพระคุณ ภาระหนักของเล็กน้อย ซึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ประกาศทั้งนี้ ด้วย พระราชประสงค์จะใคร่ให้ท่านทั้งปวง ได้ส่วนพระราชกุศลมิใช่จะได้ของเรียรายเท่าใดนักหนา

๔๒. ประกาศให้พระสงฆ์ทุก ๆ พระอารามตั้งพิธีฝน

กับอนึ่งมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ สั่งว่าฝนแล้งไปหาดกไม่ ให้พระราชอาณา
ธนา เปรียญ อนุจร ทุก ๆ พระอารามตั้งพิธีฝนสดสุฤโต เหมือนอย่างกระทำมาแต่ก่อน
จงทุก ๆ พระอารามตามรับสั่ง.

พระราชทานเปลี่ยนที่วิสุงคามสีมาเมืองลพบุรี

พระราชวังเก่าเมืองลพบุรี พระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ทรงสถาปนาขึ้นหรือปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมของเก่าที่มีมาแต่เดิมขึ้นไว้ให้บริบูรณ์ เป็นที่ประทับเสด็จอยู่ในฤดูแล้งหลายปีในเวลารัชกาลอันนั้น ขอบเขตต์ กำแพงรอบคอบ และทรากรเศษของพระที่นั่งมีชื่อต่าง ๆ ก็ยังเหลือปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ และมีความในหนังสือพระราชพงศาวดารโบราณแต่งสืบมากล่าวว่าเมื่อเวลาพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงพระประชวรหนักใกล้เสด็จสวรรคต มีข้าราชการข้าหลวงเดิมบางนาย มีความจงรักภักดีกตัญญูทเวทิต่อพระเดชพระคุณมาก ไม่อยากจะเป็นข้าทาสผู้อื่นต่อไป เมื่อเห็นทรงพระประชวรหนักแล้วก็มีใจอุตสาหะจะใคร่ได้บรรพชาอุปสมบทในพระพุทธรูปศาสนา ประพฤติพรหมจรรย์อุทิศถวายส่วนพระราชกุศลลงพระเดชพระคุณต่อไป จึงได้กราบทูลถวายบังคมลา ก็ทรงพระราชศรัทธาทรงพระอนุญาตแล้วพระราชทานผ้าไตรจีวรบาตรบริกขารพร้อม แล้วมีพระราชประสงค์จะให้พระสงฆ์ทำสังฆกรรม ให้สำเร็จบรรพชาอุปสมบทแก่พวกนั้นในพระราชวังนั้น ไม่ให้ไปทำในที่อื่นห่างพระเนตรพระกรรณไป ครั้งนั้นพระสงฆ์ทั้งปวงปรึกษาร่วมกันถวายพระพรว่าจะทำอุปสัมปทกรรมในพระราชวังตามพระราชประสงค์นั้นยังไม่ได้ ต่อถ้าทรงกำหนดเขตต์รอบคอบสถานที่จะให้ทำอุปสัมปทกรรมนั้นเป็นวิสุงคามสีมา ยกเป็นแขวงหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขตต์แล้วจึงจะทำอุปสัมปทกรรมในที่นั้นได้ จึงพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงกำหนดเขตต์รอบขอบกำแพงพระราชวังเอากำแพงเป็นสำคัญทุกทิศ แล้วก็ทรงพระราชอุทิศถวายเป็นวิสุงคามสีมา แต่พระสงฆ์อันจะมาแต่จาดุทิศทั้งสี่จะได้อาศัยทำสังฆกรรมมีอุโบสถกรรมเป็นต้นโดยง่าย และว่าครั้งนั้นพระสงฆ์ได้รับที่วิสุงคามสีมา ซึ่งทรงพระราชอุทิศถวายนั้นแล้วไปชุมนุมกันที่ห้องพระโรง เนื่องกับมุขเด็จพระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญญมหาปราสาทแล้วทำสังฆกรรมให้สำเร็จอุปสมบทแก่ข้าราชการพวกข้าหลวงเดิมเหล่านั้นตามพระราชประสงค์เสร็จแล้วก็ถวายพระพรลาพากันกลับไปยังพระอาราม มีความในพระราชพงศาวดารดังนี้ก็เป็นการจริงดังว่านี้หรือจะไม่จริงประการใดก็ยังสงสัยอยู่ก็ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จสวรรคตแล้วจนบัดนี้ กาลก็ล่วงไปใกล้ ๒๐๐ ปี ในเวลารัชกาลพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่นต่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้านั้นมา ก็ไม่ได้ยินว่าพระองค์ใดไปทรงซ่อมแซมปฏิสังขรณ์ ยกพระราชวังนั้นเป็นพระอารามให้สมกับการที่ว่าเป็นวิสุงคามสีมา พระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ทรงพระอุทิศถวายไว้เป็นของสงฆ์ และได้มีปรากฏว่าพระสงฆ์ไปครอบครองเป็นเจ้าของที่นั้น คือจะเอาเป็นพระอารามที่อยู่ก็ดี จะให้ผู้ใดเช่า

เป็นที่อยู่ที่ทำสวนเก็บเอาค่าเช่า เป็นตตรูปบาตบริโศกแก่สงฆ์ก็ดี ก็ไม่มีที่ให้เห็นได้ยืนเลย
ชนทั้งปวงก็ยังเรียกที่นั่นอยู่ว่าพระราชวังคุ้มบัดนี้ ก็ถ้าจะเห็นไปว่าที่นั่นหาเป็นของสงฆ์ไม่ก็
ยังมีความสงสัยอยู่ว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น ๆ ซึ่งได้เสวยราชสมบัติภายหลัง แต่พระบาท
สมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้านั้นมา ไม่มีพระองค์ใดพระองค์หนึ่งไปสถาปนาซ่อมแซมขึ้น
เป็นพระราชวังแล้วเสด็จไปประทับสำราญพระราชหฤทัย บริโศกพระราชวังนั้นตั้งพระบาท
สมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้านั้นเลย วิสัยท่านโบราณก่อน ๆ ที่ใดสิ่งใดมีกำแพงล้อม
แน่นหนา ถ้าไม่ได้บริโศกแล้วก็ย่อมรื้อแรงทำลายล้างเสีย ด้วยเข้าใจว่าข้าศึกศัตรูจะเข้าอาศัย
และพระราชวังนี้ก็ไม่มีการแผ่นดินแต่ก่อน พระองค์ใดพระองค์หนึ่งรื้อแรงแย่งทำลายล้าง
ลงเลย เป็นแต่ของชำรุดทรุดโทรมหักพังไปเอง บางพวกราษฎร เห็นว่ารกร้างว่างเปล่าอยู่
ก็เข้าไปอาศัยทำสวนน้อยหน้า เมื่อเห็นตึกร้างบางอันก็คิดขวางที่จะทำสวนอยู่ก็รื้อเสียบ้าง และ
พระที่นั่งสุทธารวรรคนั้นมีผนังก่อด้วยศิลาแลง เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ศิลาแลงมาก่อพระเจดีย์ที่วัดสระเกศ มีพระบรมราชโองการ
ดำรัสให้ข้าราชการไปเที่ยวหาศิลาแลงในเมืองร้างเก่า ๆ มา ครั้งนั้นผู้รับสั่งไปเที่ยวรื้อศิลาแลง
ที่เป็นผนังตึกและกำแพงของวัดของบ้านและสะพานข้างในกรุงเก่าไปทูลเกล้าฯ ถวายเป็นอันมาก
ครั้งนั้นจึงพวกหนึ่งมารื้อพระที่นั่งสุทธารวรรค ขนเอาศิลาแลงไปเสียด้วย การที่พระที่นั่ง
สุทธารวรรคต้องรื้อดังนี้ก็เพียงใน ๒๐ ปีลงมา ก่อนนั้นขึ้นไปไม่มีใครรื้ออะไร และได้
ทอดพระเนตรทรงพิเคราะห์ทั่วไปเห็นแปลกประหลาด นำที่จะเป็นที่สำคัญอยู่สองสิ่ง คือ
ในชั้นต่ำได้พระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญญมหาปราสาทมีพระพุทธรูปศิลาหัก ๆ ทั้งเคลื่อนกลาด
อยู่สองสามพระองค์แห่งหนึ่ง คือที่ตึกพระเจ้าเหาข้างท้ายข้างหนึ่งมีแท่นชั้นชุกชี ดูเหมือน
จะเป็นที่ตั้งพระพุทธรูปแห่งหนึ่ง ด้วยเหตุนี้เป็นที่สงสัย ว่าชะรอยพระเจ้าแผ่นดินภายหลัง
แต่พระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้านั้นมา จะทรงเห็นว่าที่นั่นเป็นที่วิสุทศคามสีมา
ของสงฆ์แล้วกระมัง จึงไม่ไปทรงซ่อมแซมขึ้นบริโศกเป็นพระราชวังสืบไป และไม่รื้อแรง
ทำลายเสีย งดไว้เหมือนพระอารามที่ร้าง พระสงฆ์หรือชนต่าง ๆ เก่า ๆ บางพวกเห็นจะสำคัญ
รู้ว่าที่นั่นเป็นของสงฆ์ จึงเชิญพระพุทธรูปบางพระองค์ไปไว้บนพระมหาปราสาท ครั้นเมื่อพื้น
ผุพังทำลายลงจึงแตกหักตกทั้งเคลื่อนกลาดอยู่ดังนี้กระมังที่ตึกพระเจ้าเหาจะมีผู้ทำแท่น
ขึ้นตั้งพระพุทธรูปไว้กระมังยังสงสัยอยู่

(๑) และในรัชกาลปัจจุบันนี้ เมื่อปีมะโรงนักษัตรอัฐศกจุลศักราช ๑๒๑๗ พระบาทสมเด็จพระ

(๑) ความต่อไปนี้เป็นพระบรมราชวินิจฉัยเกี่ยวไปทางวินัย ควรจะรวมไว้ในพระบรมราชาธิบายเรื่องอันเกี่ยวกับพุทธรูปศาสนา แต่เป็น
เรื่องประกอบตำนานเมืองลพบุรีที่อยู่ จึงคงไว้ในที่นี้

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสังเกตจนเหตุทั้งปวงนี้ได้ทราบพระราชหฤทัยแล้วจึงทรงปรึกษาด้วยพระราชอาคณະนักปราชญ์ในพระพุทธรักษาและท่านเสนาบดีที่มีสติปัญญาที่มีความค้ำจุนรู้รอบคอบในการแผ่นดินว่าสถานถิ่นที่เป็นพระราชวังในเมืองลพบุรีนั้นอำพลอยู่ จะว่าเป็นของวัดก็ใช่ของบ้านก็ใช่ และบัดนี้ราษฎรก็ไปหวงเอาเป็นส่วน ๆ ปลุกน้อยหน้า ถือว่าส่วน ๆ นั้นเป็นที่ดินของตัว ซื่อขายให้ปันแก่กันไปก็มีจะทำอย่างไรดีจึงจะสมควร ถ้าจะนั่งไว้ชนมชีพต่างประเทศที่เข้ามาใหม่ ๆ ดินหาที่อยู่ที่ทำกินจะเห็นว่าที่นั้นมีผนังตึกรามมาก มีกำแพงล้อมอยู่รอบคอบ ควรจะสร้างซ่อมแซมขึ้นเป็นตึกกว้านบ้านเรือนที่อยู่ได้ ก็จะไปซื้อที่สวนน้อยหน้าของราษฎรเหล่านั้นได้แล้วจะรื้อกำแพงหรือผนังบางอันมาประสมบางแห่งก่อขึ้นเป็นตึกกว้านบ้านเรือนของเขาได้ ก็จะเป็นที่เสียพระเกียรติยศแผ่นดินไป ว่าพระราชวังโบราณกลับกลายเป็นบ้านชนนอกประเทศ เมื่อเวลาเขาไปจับเข้าแล้วจะไปห้ามไว้ก็ไม่ใช่ที่ เพราะของนั้นเป็นของร้างไม่มีใครบริโภค เขาจะไปทำให้ดีขึ้นก็ต้องยอม ถ้ามันฝ่ายเราจะชิงไปรื้อเอาอิฐเอาปูนมาเสียให้หมด แล้วเอาไปก่อสร้างหรือซ่อมแซมพระเจดีย์วิหารอารามน้อยใหญ่ แร่งรื้อแรงขนนั้นก็ต้องเสียค่าจ้างค่าแรงคนมากไปยิ่งกว่าจะเสียเงินซื้ออิฐซื้อปูน ใหม่ทำอะไร ๆ นั้นอีก ของฝีมือท่านแต่ก่อนเป็นของโบราณท่านทำไว้ จะรื้อทำลายล้างให้สาบสูญเสียก็เสียตาย ผู้ที่รื้อทำลายของโบราณใหญ่ ๆ นั้นก็เห็นไม่มีใครจะสบายนัก วุ่นวายมีเหตุต่าง ๆ ถ้าจะไปทำลายล้างลงมีเหตุอะไรขึ้นก็จะเป็นที่เสียใจ ก็ถ้าจะไปซ่อมแซมสร้างขึ้นให้เป็นวัดใหญ่ เช่นวัดเฉลิมพระเกียรติเมืองนนทบุรีแล้วยกถวายเป็นของสงฆ์ก็ในเมืองลพบุรีจะมีพระสงฆ์ที่รูปก็องค์ และทายากลับปฐกฤตส์ก็คน จะสามารถอาจทำนุบำรุงรักษาครอบครองพระอารามนี้ให้เป็นอารามสืบไปได้ ครั้นกาลนานไปก็คงจะตกลงเป็นอย่างเก่า เมื่อเราจะรู้และถือว่าที่นั่นเป็นของสงฆ์ บัดนี้สงฆ์ก็ไม่ได้บริโภคอะไร จะให้ยกสมพัทธอาการผลไม่ในวังนั้นถวายสงฆ์ก็ได้อยู่ แต่จะคุ้มไม่ให้มีผู้ไปซื้อที่นั่นทำตึกทำบ้านก็ไม่ได้ จึงได้ทรงพระราชดำริเห็นความตามลักษณะในพระวินัย โดยเค้าบาลีในคัมภีร์บริวารกล่าวในเสทโฆจนคาถาว่าของใดเป็นครุภัณฑ์ของสงฆ์ที่พระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้าบัญญัติห้ามว่าไม่ให้แจกกันและไม่ให้สละให้ใครเสีย ของนั้นเมื่อภิกษุจะเอามาแจกกันเสียก็ตี สละให้ใครเสียก็ตีด้วยอุบายอย่างหนึ่งไม่เป็นอาบัตินั้นมีอยู่ ปัญหาที่นักปราชญ์คิดแล้ว ก็ความแก้ปัญหานี้ พระอรทธกถาจารย์เจ้าท่านว่า คือถ้ามีผู้เอาของอื่นเปลี่ยนให้เป็นของสงฆ์แล้ว ของเดิมก็พ้นจากเป็นของสงฆ์ จะเอามาแจกก็ตีมาสละเสียก็ตีได้ คือใครได้เสียของเปลี่ยนของสงฆ์แทนแล้วของสงฆ์เดิมก็เป็นของผู้นั้น ในพระอรทธกถาจุฬวรรคก็กล่าวของสงฆ์ที่เป็นครุภัณฑ์ที่พระพุทธบัญญัติห้ามไม่ให้แจกไม่ให้สละนั้น ถ้าผู้ใดมีประสงค์ จะเปลี่ยนเอาก็ได้

แต่ให้เอาของครุภัณฑ์เปลี่ยนกับของครุภัณฑ์ จะเอาลหุภัณฑ์มาเปลี่ยนไม่ควร อนึ่ง ให้เปลี่ยนของถาวรด้วยของถาวร จะเอาของไม่ถาวรมาเปลี่ยนของถาวรไม่ควร และของที่เปลี่ยนกันนั้นมากน้อยใหญ่เล็กกว่ากันประการใด ถ้าไม่เสื่อมประโยชน์สงฆ์ไปแล้วก็ควร แล้วท่านสำแดงในที่เปลี่ยนที่อารามที่วิหารที่สวนที่นาใหญ่เล็กใกล้ไกล และเปลี่ยนกฎวิหารที่อยู่อาศัยกล่าวไว้พิสดารมาก ผู้มีประโยชน์คั่นพระคัมภีร์จะรู้ได้ถ้วนถี่ ก็ด้วยเหตุดังนี้ ลักษณะวินัยได้ทราบพระราชหฤทัยแล้วทุกประการ

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสให้เจ้าพนักงานกรมพระเกษตราธิบดี จัดซื้อที่นาตำบลหนึ่งใหญ่กว่าที่พระราชวังนั้น และใหญ่กว่าที่บ้านเจ้าพระยาวิเชียรวันต์ด้วย เพราะได้เห็นที่ที่บ้านเจ้าพระยาวิเชียรวันต์นั้นพระสงฆ์ได้เข้าไปอยู่ครอบครองเอาเป็นวัดในคราวหนึ่งแล้วละทิ้งร้างเสียจะรักษาให้เป็นวัดต่อไปไม่ได้ ที่นาที่จัดซื้อนั้นจึงทรงพระราชอุทิศถวายในพระพุทธรจักรเป็นของจาคะอุทิศสงฆ์แลเปลี่ยนที่พระราชวังและที่บ้านเจ้าพระยาวิเชียรวันต์ คินมาเป็นของในพระราชอาณาจักร ที่นาซึ่งทรงพระราชอุทิศถวายแลเปลี่ยนที่พระราชวัง และที่บ้านเจ้าพระยาวิเชียรวันต์นั้นบัดนี้ก็เป็นของสงฆ์ผู้เช่าทำนาทุกปี ได้ยินว่าค่าเช่าได้ปีละ ๑๐ ตำลึง ๒ บาท ๒ สลึง พระสงฆ์ในเมืองลพบุรีได้เก็บเป็นตัตรูปบาทบริโภคอยู่ทุกปีตั้งแต่ปีมะเส็งนพศกมา ค่านาก็ไม่ได้เก็บเป็นหลวง ที่ซึ่งทรงพระราชอุทิศ ถวายเปลี่ยนนั้นไม่สึกแต่ว่าเป็นที่พระกัลปนาสัตตพระสัตตสงฆ์ตามธรรมเนียมทรงพระราชอุทิศยกเป็นที่ของสงฆ์ขาด ให้สงฆ์เป็นเจ้าของด้วย ให้บริโภคค่านาเป็นพระกัลปนาด้วย เหมือนหนึ่งราษฎรเช่านาท่านผู้อื่นทำต้องเสียค่าเช่าให้เจ้าของนาด้วย ต้องเสียค่านาแทนเจ้าของนาด้วยฉันใด ผู้ที่เข้าไปทำนาในที่ของสงฆ์อันนั้น ต้องเสียค่าเช่าส่วนหนึ่ง ค่านาส่วนหนึ่งเป็นของสงฆ์ทั้งสองส่วน ตามอย่างราคาที่ราษฎรเช่านากันเท่าไรแล้วเสียค่านาแทนกันไร่ละสลึงนั้นตามธรรมเนียมนาคู่โค หรือจะอย่างไรก็สุดแต่กบปัยการกผู้รับบังคับสงฆ์ ถ้ากบปัยการกผู้รับบังคับสงฆ์จะทำนาเอาเช่าสงฆ์หรือขายเอาเงินใช้ก็ตาม แต่ค่านาต้องเสียให้สงฆ์เป็นพระกัลปนาด้วยว่าด้วยค่านาในที่นานี้ อย่าให้กำนันและเสนาข้าหลวงเข้าไปล่วงว่าล่วงกล่าวเรียกร้อง อย่างที่กัลปนาสัตตพระสัตตสงฆ์ที่อื่นนั้นเลย การทั้งปวงจงเสร็จสุดอยู่แก่พระสงฆ์ทั้งปวงในแขวงเมืองลพบุรี ถ้ามีความขัดข้องประการใดด้วยที่นั้นในภายหน้า ขอให้พระสงฆ์ในเมืองลพบุรีพร้อมกันแต่งผู้อาสาสงฆ์ฟ้องต่อกรมธรรมการในกรุงเทพมหานคร หรือธรรมการในหัวเมืองเกิดในรัชกาลปัจจุบันนี้จะสั่งให้ชำระให้หรือถ้าขัดข้องจะบังเกิดมีในอนาคตเวลาไกล ก็ขอให้ท่านผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน ถ้านับถือพระพุทธรักษา ก็จงเห็นแก่พระพุทธรักษา ถ้านับถือแต่ยุติธรรมก็จงเห็นแก่ยุติธรรม ช่วยชำระให้ถูกต้องตามคำประกาศนี้เทอญ เพราะที่นานั้น

ได้เอาเงินหลวง จัดซื้อของราษฎรแล้วโดยดี ไม่ได้แย่งชิงของผู้ใดมาถวายดอก ควรเห็นว่าเป็นของสงฆ์แท้ขาดทีเดียว ให้ท่านทั้งปวงรู้ดังนี้ทั่ว ๆ กันสืบไป

ก็วัดกุสุมาลย์ คือพระที่นั่งมีชื่อน้อยใหญ่ และตึกศาลากำแพงรอบกำแพงชั้นนอก ชั้นในนั้น ก็ไม่มีว่าในพระราชพงศาวดารดอก ว่าทรงพระราชอุทิศถวายเป็นของสงฆ์ด้วย มีว่าแต่ถวายแต่ที่เป็นวิสุคามสีมา แต่พระวาทะที่พระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชตรัสนั้น จะอย่างไรก็ไม่รู้เป็นแน่เมื่อทรงพิเคราะห์ตามลักษณะพระวินัยก็ดี ตามกฎหมายบ้านเมืองก็ดี เห็นความว่า ถ้าผู้ใดว่าแก่ผู้อื่นว่าที่บ้านของข้านี้ข้าให้แก่ท่าน จงเป็นที่ของท่านเมื่อว่าแต่ท่านนี้ ที่ดินเป็นของผู้ใด เย้าเรือนรั้วกำแพงยังเป็นของเจ้าของเดิม ๆ และผู้ใดได้มรดกเจ้าของเดิม จะรื้อเอาไปอื่นก็ได้ จะขายเสียก็ได้ ถ้าว่าผู้ใดให้กล่าวแก่ผู้อื่นว่าเรือนโรงรั้วกำแพงเหล่านี้ ข้าให้แก่ท่าน จงเป็นที่ของท่านแต่ที่ไม่ได้ว่า เมื่อเป็นดังนี้ที่ก็เป็นของเจ้าของเดิม ถ้าผู้ใดได้รับ เย้าเรือนรั้วกำแพง ที่มีผู้ให้ตั้งนี้จะอยู่ในที่นั้นก็ชื่อว่าอาศัยที่เจ้าของเดิมอยู่ ถ้าเจ้าของเดิม และผู้รับมรดกเจ้าของเดิมไม่ให้อยู่ เย้าเรือนรั้วกำแพงเหล่านั้นผู้ที่เป็นเจ้าของใหม่ก็ต้อง รื้อเอาไป หรือบอกขายแก่ผู้อื่นเสียก็ได้ แต่จะทักเอาที่ไม่ได้ ก็ในกฎหมายบ้านเมืองว่า เจ้าของบ้านยอมให้ผู้อาศัยปลูกเรือนเสาไม้จริง หรือก่อตึกลงในที่ของตนแล้ว ล่วงไป ๓ ปีแล้ว จะไล่ไม่ได้ต้องตัดสินที่ที่เรือนปลูกอยู่ที่ตึกตั้งอยู่ให้เป็นของเจ้าของตึกเจ้าของเรือน ซึ่งว่า ดั่งนี้ก็ตามปัญญาผู้ตั้งกฎหมายค้ำนึ่งเห็นไปว่าเจ้าของที่ยอมให้ผู้อาศัยทำของถาวรลงในที่ของตนแล้วก็เหมือนกับยอมให้ที่ดินที่ของถาวรนั้นตั้งอยู่ ก็ซึ่งวางระยะ ๓ ปีนั้นคือจะกันไม่ให้ ถ้อยความเกิดแต่ผู้ซึ่งจะรับมรดก เจ้าของที่เกสิอกจะมาไล่ให้รื้อให้ถอนของที่จะรื้อจะถอนยาก นั้นไป เป็นความลำบากแก่ผู้อาศัย จึงตั้งกฎหมายไว้เป็นแบบค่างดั่งนี้ ถ้าเจ้าของเดิมว่า แก่ผู้อื่นว่า ที่นี้ของข้าขอให้แก่ท่าน ทั้งเย้าทั้งเรือนรั้วกำแพงก็ดี หรือว่าบ้านเรือนของข้านี้ ทั้งที่ทั้งเรือน ข้าขอยกให้แก่ท่านก็ดี บ้านเรือนที่ดินอันนั้นเป็นของ ๆ ผู้ได้นั้นทั้งหมด ถึงเจ้าของ เดิมทั้งบุตรภรรยาจะอยู่ไปในที่นั้นด้วยก็ชื่อว่าอาศัยอยู่ ถ้าเจ้าของใหม่หรือผู้รับมรดกเจ้าของ ใหม่จะไม่ให้อยู่ไล่เสียก็ต้องไป หรือจะเรียกเอาค่าเช่าค่าไถ่ก็ต้องให้ตามใจเจ้าของใหม่ทั้งนั้น ก็เมื่อเวลาพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้า มีพระราชโองการดำรัสถวายที่พระราชวังนั้น จะว่าอย่างไรก็ไม่ทราบเลย แต่โดยการที่เห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินสืบ ๆ มาไม่ไปรื้อไปแรงแย่งเอาอิฐ เอาปูนไปใช้ราชการอื่นเลยนั้น เป็นที่เห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินทั้งปวงนั้นจะทรงแคลง ว่าตึกและ กำแพงในวังนั้นเป็นของสงฆ์หมดกระมัง เมื่อแคลงว่าจะเป็นเช่นนัยที่กล่าวทีหลังใน ๓ อย่างนั้น ถือว่าอย่างนี้ก็ตืออยู่เป็นครุฑเจตนาแต่บัดนี้ตึกเรือนวัดกุสุมาลย์ในวังนั้นก็ไม่มีหลังคาหักทรุดโทรม ไปแล้วโดยมาก ถ้าโดยว่าสงฆ์จะได้เป็นเจ้าของที่นั้น คิดจะซ่อมแซมขึ้นให้เป็นที่อยู่ให้ได้

เมื่อไม่มีทุนรอนอื่นเพิ่มเติมเข้าเลย ก็คงจะต้องรื้อเอาอิฐผนังหลังอื่นมาก่อผสมหลังอื่น ก่อรอบเข้าเป็นหลังคาให้อาศัยได้ จะต้องรื้อกำแพงเอาอิฐก่อปูนเก่าขายเขาจ้างคนใช้ทำการ ก็เมื่อทำดังนี้เครื่องอิฐปูนที่เหลืออยู่ในวังนั้นคงหมดไปด้วยลักษณะวินัยที่ว่าเมื่อไม่มีสิ่งไรแล้ว ก็ให้สละเสนาสนลามกบางอัน มาบริโภครักษาเสนาสนและถิ่นที่ซึ่งเป็นสำคัญไม่ให้ขาดมูลสูญ ไปนั้น ด้วยเหตุนี้กำแพงและตึกร้างที่อยู่ในวังเหลืออยู่นั้นก็เหมือนกันกับเป็นแต่กองอิฐกองปูน ของสงฆ์ เมื่อไม่มีทุนอื่นจะจับจ่ายแต่อิฐปูนในกองนั้นก็จะได้เป็นเสนาสนมากมายโตใหญ่ ขึ้นเท่าไร จะทิ้งร้างไว้ก็ไม่เป็นประโยชน์ จะคอยใครที่มีศรัทธามาสร้างวังนั้นให้เป็นวัดอยู่เล่า พระสงฆ์เหล่าไรจะไปอยู่ ที่เมืองลพบุรีบัดนี้เป็นเมืองแห่งแล้งกันดารถ้าแผ่นดินจะมีผู้มึญ ในอนาคตจะมีศรัทธาสร้างวัดใหญ่ เห็นเขาจะสร้างวัดพรหมสุรินทร์ที่ต่อออกไปเรียกว่า วัดปริณายกที่ค้างโรเร้นเสียก่อน ด้วยเป็นวัดอยู่ใกล้บ้านใกล้เมือง ที่วังลพบุรีไม่เห็นว่าจะมี ใครอุตสาหไปสร้างเป็นวัดเลย ถึงจะสร้างขึ้นก็ไม่มีพระสงฆ์จะอยู่ให้สมควรจะรักษาไว้ได้

(๑) จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้ผู้ที่เคยซื้ออิฐซื้อปูนตราค่าขอร้างในวังนั้นว่า จะเป็นราคาสักเท่าไร ผู้รับสั่งเป็นอันมากปรึกษาพร้อมกันตราค่าว่า ประมาณ ๕๐๐ ชั่งขึ้นไป ๖๐๐ ชั่งลงมา

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสว่า จะขอปฏิสังขรณ์ซ่อมแซม สร้างอารามอื่นถวายสงฆ์ ให้หลายตำบลจงได้ ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ถึง ๖๐๐ ชั่ง ๗๐๐ ชั่งขึ้นไป ใช้แทนราคาอิฐปูน ของร้างที่มีในพระราชวังนั้น จึงได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ให้ไปปฏิสังขรณ์ซ่อมแซม วัดชุมพลนิกายารามในเกาะบางปิ่นแขวงกรุงศรีอยุธยาเก่าพระอารามหนึ่ง สิ้นพระราชทรัพย์ ไปแล้ว ๒๐๐ ชั่งเศษ ด้วยทรงพระราชดำริเห็นว่าพระอารามนั้นเป็นของพระบาทสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งเป็นพระชนกนาถของพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้น ได้ทรงสถาปนาสร้างไว้แต่เมื่อจุลศักราชใกล้เคียง ๑๐๐๐ ปี แล้วได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ ให้ปฏิสังขรณ์วัดเสนาสนาราม ริมวังจันทร์เกษม กรุงศรีอยุธยาเก่าอีกพระอารามหนึ่งสิ้น พระราชทรัพย์ไปแล้ว ๓๐๐ ชั่งเศษ ด้วยพระราชดำริเห็นว่า วัดเสนาสนารามมีวัดถุสถานใหญ่ เห็นจะเป็นพระอารามหลวงอยู่ใกล้พระบวรราชวังคือวังจันทร์เกษมซึ่งเป็นวังที่ประทับของ พระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แต่เมื่อยังไม่ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชราชาภิเษกมาจนได้ เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติราชาภิเษกแล้วก็ยังเสด็จประทับอยู่ในวังนั้นหลายปี และในเมืองลพบุรี

(๑) คำประกาศต่อไปนี้ เป็นพระราชกรณียที่ทรงทำในปัจจุบันมิได้เกี่ยวแก่โบราณคดี แต่เมื่อล่วงมาถึงเวลาพิมพ์หนังสือฉบับนี้ ได้ ๗๐ ปี กลายเป็นโบราณแล้ว ถ้าจะตัดออกเสียก็จะทำให้ความรู้อันเกี่ยวกับเรื่องนี้บกพร่องไป จึงคัดมาลงไว้ทั้งหมด

นั้นทรงพระราชดำริจะให้ปฏิสังขรณ์พระอารามใช้แทนค่าอิฐปูนในพระราชวัง ได้ทรงพินิจพิจารณาเลือกหลายอารามแล้ว วัดพระมหาธาตุอยู่ใกล้พระราชวัง ควรจะปฏิสังขรณ์ขึ้น แต่เห็นว่าวัดกุฎสถานในที่นั้นก็มากมายหลายสิ่งจะให้สำเร็จแล้วไปก็ได้เป็นอันยาก เพราะปูนหาได้ไม่มีใครจะทันมือ อนึ่งถ้าจะสร้างขึ้นเป็นวัดใหญ่อยู่ก็ห่างแม่น้ำลำคลอง พระสงฆ์ผู้จะอยู่ปฏิบัติอารามก็ไม่มีใครมี ทอดพระเนตรเห็นวัดขวิดมีพระอุโบสถน้อยหลังหนึ่ง มีกำแพงล้อมรอบอยู่ใกล้ชิดเนื่องกับพระราชวัง จึงได้มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งพระนครพราหมณ์ ปลัดเมืองลพบุรี เป็นแม่การปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมขึ้นใหม่ แล้วได้พระราชทานพระราชทรัพย์จัดซื้อที่ดินน้อยหน้าของราษฎรต่อออกอีกวงหนึ่ง เป็นที่กุฏิพระสงฆ์ กุฏิศาลาก็ได้สร้างขึ้นบ้างแล้ว พระราชทรัพย์ที่ได้ทรงบริจาคปฏิสังขรณ์วัดขวิดนั้นสิ้นไปแล้ว ๖๐ ชั่งเศษ ยังจะให้ทำต่อไปกว่าจะสำเร็จ พระราชทรัพย์ที่ทรงพระราชอุทิศบริจาคไปแล้วและจะบริจาคต่อไปเท่าไรก็ดีเป็นค่าถาวรวัตถุครุภัณฑ์และแรงคนทำในการปฏิสังขรณ์พระอารามทั้ง ๓ ที่ออกนามมานี้ให้ท่านทั้งปวงพึงรู้ว่าเป็นปฏิการ ใช้แทนค่าอิฐปูนของวังที่ตกค้างเหลืออยู่ในพระราชวัง ซึ่งเป็นที่สงสัยอยู่ว่าเป็นที่ของสงฆ์นั้นเทอญ

บัดนี้พระอุโบสถวัดขวิดซึ่งปฏิสังขรณ์ใหม่ ได้มีพระบรมราชโองการให้ต่อมุกขเด็สด้านหน้าออกไปครอบทับกรรมสวนนิมิตรสีมาไชยอยู่ไม่สู้งามดี จึงได้ทรงอาราธนาพระสงฆ์มีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรรัชนีสุริยพันธุ์ เป็นประธาน ขึ้นไปขุมนุมสวดถอนพัทธสีมาเก่า แล้วผูกพัทธสีมาใหม่ขยายออกไปให้ได้อุปจารรอบงามดี ก็ที่พระอุโบสถวัดขวิดนั้นมิวิสูงคามสีมาซึ่งพระเจ้าแผ่นดินสยามแต่ก่อน พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ทรงกำหนดไว้แล้วเพียงเท่าไร ยกเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก จากพระราชอาณาเขตต์ เป็นแขวงพิเศษสำหรับสังฆกรรม ที่อันนั้นก็อันนั้นก็เป็นอันคะเนรู้ว่าจะมีอยู่แต่เพียงที่ใกล้กับบริเจตสีมาที่ปรากฏอยู่แล้วนั้น ครั้งนี้เมื่อสีมาที่สงฆ์ผูกสงฆ์ถอนแล้ว วิสูงคามสีมานั้นก็คงเป็นของสงฆ์อยู่ตามเดิม บัดนี้ทรงพระราชศรัทธาจะใคร่เพิ่มวิสูงคามสีมานั้นให้ใหญ่ บริเจตอันใดที่พระเจ้าแผ่นดินสยามโบราณได้ทรงกำหนดถวายไว้แต่น้อยนั้น ขอลบเลิกเสียแล้ว บัดนี้มีพระบรมราชโองการให้กำหนดที่วิสูงคามสีมาใหม่เพิ่มเติมเข้าโดยรอบ คือที่วัดขวิดเก่าและที่ต่อออกไปใหม่ วงด้วยกำแพงรอบนอกทั้งสองวงนั้นเป็นอันเดียว ต่อกันกับเขตต์เก่าของสงฆ์ เป็นแขวงเดียวไม่แยกต่างกำหนดที่โดยยาวด้านตะวันออก ๒ เส้น ๕ วา ด้านตะวันตก ๒ เส้น ๘ วา โดยกว้างด้านเหนือ ๑๓ วา ๒ คอก ด้านใต้เส้น ๗ วา ๒ คอก ทรงพระราชอุทิศกำหนดถวายเป็นวิสูงคามสีมาแขวงหนึ่งต่างหาก จากพระราชอาณาเขตต์ เป็นแขวงพิเศษสำหรับพระสงฆ์สามัคคี ต้องตามลัทธิในคัมภีร์พระอรธกถาฎีกา เป็นที่ของสงฆ์ใช้แทนที่พระราชวัง ที่ว่าพระบาทสมเด็จพระนารายณ์

มหาราชทรงถวายไว้เป็นของสงฆ์ก็ดี แทนค่าอิฐค่าปูนที่ตกค้างเหลืออยู่ในพระราชวังนั้นก็ดี อีกส่วนหนึ่งขอพระสงฆ์สามเณร และคฤหัสถ์ผู้นับถือพระพุทธรูปศาสนาทั้งปวง จงได้รู้ความตามประกาศมานี้ทุกประการเทอญ

วัดขวิดนั้น นามว่าวัดขวิดนั้นไม่สู้เพราะ พระราชทานนามเปลี่ยนว่าวัดกรวิศยาราม ทรงพระราชอุทิศถวายที่วิสุงคามสีมา นั้น และพระราชทานนามนี้แก่พระอารามนั้น

ประกาศมาณวันพุธเดือน ๑๒ แรม ๑๓ ค่ำ ปีมจ จัตวาศก พุทธศักราช ๒๔๐๕ เป็นวันที่ ๔๒๐๗ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

ตอนที่ ๒ ว่าด้วยโบราณวัตถุ

พระปฐมเจดีย์

พระปฐมเจดีย์ที่มีอยู่ในแขวงเมืองนครไชยศรี เป็นพระมหาเจดีย์อันใหญ่กว่าเจดีย์ในประเทศสยามทุก ๆ แห่ง เป็นของเก่ามาช้านาน ทรงทอดพระเนตรพิเคราะห์ฝีมือทำอิฐ และก่อเห็นเป็นของเก่าแล้วแก่เล่ามาหลายคราว แต่รูปพระสถูปเดิมนั้นก็เหมือนอย่างของแต่แรกตั้งพระพุทธรศาสนาในลังกาทวีปและที่อื่น ๆ ไม่เป็นฝีมือไทยสามัญชั้นหลัง ๆ เลย แต่พระปรารค์และบันไดนั้นเห็นเป็นฝีมือเพิ่มเข้าชั้นหลังลงมาเป็นแน่ จึงทรงพระราชดำริเห็นว่าพระปฐมเจดีย์นี้จะเป็นของที่ได้มีผู้สร้างขึ้นก่อนพระเจดีย์ทั้งปวงจึงได้ชื่อว่าพระปฐมเจดีย์ แต่ที่เรียกว่าพระปทมนั้นเป็นสำเนียง เขมร มอญ สืบได้ความในหนังสือเก่า ๆ ว่าสร้างเมื่อพระพุทธรศักราชล่วงแล้วได้พรรษา ๑ บ้าง ว่าสร้างเมื่อพระพุทธรศักราชล่วงได้ ๕๖๙ พรรษา บ้าง ว่าสร้างเมื่อพระพุทธรศักราชล่วงได้ ๑๑๓๓ พรรษาบ้าง สร้างเมื่อพระพุทธรศักราชล่วงได้ ๑๑๘๕ พรรษาบ้าง สร้างเมื่อพระพุทธรศักราชล่วงได้ ๑๒๓๔ พรรษาบ้าง ได้ความดังนี้ จึงเห็นการจะมีผู้สร้างซ้ำทำเติมมาหลายครั้งหลายคราวแล้ว และเป็นสถานที่ใหญ่โตกว่าที่อื่น และคงจะมีพระบรมธาตุที่เขาบรรจุไว้เป็นแน่ไม่เป็นที่สงสัยเลย พระปฐมเจดีย์นี้ได้มีปรากฏอยู่ก่อนพระพุทธบาทและพระฉายปฎิวหลายร้อยปี

(คัดจากหมายรับสั่ง วันจันทร์ เดือน ๓ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก พ.ศ. ๒๔๐๑)

พระเจดีย์ในวัดชุมพลนิกายาราม

พระเจดีย์ ๒ พระองค์ในวัดชุมพลนิกายาราม เกาะบางปอินนี้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปราสาททองซึ่งเสด็จเถลิงถวัลยราชปราบดาภิเษก กรุงทวารวดีศรีอยุธยา เมื่อปีมะเมีย โทศก ศักราช ๔๔๒ นั้น ได้ทรงสถาปนาไว้พร้อมทั้งวัตถุทั้งปวงในพระอารามนี้ ในปีกอก จัตวาศก ศักราช ๔๔๔ คตินับตั้งแต่นั้นมาจนปีกุนเบ็ญจศก ศักราช ๑๒๒๕ ล่วงไป ๒๓๑ ปีมาแล้ว และได้ยินมาว่าภายหลังมาเมื่อแผ่นดินพระบรมราชาธิราชพระบรมโกศ ซึ่งได้เสด็จเถลิงถวัลยราชปราบดาภิเษกในปีชวด จัตวาศก ศักราช ๑๐๙๔ นั้น สมเด็จพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ในแผ่นดินนั้น ทรงผนวชเสด็จอยู่วัดโคกแสงในพระนคร มาทรงปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมขึ้นอีกครั้งหนึ่ง^(๑)

^(๑)ดูเรื่องพระราชทานแลกเปลี่ยนที่วิบูลย์คามสีมาเมืองลพบุรี หน้า ๑๗

(คัดจากประกาศการปฏิสังขรณ์พระเจดีย์วัดชุมพลฯ เกาะบางปิ่น ณ วันจันทร์ เดือน ๘ แรม ๑๓ ค่ำ ปีกุน เบ็ญจศก พ.ศ. ๒๔๙๖)

พระมหามณิรัตน์ปฏิมากรแก้วมรกต

จะขอกล่าวข้อความเรื่องพระมหามณิรัตน์ปฏิมากรพระองค์นี้แต่ที่ควรจะเชื่อได้ และแต่โดยอนุমানตามหลักสำคัญที่มีในพระองค์พระพุทธรูปปฏิมากรนั้นว่าเนื้อน้ำแก้วศิลาซึ่งเป็นพระพุทธรูปปฏิมากรพระองค์นี้เห็นจะมีบ่อที่เกิดข้างเมืองฝายเหนือที่ต่อกันกับแดนจีน เพราะตัวอย่างเคยเห็นมีมาแต่ข้างเหนือจีนบ้าง ดูคล้ายแก้วอย่างนี้แต่ที่จะดีใหญ่เท่าแก้วที่เป็นองค์พระนี้ก็ไม่เคยได้เห็นแลได้ยินเป็นแน่ว่ามีที่ใดอีกเลย

อนึ่งจะว่าด้วยฝีมือช่างที่ทำพระพุทธรูปพระองค์นี้นั้นแล้ว เมื่อพิจารณาเทียบเคียงดู ก็เห็นเป็นฝีมือช่างที่เอกที่เดียวในครั้งหนึ่ง คราวหนึ่งจะเป็นฝีมือช่างข้างอินเดีย คือเมืองเบงกอลละรัฐสุรัฐ และเมืองแขกพราหมณ์ข้างมัชฌิมประเทศที่ไทยเรียกเมืองเทศนั้นก็มีใช่เลย อนึ่งจะเป็นฝีมือสิงห์ มอญพม่า เขมรและไทยเหนือและจีนก็มีใช่ ดูฝีมือไม่ใกล้เคียง คล้ายคลึงกันกับพระพุทธรูปซึ่งเป็นฝีมือช่างในเมืองทั้งปวงที่ออกชื่อมาเลยถ้าจะเป็นฝีมือ เทวดาดังตำนานว่า ก็เห็นว่าฝีมือเทวดาคงจะผิดกว่าฝีมือช่างมนุษย์ทั้งปวงไปทีเดียว เมื่อเปรียบเทียบไปโดยละเอียด ดูเหมือนว่าจะเป็นฝีมือช่างลาวเหนือโบราณข้างเมืองเชียงแสน เห็นคล้ายคลึงมากกว่า ฝีมือช่างเมืองอื่น และถึงจะเป็นช่างที่เมืองลาวก็จะเป็นช่างดีช่างเอก ที่เดียวมิใช่เลวทราม ด้วยเป็นของงามดีเกลี้ยงเกลามากอยู่ ไม่หยาบคาย เพราะฉะนั้น ควรจะคาดการแนตามเหตุที่เห็นอยู่รอบคอบว่า พระมหามณิรัตน์ปฏิมากรองค์นี้คงจะเป็นของท่านผู้มีบุญ เป็นเจ้าแผ่นดินเมืองของชนที่นับถือพระพุทธศาสนามากกว่าถือผีสังเทวดา และลัทธิอื่น ๆ และมีบุญญาภพแข็งแรงมากกว่าเมืองใกล้เคียงโดยรอบคอบ และแผ่อาณาจักรได้โตใหญ่สมควรแก่เวลา เมื่อมนุษย์ยังไม่มีปืนใหญ่น้อยใช้ มีแต่ธนูหน้าไม้หอกดาบ แหวน หลาว รบพุ่งข่มขี้กันด้วยกำลังกายและพวกพ้องมากเท่านั้น ท่านที่เป็นเจ้าของเดิม ที่ให้สร้างพระพุทธรูปองค์นี้คงจะมีอำนาจมากจึงได้แก้วก้อนใหญ่ถึงเพียงนี้มา ไม่มีผู้อื่นที่จะคิดอุบายช่วงชิงไปได้ และมีศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนามากกว่าอยากได้เงินทอง และเกียรติยศตามวิสัยโลก จึงไม่ได้ขายแก้วนั้นเสียแก่เมืองอื่นเอาเงินทองก็ดี หรือจะเก็บแก้วก้อนนั้นไว้ทั้งใหญ่ไว้รอดผู้อื่นให้เป็นเกียรติยศก็ดี เห็นท่านผู้นั้นจะมีศรัทธาปลงเห็นว่าสิ่งอื่นจะยิ่งกว่าพระพุทธรูปตนไม่มี ถ้าว่าแก้วก้อนนั้นทำเป็นพระพุทธรูปเห็นจะประเสริฐยิ่งกว่าเก็บไว้ และจะใช้อย่างอื่น จะเป็นเกียรติยศในชาตินี้แก่บ้านเมืองนั้น และจะเป็นกุศลให้ผลเป็นประโยชน์

ในชาติหน้าแก่ผู้ที่ได้สร้างเป็นพระพุทธรูปนั้น จึงสูญเสียสละแก้วก้อนใหญ่ให้มาเสียดัดผ่าเจียนเจียรโนให้ได้สี่ฐานและประมาณที่ควรเป็นองค์พระพุทธรูปและเพราะเสียดายเนื้อแก้วก้อนใหญ่ จึงให้เหลือเศษไว้ภายใต้พระพุทธรูปปฏิมากรนั้น หาได้ตัดเสียให้ราบเสมอไม่ และก็เพราะมีพระราชาภาพมาก ของแข็งนักจะตัดแต่งแก้ไขได้โดยยาก ก็ยังอุตสาหะให้ทำจนสำเร็จได้ด้วยฝีมือช่างคนเดียวหรือหลายคนที่เป็นฝีมือดีรู้ท่วงที่สี่ฐานประมาณทำการโดยพินิจหมดจดสนิทชิดชมไม่มีที่ติได้นัก จนถึงขัดผิวชักเงาเกลี้ยงเกลาสั้นขนแมว แก้วจะขัดผิวชักเงาให้ขึ้นให้ดีที่สุดเพียงใดก็ทำได้เพียงนั้นความอนุমানเห็นดังว่ามานี้

(คัดจากประกาศวันสวดมนตรพระราชพิธีถือน้ำแล่ม ๑)

พระพุทธรูปขจรรัตน์

ขอประกาศปฏิญาณ ว่าด้วยสิ่งเป็นศรี เป็นมิ่งมหัศจรรย์ อยู่ในพระพุทธรูปศาสนา คือพระพุทธรูปปฏิมาพระองค์หนึ่งมีอยู่เป็นของดีมาก พระพุทธรูปนั้นเป็นแก้วผลึกขาวบริสุทธิ์อย่างเอกอุตม ทึบทั้งแท่งงามนักหนาที่ช่างทองเรียกว่า ขจรรัตน์ขาวบ้าง เพ็ชรน้ำขาวบ้าง โดยฝีมือช่างทำก็งามดีกว่าพระพุทธรูปอื่น ๆ บรรดามีในที่ต่าง ๆ ที่ช่างดีดีทำ แม้ใครจะพิเคราะห์โดยละเอียดจนถึงเอากางเวียนมากางจับกระเปียดเทียบเคียงดูก็ดีจะจับส่วนที่คลาดเคลื่อนไม่เที่ยงเท่ากัน หรือจะตีว่าที่นั่น ๆ ไม้งามไม้ดีจะว่าดังนี้โดยความจริงใจจะได้เป็นอันยาก เสียอยู่แต่ปลายพระกรรณข้างขวานั้นลิขารุดอยู่หน่อยหนึ่ง ถึงกระนั้นก็มีผู้เอาเนื้อแก้วเช่นนั้น เจียรโนแล้วตัดต่อติดสนิทดีไม่มีผลต่อปรากฏไม่ น้ำแก้วใสบริสุทธิ์โปร่งแลดูตลอดหน้าไปหลังและหลังไปหน้า แต่ที่ต้นพระเพลาลงมาจนทับเกษตรนั้นมีวงดั่งฝ้ายขาวแทรกอยู่บ้าง เป็นเหตุให้ผู้เห็นเป็นแน่ใจว่าแก้วนั้นเป็นแก้วศิลาแท้ มิใช่แก้วหุงสามัญดั่งเครื่องแก้วกระจก ในส่วนทับเกษตรใต้พระองค์พระพุทธรูปนั้นมีรอยร้าวราญอยู่หน่อยหนึ่งแต่ไม่เกินขึ้นมาถึงองค์พระพุทธรูปจนผู้ดูจะเห็นได้เมื่อพระพุทธรูปนั้นประดิษฐานอยู่บนแท่นสถานมีทับเกษตรจมลงในพุทธอาสน์แล้ว รอยร้าวราญนั้นก็มิได้ปรากฏเห็นเลยทีเดียว พระพุทธรูปแก้วพระองค์นี้งามยิ่งนักหนาหาที่จะเปรียบมิได้ ถึงแก้วผลึกที่มีในเมืองจีนและเกาะสิงหลลังกาที่เขาทำเป็นแว่นตา หรือรูปพระพุทธรูปปฏิมาและสิ่งอื่นใช้ผู้นั้น เมื่อจะเอามาเทียบเข้าก็คล้ำไป คือเนื้อแก้วหายบด่าเลวไป สู้ไม่ได้เลย พระพุทธรูปปฏิมากรแก้วผลึกพระองค์นี้มีประมาณสูงแต่ที่สุด ทับเกษตรขึ้นไปจนสุดปลายพระจุฬาธาตุ ๑๒ นิ้ว หน้าตักวัดแต่ระวางพระขานูทั้งสอง (๘ นิ้ว กับ ๓ กระเปียดอัษฎางค์) ๙ นิ้ว กับกระเปียดอัษฎางค์ ระวางพระกรรณปรุทั้งสอง ๔ นิ้ว ระวางพระอัษฎางค์ทั้งสอง ๕ นิ้วกับ ๓ กระเปียดอัษฎางค์

ประมาณพระเศียรแต่ปลายพระหนุขึ้นไปถึงที่สุดพระจุฬารัตน์ ๓ นิ้วกึ่งกับ ๖ กระเบียดอัษฎางค์ กว้างพระพักตร์วัดในระวางปลายพระกรรณ ๒ ข้าง ๒ นิ้ว กับ ๔ กระเบียดอัษฎางค์ นิ้วที่ว่านั้น คือนิ้วข้างไม้นับนิ้วหนึ่งคือ ๗ เมล็ดเข้าเปลือกเรียงกัน พระพุทธรูปแก้วผลึกพระองค์นี้เป็นของดีอัศจรรย์นัก หากจะมีอื่นซึ่งจะบริสุทธิ์สะอาดงามดีเสมอมิได้เลย เป็นของวิเศษ ประเสริฐ และเป็นรูปพระพุทธรูปเจ้าแม่ไข่มุกและตุ๊กตาเพราะมีที่ทำได้ส่วนกับพระพุทธรูปลักษณะ และมีอาการทรงจีวรสงบผ้าพาดเป็นอย่างพระพุทธรูปแท้ทีเดียว ผู้ที่แต่งจดหมายกำหนดนี้ ได้บูชานมัสการบูชาปฏิบัติ และได้ตรวจตราดูพระพุทธรูปแก้วพระองค์นี้อยู่เนือง ๆ นานกว่า ๕๐ ปี สังเกตเห็นเป็นแน่แท้ดังนี้แล จึงได้เขียนคำกำหนดนี้ เขียนสรรเสริญไว้ด้วยคำจริง ไม่กล่าวเท็จเลย จะกล่าวเท็จไว้ทำไม มุสาวาทเป็นกุศลหรือ ซึ่งกล่าวนี้ก็มีได้บอกขายบอกซื้อ กล่าวเพื่อจะให้ผู้อ่านเห็นจริงแล้วและนับถือชมสรรเสริญด้วยกันเป็นความอัศจรรย์ และเป็นที่ยินดีโดยการอันจริงแท้เท่านั้น เป็นประโยชน์และความประสงค์

แต่นี้จะว่าโดยทางปัญหากรรม คือ คำที่คนจะพึงถามปรารภพระพุทธรูปปฏิมากรแก้วผลึกพระองค์นั้นต่อไป ปัญหากรรมคำถามนั้นจัดเป็นสองภาค คือ ภาคต้นและภาคปลาย

ภาคต้นนั้นมีคำถาม ๔ อย่าง คือ ถามว่าพระพุทธรูปปฏิมากรแก้วผลึกพระองค์นี้ ผู้ใดสร้างขึ้นไว้เป็นอย่างที่ ๑ สร้างตำบลไหนเป็นอย่างที่ ๒ สร้างขึ้นในกาลครั้งใดเป็นอย่างที่ ๓ สร้างขึ้นเพราะเหตุอะไร ต้องการอะไรเป็นอย่างที่ ๔

ภาคปลายนั้นก็มีคำถาม ๔ อย่าง ว่าพระพุทธรูปปฏิมากรแก้วผลึกพระองค์นี้ผู้ใดได้รับรักษาปฏิบัติต่อ ๆ มา เป็นอย่างที่ ๑ ว่าได้ตั้งอยู่ ณ ที่ไหนบ้าง ๆ เป็นอย่างที่ ๒ ว่าได้ประดิษฐานอยู่ ณ ที่ไหนนานเท่าไรเร็วเท่าไร เป็นอย่างที่ ๓ ว่าเพราะเหตุอันใดบ้าง ๆ จึงออกจากที่นั้นไปอยู่ที่นั่น ออกจากที่นั้นมาอยู่ที่นี้เป็นอย่างที่ ๔ จะว่า อธิบายให้วิถารถแต่ปัญหากรรมภาคต้นให้ละเอียดแล้วจึงวิสาขนาให้เห็นจริงได้บ้าง ตามอนุমানและตัวอย่างที่คล้ายคลึงกัน

ที่ถามอย่างที่ ๑ ว่า พระพุทธรูปปฏิมากรแก้วผลึกพระองค์นี้ผู้ใดสร้างขึ้นไว้ นั้น คือถามหาผู้ซึ่งเป็นเจ้าของให้สร้างและเป็นช่างให้การทำและลงมือทำ ผู้สร้างนั้นจะเป็นเทวดาหรือมนุษย์ บุรุษหรือสตรี ผีหรือคนคนทรพลหรือคนมีกำลัง คนเป็นที่พึงที่หวังหรือคนเป็นไพร่ผู้ใหญ่หรือผู้น้อย จะเป็นคนแหม่มช้อยหรือคนมุกตลกจะเป็นภิกษุหรือคฤหัสถ์ จะเป็นชาววัดหรือชาวบ้าน จะเป็นชนชาวถิ่นสถานบ้านเมืองใด ชาติใด ภาษาใด จะมีอำนาจฤทธานุภาพเท่าใด จึงได้แก้วอย่างดีใหญ่เท่านี้มาอยู่ในอำนาจ เพื่อจะได้ทำตามปรารถนา จึงได้สร้างเป็นพระพุทธรูปปฏิมาฝีมือช่างอย่างเอกอุตมตัตตั้งขึ้นได้

และปัญหากรรมอย่างที่ ๒ ที่ถามว่า สร้างที่ตำบลไหนนั้น คือถามว่าเนื้อแก้วที่เป็น

องค์พระพุทธรูปปฏิมาพระองค์นี้ แต่เดิมมีอยู่ที่ไหน อยู่ในน้ำหรือบนบก บนภูเขาหรือแผ่นดิน หรือเป็นของเทวดานฤมิตขึ้นด้วยเทวฤทธิ์ เมื่อมีผู้ใดมาสร้างเป็นพระพุทธรูปปฏิมานั้นสร้างที่ไหน สร้างขึ้นในเทวโลกหรือมนุษย์โลก ถ้าสร้างในมนุษย์โลกเป็นของมีผู้สร้างขึ้นในบ้านใดเมืองใด ในป่าหรือในบ้านในวัด อนึ่งเมื่อสร้างนั้นลอบลักสร้างขึ้นลับ ๆ หรือโจ่งแจ้งปรากฏประการใด

ปัญหากรรมอย่างที่ ๓ ที่ถามว่า สร้างขึ้นในกาลครั้งใดนั้น คือ ถามว่าสร้างขึ้นเมื่อ พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ หรือเสด็จปรินิพพานแล้ว พระพุทธศาสนากาลมหาศักราชเท่าไร จุลศักราชเท่าไร ปีใด เดือนใด วันใด ฤกษ์ยามอย่างไร ทำอยู่ที่ปึกกี่เดือนก็วันจึงสัมฤทธิ์

ปัญหากรรมอย่างที่ ๔ ที่ถามว่า สร้างขึ้นเพราะเหตุไร ต้องการอะไรนั้น คือ ถามว่า สร้างขึ้นเพราะผู้สร้างอยากได้บุญอยากได้กุศล บริจาคแก้วก้อนใหญ่ขึ้นสร้างด้วยกุศล เจตนาอันบริสุทธิ์แท้ หรือว่าเข้าตาจนในการศึกเสียเหน็ดเหนื่อย หรือใกล้จะถึงความตายเกิดเสียตาย และละอายกลัวแก้วจะไปเป็นของผู้อื่นเสีย จึงตัดเจียนเจียรระโนสร้างเป็นพระขึ้นให้เป็นเกียรติยศแก่ตัว หรือสร้างเพราะกลัวผู้อื่นบังคับบัญชาให้ทำ หรือสร้างเพื่อจะไปซื้อขาย แก่ผู้ใดที่มีศรัทธารูปพระปฏิมาจะใครได้ไว้บูชาไม่คิดว่าถูกแพงประการใด

พึงรู้เถิดว่าปัญหากรรม ๔ อย่างที่ว่าข้างต้นนั้น คือเป็นประตุความของผู้ถาม จะซักไซ้ไล่เลียงลู้จู้ถ้วนถี่ไป โดยนัยที่อธิบายมาหรืออย่างอื่น ๆ ยิ่งขึ้นไปกว่านั้นอีก ก็คำวิสัยชนาปัญหากรรม ๔ อย่างนี้ ถ้าตกในอารมณ์ของชนโบราณซึ่งเป็นผู้ช่างพูดช่างเล่า ช่างแต่งหนังสือแล้วก็คงจะเล่าเพลินไปตามปรารภนา เอานิยายต่าง ๆ มากล่าวมาว่าเพื่อเจ้าไป จะว่ายืนยันดั่งหนึ่งเห็นและรู้ด้วยหุทิพตาทิพและอดีตตั้งสัญญาณ เป็นการที่เพลิดเพลินของผู้อ่านผู้ฟัง และผู้แต่งหนังสือนี้จะทำอย่างนั้นบ้างก็ได้ดอก นึก ๆ เอาแล้วก็ว่าไปพอให้ตอดติด เป็นเรื่องราวจะเขียนให้ยาวไป ๒ เล่ม ๓ เล่มสมุดก็ได้ แต่คิดว่าจะเอาอย่างนั้นหาต้องการไม่ เพราะว่าเรื่องนี้กล่าวถึงพระปฏิมารูปเป็นอุเทศเจดีย์ของพระพุทธเจ้าที่เป็นพระศาสดาที่พึงที่นับถือของเราทั้งหลาย พระพุทธเจ้านั้นพระองค์ทรงดิเตียนมุสาวาท และสัมผัปปลาปกถาเจรจา ยิตยาวหาประโยชน์มิได้นั้นโดยอเนกบรรยาย พระองค์ตรัสว่าผู้ใดไม่มีละอายในที่เจรจา มุสาวาทแล้ว ผู้นั้นก็มีสมณคุณความร้ายบอันทอดเททิ้งเสียด้วยประการทั้งปวง เพราะฉะนั้น ผู้แต่งหนังสือนี้จะขอบูชาพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ซึ่งเป็นพระศาสดานั้นด้วย การเจรจา แต่โดยความจริงใจ จะไม่เอาอย่างชนโบราณด้วยการเจรจาเพื่อเจ้า เล่านิยายนิทานต่าง ๆ นั้นแล้วเมื่อท่านทั้งปวงจะดูถูกดูหมิ่นไม่นับถือว่าไม่รู้ไม่เห็นตามเถิด คนเก่า ๆ ที่อวดรู้อวดเห็นแล้ว และเล่านิยายยาว ๆ ไปนั้น ก็มักทำการด้วยหาลสติมิได้ พุดพุ่ม ๆ ฟาม ๆ ไปให้เกินไปกว่าเหตุ กว่าผล และผิดธรรมดาคนผิดกิริยามนุษย์กล่าวการผู้ดีเหมือนการโพ่ร ทำให้ล่อ ๆ แหลม ๆ

ออกมาในท่วงทีถ้อยคำ จนนักปราชญ์ที่เขารู้การละเอียดเขาจับเท็จได้ถมไป ที่ใครไม่สังเกต สังกาก็ฟังเพลินไป ผู้ที่สังเกตเข้ากลางคนก็สงสัย ลางคนก็ลงใจเสียว่าไม่จริงมีโดยมาก เพราะฉะนั้นขอเสียเถิด ท่านทั้งหลายอย่าแสวงหาเพื่อจะฟังคำวิสัยชนาพระพุทธรูปปฏิมานี้ ด้วยการเล่านิยายว่าเอาง่าย ๆ พล่อย ๆ แต่ด้วยปาก ไม่มีสักขีพยานและสถานที่สาธกนั้นเลย

ผู้แต่งหนังสือนี้ไม่ได้ความสนัดแน่นเลย ว่าพระพุทธรูปปฏิมาพระองค์นี้ผู้ใดสร้างที่ตำบลใด เมื่อใดเพราะเหตุใด เพราะไม่ได้คำบอกเล่าหรือหนังสือเก่ายืนยมนั่นคงให้เป็นที่รู้ที่เห็นเลย แต่จะว่าตามสังเกตโดยอนุมานนั้นพอจะได้อยู่

ถ้าจะมีผู้ถามว่า พระพุทธรูปปฏิมากรแก้วผลึกนี้ เทวดาสร้างหรือมนุษย์สร้าง ก็ควรจะเห็นว่าเป็นของมนุษย์สร้าง ด้วยเทวดานั้นมีฤทธิ์มากนัก ถ้าจะสร้างแล้วเห็นจะไม่เอาแก้วอย่างนี้ มาสร้าง เห็นจะเอาศิลาเพ็ชรหรือที่ดียิ่งกว่าเพ็ชรมาสร้าง หรือจะนฤมิตให้เป็นแก้ววิเศษ แปลกประหลาดอย่างมีรัศมีสว่างในกลางคืน หรือมีปาฏิหาริย์อย่างอื่น ๆ

อนึ่ง รูปพรรณพระปฏิมานั้นก็จะไม่ปรากฏเป็นของว่าทำด้วยมือดั่งการของช่างปั้น และช่างแกะนั้นเลย เหมือนหนึ่งรูปที่เขาถ่ายฉายเอาด้วยเงาในกระจก ก็ผิดกับรูปเขียนระบายด้วยเส้นพู่กันนั้น และพระปฏิมากรพระองค์นี้ก็ยังปรากฏอยู่ว่าเป็นเนื้อแก้วศิลาที่บังเกิดเอง และผู้ตัดเจียรเจียรโนตามวิสัยช่างแก้ว เพราะฉะนั้นจะต้องลงใจเห็นว่าเป็นของมนุษย์ทำฝ่ายชนเล่านิยายโบราณนั้นจะกล่าวถึงสิ่งใด ๆ คือบ้านคือเมืองก็ดี คือพระสถูปพระเจดีย์ หรือพระพุทธรูปสำคัญก็ดี ก็มักพอใจที่จะเล่าว่าบ้านนั้นเมืองนั้น และวัตถุสิ่งนั้น ๆ เป็นของพระอินทรลงมาสร้าง และให้เวสสุกรรมเทพบุตรนฤมิต หรือว่าฤษีนักสิทธิ์ขุบเศกนฤมิตขึ้นด้วยเวทมนตร์กล่าวดั่งนี้เนื่อง ๆ และสิ่งซึ่งมีนิทานชนโบราณกล่าวทั้งปวงนั้นบรรดาที่ยังเหลืออยู่ก็ยังไม่เห็นสิ่งใดที่จะผิดจากฝีมือคนทำ ถ้าเป็นบ้านเมืองก็ยังไม่เห็นกำแพงเมืองนั้นก่อด้วยอิฐ ที่คนทำครุ ๆ กระจะ ๆ หรือด้วยศิลาแลงที่มีรอยถากและรอยขูดและต่อติดด้วยใบกปูนผสมทราย ดินเชิงเทินถมก็เห็นว่าขูดฉายออกจากคู ได้เห็นอยู่ว่าเป็นของคนทำดั่งนี้ถึงพระสถูปเจดีย์ก็เหมือนกัน

พระพุทธรูปหล่อทองสัมฤทธิ์ที่ว่าเทวดาสร้าง ก็ยังปรากฏว่ามีทางขนวนน้ำทองเดิร และแผลเข้าไม้ในที่มิพวย และหล่อไม้เต็มและมีรอยบังรอยตะไบรอยสกัด ถึงพระพุทธรูปศิลาที่มีรอยเราะรอยเสี้ยนตัดเจียรเจียรโน และวางส่วนไม้เสมอคกลางเคลื่อนข้างปรากฏอยู่แทบทุกองค์ ในที่มีมือสนิบาดตก คนไปขุดร่อนหาว่าจะเป็นสิ่งใดตกลงมาทำลายที่นั่น ลางคนพูดกันได้ว่าขวานฟ้าเอามาสู้ให้กันดู ว่าอยู่ดั่งนี้เนื่อง ๆ ขวานที่ได้มานั้นลางทีก็เห็นเป็นขวานผ่าฟันขวานช่างไม้ เป็นของใช้มีสนิมกินและรอยบิ่นที่ต่อตั้งเหล็กอ่อนกับเหล็กกล้า ลางทีมีรอยตรา

ยี่หื้อหนังสือจีนประจำขวานนั้นอยู่ก็มี ลางที่เป็นของทำด้วยทองแดงทองเหลืองสังกะสีมีรอย
ขะนวนหล่อหรือฉ้อนตีตะไบใส ลางที่ลิ่งที่ว่าขวานฟ้านั้นเป็นศิลา ที่รู้จักสนัดจำได้ว่าศิลานั้น
เป็นเช่นหินเหล็กไฟหรือศิลาในเขาในถ้ำนั้น ๆ ที่รู้แห่งเคยเอามาใช้อยู่ทั้งลิ่ง มีรอยเราระรอยฝน
เมื่อพิเคราะห์ไปก็เห็นว่าเป็นฝีมือคนทำทั้งลิ่ง มิใช่ฝีมือเทวดาอัศจรรย์ไปกว่าฝีมือมนุษย์เลย
โดยที่สูตรรอยพระพุทธรบาทที่ว่าพระพุทธรเจ้าทำพระปาฏิหารเหยียบไว้ก็ยังมีรอยเราระรอยสกด
และฝีมือปลั่งทำพลาดในที่แบ่งรอยปลายนิ้วให้คลาด ควรเห็นว่พระบาทนั้นมีตั้งเป็นนิ้วที่ ๖ ไป
หรือลายลักษณะในพระบาทนั้นพระบาทมีในเมืองไหน ลายลักษณะมีกระบวรลายและรูปภาพ
อย่างฝีมือจำหลักปั้นและเขียนของชนบ้านนั้นเมืองนั้นไม่ต้องกัน

ผู้แต่งหนังสือนี้ค้ำนึ่งว่า ประณิตกายเหล่าใดที่เรียกเทวดา ประณิตกายเหล่านั้น
แต่ก่อนได้มีฉันใดถึงในบัดนี้ก็จะมิ ก็ปกติของเทวดาในกาลบัดนี้เป็นฉันใดแต่ก่อนก็เห็นว่าเป็น
ฉันนั้น เทวดามีธรรมดาไม่ปรากฏแก่จักขุมนุษย์ ไม่มีทางที่จะได้พูดได้เจรจากันตรง ๆ มนุษย์
ไรจะได้พบได้เห็นเทวดา ก็มีแต่ว่าได้พบเมื่อหลับคือฝันเห็นทางที่จะได้พูดกับเทวดาก็มีแต่ว่า
มาเข้าคนทรงพูดเป็นเหตุให้เชื่อยากไป แต่เหตุที่อื่นซึ่งปรากฏเป็นอัศจรรย์นั้นมิอยู่ ปรากฏอยู่
เนื่อง ๆ เหมือนอย่างว่าสิ่งไรควรจะเป็นอย่างไร ผู้ได้ควรจะได้อย่างไรควรจะได้เสียอย่างไร
เพราะความดีความชั่วของตัว เมื่อจะมีสติปัญญาและพยายามของมนุษย์เป็นอันมาก หรือมนุษย์
ที่มีกำลังมากจะมาขัดขวางสิ่งไรที่ควรจะเป็นอย่างไรจะไม่ให้เป็นอย่างนั้น ผู้ที่ควรจะได้อย่างไร
จะไม่ให้ได้อย่างนั้น ผู้ที่ควรจะได้เสียอย่างไร จะไม่ให้เสียอย่างนั้น ความคิดและพยายามที่ขัด
แก่สิ่งและเหตุผลอันควรนั้นถึงปรากฏอยู่ ก็ไม่ใคร่ตลอดสำเร็จประสงค้ไป คงจะมีเหตุอื่น ๆ
ที่ผู้คิดอ่านพยายามจะขัดขวางนั้นไม่ได้เห็นมาแต่เดิมเกิดขึ้นรอบด้าน ไปขัดขวางทางความคิด
และพยายามของมนุษย์ ผู้จะขัดขวางอันควรและเป็นเหตุผลอันควรนั้นเสีย คงให้สิ่งไรที่ควรจะเป็น
เป็นอย่างไรนั้นเป็นจนได้ ปรากฏอยู่เนื่อง ๆ โดยมาก เหมือนอย่างท่านผู้ใดที่มีความดีจะเป็น
คุณแก่ชนทั้งปวงมากควรจะได้อิสสรียฐานนั้น ๆ แล้ว เมื่อเวลาก่อนได้อิสสรียฐานนั้น ๆ
มิผู้ริษยาหรือหวงกันอิสสรียฐานนั้น ๆ คิดอ่านและพยายามขัดขวางด้วยอุบายต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่
ถ้าถึงเวลาท่านผู้นั้นจะมาสู่อิสสรียฐานนั้น ๆ ผู้ที่คิดอ่านพยายามขัดขวางนั้น ถึงมากเท่าใด
ก็พะเอิญหลีกเลี่ยงไปเองไม่ต้องไล่ การที่เป็นเหมือนที่รกชัฏอยู่อย่างไรก็เตียนไปไม่ต้องถาง
ถึงศัตรูก็กลายเป็นมิตรไป ฝ่ายผู้ที่มีความดีความประสงค้ไม่เป็นคุณแก่ชนทั้งปวง เป็นความชั่ว
ควรจะได้โทษได้ทุกข์แล้ว ถึงตัวผู้นั้นจะมีอำนาจอิสสรียศพวกพ้องที่พึ่งพาอาศัย มีกำลัง
เท่าใด ๆ ประคับประคองรักษาอยู่ ก็พะเอิญมีประตวิบัติเปิดมารอบด้าน ถึงผู้ที่เป็นมิตรก็จะ
กลับเป็นศัตรูช่วยทับถมให้ล้มชว่น ผู้ที่ไม่ควรอิสสรียศฐานนั้นถึงพยายามจะเอาเพราะเห็นว่า

มีท่าทีจะได้ ก็คงจะมีเหตุที่ผู้มันไม่ได้คิดเห็นแต่เดิมว่ามีนั้นมามีมาเป็นขึ้นรอบด้านไป จนไม่ได้ตามที่ประสงค์นั้น เมื่อพิเคราะห์ถึงการณนั้น ๆ บุคคลนั้น ๆ ที่เป็นไปในโลกนี้แล้ว ก็คงเป็นไปถูกต้องเป็นยุติกับเหตุและผลอันควรนั้นโดยมากกว่าที่ควรเป็นไปผิด ๆ อย่าให้ต้องออกชื่อออกเรื่องเลย คิดดูเถิดจะเห็นจริง ด้วยเหตุนี้จึงต้องมีค่านึงว่าจะมีผู้ทำผู้แต่งผู้ช่วยทำนุบำรุงสิ่งที่จะเป็นอย่างไรให้ได้เป็นอย่างนั้น ผู้ใดควรจะเป็นอย่างไรให้ได้เป็นอย่างนั้น นอกไปจากความคิดและความพยายามของมนุษย์ทำแกกันนั้นจะมีอยู่ ก็ผู้ทำที่มีได้ปรากฏแก่จักขุโสดและความรู้ของมนุษย์เช่นนี้ นักปราชญ์ทั้งหลายสำคัญว่าเป็นการของผีของเทวดาบ้าง เป็นการของเคราะห์ร้ายเคราะห์ดี และขาดาราตีตามกำเนิดผู้มัน ๆ บ้าง แต่ตามเหตุที่เห็นเป็นชัตนั้น ก็ความดีความชั่วซึ่งสำเร็จมาแต่ความคิดจะให้เป็นคนเป็นโทษแก่คนเป็นอันมากนั้นแล เป็นประมาณ ด้วยเหตุนี้จึงมีโคลงสุภาสิตชนโบราณกล่าวไว้ว่า

● พวกแพทย์กล่าวว้าไ้	ลมกุม ^(๑)
โหรกล่าวว้าเคราะห์รุม	โทษให้
แม่มตว้าผีคุม	ทำโทษ
ปราชญ์ว้ากรรมกอนให้	ผ่อนแก้ผลกรรม

และของวิเศษต่าง ๆ ซึ่งมีในโลกนี้ เมื่อท่านผู้มีวาสนาบารมีควรจะได้ครองมีตัวแล้ว ก็พะเอิญมีผู้รู้ประจักษ์ ปรากฏขึ้น จนท่านผู้ควรครองได้ครอง ถ้าไม่มีท่านผู้ควรครองแล้ว ก็พะเอิญพลัดเพลงชุกชอนหายไปถ้าจะว่าตามสิ่งซึ่งมีในพระบาสี เหมือนหนึ่งแก้วมณีโชติเวหุริยรัตน เมื่อไรในโลกมีพระมหากษัตริย์จักรพรรดตราธิราชขึ้นแล้ว เทพยเจ้าก็นำเอาแก้วนั้นมาถวายให้ทรงใช้เป็นราชูประโมค เมื่อสมเด็จบรมจักรพรรดตราธิราชขึ้นทรงพระผนวชหรือมีพระชนม์ล่วงแล้ว เทพยเจ้าก็นำเอาแก้วนั้นคินไปชุกชอนใส่เสียในภูเขามิให้ผู้ใดพบ ความที่ว้าดั่งนี้มันก็เป็นการอันยิ่งของดี ๆ มีหลายสิ่งในพระราชอาณาจักรแผ่นดินบ้านเมืองนั้น ๆ ก็เพราะเจ้าแผ่นดินเมืองนั้น ๆ องค์ใดมิใช่ท่านผู้มีพระบารมีควรจะได้ครองเป็นเจ้าของสิ่งนั้น ๆ ถึงจะมาได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินก็ปีก็เดือนก็วันของดี ๆ ที่มีในพระราชอาณาจักรนั้นก็พะเอิญ

^(๑) ในประชุมโคลงโลกนิติ สำนวนเก่าหน้า ๘๒ เป็นดั่งนี้

“● หมอแพทย์ทวายว้าไ้	ลมกุม
โหรว้าเคราะห์รุมรุม	โทษให้
แม่มตว้าผีคุม	ทำโทษ
ปราชญ์ว้ากรรมชัตให้	ผ่อนแก้ตามกรรม”

ให้ไปชุกซ่อนหายจมนดินจมนทราย หรือมีผู้พาไปหวงปกปิดไว้ไม่ให้ของนั้นเข้ามาเป็นของท่าน เป็นเจ้าแผ่นดินได้ เมื่อใดที่ท่านผู้มีวาสนาบารมีควรจะครองเป็นเจ้าของสิ่งที่ดินนั้นมาได้เป็นใหญ่ ในแผ่นดินแล้ว ก็พะเอิญให้มีผู้ขุดได้ไปพบนำมาถวาย หรือผู้ที่หวงลักซ่อนเก็บไว้ ก็พะเอิญ ให้มีอันตรายจนสิ่งนั้นประจักษ์ปรากฏออก ต้องตกมาเป็นของท่านผู้มีวาสนาบารมีควรครอง เป็นเจ้าของสิ่งนั้นจึงได้ เหตุเช่นนี้ เมื่อสังเกตไปก็จะทราบดอกอย่าให้ต้องออกซื้อออกเรื่องเลย

พระปฐมมารแก้วผลึกพระองค์นี้ แต่เดิมทีก็เห็นจะเป็นแก้วก้อนใหญ่อยู่ในภูเขาหรือ อยู่ในดิน และแก้วก้อนใหญ่ที่มีเนื้อสนิทจนถึงได้เอามาเจียนทำพระพุทธรูปปฏิมาได้เท่านี้ นั่น ก็ควรเห็นว่าเป็นของดีมีศรีมีมิ่งตั้งแต่แก้วบังเกิดมาและตั้งอยู่ในที่ใดนานก็ร้อยปีพันปี ไม่มี มนุษย์ผู้ใดไปพบเห็นเข้าแล้วเอามาตลอดเวลาเท่านั้น จะว่าเทพดาไม่เห็นว่ามีผู้ใดควรจะบริโภค จะได้ใช้จึงหวงกันกำบังไว้ก็ว่าได้ เมื่อเวลาใดมีท่านผู้มีวาสนาบารมีเป็นพระเจ้าแผ่นดิน หรือ คฤหบดีควรจะได้แก้วนั้นมาเก็บไว้ชมเป็นมิ่งเป็นศรี หรือจะได้ก่อสร้างกุศลบารมีให้ยิ่งขึ้นไป ด้วยมาเจียนมาตัดเป็นพระพุทธรัตนปฏิมากรพระองค์นี้ เป็นก่องกุศลราศีอันประเสริฐนั้น บังเกิดขึ้นในโลก เมื่อนั้นก็พะเอิญให้มีผู้ไปพบเข้าแล้วก็คัดตัดยกมาเก็บรักษาไว้ด้วยตัว เป็นเจ้าของเอง หรือนำไปถวายหรือขายให้แก่ท่านผู้อื่นซึ่งควรจะเป็นเจ้าของ เมื่อเป็นดังนี้ ใครไปพบเข้าจะว่าเทวดาดลใจนำไปเห็นเข้าก็ว่าได้ เทวดาผู้รักษานั้นยอมให้มากกว่าได้

(คัดจากประกาศเรื่องพระพุทธรูปขุขันธ์ ในประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ภาคปกรณกะ ส่วนที่ ๒ ไม่มีวัน เดือน ปี)

ประกาศเรื่อง พระเจดีย์ที่ถ้ำปทุม^(๑)

มีพระบรมราชโองการให้ประกาศแก่ท่านทั้งหลายทั้งปวงผู้ได้อ่านคำประกาศนี้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปีรกา สัปตศก ศักราช ได้เสด็จพระราชดำเนิน มาที่ถ้ำปทุมนี้ ได้ทอดพระเนตรเห็นพระเจดีย์ทองเหลืองของโบราณชำรุด มีแต่องค์ระฆังตั้ง อยู่ในถ้ำนี้ ได้ทรงพระราชดำริห์ว่า ที่นี้ ถ้ำแมนได้สร้างพระเจดีย์บันจุพระบรมพุทธรูปสาโรชธาตุ ขึ้นไว้อย่างเดิม ได้เป็นที่ประชุมชนทั้งปวงให้มีศรัทธาไปมานมัสการจะเป็นเหตุให้เจริญบุญ ราชศิริศุภผลเป็นอันมาก จึงมีพระราชดำรัสให้นายจันนายเวรมหาดเล็ก เป็นนายงานสร้าง

^(๑) เรื่องนี้ความคล้ายกับประกาศเรื่อง พระสถูปเจดีย์ ที่ทรงสถาปนาไว้ที่ถ้ำปทุม แต่เป็นคนละฉบับกัน จึงได้นำมาลงพิมพ์ไว้ด้วย และได้้นำประกาศเรื่องพระสถูปเจดีย์ฯ ซึ่งได้เคยตีพิมพ์ไว้ในหนังสือ พระราชกระแสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ ๑ มาพิมพ์ไว้ต่อจากเรื่องนี้ด้วย

วิหารไว้ที่ปากถ้ำ แลปฏิสังขรณ์พระเจดีย์เข็ญประดิษฐานไว้ มีผู้มาขุดทำลายพระเจดีย์อีกครั้งหนึ่ง จึงมีพระราชดำรัสให้เข็ญขึ้นประดิษฐานไว้บนยอดเขา เพราะฉะนั้น ครั้นได้เสด็จเถลิงถวัลราชสมบัติบรมราชาภิเศกแล้วจึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้พระเจ้าราชวรวงษ์เธอ กรมหมื่นราชสีหวิกรม เป็นนายช่างเริ่มการสถาปนาพระเจดีย์ศิลาองค์นี้ขึ้นเสร็จแล้วครั้น ณ วัน ๙ ๓ ค่ำ ปิวอก โทศก ศักราช ๑๒๒๒ จึงเสด็จพระราชดำเนินมาพร้อมด้วยพระบรมราชวงษ์านุวงษ์ฝ่ายหน้าฝ่ายใน แลข้าทูลลอองธุลีพระบาท ผู้ใหญ่ผู้น้อยเป็นอันมาก ให้เข็ญพระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งบังจุในพระเจดีย์ศิลาองค์เล็กกับแผ่นศิลาจากถกพระธรรม ประดิษฐานไว้ ณ ภายในพระเจดีย์ศิลาองค์นี้ ทรงพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลพระราชทานแก่เทพยดา มนุษย์ แลภิกษุสงฆ์ สามเณร สัปรุชชายหญิงทั้งปวง จงได้รับพระราชทานอนุโมทนา ผู้ใด ๆ อย่าได้สงสัยเลยว่าเป็นปฤษณาฝังทรัพย์สิ่งของทองเงินลงไว้แน่นหามิได้ ใครสงสัยคิดขุดก็จะบาปเสียเปล่า ทำไว้เป็นประโยชน์จะเป็นส่วนกุศลไปแก่เทพยตามนุษย์ทั้งปวง บันดาที่ได้มานมัสการ แลจะเป็นที่ประดิษฐานไว้สำหรับพระพุทศศาสนานั้นต่างหาก จะได้ฝังทองเงินไว้จนหน้อยหนึ่งหามิได้เลย ขออำนาจพระบรมราชกุศลจรียาซึ่งได้ทรงบำเพญในพระพุทศาทิศรีรัตนไตรยเป็นนิรติสัยบุญเขตรวิเสศนี้ แลอานุภาพเทพยดาซึ่งได้รับพระราชทานส่วนพระราชกุศล จงสำเร็จเป็นธรรมิการักษกิจรักษาพระพุทศศาสนา แลคุ้มครองป้องกันพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งพระบรมราชวงษ์านุวงษ์ฝ่ายหน้าฝ่ายใน แลข้าทูลลอองธุลีพระบาท แลสมณพราหมณาจารย์ ราชฎรข้าแผ่นดินทั่วทั้งพระราชอาณาเขตร ให้พ้นโรคพิบัติอุปัพันตราย เป็นสุขเกษมสำราญ อนึ่ง ทรงอำนวยการประทานพรไว้ ว่าขอให้ท่านทั้งปวงทุกคนจงเจริญอายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ ทุกประการเทอญ.

(คัดจากสมุดไทย เรื่องจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔ เลขที่ ๔๔ ข้อ ๒)

ประกาศเรื่อง พระพุทศรูปที่ถ้ำประทุน

ศุภมัศดุ ลุศักราช ๑๑๘๗ ปีรกา สัปตศก พุทศสาศนกาล ๒๓๖๘ พรรษา สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ สมมุติวงษ์ พงษ์อิศวรกระษัตร์ วรชัฎยราชินิกโรดมบรมราชกุมาร เสด็จมานมัสการพระพุทศบาท ถึงที่ท่าเรือประทับ เสด็จพระราชดำเนินมาที่ถ้ำประทุน ทอดพระเนตรพระพุทศรูปขำรุดชุดโซมอยู่ จึงมีรับสั่งให้นายทองช่างปั้นมาจัดแจงปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลงทำพระประธานนำตัก ๔ ศอก พระองค์หนึ่ง พระพุทศรูปนำตักสองเศศ

๒ พระองค์ สาวก ๒ พระองค์ พระเจดีย์องค์หนึ่งอยู่ชองอนเขา แล้วให้นายจีนนายเวรมหาตเล็กขึ้นมาสสร้างพระวิหารไว้ที่ปากถ้ำ เมื่อ ณ ปีกจ อัฐศก ครั้น ณ ปีกุญ นพศก เสด็จพระราชดำเนินขึ้นมาเชิญพระพุทธรูปหล่อ มาแต่กรุงเทพมหานคร มาประดิษฐานไว้ที่วิหารถ้าประทุนพระองค์หนึ่ง ครั้นเดือนสามขึ้นสิบสองค่ำจึงเสร็จการ ซึ่งทรงพระอุสาหาสร้างไว้ทั้งนี้ ก็เพราะจะให้ภิกษุสงฆ์สามเณรสัปรุชไปนมัสการบันดาคนทั้งปวงอย่าได้สงสัยเลยว่าเป็นปฤชณาฉายแห่ง ผิงทรัพย์สิ่งของทองเงินลงไว้ในนั้นหามีได้ ใครสงสัยคิดขุดก็จะบาบเสียเปล่าทำไว้ทั้งนี้เพื่อจะเป็นส่วนกุศลไปแก่เทพยดามนุษย์ทั้งปวงบันดาที่ได้มานมัสการและจะเป็นที่ประดิษฐานไว้สำหรับพระพุทธรูปสาสนานั่นต่างหาก จะได้ผิงทองเงินไว้จนน้อยหนึ่งหามีได้เลย เมื่อ ณ ปีรگانนั้นก็กลับมาขุดเสียครั้งหนึ่งแล้วจต้องทำใหม่ แต่นี้สืบไปเมื่อนำใครมาแล้วอย่าได้ทำลายเสียเป็นอันขาดทีเดียว เดชะผลกุศลที่ทรงสร้างพระพุทธรูปแลพระวิหารนี้ ก็ดี เดชะผลกุศลที่บำเพ็ญแลทรงรักษาพระเจดุปาริสุธศิล แลเล่าเรียนบอกกล่าวพระปริยัติธรรมก็ดี ส่วนพระราชกุศลทั้งปวงนี้ ทรงพระราชอุทิศพระราชทานให้แก่หมู่พระภิกษุสงฆ์สามเณรอุบาสกอุบาสิกา แลเทพยดาอสุรปิศาจสรรพสัตว์ทั้งปวงอันบันดาที่ได้มานมัสการในพระวิหารนี้ ถ้าผู้ใดได้เห็นหนังสือรับสั่งนี้แล้ว จงอนุโมทนาเอาส่วนพระราชกุศล แล้วจงเป็นศุขศรีสวัสดิ์มิ่งมงคลเจริญทุกคน.

(คัดจากสมุดไทย เรื่องจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔ เลขที่ ๔๔ ข้อ ๓)

ประกาศเรื่อง พระสถูปเจดีย์ศิลาที่ทรงสถาปนาขึ้นไว้ ณ ถ้ำประทุน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการให้ประกาศความจริงความแท้ไว้แก่ท่านทั้งปวงที่มาถึงที่นี้ว่า พระสถูปเจดีย์ศิลาในถ้ำนี้ ทรงสถาปนาตั้งขึ้นไว้ตามที่พระเจดีย์เดิมของโบราณมีมาพระเจดีย์เดิมนั้นมีผู้ขุดค้นหาได้สิ่งหนึ่ง ซึ่งผู้ขุดสำคัญว่าจะมีขุดค้นจนที่นั่นยับเยินแล้วกลาดเกลื่อนอยู่นานครั้งหนึ่งได้เสด็จมาทอดพระเนตรเห็น พบแต่องค์ระฆังพระเจดีย์เก่ายังเหลือทิ้งอยู่ในถ้ำ จึงได้เก็บนำไปซ่อมแซมใส่ยอดใส่ฐานหล่อด้วยทองเหลือง ครั้นทำสำเร็จแล้วลงรักปิดทองแล้ว จึงได้บรรจุพระพุทธรูปสำริดบริกรมธาตุขนาดน้อยสี่ดอกพิกุล ๓ พระองค์ ในกล่องเงินแดงชั้น ๑ จันขาวชั้น ๑ บัลลังกศิลาหอย ๑ เป็นสามชั้น ใส่ถุงตาต แล้วบรรจุใส่ในพระเจดีย์ศิลาลายกับใบพระมหาโพธิ ที่มีพืชพันธุ์สืบมาแต่ไม้พระมหาโพธิ ซึ่งเป็นที่พระพุทธรเจ้าได้ตรัสแก่พระโพธิญาณ ณ อรุเวลาประเทศโพ้นแลพระพุทธรเจ้ารูปทองเหลืองหล่อพระองค์หนึ่ง หน้าตักนิ้วหนึ่ง กับแผ่นกระดาดน้อยสองแผ่น

มีลายพระราชหัตถ์ ทรงเขียนเส้นหมึกเป็นพระประชุมพุทธวจนแลปัจฉิมพุทธวจนแลโอวาท ปาฏิโมกข์แลพระพุทธรุคุณธรรมคุณสังเขป แลทรงพระอธิฐานเดชคุณานุภาพพระรัตนตรัย ขอให้มิสวัสดีเจริญแก่ผู้ได้มานมัสการแลบูชาบรรจุไว้ด้วย แล้วเชิญพระเจดีย์ศิลาติดตั้ง บนแท่นศิลา บูชาด้วยดอกไม้ทำด้วยกระดาษปิดทองคำเปลว แล้วครอบด้วยลึงติบก บรรจุ ลงในพระเจดีย์ทองเหลืองนั้นกับทั้งใบลานจานพระพุทธรุจโนวาทต่าง ๆ มีโอวาทปาฏิโมกข์ เป็นอาทิ ลายนั้นก็ใบลานปกติ ลงรักปิดทองเท่านั้นไม่ใช่แผ่นทองแผ่นเงิน แล้วจึงบรรจุใส่ไว้ ข้างในพระสถูปเจดีย์ศิลานี้ แล้วปิดโดยรอบแน่นหนา เพื่อจะประดิษฐานไว้ในที่พระเจดีย์เก่า เป็นการปฏิสังขรณ์ขึ้นไว้ เพื่อจะให้เป็นที่ไหว้มนมัสการบูชาของเทพตามนุษย์พระสงฆ์สามเณร สัปบุรุษซึ่งได้ไปมาถึงที่นี่เป็นบุญเขตเท่านั้น ก็เพราะทราบธรรมดาคนมักสงสัยขุดค้นหา ของดีที่สำคัญว่าจะบรรจุใส่ไว้ในพระเจดีย์ ดังเช่นเป็นมาแต่หลังแล้ว จะได้บรรจุใส่สิ่งของดีมี ราคาค่าเป็นของคนต้องการคือเงินทอง เพชรพลอยอย่างใดอย่างหนึ่งยิ่งไปกว่าของที่วามานแล้ว นั้นหาไม่ได้เลย โดยถ้าผู้ใดจะมาขุดทำลายออกหาทองเงินก็จะพบแต่ทองคำเปลวที่ปิดพระเจดีย์ ทองเหลืองนั้นอยู่ โดยจะลอกเอาไปผสมก็จะเป็นทองไม่ถึงเฟื้อง กับเศษตาดซึ่งเป็นถุงใส่กลอง พระบรมธาตุข้างขลิวท่อนผ้าทรงพระเจดีย์บ้าง ห่อใบลานจานพระพุทธรุจจะนั้นบ้าง ถ้าจะเอา ตาดนั้นมาหลอมใส่เอาเงินก็จะไม่ถึงสองไพ หรือกึ่งเฟื้อง บอกไว้นี้เป็นความจริง เพราะการ ที่สร้างพระเจดีย์นี้ เป็นการทำบุญไม่ไปปิดอะไรไว้ดอกขอเสียเถิด ใครอย่าได้ขุดได้ทำลาย เสียเลย ถึงขุดทำลายออกก็คงไม่ได้ของดีมีราคาอะไรเหน้อยเปล่าเป็นแท้ พระเจดีย์ที่ได้ บรรจุปูชนียวัตถุตั้งกล่าวมาแล้ว ในวัน ๑^๓ ๔ ค่ำ ปีมวอก โทศกศักราช ๑๒๒๒ พระพุทธศักราช ๒๔๐๓ พรรษา เป็นวันที่ ๓๕๗๔ แห่งจตุตถรัชกาลนี้ พระชนมายุพระเจ้าแผ่นดิน ๒๐๕๘๒ วัน พระราชทานนามว่า พระธรรมยุตติก์เลนเจดีย์ ถึงพระบรมธาตุที่บรรจุไว้วันนั้น ก็เป็นพระบรมธาตุ พระพุทธเจ้าเป็นที่นมัสการได้เกิดกุศลอย่างใหญ่อย่างสูงเท่านั้นดอก มิใช่พระธาตุพระสมิพล ที่หากันว่าขลังให้ลาภให้ผล ถึงจะขุดเอาไปขายซื้อ ก็จะไม่ได้ออกฯ ซึ่งเชิญมาบรรจุไว้ในที่นั้น ก็ด้วยทรงพระเมตตาพระกรุณาแก่ชนไปมาทั้งปวง จะให้ได้บุญได้กุศลทั่วหน้าไปไม่ว่าใคร ถ้าใครขุดเอาไปไว้เป็นของตัวเสียผู้เดียว กุศลของมหาชนเป็นอันมากการนั้นก็หาเป็นบุญ เป็นกุศลไม่ จะกลับเป็นบาปไปเสียจงให้อยู่ในที่นี้ ไหว้มนมัสการบูชาด้วยกันกับชนทั้งปวงเถิด ฯ

(คัดจากหนังสือ เรื่องพระราชกระแส ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ ๑ หน้า ๑๘-๒๐)

ประกาศเรื่อง ประดิษฐานพระพุทธรูปในถ้ำวิมานจักรี

ศุภมัสดุ ลุศักราช ๑๑๘๙ พระพุทธศาสนากาล ๒๓๗๐ พรรษา วัน ๕ ๓ ค่ำ ปีกุน
นักษัตร นพศก สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ สมมุติเทพยพงษ์ วงษาคีศวรกระษัตริย์
วรชัตรียราชินิกโรดมบรมราชกุมาร^(๑) ทรงพระศรัทธาอุตสาหเชิญเอาพระพุทธรูปยืนยก
พระหัตถ์ข้างหนึ่ง มีท่อน้ำสรงในภาชนะรอง เป็นของโบราณเดิมตั้งอยู่ในถ้ำอันหนึ่ง ในภูเขาหนึ่ง
แขวงเมืองอุไทยธานี มีข้าในกรมผู้หนึ่งไปด้วยการในกรม ได้เห็นว่างามชอบกล จึงได้เชิญลง
มาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย ได้ทรงรับไว้ แล้วมีรับสั่งให้ช่างลงรักขัดสีดีแล้วทรงปิดทอง
ตั้งไว้ ณ มัศการอยู่ในกรุงช้านานมา พระองค์นั้นขึ้นมาจากกรุงเทพฯ มหานครอมรัตนโกสินทร
มหินทรายุทธยาบรมราชธานี แล้วประดิษฐานไว้ในถ้ำวิมานจักรีนี้ เพราะทรงเห็นว่าเป็นที่
ประชุมขึ้นแห่งประชาชาวชนบททั้งปวง ไปมาเพณินิจนิรันดรทุกปีมิได้ขาดตามเทศกาล
เวลานมัสการเจดีย์สถฐานที่เรียกว่าพระพุทธรูปบาท ด้วยทรงพระเมตตาภิยาไสยในพระภิกษุสงฆ์
สามเณร แลคฤหัฐ สัปบุรุษชายหญิงทั้งปวงสิ้น บันดาที่จะได้ไปมานมัสการพระพุทธรูปปฏิมานี้
แล้วจะได้อนุโมทนาส่วนกุศล จึงโปรดประกาศเตือนสติไว้ว่า ตั้งแต่นี้สืบไปเมื่อนำ พระภิกษุสงฆ์
สามเณรแลสัปบุรุษชายหญิงทั้งปวงผู้ใด ๆ ได้มาเที่ยวเล่นถ้ำนี้ ก็จงตั้งใจอุสาหนมัสการ
พระพุทธรูปนี้เสียก่อน ต่อภายหลังจึงค่อยไปเที่ยวตามอัทยาไสยก็จะได้ผลานิสงษแต่กงบุญ
อันสำเร็จในเขตรอันพิเศคเป็นอเนกอนันต์นัก จะนับจะประมาณมิได้ ตั้งแต่คิดว่าจะไปแล้ว
อย่างท้าวท้าวไปกุศลก็จะได้ทุก ๆ ก้าว เจริญขึ้นจนจะถึงเข้านมัสการ เมื่อได้บูชานมัสการแล้ว
ผลอันนิสงษแห่งกุศลก็จะเพนยอดยิ่งวิเศคประเสริฐน้อมหนึ่งทรงปฏิญญาความจริงไว้ให้รูปเพนแน
ให้แจ้งแก่พระภิกษุสงฆ์สามเณรแลสัปบุรุษทั้งปวง ใครใครอย่าได้คิดสงสัยเลย ว่าฝังทรัพย์
สิ่งของทองเงินไว้เพนปริศนาลายต่างต่าง ๆ ดังลัทธิชนเป็นอันมากถือกันอยู่นั้น การจะเพน
ดังนี้หามิได้เลยทีเดียว โดยที่สุตสิกเพื่องหนึ่งก็มิได้ฝังซ่อนไว้ในที่นี้เลย ถ้าสงสัยคิดจะขุด
ก็จะเหน้อยแรงเสีย บาปเสียเปล่าเพนมันคง ซึ่งเชิญเอาพระพุทธรูปไว้ที่นี้ ครั้งนี้หวังพระพุทธรูป
จะให้เพนที่บูชาแก่เทพดาแลมนุษย์ แลพระภิกษุสงฆ์สามเณรสัปบุรุษทั้งปวง ให้เกิดกุศล
ในอนุตตรบุญเขตร มิให้เสื่อมเสียแรงที่เดินมาไม่เพนกุศลนั้นเท่านั้นดอกเป็นความประสงค
ถ้าแลพระภิกษุสงฆ์สามเณรสัปบุรุษทั้งปวงรู้ความตามประกาศนี้แล้ว จงมีศรัทธาอุสาหนมัสการ
เถิดทุก ๆ คนในการพระกุศลนี้ทรงพระอุทิศส่วนพระกุศลให้แก่เทพดาแลมนุษย์สัปบุรุษทั้งปวง

^(๑)พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนเสวยราชสมบัติ

ขอท่านผู้อ่านจากถกนี้จึงรับส่วนกุศลเถิด ทรงอำนวยการประทานพรไว้ว่า ขอให้ท่านทั้งปวงทุกคน
จงเจริญอายุ พรรณ สุข พล ประวิภาณทุกประการ เทอญ

อนึ่ง ท่านทั้งปวงที่ได้มานมัสการพระพุทธรูปนี้แล้ว จงอุทิศส่วนพระกุศลถวาย
ฉลองพระเดชพระคุณด้วยเทอญ ได้ทรงตั้งปณิธานไว้ว่า ด้วยอำนาจพระกุศลในพระสันดาน
แลกุศลในสันดานท่านผู้อื่นซึ่งอาสยกันเจริญขึ้นได้โดยกุศลโลบายวิธีนี้ ขอสังสารทุกข์ คือ
ชาติ ขรา มรณะ โสภปริเทวทุกข์ ไทรมนัส อุปายาศต่าง ๆ ซึ่งรวมอยู่ในเบญจบาทานชั้น
อันเปนสกะสันดานปรสันดาน จงได้ถึงวิราคะนิโรธนฤพานโดยง่ายโดยเร็ว เทอญ สิทธิรัศดู

ศุภมัสดุ ลุศักราช ๑๒๒๒ พระพุทธศาสนากาล ๒๔๐๓ พรรษา จึงได้มีจากถกเพิ่มเติม
เข้าอีกในบันทึกทั้งหลายต่อไปนี้ไปเป็นคำประกาศว่าสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ สมมุติ
เทพยพงษ์ วงษชาติศวรรกระษัตริย์ วงษัตติราชนิกรโรดม บรมราชกุมาร ซึ่งออกพระนามไว้ใน
ข้างต้นนั้น ครั้นภายหลังนับแต่ปีกุน นพศก ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาได้
๒๔ ปี เมื่อล่วงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ
บรมราชาภิเศกเปนพระเจ้าแผ่นดินที่ ๔ ในพระบรมราชวงษ์ซึ่งเปนไปอยู่ที่นี่ เพราะเปนสมเด็จพระ
พระบรมราชนัดดาธิราช ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดิน
เปนประฐมในพระบรมราชวงษ์นี้แลเปนสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชในพระบาทสมเด็จพระ
พระพุทธเลิศหล้านภาไลย ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ ในพระบรมราชวงษ์นี้ โดยลำดับรัชกาล
มาแลเปนสมเด็จพระบรมกนิษฐาธิราชในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระเจ้า
แผ่นดินที่ ๓ ในพระบรมราชวงษ์นี้ โดยลำดับกาลต่อมา ได้ทรงพระนามในพระราชสุพรรณบัฏว่า
พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอมรรตุมงคล สุธธสมมุติเทพยพงษ์ วงษชาติศวรรกระษัตริย์
วรขัตติย
ราชนิกรโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ บรมธรรมิกมหาราธิราช บรมนารถบพิตร
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ครองแผ่นดินมาแต่วัน ๕ ๖ ค่ำ ปีกุน ตรี ศก ศักราช ๑๒๑๓
ทรงทำนุบำรุงแผ่นดินมาได้ ๑๐ ปีแล้ว ได้ทรงสร้างแลซ่อมแซมที่ต่าง ๆ เปนการพระนคร
แลการในพระราชวังในกรุงเทพมหานครแลที่ประทับประภาศ แลป้อมค่ายคูศาลาในหัวเมือง
นั้น ๆ แลเรือรบเรือกลไฟเปนอันมาก เปนราชการสำหรับแผ่นดิน แลได้ทรงพระราชศรัทธา
ปฏิสังขรณ์ แลสถาปนาการพระอาราม พระมหาสถูปเจดีย์ พระพุทธรูปในที่นั้น ๆ เปนอันมาก
หลายตำบลทั้งในกรุงนอกกรุง เปนการราชกุศลต่าง ๆ จึงได้ทรงรกกถึงস্থานที่นี้ว่ายังจะคง
ประดิษฐานอยู่ฤจาจะชำรุดชืดโรยทำลายหายหักไปเสียแล้วประการใด จึงมีพระบรมราชโองการ
ดำรัสสั่งให้พระเจ้าราชวรวงษ์เธอ กรมหมื่นราชสีหวิกรม เสด็จไปตรวจดูแล้วได้ทราบว่ายังปรกติ
อยู่ตามเดิม ก็ทรงพระโสมนัส แล้วทรงพระราชดำริห์ว่า การครั้งก่อนได้ทำด้วยริบร้อน

ให้แล้วในวันเดียว จึงได้ทำไว้เป็นแต่แทนปูนไม่สู้งามดีแลจะไม่ถาวรยั่งยืนนาน ครั้งนี้จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งพระเจ้าราชวรวงษ์เธอ กรมหมื่นราชสีหวิกรมให้สร้างทำแทนศิลาไปประดับใส่แทนแทนปูน ณ ที่นั้น แทนนี้ได้ทำมาใส่แต่ ณ วัน ๕ ี ๓ ค่ำ ปีมเมีย สัมฤทธิศก แล้วทรงพระราชดำริหว่า ครั้นจะประดับประดาให้ประณีตมากไปก็เป็นของอยู่ไกล อยู่เปลี่ยวนัก ไม่มีผู้ใดรักษาครั้น ณ วัน ค่ำ^(๑) ปีวอก โทศก ศักราช ๑๒๒๒ เป็นวันที่ ๒๓ ในรัชกาลปัจจุบันนี้ จึงเสด็จพระราชดำเนินมาทรงปิดอีกครั้งหนึ่ง^(๒)

(คัดจากสมุดไทย เรื่องจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔ เลขที่ ๑๓ ข้อ ๖)

ประกาศ เขตวิสุงคามสีมาวัดมกุฎกษัตริยาราม

ประกาศไว้สำหรับพระอารามนี้

ว่าที่เขตรวัดพระนามบัญญัติ ด้านวันออกตั้งแต่มุมออกเหนือ มาถึงมุมออกใต้ยาว ๖ เส้น ๑๑ วา ด้านใต้แต่มุมออกใต้ มาถึงมุมตกใต้กว้าง ๔ เส้น ๑๒ วา ด้านวันตกแต่มุมตกใต้ มาถึงมุมตกเหนือยาว ๖ เส้น ๑๑ วา ด้านเหนือแต่มุมตกเหนือ มาถึงมุมออกเหนือ บันจบที่เก่ากว้าง ๔ เส้น ๑๒ วา ที่กำหนดเท่านี้ทรงพระราชอุทิศถวายให้เป็นที่วิสุงคามสีมา ยกเป็นแผนกหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขต เป็นที่วิสุงคามสีมาแต่จากทิศทั้ง ๔ อาไศรยใช้สังฆกรรมมีอุโบสถกรรมเป็นต้น พระราชทานแต่ ณ วัน ๒ ี ๘ ค่ำ ปีมโรง นักษัตร สัมฤทธิศก พุทธสาสนกาล ๒๔๑๑ พรรษา เป็นวันที่ ๖๒๕๖ ในรัชกาลปัจจุบันนี้.

(คัดจากสมุดไทย เรื่องจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔ เลขที่ ๔๔ ข้อ ๔)

สำเนาประกาศเลื่อนหลักเขตวัดและพระราชทานที่อุปัชฌารวัด

สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม เป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ที่ ๔ ในพระบรมราชวงศ์นี้ ขอประกาศแก่พระภิกษุสงฆสามเณรในจาตุทิศทั้ง ๔ อันมาแล้วแล ยังไม่มาแล้ว ณ ที่นี้ แลคฤหัฐที่รู้ประเพณีในพระพุทธรศาสนา บันดาที่จะได้อ่านหนังสือนี้ให้ทราบทั่วกันว่า เพราะมีคำภีร์อรรถกถาว่า (อักษรขอม) ยมปิ เอกสมิ เยว คามเขตเต เอกิ ป

^(๑)ในสมุดไทยว่างไว้

^(๒)ในต้นฉบับสมุดไทย ต่อจากนี้ เป็นรายพระนามพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ และรายนามเจ้านาย ตลอดจนรายนามลูกขุน ณ ศาลหลวงอาลักษณ์ ข้าราชการในพระบรมมหาราชวัง สอบไม่ได้ว่าเกี่ยวกับเรื่องนี้อย่างไร จึงมิได้ให้พิมพ์ไว้

เทล์ อัย วิสุคาม ไทตุติ ปริจฉินทิตวา ราชา กสฺสจฺจิ เทติฯ โสปี วิสุคามสีมา ไทติเยวฯ ตสฺมา
สา จ อิตรา จ ปกติกามนครนิกมสีมา พุทฺธสีมาสทิสายเว โหนติ เกวลมฺปน ติจิวรวิปฺวาส
ปรีหารํ น ลภนฺติฯ คำที่ว่าไว้นี้ โบราณจารย์สืบ ๆ มาในเมืองไทยเมืองลาวก็เชื่อ นับถือว่าเป็น
เป็นประมาณในพระพุทธรูปศาสนา จึงได้ให้ปักกำหนดที่นั้น ๆ โดยประสงค์เป็นเขตวิสุงคามสีมา
ยกเป็นแผนกหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขต เป็นที่วิเสศสำหรับอาสยใช้สังฆกรรม
มีอุโบสถกรรมเป็นต้นได้ บัดนี้ที่วัดเชื่อมกุฎกษัตริยาราม เรียกกันว่า วัดพระนามบัญญัติ
ยังเป็นเขตแดนปะปนอันเดียวกันอยู่กับพระราชอาณาเขต ไม่เป็นที่วิเสศแผนกหนึ่งต่างหาก
เราพระเจ้ากรุงสยามผู้มีนามเป็นเจ้าของวัดนั้นมีความประสงค์จะให้ปักเขตวิสุงคามสีมาแยกเป็น
แผนกหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขต เพียงวงกำแพงรอบเท่านั้น แต่กรมพระนครบาล
ปักลำเกิ่นกำหนดออกไปบัดนี้เห็นว่าพระสงฆ์จะทำสังฆกรรมชุมนุมสงฆ์ตามกำหนดนั้นจะลำบาก
ยากที่จะรักษาระวังภิกษุเดินทางไปมาได้ในเวลาสังฆกรรม จึงให้กรมพระนครบาลปักหลักไม้แก่น
กำหนดเขตแดนวิสุงคามสีมาใหม่เลื่อนเข้ามาปักเพียงมุมกำแพงรอบทั้ง ๔ ด้านไว้เป็นสำคัญ
ในทิศวันออกตั้งแต่หลักมุมตะวันออกไปตามกำแพงถึงหลักมุมออกได้ ๑ เส้น ๑๑ วา แล้วยาว
ไปตามแนวกำแพงในทิศใต้ ตั้งแต่หลักมุมออกใต้ไปถึงหลักมุมตะวันตก ๔ เส้น ในทิศตะวันตก
ตั้งแต่หลักมุมตะวันตกไปถึงหลักมุมตกเหนือ ๓ เส้น ๑๑ วา แล้วยาวไปในทิศเหนือตั้งแต่
หลักมุมตกเหนือไปถึงหลักมุมตะวันออกบันจบที่เก่า ๔ เส้น ที่กำหนดเท่านี้ เราพระเจ้ากรุงสยาม
อุทิศให้เป็นที่วิสุงคามสีมา ยกเป็นแผนกหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขต เป็นที่วิเสศ
สำหรับพระสงฆ์ในจตุทิศทั้ง ๔ อันมาแล้วแลยังไม่มาในที่นี้ อาสยใช้สังฆกรรมมีอุโบสถกรรม
เป็นต้น ตามนิยมซึ่งมีในคำภีร์อรุทธกถา แลที่ขานวัดนอกวงกำแพงออกไป มีคูคันเป็นจังหวัด
รอบนั้น เราพระเจ้ากรุงสยามยอมยกให้เป็นที่ยืนแก่พระอารามอีกส่วนหนึ่ง เพื่อพวกอารามิก
เป็นชายหญิงผู้ปฏิบัติพระอารามก็ดี แลบิดามารดาญาติพี่น้องของพระภิกษุสามเณรใน
พระสงฆ์ในพระอารามนี้ก็ดี ถ้าผู้อื่นที่ยอมว่าจะเป็นผู้อุปฐากปฏิบัติพระสงฆ์ในพระอาราม
จนพระสงฆ์เชื่อถือได้ยอมให้อยู่ก็ดี ได้อาสยอยู่ในที่นั้นตามความยอมของพระสงฆ์ทุกราย
ทุกคน ถ้าพระสงฆ์ในพระอารามไม่พอใจไม่ยอมให้ผู้ใดอยู่ ก็ให้พระสงฆ์มีอำนาจขับไล่ผู้นั้น
ให้ไปเสียจากที่นั้นได้ เมื่อคนพวกนั้นจะเพาะปลูกผลไม้ แลพรรณผักต่าง ๆ ใด ๆ ที่ควรแก่อากร
สมภักขรลงในเขตที่นั้น เราพระเจ้ากรุงสยามยอมยกให้อายุต้องให้เสียอากรสมภักขร
ถ้าคนพวกนั้นไปทำไร่นาเรียกสวนในที่อื่นหนังสือนี้คุ้มไม่ได้ แต่ตัวคนพวกที่อาสยอยู่ในที่นั้น
คงขึ้นในพระราชอาณาจักร เมื่อมีความเกี่ยวข้องประการใด ๆ ให้นายอำเภอเกาะครองไปว่า
ตามคตินั้น ๆ ได้พระสงฆ์จะขัดขวางไว้ไม่ได้ อนึ่งเมื่อคนพวกที่อาสยอยู่ในที่นั้นตลอดครบปีแล้ว

ครั้งขึ้นปีใหม่ก็ให้ไปขอไบบยอมแต่พระสงฆ์สำหรับตัวอีก จึงอยู่ต่อไปได้ ถ้าไม่มีไบบยอมแต่พระสงฆ์สำหรับตัวขึ้นปีแล้วจะอยู่ต่อไปอีกไม่ได้ จะให้กรมพระนครบาลขับไล่เสีย อนึ่งเราพระเจ้ากรุงสยามมีความนับถือเลื่อมใสในพระสงฆ์ พวกธรรมยุติกเป็นอันมาก ถ้าหากพระอารามนี้ พระสงฆ์พวกธรรมยุติกได้ครอบครองเป็นเจ้าของสืบ ๆ ไปสิ้นกาลนานได้ประพฤติกการสาคนพรหมจรรย์โดยซื่อสัตย์ ให้สมควรแก่ลัทธิอันชอบในพระธรรมวินัยอันเป็นเรื่องแสดงความบริสุทธิ์ เราพระเจ้ากรุงสยามจะมีความยินดีเลื่อมใสมากยิ่งขึ้นไป ส่วนกุศลซึ่งสำเร็จด้วยสถาปนากการพระอารามใหม่ ณ ครั้งนี้ เราพระเจ้ากรุงสยามขออุทิศให้แก่เทพตามนุศบุรุษยสตรี คฤหัฐบรรพชิตทั้งปวงใคร ๆ เห็นชอบด้วยก็จงได้ชื่นชมยินดีอนุโมทนา แล้วจงเจริญอายุ พรรณ สุข พล ประภฎาณ คุณสารสมบัติศิริสวัสดิพิพัฒมมงคลสรรพศุภผล แลความประสงค์ซึ่งไม่มีโทษเป็นบาป จงสำเร็จทุกประการ เทอญฯ

ประกาศมาวัน ๒ ๖ ๘ คำ ปีมโรง นักษัตร สัมฤทธิศก พุทธสาสนกาล ๒๔๑๑ พรรษา เป็นวันที่ ๖๒๕๖ ในรัชกาลประจุบันนี้ ฯ

(มีอักษรขอมและอักษรอังกฤษ)

(คัดจากหนังสือแถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๒๓ หน้า ๕๒๘-๕๓๑)

ประกาศเขตวิสุงคามสีมาวัดตรีทศเทพ

ประกาศไว้สำหรับพระอารามนี้

ว่าที่เขตวัดตรีทศเทพ ด้านตะวันออกตั้งแต่มุมออกเหนือ มาถึงมุมออกใต้ กว้าง ๓ เส้น ๕ วาด้านใต้แต่มุมออกใต้ มาถึงมุมตกใต้ ยาว ๔ เส้น ด้านตะวันตกแต่มุมตกใต้ มาถึงมุมตกเหนือกว้าง ๓ เส้น ๕ วา ด้านเหนือแต่มุมตกเหนือ มาถึงมุมออกเหนือบันจบที่เก่า ยาว ๔ เส้น ที่กำหนดเท่านั้น ทรงพระราชอุทิศถวายให้เป็นที่วิสุงคามสีมา ยกเป็นแผนกหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขต เป็นที่วิเสศสำหรับพระสงฆ์มาแต่จาตุทิศทั้ง ๔ อาไศรยใช้สังฆกรรมมีอุโบสถกรรมเป็นต้น พระราชทานแต่ ณ วัน ๔ ๖ ๘ คำ ปีมโรง นักษัตร สัมฤทธิศก พุทธสาสนกาล ๒๔๑๑ พรรษา เป็นวันที่ ๖๒๕๑ ในรัชกาลประจุบันนี้

(คัดจากสมุดไทย เรื่องจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔ เลขที่ ๔๔ ข้อ ๕)

เรื่องเปลี่ยนชื่อวัดตะเคียนเป็นวัดมหาพฤฒาราม

มีพระบรมราชโองการดำรัสว่า ในวัดมหาพฤฒาราม ที่เดิมเรียกว่าวัดท่าเกวียนแล้วแปลงมาเป็นวัดตะเคียน ก่อนชื่อว่ามหาพฤฒารามนั้น ซึ่งอยู่ภายนอกพระนครริมคลองผดุงกรุงเกษมฝั่งปากตะวันออกมีที่ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนได้ทรงพระราชศรัทธา พระราชทานยกเป็นวิสุงคามสีมาส่วนหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขต เป็นที่วิเศษ สำหรับพระสงฆ์ไปมาอาศรัยทำสังฆกรรม มีอุโบสถกรรมแผ่นดิน สิ้นกาลนานแล้ว ครั้นภายหลัง โรงพระอุโบสถชำรุดชุกชอมไป พระมหาพฤฒาจารย์แก้ว ซึ่งเป็นพระราชาคณะ มีชนมายุมากถึงร้อยเจ็ดปี ซึ่งได้เป็นเจ้าของสร้างโรงพระอุโบสถนั้น แต่เดิมที่เมื่อชราทุพพลภาพแล้วจะคิดปฏิสังขรณ์คืนโรงพระอุโบสถนั้นขึ้นมิได้ จึงได้มาอ้อนวอนขอให้ปฏิสังขรณ์โรงพระอุโบสถนั้นกับทั้งพระเจดีย์พระวิหารให้คืนขึ้นเป็นปรกติฤดีขึ้นกว่าเก่า เพราะความขอของพระมหาพฤฒาจารย์แก้วไว้ดังนี้ จึงได้รับปฏิญาณจะทำตามได้สั่งให้เจ้าพระยาบรมมหาพิไชยวงศ์^(๑) ให้ไปเทียบที่คิดการปฏิสังขรณ์พระอารามนั้น สมเด็จพระเจ้าพระยาเห็นว่าพระอุโบสถเก่าใกล้ชิดเบียดเสียดนักกับพระวิหารพระพุทธไสยาศที่วางหว่างแถวพระเจดีย์แลพระวิหารข้างทิศเหนือยังมีอยู่ จึงได้ไปเทียบที่สร้างโรงพระอุโบสถลงท้ายที่วิสุงคามสีมาเก่าในบริเวณด้านเหนือเหลี่ยมแลบออกมาอยู่กึ่งพระอุโบสถ ครั้นจะไว้ที่วิสุงคามสีมาตามเดิม โรงพระอุโบสถนั้น ส่วนกึ่งข้างเหนืออยู่ในคามสีมาใหญ่ ส่วนกึ่งข้างใต้อยู่ในวิสุงคามสีมา เมื่อพระสงฆ์จะทำสังฆกรรมตามลัทธิ คำภีร์พระอรชรฐกถาวินัย ก็จะต้องร่วंगเขตซึ่งเป็นภายนอกภายในนั้นยากไป เพราะฉะนั้นบัดนี้ขอเลื่อนเปลี่ยนบริเวณวิสุงคามสีมาเสียใหม่ จะขอปักถวายเป็นโรงพระอุโบสถใหม่ นี้ เป็นที่กำหนดโดยยาวกว้างเท่า่นั้นแล้ว ส่วนเอกเทศแห่งวิสุงคามสีมาเก่าซึ่งเหลืออยู่เป็นภายนอกแห่งกำหนดนั้น ขอคืนใส่เข้าเสียในคามสีมาใหญ่ บริเวณกำหนดคามสีมาใหม่รอบโรงพระอุโบสถซึ่งกำหนดภายหลังนี้ ทรงพระราชอุทิศถวายให้เป็นวิสุงคามฯ.

(คัดจากสมุดไทย เรื่องจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔ เลขที่ ๒๒ ข้อ ๒)

^(๑) เข้าใจว่า เป็นเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) ซึ่งต่อมาพอได้ฤกษ์ยามท่านได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระยาในนามเดิม

คณะกรรมการอำนวยการจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี

แห่งการพระบรมราชสมภพ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๘ ตุลาคม ๒๕๔๗

องค์ประกอบ

๑. หม่อมเจ้ากรณิกา จิตรพงศ์	ที่ปรึกษา
๒. หม่อมหลวงจิรายุ นพวงศ์	ที่ปรึกษา
๓. นายกรัฐมนตรี	ประธานกรรมการ
๔. รองนายกรัฐมนตรี (ที่ได้รับมอบหมาย)	รองประธาน
๕. รัฐมนตรีว่าการกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี	กรรมการ คนที่ ๑
๖. ท่านผู้บัญชาการตำรวจแห่งชาติ	รองประธาน
๗. หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์	กรรมการ คนที่ ๒
๘. พลตรี หม่อมราชวงศ์ศุภวัฒน์ เกษมศรี	กรรมการ
๙. ราชเลขาธิการ	กรรมการ
๑๐. เลขาธิการพระราชวัง	กรรมการ
๑๑. ปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี	กรรมการ
๑๒. ปลัดกระทรวงกลาโหม	กรรมการ
๑๓. ปลัดกระทรวงการคลัง	กรรมการ
๑๔. ปลัดกระทรวงการต่างประเทศ	กรรมการ
๑๕. ปลัดกระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา	กรรมการ
๑๖. ปลัดกระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์	กรรมการ
๑๗. ปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์	กรรมการ
๑๘. ปลัดกระทรวงคมนาคม	กรรมการ
๑๙. ปลัดกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม	กรรมการ
๒๐. ปลัดกระทรวงเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร	กรรมการ
๒๑. ปลัดกระทรวงพลังงาน	กรรมการ

๒๒. ปลัดกระทรวงพาณิชย์	กรรมการ
๒๓. ปลัดกระทรวงมหาดไทย	กรรมการ
๒๔. ปลัดกระทรวงยุติธรรม	กรรมการ
๒๕. ปลัดกระทรวงแรงงาน	กรรมการ
๒๖. ปลัดกระทรวงวัฒนธรรม	กรรมการ
๒๗. ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ	กรรมการ
๒๘. ปลัดกระทรวงสาธารณสุข	กรรมการ
๒๙. ปลัดกระทรวงอุตสาหกรรม	กรรมการ
๓๐. ปลัดทบวงมหาวิทยาลัย	กรรมการ
๓๑. เลขาธิการนายกรัฐมนตรี	กรรมการ
๓๒. เลขาธิการคณะรัฐมนตรี	กรรมการ
๓๓. ผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร	กรรมการ
๓๔. ผู้อำนวยการสำนักงานงบประมาณ	กรรมการ
๓๕. ผู้บัญชาการทหารสูงสุด	กรรมการ
๓๖. ผู้บัญชาการทหารบก	กรรมการ
๓๗. ผู้บัญชาการทหารเรือ	กรรมการ
๓๘. ผู้บัญชาการทหารอากาศ	กรรมการ
๓๙. ผู้บัญชาการตำรวจแห่งชาติ	กรรมการ
๔๐. อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์	กรรมการ
๔๑. ผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ	กรรมการ
๔๒. อธิบดีกรมศิลปากร	กรรมการ
๔๓. อธิบดีกรมธนารักษ์	กรรมการ
๔๔. นายสุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา	กรรมการ
๔๕. นาวาอากาศเอกอาวุธ เงินชูกลิ่น	กรรมการ
๔๖. นายกสภาคมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์	กรรมการ
๔๗. นายอร่าม สวัสดิวิชัย	กรรมการ
๔๘. ปลัดกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี	กรรมการ และเลขานุการ

๔๙. รองปลัดกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี	กรรมการ
และผู้ช่วยเลขานุการ
๕๐. ผู้อำนวยการกองพระราชพิธี สำนักพระราชวัง	กรรมการ
และผู้ช่วยเลขานุการ
๕๑. ผู้อำนวยการสำนักนโยบายและยุทธศาสตร์	กรรมการ
และผู้ช่วยเลขานุการ
- สำนักงานปลัดกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี

อำนาจหน้าที่

๑. กำหนดนโยบายและแนวทางการจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี แห่งการพระบรมราชสมภพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๘ ตุลาคม ๒๕๔๗
๒. พิจารณาและให้ความเห็นชอบ แผนงาน โครงการและกิจกรรม การจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี แห่งการพระบรมราชสมภพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๘ ตุลาคม ๒๕๔๗
๓. แต่งตั้งคณะอนุกรรมการ และคณะทำงาน เพื่อช่วยเหลือการปฏิบัติงานตามที่ได้รับสมควร
๔. ดำเนินการอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

คำสั่งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี
แห่งการพระบรมราชสมภพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๑๘ ตุลาคม ๒๕๔๗
ที่ ๑/๒๕๔๖
เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายโครงการและกิจกรรม

ด้วยคณะรัฐมนตรีได้มีมติเมื่อวันที่ ๑๙ พฤษภาคม ๒๕๔๖ เห็นชอบการจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี แห่งการพระบรมราชสมภพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๘ ตุลาคม ๒๕๔๖ เป็นโครงการเฉลิมฉลองของรัฐบาล และแต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี แห่งการพระบรมราชสมภพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๘ ตุลาคม ๒๕๔๗ ตั้งนั้น เพื่อให้การดำเนินงานดังกล่าวเป็นไปด้วยความเรียบร้อยบรรลุผลตามวัตถุประสงค์ อาศัยอำนาจตามมติคณะรัฐมนตรีประกอบกับมติที่ประชุมคณะกรรมการอำนวยการจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี ฯ ครั้งที่ ๑/๒๕๔๖ เมื่อวันที่ ๑๑ สิงหาคม ๒๕๔๖ จึงแต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายโครงการและกิจกรรม โดยมีองค์ประกอบและอำนาจหน้าที่ดังต่อไปนี้

๑. องค์ประกอบ

๑.๑ รองนายกรัฐมนตรี (นายสุวิทย์ คุณกิตติ)	ประธาน
อนุกรรมการ
๑.๒ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี	รองประธาน
อนุกรรมการ คนที่ ๑
๑.๓ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ	รองประธาน
อนุกรรมการ คนที่ ๒
๑.๔ ราชเลขาธิการ	อนุกรรมการ

๑.๕	เลขานุการพระราชวัง	อนุกรรมการ
๑.๖	ปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี	อนุกรรมการ
๑.๗	ปลัดกระทรวงกลาโหม	อนุกรรมการ
๑.๘	ปลัดกระทรวงการคลัง	อนุกรรมการ
๑.๙	ปลัดกระทรวงการต่างประเทศ	อนุกรรมการ
๑.๑๐	ปลัดกระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา	อนุกรรมการ
๑.๑๑	ปลัดกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม	อนุกรรมการ
๑.๑๒	ปลัดกระทรวงพาณิชย์	อนุกรรมการ
๑.๑๓	ปลัดกระทรวงมหาดไทย	อนุกรรมการ
๑.๑๔	ปลัดกระทรวงวัฒนธรรม	อนุกรรมการ
๑.๑๕	ปลัดกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี	อนุกรรมการ
๑.๑๖	ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ	อนุกรรมการ
๑.๑๗	ผู้บัญชาการตำรวจแห่งชาติ	อนุกรรมการ
๑.๑๘	ผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร	อนุกรรมการ
๑.๑๙	ผู้อำนวยการสำนักงานงบประมาณ	อนุกรรมการ
๑.๒๐	อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์	อนุกรรมการ
๑.๒๑	อธิบดีกรมธนารักษ์	อนุกรรมการ
๑.๒๒	อธิบดีกรมการศาสนา	อนุกรรมการ
๑.๒๓	อธิบดีกรมศิลปากร	อนุกรรมการ
๑.๒๔	เลขานุการคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ	อนุกรรมการ
๑.๒๕	ผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ	อนุกรรมการ
๑.๒๖	อธิการบดีสถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหาร ลาดกระบัง	อนุกรรมการ
๑.๒๗	อธิการบดีสถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าพระนครเหนือ	อนุกรรมการ
๑.๒๘	อธิการบดีมหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี	อนุกรรมการ
๑.๒๙	นายกสมาคมวิทยาศาสตร์แห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์ หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑.๓๐	นายกสมาคมดาราศาสตร์ไทย หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑.๓๑	ท่านผู้หญิงบุญตรี วีระไวทยะ	อนุกรรมการ

๑.๓๒ นายสีปนนท์ เกตุทัต	อนุกรรมการ
๑.๓๓ นายสุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา	อนุกรรมการ
๑.๓๔ นาวาอากาศเอกอาวุธ เงินชูกลิ่น	อนุกรรมการ
๑.๓๕ นายมานิตย์ ศิริวรรณ	อนุกรรมการ
๑.๓๖ นายเอนก นาวิกมูล	อนุกรรมการ
๑.๓๗ นายวีระ โรจน์พจนรัตน์	อนุกรรมการ
๑.๓๘ นายภูธร ภูมะธน	อนุกรรมการ
๑.๓๙ นายอารี สวัสดิ์	อนุกรรมการ
๑.๔๐ อนุกรรมการและเลขานุการคณะอนุกรรมการ ฝ่ายประชาสัมพันธ์	อนุกรรมการ
๑.๔๑ รองปลัดกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ตามที่ปลัดกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีมอบหมาย และเลขานุการ	อนุกรรมการ
๑.๔๒ ผู้อำนวยการสำนักนโยบายและยุทธศาสตร์	อนุกรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ
สำนักงานปลัดกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี	
๑.๔๓ ผู้แทนสำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี	อนุกรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๔๔ ผู้แทนสำนักงานปลัดกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี	อนุกรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ

๒. อำนาจหน้าที่

- ๒.๑ จัดทำโครงการและกิจกรรม การจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี แห่งการพระบรมราชสมภพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๘ ตุลาคม ๒๕๔๗
- ๒.๒ กำหนดหลักเกณฑ์การพิจารณาโครงการและกิจกรรมที่หน่วยงานทั้งภาครัฐและภาคเอกชนจัดขึ้น
- ๒.๓ พิจารณากลับกรองโครงการและกิจกรรมที่หน่วยงานทั้งภาครัฐและภาคเอกชนจัดขึ้น รวมทั้งให้ความเห็นและข้อเสนอแนะต่อคณะกรรมการอำนวยการฯ
- ๒.๔ เสนอวงเงินงบประมาณการดำเนินงานต่อคณะกรรมการอำนวยการฯ
- ๒.๕ รายงานผลการดำเนินงานให้คณะกรรมการอำนวยการฯ ทราบเป็นระยะ ๆ

๒.๖ แต่งตั้งคณะทำงานเพื่อช่วยเหลือในการปฏิบัติงานได้ตามความจำเป็น
๒.๗ ดำเนินการอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๕๔๖

พันตำรวจโท

(ทักษิณ ชินวัตร)

นายกรัฐมนตรี

ประธานกรรมการอำนวยการจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี
แห่งการพระบรมราชสมภพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๑๘ ตุลาคม ๒๕๔๗

คำสั่งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี
แห่งการพระบรมราชสมภพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๑๘ ตุลาคม ๒๕๔๗
ที่ ๒/๒๕๔๖
เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึก

ด้วยคณะรัฐมนตรีได้มีมติเมื่อวันที่ ๑๙ พฤษภาคม ๒๕๔๖ เห็นชอบการจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี แห่งการพระบรมราชสมภพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๘ ตุลาคม ๒๕๔๗ เป็นโครงการเฉลิมฉลองของรัฐบาล และแต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี แห่งการพระบรมราชสมภพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๘ ตุลาคม ๒๕๔๗

ดังนั้น เพื่อให้การดำเนินงานดังกล่าวเป็นไปด้วยความเรียบร้อยบรรลุผลตามวัตถุประสงค์ อาศัยอำนาจตามมติคณะรัฐมนตรีประกอบกับมติที่ประชุมคณะกรรมการอำนวยการจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี ฯ ครั้งที่ ๑/๒๕๔๖ เมื่อวันที่ ๑๑ สิงหาคม ๒๕๔๖ จึงแต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึก โดยมีองค์ประกอบและอำนาจหน้าที่ ดังต่อไปนี้

๑. องค์ประกอบ

๑.๑ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงวัฒนธรรม	ประธาน
	อนุกรรมการ
๑.๒ ปลัดกระทรวงวัฒนธรรม	รองประธาน
	อนุกรรมการ
๑.๓ ราชเลขาธิการ	อนุกรรมการ
๑.๔ เลขาธิการพระราชวัง	อนุกรรมการ
๑.๕ อธิบดีกรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม	อนุกรรมการ
๑.๖ อธิบดีกรมการศาสนา	อนุกรรมการ

๑.๗	อธิบดีกรมศิลปากร	อนุกรรมการ
๑.๘	เลขาธิการคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ	อนุกรรมการ
๑.๙	ผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ	อนุกรรมการ
๑.๑๐	เลขาธิการราชบัณฑิตยสถาน	อนุกรรมการ
๑.๑๑	ผู้ตรวจราชการสำนักนายกรัฐมนตรี
ตามที่ปลัดสำนักนายกรัฐมนตรีมอบหมาย	อนุกรรมการ
๑.๑๒	ผู้แทนกระทรวงการต่างประเทศ	อนุกรรมการ
๑.๑๓	ผู้แทนสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ	อนุกรรมการ
๑.๑๔	ท่านผู้หญิงบุตรี วีระไวทยะ	อนุกรรมการ
๑.๑๕	พลตรี หม่อมราชวงศ์ศุภวัฒน์ เกษมศรี	อนุกรรมการ
๑.๑๖	นายเกรียงไกร วิศวามิตร	อนุกรรมการ
๑.๑๗	นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา	อนุกรรมการ
๑.๑๘	นางสาวบุหรง ศรีกนก	อนุกรรมการ
๑.๑๙	นายสมบัติ พลายน้อย	อนุกรรมการ
๑.๒๐	นางสายไหม จบกมลศึก	อนุกรรมการ
๑.๒๑	นายอร่าม สวัสดิวิชัย	อนุกรรมการ
๑.๒๒	นายเอนก นาวิกมูล	อนุกรรมการ
๑.๒๓	นายบัณฑิต ล้ำซ่า	อนุกรรมการ
๑.๒๔	นายกสมาคมวิทยาศาสตร์แห่งประเทศไทย
ในพระบรมราชูปถัมภ์ หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑.๒๕	นายกสมาคมดาราศาสตร์ไทย หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑.๒๖	รองอธิบดีกรมศิลปากร ตามที่อธิบดีกรมศิลปากรมอบหมาย	อนุกรรมการ
และเลขานุการ
๑.๒๗	ผู้อำนวยการสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์	อนุกรรมการ
และผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๒๘	ผู้แทนสำนักงานปลัดกระทรวงวัฒนธรรม	อนุกรรมการ
และผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๒๙	ผู้แทนสำนักงานปลัดกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี	อนุกรรมการ
และผู้ช่วยเลขานุการ

๒. อำนาจหน้าที่

- ๒.๑ จัดพิมพ์หนังสือที่ระลึกงานสมโภช ๒๐๐ ปี แห่งการพระบรมราชสมภพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๘ ตุลาคม ๒๕๔๗
 - ๒.๒ พิจารณากลับกรองหนังสือที่หน่วยงานภาครัฐและเอกชนจัดพิมพ์ขึ้น เพื่อร่วมงานสมโภช ๒๐๐ ปี ฯ รวมทั้งให้ความเห็นและข้อเสนอแนะต่อคณะกรรมการอำนวยการฯ
 - ๒.๓ เสนอวงเงินงบประมาณการดำเนินงานต่อคณะกรรมการอำนวยการฯ
 - ๒.๔ รายงานผลการดำเนินงานให้คณะกรรมการอำนวยการฯ ทราบเป็นระยะ ๆ
 - ๒.๕ แต่งตั้งคณะทำงานเพื่อช่วยเหลือในการปฏิบัติงานได้ตามความจำเป็น
 - ๒.๖ ดำเนินการอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง
- ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๕๔๖

พันตำรวจโท
(ทักษิณ ชินวัตร)
นายกรัฐมนตรี

ประธานกรรมการอำนวยการจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี
แห่งการพระบรมราชสมภพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๑๘ ตุลาคม ๒๕๔๗

คำสั่งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี
แห่งการพระบรมราชสมภพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๑๘ ตุลาคม ๒๕๔๗

ที่ ๓/๒๕๔๖

เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายสร้างสิ่งอนุสรณ์

ด้วยคณะรัฐมนตรีได้มีมติเมื่อวันที่ ๑๙ พฤษภาคม ๒๕๔๖ เห็นชอบการจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี แห่งการพระบรมราชสมภพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๘ ตุลาคม ๒๕๔๗ เป็นโครงการเฉลิมฉลองของรัฐบาล และแต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี แห่งการพระบรมราชสมภพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๘ ตุลาคม ๒๕๔๗

ดังนั้น เพื่อให้การดำเนินงานดังกล่าวเป็นไปด้วยความเรียบร้อยบรรลุผลตามวัตถุประสงค์ อาศัยอำนาจตามมติคณะรัฐมนตรีประกอบกับมติที่ประชุมคณะกรรมการอำนวยการจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี ฯ ครั้งที่ ๑/๒๕๔๖ เมื่อวันที่ ๑๑ สิงหาคม ๒๕๔๖ จึงแต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายสร้างสิ่งอนุสรณ์ โดยมีองค์ประกอบและอำนาจหน้าที่ ดังต่อไปนี้

๑. องค์ประกอบ

๑.๑ รองนายกรัฐมนตรี (นายจาตุรนต์ ฉายแสง)	ประธาน
อนุกรรมการ
๑.๒ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี	รองประธาน
อนุกรรมการ
๑.๓ ราชเลขาธิการ	อนุกรรมการ
๑.๔ เลขาธิการพระราชวัง	อนุกรรมการ
๑.๕ ปลัดกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี	อนุกรรมการ

๑.๖ ปลัดกระทรวงวัฒนธรรม	อนุกรรมการ
๑.๗ อธิบดีกรมธนารักษ์	อนุกรรมการ
๑.๘ อธิบดีกรมไปรษณีย์โทรเลข	อนุกรรมการ
๑.๙ อธิบดีกรมศิลปากร	อนุกรรมการ
๑.๑๐ ปลัดกรุงเทพมหานคร	อนุกรรมการ
๑.๑๑ ผู้อำนวยการสำนักโบราณคดี	อนุกรรมการ
๑.๑๒ ท่านผู้หญิงบุตรี วีระไวทยะ	อนุกรรมการ
๑.๑๓ พลตรี หม่อมราชวงศ์ คุภาวัฒน์ เกษมศรี	อนุกรรมการ
๑.๑๔ หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์	อนุกรรมการ
๑.๑๕ นาวาอากาศเอกอาวุธ เงินชูกลิ่น	อนุกรรมการ
๑.๑๖ นายประพัฒน์ ตรีณรงค์	อนุกรรมการ
๑.๑๗ นายสนธิ เตชะนันท์	อนุกรรมการ
๑.๑๘ นายสุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา	อนุกรรมการ
๑.๑๙ ผู้แทนบริษัท ทศท. คอร์ปอเรชั่น จำกัด (มหาชน)	อนุกรรมการ
๑.๒๐ ผู้แทนการสื่อสารแห่งประเทศไทย	อนุกรรมการ
๑.๒๑ ผู้แทนสมาพันธ์นักศึกษาเก่าสถาบันพระจอมเกล้าทั้ง ๓ แห่ง	อนุกรรมการ
๑.๒๒ อนุกรรมการและเลขานุการคณะอนุกรรมการ ฝ่ายประชาสัมพันธ์	อนุกรรมการ
๑.๒๓ รองอธิบดีกรมศิลปากรตามที่อธิบดีกรมศิลปากรมอบหมาย	อนุกรรมการ และเลขานุการ
๑.๒๔ ผู้แทนสำนักสถาปัตยกรรมและหัตถศิลป์	อนุกรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๒๕ ผู้แทนสำนักโบราณคดี	อนุกรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๒๖ ผู้แทนสำนักงานปลัดกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี	อนุกรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ

๒. อำนาจหน้าที่

๒.๑ ก่อสร้าง ปรับปรุงและอนุรักษ์อาคารสถานที่เพื่อเป็นอนุสรณ์

- ๒.๒ จัดทำเหรียญกษาปณ์ที่ระลึกและเหรียญที่ระลึก
 - ๒.๓ จัดทำบัตรโทรศัพท์และดวงตราไปรษณียากร
 - ๒.๔ เสนอวงเงินงบประมาณการดำเนินงานต่อคณะกรรมการอำนวยการฯ
 - ๒.๕ รายงานผลการดำเนินงานให้คณะกรรมการอำนวยการฯ ทราบเป็นระยะ ๆ
 - ๒.๖ ให้มีอำนาจแต่งตั้งคณะทำงานเพื่อช่วยเหลือในการปฏิบัติงานได้ตามความจำเป็น
 - ๒.๗ ดำเนินการอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง
- ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๕๔๖

พันตำรวจโท

(ทักษิณ ชินวัตร)

นายกรัฐมนตรี

ประธานกรรมการอำนวยการจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี

แห่งการพระบรมราชสมภพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๑๘ ตุลาคม ๒๕๔๖

คำสั่งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี
แห่งการพระบรมราชสมภพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๑๘ ตุลาคม ๒๕๔๗
ที่ ๔/๒๕๔๖
เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายประชาสัมพันธ์

ด้วยคณะรัฐมนตรีได้มีมติเมื่อวันที่ ๑๙ พฤษภาคม ๒๕๔๖ เห็นชอบการจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี แห่งการพระบรมราชสมภพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๘ ตุลาคม ๒๕๔๗ เป็นโครงการเฉลิมฉลองของรัฐบาล และแต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี แห่งการพระบรมราชสมภพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๘ ตุลาคม ๒๕๔๗ ดังนั้น เพื่อให้การดำเนินงานดังกล่าวเป็นไปด้วยความเรียบร้อยบรรลุผลตามวัตถุประสงค์ อาศัยอำนาจตามมติคณะรัฐมนตรีประกอบกับมติที่ประชุมคณะกรรมการอำนวยการจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี ฯ ครั้งที่ ๑/๒๕๔๖ เมื่อวันที่ ๑๑ สิงหาคม ๒๕๔๖ จึงแต่งตั้ง คณะกรรมการฝ่ายประชาสัมพันธ์ โดยมีองค์ประกอบและอำนาจหน้าที่ ดังต่อไปนี้

๑. องค์ประกอบ

๑.๑ รองนายกรัฐมนตรี (นายวิษณุ เครืองาม)	ประธาน
๑.๒ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี	อนุกรรมการ
๑.๓ ปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี	รองประธาน
๑.๔ ปลัดกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี	อนุกรรมการ
๑.๕ อธิบดีกรมสารนิเทศ	อนุกรรมการ

๑.๖	อธิบดีกรมศิลปากร	อนุกรรมการ
๑.๗	ปลัดกรุงเทพมหานคร	อนุกรรมการ
๑.๘	เจ้ากรมกิจการพลเรือน กองทัพบก	อนุกรรมการ
๑.๙	ผู้แทนกระทรวงมหาดไทย	อนุกรรมการ
๑.๑๐	ผู้อำนวยการสำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ	อนุกรรมการ
๑.๑๑	ผู้อำนวยการสำนักบริหารกลาง
สำนักงานปลัดกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี	อนุกรรมการ
๑.๑๒	ผู้อำนวยการกองข่าว สำนักราชเลขาธิการ	อนุกรรมการ
๑.๑๓	หัวหน้ากลุ่มงานกิจการพิเศษ
สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี	อนุกรรมการ
๑.๑๔	ผู้อำนวยการองค์การสื่อสารมวลชนแห่งประเทศไทย
หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑.๑๕	ผู้ว่าการการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑.๑๖	ประธานโทรทัศน์รวมการเฉพาะกิจแห่งประเทศไทย
หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑.๑๗	ผู้อำนวยการสถานีวิทยุโทรทัศน์ไทยทีวีสีช่อง ๓ อ.ส.ม.ท.
หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑.๑๘	ผู้อำนวยการสถานีโทรทัศน์กองทัพบก ช่อง ๕ หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑.๑๙	ผู้อำนวยการสถานีโทรทัศน์สีกองทัพบกช่อง ๗ หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑.๒๐	ผู้อำนวยการสถานีวิทยุโทรทัศน์ไทยทีวีสีช่อง ๙ อ.ส.ม.ท.
หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑.๒๑	ผู้อำนวยการสถานีวิทยุโทรทัศน์แห่งประเทศไทยช่อง ๑๑
หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑.๒๒	ผู้อำนวยการสถานีโทรทัศน์ไอทีวี หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑.๒๓	ผู้อำนวยการสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย
หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑.๒๔	ผู้อำนวยการสถานีวิทยุ อ.ส.ม.ท. หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑.๒๕	นายกสมาคมนักวิทยุและโทรทัศน์แห่งประเทศไทย
ในพระบรมราชูปถัมภ์ หรือผู้แทน	อนุกรรมการ

๑.๒๖	นายกสมาคมนักข่าวแห่งประเทศไทย หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑.๒๗	นายกสมาคมผู้สื่อข่าวต่างประเทศแห่งประเทศไทย หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑.๒๘	นายกสมาคมนักหนังสือพิมพ์แห่งประเทศไทย หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑.๒๙	นายกสมาคมหนังสือพิมพ์แห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์ หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑.๓๐	นายกสมาคมนักประชาสัมพันธ์แห่งประเทศไทย หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑.๓๑	นายกสมาคมถ่ายภาพในพระบรมราชูปถัมภ์ หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑.๓๒	นายกสมาคมช่างภาพสื่อมวลชนแห่งประเทศไทย หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑.๓๓	อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์	อนุกรรมการ และเลขานุการ
๑.๓๔	ผู้อำนวยการสำนักพัฒนาการประชาสัมพันธ์	อนุกรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๓๕	ผู้แทนกรมประชาสัมพันธ์	อนุกรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๓๖	ผู้แทนสำนักงานปลัดกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี	อนุกรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ

๒. อำนาจหน้าที่

- ๒.๑ วางแผนและดำเนินการประชาสัมพันธ์การจัดงานเฉลิมฉลองให้ประชาชนได้รับทราบอย่างกว้างขวาง
- ๒.๒ เชิญชวนให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการเฉลิมฉลองเพื่อเป็นการน้อมรำลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณและแสดงออกซึ่งความจงรักภักดี รวมทั้งยึดมั่นในสถาบันพระมหากษัตริย์
- ๒.๓ ประชาสัมพันธ์เชิญชวนและประสานงานกับหน่วยงานภาครัฐและภาคเอกชนให้ดำเนินการและสนับสนุนโครงการและกิจกรรมเฉลิมฉลอง
- ๒.๔ กำกับ ดูแลและอำนวยความสะดวกในการปฏิบัติงานแก่สื่อมวลชน

- ๒.๕ ประสานงานกับคณะอนุกรรมการฝ่ายต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องเพื่อดำเนินงานให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อยและสอดคล้องกัน
 - ๒.๖ เสนอวงเงินงบประมาณการดำเนินงานต่อคณะกรรมการอำนวยการฯ
 - ๒.๗ รายงานผลการดำเนินงานให้คณะกรรมการอำนวยการฯ ทราบเป็นระยะ ๆ
 - ๒.๘ แต่งตั้งคณะทำงานเพื่อช่วยเหลือการปฏิบัติงานได้ตามความจำเป็น
 - ๒.๙ ดำเนินการอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง
- ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

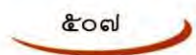
สั่ง ณ วันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๕๔๖

พันตำรวจโท

(ทักษิณ ชินวัตร)

นายกรัฐมนตรี

ประธานกรรมการอำนวยการจัดงานสมโภช ๒๐๐ ปี
แห่งการพระบรมราชสมภพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๑๘ ตุลาคม ๒๕๔๖

คำสั่งคณะกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึก

ที่ ๑/๒๕๔๗

เรื่อง แต่งตั้งคณะทำงานกลั่นกรองการจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึก

โดยมติที่ประชุมคณะกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึก ครั้งที่ ๑/๒๕๔๗ เมื่อวันที่ ๕ มกราคม พ.ศ. ๒๕๔๗ เห็นสมควรแต่งตั้งคณะทำงานกลั่นกรองการจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึก งานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพ ครบ ๒๐๐ ปี โดยมีองค์ประกอบและอำนาจหน้าที่ ดังนี้

๑. องค์ประกอบ

๑.๑ พลตรี หม่อมราชวงศ์ ศุภวัฒน์ เกษมศรี	ประธาน
	คณะทำงาน
๑.๒ นายสด แดงเอียด	คณะทำงาน
๑.๓ นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อรุณยา	คณะทำงาน
๑.๔ นางสาวไหม จบกมลศึก	คณะทำงาน
๑.๕ เลขาธิการราชบัณฑิตยสถาน	คณะทำงาน
๑.๖ ผู้อำนวยการสำนักหอสมุดแห่งชาติ	คณะทำงาน
๑.๗ ผู้อำนวยการสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ	คณะทำงาน
๑.๘ ผู้อำนวยการสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์	คณะทำงาน
๑.๙ นายอร่าม สวัสดิวิชัย	คณะทำงาน
๑.๑๐ นางสาววิณา ไรจนราธา	คณะทำงาน
	และเลขานุการ
๑.๑๑ นางนุชนารถ กิจงาม	คณะทำงาน
	และผู้ช่วยเลขานุการ

๑.๑๒ นางสาววัฒนา อุ่ทรัพย์

คณะทำงาน
และผู้ช่วยเลขานุการ

๒. หน้าที่

๒.๑ พิจารณากลับกรองการจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึกที่หน่วยงานภาครัฐและเอกชน
เสนอเข้าร่วมงานเฉลิมพระเกียรติ รวมทั้งให้ความเห็นและข้อเสนอแนะ
ต่อคณะอนุกรรมการฯ

๒.๒ รายงานผลการดำเนินงานให้คณะอนุกรรมการฯ ทราบ

๒.๓ ดำเนินการอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๘ มกราคม พ.ศ. ๒๕๔๗

(นายอนุรักษ์ จูริมาศ)

รัฐมนตรีว่าการกระทรวงวัฒนธรรม
ประธานอนุกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึก

คำสั่งกรมการศาสนา

ที่ ๒๘/๒๕๔๗

เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการจัดพิมพ์หนังสือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับงานพระพุทธศาสนา

ในโอกาสที่จะครบ ๒๐๐ ปี แห่งการพระราชสมภพของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๔๗ กรมการศาสนาจะรวบรวมพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เกี่ยวกับงานพระพุทธศาสนา จัดพิมพ์หนังสือ “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับงานพระพุทธศาสนา” เผยแพร่ เพื่อเป็นประโยชน์แก่การศึกษาประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในช่วงรัชกาลของพระองค์ และเพื่อให้การปฏิบัติงานเป็นไปด้วยความเรียบร้อย จึงแต่งตั้งคณะกรรมการ ประกอบด้วย

๑. อธิบดีกรมการศาสนา	ที่ปรึกษา
๒. รองอธิบดีกรมการศาสนา	ประธานกรรมการ
๓. ผู้อำนวยการสำนักพัฒนาคุณธรรมจริยธรรม	รองประธานกรรมการ
๔. เลขานุการกรมการศาสนา	กรรมการ
๕. นายเอนก ขำทอง	กรรมการ
๖. นายปัญญา สละทองตรง	กรรมการ
๗. นายพิสิฐ เจริญสุข	กรรมการ
๘. นางพัทธ์ธีรา วรมิศร์	กรรมการ
๙. นายชุมพล อนุกานนท์	และเลขานุการ
กรรมการ
และผู้ช่วยเลขานุการ

๑๐. นางสาวรัชณี ปานบุญปลูก

กรรมการ

และผู้ช่วยเลขานุการ

๑๑. นายประภาส แก้วสุวรรณค์

กรรมการ

และผู้ช่วยเลขานุการ

มีหน้าที่ วางแผน จัดทำรูปเล่มหนังสือ พร้อมทั้งเนื้อหาสาระและภาพให้เป็นที่น่าสนใจ
ให้คณะกรรมการจัดพิมพ์หนังสือเฉลิมพระเกียรติ ๒๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำเนินการและประสานงานร่วมกัน ปฏิบัติหน้าที่ที่ได้รับมอบหมาย
ให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อย

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๑๐ เดือน กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๗

(นายปรีชา กันธิยะ)

อธิบดีกรมการศาสนา

๑๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๗

บรรณานุกรม

- มหามกุฏราชานุสรณีย์.** คณะธรรมยุตและมหามกุฏราชวิทยาลัย โดยเสด็จพระราชกุศล เณลิมพระเกียรติ สมัยครบ ๑๐๐ ปี จากวาระเสด็จสวรรคตพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหามกุฏ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วันที่ ๑ ตุลาคม พระพุทธศักราช ๒๕๑๑, โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร, ๑๘/๑๙/๒.
- พระอัจฉริยภาพ ร.๔.** ที่ระลึกในวโรกาสแห่งวันพระราชสมภพครบ ๒๐๐ ปี, พิมพ์ที่ หจก. จงเจริญ การพิมพ์, ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๔๗.
- งานเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในโอกาสที่วันพระราชสมภพ ครบ ๒๐๐ ปี ๑๘ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๔๗.** พิมพ์ที่โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๕๔๗.
- อดุลตาฮี อดุลโน นาโถ.** ประชุมประกาศ รัชกาลที่ ๔ พุทธศักราช ๒๓๙๔-๒๔๐๔ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลโท หม่อมเจ้าชิดชนก กฤดากร ม.ป.ช., ม.ว.ม., ท.จ.ว. ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร วันเสาร์ที่ ๒๖ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๔๑, พิมพ์ที่ โรงพิมพ์บริษัทโรงพิมพ์กรุงเทพ.
- อดุลตาฮี อดุลโน นาโถ.** ประชุมประกาศ รัชกาลที่ ๔ พุทธศักราช ๒๔๐๕-๒๔๑๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลโท หม่อมเจ้าชิดชนก กฤดากร ม.ป.ช., ม.ว.ม., ท.จ.ว. ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร วันเสาร์ที่ ๒๖ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๔๑, พิมพ์ที่ โรงพิมพ์บริษัทโรงพิมพ์กรุงเทพ.
- พระครูสิริวรรณวิวัฒน์, พระ.** ประวัติการพระราชทานสถาปนาเลื่อนและตั้งสมณศักดิ์ สมเด็จพระราชาคณะ และพระราชาคณะ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๓๔, โดยเสด็จพระราชกุศลออกเมรุพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระธีรญาณมุนี (สนธิเชมจาริมหาเถร ป.ธ.๙) ๑๒ พ.ศ. ๓๕, พิมพ์ที่ หจก. รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, พ.ศ. ๒๕๓๕.

พระเทพมงคลสุธี, พระ. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการพระศาสนา ; พระราช
ประวัติ นานานิพนธ์, พิมพ์ที่ โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ตุลาคม ๒๕๓๗.

ประวัติวัดมกุฏกษัตริยารามราชวรวิหาร. พิมพ์เป็นอนุสารณียและธรรมทาน ในงานบำเพ็ญ
กุศลครบปีที่ ๗ แห่งวันสิ้นพระชนม์ ของสมเด็จพระสังฆราช (อุฎฐายิมหาเถร)
๑๘ ธันวาคม ๒๑.

ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร. งานฉลองพระชนมายุ ๙๐ พรรษา สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระ
สังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก วันที่ ๓ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๔๖, พิมพ์ที่
โรงพิมพ์การศาสนา ๒๕๔๖.

ต้นฉบับเป็นหน้าว่าง

บ 16394 ล.5

DS กรมการศาสนา.
581 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
จ196พ เจ้าอยู่หัวกับงานพระพุทธศาสนา.
2548

